

СЧУЧКА
821/477/065
С 34

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

СТЕН

ОЛЕКСАНДР
СИВОНЕНКО

СТЕН

КНИЖКА

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

СТЕП

РОМАН

КНИГА ПЕРША

Київ

Видавництво художньої літератури

«Дніпро»

1987

О том,
как переплетаются судьбы жителей
южноукраинского села Степовки
с судьбой всего народа,
с трагедией мира,
охваченного войной,
об организующей роли коммунистов
во всенародной борьбе
против фашистских поработителей
рассказывается
в первых трех частях романа
известного украинского
советского писателя,
лауреата Государственной премии
Украинской ССР
имени Т. Г. Шевченко.

СІРАШІ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

НАД СТЕПІВКОЮ

западав вечір: тіні від хат довшали, перетинали курні вулиці широкими смугами, крили їх мерехтливим серпанком — ставало синьо в селі й прозоро, а степ насувався з усіх усюд, стемнілий і таємничий, заглядав у кожну хату, мовби просився на ніч.

Поверталися з паші корови. Вулиці й двори виповнювалися нетерплячим ревінням, запиналися хмарами сухого пилу, що довго осідав потім на колючі акації й дерези, на пелехате листя гарбузів та буряків погородах, на воронувату гладінь тихого ставка, що, розділивши село навпіл, зручно влігся в глибокому руслі колишньої річки Білозірки. Річка була, мабуть, мала, бо не з доброго ж дива пропала, як тільки її перегородили греблею наші прадіди-полтавчани, поселившись тут по кріпаччині, а став — широкий, глибочений — все ширшав та ширшав, його береги віддалялися з часом, аж греблю довелося доточувати, і чужішали дедалі дві половини села, — здавалося, через те, що хлопці почали дражнити одні одних тогобічанами й жорстко билися за дівчат, боронячи своїх від залицянь тогобіцьких суперників.

До цієї ворожнечі охоче пристали й хлопчачки. Цілісний день купаючись у ставку без нагляду заклопотаних матерів, вилазили з води посинілі й тремтячі, довго стрибали на одній нозі, викачуючи воду з вух міцно притиснутими долонями, а тоді враз бадьоріли, забачивши на протилежному березі таких самих, як вони, голопузих і посинілих ровесників, кричали, зігріваючись у диких танцях-підскоках та галалаканнях-приспівках:

Тогобічани-товкачі
Товкли діда на печі,
А матір — на лаві,
А батька — в халяві...

За мовчазною згодою обох ворогуючих сторін цей невинний жарт вважався чомусь дуже образливим — з того боку неодмінно відповідали тим самим віршем, збиваючи хори якомога більші. Здіймався страшенний лемент на обох берегах, та перекричати суперника нікому не вдавалось: ставок був широкий, і кожен думав, що він кричить найгучніше.

Отож коли запав над Степівкою тихий червневий вечір, а ми вже знесилили від дурнувятих криків, у березі з'явилась мама — молода, усміхнена, добра. Гукнула й поманила пальцем.

— Йди-но сюди, скоренько! — сказала вона нетерпеливо й приглушено, мовби збиралася сказати щось таємниче й дуже цікаве.

Саме в оцій таємничості відчувалася небезпека: не інакше, зібралася, як вона каже, обтіпати свого синочка за цілоденне бродіння в ставку і за те, що забув налити води для курчат у кам'яне коритце.

— Та ось не тікай, бісової віри хлопець! — розсердилась мати. — Підвода он біля двору стоїть — хоче Сіраш вас із Вітькою взяти на ніч до коней. Там і батько пастиме нашого коня...

Тут уже було не до мами — недослухав її, дременув через город до хати, перебіг двір, подумавши, що Вітьки й справді на ставку немає. Глядь — а він на підводі сидить, рукою махає: швидше, мовляв, швидше! А дядько Дмитро з віжками в руках біля воза стоїть, теж дивиться. І не суворо, як завжди, а підбадьорливо й навіть привітно, і ніби вперше подумалося: які в Дмитра Івановича голубі й добрі очі! Бо ж рідко й бачив його отак близько: все дядькові Сірашеві ніколи, все він зайнятий — то роботою, то читанням, то якимись засіданнями у сільськогосподарському кредитному товаристві, в якому Дмитро Іванович головує і яке нещодавно допомогло нам купити коня.

— Де ти бродиш, моя доле, — пожартував дядько Сіраш, ступаючи назустріч, нагнувся та попід пахви мене — хап! — підняв у сутінкове небо, незчувся, як і на возі поруч з Вітькою опинився — ромашкою чи клевером запахло-запахло, і сльози радості забриніли в очах — добре,

що вже й не видно. Вперше з дядьком Сірашем на їхній підводі їду, та ще куди — у нічне, коней на далеких випасах разом з дорослими пасти! Хто ж із хлопчаків не мріяв про це?

— Ну, де ти там, Федоро? — гукнув дядько Сіраш, і я мало не крикнув услід за ним, щоб мама швидше поверталась та не затримувала вічно зайнятого, такого ласкавого сьогодні дядька Сіраша.

Мама, легка, як пир'їнка, і біла у присмерку, вискочила з двору, білого вузлика подала, а він — теплий, гріє живіт, груди і руки, задубілі від купання, і так пахне, аж слинка котиться: встигла ненька, прибігши з поля, коржів батькові напекти.

— З'їж і ти шматок, — шепнула, бо ніколи не забувала про всіх потурбуватися.

— Тримайтесь, малі, — сказав Сіраш. — Ми поїхали, Федоро! — гукнув він і пустив коней рясю.

— З богом! — гукнула мама. — Глядіть же ж там...

А що глядіть, уже не чути було за гуркотом коліс і за свистом вітру, що зустрів нас одразу ж за двором, — тут скінчилося село й почався степ, куди ми з Вітькою виїздили о такій порі вперше. Мені в двадцять восьмому йшов п'ятий рік, а Вітьці й двох не було.

Все нам здавалося таємничим, незнайомим: і волохаті виноградники, що малювались із вибалка по глинистому косогору на тлі зоряного бездонного неба, і високі жита й пшениці обабіч дороги, вже половіючі, білясті, і темні кукурудзи та соняшники, якісь нашорошені, мовби аж ворожі — підслуховують чи придивляються: хто там їде дорогою такої темної ночі? Добрі коні йдуть машистою рясю, нам видно, як витанцьовують їхні гриви й нашорошені вуха, як вигойдуються округлі крупки — весело, взято й так швидко, що тут була вже межа, за якою з кіньми щось мало б статися, бо швидше бігти було неможливо. У нас із Вітькою аж серця заходилися від захвату й страху — сиділи обое тихо, як миші, вчепившись у закрайки фургонного ящика, і здавалося, що Вітьчин батько — це зовсім не Дмитро Іванович Сіраш, який доводиться рідним дядьком моему батькові, а якийсь перелесник, що він от-от повернеться до нас зовсім іншим, волохатим обличчям і несамовито зарекоче: у нічному степу та ще при такому шаленому леті коней спустілою дорогою всього можна було чекати, якщо ти наслухався страшних казок і легенд від столітньої бабусі.

На виїзді з глибокої балки Дмитро Іванович притримав коней, і вони пішли ступою.

— Ну, що, парубки,— обернувся він, добрий і усміхнений,— не послули ще? Не спить, зараз приїдемо.

Незабаром справді звернули з накоченої дороги на пір'ясту цілину й поїхали понад стіною високого жита, в якому били перепели: віз котився тихо, і всі нічні звуки стали долинати виразніше. Форкнув десь стриножений кінь, бо за форканням одразу ж почувся брязкіт ланцюжкового повода, яким і стриножують коней не надовго.

— Ликсандре, де ти, агов! — гукнув Дмитро Іванович, зупинивши коней і озираючись на всі боки.

— А ось де я,— почувся голос мого батька в нас за спиною, і, обернувшись, ми побачили копицю сіна, з якої зсунувся і вже підходив до воза мерехтливий сутулий силует, набагато менший у темряві, ніж батько. Певно, це було від того, що дивилися на нього згори.— Ну й темрява ж, будь ти неладне,— вилаявся батько, підійшовши, і взявся за грядку.— О, й ти тут? — здивувався і наче аж зрадів: погладив мого давно не стриженого чуба.— Істи привіз?

Узяв теплого й мовби ще пахучішого вузлика — у степу все пахне дужче, ніж у селі. Батько зняв мене з вузликом із воза, посадовив на копицю й пішов по Вітьку. Бухнувшись поруч у сіно, Вітька-Кигик за кілька хвилин уже спав, солодко сопучи й поплямкуючи уві сні губами. Батьки випрягли й стриножили коней і пустили на пашу.

— Далеко не одганяй,— сказав Сіраш приглушеним голосом.— Не звик я, щоб коні були далеко від мене в таку ніч.

— А мій кінь біліє в темряві,— батько взяв вузлика й почав розв'язувати його.— Одразу й зловлю, як надумаю табун завертати.

— Він же в тебе сліпий,— сказав Дмитро Іванович, закурюючи.

— Я б його й на зрячого не проміняв.— Батько відламав і подав мені нишком, не перериваючи розмови, половину коржа, ніби знав, що я так і не покуштував пахучого й теплового гостинця.

І звідки батько завжди знає, чого тобі хочеться? Не питаючи, зробиць саме те, без чого тобі й світ не милий саме цієї миті.

— Кінь нічого,— погодився Дмитро Іванович,— і по-

казний, в роботі ширий, а тільки отакої глупої ночі, як ти здрімнеш, сам зайде хтозна-куди й інших коней заведе. Пасти на ньому не з руки, даремно ти взявся.

— Черга надійшла пасти,— мовби виправдовувався батько. І в голосі чулася радість, що на своєму пасе, як люди.

Коні вдоволено пофоркували неподалік, зрідка подзенькували поводами чи путами, ще вологіше озивалися в житі перепели, і над копичкою, над кіньми, над усім степом густо мерехтіли зорі, аж голова крутилася.

— Тепер би ще пару йому придбати,— мрійливо сказав батько.

— Чого б ми й хотіли,— погодився Сіраш, і по голосу вгадувалося, що Дмитро Іванович усміхається.— Пара коней — це все.

— Я вже прикидав: може, якусь десятину в оренду дати...

— Боже тебе сохрани! — аж кинувся Дмитро Іванович, розігнавши солодку дрімоту, що вже налягала на мене.— Землю тобі Радянська влада виділила, щоб ти із злиднів вибився. Її берегти треба, як зіницю ока, всім родом день і ніч працювати, а не здавати, як тільки якісь непереливки.— Сіраш зашарудів сіном і, чути було, на коліна звівся.— Я б декретом заборонив нашому братові здавати в оренду землю — вона в Жовтневу революцію й громадянську війну кров'ю нашою полита. Мусимо розумно й сумлінно розпорядитись землею, одержаною з рук Радянської влади. Не треба тільки лінуватися. Революція на те ж і була, щоб нам стати людьми, не віддавати працю свою чортам нетрудженим, глитаєм. Я он, щоб купити Гнідого, аж на шахти в Донбас ходив і хлопців своїх змалку привчив біля землі працювати, ти знаєш.

— Добре ж зам, що у вас аж п'ятеро синів та дві дочки. А я один,— ніби пожалівся батько.— Важко одному і на коней, і на хату стягнутись...

— Стягнешся,— впевнено сказав Дмитро Іванович.— Радянська влада не залишає напризволяще тих, хто чесно й добросовісно працює. Та й ми ж допоможемо. Думаєш, я не бачу, як ти побиваєшся? Ось в гарманування спряжемось — вже тобі полегшення вийде.

— Спасибі,— сказав розчулений батько, аж голос його здригнувся, бо збирався, мабуть, щось висловити ніжне й ласкаве.

— Ти мені скажи,— випередив його Дмитро Івано-

вич,— у тих гонах, від Бармашової, є хтось на межі з наших хлопців?

— Павло Юрченко, Федька Бень, Данило Макаренко, Сенька Сорокопуд лишилися там ночувати, хоч і не чергують. Хоч і не їм сьогодні пасти. Бо ніч же бачите яка? Хоч око викולי...

— А конокради лютують,— сказав Дмитро Іванович.— Он у Балацковій трьох жеребців з племінної конюшні вкрали і — наче здиміли! Наче, ти скажи, в Туреччину їх через море сплавили.

Під тиху розмову, що ніби все віддалялась та ставала дедалі ласкавішою, під вдоволене й мирне пофоркування коней та під вологе підпадьомкання перепелів я заснув, незчувся й коли, і снилися красиві коні: сірі, гніді, вороні. Пливають морем у Туреччину ніби через наш став. Такі ж мутнуваті хвилі. Такі ж береги. Навіть верби ростуть попід греблею.

І не зрозуміло, чому їх пустили плавом?..

Коні, коні...

Це тепер рідко зустрінеш у степу забур'янений слід кінського копита десь у покинутому топилі чи видолинку, а тоді була кінським копитом мережана історія громадянської війни й біографія кожного селянина: хто мав коня, одержавши від Радянської влади землю, тому було краще. Без коня й не зробиш багато, й не поїдеш далеко. А що степ наш широкий і їздити навіть на власну ниву доводилось далеченько, то й цінувалися там не воли, а коні — мрія кожного степовика споконвіку.

Тяжко стягались на коней, та ніяк не могли стягнути-ся в роботяшому бідняцькому роду Сірашів. Малий і клятий, мов антонів вогонь, Іван Григорович, прийшовши з Полтавщини, поселився тут одним з перших — з його хати, кажуть, і пішла Степівка,— всіх своїх синів понаймав до сусідніх багатіїв, що мали несходимі землі. Дмитра, найменшого, з дванадцяти років одвів до німця-колоніста Шарта, кланявся в ноги, просив:

— Пристройте, пожалуста, до коней, бо ще не подужає іншої роботи. Ні з косарки не скине, ні гарби не накладе. А заробити ж треба...

— Візмом,— попихкував люлькою самовдоволений німець.— З моїм хлопець трохи пасти коней будеш, а підростайт — серйосні робот у нас буде робийт. Правильно, молодий шоловік? — нахилився він до малого.

— Тільки ж ви платіть йому справно, а то в школу ні в чому...

— Хай бігайт верхом з моїм реб'ят ціле літо — осін приноси до батко кілко карбованец,— сміявся опасистий Шарт.

Для виїзду він саме завозив з Христофорівських стень адмірала Аркаса породистих коней і мав їх цілий табун, до якого і взяв беручкого й слухняного Дмитра до пари своєму синові-гімназисту Йоганнові. Табун випасали на далеких цілинних пиріях, і хлопці все літо пропадали в степу, день і ніч пасли навперемінку з іншими пастухами, ганяли на водопій до глухого ставу в топилі. А що всі Шarti говорили поміж собою німецькою мовою, то й малий Дмитро Сіраш навчився по-їхньому: в дитинстві все дається легко.

Іван Григорович не раз хвалився сусідам:

— Ну й башковитий же в мене оцей найменший: як учистить по-їхньому, старий Шарт аж за живота береться. Я скільки років кручусь серед них — ну, ніяка гайка! А він ще й вірші пам'ятає. Як тільки неділя, кличе старий Шарт обох від табуна, щоб віршів німецьких йому читали. Видать, шартиняті на літо задають в гімназії, щоб вивчив до осені, а Дмитро, значить, поперед нього старається — так носа і втре тому гімназистові! Старий Шарт сміється: «Гут,— каже,— молодець!» А то й полтиника чи срібного рубля дасть.

З року в рік працював Дмитро у Шартів та все більше здружувався з Йоганном, аж доки той не виріс і не поїхав у Дерптський університет. Скінчивши двокласне, наймався до них у строк, бо на коней грошей все ще не вистачало. Щоліта, повертаючись з Дерпта на канікули, пропадав з ним у степу Йоганн — тренувався у тонкощах верхової їзди, готувався до служби в кавалергардах, іноді брав участь у скачках на миколаївському іподромі й навіть брав призи. Дуже любив ночами гасати по степу й декламувати Гете, особливо знамениту баладу його «Лісовий цар»:

Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?

Es ist der Vater mit seinem Kind...¹

¹ Хто мчить так пізно крізь ніч та вітер?
Це батько зі своїм дитям...

У цих розвагах брав участь і Дмитро, що назавжди й безповоротно закохався в красивих коней. В любові до коней його захочував батько: потаємна була надія в Івана Григоровича, що за довголітню чесну й запопадливу працю біля шартівських табунів та за дружбу з Йоганном його синові дадуть на викуп хоч маленьке породисте лошатко. Він навіть Йоганна підбивав, щоб той натякнув старому Шартові про це. «Він же відробить!» — вмовляв німчика Іван Григорович, а Йоганн тільки всміхався. Старий Шарт сказав Іванові Григоровичу, що за таке лоша, як ота ходять в його табуні, служити треба все життя й не відробиш. Так і не вилазив найменший і наймовчазніший Сірашів син із строкових наймитів, доки й в армію пішов некрутом. Не судилося Сірашам придбати гарного коня у Шартів.

Вже аж за Радянської влади, як демобілізувався на Перекопі, розгромивши Врангеля, одержав у двадцятім році поранений сорокалітній Дмитро Іванович Сіраш із рук самого Семена Михайловича Будьонного, разом з іменною зброєю за бойові заслуги, гніду дволітку Куклу такої краси, що від неї не можна було одвести очей. Більшовиком повернувся Сіраш, у командирському червоному галіфе, трьох, теж поранених, латишів з собою привів у село, і вони утворили перший партосередок у Степівці, а проте, щоб добути до Кукли пару, на цілий рік подався Дмитро Іванович на шахти в Донбас, заробив там грошей, потім тинявся з ними по Молдавії, доки надивав лоша, з якого викохав ще кращого за Куклу Гнідого — вищого, довшого, стрункішого. Як вигне, бувало, шию, як зиркне з-під чорно-синьої гриви викоченим оком, — ноги терпнуть.

Дивишся на них, виведених узимку зі стайні на свіже повітря й прив'язаних до фургона під скиртою, і мимоволі гукаєш, відчуваючи під грудьми лоскітливий острах і захоплення:

— Пр-р-р, Гнідий!

Бо смирної Кукли ніби й не помічаєш. Найчастіше ми всідалися з Вітькою під загатою, на всяк випадок подалі від ясел, і кричали звідти дуетом: «Пр-р-р, Гнідий!» — точно як Петро Копистка, котрого Гнідий найчастіше носить. Не лише Гнідий — всі коні хропли й билися в стайнях, як тільки зачують Копистчин голос чи тільки дух. Боялись чи сердились не знати чого.

Дмитро Іванович Сіраш любив Петра Копистку, може,

тому, що дружив з його батьком: воювали в одному ескадроні й поховати довелось убитого врангелівцями Івана Копистку під Перекопом. Сина загиблого друга, старшого в родині, Сіраш з першого дня тримав при собі — всьому навчав, показував, як ходити за полем і за кіньми, орав і засівав Копистчисі ниву, доки Петро підріс і сам став господарювати під його наглядом та при його допомозі. Зі свого двору і в армію провів, як настала пора: Петро Копистка призивався разом з Андрієм. Любив, як сина.

А коні його носили. Поїде, бувало, Копистка Гнідим по воду, з діжки клепки по провулку валяються. Повезе молодих до вінця — весілля переполохає і зупинить заквітчаних коней, якщо не порвуть добрачої ремінної збруї, в якихось суточках між чийсь погрібником і сараєм або в чужій клуні, вибивши ворота.

Як тільки вилетить Петро Копистка із воріт на заквітчаній парі, матері хапають мерщій дітей на руки й носять у двори або й зачиняються по хатах. А по слободі чується неймовірний тупіт, клекіт коліс котиться селом, і вітер свистить у кінських гривах, і дихання, спрагле й хропливе, розноситься далеко, і тремтить земля під ногами, і все повітря сповнюється нечуваними звуками, якими тільки й супроводжується очманілий лет і шал здичавілих коней. Закусивши вудила, мчать вони з незбагненою силою, що не знаходить виходу й не може вгамуватись тим немислимим летом. На храпах, на здухвинах — біла піна. Злітає в повітря і в'ється за кіньми лебединим пухом, а вони копитами рвуть землю і висмикують з рук ремінні віжки, на яких висне зблідлий Петро Копистка.

Позадиравши голови, мчать, вигинаючись, мов поперечні пили, і вже не пил, а неначе дим чи імла стелиться за ними вулицею.

— Пр-р-р, Гнідий! — кричить Копистка, обмотавшись віжками й завалюючись назад.

Той крик, мабуть, ще дужче розжохкує коней, бо вони аж присідають у напрузі, стеляться над дорогою, мов хорти, летять, роздуваючи ніздрі, — неодмінно хочуть убити себе, Копистку і все, що трапиться на їхній путі. Бунт усіх диких коней проти запрягання й приручення вчувається в тому клекоті, в хропінні і шаленому леті, і зірвана вітром з трепетних губів піна в'ється над дорогою, плаває в розірваному на шмаття повітрі й тихо розлітається по дворах.

Петрові Копистці таланило спрямувати коней в скирту чи в загату, прохромивши кованим дишлом податливу перепону. Довго потім Гнідий та Кукла ганяли мокрими боками, зиркали викоченими білками знетямлених очей, тремтіли всім тілом і схарапуджувались від найменшого руху.

Тільки Сіраш міг угамувати коней, тільки Дмитра Івановича вони підпускали до себе в таку хвилину, бо ніколи батога в його руках не бачили й окрику від нього не чули.

— Тпру-тпру, малі,— заспокоював їх Сіраш, розбираючи віжки, і від ласки й любові, що чулися в рокітливому дядьковому голосі, Гнідий та Кукла ставали смирними, мов лошата.

— Тпру-тпру, діточки,— вуркотів Дмитро Іванович, кладучи руки обом на храпи, ласкаво огладжував їх, і стільки розуміння в Сірашевому голосі, стільки осуду всього, що позбавляло коней свободи й простору та робило їх просто тяглом, на якому їздять, щось возять, у будь-що запрягають. А ще була мовби погроза комусь за наругу над ними, за байдужливе нерозуміння їхніх поривань. І Гнідий та Кукла під Сірашевими добрими руками поволі переставали тремтіти, жалібно тицялися роздутими ніздрями в його обличчя і груди.

— Тпру-тпру, дурненькі,— ласкаво погладжував і поплескував їх Дмитро Іванович по шиях, а сам був сумний і суворий.

Вів їх за поводи, розпряжених, тільки в збруї, і все село висло на воротах, милувалося, як обіруч веде Сіраш таких красенів, вкритих білою піною, як витанцьовують вони, вигинаючись та забираючи задніми ногами далеко в сторони від Дмитра Івановича, а потім розгинаються і витьопують поруч, мов заведені, наче всі їхні сили утримуються дядьковими спокійними руками, скручені, мов пружини. І за кожним грайливим, мовби аж хвалькуватим кроком озиваються лунко й ритмічно селезінки.

І страшно було дивитись зблизька на таких розжохканих, гордих і неприступних коней: кожної миті вони можуть здичавіти знову, затоптати Дмитра Івановича, рвонуті у степ, вже без підводи й без віжок, перестрибнути паркани, скирти й ворота і бігти, доки не полопаються,— в степу такий простір, така безмежна воля й такі нездоланні відстані, що поглинуть усі їхні сили та їх самих.

Сіраш пишався своїми кіньми, проте часто давав без-

кінним своїм товаришам і вдовам, і уявити Дмитра Івановича без його коней було просто неможливо.

Коні, коні степові! Ще й зараз, прокидаючись ночами, чую ваш пружний тупіт, вологе форкання, дзвінке, мов радість, іржання...

Сонце, виткнувшись з-під землі, підсвічувало знизу під повіки, і була незбагненна порожнеча, що утворилась довкола, та нагла підсвідома тривога, що стиснула хлоп'яче серце. Оглянувшись, не побачив ні батька, ні дядька Сіраша, тільки Вітька, одвернувшись та зарившись у сіно, так само солодко сопів уві сні. Тривога ще збільшилась, бо ні людей, ні коней не було, а немає ж нічого гіршого, прокинувшись, знайти навколо себе пустку. Вітька-Кигик, улюблений товариш по хлоп'ячих мандрах, по цілоденних бродіннях та купаннях у ставку до туриці на підборідці й цілковитого посиніння, один поставав проти нашої самотності й покинутості в степу. Коли ж гукнув йому, що нас покинули в степу самих, що навколо ні живої душі, а тоді ще й термоснув за плече, щоб збудити, Вітька-Кигик так метко й сильно відбрикнувся, поповши своїми майже залізними п'ятами мені в живіт, що я аж з копиці злетів. А на землі ще личніше було, бо світ повужчав: в один бік нічого не видно через високе жито, що стояло стіною біля самого фургона, а в другий бік все застили копиці сіна, хоча й низькі, та густо поставлені.

Метнувся до фургона й, ставши на колесо, виліз на нього, оглянувся. Десь далеко-далеко, проти сонця аж очам боляче дивитись, майоріло кілька вершників у житі, що здивувало найбільше: по стиглих хлібах ніколи ніхто не те що не їздить верхи, а навіть пішки зайти не зважиться. Ще більше дивувало те, що від бармашівської межі цілиною летів на Гнідому дядько Сіраш навперейми, а через високе жито, розгорнувшись цепом, ломилися сюди піші, і серед них батько з бичем у руці: без картуза, розхристаний і злий, аж побілів. Всі такі збуджені, наче женуть облавою вовка і от-от мають стоптати або вигнати на скошений пирій цілини, де його неодмінно перейме Сіраш. Та не вовк вискочив із жита, а якийсь чужий чоловік, ще блідіший за батька, геть розгублений і наляканий. Він вивалився з жита просто на наш віз і, знетямленими побілілими очима хапливо оглянувшись навкруги, спитав на бігу:

— Коней немає?

— Немає,— хитнули ми разом головами й почули батьків крик:

— Держіть його, бандита!

На бігу скинувши гарного суконного піджака, чоловік, важко дихаючи, пробіг за сусідню копицю, і тут налетів на нього Сіраш: батогом по шиї стьобнув — не сильно, а так, щоб ремінець тільки обвився навколо шиї, потім смикнув пужалном — наче й не дуже смикнув, а втікач у білій сорочці й гарних черевиках заточився і, намагаючись обома руками зірвати з шиї сирицевий ушивальник, вдарився з усіх чотирьох грудьми та обличчям об колючу пиріїсту стерню, перевернувся через голову й знову став на ноги. Глянув на нас з Вітькою довго й жалібно, як дитина, ніби просив заступитися,— та хіба ж ми могли чимсь допомогти? Ми навіть не розуміли, що тут робиться, тільки жахнулися і скрикнули, коли Данило Макаренко, страшний і темний, налетів на того, з сирицею на шиї, що саме пробував сісти, і вдарив обома кулаками з таким хеканням, як ото рубають дрова. Чоловік повалився навznak, і його біла сорочка враз почервоніла на грудях.

Сіраш, стрибнувши з коня, заступив чоловіка перед тими, котрі гнались за втікачем і тепер вибігли з жита й оточили його кільцем.

— Бити не дам! — сказав він грізно.— Самосуду не буде! Ми через нього визнаємо все, а так уб'єте й...— Він указав рукою на віз і гукнув Сорокопудові: — Сенько, забери хлопчаків і марш у село, нічого їм тут...

Сенька Сорокопуд силоміць потягнув нас до чиеїсь підводи, що саме над'їхала й стала на дорозі. На підводі сидів старий сивий Стешко в жилеті з срібним ланцюжком на череві — відзнака церковного старости.

— А що воно там, Семене? — спитав він ще здалеку.

— Конокрада спіймали,— сказав Сенька,— Візьміть ось цих пуцьвірінків, щоб під ногами не вешталися.

— Авжеж, спехтакля ця не для них,— погодився Стешко й показав собі за спину: — Посади їх отам, на соломі. А що ж воно, Семене, знов позбиткувались, сучині діти? — спитав він Сорокопуда.

Сенька відмахнувся і мовчки побіг назад, до ватаги, що все ще стояла над спійманим конокрадом, а Стешко торкнув коней і всю дорогу їхав мовчки. Тільки в'їхавши у вулицю й притримуючи коней, щоб ми злізли з фургона, спитав:

— Били його при вас?

— Один раз Макаренко вдарив.

— Кров'ю так і заюшився! — аж крикнув Вітька, ще й рукою махнув, ніби шукав співчуття тому чоловікові. Але Стешко сказав:

— Конокрадів завжди б'ють. Та що б'ють — убивають. А проте вони своїх і перед смертю не видадуть — такий у них закон конокрадський. Тому й тяжко з ними боротись. І нам, мужикам, і міліції. — Він поїхав.

А вдома голосила мама: хтось їй сказав уже, що нашого підсліпуватого коника вкрали тієї ночі разом з іншими кіньми.

Батько, прийшовши зі степу десь під обід, довго сидів на покуті, похиливши голову, стомлений і аж зчорнілий увесь.

— Будь ти прокляте, — зітхав він раз у раз, — тільки стяглися на коня, а тут таке горе...

— Як бідному женитися, — відгукнулась на те мама з лежанки, не встаючи, — то й день малий. Недарма ж люди кажуть...

Прогупало щось під вікном, рипнули двері. Пригнувшись, щоб не зачепити одвірок, увійшов дядько Сіраш.

— Драстуйте вам у хаті, — сказав він, адресуючись до мами, бо й повернувся до лежанки, а мама ще дужче в сльози, ще й приказувати почала всякі жалібні слова, що от, мовляв, на кого бог, на того й люди, і щоб же їм, бандитам, той кінь випадком випав, та щоб же вони, кровопивці, й до вечора не дожили, а батько так само, схиливши голову, сидів мовчки.

— Тяжка це біда, — сказав Дмитро Іванович, скрутивши цигарку й діждавшись, коли мама хоч трохи вгамониться. — Хіба ото, як погорить все, тільки й буває тяжче. Зате ж конокрадіство й карається так жорстоко. Іноді навіть і самосуд прощають.

— А чого ж ви сьогодні за цього бандита заступилися? — із серцем спитав батько.

— Та ти що, Ликсандре! — затагнувся Дмитро Іванович, прикуривши цигарку від бензинки. — Я ж член сільської Ради — з мене весь спрос: як міг самосуд допустити? При Радянській владі самосуд чинити негоже. Це тобі не старий режим.

— Може ж, він, бандит проклятий, скаже, куди наших коней поділи? — Мама навіть підвелася на лежанці з перев'язаною головою.

— Може, знайдуться коні,— сказав Сіраш,— а може, й ні. Все одно побиватися отак вам нічого...

— Та як же ж його не побиватися,— сказав батько.— Як zostався сиротою з п'ятнадцяти літ, так і немає мені добра ні в чому: мислимо, за все життя на коня стягнучся, а вони візьми — і вкради! Та вже ж хай би кінь там був який...

— А який же,— підхопив Сіраш,— білий кінь уночі видається найкращим, а в темряві сліпий кінь біжить найшвидше. Інші остерігаються, а він чеше — йому однаково, що вдень, що вночі. Все одно нічого не бачить. Ні, твій кінь порадував конокрадів найбільше, як ото вони взялися займати табун під носом у тих, що послули.— Сіраш затягнувся, мізинцем збив попіл з цигарки, обіперся ліктями на коліна й зовсім іншим тоном, добрішим і щирим, сказав: — Ти от що, Сашо,— повернув голову й до матері,— і ти, Федоро. Послухайте, що я вам скажу. Коня вже вам не бачити — це як пити дать, якщо вже конокради його поцупили.— Він випростався й махнув рукою.— І цей, котрого спіймали, не сказав ні слова й не скаже. Бо вб'ють. То от з чим я до вас прийшов.— Сіраш знову збив попіл з цигарки, дунув на неї для певності, затягнувся.— Так оце, значить, є в кредитному товаристві стригунців минулорічних пара, ти, Сашо, знаєш...

— Ще б не знати,— ожив батько, повищав на лаві й заворушився.

— Ну, щось, може, й зметикуємо, щоб тобі їх виділити на виплату. Років, може, на п'ять. Яюсь же треба виручати, раз постигло вас таке лихо. Беріть стригунів,— махнув він рукою.— Беріть. На той год можна буде запрягати, а цьогорішній врожай зберемо нашими кіньми: своє коситимемо й ваше не проминемо, своє гармануватимемо й вам згармануємо. Аякже, свої ж — не чужі які-небудь. Та й діти ж хай навідуються, як будете в полі, шматок хліба для них завжди знайдеться.— Сіраш встав із лави, пішов до дверей.

В сірашівській хаті завжди був білий хліб. На велику родину тітка Ялина пекла щоразу дюжину паляниць. Як посадить їх у піч — на весь куток пахощі. Хто вертається зі степу, ще за виноградником принохується: «О, вже Ялина Сірашева хліб пече!» Набігаєшся, бувало, голодний, як батьки в полі, потягнеш ніздрями дух тітчиного свіжо-

го хліба — ноги самі несуть тебе до Сірашевих дверей, незчуєшся й сам. Тільки на поріг, а паляниці, білі, як сонця, так і вдаряють у вічі: стоять на ребристих боках, підсмажених у хвилястих формах, змашених олією, всміхаються тобі підрум'яненими верхами, а хрумкотливі ніздруваті злепки на місцях підрізу світло й спокусливо біліють, аж слина котиться. Та й не тільки в тебе одного — тут же й Петро та Павло Парасчині чатують, і Ваня та Микола Федотівські поприбігали, і Микола та Василь Бойківські — всі діти сірашівських родичів збігалися, як ото тітка Ялина хліб витягає з печі. А забаримось, то вона сама через загату скликає нас: «Ідіть скоренько, хліба свіженького покуштуєте!» Збіжимося, і тітка Ялина розламувала гарячу паляницю, з якої бурхала пара, й роздавала нам добрячими шматками. Мовби обдаровувала найбільшими ласощами на світі. Ми й не знали тоді, що ніякі ласощі не замінять хліба, якщо його немає.

Мені щоразу чомусь діставався найменший шматок, без отих хрумкотливих, дуже смачних злепків, без рум'яної шкоринки, проте дядько Сіраш, що читав книгу, сидючи десь на покуті (хліб найчастіше пікся в неділю, коли на степ не їздили), і спостерігав за тією роздачею чи, скоріше, пригощанням з доброю сумовитою посмішкою, а то й з кепкуванням, неодмінно помічав тітчині утиски, вчасно ставав на захист.

Лукаво всміхаючись і навіть невзамітку підморгнувши поверх окулярів, коли всі вже стояли з гарячими шматками і вминали їх з хрумтінням та сопінням, Дмитро Іванович підкликав мене:

— А йди-но сюди,— вгадуючи мої сльози, що бриніли в очах і от-от мали пролитися через край.— Сховай цей шматок для сестри,— казав дядько Сіраш, а сам брав ніж і відрізав від паляниці добрячий краєць.— На,— подавав мені на радість і втіху,— та на тітку не гнівайся, бо вона ж не Христос, щоб поділити всім порівну. І хліб роздає свій, а не чужий чи запрошений, і рідніші їй з-поміж вас завжди знайдуться. Рівність — це, брат, складна штука...

— Балакай,— сміялася розчервоніла біля печі й хліба тітка Ялина, запнута білою-пребілою хусткою не по підборіддю, а мовби аж по-дівочому — кінцями за голову. Проте в її сміхові була й зніяковілість, і ніби аж каюття. Однак це не вадило їй і наступного разу дати мені найменший шматок, якщо дядька Сіраша не було вдома.

А то, бувало, прибіжиш до Сіраша, а Вітьки немає, подався уже десь. Сядеш тоді на лаві біля порога, сидиш собі тихо, навіть ногами не махаєш, бо Дмитро Іванович не любить, як ото діти ногами махають,— щось у тому невинному маханні ногами є осоружне чи непристойне для нього. Сидиш ото тихенько в теплій та чистій хаті, мовби Вітьку-перелесника чекаєш, а хлібом же ж пахне — ну так смаковито! Вік би вдихав ті пахощі, так слина й котиться. Під стіною, заквітчаною улітку і взимку чорнобривцями й безсмертниками, рівеньким рядочком лежать білі, як сонце, паляниці, накриті ще білішим полотняним рушником — тільки їхні хвилясті боки спокусливо виглядають. Тихо й повільно цокає настінний дерев'яний годинник з великим маятником, на дворі цокочуть кури, із гонтової покрівлі падають краплі, перекреслюючи вікно прозорими спалахами, а Дмитро Іванович уткнувся в книжку — забув, мабуть, про увесь світ і всі клопоти в ньому,— читає! Хапливо перегортає сторінку, вмоститься зручніше, вряди-годи зітхне й читає далі. Завжди бачу Дмитра Івановича або за роботою, або за читанням. Ніколи не сидить марно. Хіба ото тільки за празниковим столом і побачиш дядька Сіраша без книжки й без роботи. Проте траплялось це рідко, та й то Дмитро Іванович ніколи за столом не сидів згорнувши руки: чи хліб нарізав, притиснувши паляницю до грудей, чи вино розливав, чи гостей припрошував до напиктів та наїдків, чи гукав тітці Ялині, щоб щось принесла.

— Снідав? — продовжуючи читання, питає дядько Дмитро так несподівано, що аж підскочиш, бувало.

— Та... — промимриш собі під ніс, а серце як не вискочить, так хочеться хліба і так тепер та мрія близько,— кандьору вчорашнього посьорбав...

— А мати ж де?

— Повели в Добру корову на ярмарок — лісу хочуть на хату прикупити. Удвох з батьком повели, ще з ночі.

— От біда,— скаже дядько Сіраш і книжку цього разу відкладе, пильно й співчутливо подивиться на мене.— Як же ви будете тепер без корови, га? — Очі його пришерхнуть, наче вкриються попелом.— Такі ж ви малі ще, а зостаетесь без молока.

В його очах ще блукають, ще мерехтять далекі краї й чужі люди з читаної книги, але вже й проступала поволі наша, степівська, степова журба, може, звернена,

а може, й не звернена ще на мене. Посидить Дмитро Іванович, схиливши голову й міцно взявшись руками за край дебелої лави, потім встане, знайде ніж, одріже півпалияниці, покладе мені за пазуху, блаженським пальтечком обстебне й виведе.

— Коли вже ті тяжкі клопоти перестануть нас обседати,— зітхне Дмитро Іванович.— То війни, то ці прокляті конокради. Казав же: зачекай, Ликсandre, з хатою, та, видать, впеклося по чужих кутках тинятися.— Нагнеться, поцілує в щоку й підштовхне за поріг.— Ходи здоровий...

А на людях дядько Сіраш такий суворий та стриманий, що не віриться потім ні в той поцілунок, ні в дядькову тиху зажуру й жалі. Це радувало й дивувало. З'єднувало нас, хоча й нетривкою й скороминучою, приязню і майже дорослою чоловічою дружбою, про яку не годилось розповідати усім без потреби. А ще виникала думка про те, що Сіраш знає кожній людині ціну по-своєму, не так, як усі про неї думають. І виходило так, що тільки Сірашеві odkривалися їхні достоїнства, один він умів їх розпізнавати й шанувати в людях тихих і непомітних.

Іздив тоді по селах сухореброю шкапиною та збирав старе ганчір'я, кістки та всілякий мотлох похилий єврей з Доброго — Берко. За порваний лантух чи зношену фуфайку можна було виміняти в нього липких цукерок або халви. Очі в нього вічно сльозилися, повіки були червоні, наче він їх вивертав. Цього Берка дядько Сіраш зустрічав привітно, заздалегідь готував для нього всяке дрантя, збирав старі мідні речі, що найбільше радували Берка, кістки й папір з подертих зачитаних книг. Діти, дивуючись з червоних Беркових очей, підглядали за ним, кралися назирці городами, дивилися на нього й не могли надивитись, таким він здавався їм дивним. Підрісши, циганили в нього гачків для вудок, на що добрий Берко відповідав:

— Хіба ж мені жалко? — Він кривився, мовби жалючись.— Я б вам і камізельку свою скинув, але ж мушу щось виміняти за того гачка, будь він неладен...

А ті сміялися, не вірили й кепкували над Берковою скупістю.

— Принесіть якихось там кісток чи ганчір'я та й беріть собі, вудіть на здоров'я. Хіба я проти?

А дядько Сіраш, як забачить Берка, виходить до нього аж на вулицю, вітається з ним за руку, про родину розпитує:

— Як там Наумівна живе-поживає?

— Хворіє моя бідна Естера,— жалівся Берко, а очі його так червоніли й сльозилися, наче він плакав.— Йй би чогось попоїсти смачненького, може, й видужала б. Так сімейка ж у нас знаєте яка.

— Нічого,— казав дядько Сіраш,— ми йй курку впіймаємо. Повезете від мене та від Ялини.

— От спасибі вам, Дмитре Івановичу,— кланявся Берко, сидячи на возі з батіжком на плечі.— Добрий ви чоловік.

— Добрий-недобрий, а вже ж допомгти хворій людині треба.

Сіраш виносив Беркові назбиране залізяччя, поіржавілий брухт, прогоріле відро чи казан. Доки все це мостилося на віз, хлопчаків Дмитро Іванович заставляв зловити для хворої Беркової дружини курку чи молодого півня, ще й паляницю винесе, бувало, тітка Ялина.

Кланявся і дякував Берко так заповзято, аж ніякових Дмитро Іванович. Перепадало дітлашні й цукерок від Берка, і халви, що звадась у селі «ільвою», і навіть воронених гачків для вудок всипле більшеньким у долоні старий добрий єврей, і дивились вони на нього з симпатією і повагою, бо ж сам дядько Сіраш он як шанує його!

Навіть циган, яких усі цуралися й підозрювали поспіль у шахрайстві, любив Сіраш. Приїздили вони в село з Бессарабії чи Трансільванії і зупинялися за греблею. Були з-поміж них багаті — з гарними кіньми й возами, а більшість циган, як і повсюди, бідні, обірвані. Ім Дмитро Іванович симпатизував: іноді навіть співав з ними пісень, у хату пускав перегрітися, якщо приїздили вони восени і перший морозець несподівано придавлював та приморжував землю.

Сіраша вони, мабуть, знали: свого Гнідого він придбав саме у бессарабських циган — малим лошам привіз у Степівку аж з-під Тирасполя, закутавши в кожух (дуже пізно знайшлося). Видно, існувала-таки незбагненна циганська система оповіщення, бо звідки б не приїхали в Степівку після того, а Сіраша провідають безпремінно. Найзухваліші й найдобитніші циганки ніколи не приставали до Дмитра Івановича з ворожінням. Найчастіше заходили з поклоном від хазяїна того знаменитого лошати, що вже виросло в могутнього жеребця.

А то заїхав якомсь під час Василевого весілля і сам

колишній хазяїн лошати — кованим возом з рипучою халабудою просто у двір до Сіраша буланями кіньми, що вилискували на сонці випещеними боками й крупами, світло-жовта шкура поплямована коричневими розводами та яблуками, а довгі гриви й хвости — білі-білі.

— Агов, хазяїне! — з високого воза гукав бородатий циган — борода гаспидно-чорна, хоч видно, що немолодий уже, широченна, мов лопата, якою тітка Ялина садить у піч знамениті свої паляниці: чорний капелюх широкоми крисами очі закриває, чорний жилет із золотим ланцюжком від годинника розстебнуто, гаптований пояс під ним палахкотить усіма кольорами.— Гей, хазяїне, ге-ге-гей! — кричить циган і оглушливо стріляє батогом, а булані посеред двору й не ворухнуться.— А показуй-но любе наше лошатко! Чи виросло?

Вийшов Сіраш із хати, руку циганові на козли подав. А циган зіперся на Сірашеве плече, несподівано й легко сплигнув з воза, мов кіт: хромові м'якенькі чобітки-гармошки торкнулися подвір'я нечутно, ніби в танці пройшлись, а чорні, такі ж як жилетка, штани, напущені низько й широко на халяви, війнулись повз Сіраша до стайні — не встиг Дмитро Іванович і слова промовити.

Став старий циган у розчинених навстіж дверях стайні, широко розставивши ноги, довго дивився на Гнідого мовчки, хитав з подивом і захватом великою своєю головою, аж кучері розвівались, а тоді підійшов, по шиї поплескав, по храпах погладив, повід спритно й швидко розв'язав, вивів жеребця надвір. Обкрутив круг себе, в зуби заглянув, бабки твердими прокуреними пальцями міцно потиснув, помацав, ще раз сумовито похитав головою, милуючись Гнідим.

— А-я-яй,— поцмокав язиком,— якого я жеребця збувся...

— Не шкодуй,— сказав Сіраш, забираючи повода.— За добрими кіньми якщо й шкодують, то мовчки. А то ж знаєш, як воно такому коневі буває: то ямка-вибоїнка, то скіпець-неборак трапиться на льоту і — розіб'ється на смерть. Або ще гірше — ногу зламає. Я хоч у всяку чортівню — прикмети там, забобони — й не вірю, а проте... не навроч, цигане, не навроч!

— Така в нього й мати була,— думаючи своє і мовби не чуючи Сіраша, бурмотів сам собі циган.— Пропала не знати від чого... А тут ти нагодився, щасливець...

— Я — щасливий, — сказав Дмитро Іванович, прив'язуючи Гнідого до ясел під скиртою. — Мене ні Денікін, ні Врангель не вгробили, хоч сто разів могли. Тільки дірок нарobili. А на Перекопі снаряд під копитами в коня як шарахне! А на мені — ні подряпинки. Коня дуже жалко було... Та я знав: раз лишився жити, ще кращого собі добуду. Я Гнідого з під самого Перекопа шукав, аж у Бессарабії в тебе знайшов. Так що не шкодує, цигане, не наклич біди на його й мою голову. Та й те ще сказати: ні за чим тобі шкодувати — лошатко було маленьке й миршаве, а тут осінь заходить, молока у вас чортма, щоб його відпоїти. А перегрітися в цигана де? В шатрі? Там одні дрижаки, мов за рибальською сіткою.

— Твоя правда, чоловіче, — кресонув по Сірашеві темно-синіми очима старий циган. — Але я-то знав, що воно за лоша? Я його тобі не лише за твої гарні й некупі гроші віддав — я тобі віддав його найперше за твоє серце: ласкавий ти був до лошати, в якого на циганських не-легких дорогах не стало матері...

— Ну, то прив'яжу коней ось тут, поряд з Гнідим, та ходімо в хату. Привітаємо молодих, щоб їм добре жилося та щоб не було ні жалів, ні плачів...

— Чого-чого, а жалів буде доволі, — сказав циган, підходячи до своїх буланих, що й досі стояли посеред двору. — Раз у тебе весілля, привезу своїх музик та співунів з табору — зроду, чоловіче, ні в кого не було і не буде такого весілля, як цигани тобі заграють та заспівають.

— Спасибі за ласку, — сказав Сіраш. — Пісні ваші й танці люблю здавна і сам трохи вмю. Хлопців своїх навчив. У нас рід співучий — Циганами прозиваємось по-вуличному.

Вилетів циган на своїх буланих з Сірашевого двору, а повернувся без коней: привів з табору молодих і старих циган і циганок з гітарами, скрипками та бубнами. Змахнули чубаті цигани смичками, вдарили в бубни, задзвеніти тужливо гітарами, а циганки як підхоплять мелодію грудними голосами, як війнуть по двору широченними спідницями від воріт до самого порога:

Ту бал-вал, ту бал-вал...

Аж повставали всі степівчани за столами, аж роти пороззявляли, бо ніколи цигани ні до кого не приходили на весілля цілим табором. А Сіраш вивів молодих їм на-

зустріч — вклоняються, за стіл запрошують, із старовинного темного підноса частують. Загелготіли, загукали цигани, вітаючи молодих, всідатися за стіл почали.

А як всілися, тут і голову сільради Михайла Митрофановича Романова в добрий час доля принесла. Був він молодий, бідовий, грамотний хлопчина десь аж із Нових Санжарів під Полтавою. Стрункий, худенький, у гарному костюмі — зразу видно, що в місті шився той костюм. Інтелігентне й тонке було обличчя в Романова, — добре, відкрите, а очі розумні й проникливі, сяють привітно. Сіраш вийшов з-за столу, взяв його під руку, посадив між синами. Ще один добавився поміж молодими хлопцями. А було їх у Сірашів чимало: Василь, Андрій, Петро, Роман і Серьога. І всі такі співуни, що вже як заспівають на кутку, — все село мовкне й слухає. Мало хто знав, що співати їх вчить Дмитро Іванович: як ото коней пасуть на далеких казенних пірях осінніми та літніми ночами, всіх пісень переспівають, бувало, і російських, і циганських, і чумацьких. Щоб не спати. Бо конокради тоді не зівали.

— І чого ж це ви, Мишо, самі загадуєте? — питав Дмитро Іванович через стіл. — Послали б десятників чи уповноважених...

— Весілля кругом, — сказав Романов, усе ще ніяковіючи за чужим столом, — нікого й послати. Та й сходка має бути незвичайна...

— Чого це вона незвичайна? — питав Сіраш майже весело, підбадьорюючи молодого Романова, підсовуючи йому тарілку з гусячим холодцем. — Яка ж це вона така незвичайна?

— Будемо до земгромади приймати кількох латиських стрільців. Доки вони добивали Врангеля в Криму, до влади в Латвії тим часом прийшла буржуазія — от їм і зась повертатися додому. Одне, що кордони для них закрив буржуазний уряд, а друге, що вони й самі не хочуть туди повертатися...

— Авжеж, — кивнув Сіраш, — або тюрма, або каторга їх там жеде. Більше нічого. Я ж їх сам і в село привів.

— Кажуть, це ви на партячейці таку пропозицію внесли, щоб прийняти латишів до земгромади й землею їх наділити?

— Треба пригріти таких людей, — сказав Сіраш, по-смутивши. — Мало їх, бідолаг, на Перекопі й за Перекопом лишилося...

— Вчора на засіданні комнезаму пропозиція парт-

ячейки прийнята і виноситься на збори земельної громади, а куркулі нахваляються зірвати сходку, щоб не нарізати землю латишам. От я й вирішив сам обійти активістів та поговорити з кожним, бо просте загадування, знаєте...

— На сходку в нас, Мишо, збираються по-старорежимному: дзвін на церкві б'є тричі.

— Хочу ліквідувати цю звичку. Доки ж ми по церковному дзвону збиратимемось?

— Хвалю,— сказав Сіраш, помовчавши.— Хвалю, Мишо, й підтримую. Але не рубайте з плеча. Не зразу ж і Москва збудувалась. От латишів прийемо до земгромади, виділимо їм землю, а тоді й скажемо громаді: так, мовляв, і так, дзвін відміняється. А завтра треба ще вдарити, Мишо. Нічого не зробіть. Бо без дзвону на такі делікатні збори можуть і не зійтись.

— Про бібліотеку хочу поставити питання.

— Теж правильно!

— Першу сходку скликаю,— журився Романов, шукаючи у Сіраша поради чи співчуття.— Так хочеться, щоб добре пройшла.

— Давайте, Мишо, відкладемо діло на завтра, раз уже сидимо за цим столом. А сьогодні... весілля. На весіллі ж співати треба, а не журитися. Так, Ольго? — спитав Сіраш свою невістку і несподівано для Романова низьким, грудним, аж хрипливатим голосом заспівав-затужив:

Не-е-е смуща-а-ай ты мо-о-ою ду-у-шу...

Довго, повільно, з болем і докором. Цигани здивовано презирались, вертіли головами, блимали очима й зубами, не вірячи. А Сірашеві сини, тітка Ялина, дочки Віра й Надія, невістка Ольга злагодженим, дивним многоголоссям підхопили вже зовсім стихлу, мовби загаслу мелодію, бархатисто й стихено:

Не-е-е зови-и-и ме-ня-а с со-бой...

І вже веселіше, вже ясніше, голосніше й вище підхопили спів цигани:

Ты-ы же зна-а-а-аешь, я-а-а не тру-у-шу,
Не-е бо-ю-усть грозы-ы с то-бо-ой...

Звучали й віддалялися голоси — високі циганські дисканти, тітчин Ялинин соковитий альт, молоді тенори Ро-

мана й Василя в такій гармонії й чистоті, що Михайлові Митрофановичу стало невимовно жаль когось, а обличчя напружилось і щоки стягнуло. І коли многоголосся вже зовсім віддаленіло і от-от мало затихнути, Дмитро Іванович, відкинувшись до стіни і спершись об неї спиною, заплющив очі і, мовби вслухаючись, обережно й тихо поскаржився:

Но-о-о мла-де-е-нець в ко-о-о-лы-бе-е-ли...

— Слы-ыши-и-ишь,— підхопив циганський хор, утворивши з одного слова дивовижно довгу музичну фразу, таку довгу й тужливу, що Романову аж дух захопило.

— Слы-ы-ы-ши-ишь...— підхопив оксамитовий голос старого цигана.

— Пла-а-чет и-и зо-ве-ет...— розпачливо й жалібно закінчив музичну фразу Дмитро Іванович, немов попрощався з кимось навіки.

— Не смущай! — закликав хлопчачо-дівочий хор, і спокійний альт тітки Ялини наче й губився в ньому, але звучав у глибинних надрах хору, немов чиясь відкрита душа:

Не смущай мою ду-у-ушу...

І що було в світі милого, що було дорогого й любого, все мовби вмістилося в тих голосах, і дивна ніжність охопила Романова — так хотілося всіх обняти, бо за ніжним співом ніби зринали всі вечори і світання людського життя у трудах біля землі чи й у далеких безпритульних кочовиськах.

— Не-е смуща-а-ай...— благав когось рокітливий Сірашів баритон незвичайної чистоти й точності в кожній ноті, в кожному такті, в кожній мелодійній звиваночці.

Не сму-ша-ай мо-ою-у ду-у-ушу...

Відгукувався хор сердечно, злагоджено й тривожно. І далекі далі вчувалися в тому многоголоссі: може, трансільванські — за горами, може, бессарабські — за ріками, може, просто циганські — за мандрами. Але чужа мелодія хапала за серце...

— Ра-аздели-ть с тобой готова,— з боєм за якусь далеку й невідому жінку заводив старий циган самотнім і ніжним, як її любов, голосом:

Радость, горе, тру-у-уд большой...

І хор, переходячи на низи, мовби здалеку, спокійно й задумливо підхопив:

Да-а-же све-ета бы-ы дневно-ого
Не вида-ала я-а-а с то-бой...

І затих, пропав десь у тих далях, з яких виринув, а юні циганки й Сірашеві доньки підхопили з мукою і жалем, з каяттям і тривогою молодої закоханої жінки:

Но мла-де-е-нец в ко-лы-бе-ели...

Хор з новою силою і жагою:

— Слы-ы-ы-шишь! — забираючись у найвищі голосові сфери, а під кінець довгої й напруженої музичної фрази тихішав, падаючи з нотних висот у видолинки розпачу й тихі низини жалоби, і майже стих зовсім. Дмитро Іванович стомлено, ніби втративши надію і відчувши всю глибину горя, неминучість довічної розлуки:

— Слы-ы-ы-шишь, пла-а-чет...

— Пла-а-а-чет и-и зове-е-ет, — підхопив хор цього разу тихо й спокійно, і в тій тихості вчувалася туга, приреченість, безнадія. Затихнувши зовсім і ніби аж перепочивши якусь мить, хор, цього разу не діждавшись Дмитра Івановича, на всю силу злагоджених голосів виливав біль остаточно прийнятого рішення. Палке благання переходило в скаргу, у докір, у плач за коханням, що відлітало тепер назавжди.

Не смущай!
Не смущай мою ду-у-у-шу...
Не смущай,—

підхопив старий циган, коли хор стихнув, і це вже була межа туги й жалоби — після цього або воскресають, або вмирають насправді, і хор кінчав пісню, мов месу:

Не смущай мою ду-у-у-шу...

Мелодія довго лилася, все тихшала й тихшала, чути було кожную партію саме тепер найвиразніше: дисканти трималися своїх висот, тенори їх підпирали, підносили, обігрівали, а холодні альти старого цигана і його молодих поплічників по мандрах обдавали мелодію спокійною мудрістю. Дмитро Іванович підключився до хору на останньому слові, і його баритон ніби підсвітив усі голоси знизу — ото вони й чуються так виразно при всій многоголосій нерозторженості.

Замовкли. Й мовчали довго. Молодий голова сільради, незвично схвильований, відчував, що губи в нього тремлять. Підвівся і вийшов із хати.

Всі троє стояли перед столом голови сільради, застеленим червоною скатертиною, вивоювані й нагорьовані, в шинелях, вимочених дощами, випалених сонцем, продутих шмалькими лиманськими та степовими вітрами. Стояли й відкрито дивилися на степівчан сміливими, чесними очима.

Батьківщина їхня була далеко-далеко. Жінки й діти, батьківські хати, рідні села й хутори, звідки вони пішли на війну, подаленіли зараз ще дужче, опинилися на краю світу. Саме тут, у цих несходимих степах, вони воювали, проливали кров і хоронили голубооких білявих своїх товаришів — тут їм тепер жити, ставати на ноги й будувати родини.

Натовп хитався й клекотав перед столом молодого голови сільради й перед трьома латишами, що пройшли, як кажуть, і Крим, і Рим, і мідні труби. Наділені гучними горлянками, вигодовані і вигуляні куркулі в дорогих смушевих шапках і касторових пальтах, вже виїнятих з пронафталінованих скринь по закінченню громадянської війни й революції, ревіли забородатілими пащами:

— Не приймати до «общества»!

— Прийми їх, якихось зайд... і давай їм землю!

— А що буде нашим дітям?!

Латиші здивовано презиралися, запитливо поглядали на голову сільради — вони не зовсім розуміли крики степівчан. Розгубився й молодий голова сільради; натовп з криком і ревом підступив до самого столу, навалився на нього, і стіл під червоною скатертиною захитався, затріщав...

— Не приймати чужаків!

— Не нарізати!

— Самим землі мало!

І тут із-за спини Романова виломився назустріч натовпу Дмитро Сіраш, шапку з голови зірвав, підняв над головою:

— Чого розкричалися? — гримнув, покриваючи лемент і крики.

Натовп затих: степівчани знали, що Дмитро Іванович до громадянської війни активничати й говорити на сходках не любив. А це став супроти всіх, руками за стіл ухопив-

ся, щоб не гойдався, уважно подивився у вічі найбільшим крикунам.

— Це вам, Петре Стратоновичу? — звернувся до старого Стешка, найбагатшого в селі чоловіка.— Це вам не буде чим дітей наділити? Чи вам, Іване Мусієнко? Чи вам, Луценко?

Натовп почав зовсім тихшати, задумався: чому саме люди, в яких найбільше землі, найгучніше тут сьогодні репетують?

— І царята, і старчата — Адамові діти,— звичайним своїм рокітливим голосом сказав Дмитро Сіраш, і всі його почули.— Треба цих людей до земгромади прийняти і землю дати.

— Диви, який щедрий! — гукнув розчервонілий Стешко.— Сам привів, от і нарізай із свого паю! Зараз, по війні, знаєш, скільки валандається всяких...

— І всякому землі нарізай з обчестної,— докинув і Борис Луценко, виставивши черево й пахкаючи люлькою.

— Вони не всякі,— сказав Сіраш спокійно й протиснувся вузьким проходом, що виник між столом та натовпом, підійшов до мовчазних своїх побратимів, ткнув першого ж скраю своєю шапкою в груди:

— От ти, Кристофе, скажи, де був у двадцять першому році?

— Кронштадт,— сказав латиш,— заколот есерів подавляв. Кригою Фінської затоки від Петрограда добирались, на кризі під кулеметами лежали, а контрреволюції горло вирвали...

— Ти, Керес? — ткнув другого латиша в груди шапкою Сіраш.

— Тамбов,— сказав високий голубоокий латиш, кивнувши на орден Червоного Прапора, пригвинчений просто на куценькому кошушку,— банду Антонова ліквідували...

— Ти, Лаймонте,— перейшов Сіраш до третього.

— Перекоп.— У третього латиша з-під розстєбнутої довгої кавалерійської шинелі виднілася забинтована рука на перев'язі.— Всі ми там були,— кивнув він на своїх співвітчизників.— З тобою разом.

— Чули? — спитав Сіраш Стешка.— А ви всі де були в ці роки? Животи на печі гріли? Так хто ж кому землю буде наділяти?

— Так він нам і контрреволюцію пришиє,— шепнув Стешкові Луценко.

— Насобачився ж, ти скажи,— дивувався Стешко, про-

те від столу почав відступати вслід за своїми поплічниками-куркулями.

— Гей, степівчани! — гукнув Сіраш схвильовано. — Я звертаюсь до вас, котрі бідніші! Чом же ви не підтримаєте своїх братів по класу, а слухаєте куркулів? Де ж ваша трудова совість і солідарність? Та вони ж, ці наші брати латиші, у наших же степах воювали, а тепер буржуазія їх у Латвію не пускає. Де ж їм голову прихилити, як не в нашій громаді?

Мовчать степівчани, туго думають.

— Хто за те, щоб трьох бійців латиської пролетарської дивізії, — гукнув із-за червоного столу Романов, — прийняти до громади нашого села й наділити землею, прошу голосувати, — й сам перший підняв руку.

Латишів прийняли без підрахунку голосів — проголосувала більшість.

Ну, а як же його жити в чужому краю, без роду й без племені? Латиші думали й гадали недовго: поселилися в пустій хаті, що лишилася край села неприкаяною по двадцять першому голодному році, сяк-так привели її до ладу, з допомогою Сіраша та Данила Макаренка засіяли озиминою свої наділи, що більшістю голосів виділилися їм недалеко від села одним шматком, та так і хазяйнувати почали — громадою, ще 1922 року створивши в Степівці першу сільськогосподарську артіль за ініціативою Дмитра Івановича Сіраша. Його кіньми й оброблялася в основному вся усупільнена земля. Та тягла явно не вистачало, а реманенту й зовсім не було. Куркулі глузували з артільців, взивали їх «камуною», ставили, де тільки могли, дрючки в колеса: перехвачували громадський реманент з кредитного товариства, воювали проти виділення латишам та артільцям кредитів та посівного матеріалу з громадських запасів, а потім пізньої ночі підпалили їхню криту очеретом хатину, й вона згоріла дотла. То в Макаренків, то в Сірашів перебували ту люту зиму латиші й поступово переженілися на вдовах, розійшлися по їхніх дворах та господарствах, а Дмитро Сіраш цілий рік їздив у район, вимагав, щоб притягли до відповідальності Шешків і Мусієнків — найзатятіших куркулів, особливо Опанаса Шешка, та доказів не було, і судову справу порушити не вдалося.

Малосильна артіль розпалася, але зерна спільного гос-

подарювання на землі, кинуті латишами-пролетарями; не забулися — вони проросли в тридцятих роках при колективізації, до якої зачинателі не дожили: вивожувані й вигорювані, багато разів поранені на фронтах громадянської війни, вони рано повмирали молодими, й лишилися після них біляві, як вони, такі ж душевні й роботящі сини й дочки в Степівці, і пам'ять про латиських червоних стрільців живе в наших степах і понині.

Тоді ж, на початку двадцятих років, Радянська влада через райземуправління нарізала з державних земель і впроваджувала в кожному селі дослідні поля агроцентру площею п'ятнадцять гектарів, щоб хлібороби, сільський актив з бідноти запозичували досвід землевпорядкування; навчалися передових методів землеробства, опановували нові зразки господарювання.

Нарізали таке поле й степівській громаді. Його відвідували агрономи з райземуправління, давали усні й письмові поради, як краще обробляли землю, в які строки сіяти.

Партосередок і комнезам на спільному засіданні довго зважували, як його краще вести та кому доручити таку відповідальну справу. За пропозицією Сіраша першим підписав договір на користування дослідним полем Данило Макаренко — язикатий і добитний, багатосімейний, але бідний — все, було, по заробітках тинявся, в строк наймався до багатіїв, а тепер саме й кіньми розжився: матиме чим обробляти ті гектари.

Договір з Данилом уклало райземуправління, а візував Михайло Митрофанович Романов. З усією відповідальністю голови сільради гарантуючи зразкове ведення Данилом Макаренко дослідного поля, Романов сказав Сірашу:

— Ви вже, Дмитре Івановичу, погляньте, як там господарюватиме Макаренко. А як треба буде, то й підсобить йому і мені завести з осені на дослідному полі шестипілку — площі якраз вистачає. А там впровадимо шестипільну сівозміну в увесь степівський клин.

— Ловкий намір у вас, Михайле Митрофановичу. Я пристаю до вас, — похвалив Сіраш. — І Данилові поможу попервах, аякже.

Наділ Дмитра Сіраша був саме в тому «стовпі», що й дослідне поле: за південною околицею Степівки, одразу ж біля виноградника. Проїжджаючи зі степу й на степ, Дмитро Іванович уважно оглядав поля, помічав

недогляди й недоробки і, похитуючись у такт підскакуванням фургона на вибоях, казав сам до себе:

— Ехе-хе, пропало к свиням щонайменше п'ять пудів пшениці на десятині — жужелиця поб'є. Ніколи, мабуть, старому шпунтові жука кузьку з колосків позбивати...

А забачивши непорядок на дослідному полі, Дмитро Іванович минав греблю, під'їздив до Макаренкового двору.

— Тпру-у-у,— спиняв коней біля воріт.— Хазяїн удома? — питав з фургона, нікого не бачачи в дворі.— А ви-йди-но, сусіде...

— Які ж ми сусіди, Дмитре Івановичу? — виходячи з хати, дивувався Данило Макаренко.— Ви живете на тім боці, а я — на цім...

— Що ж, живете,— усміхався Сіраш, переговорюючи свого ровесника,— отож тільки й того, що живемо в різних кінцях села, а поля ж наші тепер поряд?

— Та поряд,— здвигував плечима Макаренко й чухав груди під темною сорочкою, бо знав давню Сірашеву звичку встрявати в чужі діла, коли йшлося про поле.

— То по чому ж головніше бути сусідами? — допитувався Дмитро Іванович.— По хатах, де ми тільки й того, що спимо, чи по полю, де весь наш вік проводимо в роботі?

Данило Макаренко мовчав і насторожено поглядав то на Сіраша, то на сонце, що вже починало сідати.

— Ну, скажемо так,— утлумачував Сіраш,— має проходити все наше життя в роботі і в клопотах біля землі... А в тебе ж пар і досі не спукарений!

— Коні ще до обіду пристали, геть не тягнуть,— зніжковіло розводив руками Данило Макаренко, визнаючи свою провину; сумління мучило його під пильним докірливим поглядом Дмитра Івановича.

— Отож-то й воно,— сказав Сіраш.— Довести до пуття п'ятнадцять гектарів, та ще дослідних,— тут роботи й роботи! А ще й думати треба, як робити і чим, щоб усе тут було зразкове.

Макаренко мовчав і темнів лицем усе дужче.

— Ти не сердься, Даниле, чуєш? — нахилився до нього Сіраш з фургона.— Ми ж тебе всім комнезамом рекомендували на дослідне поле, а Романов ще поручительство давав...

— Обійшлося б,— буркнув Данило Макаренко.

— Сіраш пропустив його репліку повз вуха, а може, вдав, що не чує.

— А тепер куркулі зглядатимуться й глузуватимуть: «От хазяйнує голота на дослідному полі, так хазяйнує! Аж Макаренко навчить нас усіх, як біля землі ходити!» Тут, брат, класова лінія відстоюється, а в тебе на трьох гектарах пару вовки виють, а на пропашному дрохви гнізда в'ють.

— Не встигаю, — розводив Макаренко руками. — І коні в мене слабі, і рук не вистачає.

— А ти найми, — порадив Сіраш тихо. — За договором і п'ятьох полільників можеш найняти — так статут дослідного поля велить. Щоб кукурудзу, соняшники й баштан висапали до пуття. Комнезам договір затвердить. — Дмитро Іванович виїняв кисета, дав папірця на цигарку, сипнув з пучки самосаду з буркунцем. — Значить, так, — сказав, скручуючи цигарку й собі, — на дослідному полі ми повинні хазяйнувати так, щоб усій куркульні носа втерти, пойняв? Таку лінію тримати в даний момент, Даниле, нам класова свідомість диктує. Я зараз із своїм полем управився, то завтра ж і на підмогу, значить, хлопців пришлю, щоб спугарили пар. А там Андрій з Петром Кописткою просапкують пропашне артільною кінною сапкою, бо вручну вже не втнеш.

— Не знаю, що вам і сказати.

— А ти не мнись, чого так. Я ж плати не беру, ти знаєш. Хочу допомогти тобі, як правдивому своєму товаришеві, щоб куркульня на нас пальцями не тикала, поговорі по селу не пускала.

— Не дуже-то воно мені й за вухом свербить, що там куркулі патякають, — сказав Данило Макаренко, — бо я ж таки за поле одвічаю.

— Як ти там відповідаєш, — посмутнів Дмитро Сіраш. — Радянська влада надає нам можливість довести глитаям перед усією громадою, що ми краще за них можемо господарювати. От що головне. Виходить, ніяк тобі вдома відсиджуватись не те що вдень, а й уночі, раз взявся за таке діло. Оце підсоблю напочатку, допоможу вийти з прориву, а тоді вже не погнівайся, Даниле. Но! — Сіраш попустив віжки, і коні взяли від Макаренкових воріт рессю.

Тільки пил смугою ліг за Дмитром Сірашем. А Макаренко ще довго стояв на тому самому місці, докурював цигарку з пахучого Сірашевого самосаду з буркунцем і не знав, сердитись йому чи радіти.

Наступного дня була неділя, у степу — ні душі. Дмит-

ро Іванович з досвітку лаштувався на дослідне поле сам: затялася тітка Ялина і хлопців будити не дозволила.

— Ідь уже сам, Дмитре,— сказала вона, налаштувавши чоловікові торбу з харчами.— Про тебе давно йде слава в селі як про безбожника. Ні лоба не перехрестиш перед тим, як хліба вкусити, ні в церкві тебе від самого вінчання не бачили — для тебе й неділі святої нема...

— О-о, заладила,— вуркїтливо піддражнював дружину Дмитро Іванович, надіваючи хомут на Гнідого.— Та я ж комуніст.

— Авжеж,— погодилась тітка Ялина, напнувши віжки на ручицю та відходячи з ними подалі від фургона, щоб розправити,— заладила. Могила, видать, виправить таких, як ти. А хлопців не займай заради святої неділі, хай про них слава не йде, як про тебе.

— Вдадуться в батька — не жалкуватимуть,— суворо сказав Сіраш.

Відколи й узнала Ялина свого Дмитра, був він отаким відвертим лише тоді, як на світ благословляється — ніч уже пройшла, а світанок ще не настав: небо ледь-ледь починає на сході шерхнути, мов прихвачена першим морозцем вода у ставку. Десь пискне спросоння й одразу ж замовкне посмітюха, і вітерець бешкетливо налетить із степу, знововито дмухне в обличчя, пружинисто наб'ється у вуха, лоскїтливо шугоне під сорочку і замре в акаціях за городом. Ніби світ зітхнув спросоння і в ту ж мить відгукнувся у дядьковім серці звуками, кольорами, прокинувся у пахучому вітерці. Все дрібне облетить із душі, і стане там ясно та тихо, як на святі...

Отоді Дмитро Іванович і скаже щось отаке навіть про себе, як сказав сьогодні перед світом. Та й то — тільки тітці Ялині і більше нікому в світі.

— То яка ж там про мене слава йде? Кажи вже,— заохочував дружину Сіраш, накидаючи посторонки.

— Що ти, анциболот, віри і церкви зрікся. Он яка слава!

— І давно?

— Та, кажуть же, відтоді, як Михайло Митрофанович збирав підписи на закриття церкви.

— Ну? — здивувався Сіраш.— І ото всьому, що на слободі подекують, ти й віриш?

— Ой Дмитре, гріх так розмовляти зі мною — сама все бачила й знаю, який ти в мене боговідступник з прежди-віку.

— Я від бога відрікся давно, твоя правда, Ялино. А ото як німці по нас у Карпатах молотили з гармат день і ніч, а наша артилерія покинула нас напризволяще, і цар, і бог одвернулись від нас і віддали на погибель, як у Баштанці вже застукали нас денікінці, що за віру й царя людей вішали й село палили, дітей та старих убивали,— прокляв твого бога, Ялино. Тільки не казав тобі.

— Свят-свят-свят,— хрестила Ялина свого чоловіка в хисткім ранковім присмерку, полотніючи й відступаючи від нього подалі.— Бог із тобою, Дмитре, ще накликаеш на себе гнів господній...

— Відстала ти людина, Ялино,— сміявся Сіраш.— Більше ніколи нічого тобі не казатиму...

— А що ти мені казав коли-небудь? Мовчун мовчуном і лишився.

— Мовчання, кажуть старі та мудрі люди, золото...

Взяв віжки з рук дружини, сів на фургон і поїхав з двору.

Тільки-тільки сіріло, як приїхав Сіраш на дослідне поле, а там уже Данило Макаренко з усією своєю сім'єю працює: двома пукарями з гін у гони пар скородить, а дружина з дочками й синами — пропашне в п'ять сап. До пізнього вечора аж курява стовпом стояла над дослідним полем. Жодної бур'янини не лишилося на пару й на пропашному. Аж тоді поїхав додому Сіраш вдоволений.

Та не раз і не два довелось йому помагати на тому полі Макаренкові і самому, і хлопців своїх із сапками чи пукарем прислав, а як узялися вони з Романовим, котрий у Степівку фактично прийшов з агрошколи, та несподівано був обраний головою сільради, як узялися шести-пільну систему на дослідному полі впроваджувати, тут і виявилось остаточно, що Макаренкові з родиною своєю не вправитись, довелось Данилові найняти кількох постійних сезонних робітників, щоб підтримувати дослідне поле в зразковому стані, як йому й належить бути. Сіраш порадив узяти бездітних Івана Вітрового з дружиною Гашею та Петра Копистку, що так потім і пропрацював на дослідному полі до самого призову в армію, навчаючись у Романова всіх тонкощів агротехніки, а в Макаренка — практичного обробітку землі у всі пори року та догляду за посівами.

З дослідного поля Данило Макаренко тепер і не вилазив, день і ніч товкся там з усією родиною і з найнятими за договором працівниками і таки зробив його зраз-

ковим — коли не їдеш, любо глянути й на пар, і на пропашні культури, а посіви пшениці були в нього беззмінно кращими в селі. Хоч і далася взнаки тут наполегливість і допомога Сіраша, але й сам роботящий Данило, відчувши справжню відповідальність і смак до культурного господарювання, працював люто, завантажував синів і дочок та й найнятим по договору Іванові та Гафії Вітровим, а особливо ж молодому та беручкому Петрові Копистці діставалось. Зате ж поле було — не налюбуюешся. З усього району їздили подивитись на нього та досвід перейняти розпорядники дослідних полів.

Збираючи з дослідного поля високі врожаї і розраховуючись з державою за існуючими порядками, Данило Макаренко з року в рік одержував у власне користування значні прибутки й нарешті придбав добрих коней, корівчина завелась у нього і свині, та й заздрість сусідів завелась також — все підбирали ключі, щоб зіпхнути Данила із завідування дослідним полем. То поговір по селу пустять про його нечесність у розрахунках з державою, то на зборах підковирнуть, що от, мовляв, багатіє за громадський кошт. Куркулі, що діяли тихою сапою і тяжко зненавиділи Макаренка за те, що втирав їм носа і на дослідному полі збирав вищі, ніж у них, врожаї, нараяли двох його найближчих сусідів-бідняків написати у районні організації, що Данило в корисливих цілях використовує найману працю, експлуатуючи односельців.

Партосередок і комнезам стали на захист Данила Макаренка й довели комісії з райземуправління, що всі дії його як завідувача дослідним полем абсолютно законні. Ніхто не міг подумати, що це звинувачення знов колись впливе.

Але куркулі — на те й куркулі: знали, яке підступне й липуче кривосвідчення, вміли очорнити найчеснішу людину надовго. Бо чим далі відходять події, тим важче спростовувати брехливі й підступні навіти.

Незабаром усе те забулося й згадувалося тільки як непорозуміння. Під наглядом Михайла Митрофановича Романова спочатку на дослідному полі застосував Данило Макаренко за всіма вимогами агротехніки шестипільну сівозміну, а згодом цей досвід було перенесено на весь посівний клин Степівської земгромади, як і мріяв Романов, і степівчани першими в республіці повністю перейшли на шестипілку, удостоївшись Похвальної грамоти ВУЦВІКу за підписом Григорія Івановича Петров-

ського. Окремою грамотою було відзначено й молодого ініціативного голову Степівської сільради, агротехніка за освітою, Михайла Митрофановича Романова.

З цієї нагоди теплого осіннього дня в сільськогосподарському кредитному товаристві було скликано збори. Як завжди, Дмитро Сіраш серед збудженого гомону, серед перемовлянь і вигуків сидів мовчки, тихо всміхаючись одними очима, дивився на молодого Романова, наче збирався щось йому сказати втішне, і від того погляду Михайлові Митрофановичу ставало тепло й лагідно на серці. Романов говорив про щасливе життя сьогоднішнє, про вчорашні наші бідування і прекрасне майбутнє, ловив на собі погляд добрих очей Дмитра Івановича і намагався перевершити самого себе.

— А от письменник Купрін у творі «На дні» показує...— Тільки вимовив цю фразу, як почув не то кашель, не то якісь здавлені звуки, що виникають у людини, котру душать за горлянку.

Романов оглянувся на Дмитра Івановича й побачив, що той густо почервонів.

— Ви щось хочете сказати? — спитав спантеличений Романов.

— Ні, то вам здається...

А коли промову було виголошено, Дмитро Іванович підійшов до Романова і спитав:

— Коли ви, Мишо, будете на нашому кутку?

— Завтра буду. А може, ще й сьогодні.

— Не минайте моєї хати. Буду радий вас бачити.

— Ви хотіли мені щось сказати під час мого виступу?

— Ні, нічого,— знову почервонів Дмитро Іванович.— Будьте здорові.— Сіраш потиснув йому руку й вийшов.

Другого дня Романов залагодив свої сільрадівські справи на нашому кутку і зайшов до Дмитра Івановича.

— Спробуйте, Мишо, винограду,— кивнув Сіраш на стіл, завалений щойно зрізаними білими й чорними гронами.

Романов узяв гроно бурштинової «шасли» і раптом побачив поміж виноградом книгу. Він відклав гроно, взяв важку й дебели книгу, розкрив. Це був одностомник Горького. Романова здивувало, що така книга є в селянській хаті.

— Ви читали її? — спитав він, гортаючи сторінки.

— Авжеж, читав. Не для краси ж тримаю.— Дмитро Іванович ховав промовисті й завжди привітні очі.

«Чому він ніяковіє?» — мучив Романова неясний здогад, і бентежна тривога підступала до серця. І раптом він випростався, приголомшений: гортаючи далі книгу, натрапив серед творів, зібраних у чималому одностомнику, на п'єсу «На дні».

«Так ось чому Дмитро Іванович учора й сьогодні червонів,— зрозумів Романов.— Делікатність не дозволила поправити мене при людях. Тож і червонів, виходить, за мене. Оце інтелігентність!» — Молодий голова сільради відчув велику прикрість за себе і ще більшу вдячність Сірашеві. Бентежне почуття синівської ніжності огорнуло душу давнього сироти Романова вже не вперше до цієї людини, тільки він не вмів її висловити, та й не знав як...

— А я ж учора ляпнув, що «На дні» — твір Купріна,— пригадав він свою промашку.— Простіть...

— Ну-ну,— відсторонив його Сіраш.— З ким не буває. А тільки вам, освічений людині, на людях не положено помилятися. Бо я ось вам, Мишо, рекомендацію в партію написав — знаю ж вас уже три роки. А з партійного, звісно, спрос іще більший.

— Як же я вам віддячу? — розчулено глянув на Сіраша.

— Яка ж тут подяка? Та ще мені,— здвигнув плечима Сіраш.— Своїм чесним життям і працею заслужили бути в партії, от я й той...

— Одне щоб ви знали: ніколи за цим не пошкодуєте...

— Знаю.— Сіраш провів його за ворота, ніби в широкий світ випустив, і довго потім стояв, схилившись на обаполи, й дивився вслід.

За Романовим летіли в прозорім повітрі срібні струни бабиного літа, на яких пробувала брати перші акорди погожа осінь...

Андрій привіз згребки, скинув їх біля скирти — ціпами змолотяться, не настеляти ж заради них гарман — і підійшов до батька.

— Тату, там Фросина Бугайша плаче.

— В степу?

— Авжеж. Всі вже звели врожай і ниву позагрібали, а вона одна зосталась: з горем пополам вижала й у снопи зв'язала, а перевезти сил немає, та й нічим — хіба ж то возіння тачкою та коровою.

— Поклади мої вила в гарбу, зараз поїдемо,— сказав Сіраш.— Ось тільки переодягнуся.

Сіраш, заради неділі й очікуючи Романова, вбрався по-святковому: надів зранку голубу сатинову сорочку й тернові штани, ще зовсім нові й напрасовані, взув шеврові черевики, а тепер склав усе те в скриню, швидко вліз у щоденну синю сорочку, білим горошком поцятковану, й сіренкі штани в смужечку — все завжди на ньому чисте, свіжовипране, акуратне. Бриля насунув поглибше, сів збоку на полудрабку, ноги звисив, кивнув синові: поганяй, мовляв, і вони поїхали рятувати Фросину Бугайшу, як рятували не одну вдову щороку. Тій посиють, тій спускають, а тій звезуть. Ніколи не рахувалися. Так і тепер. Фросина як побачила Дмитра Івановича з сином на гарбі, так і слізьми залилася.

— Ой, спасибі ж вам, Дмитре Івановичу,— заголосила Бугайша,— відколи й помер мій Федір від ран, не обходите бідну мою нивку...

— То чого ж плакати? — сердився Сіраш, бо не переносив жіночих сліз, та ще вдовиних.— Перестань, Фросино, бо, їй-бо, покину к лихій годині, будеш тоді на собі ці снопи таскати.

— Вік буду дякувати вам,— не переставала плакати розчулена Бугайша, забираючись на гарбу, куди вже летіли снопи.

Андрій Сіраш під час дійсної служби в армії закінчив школу молодших командирів і став помкомвзводу, а повернувшись додому, очолив всеобуч у Степівці.

Був Андрій, мабуть, найкращий у родині: високий та стрункий, мов тополя, смаглявий та чорнобровий, з тонким прямим носом і щоразу ніби темнішими очима — так вони мінялися в нього залежно від настрою. Мовчазний був, як батько, і клятий, мов римлянин. Як гляне спідлоба, аж мурашнею за коміром сипоне. Проте нас із Вітькою він ніколи не кривдив. Завжди приносив нам із виноградника перше дозріле гроно, а зі степу привозив перший спілий кавун чи диню. Восени пізніми вечорами повертався після оранки з повними кишенями солодких земляних горіхів чи з крайцем засохлого на вітрах хрумкотливого хліба «від зайця».

У клунях, у стайні і в сінях висіли тепер у Сірашів плакати з прийомами багнетного бою, настанови з стрільби, правила окопування, інструкції по будівництву траншей та кулеметних гнізд, схеми розбирання й складання гвинтівки й кулемета. Влітку, під час гарячої пори в по-

льових роботах, плакати пилились забуті й покинуті, і на них дивилися тільки ми з Вітькою.

Плакати з настановами рукопашного бою чарували нас драматизмом: на одному з них бігли в атаку з криками «ура!» моложаві бійці у будьонівках і з гвинтівками напереваги з примкнутими багнетами — роти розкриті, рухи стрімкі й напружені, очі сповнені рішучості й завзяття, а вороги стояли у траншеях за кулеметами, метали в них гранати. Тільки обличчя у ворогів були перекошені розгубленістю й переляком, а деякі з них уже повискакували з траншей і тікали по зеленій-зеленій траві до лісу, що виднівся на синьому обрії, сам ще синіший, таємничий і ніколи нами не бачений. Він нам тільки снівся ночами, бо приходив з казок.

Особливо ж любили ми всі великий плакат, що висів у чисто вибілений стайні, займаючи мало не весь чималий перестінок. На ньому була зображена вогнева артилерійської батареї з понівеченими гарматами, з розбитими зарядними ящиками і стріляними гільзами. Гільзи були латунні, вилискували, в них відбивалося полуденне сонце, і лежали вони купами і вроздріб, так, як кидали їх після пострілу. А може, вони вилітали з гармати й самі, викинуті замком при перезарядженні. На батарею вривалися німці в зелених френчах і рогатих металевих шоломах, з гвинтівками напереваги. До гвинтівок були примкнуті пласкі й широкі багнети, схожі на ножі, які кував у селі Федько Бень у кузні і якими колії кололи в селі кабанів. Наші артилеристи, теж у будьонівках і обмотках, у вигорілих гімнастерках, відбивалися в основному шанцевим інструментом — хто маленькою й куцою піхотною лопаткою, а хто й великою артилерійською чи саперною лопатою. Перехвативши її обома руками за кінець держака і за черенок леза, одні відбивали удар багнета, присівши та перепускаючи його над головою, інші тримали лопату перед собою, як тримають гвинтівку з багнетом, і одводили удар вбік, ще інші самі зустрічали ворога, високо змахнувши лопатою і цілячись нею в перенісся чи хоч у сталевий шолом ворога, — все це було словнено експресії запеклого смертельного бою, і тому, що вогнева артилерійської батареї зображена була з тилу, а вороги йшли просто на нас, нам здавалося, що ми серед оборонців батареї, теж відбиваємо цю запеклу ворожу атаку.

Вся малеча з кутка набивалася зранку в двір, сиділа

на призьбі попід вікнами і ждала, коли Вітька проснеться і одчинить порожню стайню, щоб подивитися на ті дивовижні плакати. Але Вітька, лишившись на господарстві, відчиняв стайню неохоче й рідко, маючи Андріїв наказ нікого туди не пускати: там по кутках стояли такі ж, як на плакатах, військові лопати, змащені дьогтем або тавотом. Деякі з них, переважно маленькі піхотні лопатки, були навіть у брезентових піхвах — вони ж бо найбільше приваблювали всіх.

Гарно було б такою лопатою гратися на попелищі, зручно було її й поцупити: шуронув під сорочку й біжи собі. Ніхто й не помітить. Вітька, проте, помічав. Він просто заступав собою ті лопатки, акуратно складені в найтемнішому кутку, і нікого до них не підпускав. Хіба інколи сам візьме одну, піхви з неї зніме і дасть усім потримати потроху. Потім знову сховає в піхви, покладе на місце, ще й прикриє чим-небудь: мішком, чи старим пальтом, чи сіном притрусить.

— Ну, надивляйтеся на картини,— скаже всій отій спливій шантрапі, що норовила вкрасти хоча б одну лопатку або хоч піхви від неї,— бо я буду зачиняти.

Тримаючи в голові і в намірах своїх все-таки оту маленьку та зручну лопату, голопуза братва ставала тісною купкою перед батальною картиною про артилеристів, що відбивали багнетну атаку підручними засобами, і довго шморгала носами, дружно дихаючи і ляпаючи себе по боках, відганяючи літніх настирливих мух.

— Ну? — питав Вітька.— Вже надивилися? Все! Зачиняю. Гайда звідси.

— Та підожди,— казав йому котрийсь з глядачів, озираячись на сховані лопатки.— Дай іще подивитись.

— Годі, годі,— насуплювався Вітька,— а то Андрій як наскоче, буде й мені, буде й вам.

Це діяло негайно і безвідмовно. Андрія боялася не лише голопуза малеча. Його боялися й слухали навіть наші батьки. Ото як закінчатся всі роботи в степу, одгуляються на селі весілля, храмові свята й хрестини, збирає Андрій з десятинами всіх тих, хто має пройти всеобуч без служби в армії. Збирав він їх найчастіше в своєму дворі. Усім роздавались лопати, одержані колись під розписку у військкоматі, весь шанцевий інструмент і нароблені Федькою Бенем для драмгуртка дерев'яні, обковані бляхою гвинтівки з навіки примощованими до них багнетами й ремінням з сириці, і починалися занят-

тя. Найчастіше це була стройова підготовка. Голос Андрія тоді дивно мінявся: ставав високим і тягучим, наче він когось кликав здалеку або просив перевозу через наш широкий степівський ставок.

— Взво-о-о-од! — тягнув він довго і все вище та вище, забираючись у найвищі тенорові сфери, і нам ставало сумно та тоскно від тієї заспівної ноти.— Стій! — одрубав Андрій так різко й басовито, що ми аж здригались, а півень під скиртою кожного разу підбирав одну ногу, випростував шию: «Куд-куда-куда!» — мовби допитувався в Андрія.

— Кроко-о-ом,— тягнув далі своєї Андрій, так що аж вили хотілося,— руш! — рубав він, наче сокирою, і його команді не можна було не підкоритись. Він був суворий, насуплений, якийсь мовби нетутешній і невблаганний. Він мовби вже нікому не належав, наче щойно прибув звідкись здалеку, куди неодмінно має повернутися, а село, рідна хата, родина і ми з Вітькою — то щось таке тимчасове й докучливе, від чого Андрій ніби вже назавжди відгородився і встиг про все зовсім і назавжди забути.

Було дивно і боязко дивитися на Андрія. В такі хвилини не вірилося, що він колись поближчає і знову носитиме нам із степу солодкі земляні горіхи і сухого й смачного хліба «від зайця». Зате як гарно й дивно хвилювало малих хвацьке гупання чобіт «у ногу», раптові зупинки і дружні рушання чотирикутно злютованого взводу молодих парубків і літніх дядьків із суворими й зосередженими обличчями, одночасне викидання поперед себе дерев'яних гвинтівок з дерев'яними ж таки багнетами по співучій команді «На ру-у-у-ку!» або закидання їх угору по солодкім «На пле-е-е-че!» — і все без зупинок, все в такт із пружним і дружним гупанням, з монолітним коливанням голів, плечей і тулубів, особливо в ті хвилини, коли Андрій, задкуючи, вів стрій через пустир покинутого й неораного городу баби Пратасейки з найпротяжнішим: «Взво-о-о-од!» — тоді чоботи починали бити в землю ще дужче, ще злютованіше, ще швидше і, здавалося, могли б затоптати й Андрія, та саме в ту мить, коли гупання досягало найвищого темпу і ставало просто незносним у своїй навальності, Андрій, зриваючись на фальцет, обрубав, наче сокирою: «Стій!» — і все завмирало. Оживали тоді всі сільські звуки, все верталося на свої місця, і Андрій, повільно йдучи повз завмерлий стрій, поправляв гвинтівку Романа, що була завжди нижча за

інші, чи Федька Беня, що завжди пнулася із загального ряду вгору, і суворо казав:

— Поліщук, чому руку з прикладом держиш так розслаблено? Притисни її, придави приклад до пояса!

Поліщук, що стояв у другій шерензі, притискав руку з прикладом до свого худорлявого боку і ставав мовби стрункшим, тугішим і зібранишим.

— Отак,— казав суворий Андрій і йшов далі понад строем, пильно вдивляючись у кожного, а перейшовши весь стрій, командував: «До но-о-о...— всі завмирили й виструнчувалися ще дужче,—...ги! — вистрелював Андрій різко й мовби лайливо, ще й рахував: — Раз! Два! Три! — По тій команді багнети злітали вгору, руки дружно, з виплеском перехоплювали гвинтівки, ставлячи їх вертикально перед собою, потім ліві руки всі як одна зривалися з гвинтівок і падали вздовж тулубів, а праві з міцно затиснутими гвинтівками ще різкіше опускалися, і приклади дружно гупали в землю поряд з правим чоботом кожного.

Це видовище зачаровувало нас, та Андрія не задовольняло.

— Не дружно, не дружно! — кричав він.— Урозбрід ставите гвинтівки, наче сапи або лопати. Романе, дай твою гвинтівку.— Він простягнув руку, і співучий Роман, завжди і в усьому делікатний та обережний, подавав йому гвинтівку так, наче вона була скляна чи кришталева і могла зламатися від необережного руху.

— Хіба так подають гвинтівку? — кричав на нього Андрій.— Лови! — Він кидав її Романові з відстані трьох кроків, і той ловив її обома руками, високо підвівши брови, злякано витріщивши очі й заточуючись.— Ну! — кричав Андрій.— Кидай мені, кидай сміливо! — Роман ще зляканіше, а все ж обережно кидав йому гвинтівку, і Андрій вправно ловив її однією рукою і тут же хвацько ставив до ноги, в кожному русі його було стільки спритності, що не милуватися ним було неможливо.

— Ех, Ромцю, Ромцю,— хитав головою суворий Андрій з осудом і співчуттям.— Тяжко тобі доведеться в бою. Ти не бійся гвинтівки. Ти люби її. Це твоя зброя, володій нею, як Митьоха сокирою! А ти боїшся її, вона сама володіє тобою. Отак треба, отак,— показував він рушничні прийоми, а нам здавалося, що він би міг показувати їх і на сцені, і всі б милувалися з його вправності.

Та найбільше задоволення було від занять із тактики,

коли Андрій виводив взвод за греблю, де було викопано траншею в повний зріст, і, посадивши туди кількох чоловік, решту вів у атаку розгорнутим цепом. Вслід за Андрієм взвод навально й нестримно летів на траншею з гвинтівками напереваги, кричав «ура», і тоді, як Андрій, не обертаючись, кричав своєму взводові, що з траншеї ведуть кулеметний вогонь, і подавав команду «Ложись!», а всі як один падали на землю, — нашому захопленню не було меж. Надто ж, коли нещодавно пройшов дощ і на землі стояли калюжі: весь взвод падав у ті калюжі, і бризки летіли на всі боки на втіху нам і на реготи. Тими реготами кінчалися наші ролі сторонніх спостерігачів, бо Андрій блискавично виламував добру лозину і гнав малечу до самісінького села і не дозволяв повернутися за греблю.

Навчання всеобучу не минали марно: ми в своїх ігрищах переймали всі справи, грались у війну так запопадливо, що наші матері намагалися спіймати Вітьку Сіраша та надерти йому вуха: Вітька завжди виступав у ролі старшого брата Андрія, командував, намагаючись покласти нас отим «ложись» у найглибші калюжі, так що поверталися ми додому мокрі як хлющ, вивалені в багнюці, а що в усіх переважно були тільки одні штаненята й одна сорочка, то потім мусили голічерева лежати на печі, доки матері прали наше нехитре обмундирування та сушили його.

На заняття всеобучу щороку приїздив райвійськом Лисенко, — побратим Дмитра Івановича по Першій Кінній, — Сіраш у його ескадроні служив — і завжди зупинявся в них. Мабуть, це були інспекторські перевірки, бо приїздив він найчастіше в передзимку, привозив з району, а також збирав у ближніх селах та з нашої школи всі наявні малокаліберні й бойові гвинтівки і днів зо три на нашу неперевершену радість провадив зі всеобучівцями стрільби. Так ми змалечку визнавали нашого беззмінного воєнкома Лисенка задовго до тої пори, коли настане час виструнчитись перед очолюваною ним призивною комісією, щоб піти в армію чи на війну...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Доведений до голодного відчаю навесні 1921 року Душпент — постійний наймит Петра Стратоновича Стешка — набрав з хазяйської сівалки зерна в кишені й приніс додому. Стешки, вислідивши наймита, налетіли з обшуком, застали Душпента, коли він варив пшеницю в горнятку, і вбили в хаті серед білого дня. Ніхто того не чув і не бачив: Душпент був такий знесилений, що й кричати не міг. Раз ударили барком по голові — й не тріпнувся. Проте, хоча свідків не було і слідство закінчилося безрезультатно, здогад витав над селом. Та здогад — не доказ, і ніхто не хотів наживати таких ворогів, як Стешки, але тепер, коли на об'єднаних зборах села представник з району Вирій зачитав у списку тих, хто підлягав розкуркулюванню й вигнанню за межі України, й Стешків, пригадалися всі кривди, заподіяні ними односельцям. І вбивство Душпента пригадалося теж.

За далиною подій і часу, мов за невидимою стіною, стояв старий Стешко, сивий як лунь, а проте червонолиций, мов парубок, статечно та впевнено відводив звинувачення за звинуваченням від усього свого чималого глитайського роду. Був він свого часу старостою села, був і церковним старостою тепер, звик до шаноби й послуху, верховодив постійно на сходках і серед степівських багатіїв вважався найавторитетнішим і наймудрішим.

— Подумайте, люди добрі,— улещував він збори,— коли б ми, як тут декотрі кажуть, убили Душпента, царство йому небесне, то навіщо б ми годували його жінку й дітей? А ми їх таки годували — це всі знають, все село пам'ятає й не дасть збрехати. Навіщо б ми рятували свідків? На власну погибель?

Збори спантеличено мовчали. Мовчав і Вирій — чоловік приїжджий, здивований цим звинуваченням найбільше, бо односельцям досить було невеликого натяку, щоб пригадати все, а йому давнє вбивство Душпента здавалося непотрібним — і так розкуркулити Стешків було за що.

— Та й те ще,— вів далі старий Петро Стешко.— Чи хтось із вас чув від Душпентихи або її дітей таку нісенітницю? — І сам відповідав: — Не чули. Отож-то й воно. А бачив хто-небудь мертвого Душпента з проваленою головою? Не бачив. Помер собі, яку усі помирало.

— От гад,— сказав хтось серед загальної тиші,— знову викрутиться, як вужака з-під вил.

— Не викрутиться,— відповів на ту репліку Дмитро Сіраш і підвівся.— Не викрутитись вам, Петре Стратоновичу,— звернувся він до старого Стешка, що пополотнів і став тепер білий увесь — і лицем, і шорстким буйним чубом.— Бо можна тепер пригадати, як примусили вас урятувати від голоду сім'ю Душпента. І ви врятували-таки Душпентиху з дітьми від смерті, бо інакше б вас ще тоді в тюрмі згноїли.

Зал заворушився, загув, уп'явся очима в Стешка. Проте старий і досвідчений сільський заводіяка, книжник і церковник, мовчав, як у рот води набравши.

— Пригадати ж тепер усі подробиці зовсім легко,— добивав його Дмитро Іванович.— То як воно, Петре Стратоновичу, було чи не було?

— Було,— старий Стешко сів.

— Чужа кров марно не пропадає,— сказав Дмитро Сіраш.— Не на дітях — на онуках озветься. Та що там кров,— махнув він рукою,— як розібратися, то й менші кривди боком вилазять, бо ми ж такі люди, а не собаки...

— А хто ж то його примусив, Дмитре Івановичу? — гукнув хтось із задніх рядів.— Що воно за одчаєга, що таких душолюбів заставив догодувати до нового хліба сім'ю нещасного Душпента?

— Може, ти сам і той? — спитав Макаренко.— Може, й заставив Стешків, щоб одкупилися за свій злочин? Це на тебе схоже. Тут нічого не скажеш.

— Не мели, Даниле,— суворо сказав Сіраш.

— Данило тут, Дмитре Івановичу, діло десяте,— сказав Петро Копистка, що повернувся з армії і на збори прийшов у довгій кавалерійській шинелі й у будьонівці.— Це нас усіх цікавить.

— Тут все ясно, товариші,— підхопився Вирій із-за столу, наче тільки тепер пригадав, для чого він тут.— Хто за те, щоб Стешків з усім гамузом розкуркулити і вислати до ноги, прошу голосувати. Голосують комуністи, комсомольці, депутати сільської Ради і бідняцький актив,— нагадав Вирій, підвівши руку з олівцем і готуючись рахувати. Потім руку опустив і полегшено зітхнув: — Одноголосно. Все, панове куркулі,— звернувся до Стешків.— Очистити приміщення.

Стешки вийшли — батько й три сини. Всі в дублених кожухах, у битих валянках, смушевих шапках.

— Готуйтеся в дорогу,— сказав їм Вирій.

— Та вони вже так наготувалися, що ніякі морози й

ніякі дороги їм не страшні,— сказав хтось, і в залі зареготали.

— На. кутні б ви засміялися,— побагровів старий Стешко.— І засмієтеся, підждіть! — Насунув шапку поглибше, вийшов останнім, грюкнувши дверима.

— Лободу! — гукнули Вирію із залу.— Давай Фанасія Лободу!

— Мусієнків! — кричали інші.

— Бориса Луценка!

Вирій підняв обидві руки, гамуючи крики й нетерплячість. Зал, розпалений останньою реплікою старого Стешка, не вгавав.

— Ми їм покажемо, куркулям проклятим!

— Ведмедів давай на розкуркулення!

— Та вгомоніться ж, чорти! — крикнув і собі Вирій, і його високий пронизливий голос перебив усі інші крики й вигуки.— Сказано: знищити куркульню як клас, значить знищимо!

— Давай, хто там у списку стоїть за Стешками! — крикнув Петро Копистка, в якого давні рахунки були з куркулями — і свої власні, і рано загиблого батька, що весь вік батракував у М'якушки.

Але список Вирій поклав на стіл і відсунув від себе.

— Є два моменти, товариші. Перший: сьогодні від'їздить нічним поїздом до Харкова колишній голова сільради товариш Романов, який просив позачергово розглянути в його присутності одну кандидатуру на розкуркулення із цього списку. І другий момент: за ту ж саму кандидатуру розпинався на сесії сільської Ради Сіраш, котрий тут виступав з якоюсь незрозумілою заявою, повною натяків. От і давайте без ніяких натяків і таємниць обговоримо кандидатуру Данила Макаренка.

— Як? — здивовано підхопився Петро Копистка в своїй довгій кавалерійській шинелі й будьонівці.— Данила Івановича розкуркулювати? Та це ж якесь непорозуміння! Та він же, крім державного дослідного поля, жодної десятини землі не нажив. Ото як нарізала йому громада після Жовтневої революції...

— А коней у нього скільки? — гукнув Копистці з теряви, від порога, не видно й хто.

— Ви сядьте,— сказав Копистці Вирій.— Тільки в село прибилися, чи не так? А ми на засіданні сільської Ради вже ставили це питання: у Макаренка були наймити.

— Наймитів не було! — підвівся Сіраш.— Ніколи в Данила Івановича ніхто не батракував.

— Ви все-таки продовжуєте й тут свою лінію гнути? — спитав Вирій.— А факти проти вас: Іван Вітровий з дружиною працювали в Макаренка. І он Петро Копистка. Працювали чи ні?

— Працювали,— спокійно сказав Романов.— На дослідному полі. За державним договором.

— А де ж він, той договір? Ви про це тороконили й позавчора на сесії сільської Ради. А де той договір, я вас питаю?

— А ось він.— Сіраш вийшов з ряду, підійшов до столу й зібрався читати договір на старих бланках, зжовклих від часу та спекотливого південного сонця, що смалило й у сільраді цілісіньке літо крізь вікна так само, як і в степу.

Вирій перегнувся і вихопив у Дмитра Івановича з рук бланки договорів, кинув їх на стіл поверх паперів.

— Ви підкуркульник! — крикнув він.— Хочете замазати очі якимись папірцями...

— На якій підставі ви взиваєте мене підкуркульником? — тихо, але твердо спитав Сіраш.— Я комуніст з сімнадцятого року...

— Бо ви захищаєте куркуля, який експлуатував чужий труд. Бідняків наших визискував!

— Я вимагаю прочитати договори за тисяча дев'ятсот двадцять четвертий, двадцять п'ятий, двадцять шостий і двадцять сьомий роки,— обернувся до залу Дмитро Іванович.

— Я теж вимагаю,— підвівся Петро Копистка.

— Нащо читати? — почувся тихий голос Івана Вітрового.— Я ж ось тут живий сиджу. І жінка моя сидить. І договори ці в мене є. І люди ж усі знають, що ми працювали з Гашею на державному дослідному полі й одержували платню за державними нормами, аякже! Це всі знають. І я не втямлю, чого до Данила Макаренка прискіпуються. Що ж, ми його перший рік знаємо? Не інакше — за дослідне поле зводяться рахунки. А товариш Вирій, нова людина, вірить усім.

Вирій розгубився. Ні в сих ні в тих, він змушений був прочитати один з договорів, і тоді, не чекаючи, що скаже Вирій, Михайло Митрофанович за звичкою, набутою під час головування в сільраді, звернувся до залу:

— Хто з бідноти буде стверджувати, що до дослідного

поля або опісля нього Данило Макаренко мав бодай сезонних робітників?

Мовчання. Потім Дмитро Іванович Сіраш гукнув:

— Зняти кандидатуру Макаренка!

— Не розкуркулювати ж його нам справді за неіснуючих батраків? — докинув Романов.

— Такий хазяїн нам і в колгоспі знадобиться! — крикнув Петро Копистка.

— Та він на наших очах оце тільки із злиднів виліз, — підвівся Дмитро Іванович Сіраш. — Один з усіх Макаренків. Роботящий, чесний рід у них, товаришу Вирій. То ви тільки не знаєте та слухаєте всяких там пліткарів. Аж невдобно якось.

— То що, — звернувся Вирій до своїх помічників, що сиділи обіруч за столом, — будемо голосувати?

— Та яке там голосування, — сказав спокійно й розважливо Дмитро Кабита. — Викреслити зі списку, і капець. Давайте за справжніх куркулів братися. А то ж уже пізно, а їх у нас хоч греблю гати. Так ні ж, ми по Макаренкові товчемося, мов домові які-небудь.

— Хто за те, щоб Данила Івановича Макаренка... — почав був Вирій, а новий голова сільради, немов підказуючи, підхопив:

— ...зі списків на розкуркулення викреслити? Так буде краще, — всміхнувся Вирію.

— Викреслити, — повторив Вирій і сам підняв руку. Зал проголосував одноголосно.

— Ви вільні, товаришу Макаренко, — сказав Вирій.

— А Данило Іванович входить в актив сільської Ради, — заперечив Романов, — і ніхто його ще не виводив.

— Гаразд, — махнув рукою Вирій. — Залишайтеся.

— Про тайну свою хай розкаже Сіраш! — гукнули із задніх рядів.

— Про того чоловіка, що заставив Стешків Душпентиху з дітьми від голоду врятувати...

— Ні, — сказав Сіраш. — Десять літ не говорив ні слова й зараз не скажу.

— А обіцяли ж, — нагадав Копистка.

— Що там я, Петре, обіцяв. Вислали ж Стешків? От і нема про що говорити.

— А я, — підхопився Романов і став поруч з Дмитром Івановичем, — я, товариші, їду... Посилає мене райпартком учитися. То хотів вам сказати на прощання. Бо де ж

ти й скажеш, як не на зборах... Хотів усім вам подякувати... Саме ж зібралися тут найближчі, можна сказати. Весь сільський актив. Приїхав до вас комсомольцем, а їду комуністом. Прийняли ви мене добре, добре працювалося разом, а що не так, простіть.

— Та чого там,— почулося ззаду,— нема чого прощати.

— Славний ви чоловік, Михайле Митрофановичу,— сказав йому Дмитро Кабита,— хоч і церкву закрили.

В залі засміялися, наче й забули про куркулів і про все те суворе й невідкладне, заради чого прийшли сюди. Щасливий кінець, що по справедливості дійшли його, розглядаючи справу Данила Макаренка, всіх ніби окрилив: зникла затята напруженість, пропала на якийсь час гнітюча необхідність бути суворими й непримиренними, і люди ніби насолоджувалися цим антрактом великої соціальної драми, яку творили самі.

Вирій оголосив перерву, вийшов з-за столу, сказав Романову:

— Зайдемо на хвилинку ось сюди.— І кивнув на двері за столом президії.— Ходімте й ви,— запросив Дмитра Івановича і, коли двері за ним зачинилися, подав Романову руку:— Бувай. Після партшколи знову сюди? — спитав він примирливо, наче нічого між ними й не було.

— В село навряд чи повернуся,— сказав Романов,— хоча, по правді кажучи, шкодуватиму за Степівкою.

— В село тобі не світить,— підхопив Вирій.— Я маю на увазі район. Після партшколи підеш угору — будеш секретарем райпарткому. Так що чекатимемо...

— А ти не чекай — все одно сваритимемося,— засміявся Романов,— як і досі сварилися.

— З тобою лаятися краще, ніж з кимось іншим миритись. І потім, ти ж знаєш: у суперечках народжується істина. Як-от і сьогодні.— Вирій кинув на Дмитра Івановича швидкий запитливий погляд, ніби чекав його підтримки.

Дмитро Сіраш одвернувся.

— Краще таких, як ти кажеш, суперечок поменше,— зітхнув Романов.— Це вже й не суперечки. Тут гіршим попахе: політичним звинуваченням.

— Ну, не кажи, не кажи,— виставив Вирій обидві долоні, наче відгороджуючись від слів Романова і від нього самого.— Рішучість у нашій роботі — перше діло. А там розберемося. Не кренделі ж з бубликом випікаємо.

— Любиш ти, Федоре, рубати з плеча. А часи вже не ті. Воєнний комунізм скінчився, пора й з цими методами кінчати. Це завжди погано — рубати з плеча.

Вирій знову зиркнув на Дмитра Івановича, цього разу — насторожено й невдоволено.

— Скажу тобі тільки одне, з куркулями треба так: або ми, або вони! Хочеш не хочеш, а рубати треба. І більше про це годі. Не час дискусії розводити. Ти от що, Сіраш,— обернувся він до Дмитра Івановича.— Одвезеш Романова на станцію, щоб я коней своїх не ганяв. Він же через вас затримався, знаєш, а йому завтра треба в Харкові бути — кров з носа.

— Я б його й до Харкова своїми кіньми домчав,— сказав Дмитро Сіраш.— Та поїздом йому краще. А вас би ще далі одвіз...

Вирій стрепенувся й виструнчився — зрозумів натяк. Обличчя зблідло.

— Ленін казав, злих не можна до влади припускати,— спокійно й незмигливо дивився Дмитро Сіраш у вічі Вирію.

— Он як ти заговорив! — погрозово ступив до Дмитра Івановича најачений Вирій, обходив Сіраша збоку, наче приміряючись, як краще кинутись на нього.

— Правду в нас не закопаєш. А правда, товаришу Вирій, така, що Данило Макаренко перед Радянською владою і перед людьми чистий. І не про нього мова...

— А про кого?

— Я за вас на двадцять років старший, а ви мені тикаєте. Не годиться...— І, помовчавши, додав: — І взагалі, бийте ворогів, а не своїх.— Сіраш, не попрощавшись, вийшов.

— Мені пора,— сказав Романов, що досі мовчки стояв біля вікна.

Вирій ніби втишився, але був блідий і руки йому не подав.

— Ну й горішок цей Сіраш...

— Гострий, мов шабляка. Але чесний і відданий.

— Там побачимо,— сказав Вирій і пішов оголошувати продовження зборів.— Добра путь тобі випадає,— сказав він услід Романову.— Бувай.

— Бувай,— відгукнувся Романов, пасучи очима Сіраша.

Сіраш чекав у сінях, покурюючи, а як вийшли з Романовим у темряву вітряної глухої ночі, підняв комір,

втягнув голову в плечі, повернувся спиною до сніжних зарядів, що били й сікли немилосердно в обличчя, і, перебиваючи шум вітру в деревах, сказав:

— Спасибі, Мишо, що затрималися в селі та сказали на цих зборах добре слово про чесну людину — заступилися за Макаренка.

— Пусте,— відмахнувся Романов.— Ви Макаренка більше, ніж я, відстоювали, і хай Данило Іванович скаже вам спасибі за цю перепалку...

— Не будемо міряться на цьому белебні...

Довго йшли грудкуватою вулицею, відбиваючи шмалькі нальоти вітру, що кидав снігом, зачинаючи хугу. Біля хати, де квартирував Романов, спинилися, постояли мовчки.

— Пора, йдіть уже збирайтеся, а я за півгодини під'їду.

Дмитро Іванович круто розвернувся й зник у темряві так несподівано, що Романов і незчувся: був же ось тут і — не стало. І ні кроків по мерзлій землі не чути, ні тінь у просвіті вулиці не забовваніє.

Порошив по шибках сніг — не сніг, а крупа, і тоскно та глухо погавкував десь на верхній вулиці собака, чуючи вовка в степу чи лисицю біля курятника.

Довго стояв Михайло Митрофанович Романов у затишку за рогом, ніби мовчки прощався зі Степівкою, слухав завивання вітру, що налітав з безмежного захололого степу, лунке порощання снігу й давав клятву ніколи не судити людей з наскоку, з чуток чи навіть.

Добре, коли людині замолоду випадає глибоко задуматися над своєю й чужою долею...

На станцію виїхали десь опівночі. Доки запрягали, сніг пішов ще густіший, а вітер ушух. Зеленавою плямою світився в летючому мерехтінні лапятих сніжинок місяць, що вряди-годи проривався з-за хмар, і тоді на всю немислиму височінь видно було спадання з небес лапятих сніжинок: наче пелюстки білого цвіту опадали на землю. Світло лилося з неба, струмувало й знизу — все мерехтливо й непевно світилося й мінилося на очах. Важко було пізнавати знайомі хати й дерева, а як виїхали з села, то й зовсім усе стало біле й незнайоме, все пооднаковіло й відчужилося, мов у сні.

Дмитро Іванович запряг застояних Гнідого й Куклу в сани, настелив пахучого степового сіна, що пахло сон-

цем і літом серед цього сніжного царства й волохатого спадання сніжин. Всілися обое в задку саней, ноги коужом накрили — м'яко, тепло. І навколо все ніби пом'якшало, і звуки мовби зволахатили, приглушені снігопадом, а дорога біліла поміж бур'янами і стернями, і коні схапуджувалися й хропли, наче їх виводили на лід. Щось непевне й підступне вчувалося їм на кожному кроці по незвично м'якій, підозріло білій та рівній дорозі. Йшли підтюпцем, басуючи й танцюючи, вигинаючи шиї і приножуючись до снігу, про який встигли забути за літо. Лунко озивалися селезінки на кожному кроці, сани, здавалось, пливли чи летіли по білому мінливому світі — ні штельвага чи барок не стукнуть, ні грудка не озветься під полозом, тільки форкання й кроки грайливо відлунюють по степу.

Коні просили повода й переходили з вистрибів і танцювання на розмашисту рись. Міцно натягнуті ремінні посторони й нашільники, підігнані до ладу, робили сани ще легшими — коні не тягли їх за собою, а ніби несли на тій рипучій циганській збруї. Пахло пирієм, полином і ромашкою, здоровим солонуватим кінським потом, снігом і нічним степом.

Романов сидів зліва плече в плече з Дмитром Івановичем і чув, як важко стримувати добрих коней — іноді доводилося майже зависати на віжках, і тоді Гнідий, що йшов у борозні, по-лебединому вигинав шию, мотав головою й озирався на хазяїна, ніби просив: пусти, дай мені волю, хазяїне, дай натішитися силою й швидкістю, що дрімає в моїх ногах, у грудях і в усіх м'язах.

— Тпру-тпру, діточки,— притримував Сіраш своїх улюбленців.— Тпру-тпру.

— Пускайте їх, пускайте,— зачарований красою коней і цією сніжною ніччю, просив Романов.

— Ні, Мишо, рознесуть у цурки, тільки попусти віжки. Тримати й тримати треба. Хоча б до половини дороги, доки вговтаються трохи. Застоялися ж. Я оце потерпаю, щоб якийсь дурний заєць не вискочив або не перебіг дороги — тоді й кісток не зберемо. Тпру, діточки, тпру!..

Іхати до станції було далеченько, кілометрів дванадцять. Коні невдовзі побіліли, припорошені снігом, потім помалу стали темніти, потіючи, а вже як спотіли — пішли рівніше. Машистою риссю, не збиваючись на галоп, промчали кілометрів із шість, і Романов відчув, як Дмитро Іванович розслабивсь і перевів дух, попустивши віжки.

— Тепер можемо й поговорити. Я оце вже прожив піввіку, можна сказати, а як випаде отака ніч і поїздка, зовсім юним себе почуваю. Оце ж правлю кіньми і за кожним їхнім кроком вірші в мені озиваються:

Мчаться тучи, вьються тучи,
Невидимкою луна
Освещает снег летучий,
Мутно небо, ночь мутна...

І таке зачарування душі, така тиха радість охоплює, наче ти ще й не жив, ніби тільки зараз починаєш розуміти, яка велика й прекрасна штука — життя. А що ж було на душі в молодого Пушкіна, коли він написав:

Кони стали. «Что там в поле?»
«Кто их знает, пень иль волк».

Це написано саме-саме в отаку ніч. От коли мені випало вас проводити, Мишо! Щось добре вдалося зробити людям, коли випала отака остання ніч з вами.

— А може, це мені поталанило за щось хороше?

— Може, й вам, — погодився Дмитро Іванович. — Скоріше, звичайно, вам, бо це ж ви їдете в Харків, а не я. Поїдете й забудете. Жаль мені, жаль! Полюбив я вас, Мишо, на все життя. І ніколи вас не забуду. Звиняйте, що так, по-жіночому, кажу вам. Видать, треба це сказати, доки не пізно. Знати вам треба...

— Я й так знаю, Дмитре Івановичу. Думаєте, я не бачу, як ви дивитеся на мене?

— Як я там дивлюсь...

— Не так, як на інших.

— Очима, Мишо, всього не скажеш, — зітхнув Сіраш, знову притримуючи добрих коней, що, відчувши послаблення, несли сани, аж вітер свистів у вухах. — Та й словами не скажеш. І взагалі, дурне діло — слова. Поменше б їх випускати, більше діла було б.

— Та й так ви, Дмитре Івановичу, мовчун з мовчунів.

— То я з іншими, Мишо. А з вами мені весь час хочеться говорити й говорити. Аж самому чудно буває.

— Проте їду ось, може, ніколи вже й не побачимось, а тайни вашої так і не визнаю. Чи, може, її у вас і немає? То тільки так щось на зборах натякнули?

— Тайни, Мишо, є у кожного. Що ж то за людина без тайн.

— От і розкажіть на прощання. Ніч випала така, що

тільки й розповідати щось таємниче й загадкове. От хоч би ж і про того чоловіка, яким ви Стешка на зборах приперли. Я й тоді здогадався, що це ви. І Данило Макаренко здогадався. І Стешко зразу сів. Значить, ви.

— Та я ж, хай йому грець. А сказати не міг, бо вроді себе б виставляв перед усіма. Це одне. А друге: слово дав. А раз дав, значить держи, що б там не було, якщо ти людина. Тпру-тпру,— спинив Сіраш коней у балочці.— Оце тут вони мене догнали. Бачите, Мишо, балочка глибоченька — нічого на всі чотири сторони світу не видно. Я сам дав їм догнати мене саме тут.

— Глуха балка,— сказав Романов, озираючись.— Але хто догнав?

— Подождіть, зараз все по порядку розкажу.— Дмитро Іванович дістав кисета, почав закурювати.— Вам теж скрутити цигарку?

— Коли ваша ласка, скрутіть. Бо рук не хочеться виймати. Саме вгріватися почав.

— Вічно ви, Мишо, без рукавиць. У Харкові холодніша зима, ніж у нас. Ви там обов'язково купіть собі городські пальчата. Я б вам свої кожушані подарував, та вони ж для тої жинзі невідходящі. Ще сміятися з вас там будуть.

— Я знаю, Дмитре Івановичу, ви б мені й душу свою оддали...

— Е-е, ні, Мишо,— покрутив Сіраш головою, чиркнув запальничкою, прикурив.— Душу свою zostавлю собі до гробової дошки. Ні богу, ні чорту її не віддам. Вона в мене єдина і найдорожча. Все моє достоянє — моя душа. Що ж я без неї робитиму? Але спасибі, що так думаєте. Бо це істинна правда. А рукавиці собі купіть обов'язково.— Дмитро Іванович вклав скручену цигарку Романову в губи, дав прикурити.— Хай постоять та трохи оддишуться,— кивнув на Гнідого та Куклу й посвистів: «Ф'ю-і-і-ть-ф'ю-і-і-ть».

Гнідий форкнув, задзвенів вензелями, перекочуючи вудила на зубах, і мотнув головою, знову просячи повода.

— Тепер можна їхати далі,— сказав Сіраш і попустив віжки не дуже, щоб коні на гору з вибалка вийшли спокійно.— Прийшла ж ото Душпентиха того дня, як поїхали слідчі, не встановивши, хто вбив її чоловіка, й випустивши з холодної Стешків за відсутністю доказів, і розповіла мені все — пожалілася, одним словом: «Поможіть!» Ялина нагодувала й сказала, щоб та дітей привела,

а я наказав Душпентисі залишатися з дітьми у нас до вечора. Запріг коней, порівнявся зі стешківським двором та й кажу старому: «А чи знаєте ви, Петре Стратоновичу, куди оце я їду?» «Скажеш, як захочеш,— відповідає старий лис.— А мені це вроді й без інтересу». «Ні,— кажу,— інтерес ваш прямий,— а сам киваю пальцем, щоб він підійшов поближче, та й шепчу йому на вухо: — Їду,— мовляв,— у район заявляти, що ви вбили наймита свого, Душпента, за те, що кишеню зерна вкрав». «Їдь,— каже,— коли охота,— сам і бровою не повів.— А тільки за ложні показання знаєш же, що буває?» «Знаю,— кажу йому,— тільки ж це чиста правда, бо один чоловік бачив, як ви його з своїми синами барком убивали. Саме в Макарихи був і у вікно бачив. І я вирішив повторно викликати слідчих: свідок зважився на вас показати». Якби він гріха не мав, то кричав би на все село, ще й собак би на мене випустив — їх у нього завжди до біса. Та, може б, і з дробовика торохнув би. А то шепочеться зі мною: «Їдь, коли охота, заявляй, я ж не можу тобі заборонити. А тільки начувайся: за навіт сам у тюрму сядеш». «То вже моя печаль»,— сказав я йому і поїхав. Ага. Доїхав до тієї балки, де ми стояли ото, спустився й по дну балки од'їхав від дороги метрів за триста, коней випряг і пустив пастися подалі, а сам за фургоном із гвинтівкою — вона в мене з самої громадянської для всеобучу зберігається — і жду. Знаю, що Стешки дадуть мені од'їхати подалі від села й кинуться доганяти, щоб убити в степу без свідків. Так і є. Прибігають верхи двоє синів Стешкових — один з дробовиком, а другий нагана з-за пазухи вихватив і до мене звертають. Я із-за воза як торохну над самими їхніми головами, вони й з коней позлітали. А в селі всі знають, як я стріляю. «Ни с места! — кричу я їм.— Обох отут покладу й не тріпнетеся!» Може б, вони й спробували пальнути в мене, так за двісті метрів що вони мені зроблять з дробовика або з тої пухкалки! Змикитили-таки. Мнуться, за коней ховаються і мовчать. «Ото,— кажу їм,— хай їде один з вас додому та кличе батька, а другий залишається тут заложником. Будемо переговори вести. Не прибуде за годину, в район подамся, і тоді вже ніщо мене не зупинить». Меншого я залишив. А старший забрав коней, забрав у нього наган і поїхав. Підкликав я малого Стешка до себе, безоружного, почав розпитувати. «Я нічого не знаю,— каже він мені,— батька питайте». Ну, значить, ждемо батька. А воно весна — трава зазеле-

ніла в двадцять першому ранньої весни. Це вона потім згорить під східними суховіями, і всі посіви згорять. А того дня вся долина була зелена — коні мої пасуться ген-ген, у небі жайворонки співають, а я жду, що ж воно буде далі: чи нагряне старий Шешко з ватагою озброєних прибічників мене рішати, чи приїде з миром. Приїхав-таки один. Став на дорозі, питає мене: «Що ти надумав ото, Дмитре?» «А надумав я,— кажу,— от що. Душпента вже ж не повернеш?» «Та вроді так»,— відповідає він мені. «Ну, а вас як посадять, то Душпентиха з трьома дітьми з голоду і смерти може. Еге ж? От я й вирішив поговорити з вами начистоту. Прогодуйте Душпентиху і її дітей до нового врожаю. А ще краще — хай вони цю у вас працюють і харчуються, бо нового врожаю цього року, може, й не буде. Так?» «Мабуть, що так,— погоджується він.— Прикмети прямо дуже погані». «Ну, то як же,— питаю його,— прогодуєте?» Мовчить він, зважує. Все звук зважувати. «Ну, прогодую я їх, а далі що? Переживуть голод і заявлять, що я вбив Душпента, тому й годував їх, щоб не свідчили проти мене! А я не вбивав». «Ми про це вже поговорили й хватить,— кажу йому.— Я вам даю слово, що ні Душпентиха, ні я, ні її діти не видамо вас. Раз уже так склалося, що Душпента не вернеш, то є такий вихід для вас і для нас. Один-единий. Не зробіте так, як кажу, я поїхав у район. Тут уже не так і далеко. Прихвачу й синка вашого меншого з собою. Щоб охотніше було». Стояв він, стояв. Думав, думав. «Ну, що ж,— нарешті сказав.— Повірю тобі і зроблю, як ти кажеш. Але гляди мені, щоб усе було, як домовились. Знає про це тільки степ, крім нас з тобою. А степ, звісно ж, мовчить. Отож, щоб і ти мовчав, і Душпентиха з дітьми мовчала». «Врятуйте їх, а все інше я беру на себе». «На тому й порішили»,— сказав старий Шешко, забрав свого наймолодшого й подався в село. І оце тільки сьогодні я йому нагадав. Та не нагадав, а тільки натякнув. І ви ж бачили, як він одразу з лица спав. І слів йому забракло. Де й упевненість ділась.

— А Душпентиха ж де? — спитав Романов.

— Померла, бідна, від грудної жаби. Оце років зо два буде.

— А діти?

— Один син на заводі працює. Другий фельдшером став. А дочка заміж вийшла. Теж у городі живе. Мати одна тут лишилась до смерті.

— Дивна історія,— задумливо сказав Романов.— І Стешко добровільно вчив дітей Душпентових?

— Ну, як добровільно? Скоріше, як кажуть, добровільно-примусово, бо я йому не раз нагадував нашу умову. Значить, мусив. Іншого виходу в нього не було, як свій гріх спокутувати, щоб і я свого слова дотримував та не видавав його.

— Дивна історія,— знову сказав вражений Романов.

— Я вже нічому не дивуюсь,— зітхнув Дмитро Сіраш.— Хіба ото книжка якась попадеться чи пісня почетеється...

— Життя, проте, мудріше за всякі книжки й пісні.

— Е-е, не кажіть, Мишо. Не всяке життя з гарною книжкою зрівняється.

— А оця ніч, Дмитре Івановичу? Хіба з нею зрівняються всі книжки й пісні світу?

— Може, й не зрівняються... Але ніч пройде, а книжки й пісні зостануться, хвилюватимуть людей довгодовго...

Романов мовчки глянув на Сіраша, хитнув головою, мовби дивуючись. Задумався, сховавши обличчя в комір.

— Хтось побачив отаку ніч років сто тому,— сказав він, помовчавши,— і написав:

Сквозь волнистые туманы
Пробирается луна,
На печальные поляны...

— ...Льет печальный свет она,— підхопив Сіраш.

Романов випростав руки з рукавів, обхопив широке Сірашеве обличчя теплими долонями й поцілував в обидві щоки.

— Який же ви, Дмитре Івановичу! Дивуюся з вас, та ніяк не надивуюся,— а сам тільки — скік! — із саней, вдав, що змерз у ноги, і побіг поруч з саннями, притримуючись за ручицю.

— Тпру-тпру,— притримав коней Сіраш.— Ви ж, Мишо, не стригунець, щоб за саннями бігти.— Він звернув з дороги ліворуч, забачивши скирту, зупинився, розгнуздав коней, разів скільки смикнув свіженького сіна, і ті дружно захрумали пирієм, буркунцем, духмяною ромашкою.

Тут, у затишку, без руху коні парували. Ніч була така тиха, що пара не тільки вгору здіймалася над їхніми спинами — бурхала із ніздрів, ішла і з боків, слала-

ся понад землю, мов туман. Туго скрученим віхтем Дмитро Іванович згорнув з коней поталий сніг, протер їм насухо спину й боки.

— Ще простудяться к лихій годині,— сказав, немов виправдовуючись.— А ви, Мишо, беріть отам у передку припаси, розстилайте намітку, в яку все загорнуто, нарізайте сала, ковбаси, цибулі, доки я руки снігом вимию. Майже десять літ знаємося,— проводжував Сіраш.— Я все приглядався до вас, працюючи поряд. І скажу вам таке, Мишо: ніхто мені до душі так не припадав, як ви. І дуже ж я радів за вас, як ви в партосередок вступили. Як ми вас у партію прийняли. А потім і засмутився: поряд з вами в партійному осередку стало видно гандж у кожному. І в собі став помічати...

— Що саме? — здивувався Романов, переставши їсти.

— Це, Мишо, давні мої жалі й вагання. Довелось в розумних людей читати про реакційність селянства. Ре-ак-цій-ність! — по складах повторив Сіраш, підвівши пальця.

— Дивлячись якого селянства. Малися на увазі такі, як Стешки.

— Всякого селянства,— рубонув Сіраш рукою.— Далеко йому до робітничого класу — не та класова свідомість, от у чому суть! Раз тримаєшся свого хазяйства, ти не справжній партієць. А я, Мишо, тримаюсь поки що. Вступав у партію, так на все життя вирішив: ніколи не буду дбати тільки про себе та про свій інтерес! А прийшов додому — знову господарювання світ мені заступило. А тут ще й ви в нас з'явилися — все про інших дбаєте.

— Я тут, Дмитре Івановичу, ні при чому...

— Е-е, не кажіть,— зітхнув Сіраш.— Скільки не рівняв себе з вами, хоч ви й молодий ще, а бачу: не те, не вистачає кондиції мені.

— Та що ви говорите! — дивувався Романов.

— Мені, Мишо, збоку видніше. Збоку, як придивишся до вас, то одразу видно, що ви — ленінець справжній. Не те, що я чи хтось там інший. І соромитись вам нічого й нікого. Розстаємося ми, мабуть, назавжди, і те, що я вам кажу, говориться не з якоїсь користі чи запобігання. Ви ж самі розумієте. А чують мене тільки коні, та місяць, та ніч оця засніжена. Головне ж, щоб ви мене почули, щоб запам'ятали цю ніч і мої слова й лишались таким простим і сердечним, як були тут, у Степівці, на

яку б должность вас не послали. Не міняйтесь на ній, Мишо. Як вам важко не буде, а ви не міняйтесь — багато добра зробите людям і державі. Мене, Мишо, можете забути. А розмови оцієї не забувайте. Бо я вам добра і щастя бажаю, як своїй дитині. Як душі своїй...

Від таких слів обом стало тепло й затишно. Незвичайно смачним видався хліб, і мерзле сало з цибулею, і солодкокислий квашений кавун з ковбасою, а лапаті сніжинки прохолодно спадали на лице, лоскітливо чіплялися за брови. Завзято хрумтіли сіном коні, зрідка пофоркуючи, і тихо ж було, тихо навколо, наче на якомусь дивному й мудрому святі, позначеному загальним мовчанням.

— Одного тільки жаль мені, Дмитре Івановичу, — сказав Романов, порушуючи те мовчання.

— У всіх у нас є жалі, Мишо, — зупинив його Сіраш. — Але не будемо говорити в цю ніч ні про які жалі й прикроші перед дорогою. Пора вже їхати. — Дмитро Іванович загорнув у намітку все, що лишилося від їхньої прощальної трапези, поклав у передок і сіном накрив. — Закуримо, щоб дома не журились.

Скрутили цигарки, блиснув вогник запальнички. Потім Дмитро Іванович здав коней назад, загнуждав.

— Потримайте, Мишо, — передав Романову віжки. — Тільки міцно тримайте: коні чують непевну руку. — Довго й ретельно поправляв бік скирти, розкуйовджений кіньми.

Знову їхали засніженим степом, і знову важко було Дмитрові Івановичу стримувати коней — рвалися з упряжі і, хоч як швидко бігли, все просили й просили повода, так бурхала і ярилася в них сила. З такими кіньми не страшна ні далина, ні сніги та відстані, і думати про це приємно. Проте стримувати та скеровувати їх нелегко й не зовсім безпечно: хай тільки торкне барком їх по колінах — оскаженіють і понесуть так, що й ради їм не даси, вудила і віжки не допоможуть. Але наритники не давали ні Куклі, ні Гнідому вивільнитись із хомутів хоч на мить, туго напнуті нашильниками на кованому дишлі. По свіжому снігу сани летіли м'яко. Кінські крупі й спини витанцьовували перед очима навіжений танок, тонкі пружні ноги мигтіли за козирком саней так, що їх і не розрізниш, ніби важелі потужної машини, запущеної на повну силу.

Дмитро Іванович притримував гарячих коней, при-звичаюючи до рівного бігу, доки вони й не вгвталися і не

перестали смикати віжки з рук та нетерпеливо рвати по-сторонки.

— Ну й чудасія,— дивувався вголос Романов.— Не сподівався, що ви, Дмитре Івановичу, колишній будьонівець, сільський партійний активіст, мудрою принциповістю якого я захоплювався, а рекомендацією в партію гордився, мало не дрібновласником себе вважаєте. Хтось би інший сказав про вас отаке, я б обурився. Від вас чую — дивуюся.

— А ви, Мишо, не дивуйтесь. Нічому не дивуйтесь! Життя — така штука: ніякого здивування на нього не напасешся. Можна на свої сумніви й вагання махнути рукою й не надавати значення, а я так не можу. Спуску собі не дам, доки з усім цим не розквітаюсь, вільним не стану.

Прокинувся вітер, подув з правої сторони, з півночі, почав довгі кінські хвости зносити вліво та вліво, а снігом стьобати Сірашеві все в праву щоку та в праву. Комір кожуха Дмитро Іванович підняв, сидить прямо, очей з коней не зводить. Романову за ним затишно — притиснувся до Сіраша, пригрівся, курить собі та думає.

А воно вже й хуга починає зриватися: видно, як за саньми — отут, зліва — і за кожним кінським кроком сніг язичками-змійками порскає по рівнині, тікаючи геть у присмерк холодної далечини. А кінські хвости все далі та й далі зносить вітер ліворуч, і китиці, що звисають з наритників під животи коням, почали теж одлітати вліво, розгойдуються, мов дзвіночки, а тільки гойдаються тихо, дзвеніти й не збираються.

— Раз вітер дужчає, то й до хуги вже недалеко,— сказав Романов.— В такому степу їй є де розгуляться.

— Хуги сьогодні справжньої ще не буде. Хіба, може, голос попробує. А розгуляється вона завтра надвечір.

— Ви б од вітру одвернулись,— сказав Романов.

— Саме зараз треба очей не зводити з дороги: збитися — раз плюнуть. А воно ж, бачите, місяць примерк і до ранку далеко.

— А коні? — спитав Романов.— Хіба коні не вивезуть?

— Коні вивезуть тільки додому. Вони ж не тямлять, що нам на Грейгове треба, до харківського поїзда.— Сіраш засміявся, скрутив цигарку й прикурив, пускаючи по вітру і по засніженій рівнині степу яскраві іскри крупної махри. Потім загорнувся в кожух потугіше, насунув шапку на самі брови і, пильно вдивляючись у дорогу, переме-

тену летючим снігом, немов тюлевими фіранками, вперше віжки смикнув і цмокнув губами.

— Но, малі! — гукнув для годиться і схилився до Романова: — Не дримайте, Мишо, угрівшись?

— Так гарно їхати,— задумливо мовив Романов.— Жалкую тепер за тим, що дружили ми з вами мовчки.

— Не жалкуйте, Мишо,— сказав Сіраш.— Різниця в дітах, як не є, добряча. Куди з нею подінешся? Я й так з вами як ні з ким.

Затямніла попереду лісопосадка попід залізницею — звернули ліворуч і поїхали вздовж неї за вітром.

— Незабаром почнеться колективізація,— сказав Романов і підвівся, щоб глянути Сірашеві в обличчя і щоб той почув його краще.— Прошу вас, Дмитре Івановичу, вступайте першим у колгосп. Подайте приклад. Хоч як вам тяжко буде зі своїми кіньми розлучатися, а ви їх одведіть без нагадування. Все село за вами піде. І всі ваші сумніви й вагання відлетять.

— Це для мене давно вирішена справа, Мишо. Думаєте, я не бачу, куди воно йде? Першу артіль ще в двадцять другому створював. Слабосильну, щоправда, й недовговічну. А тепер...— Сіраш притримував коней, бо дорога назад була неблизька, снігу в степу намело чимало, і їхати буде важко.

Може, про зворотну дорогу думав Дмитро Іванович, а може, образило його припущення Романова, що він у колгосп вагатиметься вступати, а тільки мовчав Сіраш до самої станції і ніби засмутився.

На станції, порожній і занесеній снігом, Михайло Митрофанович мотнувся в касу, розбудив касира, і той, позіхаючи та шулячись зі сну, почав виписувати квиток.

Дмитро Іванович поставив коней у затишку за станційним приміщенням, над яким контрабасно гуділи на вітрі-сніговії високі осоки, розгнуздав і кинув на розстелений мішок оберемок сіна з передка, щоб підкріпились. Потім дістав із саней відрове барильце з вином, обтрусив з нього сіно, і воно аж засміялося свіжими дубовими клепками та зручними ручками з товстого дроту, на яких крутилися гладенькі, з нитяних коточків пристосовані, накладки, щоб у руки не різало. Поставив його на сніг перед Романовим, коли той повернувся з каси, ховаючи квитка у внутрішню кишеню свого городського пальта, в якому стояв мовби роздягнутий, скинувши й залишивши в санях кожуха.

— Візьміть, Мишо, на пам'ять,— кивнув Сіраш на барильце.

— Спасибі, Дмитре Івановичу, за вино і за ласку.— Романов обняв Сіраша, і вони поцілувалися тричі, як і належить перед дорогою.— Поїзда не ждять, бо дорогу ще дужче замете...

— Авжеж,— несподівано легко погодився Сіраш, підібрав сіно на розстеленому мішку й на снігу до сінинки, щоб не насмітати, і взявся за віжки.— Хай же вам добре там буде, у тому Харкові.— Розвернув коней майже на місці, притримав, натягнувши віжки.— Паняйте, Мишо, сміливо: колгосп у Степівці почнеться з мене, не сумнівайтеся, хоч і тяжко мені буде з кіньми розлучатись, бо в них же вся завоздка, про яку я говорив.— Сіраш перекинув важку у валянку ногу через бортик саней, і коні враз підібрались,— тпру-тпру,— ще раз притримав їх Сіраш.— Тут, Мишо, знаєте, треба рвати з м'ясом, із пуповиною! — Він упав на задні сидіння і пустив віжки.

Аж присіли Гнідий та Кукла — з місця рвонули, вдаривши копитами, аж сніг бризнув у темряві білим-білим спалахом, обдав Романова з ніг до голови, боляче вп'явся в обличчя тугими бурульками. І — он вони, он: по-олетіли станційною вулицею в степ, роздимаючи гриви й хвости, і за хвилину зeszли в нічній завірюсі, наче їх і не було...

Треба було не пропустити повороту на Степівку, і Дмитро Сіраш пильнував: у чорно-білому мороці все зоднаковіло й змінилося — нічого не розбереш. Орієнтуватися ні по чому, все одно що на морі, проте коні, доскочивши повороту, дружно взяли праворуч, одночасно завалившись набік та злагоджено налігши на кований дишель. Одразу ж вималювався шлях, позначений острішками курайцю по краях, і навіть слід саней можна вгадати.

Вітер дув тепер з лівої руки, так він дутиме до самісінського села, і Сіраш, піднявши комір повище, закутався в кожух потугіше, всівся в м'якому задку спиною до вітру, ноги вкривши другим кожухом, який скинув Романов, прихилився плечем до візерунчастої грядки й попустив віжки зовсім. Ні, завірюха була не страшна у своєму степу з такими добрячими кіньми, і смутку Дмитрові Івановичу завдавала не вона, не вона... Сумував він за Романовим — багато б мав розповісти йому, а тепер тільки спогади обступали душу, мов на сповіді.

..Хоч і не судилось Дмитрові Сірашу придбати колись коня у Шартів, та судилось найбільше диво зустріти в шартівським степу: нагрянув у полудень з табуном до глухого ставка в топілі, врізався в прохолодні води з розжареного, мов черинь, липневого степу і, засліплений, зупинився... В білій наготі, неймовірній і вражаючій, зі ставу вибрідала молода жінка. Глянув на неї Дмитро й оглух — дзвони вдарили у вуха, серце немов обірвалось, і він, як підстрелений, не зводячи з неї очей, повільно сповзав у воду з сірого, в яблуках, шартівського рисака-улюбленця, готовий або крикнути від захоплення, або впасти у воду і вмерти. Коні жадібно припали до води, зморені спекою, а Дмитро мало не вмлівав, вражений оглушливою красою. Дурні коні! Пили собі, наче нічого й не сталося. Дмитро, забувши про все на світі, дивився, боячись дихнути, бо йому здавалось, що від його подиху видіння щезне, назавжди розвіється, ніколи не повернеться, пропаде...

Вона теж, застукана зненацька, злякано дивилася на Дмитра, інстинктивно прикрившись беззахисним, сповненим жіночої граційності рухом, — повернулася боком, напівприсіла, вхопившись обома руками за груди і високо підвівши брови, всім виглядом і особливо поглядом благала Дмитра зглянутись і одвернутися. Він перевів подих — аж стогін вирвався з грудей. Сірий здивовано нашорошив вуха, одірвався од води й оглянувся на Дмитра. Подолавши розгубленість, жінка рвонулась на берег, розбризкуючи воду. Кожен крок у глибокій воді давався їй тяжко, і, так само тримаючи руки на грудях, вигиналась вона, вибрідаючи із води, і великі тугі груди билися з кожним рухом, тіпалися й виривалися з малих тендітних рук. Вибрідаючи з води, озиралася на Дмитра з жахом і пересторогою, відкривалась усе більше, чим мілкіше ставало, спочатку йшла, а потім побігла — в осяйних, просвічених сонцем бризках, у плюскоті води, в збитих малими прудкими ногами фонтанах грязюки, піднятої з дна. «Біжи за нею! — щось кричало у Дмитра всередині. — Біжи, ну!» А він стояв, знесилено спершись однією рукою на спину коня, відчував дивну млість у всім тілі і крізь пелену марева, спеки й своєї розгубленості бачив, як вибрела зі ставу, як підхопила з трави ясну й веселу сукню, як накинула її спочатку на голову, потім просунула й руки — раз-два! — обсмикнулась, поправила волосся, підняте вгору й скручене на малій світлій голівці великим

жмутом, і побігла пологим берегом до коня, що пасся на моріжку, ніби нічого й не сталося. А воно й справді нічого не сталося! Накінута на мокре тіло сукня мовби протверезила за мить Дмитра: він побачив став і берег такими звичайними, як завжди, побачив трави під її ногами, по яких вона бігла від нього все далі, і, тільки тепер помітивши в її руках черевики, які підхопила, очевидно, там, де одягалась, крикнув:

— У вас же ноги брудні!

Крикнув підсвідомо, несподівано для самого себе, сам не знаючи, навіщо й про що.

— Одмиються! — майже весело відгукнулась вона, зрадівши, мабуть, що вже одягнена і що все так щасливо для неї скінчилось, а для Дмитра в її голосі, в тому крикові, в самій інтонації почулося щось більше за звичайний відгук. І він знову занімів від свого припущення, відчув, як серце заходиться, наче в нього зашпори зайшли серед літа. Вона швидко і вправно загнула коня, вхопившись за гриву й спершись босою ногою в стремено, легко кинула струнке й сильне тіло в сідло і махнула степом у Степівку, тільки світла сукенка розвівалася на скаку. «Що за дивина,— ніяк не міг прийти до тями Дмитро.— Що за перелесниця з'явилася в наших степах?»

Вибрів і собі з ставу, перепливши на той бік, шукав слідів маленьких босих ніг, дивився на них і все ще не вірив у те, в що не вірити просто не можна було: ось же її реальні сліди, спочатку в прибережному мулові, а далі, на широкій смузі висхлого дна, мокрі відбитки підйомистих міцних ступнів і бризки по боках — бризки з її дивного білого й гнучкого тіла. Здавалося Дмитрові, що в повітрі ще лишилися й плавають незримі її запахи — запахи мокрих кіс, запахи мокрого тіла її, велика незнана туга охопила Дмитрову душу, туга за чимось далеким і прекрасним, що могло б належати йому й осяяти все його життя, його долю, але ж ніколи не належатиме, ніколи не осяватиме, і від цієї думки було тяжко. До втоми, до самозабуття. Від такої краси, що ненароком саянула йому, все в ньому перевернулось, весь літній світ заслонила сліпуча оголеність вродливої жінки — чужої, далекої, недосяжної і тому звабливої до нестями.

Він уже збирався опуститися на траву, коли в яскраво-зеленому сплетінні прибережних ромашок та шпоришу щось гостро заяскріло, спалахнуло, і, нагнувшись, Дмитро підняв разок добірних коралів на золотім ланцюжку.

Припав до них носом, усім обличчям, нюхав-донюхувався, вловлював ледве чутний запах поту й тонких парфумів, аж йому голова йшла обертом. Потім кинув ті корали за пазуху, чув, як вони перекочуються там, під сорочкою, холодять і лоскочуть, а головне — мовби зв'язують його з тією дивною і прекрасною жінкою, що, як марево, з'явилася і, як марево, зникла з його очей. Та не з душі. Тепер він мав надію її побачити: корали мовби раз і назавжди зв'язали їх предметно — вона мусить за ними вернутись, такі речі не кидають просто. Весь залишок дня промайнув як у сні чи в тумані, все ждав, що ось-ось налетить із степу на своїй породистій кобилі й запитає, чи не знаходив він тут коралів? Але не дждався. Вже й сонце сіло, і табун прийняли від нього нічні пастухи, а в степу було порожньо й тихо, ніхто не з'являвся й ні про що не питав Дмитра. Тоді він сам поїхав у село й став розпитувати, хто б це міг бути. І дізнався ні від кого іншого, як від всюдисущого Сеньки Сорокопуда, що то була сідельцева дружина.

До революції цар мав безроздільну монополію на торгівлю горілкою, тому її й називали по наших селах «монополькою», а продавали горілку найманці, що утримувалися казною і називалися «сідельцями», бо сиділи вони по всіх закутках неосяжної імперії і лупили чинш у рахунок найприбутковішої статті — торгівлі горілкою. Їм, сідельцям, надавалися пільги як урядовцям: мали добру платню, носили зброю, носили й гарне вбрання на казенний кошт і швидко багатіли.

В Степівку заявився сіделец дивний. Був він або з дворян, або з польської шляхти, мав дивовижний гардероб — іноді з'являвся в смокінгу у церкві, мав оксамитові халати й турецькі фески, дорогу англійську рушницю, яку можна замовити чи виписати тільки з Лондона не менше, як за тисячу карбованців золотом, мав доброго верхового коня під сідлом, тримав хортів і лягавих собак на птицю, цілими тижнями пропадав на полюванні десь у далеких від'їжджих полях за Інгулом, і було незрозуміло, чому й навіщо він став сідельцем і як опинився в наших краях.

Особливо ж незрозумілою і недоречною справою видалося призначення сідельцем цієї незвичайної людини, коли в Степівку приїхала його дружина. Якщо він здавався паном над панами, то вже дружина його, яку звали дивно й не по-нашому — Ядвігою, була дійсно створінням

екзотичним і дивовижним: така вже тендітна, білотіла й ніжна, аж світиться — видно, як голубі жилочки під тонкою шкірою б'ються в неї на скронях. Очі, теж голубі, займали мало не половину тендітного й вузького обличчя, білого, мов з алебастру, і несподівано різко й неждано палахкотіли на ньому яскраві й повні вуста невеликого ламкого рота. Серед нестерпної степової спеки, пилюки, вигорілої трави, серед грубих відвідувачів монопольки з давно не чесаними головами, засмальцьованими і пропотілими картузами й сорочками, латаними штаньми й босими порепаними ногами вона видавалася кричущо красивою, нетутешньою і чужою. Проте вона вправно розливала горілку своїми тонкими й напрочуд білими руками, нарізала ковбаси, риби, а то й оселедця, була зосереджена, ніби аж сердита, і її навіть побоювалися. Хоча, треба сказати, більше жаліли. Побоюватися її стали більше, а жаліти менше після того, як вона вигнала з монопольки настирливого, просто-таки нахабнуватого Сеньку Сорокопуда, який подав їй сорок дві копійки й зажадав горілки, — вона зиркнула на його подерті на колінах штани кинула на прилавок кілька срібних рублів, одгорнула Сеньці разом з тими його жалюгідними запотілими копійками і сказала, як відрубала:

— Підіть зараз же в лавку і купіть собі штани.

— А нащо вони мені? — спитав Сенька не моргнувши.— Я у вас прошу горілки, а не штанів. Штани мені, може, восени потребуються, а горілка зараз: вперше хочу спробувати на свої зароблені.

— Купіть спочатку штани, станьте людиною, тоді будемо про горілку розмовляти.

— З якого б це я дива штани собі купляв за ваші гроші? А що ваш чоловік скаже? — нахабно глянув Сенька на неї.— Ще приревнує...— І зареготав, запрошуючи й інших відвідувачів.

Не встиг він це сказати, а кілька його односельців заіржати, як тендітна Ядвіга вихопила з-під стойки ремінного хлиста і оперіщила ним Сеньку по тім'ї, через усю голову:

Крайками хлист сягнув потилиці, і Сенька відчув, як за комір щось потекло, не то гаряче, не то прохолодне — не розбереш, бо вся голова горіла, як у вогні або наче її посипали молотим перцем.

— Ніколи не пробуйте жартувати тут, та ще згадуючи мого чоловіка.— Вона кинула хлист під прилавок, ста-

ла перед Сенькою, взявшись у боки і відкинувши поли білої куртки-спецівки. Під курткою на широкому ремені волого зблискувала лакована кобура браунінга.— Ну, беріть же гроші, доки даю, і йдіть купіть собі штани,— сказала вона.— Людина, що п'є горілку без штанів або в таких обносках, як ви, не шанує себе. А хто ж тоді шануватиме її? Беріть, беріть,— захочувала Сеньку, підсовуючи до нього гроші.— Відробіте. Завтра ж пошлемо вас у Добру по горілку, і будете в нас працювати постійно.

— А коней? — спитав Сенька, згрібаючи гроші із стойки в спітнілу долоню.

— Коней візьмете у Івана Григоровича Сіраша. Він обіцяв шартівськими нас обслуговувати.

Сенька за давньою звичкою різко вклонився й присів, як сорокопуд, звідки й дістав своє прізвище, і, прямуючи до дверей та не побачивши жодного свого односельчанина, що їх як вітром здуло при тому інциденті, обернувся до красивої, як сон, тендітної жінки і, потираючи не так тім'я, як потилицю, спитав:

— І часто ви збираєтеся отак розмовляти зі мною, коли я наймуся до вас?

— Ніколи не дозволяйте собі в моїй присутності жодного зневажливого слова про мого чоловіка. Будьте чистим і пристойним — і все.

Заробити свіжу копійку в Степівці випадало не багатом — тут Сеньці просто поталанило. Він прожогом кинувся з монопольки, переплив ставок, залишивши сорочку на сім боці, і в мокрих штанях примчав у крамницю, тримаючи гроші в роті. Довго нишпорив, відшукуючи штани подешевші, щоб зекономити, але мусив-таки викладати всі гроші до копійки, не міряючи, приладнав нові штани на голову, переплив назад, довго мив на кладці ноги, тер віхтем з трави, тер і камінцями і дуже був засмучений тим, що, як не йшов акуратно, як не намагався ступати не в пилюку, а на траву, все одно ноги запилилися і навіть холоші нових штанів посіріли від пилу, та Ядвіга Вацлавівна все одно помітила і достойно оцінила його старання, налила Сеньці чарку, дала й шмат ковбаси на закуску, заставила-таки добре попоїсти і тільки тоді послала Сеньку до Сірашів.

Як і треба було сподіватися, коней Сеньці не дали, а приїхав з ним разом Дмитро, щоб поглянути на сидельцеву дружину. А як глянув на неї, так і вкляк біля порога: один раз побачивши її нагою, він не міг забути того

видіння, що ніби зв'язало їх обох якоюсь тайною і мало зблизити, та не зблизило зовсім, бо сидельцева дружина лишилась холодною й незворушною, і Дмитро подумав, що вона його просто не впізнала чи забула.

— Ось,— сказав він, діставши коралі,— ви забули.

Він поклав яскраво-червону низку на сірий прилавок і глянув їй в обличчя зблизька. Тонке, миле, трохи стомлене й заженене, воно лишилося незворушним — жоден м'яз не здригнувся, й губа не сіпнулася, і засмучені очі не потепліли.

— Я згубила їх, а не забула. А ви знайшли. За це навіть не дякують. Бо вам же поталанило, а не мені,— вона легким рухом руки змахнула коралі зі стойки в шухляду, звучно й рішуче засунула її.— Забудьте все, наче ви нічого й не бачили,— сказала тихо, не глянувши на Дмитра.

Гм, забудьте... Чом би не так! Та Дмитро з того дня ні про що інше й думати не міг, як про дивну зустріч, білу сліпучо-красиву жінку, що тепер заступала йому весь світ і ніяк не йшла з пам'яті, хоч убий, все стояла перед очима. І не тільки в далекому видиві — у теперішньому її мовчанні, в удаваній стриманості й суворості вчувалася Дмитрові загадковість: щось там ніби обіцялося йому по-тай від усіх і чим більше ховалося од стороннього ока, тим хвилюючішим було для нього.

— Сенько,— несподівано для самого себе сказав Дмитро,— піди ящики з порожніми пляшками на фургон склади. Пора їхати.

— Зараз? — здивувався Сенька. Він дивувався, огинався, а сам позирав то на Дмитра, то на Ядвігу, щось чуючи своїм кирпатим носом, тільки не розуміючи, що могли означати ті коралі, викладені Дмитром на прилавок, і ті слова, якими вони обмінялися при ньому і які збганути Сенька не міг, бо щось за тими словами стояло, скрите й незрозуміле навіть для пронозуватого й всюдисущого Сеньки Сорокопуда. Ядвіга Вацлавівна й Сеньку не помічала так само, як і Дмитра. Так нічого й не второпавши, Сенька знехотя вийшов, і Дмитро, провівши його поглядом аж до дверей, обернувся до Ядвіги.

— Мені це як сон,— сказав він, ступивши до неї ближче.— Я думав, що їдете здалеку, а поїдете ще далі і я вас більше ніколи не побачу...

— Сліпий випадок,— сказала вона аж надто спокійно.— Не надавайте йому значення.

— Я ж ні разу не бачив і не знав ні вас, ні вашого чоловіка, я тільки-но повернувся із Польщі, служив там у війську... І раптом ви... серед білого дня...

— Годі,— сказала вона притишено, одвернувшись до вікна.

— О,— сказав Дмитро, підступаючи до неї ще ближче, пускаючись берега і відчуваючи, як він виприсяє у нього з-під ніг і відпливає все далі.— Таке може принестися раз на віку. Та й то не всім...

— Забудьте...

— ...і, мабуть, тільки в юності.

Вона різко обернулася, пильно глянула на нього.

— Зупиніться,— прошепотіла ледве чутно й, вийшовши з-за прилавка, зупинилася близько-близько.

— Тепер я вмру, якщо не поцілую вас.— Дмитро нахилився до її обличчя і відчув пахуче дихання.

— Правда? — дихнула вона йому вже в самі уста, обхопила за шию прохолодними білими руками і поцілувала тихо-тихо...

А Сенька Сорокопуд тут як тут: увійшов знадвору, беззвучно відхиливши двері.

— А я вже склав ящики на підводу,— сказав він, злодійкувато й розгублено одвівши гострі очиці.

— Сенько,— оглянувся на нього Дмитро,— якщо ти комусь хоч слово...

— Знайшов дурня! — всміхнувся Сенька.— Присягаюсь моїми новими штаньми, що мовчатиму до гробової дошки. На Сеньку Сорокопуда можете покластися.

Ядвіга мовчки всміхнулася, приязно глянувши на Сеньку, а Дмитро, щасливий і радісний як ніколи, обняв Сеньку за плечі, вивів його з крамниці, і вони поїхали вдвох на станцію. Було тоді Сеньці Сорокопуду шістнадцять років, а Дмитрові — двадцять чотири. І була тоді середина літа і початок великого Дмитрового кохання, дивного, неповторного і, мабуть, єдиного на віку. Хіба ж про таке кохання кому-небудь розкажеш? Навіть Романову, що все розуміє з півслова. І хіба варто комусь розповідати те, чого й сам не до кінця розумієш — не збагнеш, хоч умри, бо і в собі самому відкриваєш таке, про що ніколи й мріяти не смів?

Хіба ж розповісти кому-небудь, як билися перед очима оголені для тебе груди, тугі і завеликі як для такої тендітної й тонкої жінки, ніжні й рожеві, як світанковий присмерк?

Хіба ж розкажеш про те, як прилітала вона до нього верхи на далеке пасовисько й привозила такі палкі й нерозтрачені любові, в яких можна було згоріти, якби вони не були такі ніжні й солодкі? Про це нікому не можна було розказати. Це важко було зрозуміти, бо Дмитро не знав, хто вони, ці сідельці, яка лиха доля закинула їх у Степівку? Єдине, в чому вона зізналась Дмитрові, так це те, що сіделец утік із Польщі під час заворушень, і з цього можна було здогадатися, що в Степівці вони переховуються від поліції, заручившись допомогою в самій царській монополії по торгівлі горілкою. Так, розповісти про це було б важко. Зрозуміти — теж. А забути просто неможливо.

Сенька Сорокопуд мовчав, як риба. Чоловік Ядвіги, може, й догадувався, та виду не подавав, а в селі ніхто нічого не знав, і тут була заслуга найперше її, Ядвіги. Ніхто їх ніколи не бачив разом. Нікуди вони не їздили й не ходили, а зустрічалися тільки ночами в степу, на самоті, і чим рідше були ті зустрічі, тим палкіше. Дома вловлювали від Дмитра якісь не наші пахощі, що всіх дивували...

А тим часом настала пора женитися Дмитрові, Іван Григорович висватав йому «царицю», а в нього Ядвіга не йшла із серця й з голови, про одруження ж з нею не могло бути й мови: одне, що при живому чоловікові, а друге, що вони тут, у Степівці, чекали арешту чи слушної нагоди, щоб повернутися в Полящу. Хто ж їх знає? Була вже немолода, старша за Дмитра, та любов її від того була ще жагучіша, ще солодша. Від неї йшли на нього не тільки пристрасті й любові, від неї струменіла жага краси й довершеності, його душа, весь його внутрішній світ осяялися її розумом, інтелігентністю та знаннями. Мовчазний сіделец діставав і привозив з Миколаєва дивовижні й прекрасні книжки, поезію Пушкіна й Міцкевича, романи Толстого, Достоевського, Сенкевича й Дюма, і Сіраш все це жадібно перечитував довгими зимовими ночами.

І все це враз обірвалося з одруженням Дмитра: одружившись, він поклав край своїм стосункам з Ядвігою, не міг кривити душею, такий уже рід був у Сірашів — твердий і чесний. Та й вона, здається, не хотіла бачити Дмитра, тяжко переживала те, що було визначено заздалегідь самою долею.

Іван Григорович не любив і не жалів нікого так, як

невістку Ялину. Вибирали її довго, а домовлялися з її батьками ще довше. Ялинині батьки вимагали за неї корову з телям, і тоді Іван Григорович то рвав зубами свою сіру смушеву шапку від люті, кидав її об землю й топтав спересердя ногами посеред світлиці майбутніх сватів, то аж сичав та наскакував на глевкого й несхитного Ялининого батька.

Але корову з телям довелося-таки віддати.

За Ялиною, щоправда, привезли кілька сундуків приданого, і це якось потішило Івана Григоровича, зате вже самою невісткою він, було, не нахвалиться. «Чиста цариця! — гордовито копилив губу перед своїми сусідами-ровесниками. — Ви подивіться, яка ставна, яка рум'яна, ягоди на всю щоку так і грають! Од такої невістки і гарних унуків діждуся, нівроку. Браві будуть хлопці, скажете, що брехав Іван Григорович Сіраш».

Любив з невісткою в церкву їздити. Коней сватових запряже, бувало, у фургон, поставить ресорну люльку в передок — лаковану, помальовану по зелену рожеви-ви яблуками, — з одної руки посадить сухеньку свою дружину, з другої — молоду й гарну, як калина, невістку, бороду розпустить надвое, аж за плечима в'ється на вітрі від швидкої їзди, і хоч сам був малий, а поряд з високою та пишновородою невісткою видавався ще меншим, гордості й пиhi було в ньому хоч відбавляй.

Біля церкви спиняв коней, зіскакував з фургона й подавав руку невістці, помагав зійти з фургона й дружині, оббігши на другий бік, а Ялина цвіла в новій сукні, у білій терновій квітчастій хустці, в шеврових черевиках з високими халявами, брала свекруху за руку, а саму її за другу брав Іван Григорович і йшов поряд, випнувши груди й хизуючись: ось, мовляв, яка в мене невістка! «Моя цариця», — інакше її не називав і наказував біготливий, добрий та запобігливий дружині:

— Ялину до корів не піднімай. Подоїш сама. Хай поспить. Хай краси та сили набирається, щоб внучат нам гарних народила, таких як сама.

— А то ж як, Іване, а то ж як, — казала худенька дружина і бігала ще прудкіше, хоч тепер з роботящою та проворною невісткою їй стало набагато легше. А голвне — принесла їй Ялина аж дві набиті гусячим пухом подушки і сказала:

— Оце вам, мамо. І щоб я більше не бачила, як ото ви на кулаці, наче наймичка, спите.

— Яка там вона наймичка,— аж кинувся Іван Григорович.— Скільки там їй того сну треба...

Свекруха цілувала доладну невістку, обоє плакали чомусь, з причин, для Івана Григоровича абсолютно незрозумілих, як воно й ведеться одвіку в жінок, і така між ними зайшла взаємна злагода і любов, що Ялина й до батьків перестала ходити. Проте свекруха, бувало, напече піріжків із сиром або вертут, а то й плачинд із гарбузом та пасльоном, щоб привід був. А під тим приводом і пошле невістку:

— Піди, моя дитино, понеси своїм гостинця, бо це ж там мати вже й очі видивила за тобою.

Сухенька, швидка й тиха дружина Івана Григоровича все життя всіх порала, старих і малих. Обпирала, годувала, спати вкладала. А сама все, було, на ряднинці, все на кулачку спить: обидві подушки чоловікові підмостить — одну під голову, а другу під боки,— а сама на голий піл, на рядничку ляже скраечку, сухенький кулачок під голову чи під щоку підмостить і здрімне на хвилинку, та й гайда вже. По-о-о-бігла коням мішати, щоб хазяїн не гнівався. А синів будити жаль: на досвітках нагуляються — сплять як убиті. Про неї ж ніхто ніколи не потурбувався за все життя, аж доки не з'явилася в дворі Ялина — люба невістка, щедра, чуйна і добра! І голову старій змие, й вичеше, й поськає, і кіснички свіженькі заплете, й очіпок новенький пошіє. Все «мамо» та «мамо» — шматка хліба не з'їсть без свекрухи і насінини не злущить без неї. Мир та злагода були між ними; навіть сусіди, й ті не могли намиливатися їхніми стосунками.

Яким же страшним вибухом і струсом здалася всім, а особливо Іванові Григоровичу, ота витівка сидельцевої дружини, про яку Дмитро Іванович сьогодні збирався, та таки і не зважився розповісти Романову. Розповідати, щоправда, довелося б здалеку, та й навряд щоб про це можна було розповісти: адже ні про що так важко й складно розповідати, як про інтимні стосунки між чоловіком та жінкою — тут багато такого, чого не передати словами. Може, саме тому й виникла на світі музика.

В тузі за Дмитром Ядвіга серед дня увірвалася верхи на подвір'я і сказала Ялині, що вона не усвідомлює, з ким живе, що їй ніколи не зрозуміти свого чоловіка, ніколи не піднятися до його рівня, що він буде нещасний з нею, занастить свій вік. Як навіжена, з слізьми на очах, з риданням вона звинувачувала і Ялину, й Івана Григо-

ровича, що вони розбили їй життя, забравши в неї Дмитра, якого вона таємно любить уже ось третій рік. «Ти ж тільки й знатимеш, що родитимеш дітей від нього, а що ж ти даси його прекрасній і тонкій душі!» — кричала Ядвіга Ялині, і маленький хлопчик на руках у Ялини здивовано дивився на Ядвігу, копивив губу, от-от готовий заплакати. Вигляд здорової й гарної дитини, так схожої на Дмитра, зупинив Ядвігу, вона скочила в сідло і алюром помчала геть, а коли повернулась додому, чоловік ходив по всіх кімнатах, хапався за голову й стогнав:

— Що ж ти наробила? Що беньдзе, що беньдзе, що беньдзе! — думаючи найбільше про поліцію.

Але Ядвіжин чоловік, цей дивний сідець, жив, очевидно, в Кракові або в Лодзі, якщо не у Варшаві, й не знав таких ведмежих закутків, як Степівка, де влада й закон були надто далеко ще з тих часів, як втікачі з усєї імперії почали селитися в Дикому полі й найчастіше вирок і кару чинили на місці. Так було й цього разу. Пізнього вечора, а це було глибокої осені, повернувшись з далекого поля, де він цілий день орав, застав Дмитро у дворі і в хаті мовби похорони. Ялина лежала в гарячці, Іван Григорович, не відходячи від неї й на крок, тупотів ногами й бризкав слиною.

— Запорю паршивця! — верещав він, здіймаючи кулаки й підносячи їх до самого Дмитрового обличчя, і тільки хлопчик сидів у люльці і дивився на батька усмінено, сподіваючись, що той вхопить його на руки й підкине під саму стелю, як робив це щовечора, повертаючись зі степу.

Цього разу Дмитро сина не взяв. Сяк-так допитавшись, що ж воно скоїлось, скочив на коня, примчав до монопольки.

— Покличте дружину, — сказав він сідельцю, що сидів за стойкою і читав газету, очікуючи покупців.

— Вона вас не потребує, — відповів сідець, не одриваючись від газети.

— Зате я потребую її! — крикнув Дмитро, і тут же квітчастий полог відкинувся, Ядвіга стала перед ним, бліда як стіна і ще красивіша, ніж досі. В очах у неї було каяття, було благання. Відчуваючи, що не знесе того погляду, Дмитро змахнув пужалном, стьобнув батогом, і навскіс, через усю ліву шочку гадюкою звилася кривава попруга.

Сідець так само читав газету, не підводячи голови.

Ядвіга так само дивилась Дмитрові у вічі, тільки вже не каяття, не благання, а мовби вдячність майнули там, на дні зіниць.

Він замахнувся ще раз, але в цю мить у монопольку шаснув всюдисущий Сенька Сорокопуд, вхопив за батіг ззаду, намотав на руку й не відпустив.

— Що ж ти, гаспиде, робиш? — осудливо мовив Сенька в цілковитій тиші й відійшов.

Сіделець так само незворушно читав газету, не підводячи голови, плакав Сенька, сидячи під стіною й невміло розмазуючи сльози по круглих щоках, і Дмитро вилетів з монопольки.

Другого дня, коли Іван Григорович прибіг удосвіта, щоб якийсь залагодити накоєне Дмитром, крамниця була замкнена, а двері житлової половини були розчинені навстіж — валялись якісь папери, перекинуті стільці і ще якісь речі. На всьому лежали ознаки покvapливої втечі, і, приколото жіночою шпилькою, висіла на стіні записка: «Ключі від крамниці в Сірашів у погрібнику. Їм передається право торгувати горілкою до приїзду нового сідельця, якому й передати все майно і товар та провести повний і остаточний розрахунок. Знаючи чесність Сірашів, сподіваємось, що такі вони будуть і в цьому ділі, яке ми, на жаль, змушені нагло покинути».

Підпису не було...

Ось що хотілося Дмитрові Івановичу сьогодні вперше в житті розповісти Романову. Та, мабуть, такі тайни нікого не стосуються — їх кожен повинен носити до смерті в собі. Давно все розвіялось з вітром часу, відгуло й відійшо в далину пережитого, а як випаде отака ніч у поїзді з добрим товаришем, так і хочеться розказати, щоб іще хтось знав, щоб не вмерло разом з тобою дивне кохання, яке ні до кого ніколи не повертається, а залишає тільки задавлені, забуті навіки жалі, що все-таки чомусь зринають з дна пам'яті, обступають душу тривоогою, ніжністю й сумом. Гарні коні мали в його очах якийсь зв'язок з Ядвігою, тільки він не міг збагнути який. І про коней він теж тепер думав із жалем та ніжністю.

У щемливих роздумах і спогадах непомітно й дорога минула, і Дмитро Іванович здивувався, коли затемніли попереду сади й виноградники, а потім і пізній вогник десь блимнув. «Чи Степівка ж це?» — подумалось якось тривожно, бо здалося, що приїхали дуже швидко, набагато швидше, ніж їхалося туди. Але це була таки Степів-

ка — її по виноградниках пізнаєш, по перших хатах, серед яких і твоя бовваніє вповдовж вулиці, крита гонтою, що й з-під снігу дрібно й ребристо малюється кожною платівкою.

Сіраш круто завернув у двір, не збавляючи рисі, і тут знову нагла тривога стиснула серце, коли промайнув погрібник з напіввідчиненими дверима. Не оглядаючись, підлетів до самої стайні, а там осадив коней і одним рухом вилетів з саней, руку по вила простяг — залишив їх у скирті, як на станцію їхав, — і, висмикнувши, пішов до погрібника не вагаючись. Помітивши тінь, зупинився за кілька кроків.

— Виходь сюди, хто там? — спитав спокійно.

З-під погрібника справді гойднулася постать у кожусі й низько насунутій шапці.

— Гляди на вила не напорись, — попередив Сіраш. — Вони в мене германські, з левом...

І саме в ту ж мить із-за погрібника полоснуло червоним спалахом — гримнув постріл, вискнув пронизливо шріт, і Сіраш, зрубаний зарядом берданки майже в упор, відчув, як підкосилися зразу обм'якли й легкі-легкі ноги, як задерев'яніли вони нижче колін, а потім запекло в го-мілках все дужче та дужче. Незчувсь, як опинився на землі, припавши щокою до холодного снігу.

Не скрикнув і не застогнав, коли Ялина droхвою вилетіла з хати, невідривно дивився за погрібник, звідки по ньому вдарили, мов із засідки: помітив чоловічу високу постать, що пригнувшись, шаснула на вулицю. Хоча й не пізнав, хто стріляв, сумніву, проте, не було: без Стешків тут не обійшлося.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Военком Лисенко прибув у Степівку напровесні уповноваженим райкому партії по колективізації. Приїхав він удосвіта за давньою традицією просто до Сірашів, а Дмитро Іванович уже вивів із стайні Гнідого й Куклу, надів на них найкращу циганську зброю, оздоблену бронзою, запряг у тавричанський фургон з тарілками в колесах, що курличуть, мов лебеді, розібрав віжки.

— Злазьте, Іване Тимофійовичу, — сказав Лисенкові, бо той вже вмовстився в ресорній люльці, що ставилась у передок фургона для виїзду.

— Поїдемо разом, — сказав воєнком. — Мені на колгоспну садибу теж треба.

— Для цього у вас он свій виїзд. Злазьте, — ще тихіше сказав Сіраш, дивлячись у землю. — А то люди подумують, що ви мене вговорили. А мене життя вговорило, і я хочу, щоб усі знали про мою ініціативу, що далася мені... ой, не легко.

— Та поїхали, чого там, — переконував Сіраша воєнком не дуже впевнено, ніби аж побоювався чи ніяковів перед ним.

— Коли з кіньми прощаються, на них не їздять, — сказав Дмитро Іванович, — з ними йдуть поряд — хіба ви забули?

— Та ти ж не прощаєшся...

— Балакайте, — сказав Сіраш тремтливим голосом і здався беззахисним, мов дитина. — Конюхом у колгоспі оприділюсь, тоді... А зараз — злазьте, — і оглянувся на вікна, за якими тихо, але гірко плакала тітка Ялина.

— Гляди ж, не забудь своєї обіцянки. — Лисенко підібрав довгі поли шинелі й легко зіскочив з фургона.

— А ви не забудьте порекомендувати мене в конюхи по старій дружбі. Но, малі, — смикнув Сіраш віжки і повів коней з двору.

На воротах спинився.

— Ви за мною не йдїть, — сказав Лисенкові, не обертаючись. — Не хочу, щоб люди думали про мене, як про малу дитину: мовляв, воєнком вговорив Сіраша й коней у нього забрав. Я сам їх веду. Сам, розумієте? І хочу, щоб усі знали це. А ви йдїть собі далі. Вговорайте інших. Справ у вас і без мене багато. Но, малі, но, — змотав Сіраш віжки, взяв Куклу під самі вензелі і повів вулицею красивих, як сон, коней — гордість свою і втіху. І ні разу не оглянувся ні на воєнкома, ні на свій двір, а коні басували й просилися з Сірашевих рук у лет, у біг, у свої випробувані й злагоджені мандри по накочених дорогах.

— Тпру-тпру, малі, тпру-тпру, — говорив їм Дмитро Сіраш ласкаво й суворо і от-от мав би заплакати, але ніколи в житті не плакав на людях — тим більше не випадало плакати сьогоднішнього ранку, коли, дивлячись на нього, на його коней, потяглися до колгоспу й інші степівці, бо жаліти після Сірашевих коней своїх, непоказних, було смішно й грішно.

— Драстуйте, — сказав Сіраш Петрові Копистці і всім тим, хто вже стояв біля нього.

— Доброго здоров'я, Дмитре Івановичу,— заметушився Петро Копистка.— Милості прошу до нашого колгоспного гурту...

— Милості там, милості,— буркнув Сіраш.— Ось не метушися, їй-бо, як твій покійний батько, царство йому... Не липни,— докірливо глянув на Копистку, немов пожалівся.— В конюхи оприділяй. З таким проханням до тебе.

— Вас? У конюхи? — не йняв віри верткий і метушливий Копистка, що нагадував іменинника. Наче йому подарували півкоролівства.

— Є домовленість з воєнкомом Лисенком. Обіцяв підтримати моє прохання перед тобою і правлінням.

— Пойняв, пойняв,— розгублено метушився біля дядька Дмитра Петро Копистка, на якого Сіраш чомусь не міг глянути того ранку.

Розпріг Сіраш коней, сам поставив їх до найкращих ясел, у найзатишнішому кутку Лободиної, чисто вибіленої стайні, дав сіна, привезеного в фургоні з дому, й сипнув щедро вівса. Проте конюхом Дмитро Іванович не став: на перших же зборах за пропозицією Петра Копистки призначили Сіраша полеводом, та так він і лишився в колгоспі головним розпорядником землі.

З початком літа хати в наших південних селах пустіли: спали найбільше по садках або в палісадниках. І вечеряли там же, за круглими низенькими столиками. Тільки вечеряли, а то ж од зорі до зорі в полі та в полі: то сапанка, то пасинкування, то сіно косили, то пар культивували, а вже як почнуться жнива, то й зовсім з далеких гін додому не ходили — ночували в степу. Особливо під час молотьби: ночі там тієї, як кіт наплакав. Стомлені, падали в обідню перерву в холодку під гарби, під молотарки чи водовозки, під скиртою чи й під звичайною підводою, падали просто на теплу, прогріту сонцем землю, що була влітку наймилішою, і бугрилися під дешевенькими ситчиками жіночі тіла, не розтринькані, не розгуляні, важкі од соків життя, од природних щедрот і чистої цноти. Засмаглі руки закидалися за голову, ноги уві сні випростувалися — довгі, тугі, повні й розкішні, і спідниці западали між крутими та високими стегами, незрозуміло й невідворотно привертали увагу й хвилювали навіть хлопчаків: вони й соромились туди дивитись, й очей не могли одвести.

О, ті короткі сні в обідню пору, якими красивими,

якими лагідними робили ви темнобрових і туготілих наших степовичок! З облич уві сні сходили зморшки заклопотаності, турбот чи гніву, і вони ставали такими як є: добрими, ніжними, мудрими й щедрими. Тільки в тих снах мовби проявлялась уся їхня щедра жіночість, і було тоді видно, що народились вони і для пестошів, а не лише для роботи.

Отак тоді зливалось життя Степівки і її людей з полем і землею від весни до осені. Все літо хати стояли прибрані, і в них навіть заходили мало. Дмитро Сіраш узагалі з степу й не вилазив. На нього казали полевод, але, здавалось, не дядько Сіраш «веде поле», тобто керує сівозмінами, польовими роботами, а, навпаки,— поле водить його, бо як ото розвесниться, рідко й побачиш у селі Дмитра Івановича: то лишається ночами з трактористами на веснооранці, то власноручно обкурює ранній баштан, як морозець придавить, щоб не померзла щойно народжена огудина, то вистругає тік ще за кілька тижнів до молотьби. А то й просто об'їжджає ночами поля, щоб десь щось не спалахнуло від покинутої цигарки та й щоб не пропало чогось із польових бригадних станів чи з тракторної бригади.

Непокоїли Сіраша й коні. Від Гнідога та Кукли пішли такі лошата, що їх одразу ж вписали у фондові і вже дволітками забирали в армію. Добрячі кавалерійські коні з них виходили. Стройові. Навіть подяку прислав Будьонний, ім'ям якого було названо колгосп. Незабаром потомство Гнідога витіснило всіх інших коней, і хоч фондовий молодняк армія забирала регулярно, лишалося й колгоспові на розплід. Так що перед війною колгосп імені Будьонного славився на весь район, а то й на всю область породистими кіньми, що і в роботі були ширі, а вже про виїзд і говорити нічого.

Гнідий довго не міг забути свій двір. Як тільки їде хтось повз сірашівську хату, так він і влетить на обійстя. Вудила закусить, шию по-лебединому вигне і, хоч сам, хоч із Куклою в парі, вломиться у ворота бурею і стане посеред двору як укопаний. Тримай не тримай, нічого не pomoже, все одно сюди заверне. Кого він тільки не завозив на сірашівське подвір'я: і Петра Копистку з Ганною Хохітвою пізньої ночі, так що Дмитро Іванович першим дізнався про їхнє несподіване кохання, то якогось конюха завезе раннім ранком, коли той верхи на Гнідому коней жене на пашу чи повертає зі степу на запрягання, а вже

уповноважених то й не перелічиш. Хто з району не приїде, обов'язково ж хоче на знаменитому жеребці покататись, є потреба чи немає, хоч по селі проїхатись, а Гнідий залетить у двір і замре — тільки вудилами гримить та білками блимає.

Сіраш виводив Гнідого мовчки, тримаючи за повід, проводив подалі від двору, пускав на вулиці й повертався не оглядаючись.

А Гнідий оглядався і жалібно іржав за Дмитром Івановичем.

Не можна сказати, щоб Дмитро Сіраш так уже й шкодував за тим, що став не конюхом, а полеводом, бо й робота була саме така, як йому треба, і коней міг провідувати й навіть запрягати, коли заманеться. Проте вдавався до цього рідко, щоб ніхто не сказав та й не подумав лихого. Як і раніше, з гордістю милувався своїм жеребцем разом з усіма і тишився тим, що за кіньми в колгоспі ходили, як за дітьми, добре годували й доглядали.

А самого Гнідого не вберегли. Запалився, як Петро Копистка в осінню сльоту їхав у район.

— Ідь, Петре,— говорив йому Сіраш зранку.— Чого нипаєш, чого зволікаєш?

А той огинається: хоче, щоб Дмитро Іванович поїхав з ним та заступивсь, і не наважиться попросити.

— Встигну,— відмахувався Копистка,— що там їхати: два часа — і Баштанка.

— По сухому,— уточнив Сіраш.— Верхи. Та й добрими кіньми треба їхати.

— Кращого коня за Гнідого немає.

— Він уже не молодий.

— Йому й старості не буде. Дмитре Івановичу,— всміхався Копистка.— Хіба ви не знаєте? Та таких коней і під білим світом немає,— підлещувався Копистка.

— Що ти, Петре, верзеш,— казав непідкупний Дмитро Іванович,— є коні кращі. Ото збирайся та їдь, бо запізнюватися ж не годиться. Будеш гнати й заженеш такого жеребця.

— Ви б хотіли, щоб його й зі стайні не виводили,— скипів Копистка.

— Дурний ти, Петре, аж крутишся,— сказав Дмитро Сіраш різко і так вкарбував слова, що в усій конторі ні рахівниця більше не клацнула, ні голосу не почулося.— Ну, зажени Гнідого, Куклу заженеш, з чим тоді залишилось? Хіба ж я за своє дбаю? — Сіраш дивився на Ко-

пистку незмигливо, довго й суворо. Потім неквапливо підвівся з лави і вийшов з кабінету ще неквапливіше. В порозі став, повільно обернувся: — Ідь зараз же, чуєш? Бо дощ он не за горами,— кивнув за вікно.— Бач, які «діді» встають? — показував на білі круглі хмари, що громадились за виноградником.

А про можливе своє заступництво ні слова, наче й забув зовсім їхню вчорашню розмову, в якій Сіраш обіцяв поїхати в райком до Романова. Одне тільки й торочить тепер: швидше та швидше! А обіцяв же! Хоч би подзвонив своєму давньому другові Романову, що вже ось другий рік секретарює в Баштанці.

Петро Копистка огинався, ждав-таки, що Дмитро Іванович подзвонить при ньому, а нагадати не зважувався. Але й дзвонити Сіраш, видно по всьому, не збирався, а це й зовсім з контори пішов. Копистка заметушився, бо припизнився-таки, і спересердя пустив Гнідого чвалом. А тому тільки дай волю — одразу ж поніс Копистку, як носив завжди. Та ще якби в сідлі, було б нічого. А то в бідарці — прихопив щось у район Петро Копистка, не везти ж у сідлі, та ще й тороків чортма. А за кілометрів сім наздогнав його дощ. Добрячий дощ! А їхав Петро не куди-небудь, їхав на бюро райкому, де його мали слухати.

Дощ був з грозою, раптовий, наглий, густий, як з вітра, а вітер — зустрічний, тугий, клятий північний вітер. Він сліпив Гнідого, сліпив і Копистку, на котрому за кілька хвилин не лишилося сухої нитки. Шквальні удари вітру й грози серед степу робили Копистку безпомічним: вода текла йому у вуха, в рот, заливала очі, заливав дощ і бідарку, стьобав тугими, дощкульними струменями по щоках, по колінах, а дорога розгасла, дорога спливала під кінськими ногами, хоч які б вони не були могутні, і забирала в Гнідого сили, висотувала їх. Гнідий ішов чвалом, розсідаючись на похилих скатах, котив степом гул, рвав посторонки, і бідарка-двоколка летіла за ним, як снаряд, розбризкуючи колесами далеко в сторони воду й багнюку. Шмаття глевкого, мов замазка, чорнозему злітало високо в повітря, падало на Копистку й коня, так що невдовзі вони обоє були заляпані багнюкою, наче їх збиралися мазати, а потім білити.

На станції Явкіне проскочили переїзд перед самим закриттям шлагбаума і знову вирвалися в голий степ — вісімнадцять кілометрів Гнідий подолав одним духом, і тут би притримати його, але засліплений зливою, промоклий

до рубця Копистка яось навіть не подумав про це: за-
кляк геть, і йому здавалось, що він околіє навіки. Коли
спускалися в балку, по якій текла вже каламутна вода,
спіткнувся жеребець на повороті, розсік собі бабку під-
ковою до крові, хитнув головою до самої землі, ніби вкло-
нився на тому спотиканні, а далі тяжко, всім глибинним
нутром зітхнув, аж стогін вирвався з грудей, і тут би зно-
ву Копистці спинити його й дати перепочити. Та де там!
Петро Іванович був певен, що така відстань для Гнідого —
ніщо. Він думав, як би пошвидше доїхати та не пропасти,
не простудитись навіки під крижаним осіннім дощем —
хіба мало таких випадків було в степу?

«Вже скоро,— думав Петро Копистка.— Вже небагато
лишилось — ну, кілометрів з п'ять».

Змоклий до нитки, він закляк на студеному шквалис-
тому вітрі, на цьому белебні — тремтів і тіпався, мов у
пропасниці, забувши про все, тільки б швидше доїхати;
і бідний Гнідий оглянувся, наче не міг збагнути, чому ж
його не зупинять, не притримають? Адже давно пора!

Мерехтіла в очах заснована дощем далина, мерехтіла
й дорога, і він біг уже, як у сні. Все тіло йому стерпло,
увесь світ віддалився, витіснений серцем, що, здається,
зірвалося з свого місця і стало блукати: то в горло за-
котиться і перехопить дихання, то в очі удариться, за-
стуючи дорогу, засліплюючи зовсім, то десь покотиться
вниз, униз, аж ноги од нього зважніють.

Шаленим летом крізь дощ і туман, страшною розгруз-
лою дорогою вломився Гнідий у Баштанку й тут пішов
риссю, вже підтюпцем дотрюхикав до знайомої обгризеної
конов'язі, до якої Копистка хапливо прив'язав його і по-
біг у райком.

— Дядьку, ваша коняка впала,— сказав йому хлопчик
на ганку, але заколілий Копистка не оглянувся. При-
в'язуючи, чув, як тремтить все могутнє жеребцеве тіло,
як підгинаються ноги Гнідого, а очі затягуються пово-
локою.

«Нічого,— думалося,— спочине й одійде». А як тільки
переступив поріг приймальної, не став більше думати про
Гнідого.

Було про що думати Петрові Копистці.

— Вас уже викликали,— сказала йому голосно сек-
ретарка.

— Давно? — сполошився Петро Іванович.

— Першим мали розглядати...

— Розглядати чи слухати? — перепитав, намагаючись уточнити, Копистка.

— А яке це має значення? — сухо відповіла запитанням на запитання чорноброва й циганкувата секретарка не першої молодості, але ще приваблива. Тільки виразно чомусь відштовхував твердо окреслений, суворо стулений рот і особливо голос, повний іронії.

«Сердиться,— подумав Копистка.— Всі вони сердяться. Всі одна за одну. Така вже їхня жіноча корпорація. Не дадуть спуску нашому братові».

— Візьміть ось щітку,— подала йому секретарка щось схоже на квач на довгому держалні,— і спробуйте почиститись, бо на кого ж ото ви схожі!

— Спробували б ви по такому дощі двадцять п'ять верст проїхати...

— А нащо мені пробувати? Я прийшла вчасно, ще до дощу. Могли б і ви так само. А тепер на вас сердитимуться, що запізнились.

— Було б за що,— сказав Копистка.

— А ви знаєте, чому вас викликають?

— Догадуюсь,— сказав Копистка, зітхнувши.— Але, думаю, хіба в секретарів та в членів бюро немає серйозніших занять, ніж оце розглядання заяви моєї дружини. Ще хоч би і її викликали, а то...

— Її викликати не треба. І без цього все зрозуміло,— кинула багатозначно.

У Петра Копистки тривожно занило під грудьми. Йшлося ж не про що-небудь, а про моральне обличчя голови колгоспу імені Будьонного Петра Івановича Копистки: від лайливої та виробленої дружини переметнувся він до овдовілої молодой та гождої Ганни Хохітви. То вчашав до неї ночами тихцем, так що ніхто й гадки про те не мав, а то вже й ранок його в Ганни почав заставати — люди на роботу йдуть, а Петро Копистка чоботи свої на Ганчиному ганку ваксить, сам такий виголений та гожий, аж сяє, як його хромові чоботи. А сорочка на ньому — біла-біла, аж очі вбирає, і на низенькому круглому столикові під грушею вареники в макітрі парують або млинці на тарілці рум'яняться поряд з блюдцем сметани. Та й сама Ганна аж світиться мовби. То була гарна та чиста, хоч води напийся, а тепер ні пил, ні сонце, ні тяжка робота — нічого до неї не приставало, тільки білі та повні руки лише злегенька рум'янилися засмагою, такою ніжною, як натяк, а вся її горда постава, її по-дівоному гнуч-

кий та стрункий стан, навіть хода, кожен рух тіла чи кожен крок тугих та довгих ніг — все аж кричало про силу, про молодість, про щастя, хоча й припізніле, але ж через те ще солодше жіноче щастя, що випало їй, може, й негадано, та, проте, тільки вона по-справжньому й була достойна його.

— Іди собі, Маріє,— казав тихій та покірній дружині Петро Копистка, коли вона приходила на Ганчин двір за ним така, що хоч до рани її клади, де й лайливість її поділась.— Іди собі з богом. Ми вже з тобою налаялись за свій вік, нагризлися, набідувалися. Дай мені по-людськи пожити хоч тепер.

Копистчиха йшла плачучи, а Ганна, її подруга по ланці, ніколи, було, й з хати не вийде, слова не промовить до неї. Щасливі вони були обоє — і Ганна, й Петро,— глянеш на них, зразу видно, як їм гарно живеться: аж помолодшали обоє, аж покрасивішали. Петро тепер завше в напрасованій, чистій сорочці і в будень, і в свята, і в полі, і на молотьбі, а Ганна стала ще розкішніша та стрункіша — розквітала на очах Ганна, що овдовіла замолоду й оце тільки тепер пізнавала всі принади подружнього життя.

Не знесла Копистчиха наруги й самотності, і хоч Петро Іванович дітей не забував, дбав про них і піклувався, хоч він давно вже перейшов жити до Ганни і жив з нею, як належить жити із шлюбною жінкою, написала Марія скаргу в райком. Оце й викликали Петра Копистку тепер на бюро. І сердився він на свою колишню дружину, що через неї доведеться стояти перед членами бюро, кліпати очима та давати пояснення своїм учинкам, котрі не потребують і не терплять ніяких пояснень.

Коли він зайшов у затишний та світлий кабінет першого секретаря райкому, там було дивовижно для цієї пори та погоди сухо й просторо, і дощ був далеко, розгрозлі дороги — ще далі, і перше, що побачив Копистка, була конов'язь під вікнами райкому, біля якої незвично й протиприродно лежав могутній і красивий Гнідий. Лежав просто в калюжі, хитав головою, втримуючи її, бо вона все падала й падала набік, але калюжа була глибока і покласти голову не було на що. «Набереться у вухо води — пропав жеребець»,— подумав із жалем і тривогою Копистка, вперше відчувши сором і провину перед беззахисним конем. Під проливним дощем стояв біля Гнідого маленький хлопчик у промоклім пальті й шапці,

що сповзала йому на очі, подавав до самої морди Гнідого жмуток сіна, а Гнідий усе гойдався й гойдався, бо втримувати голову йому було все важче та важче, сіна не помічав, і хлопчик, мабуть, плакав, час від часу втираючи очі, чи, може, поправляв кляту шапку, що наповзала йому аж на носа.

Членам бюро один із інструкторів райкому саме розповідав про життя і роботу Копистки, про справи й діла колгоспу, про те, як Петро Іванович покинув родину й перейшов до Ганни. «Та це ж усі знають! — хотів Копистка крикнути інструкторові. — Тільки розповідаєш ти зовсім не так, як воно було, як воно є і має бути! Я б усе це розповів зовсім інакше!»

Потім він зрозумів, що той інструктор розповідає не йому, хоч і зиркає раз у свої папери, а раз на Петра Копистку, а що він доповідає членам бюро суть усієї справи, хоч кожен з них теж знає цю історію давно-давно, ще до Маріїного листа, і переповідати та вислуховувати всю історію зовсім непотрібно.

— Для чого ви все це тут розповідаєте? — не втримався Петро Копистка.

— Для порядку,— сказав інструктор після мовчанки.— Не вам же міняти його?

— Продовжуйте,— сказав інструкторові перший секретар райкому Романов, не підвівши голови й не глянувши ні на нього, ні на Петра Копистку.

— Та що ж продовжувати? — змолвився Петро Копистка.— Давайте перейдемо до діла. Що б ви тут не казали, а жити з колишньою своєю дружиною я не буду. Кажіть, у чому ви мене звинувачуєте, виносьте кару, та й по всьому.

— Іч, який бистрий! — сказав військком Лисенко.— Ти й у гречку скачеш швидко нівроку, і на бюро прискакав, як Георгій Победоносець.— Він підвівся, поправив ремінь, обсмикнув гімнастерку й підійшов до вікна, а тоді — скоромовкою: — Товариші члени бюро, прошу долучити до справи про аморальну поведінку комуніста Петра Копистки ще й те, що цей, з дозволу сказати, голова колгоспу загнав племінного жеребця, якому ціни на сьогоднішній день немає. Он він, лежить біля конов'язі, загнаний цим варваром, цим...

— Товаришу Лисенко,— зупинив військкома перший секретар.

— Треба рятувати Гнідого,— сказав Петро Копистка,

розгублено й благально обвівши всіх квапливим поглядом, і знову втупився у вікно.

Члени бюро теж підійшли до вікна. Там дощ не вщував, і Гнідий перестав боротися з власним безсиллям: вронив голову просто в калюжу і тепер лежав, витягнувши ноги, шию. Розкішна чорна грива і хвіст тонули в мутних калюжах, по яких танцював дощ, наче радів жеребцевій смерті, та схоплювались великі й прозорі бульбашки. Хлопчик все ще стояв над Гнідим під дощем і не знав, що робити, як йому, такому великому, допомогти. Піна й багнюка, піт і кров поступово змивались дощем, і весь видимий бік, підставлений під струмені, чистішав, набирав свого первісного гнідого кольору.

Гнідий тремтів і важко ганяв здухвинами.

— Партквиток — на стіл, — сказав перший секретар Романов Петрові Копистці. — Справу твою розглянемо увечері.

Петро Копистка ніяк не міг розстебнути нагрудну кишеню гімнастерки, де лежав його партквиток: руки в Петра Івановича тремтіли, обличчя тремтіло теж, і на нього тяжко було дивитись.

Військком Лисенко швидко підійшов, ще швидше відстебнув гудзика, рішуче вийняв з кишені партквиток і, не дивлячись на Копистку, поклав партквиток на стіл перед першим секретарем райкому.

Романов квитка не взяв.

— Можеш іти, — сказав він Копистці. — Вечірнє засідання розпочнеться о сімнадцятій. Не запізнюватись!

Петро Копистка хотів сказати «єсть!», як казав завжди, але цього разу наче втратив право на оте «єсть», до того ж і військком не дав би йому відповісти, бо густим своїм баритоном теж відпросився з засідання.

— Піду ветлікаря викличу, бо де вже йому, — махнув на Копистку, — ветлікаря шукати.

Романов відпустив військкома помахом руки, і вони обоє вийшли в приймальню, мовчки одяглися і мовчки постояли під дощем над змученим Гнідим, що тільки скошував око на них вряди-годи, а голову вже їй не пробував підняти.

— Пропав кінь, — з серцем вимовив військком, що все життя прожив з кіньми в кавалерії. — Пропав такий жеребець! — бідкався він, а тоді глянув на хлопчика, що так само стояв над конем, малий, промоклий і самотній. — А ти чого тут стовбичиш? Марш додому!

Губи в хлопчика сіпнулись, і він заплакав. Схлипнув

теж жалібно-жалібно, плечі вгору підняв, голову втопивши у мокрому комірі, та:

— Дядю, коняка ж здихає, а ніхто не йде...

Військком Лисенко мовчки дивився, дивився на нього, потім утер йому сльози сухою й гарячою рукою.

— Ми ж ось прийшли вже. Бачиш? От і йди собі, йди, бо простудишся.

Хлопчина пішов знехотя. Пішов неквапливо, нерішуче. Ішов, сутулячись під дощем, та все оглядався, доки й за ріг завернув.

— Ну, так що ж нам робити? — спитав Петро Копистка.— Як же нам його рятувати?

Військком кресонув по ньому звуженими, гострими, як леза, очима й нічого не сказав.

— Вік собі не прощу,— сказав Петро Копистка.

Військком знову глянув на нього збоку і, так нічого й не сказавши, пішов геть, швидко й рішуче крокуючи по багнюці, розбризкуючи калюжі, тільки довгі поли кавалерійської шинелі летіли за ним, маяли на осінньому вітрі, нічого доброго не віщуючи Петрові Копистці.

А Гнідий зиркав з-під важкої набряклої повіки, але, мабуть, бачив не його Копистку. Чомусь подумалося Петрові Івановичу, що Гнідий бачив зелене весняне поле, бачив свого хазяїна молодим і себе ще лошам; Сіраш у білій сорочці сидить на підводі й поганяє коней, а його, молоденького стригунця, все намагається дістати батогом! Замахнеться та — цьвох, цьвох! — над самим вухом, над самою спиною, а тоді пужално на плече опустить і сміється, дивлячись, як лошак вибрикує та вигарцьовує на зеленій царині, вже недосяжний ні для пужална, ні для батога. Він і гадки не мав стьобнути його, ні! Він тільки загравав з ним, лякаючи, а стрибунець тільки й чекав того, щоб вибухнути силою, енергією, стрибнути, мов сталева пружина, чи, присівши, зірватись алюром так, що аж луна степом піде від тих ударів молодими, мовби відлитими із свинцю копитами в стужавілу за зиму та вже й розвеснілу землю. І зелені царини, і високі синє небо з білими легенькими хмарками, і тепле сонечко та ласкава Сірашева усмішка, як і теплі вітри, що завжди обдували його в степу,— все це, чомусь вірилося Копистці, знову поставало перед Гнідим, як далекий і милий світ, що вже ніколи не вернеться. Поставало тут, під дощем, на мокрій землі, в осінній калюжі студеної води, що набиралась йому у вуха, сліпила очі, могильним

холодом обдавала роз'юшене гонитвою тіло; діставав той холод аж до серця, що з кожним ударом все більшало й більшало,— його ставало надто багато у грудях, наче Гнідий сам увесь перетворився на своє серце.

Десь далеко-далеко йшов дощ, ще далі кричали мокрі ворони на яворах та осокомах, гомоніли про щось люди, схлипнув і затих хлопчачий голос, і темнів та темнів на самісінькому краєчку того ясного й сонячного світу, що поставав у згасаючому оці Гнідого, якийсь темний силует. Потім наблизився, ще наблизився, закриваючи всю немислиму просторінь степу і неба, схилився й погладив Гнідому шию. Погладив уже наче й не йому, а якомусь іншому коневі, якого Гнідий знав колись, та вже забувати почав. А може, й забув зовсім. Він чекав, коли тінь чи силует, що мав бути людиною, відпливе та відкриє йому знову далеку й люблю просторінь у веснянім степу, але тінь нахилилась ще нижче, і рука, ще тепла та вже трохи й мокра, торкнулася гриви, злегенька погладила око, прикривши зовсім тяжку повіку, і завмерла на храпі.

— Прости, брате,— сказав Копистка, нахилившись над конем.— Не хотів я...

Гнідий саме аж смикнувся, намагаючись підвести голову, і в цей момент почув голос хазяїна, од якого почав одвикати потроху.

— Гнідий, Гнідий,— гукав чи, скоріше, вмовляв Сірашів ласкавий голос, виринаючи мовби з якогось далекого світу.— Що з тобою, Гнідий? Що тобі?

Від Сірашевого голосу на Гнідого війнуло неначе теплим весняним вітром, і Сіраш от-от мав постати перед його очима молодий, у білій сорочці, усміхнений і привітний. Але був він старий, суворий і забрьоханий. Як уздрів Гнідий свого Сіраша в кобеняку, мокрим і поси́нлим, аж голову од землі одірвав, хотів заіржати йому назустріч, але тільки довгий стогін вирвався з жеребцевих могутніх грудей, повний туги за всіма полями й дорогами, які він сходив і з'їздив.

А Дмитро Іванович розстебнув кобеняк, вийняв з однієї кишені велику чорну пляшку, заткнуту кукурудзяним качаном, а з другої — другу, довго дивився на них, пізнаючи, збовтував рідину та намагався розгледіти її колір на світло. Пляшки були темні й пузаті, старорежимні пляшки. Лежали вони, мабуть, не один рік десь у клуні або під стріхою «ще з мирного врем'я», і хоч як Дмит-

ро Іванович розбовтував темну й густу рідину, що басовито й олійно озивалася в темних плящаних надрах, хоч як високо піднімав пляшки вгору, пильно зазираючи в них,— світла під низьким дощовим небом все одно було мало, і в старих пляшках нічого не можна було розглядіти. Тому Дмитро Іванович зубами вийняв качан з однієї пляшки, виплюнув собі під ноги і, закинувши голову, спробував темну й густу рідину на смак. Що вона була темна, Копистка зрозумів, угледівши, як з кутика вуст у Сіраша виповзла мовби смужечка дьогтю й сховалася в сивій колючій щетині, що відросла за тиждень на підборідді.

— Не те,— сказав Дмитро Іванович і відкоркував другу пляшку. А відкоркувавши, вже не пробуючи, став на коліна перед Гнідим, відставив першу пляшку на витягнуту руку, подалі від себе, щоб не перекинути ненароком, вмостив її в багні і взяв Гнідого за храп.— Ану,— звернувся до Петра Копистки,— поможи. Підведи йому голову. Та повище!

Копистка аж зрадів, що його покликано і що нарешті Гнідому почали подавати хоч яку допомогу. Почали рятувати коня. Він ухопив важку й велику жеребцеву голову, таку важку, наче її витесали з дикого каменя, підвів її, аж у животі десь заболіло, і тримав з усієї сили, дивуючись, яку непосильну ношу змушений тягати за собою жеребець навіть тоді, коли мчить, випереджаючи інших, а Дмитро Іванович погладив Гнідому трепетні, вже схололі губи і вставив жеребцеві в рота плящану шийку.

— Ану, Петре, повище голову йому. Ще вище! Щоб лікарство назад не полилося.

Однією рукою Сіраш вливав Гнідому ліки, а другою помагав Копистці. Стогнути й пирхаючи, Гнідий випив усе до краплі й знову вронив голову. Тільки тепер під нею була вже не калюжа, а згорнутий кобеняк.

— Полеж,— сказав йому Дмитро Іванович і знову погладив Гнідому оксамитові губи, вологе й пругке повіко, поплескав по шиї. Чи від ліків, чи від тих ласкавих дотиків Гнідий трохи заспокоївся, у вухах затихали дзвони, що вчувалися ще й досі, одерев'янілість теж покидала його, і навалювалася на Гнідого така страшна й темна втома, якої він не зазнав за все своє життя. Хотілося спати, насолоджуватися тишею, але бруківка, що встеляла площу перед райкомом, задвигтіла під кінськими копитами й колесами, біля конов'язі, в головах у Гнідого, зупинилися

дрожки. З них зіскочив мокрий як хлющ військком Лисенко, а за ним вусатий чоловік зі шкіряним саквоюжем у руках.

— О, ти вже тут! — зрадів військком, вздрівши Сіраша.— А я ветлікаря оце привіз. Дай, думаю... А воно он що. Виходить, даремно старався...

— Чого ж даром,—спокійно сказав Дмитро Іванович.— Вчена людина краще за нас знає, що тут робити і як.

— А ви вже щось робили? — спитав лікар, кивнувши на порожню пляшку..

— Еге ж,— сказав Сіраш.— Навар з коріння валеріани, щоб заспокоїти серце. Сам варив.

Ветлікар кивнув.

— Через годину-півтори можна дати йому для зміцнення серця зілля. В мене теж є. Якщо схвалите, то...

Ветлікар знову хитнув головою, вийняв свій стетоскоп, довго слухав серце Гнідого.

— Тепер би його не простудити,— сказав він, випроставшись та ховаючи стетоскоп до саквояжа.— Щось підстелити б йому під боки, га?

— Найкраще було б підвести його та поставити в якусь стайню,— з надією глянув на військкома Сіраша.

— Не встане він,— похмуро крутнув головою військком Лисенко.— Зараз скажу, щоб привезли сухої соломи, постелимо отут, на бугорку. Спробуємо якось перетягнути його на сухе і брезентом накриємо, щоб зігрівся.

Військком привів звідкись людей з вірьовками й дрючками, суха солома наче вродилася на площі, і за кілька хвилин Гнідий лежав на сухій соломі, вкритий брезентом, тільки постогнував. Та шумів дощ по ненамоклому ще й цупкому брезенту, що ставав ще цупкішим.

Дмитро Іванович залив Гнідого ліками з другої пляшки, поправив кобеняка під головою, перевірів, чи з брезенту вода не затікатиме під коня. І тоді вже випростався і вперше глянув на Копистку.

— Невдаха ти, Петре,— сказав Сіраш рокітливим оксамитовим голосом, пильно й незмигливо дивлячись йому в очі.— Волами тобі весь вік їздити, а не таким конем...

Потім одвів погляд на нього, далі й зовсім одвернувся. Все дивився та й дивився на Гнідого, жаліючи його, як дитину, і страждаючи разом з ним. Якби ж хтось міг

знати, як страждав тоді Дмитро Іванович! Але того ніхто тоді не знав і ніколи не визнає. Сіраш дивився на свого Гнідого, наче хотів запам'ятати його навіки.

Сірашеві ще в селі Доброму сказали, як тільки він зійшов з поїзда, що Петро Копистка загнав Гнідого,— кажуть, Берко-єврей аж плакав, так любив Сірашевого жеребця, і Дмитро Іванович помчав у Баштанку обох їх рятувати. Одному вже зробив, що міг. Другий стояв поряд, схиливши голову.

— Ну, як же ти міг? — допитувався Сіраш Копистку, не сподіваючись на відповідь, а просто не стримуючи подиву й обурення.— Добра б тобі не було,— сказав Дмитро Іванович наче вже й не Копистці і пішов у райком.

— Я ж не хотів,— сказав Копистка.

Дмитро Іванович, дізнавшись, що Романов повернувся з навчання секретарем, рідко навідувався до райкому. Може, раз, може, два.

Романов зустрів привітно, тут же, у приймальні, підвів до канапи, попросив сідати.

— Співчуваю вам, Дмитре Івановичу,— сказав тепло й приязно, потиснувши Сірашеві руку.

— А я вам співчуваю,— сказав Сіраш.

Романов здивовано глянув на Сіраша, ждав пояснень.

— Чого так дивитесь на мене?

— Вашого ж знаменитого жеребця загнали! — сказав Романов.

— Хіба він мій,— спокійно мовив Сіраш.— Він давно вже наш. Отож я й вам співчуваю, бо не було й не буде вже в районі такого жеребця.

Дмитро Іванович, покрекуючи, сів на кінчик дивана, шапку гойднув у руках, упершись ліктями в коліна, довго мовчав. Мовчав і Романов. Кури́в і ждав.

— Приїхав просити за Петра Копистку,— сказав Дмитро Сіраш.

Романов підвів брови.

— Він мені і не сват, і не брат...

— Ще б пак,— сказав Романов.— Я б його на вашому місці...

— Моє місце ви знаєте,— перервав секретаря Дмитро Іванович і задумавсь.— А по справедливості, так воно зараз Копистці найважче. Пропада такий кінь, а людям у вічі дивитись треба. І найперше мені. Бо я Гнідого з дошати викохав, виняньчив, привів у колгосп, а він

його не вберіг, от що... Дуже йому тяжко. Дуже прикро йому: не хотів же, не думав цього робити! Голова він добрий... Виріс наш Петро Іванович, визрів, як овоч. І оце, коли визрів, ви його збираєтесь із партії турнути за якісь там амури. А як з партії, то, значить, і з роботи, само собою. Не робіть цього. Дайте йому чортів, доган вріжте по саму зав'язку, а в партії лишіть, бо наш же, пролетарський хлопець, вірний та чесний.

— По правді кажучи,— зітхнув Романов,— важку ви мені проблему підсовуєте. Члени бюро настроєні, знаєте, інакше, ніж ви...

— Ну, настроєні,— сказав Сіраш.— Можна й розстроїти, як захотіти. Багато ж залежить і від вашої думки, Мишо,— зважився нарешті Дмитро Іванович назвати Романова по-давньому.

— Від вашої теж,— у тон Сірашеві сказав перший секретар.— Тому домовимось так: ви подаєте свої судження у письмовій формі, а я їх зачитую перед членами бюро.

— Про жінок? — спитав Дмитро Іванович і замовк.— Про жінок, Мишо... там така штука...

— Ну, яка штука жінки, я трохи знаю. А все, що стосується Петра Копистки та його походеньок, ви зараз же сядете й напишете. Особливо про ваше ставлення до Копистчиної історії,— виписав Романов у повітрі пальцем якогось невизначеного кренделя.

— Не писав ні на кого за все життя,— сказав Сіраш.

Гнідога забрали в Степівку того ж дня: приїхав Бень, до якого вже з півстоліття водили коней «на цурку», привіз на биндюгу примітивний блок на розпірці з трьох потемнілих стовпів, з допомогою грубезного каната підважив жеребця, тоді вже підкотили під нього, підвішеного, биндюга з настеленою соломою-околотом і опустили на те біле й пахуче ложе знесилоного Гнідога. Він і зараз був такий могутній, що биндюг, на якому возили до тракторів металеві бочки з пальним та мастилом, зарипів і загосив усіма своїми міцними ребрами, насадами й колесами — таку незвичну вагу на себе прийняв. Коней же довелося відпрягати: доки клали жеребця на биндюг, вони білися в посторонках, злякано ганяли здухвинами, білясто перекочували очі і намагалися геть вирватися і дремувати — суцільний жах наганяв на них Гнідий, і Бень сумовито кивав головою: то була погана прикмета. Везли

жеребця під дощем, і накинутий на голову кобеняк закривав старому Беневі увесь світ.

Проте він, навіть не оглядаючись, відчув, як за селом Добрим сіпнувся і затих навіки знаменитий Сірашів жеребець. Звиклий давити й лупити шкап, замордованих тяжкою сільською працею, затягнутих і ребристих, мов драбини, Бень і зараз лишався незворушним, як усі могильники світу, хоч такого красеня жеребця лупити йому доведеться вперше. Він не зважав ні на довгі, по мертвому випростані ноги, що стирчали далеко вбік, увінчані вже добре відмитими дощем, лискучими, мовби чавунними, копитами, ні на горду й красиву голову, що впиралась йому в поперека, ні на довгу лебедину шию, що й мертва вилискувала і здавалася гнучкою, — ні на що збайдужілий Бень не звертав уваги. Він просто не оглядався. Поганняв собі трійку коненят з куцо підв'язаними заради негоди хвостами і тому не бачив, як у підняте догори вухо Гнідого налилася вода, вщерть налилася, і тепер від кожної краплі у вусі бовкало і схвачувалися бульбашки.

Все це побачив з військкомівської брички Копистка. Побачив і Сіраш, що сидів поруч з ним. Побачив і вухо, вщерть виповнене водою, і велике фіолетове око, вже зтягнуте ~~сильною~~ плівкою смерті, — зітхнув Дмитро Іванович і одвернувся. Довго потім закурював під дощем — руки були мокрі, тютюн вогкий, сірники відсиріли, — одразу не міг закурити. А закуривши, мовчав до самісінького села.

Біля контори зліз з військкомівської брички, яку сам і випросив, поставив з їздовим коней до ясел, добре витерши їх віхтем соломи, повів їздового до себе вечеряти й спати. А Петрові Копистці в провулку сказав:

— Подожди.

Темний провулок був. Весь заріс акаціями з обох боків. Шумів в акаціях вітер, шумів нічний дощ. Сіраш узяв Петра Копистку за плече, трохи відсторонив і врізав по обличчю навідліг розслабленим зап'ястям. Удар був хльосткий, як батогом, сильний і несподіваний.

— Це тобі за Гнідого, скотино! — сказав Сіраш і пішов доганяти військкомівського їздового, а Петро Копистка, осліпши на мить, бо удар прийшовся й по очах, і по губах, і по переніссі, спочатку відчув мовби опік по всьому обличчю, потім воно затерпло, одерев'яніло, в роті стало солоно від крові з розбитих губів, а з носа полилося щось гаряче. Він затиснув правою рукою здерев'янілого носа,

що здався йому чужим, а лівою мацнув голову — на ній шапки не було. Постояв так під дощем, задерши голову, щоб погамувати кров, думав, куди могла залетіти його кубанка. А подумавши, нагнувся й одразу ж намацав її на лободі, що буйно розрослася попід загатою. Шапка встигла вже нахолонуту, і голові стало приємно.

— Ні чорта,— промимрив Копистка спухлими й неслухняними губами, що лишалися й досі задерев'янілими.— Ні чорта,— сказав він знову і заплакав.

Плакав він важко, натужно, болісно. Йому було жалко себе, старої покинутої жінки, а найбільше було жалко Гнідого. Ніяк не міг забути, як він лежав у тій калюжі та не міг втримати голову, як його віз по степу Бень, великого, знівеченого смертю. Плакав від болю, від сорому і від того нелюдського жалю. Плакав, давлячись сльозами і кров'ю, затуляв рота змокрілою шапкою і відчував, як йому стає легше та легше на серці.

Зима випала жорстока: позаносило хати попід самі стріхи, поперемітало степ такими кучугурами, що в Баштанку доводилось їхати не на Добре, а об'їздити попід залізницею, даючи кілометрів з п'ять гаку, бо замети були такі, як бархани в пустелі,— ніякими кіньми крізь них не проб'єшся. А вже як хуга вляглася і схватило їх морозцем, затверділи вони, спресувалися, перетнули степи й дороги, і їздити тієї зими стало важко.

Саме о такій порі прийшов з контори Василь, од сніданку відмовився, присів біля батька, що проти вікна на низенькому стільчику підшивав тітці Ялині валянци. Шевський інструмент лежав перед ним на лаві. Тут же, на баночці з дратвою й воском, диміла товста і довга цигарка, щойно скручена й прикурена.

— Кидайте, тату, своє шевство,— зважився нарешті Василь.

З-під окулярів на сина глянули голубі проти вікна, спокійні батькові очі.

— На роботу прийшов загадувати? — пожартував Дмитро Іванович.— Мої функції перебираєш на себе? Відколи й колгосп організували, ні разу мені на роботу не загадували. Все я людей піднімав...

— Не на роботу, тату. В Баштанку вас викликають.

— Якась нарада? — спитав Сіраш, затагнувшись і мружачись від диму.— Треба ж оце по такому морозу... І багато людей кличуть?

— Вас одного,— сказав Василь і підвівся.— Так що збирайтесь. Якраз на одинадцятичасовий поїзд встигнете. Бо хто ж по таких заметах кіньми їздить.— Василь рушив до порога.

— Та ти підожди,— обернувся до сина Дмитро Іванович.— Що ж це ти, Василю, немов чужий: загадав і в двері.

— Робота, тату, не жде. Та й настрій такий, що не до теревенів: не подобається мені цей виклик.

— Нам, сину, боятися нічого. Та й не з руки: перед Радянською владою й партією не завинили. Підожди, я ось одягнуся та підемо разом,— Дмитро Іванович надів кожуха, натягнув шапку, перев'язався навхрест башликом, привезеним з Першої Кінної — червоний, гарний такий повстятий башлик, від якого завгодно вітру й морозу захистить.

Наче й неквапливо збирався Сіраш, а зібрався враз — Василь і клямки з руки не випустив, як батько вже був готовий. Рукавиці із запічка, де вони сушилися звечора, вийняв, на руки — раз-два, і вже готовий, уже підштовхує сина:

— Ходім.

— Взяли б чого-небудь у дорогу,— нагадав Василь.— Не близький світ — у Баштанку. На цілий день вирушаєте.

— У Ольги твоєї візьму, бо мати сьогодні хліб пече, немає зараз і кусочка. Пішли, Василю.

Тітку Ялину вони зустріли в дворі, несла вже солому на хліб напалювати. Змарніле обличчя все ще берегло смагляву красу — мерехтіла вона тільки в карих очах десь далеко-далеко, та й то не всі її помічали, а тільки ті, хто знав тітку Ялину молодою. Все облетіло з її обличчя, бо вже ж шістдесят незабаром, ото тільки рум'яні на щоках морозцем проявлялись та добрість одна владарювала на цьому прекрасному обличчі, і її помічали одразу всі, а не лише діти чи внуки Ялинині. Саме отою мудрою й теплою добрістю й була вона красива завжди, а не лише тепер, хоч Дмитро Іванович зрозумів це по-справжньому тільки зараз, а морозний ранок, що так дивно для нього починався з приходом любимого сина.

— О,— здивувалася мати й спинилася посеред двору з соломою на рядниці.— А куди ж оце хлопці мої зібралися? Я ж вас і не нагодувала.

— В Баштанку мене викликають, Ялино. А поснідаю в Ольги, бо ти ж сьогодні з хлібом.

— Ох, неспроста тебе викликають, Дмитре, чує мое серце — неспроста. — Тітка Ялина дивилась на чоловіка так само, як, бувало, дивилась на малих дітей, і руки її, якими тримала солому в ряднинці, почервоніли на морозі, аж побураковіли неначе.

— Ви б, мамо, рукавиці наділи, — сказав Василь.

— Коли я їх там носила, — відказала мати, не зводючи стривоженого погляду з Дмитра Івановича. — Це вони тебе за Копистку викликають, ось побачиш...

— Що ти балакаєш, Ялино, — аж розсердився Сіраш. — Вже скільки часу пройшло...

— Ну й що ж, що часу, — сказала тітка Ялина настійливо, — а так воно, щоб зовсім, не могло пройти, бо він же, як не є, голова, а ти його вдарив тоді за Гнідогу. Не просто Петра Копистку — може, йому, анциболотові, й треба було за такого коня, щоб і юшкою вмився, але ж ти на голову колгоспу руку підняв! Я знала, що так це тобі не минеться. Ну, та сім бід — один одвіт. Ідь уже.

Василь батька за село не проводжав: заскочили до Ольги, нашвидку перехватили яечні, і Василь пішов у контору, а Дмитро Іванович Козишиним провулком попрямував у степ, на станцію.

— Партквиток ви ж узяли? — тільки й спитав Василь, як вийшли вже в сні: мабуть, подумав те ж саме, про що боявся думати батько.

— Він завжди при мені, — сказав Дмитро Іванович. — Я з ним, щоб ти знав, ніколи й не розлучаюсь від самого Перекопу.

Того дня партквиток у нього відібрали.

Сталося те, чого він найбільше боявся за все своє життя, бо немає для справжнього комуніста нічого страшнішого, як позбутись партійного квитка. «І завжди та Ялина все вішує!» — з серцем подумав про дружину Сіраш, як тільки після довгого, цілоденного мученицького чекання зайшов на бюро райкому й почув першу фразу про те, що от, мовляв, надійшла колективна заява від колгоспників колгоспу імені Будьонного про те, що їхнього беззмінного й шанованого голову колгоспу ображено дією, і далі щось ішло лихе й несправедливе про нього, Сіраша, що він уже не дуже й слухав, а коли на засідання бюро зайшов розчервонілий Вірій, очевидно, повернувшись з якоїсь поїздки, що й викликала таке для нього небажане запіз-

нення, Дмитро Іванович все зрозумів і ніби аж заспокоївся, бо тепер уже знав точно, хто й чого порушив цю справу. «Мабуть, райвійськкомівський конюх розповів Вірію, бо Копистка нікому не сказав ні слова».

Питання його було ясне і довго не обговорювалось, тим більше що інструктор одразу ж з повідомленням про суть справи, дуже тенденційно викладеної й до краю загостреної, зачитав і короткий проект рішення: «За образу дією і підрив авторитету голови колгоспу Петра Івановича Копистки — комуніста, що знаходився при виконанні службових обов'язків, Сіраша Д. І. з партії виключити».

Питання, хоча й у відсутності першого секретаря райкому, було таки розглянуто, й більшістю голосів виключено Дмитра Івановича з партії.

— Абсолютно й категорично не згоден з рішенням бюро, — сказав він у кінці, вже глибокої ночі, бо персональні справи в Баштанці завжди розглядалися саме о цій порі. — І квиток віддаю тимчасово.

Начальник райвідділу НКВС Петровський вийшов услід за Сірашем у приймальню, де сидів черговий, що чекав, коли закінчиться засідання.

— Одведіть товариша Сіраша до нас на квартиру, — сказав йому Петровський. — Переночуєте в мене, — ввічливо запропонував Сірашу, привітно кивнув головою й повернувся на засідання бюро.

З бюро Іван Остапович повернувся не один. Ще з порога крикнув дружині, щоб зустрічала гостя, і до кімнати ввалився разом з Лисенком, обоє розчервонілі, з настюбаними шмальким морозним вітром обличчями, а будьонівки їхні й шинелі були заліплені снігом.

— Ох і хурделиця ж розгулялась! — сказав військком, скидаючи шинелю й зачісуючи перед дзеркалом біляве своє волосся, яке, очевидно, саме через оту задержувату білість не бралось сивиною й під недалекі вже шістдесят років.

Він потирав з морозу руки, тулив їх до комина, а сам насторожено поглядав на Сіраша, ніби завинив перед ним чи збирався щось сказати не зовсім приємне, та ніяк не міг наважитися.

Замість того знову сказав для годиться, що хуга розгулялась, мабуть, надовго і тепер йому, Сірашеві, не скоро добратись додому.

Дмитро Іванович мовчав. Він, відколи й прийшов із

черговим, не промовив тут слова, хоч ставна й кароока дружина Петровського кілька разів заводила розмову. Він тепер ніби заново переживав усе, що трапилось на бюро, аналізував свій вчинок, і, чим більше думав і зважував, тим більший страх насувався на нього — страх перед непоправністю зробленого, перед невідворотністю розплати, а головне — перед її хоча й дикою, але закономірною й логічною справедливістю, і те, що в нього одібрали квиток на бюро, тепер не здавалося тимчасовим і легко виправним, бо вже не сприймалося навіть ним самим як непорозуміння чи вияв задоволеної неприязні Вірія.

— Прошу до столу,— поклікала їх зі світлиці господиня, де вже красувались тарелі з холодцем та іншими закусками: рожевіло тонко нарізане мерзле сало, біла як сніг квашена капуста яскріла вкрапленими в неї шматочками моркви, що нагадували літо, але все те було мовби не для Дмитра Івановича — подаленіло й відчужилося, здалося непотрібним йому, як і сам він здався тут непотрібним.

Але чорноброва й ласкава Тетяна Гнатівна, проминувши райвійськкома Лисенка, підійшла до Сіраша, взяла його під руку.

— Проходьте, Дмитре Івановичу,— говорила, ведучи гостя до столу,— я давно хотіла познайомитися з вами. Іван Тимофійович,— кивнула на Лисенка,— і Михайло Митрофанович багато нам розповідали про вас.

— Та куди там,— суворо сказав Сіраш, вимушено всміхаючись, та так і не здобувшись на усмішку,— дуже ж цікавий я! Такий цікавий, що аж з партії полетів. Дотепник, нічого сказати...

— Зате Копистку для партії врятували,— всміхнувся Петровський.

— І не шкодую,— сказав похмурий Сіраш.

— Авжеж,— глузливо протягнув Лисенко,— захистити перед першим секретарем сільського ловеласа й мордувача коней Петра Копистку ти захистив, за своєю м'яко-сердечною вдачею, а душа справедлива в тебе, вона й збунтувалась. От ти й дав йому по морді.

— Ти б, Іване, хоч за столом оцим, для нас наготовленим, кинув свої ще унтерські звички, що лишилися від царської армії. Ніяк я в тобі їх не виб'ю. Хотілося,— звернувся він до нього,— щоб у цей тяжкий вечір ви одіграли душу, про яку так високо відгукнувся райвійськком, у колі людей, котрі вас давно поважають. Спо-

діваємось, що нічним поїздом повернеться Михайло Митрофанович і ми ще сьогодні поговоримо з ним.

— Я за нього,— кивнув на Дмитра Івановича,— більше, ніж за себе, переживаю. Ну, на чорта, ти скажи, він тобі здався, той Копистка! Обійшов би його стороною — ніякої персональної справи сьогодні б не було...

— Не втримався,— розвів руками Сіраш.— І таке зло взяло на Петра: що ж ти беззахисну твар не спинив, не вберіг? На твоїх очах! У твоїх руках пропала! От чого не розумів я тоді — не розумію й зараз; хоч ріжте мене, хоч з партії виключайте, а не розумію. І простити в той вечір Копистці не міг: я його перед Романовим врятував, а він Гнідого занастив. Виховував змалку, можна сказати, батька йому замінив — добра й порядку навчав, і отака okazія з Гнідим, така безсердечність чи халатність. Як тут стерпіти? Ну, я йому й дав раз.

— Один-єдиний раз ударили? — здивувався Петровський.

Сіраш повільно перевів на нього тяжкий погляд з-під насуплених брів, помовчав і сказав:

— Я два рази нікого не бив. Ні дітей, ні суперників у бійках замолоду. Завжди вистачало одного разу. До того ж Петра Копистку я вдарив як сина. В науку, значить, щоб знав, як жить на світі і як коней беззахисних берегти. А вийшло он що: не Петра Копистку я бив, а голову колгоспу, комуніста, обранця народу. Це я тільки на бюро зрозумів, а тоді й не подумав і в мислях такого не було. Вирій шие мені дрібновласницьку психологію, ну та дарма,— махнув Сіраш рукою,— хай шие, якщо розуму й честі нема.

У сніях клякнуло, і господиня прожогом вилетіла з хати. Повернулася в супроводі засніженого й змерзлого Романова, метушилася, роздягаючи й припрошуючи до столу, а Михайло Митрофанович спокійно й неквапом скинув кожуха й шапку-вушанку, привітався з усіма за руку й сів поряд з Сірашем, не дивуючись, наче й сподівався побачити його тут. «Може, сам і просив Петровського, щоб не відпускав мене»,— подумав Дмитро Іванович.

— Прямо з станції? — спитав Петровський,— Таню,— попросив дружину,— принеси Михайлові Митрофановичу гаряченького, бо промерз же...

— Що там чувати в обкомі? — поцікавився військком Лисенко.

Романов мовчки взявся за смаженю, поставлену перед ним спритною господинею, глянув на Дмитра Івановича, потім на Петровського й Лисенка, спитав коротко:

— Вже?

— Атож,— в один голос відповіли військком і начальник НКВС.

— Погані ваші справи, Дмитре Івановичу,— сказав Романов, відклавши виделку.— Був я в першого секретаря обкому...

— І там уже знають? — здивувався Сіраш.

— Давно,— сказав Романов.

— І ви спеціально їздили туди, щоб заступитись за мене? — майже сердито спитав Сіраш.

— Нас викликали на нараду з приводу підготовки до весняних польових робіт, а в перерві я підійшов до першого секретаря обкому й став йому розповідати про вас, а також про цей прикрий випадок, попросив його вникнути в справу комуніста Сіраша. Він розсердився: «Та ви знаєте,— каже мені,— їх п'ять років тому вбивали в Димівці, в Бармашовій, у Явкиному. З обрізів стріляли найперше в голову колгоспів, і вони гинули на посту, як герої, як носії нової, соціалістичної системи землеробства. А у вас у районі голову колгоспу б'ють привселюдно, і ви беретеся захищати нападника. Глядіть, а то місництво заїсть вас, товаришу Романов!» — і відійшов від мене. А воно й справді: в селі дехто знає про ваші стосунки з Петром Кописткою...

Романов помовчав, щось згадуючи.

— Давайте, товариші, глянемо правді у вічі й Дмитрові Івановичу скажемо все як є,— ледь нахилився він і задумався.— Я Дмитра Івановича знаю, мабуть, краще, ніж ви, Іване Тимофійовичу, бо працював з ним поряд майже десять років. З його рекомендацією в партію вступав. Так от що я думаю: вчинок Дмитра Івановича треба розглядати з державної точки зору, а не міряти його мірками Тихого Хутора чи хутора Букулькиного. Мислимо всі, а найперше Дмитро Іванович, по-партійному, по-загальнодержавному. А якщо так мислити, то підняти руку на голову колгоспу комуніст не може. Підняв — значить, не комуніст. Так воно є об'єктивно, якщо оцінювати з партійних і державних позицій. Тут ні виправдань, ні пом'якшень.

Запала довга мовчанка. Стояла незаймана горілка, холонула перед Романовим печеня, в тиші чулося завиван-

ня хурделиці, а потім Сіраш поворухнувся й сказав, ніби сам до себе:

— Так воно й є, чого там уже... крити таки нічим: сам у халепу вскочив і вас утягнув.

— Нас то ви не втягнули,— сказав Романов,— хоча, як подумаю, що ви лишаєтесь поза партією...

— А чого ви так думаете, Михайле Митрофановичу? — ніби аж образився Сіраш.— Я й виключений буду їй служити вірою й правдою, бо партія вже давно у мене в крові і тільки для неї й житиму. Я ці почуття не збираюсь розмінювати на образи, то було б дрібно. Ні,— хитнув він головою,— це не для мене. Проштрафився я, звісно, але партія зі мною зостається на все життя. Отут-о,— показав він на серце.— Тяжко, звісно, що так сталося, та що поробиш.— Сіраш підвівся, мовчки попростував у сіни, почав одягатися.

— Та куди ж це, на ніч глядячи? — вилась біля нього привітна Тетяна Гнатівна, до неї хотіли приєднатися й військомком Лисенко з її чоловіком, але Романов зупинив їх.

— Не займайте Дмитра Івановича...

— Та хуга ж яка! — вигукнула Тетяна Гнатівна.

— В моїй одежі вона не страшна,— заспокоїв її Дмитро Іванович.— А степ знаю краще, ніж свою хату. За хліб-сіль благодарствую,— скинув він шапку й вклонився хазяйці, а потім усім іншим.— За ласку й увагу — теж. А коли що... ну, якісь непереливки будуть, не забувайте старого будьоннівця — з них я ж не виключений.— Він не став подавати руки, тільки хазяйці легенько потиснув ліктя і вийшов неквапливо, як виходять назавжди чи дуже надовго, сінешні двері й хвіртку за собою зачинив акуратно, щоб вітром не відчинило, і шез у хуртовині, мовби злився з нею.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

На блоковій скирті з самого досвітку темнів у празниково білому шумовинні свіжої соломи старий Сірашів бриль, ще дужче темніла сатинова сорочка, а тепер зліз оце Дмитро Іванович попитувати води і, напившись, сів у холодку під коморою на ящику з відламанною ручицею, курить, обвіяний легеньким вітерцем із-за рогу, і мовчить.

Тут, у холодку, мокра від поту сорочка вже не здає-

ться такою темною — вона синіє первісним своїм кольором, всіяна по синьому полю дрібненькими, мов мак, біластими цяточками, а скинутий і покладений на чорну землю бриль навіть біліє, і біліє від самого надбрів'я могутня сократівська лисина. Тільки широке калмикувате обличчя лишилося темним, немов старий, пропечений на вогнях казан, та руки чорніють довічною чорнотою землі, біля якої Сіраш порався весь вік.

Темніє Дмитро Іванович під стіною, мовчить і дивиться на все так спокійно та незмигливо, ніби вже давно збайдужів і до неба, й до сонця, і до всього білого світу давно-давно! Так давно, що вже й забувати почав, коли все то вперше побачив.

Якийсь він, цей Сіраш, дуже справдішній. Як сама земля. І все навколо нього, тільки-но Сіраш з'явиться, стає справжнішим, ніж досі: і хата, в якій Сіраші живуть, і коні, якими їздять, і скирти, які Дмитро Іванович кладе на бригаді шоліта. Золотитимуться потім поміж хатами, немов бані якихось небачених церков, аж доки й не потемніють на дощах та від осінньої негоди, як отой дядьків старезний бриль.

— Принеси ще, — подає мені дядько Сіраш латунну квартиру, з якої капають у пилюку прозорі й холодні краплі.

Залишивши коней на якогось хлопчачка, що крутиться на току, вже втретє приношу від водовозки холодної води з Лободиного колодязя, яку Дмитро Іванович одразу ж і випиває неквапливо, але спрагло, кварти не віддає, а ставить на ящику біля себе — значить, уже напився. Закурює другу цигарку та все мовчить, все дивиться на світ незмигливо й байдуже, наче й не помічає нічого, а так собі: дивиться, аби дивитись та не заплющувати очей. Хочеться гукнути йому, щоб розстебнув мершій високий комір на спітнілій шиї, але гукнути боязко, та й, здається, марно гукати, бо в своєму мовчанні дядько Сіраш закам'янів: йому байдуже до спеки, до тугого коміра сорочки, не те що до якогось там гукання.

Докуривши цигарку й не глянувши ні разу на мене, раптом питає:

— Чого ти такий патлатий, га? — а сам дивиться на став — воронуватий і важководий у цю тиху обідню годину — і наче питає той став, так що можна й не відповідати: в голосі чується не запитання, а докірливий осуд.

Молотарка гуде собі й реве, поглинаючи снопи, настирливо й різко деренчить трактор, хроплять у поросі коні, кричать і перегукуються підвожчики снопів і подавальниці в барабан, співають на току, віючи зерно, дівчата, а дядько Сіраш ніби й тихо спитав, а чути кожне слово так виразно, наче сидимо під коморою одні-єдині на всім білім світі.

— І ноги...— каже Дмитро Іванович рокітливим, бархатистим голосом, на дні якого, здається, біжить гірська холодна річка чи ручай і перевертає, перекочує там відполіроване каміння.— Ноги чого ото в тебе немиті? Аж туриця понаростала.

Дядько Сіраш, і тут не глянувши на мене, так само спокійно дивиться на став, а я сиджу збоку та не зводжу з нього очей і, хоч як мені прикро та соромно, думаю: за що Дмитра Івановича так любить мій батько? Так любить, що постійно сумує за дядьком Сірашем, за його піснями й розмовами, котрі довелось чути небагатьом. Батькова любов ще змалечку передалася й мені; тому хоч і ніяково й прикро слухати дядькові нарікання, а разом і гордість бере: сам Дмитро Іванович лає мое нестрижене волосся та немиті ноги! Значить, я теж неабищо для нього.

— Що ж люди скажуть,— докоряє дядько Сіраш,— а що тільки подумают,— тут він скошує на мене сірі, мовби пришерхлі очі.

В тих очах багато задуми й ще чогось високого та значного: там такі далі й відстані, стільки дум і згадок про всіх тих, кого Сіраш знав, кого любив чи тільки зустрів на своїх нелегких дорогах, а тепер уже й забувати почав.

Хіба людині з такими очима думати про чиїсь немиті ноги та нестрижену голову?

— Збігай-но до Одарочки та візьми машинку,— каже дядько Сіраш роздільно, наче боїться, що не зрозумію.— Та поклич Сеньку Сорокопуда од молотарки, хай постриже тебе.

— Зараз? — питаю з недовірою.

— Зараз,— стверджує Дмитро Іванович,— якраз обід починається. Бігай, а я тут поки що посиджу, скажу Сеньці, як тебе стригти.

— Він знає.

— Бігай, бігай,— наполягає дядько Сіраш.

Сенька Сорокопуд прибіг негайно, вискочив з-за рогу,

злодійкувато озираючись, підняв засмальцьованого картуза, блиснув на мить лисиною й знову надів його.

— Ось і я,— коротко й різко вклонився він незворушному Дмитрові Івановичу.— Кликали?

Був він маленький, опецькуватий, широколиций, або кругловидий, як кажуть у нашому селі. Як підбіг, так уже й не зводив очей з дядька Сіраша, заглядав в обличчя з такою відданістю й готовністю, що аж соромно на нього дивитись. А дядько мовчить.

— Збігати? — знову різко вклонився чи присів, точнісінько як сорокопуд або синичка, тільки й того, що крильцями не стріпнув,— не було крилець у Сеньки.

— Куди там збігати,— глянув на нього з відразою Дмитро Іванович.

— Обід же,— заглядає Сенька дядькові в очі.— Не мішало б...

— Гм,— осміхнувся дядько Сіраш, дивлячись на Сеньку, мов на лоша,— і куди ото голова твоя заносить у таку спеку?

Дмитро Іванович кепкував із Сеньки, проте незлобно, а з якоюсь прихованою симпатією, що вгадувалася і в усмішці, і в очах. Взагалі цього завжди неохайного, послужливого Сеньку Сорокопуда всі одностайно й постійно любили, хоч і кепкували з нього теж одностайно й постійно, а Сеньці — хоч би що.

— Спека? — спитав Сенька.— Ну й що, як спека? Після чарки працюється веселіше.

— Ой Сенько, Сенько,— зітхнув Сіраш.— Пропаша твоя голова. Пострижи ось хлопця.

— Під польку? — негайно вступив у роль перукаря Сенька, без усякого переходу.

— Під нулівку.

— Не хочу під нулівку... Хочу під бокс.

Дядько Сіраш не почув.

— Стрижи при мені, бо його хоч у семінарію віддавай.

Я незчувся, коли Сенька здер з мене сорочку й посадив на дишло, а голову прихилив до свого круглого й тугого живота.

В животі щось бурчало й переверталось.

— Я не хочу під нулівку,— перекричав я те бурчання в Сеньчиному животі.

— Рано ще парубкувати тобі,— сказав дядько Сіраш.— Давай, Сенько.

— У нього в животі щось бурчить, аж перекидається,— вирвав я голову з цупких Сеньчиних рук.

— Ви вірите,— виправдовувався Сенька перед Дмитром Івановичем, знову заграбаставши короткопалими руками нестрижену мою голову, ще й великим пальцем за вухом давнув.— Ви вірите, тільки подумаю про ту клятву горілку, так у животі все й перевертається.

— А ти не думай, раз таке діло,— всміхнувся Сіраш, і знову в голосі почувалася прихована симпатія.

— Не думай,— сердився Сенька, ще дужче тиснувши за вухом і просто скручуючи мені в'язи, а машинкою: чик-чик-чик від вуха до вуха. Прощайте, бокс, і полька, і всяка інша чортівня, до якої я вже, як мені здавалося, доріс.— Знайшли дурня,— сказав Сенька, завершивши білу трасу між моїми вухами.

«Дурень і є,— з серцем подумав я в жалобі за своєю нездійсненою зачіскою і за шиєю, котру клятий Сенька не інакше як узявся скрутити мені остаточно.— Хіба ж розумні люди отак похмеляються, як ти?»

Доки Сенька стриг мене, немилосердно встромляючи в потилицю чи в тім'я гостренькі-таки зубці машинки, я пригадав, як перед самим початком молотьби жовто-зелений Сенька стояв за молотаркою з порожньою чверткою в руці, заплющивши очі й похитуючись. Його оточили тісним кільцем усі ті, з ким він учора напився на обжинках, і дивились на Сеньку зі співчуттям і розумінням, а він хитався перед ними, заплющивши очі, і показував ребром долоні, як у нього в животі ходить угору та вниз щойно випита горілка. Коли вона йшла вниз, Сенька оживав на виду, жовтизна і зеленавість зникали з обличчя, й воно втрачало страдницький вираз, а коли горілка піднімалася угору — старішав Сенька, перетворюючись на очак у отряху-великомученика. Співчуваючі вибухали реготом, присідали й бралися за животи. Нарешті він завмер, прислухаючись. Довго стояв без жодного руху, потім повільно розплющив очі, обвів усіх блаженним поглядом і, тримаючись за живіт обома руками, врочисто сповістив:

— Прийнялась...

— Тьху,— сплунув тоді під ноги дядько Сіраш,— будь ти прокляте! Отак мучитися! Воно тобі потрібне, Сенько? Пив би молоко...

— Корова не доїться,— підсмикнув Сенька штани й поліз на молотарку.— Хіба ж хочеш — мусиш. Добре, що ви не п'янієте.

Дмитро Іванович справді не п'янів, бо пив рідко й небагато. На весіллі обійде з ряженими не одну хату — все мовчить, слухає пісень та дивиться поблажливо на підпилих, а то й п'януватих односельчан і сусідів. Тільки десь аж на третій день весілля чи великих свят дядько Сіраш наче пояснішає лицем, подобришає і стане молодшим. Сірі дядькові очі дивно й виразно поголубішають, стануть великими й чистими. Аж теплішає тоді на серці від того погляду — так і ждеш, щоб дядько глянув на тебе.

Того дня Дмитро Іванович лишався вдома, одягав чисту сорочку — голубу сатинову сорочку, яка приберігалася до такої нагоди, і хоч це траплялося рідко, може, раз чи два на рік, а то й на кілька років, сорочка завжди була свіжа й нова, аж шелестіла на дядькові Сірашеві й тьмяно підсвічувала його широке стемніле обличчя, з якого зникали зморшки і грубувата застиглість.

— Клич, Сенько, хлопців,— казав з самого ранку Дмитро Іванович, всідаючись за чистим та довгим столом, на застеленій рядниною лаві.

Всюдисуший Сенька Сорокопуд кликав Сірашевих синів з їхніми товаришами, і тоді починалась розмова, яку й прозвали в селі «Сірашевою бесидою».

Мабуть, через те, що Дмитро Іванович дуже любив синів та потай гордився ними, боявся й тут залишатися з ними на самоті, а кликав і їхніх товаришів, щоб, бува, не прорвалось якесь ласкаве слово: за добрими старими звичаями, не терпів Сіраш ніжностей, і сини теж росли стриманими та суворими на вигляд. Це були високі, ставні, красиві хлопці. Набагато вищі за самого Дмитра Івановича. Коли вони, згинаючись, щоб не вдаритись головою об одвірок, переступали поріг і підходили до батька, їх ставало неначе більше, ніж було насправді, а Дмитро Іванович мовчки дивився на кожного, допитливо й суворо, наче хотів спитати про щось важливе: про якусь тайну, котру носив кожен у собі, чи про їхні наміри хотів дізнатись.

— Сідайте отам, проти мене,— кивав Дмитро Іванович синам через стіл, а себе обсаджував обіруч їхніми товаришами.

В такий день стіл застелявся білою скатертиною, і на нього виставлялося два барильця з білим та червоним вином, що робилося з «європейця» — гарних сортів винограду. Горілки в Сірашів ніколи в хаті не було.

Сіраш сам розливав вино: завжди щедро й акуратно,

ніколи, було, й краплини на білосніжну скатерку не про-
лле. А вино було таке смачне, що Сенька Сорокопуд,
єдиний зі старших допущений до цієї «бесиди» з моло-
дими, казав, нетерпляче поглядаючи на налиті склянки:

— Ну таке ж, їй-бо, солодке та пахуче оце вино,
аж свято кишки в животі справляють, як вип'єш ото.
Та нема такого вина,— махав він рукою відчайвно,— та
ні в кого під білим світом, хоч і не шукай! У всіх пробу-
вав — кислятина, та й годі. А в Дмитра Івановича — ех!..
І як вони його роблять, ти скажи? — звертався він до
сусіди, наче Сіраша тут і не було.

— Гм,— лукаво всміхався Сіраш, піддражнюючи Сень-
чину нетерплячку.— Як роблю... Чисто роблю, як же ще?

— Не кажіть,— відводив Сенька неслухняні очі від
налитих склянок.— Чисто кожен зуміє. А вина такого
ні в кого немає. Значить, якийсь секрет. Подейкують,
сам чув, що з книжок вичитали й тримаєте в тайні.
Значить же, щось воно є. Щось таки знаєте, чого інші
не той...

— Все, що вчитав, Сенько, все й людям розказав.
Та не всі охочі голову морочити. А я справді дотримуюсь
рекомендацій: бочки випарюю з літа і, крім дубових, не
держу ніяких.

— Бочки — бочками,— зітхав Сенька, з тугою дивля-
чись на налиті склянки,— тайна, видать, є...

— Ніякої тайни,— підморгував хлопцем Сіраш.— Ви-
ноградів даю визріти, щоб цукристість, значить, узяти
високу та кислоти щоб поменше лишилось — у стиглому
винограді її майже зовсім нема. А як виноград подавлю,
то не даю йому довго киснути: вчасно вибираю зернята,
хуз. Сіркою обкурюю посуд і саме вино перед тим, як
закривати. Ну, й сорт, звісно ж, у чистоті зберігаю...

— Він мене й з дому зганяє,— вставляла тітка Яли-
на.— Ото як настав час давити виноград, то ні хліба не
спечеш, ні опару запарити — до сусідів мушу йти в
прийми.

Наливши всім, Сіраш підводився, цокався з кожним
чорною, як ніч, від густого каберне склянкою; а надворі
шуміли теплі дощі, і в розчинені навстіж двері видно було
калюжі, і лискучо світилося старе відро на погрібникові,
темнів за городом тихий ставок з білими гусьми і навіть
у хаті пахло дощем, озоном, мокрою та доброю землею.

За столом, при батькові, Андрій сидить тихий та смир-
ний, зніяковілий, ніби й сам не свій. А Василь помагає

батькові порядкувати, лукаво й безпричинно всміхається, і такі іронічні бісики грають у його красивих очах, наче він і тут комусь придумав вуличне прізвисько, яких на-роздавав чи не всім сусідам на своєму кутку. І вже як приліпить комусь прізвисько, то, вважає, на все життя.

Тільки один Андрій залишався Андрієм, без ніякого прізвиська — чи любив Василь молодшого брата, чи побоювався. А вже й сестрам обом, і особливо ж нам з Вітькою дісталось тих прізвиськ найбільше. Мене він прозвав Линок за те, що з лунки в нього ще зовсім малим украв і приніс додому шойно спійманого линка. А ще меншим на запитання: «Де горобець?» — відповідав незмінно: «Чір-чір», приклавши випростаного вказівного пальця до носа, мовби показуючи на акацію. Той жест і оте «чір-чір» приклеїв мені Василь назавжди.

Про Вітьку й говорити нічого: і Кізьма, і Трибок, і Ласун, і Кигик та Кіквав за імітацію сича. І вже й зовсім не здатна сучасна транскрипція передати найзнаменитіше з усіх вигаданих Василем прізвиськ, що відтворювало Вітьчині музично-пісенні вправи, підслухані, а може, й підправлені неперевершеним дотепником: «Флю-ді-туді-той-дом, лги-лги-лги-лги-лгой-лгом». Тут ніби чулося щось джазове, разом з тим ніби й гуси летіли у вирій, але коли цю дивовижну фразу вдавалося-таки виголосити, викричати чи вигелкотіти до кінця, то вона мовби відтворювала й наші вибрики по провулках і вулицях, і нетямущість нашу хлопчачу. Особливо в шпаркі літні дні серед сонця й задухи.

Був тут увесь Вітька, з усіма його слабостями й вадами: як викрикнує оце музично-фантастичне прізвисько, так він і постане перед очима — бистрий, верткий, неперевершений центр нападу в нашій шкільній команді ще з четвертого класу — найменший, але й найуміліший з усіх. Вже й підлітком він мав вигляд химерний: носив сорочку й штани з цупкої військової тканини, що шелестіла на все село — у війну всі знали, що то з плащ-палатки, а до війни такої тканини не бачили, тому казали: «Вітька Сірашів ходить у палітурках».

Влітку в наших краях діти й дорослі їдять багато кавунів — не важко уявити, в що перетворювались сорочка й штани на грудях, на животі, на стегнах і колінах — в тих місцях, куди найбільше капає з скибки. До того ж Вітька дуже потів спекотливим літом, щоденно ганяв м'яч від зорі до зорі, а обідаючи, гарячий, просто з вогнем,

борщ похапцем запивав після кожних п'яти ложок холодною водою з басини. На сорочці й штанях лишалися сліди від усього — ото вам і будуть «палітурки», без яких Вітьку уявити немислимо. Волосся ж у нього дике, вигоріле, давно вже втратило всякий колір, як банька кульбаби чи, скоріше, велетенського козелика,— майже прозоре, а все ж і рудувате. Сам же Вітька смаглявий, кароокий, пропечений сонцем, мабуть, до кісток, тому прозоро-рудувате волосся здавалося таким чужим, що навіть нам, теж нестриженим з весни, хотілося його обпалити або обчикрижити будь-чим, ну, хоч би й косою.

Отакий був Вітька-Кигик, Вітька-Трибок, Вітька-Кізьма, отой флюді-туді-той-дом, лги-лги-лги-лги-лгой-лгом. М'яча в нього ніхто не міг одібрати, крім Андрія. Той не церемонився зі своїм завзятим малим братом: або копне його по босих ногах, на яких не лишилося жодного живого пальця — всі були без нігтів і в подряпинах, або зустріне якимсь невловимим прийомом так, що Вітька вилітав аж за межі поля, ловлячи сторчаки, падав там і довго качався, плачучи й тримаючись за обидві свої згорьовані в футболі ноги. Проте підводився і неодмінно забивав-таки свій один, а то й два голи, і ріс міцним, витривалим, як усі його брати, що кохались у футболі: Василь був центром і капітаном дорослої команди, яку сам організував і тренував так, що Степівці вигравали не раз першість району, області, а перед самою війною виграли навіть кубок республіки серед сільських команд.

Це вже було без Петра, без Петра... Іздив Василь у Тирасполь, де брат служив до війни з білофіннами, й привіз Петрову шинелю, пояси, гімнастерку і плащ-палатку, з якої Вітьці пошили «палітурки» на літо. В Петровому обмундируванні Вітька й виріс у вродливого, стриманого та врівноваженого юнака, і вся ота метушня, хлоп'яча неохайність, навіть усі прізвиська опали з нього, як листя, і забулися згодом.

А «бесида», та остання дядькова Сірашева розмова з синами та їхніми товаришами, відбувалася, либонь, у тридцять шостому, перед тим як Петрові йти до війська. Здається, вона завершувала ті кількаденні проводи його в армію, тому батько найбільше звертався до Петра — найздоровшого, найсильнішого і, мабуть, найвродливішого серед усіх синів-красенів. Василь і йому дав ще змалку прізвисько Жан, що скоріше прикрашало його, ніж принижувало, бо, як усім нам здавалося, визначало

Петрову силу, а не тільки те, що він запоєм читав французькі книжки, перебравши всю шкільну і сільську бібліотеки.

Петро був таким нездоланим заднім беком, що його з шістнадцяти літ брали до районної збірної, коли доводилося грати на виїзді в сусідніх областях. А одного разу під час тренування йшла через футбольне поле до школи молодесенька наша вчителька, Марія Федорівна, і Петро, відбиваючи м'яч, ненароком влучив у неї. Довелося водою відливати. Аж у лікарню ніс її на руках. Вчителька після того випадку написала Петрові записку, щоб не хвилювався, мовляв, і передала меншим братом, про що Вітька доповів нам у цілковитій таємниці, як і про те, що Петро раз у раз вчащає тепер до неї.

Той знаменитий удар зробив йому славу і згадувався всіма — від старого до малого. Заповзятливий був у грі і на тренуваннях. Василь, підганяючи та заохочуючи інших, гукав йому:

— Петре, Петре, та вгомонися ж ти, їй-богу. Перепочинь. Грай спокійніше, холоднокровніше приймай м'яч, обачніше йди на суперника!

— Інакше не могу,— розводив руками могутній Петро, мокрий, мов загнаний кінь.— Не навчився.

— Учися, серденько,— спокійно і наполегливо казав йому суворий і вимогливий брат-капітан.— Захисникові, та ще задньому, треба бути обережним, розсудливим, передбачливим, а ти кидаєшся на нападаючого з м'ячем, як Омельків бугай на п'яного Пашана.

— Охота тобі,— під загальний регіт здвигував чавунними плечима Петро, зиркаючи на брата з образою.

— Хочу, щоб ти був розважливішим, холоднокровнішим — ціни б тобі не було.

Зараз футбол був далеко, і Петро подумки був десь далеко — може, біля своєї вчительки: виглядав-таки її раз по раз. У дворі грали, не вгаваючи, музики і співались пісні, а її все не було та не було, мабуть, ні на кого було лишити учнів, а може, й дощу злякалася, і очі в Петра були сумні-сумні, ще сумніші за пісню «Ой чий то кінь стоїть», яку виводили дівчата.

За написаними й часом незбагненними законами села дядько Сіраш довідався-таки про Петрові інтимні стосунки з учителькою — засумував, змовчазнішав, аж лицем потемнів.

— Ти б ото той, Петре,— почав він якось знехотя за

кілька днів до виряджання. — Не ганьбив би ти нашого роду, не чпав би чужу жінку...

— Я не зганьблю,— вперто й гордовито підвів красиву голову Жан-Петро.— Я вам таку невістку приведу!..

— З чужим хвостом? — як з кілочка спитала тітка Ялина од ваганів, де місила тісто.

— Ти, стара, помовч,— зупинив Дмитро Іванович дружину.— Це мужська розмова. Жінкам тут зась втручатися. Вийшла б ото...

— Я ж таки мати,— сказала тітка з образою, але тут же сполоснула руки й заходилася витирати фартуком — Може, й мое слово згодиться. Не чужа ж...

— Згодиться,— заспокоїв дружину Сіраш,— та не тепер. Зараз я з ним побалакаю.

Тітка дотерла досуха руки, накрила білою наміткою тісто й тихо вийшла, зачинивши за собою двері.

— Ну, то як же воно буде, Петре? — спитав батько після мовчанки, що довго тягнулася та вже й затяглася.— Чоловік її в армії дійсну служить, а тим часом мій син чужі пряники краде. І вважає себе порядною людиною. Та в нас такого в цілім роду не було! — говорив Сіраш, за роками й подіями забувши свою молодість і свою любов до сидельцевої дружини.

Люди здатні багато чого забувати на старість. Особливо під настрій. А ще більше, коли судять своїх дітей і їхні молоді та юні заблукання й захоплення.

Петро мовчав. Був такий самий мовчун, як батько. Та й як же ти розкажеш батькові, та ще такому суворому, про те, що зараз тобі найдорожче, наймиліше, найлюбіше? Хіба ж розкажеш, як вибігає до тебе місячними ночами юна вчителька, як закидає тобі теплі руки за шию, дивиться в очі й не може надивитись, як солодко й палко цілує й вміває у твоїх обіймах. Як потім цілісінький день ореш на зяб отам, за виноградником, а очей не зводиш зі школи, що біліє за селом, з Москаленкової хати, в якій вона квартирує і яка вряди-годи відкривається в просвіті між вербами. А як станеш дивитись під ноги, то з кожної борозни, з-під кожної скиби зорять тобі її прекрасні темні очі на білому ніжному обличчі, і навіть перевернута плугом земля, здається, волого пахне тобі нею і пахнутиме, мабуть, до кінця твоїх днів, бо щось же і між ними спільне — між жінкою, котру любиш, і землею, котру сам обробляєш...

— Є давня прикмета,— сказав Сіраш, ніби вже й за-

бувши, про що почав.— Козацька чи солдатська, хто її знає: якщо зайняв чужу жінку, стріла чи куля неодмінно знайде тебе у першій же битві...

— Забобонна прикмета,— сміливо глянув батькові в очі Петро,— стара, як світ!

— Може, й забобонна, може, й стара. От. Я ж не кажу, що там і до чого... От.

— Всім прикметам та забобонам, тату, у нас уже давно відставку дали. Ви й самі не раз про це говорили.

— Дать-то дали, сину,— погодився Сіраш не без вагання,— та все підле треба нещадно викорінювати. Серед людей, серед товариства, а найперше, звиняй, у своїй поганій собачій натурі. Мислимо: той на дійсній службі лямку тягне, а цей його жінку зманює, голову їй крутить, і вона від чоловікової честі й пам'яті в куші до чужого бігає. Та це ж найбільша обоюдна підлість, Петре, а не любов! Як ти цього не второпаєш? І як ти можеш дозволити собі таке?

— А ви звідки знаєте? — спантеличений і присоромлений Петро не зважувався підняти на батька очей, проте намагався боронитися хоч як-небудь: не все ж, міркував він, сказане батьком, відоме йому достеменно — тут більше, мабуть, звичайних припущень.

— Звідки б не знав, а знаю, раз тобі кажу. І люди, значить, знають. Від людей, сину, не сховаєшся. Від них усе добре, але й усе лихе теж. Це вже як ти сам заслужиш. А заслужив — не прогнівайся. Бо сказано ж, як сказано: бережи честь замолоду. Навіки сказано! А тобі ж, Петре, й самому не сьогодні-завтра в армію йти. Виходить, такого ж хлопця, як сам, обиджаєш. Свого брата, можна сказати, обкрадаєш, нещасним робиш, бо хто ж буває щасливим, коли його сім'ю розбивають? А вона ж, служба армійська, ще хтозна-чим обернеться. Може, війною, га?

— Там побачимо,— сказав Петро, зітхнувши.— Там буде видно. Війна так війна. Не ми перші — не ми й останні.

— Покайся, Петре. В мене ж душа за тебе болить. За всіх вас.

— То вам хочеться, щоб я зовсім не женився?

— Та хто ж цього хоче, дурню? Я кажу: не чіпай чужої жінки! Мало тобі дівчат у нашому селі? Скільки ж їх — кров з молоком...

— А мені, крім Марії Федорівни, нікого не треба.

Побачили б ви її. Які там дівчата, яка там кров з молоком, — відмахнувся.

— А то я не бачив! На кожній сесії сільської Ради стрічаємось. Путня людина й молодиця хоч куди, тут нічого не скажеш. Тут ти правий на всі сто. Але ж, сину, хороша Маша, та не наша. Затям це собі раз назавжди.

— Я від неї не відступлюсь. Я її, тату, як своє життя... Навіть більше, — сказав Петро тихо й проникливо, аж сльози на очах виступили.

Подививсь-подививсь Дмитро Іванович на свого сина, і непрошена гордість ворухнулась у нього в грудях, теплом обдала батькове серце, та він затамував її, одігнав у найдавший кут своєї душі і сказав ще суворіше:

— Не послухаєшся моєї ради, не відступишся добром, піду до неї! Обов'язково піду. Затям собі: я не дам тобі чужу сім'ю розбити і себе занепастити, світ собі зав'язати. Тобі, Петре, армія предстоїть, училище наміряєшся кінчати. Скільки ж це? Років з п'ять, не менше, доведеться вчитися й служити, доки з тебе командира й справжню військову людину зроблять? Он Павло наш — майже до тридцяти не женився, щоб справжнім морським командиром і спецом стати. Так і ти. А вона ж як? Ти подумав? Спочатку бійцем, а потім курсантом не матимеш права навіть бачитися з нею. Що ж їй, самій сидіти й ждати тебе? Та, гляди ж, іще й старша років на п'ять за тебе?

— Яких там п'ять, — пригнічено заперечив Петро, і не лише в тоні, в самому вигляді його щось потускніло від батькових логічних доводів, й певність та переконаність відлітали від нього, мов листівки у вирій.

— П'ять чи чотири — не має значення. Головне, що старша за тебе. Розлука ж ваша довга буде, постаріє Марія Федорівна за цей час, а там командиром станеш, зустрінуться тобі інші, молодші й красивіші від неї...

— Не заважали б ви, тату, — вперто сказав Петро. — Мені ж видніше...

— Зараз, — уточнив батько. — Зараз тобі й під білим світом кращої немає. Але мине час, і все зміниться. І вона лишиться нещасною, і ти, мов стриженений кінь, не матимеш ні волі, ні права розпорядитися собою. А чужу сім'ю розіб'єш. Мислимо?

Навідріз відмовився Петро прийняти батькові поради й напучування. Шовечора, як стемніє, поміж вербами й акаціями пробереться в город Омелька Москаленка, весь порослий коноплями, обплетений хмелем, — отут вони й

зустрічаються: тільки свисне синицею, так від заднього причілка й відділиться темна постать, шасне між високими коноплями, і ось вона, ось, летить до нього навмання, наосліп майже, бо вже давно чекає не дочекається...

Прибігла й того останнього вечора — тонка, гнучка, задихана й простоволоса, тільки плечі накрила великою терновою хусткою, а як пригорнулася до Петра, та закинула руки за ший, та припала розпашілим своїм обличчям до його твердого прохолодного підборіддя й неголеної щоки, впала та хустка з її плечей до ніг, відкрила легесеньку батистову кофтину, напіврозстебнуту, туго нап'яту на повних високих грудях, — підхопив її Петро, розкрилену й зів'ялу, притиснув до себе і, цілуючи, відчув, як губи солоніють від теплих її сліз.

— Ну, що ж ти, ну, що?.. — шепотів у її гарячий рот, тримаючи напівпритомну в обіймах.

А вона, схлипуючи, сповзала вниз, виприсала з його могутніх рук, опускалася на зім'яту хустку, і він хилився за нею, і пахучі коноплі сходились над ними і закривали високе, щедро всіяне зорями небо...

Плакала вона мовчки, на всі його допитування відповідала поцілунками, і легенькі стогони розпуки чи пристрасті переривались присмаком близького розставання, щемливої ніжності мовби наостанку.

— Ну, що тобі, що? — допитувався Петро, відчуваючи марність і непотрібність своїх розпитувань.

Вона клала собі на коліна його велику голову, гладила йому обличчя й волосся, вдивлялася в очі при мерехтливому сяєві зір і плакати не переставала. Схилялася низько й тихо над ним і, кроплячи сльозами, цілувала його на довге прощання чи на вічний спомин...

Ми, її учні, були всі закохані в неї — в нашу вчительку російської мови й літератури Марію Федорівну — великооку, білолицю й світловолосу, мовби завжди осяяну сонцем у найнепогожіші дні, легку, летючу, усміхнену якимось особливо: не вустами, а скоріше круглими ямочками на щоках. У неї завжди була хвиляста довга зачіска, теж ніби летюча. Ще летючіша була хода — рівна, пружна й легенька. Коли вона проходила поміж партами, диктуючи диктант і заглядаючи в наші зошити, щоб пересвідчитись, чи встигаємо записувати за нею, кроків її зовсім не було чути, ніби вона й не йшла, а линула повітрям, хоч зачіска, пишна й розвихрена, маяла й здригалася за кожним кроком.

З її яскравих і ламких вуст ми вперше почули вірші Пушкіна й Лермонтова, Блока й Маяковського. Її читання в класі на все життя закохало нас у прекрасну російську мову, у велику прозу Гоголя й Толстого, і коли вона, проходячи між партами, обдавала пахощами своєї чистоти і ледь вловним подихом парфумів і диктувала з пам'яті, як всі свої диктанти: «...реет и вьется по зеленому миру», здавалося, що мовиться не про велику ріку, а про неї саму, про милу нашу Марію Федорівну, що це вона «реет и вьется по зеленому миру», радує всіх, милує всіх, робить усіх щасливими.

Коли ж напередодні Першого травня мені випало побачити, як вона перебігала нашу зелену вулицю (а вулиця наша, хоч і їздили нею, весело й гожо зеленіла в травневі свята) у сяючій атласній халаті блакитно-небесного кольору, притримуючи його однією рукою на грудях, а другою внизу, трохи вище колін, я зупинився, засліплений, не міг перевести подиху, забув привітатися і все дивився їй услід, милувався, як летів і бився на весняному вітрі, мов прапор краси, атласний халат нашої улюбленої вчительки, ніколи не бачений, голубий, мов весінне небо, а може, й голубіший за нього.

— Добрий день,— привіталась ніжним, ласкавим голосом, ніби озвались під квітневим вітром органні акорди, і — он уже побігла через вулицю навскоси, вийнула своїм блакитним дивом у хвіртку до Приймаків, прошмигнула подвір'ям, мовби повітрям пропливла, і пропала в снігах, як видиво.

І раптом несподівано:

— Гоп-ля! — гукнув Петрів голос десь унизу, і я довго летів спочатку вгору, потім униз падав, немов з-під самого неба, доки він вловив мене твердими бугруватими руками й поставив на землю.— Гарна в тебе вчителька,— наблизив своє обличчя, і чути було його чистий віддих, і видно було в його очах те саме, що переповнювало мою хлоп'ячу душу,— безмежне захоплення й щастя.

Петро пішов далі вулицею, не оглядаючись.

Той весняний день, і бентежний квітневий вітер, і вчителька в дивовижній нешкільній красі, і щасливий Петро — все відлетіло далеко-далеко: тепер уже була осінь — Петра забирають в армію, а вчителька все не йде, все не приходять на його виряджання. Вже, мабуть, і не прийде вона.

Не знав Петро й не відав, що то був останній їхній

вечір, остання зустріч в Омелькових пахучих коноплях, що ото, плачучи, вона прощалася з ним, вже виряджала його передчасно із села в армію, а зі своєї душі — назавжди.

Не знав він ні того, що чоловік її, відслуживши після інституту всього один рік, повертався незабаром додому, ні того, що саме тоді ж перед останньою їхньою зустріччю Марію Федорівну зупинив у сільраді Дмитро Іванович і мав з нею коротку, але категоричну розмову.

— Ви от що, Маріє Федорівно,— сказав Сіраш, коли вони, повертаючись із сесії сільської Ради, лишились одні в темнім Калениковім провулку,— першим ділом звиняйте, значить, мене, але я не схвалюю ваших стосунків з моїм Петром,— заговорив Дмитро Іванович так якось казенно, що аж сам здивувався: «Що це я, будь ти неладне, балакаю?» І, помовчавши та зібравшись остаточно з духом, продовжував спокійніше: — Петрові я вже сказав усе, що вважав за потрібне, скажу й вам: не годиться! Ні з яких сторін. Ні з тої, найголовнішої, що от ви ж, мовляв, дітей виховуєте і самі маєте бути прикладом для них. А який же це приклад в даному разі? Ні, ні, ні! — різко вхопив Сіраш Марію Федорівну за руку, почувши, як вона схлипнула, й помітивши, що пішла швидше, майже побігла, щоб уникнути цієї тяжкої розмови.— Ні, ви не тікайте. Вислухайте мене, бо я ж не заради прикрощів з вами поговорити зібрався. Хоч я й Петрів батько, але не суддя й не хулитель ваш. Я ваш порадник. Якщо хочете, то й ваш батько, а не тільки його. Бо обом вам бажаю добра. Тільки добра, Маріє Федорівно, повірте.

І Дмитро Іванович почав говорити їй те саме, що говорив Петрові: про її чоловіка-воїна, якого сам бог, якщо він колись був, велів оберігати від зради, про людський поговор, про те, що от, мовляв, не сьогодні-завтра Петрові йти до війська, що ж їй тоді робити? Та найбільше Сіраш говорив про несумісність її поведінки з роботою викладача й вихователя — аж у роті терпло, проте так і сказав:

— Несумісність, розумієте, виникає,— і сам здивувався, яке це холодне й непідходяще слово. Але було воно вимовлено, тому що найповніше відповідало тій думці, яку хотілося висловити, і Сіраш сказав собі: «Нехай, так буде дошкульніше, правдивіше й краще». І подумалось гірко, що вже він старіє, вже постарів. «Нехай»,— ще раз приречено подумав Сіраш і відпустив руку Марії Федорівни.— Може, й не так як треба сказав, може, й не інте-

лігентно вийшло, та вже звиняйте: хочу від обох відвернути біду, доки ще можна її відвернути. Прошу вас, не зустрічайтесь більше з ним... І навіть, як будемо виряджати його до війська, теж не приходьте. Добре? Прошу вас, як свою дитину...

Заточилася наша Марія Федорівна, застогнала від сорому й приниження, тільки Дмитро Іванович більше не взяв її за руку — пішов, не оглядаючись, і розчинився в темряві. А Марія Федорівна довго плакала, виливала свою тугу і розпач у темному Калениковому провулку, кусала в безсиллі ламкі прекрасні вуста, що вимовляли для нас наймиліші лермонтовські й пушкінські рядки...

З Петром зустрілась ото востаннє того вечора, а другого дня перевелася в Баштанку, і Петро наш осиротів, посмутнів, померк і замовчав зовсім. Візьме, бувало, гітару, як випадє вільний час, та як перебере ті струни — сльози навертаються.

Був він і за столом сумний, особливо це видно по очах, навіть нам з Вітькою. Петро привів нас із собою, посадив на лаві поруч, біля самих дверей, бо не такі вже ми й поважні гості, а інколи гладив нас по голові, але ми знали, що гладить він по голові нас, а думає у цей час про Марію Федорівну.

— Ти ото той, Петре,— сказав тим часом Дмитро Іванович, дивлячись на нього суворо і незмигливо,— ти ото просись туди, де коні. З кіньми вожатися ти мастак. Послужи біля них, як і належить. Коні тебе не підведуть. А артилерія там і все інше тягло — то не для нас...

— Чого там,— спокійно й лагідно заперечив Василь, якого поважав Дмитро Іванович найбільше.— Чого там, тату, коні. Він школу скінчив, у технікумі вчився, математику знає...

— Артилерія — це тобі не математика.

— Саме математика. На ній всі розрахунки будуються,— вставив і Андрій.

— Ну, математику ти знаєш. Мені сам Романов хвалився. Але ж як важко вивчитись на командира! — Дмитро Іванович розводив у розпачі руки і крутив головою: — Ой Петре, марудна це справа. А коні — діло вірне і звичне. З конем нігде не пропадеш. Ні на марші, ні в бою.

— Ні, батьку, я вже й у військкоматі дав згоду — не відступлю.

— Та наше кодро таке: вже як затнеться, то...— Дмитро Іванович суворо, але й любовно глянув на Петра і тут

же й одвів очі.— Я про що кажу: щоб тобі легше було. Бо з кіньми пішодралом не будеш ноги мучити на маршах, а взимку коні в стайнях стоять, у теплі та в добрі. І ти з ними заодно зігрієшся.

— Не грітися ж я їду,— сказав Петро і зітхнув, а ми зразу ж згадали Марію Федорівну.

— Не грітися,— згодився Дмитро Іванович.— Хіба я вас до теплих місць заохочував? — докірливо обвів синів поглядом.

— Ніколи,— сказав Василь за всіх.— Самі не шукали теплого місця й нас не наvertsали. Що правда, то правда. От нехай і йде Петро в училище.

— Хай і йде,— погодився батько.— А тільки... Гляди мені, щоб не шкодував потім та не рипався сюди-туди. Бо державі ніколи за кожним солдатом дивитися, куди б його пристроїти. І так кожного одягає, кожного споряджає, кожному гвинтівку готує і їжею забезпечує. Знаєш, який це клопіт? — питав батько Петра, бо чим менше лишалося до від'їзду, тим ближче нахилився до нього через стіл і саме до нього звертав свою мову і свої думки і вже, видно, не крився з цим. Не хотів критися або не міг.— От у сім'ї нашій,— продовжував Дмитро Іванович,— у сім'ї скільки клопоту, щоб усіх вас узутти, вдягти, нагодувати, а в держави ж тисячі солдатів на повному утриманні. Та де тисячі — сотні тисяч, мільйони! І про всіх треба подбати, всіх забезпечити. За цим ніколи державі пектися, кого куди пристроїти...

— Саме це, тату, найголовніше,— перебив батька Василь.— Держава зразу, ще на призові, визначає кожному, що робити в армії, ким там служити: льотчиком, моряком, піхотою чи танкістом. Петра оприділили в артилеристи. Йому запропонували йти в училище. Бо Петро наш грамотний і має схильність до математики, а значить — потрібний в артилерії чоловік...

— Он як,— немовби здивувався Дмитро Іванович.

— ...і хай іде, хай вчиться, хай стане командиром, бо ж командирами не народжуються...

— А може, й народжуються? — спитав батько і перевів важкуватий погляд на Василя.— Може, й він народився командиром, і люди там, на призові, помітили це? Не дурні ж там сидять? Га?

— Люди там розумні й досвідчені,— сказав Василь.— Наприклад, райвійськком Лисенко...

— Однополчанин мій, мій комеск. Путній чоловік,

башковитий. «Як ми,— каже,— про державу нашу не потурбуємось, як ми,— каже,— не захистимо її, то хто ж її захистить,— каже,— хто ж про неї,— каже,— потурбується? Коли ми самі,— каже,— і є держава». Запам'ятайте це, хлопці. Всі запам'ятайте,— підняв Дмитро Іванович зашкарублого пальця, потрісканого й товстого, мов окоренок старої акації, що росла за хатою.— На всю життя свою запам'ятайте! Бо це правдиві й мудрі слова. Не з тих, що їх носить вітер. А з тих, що носять у серці путні люди весь вік. І ти, Петре, де б не був, пам'ятай ці слова в усіх радощах і тяготах своєї служби. Радощів не знаю, чи випаде тобі, а тягот буде доволі. Тому й хотілося, щоб ти біля коней служив. З конем і державі легше служити, і хліб сіяти легко, а без коня...

— Тепер, тату, машини всьому голова,— сказав Андрій, котрий давно вже працював трактористом, а це вже й курси шоферів закінчив.— Танки, броньовики...

— Для тебе, може, й машини, а для Петра — коні. Я знаю...— Дмитро Іванович задумався, схилив голову й коротко дмухнув собі через верхню губу, немовби у вуса, але вусів у Дмитра Івановича не було, і дмухання те, без потреби й виправдання, сповнилося ваганням, сумнівами чи жалем.— Насувається, хлопці, війна,— сказав Дмитро Іванович, звів стемніле широке обличчя і глянув на кожного довгим поглядом. Той погляд, спокійний і важкий, був голубий, як Сірашева сорочка, і холодний-холодний, аж чужий.— Треба до неї готуватися не піснями, а ділом, хлопці, ділом. Не так, як ото візьмуть вас у табори, місяць побудете «на скачках» та й по домах. А війна нікого з вас не мине...

— Хай вона прахом піде,— схлипнула тітка Ялина, притуливши фартух до очей, і раптом заголосила низьким, утробним голосом, як ото голосять, коли довго стримуються.

Тітчин плач стиха підхопили сусідки, що набилися в сени, далекі й близькі родички за столами в передній хаті.

— Ялино! — гримнув несподівано й люто завжди спокійний і тихий Сіраш, аж наче шибки дзенькнули. І дзенькнув посуд на столі.

Від Сірашевого окрику плач раптово урвався, і знову стало чути, як тихо шумить дощ за розчиненими навстіж сінешніми дверима, як десь на тім боці тужать високі парубочі голоси: «...И в дебрях буря бушевала-а-а». Усі слухали.

Світвся мокрий черепичний дах половника у дворі, світилися під дощем близькі й далекі покрівлі на хатах, і витоптане та вистругане зранку подвір'я світилося теж. Ніби от-от визирне сонце. Усі мовчали, і пісня, долинаючи здалеку, то гучна, то ледве чутна, розірвана й приглушена відстанню, брала всіх за серце. І коли вона стихала, гучнішим ставав шум дощу — неквапливий, лагідний, тихий. Він колихав, заколисував, накликав спокій і затишок, робив свої і чужі від'їзди щемливо печальними й тривожними, а їхати ж треба було далеко, тому Василь ворухнувся й сказав Петрові:

— Пора...

— Підожди,— глянув на нього батько заспокійливо й засмучено і приклав пучки до губів: дослуховував пісню. А вона билася над селом, ця остання пісня в рідному селі перед далекою дорогою і довгою відсутністю, і промовляла не про того далекого в часі й просторі Єрмака — нещасливого покорителя Сибіру, а тільки про тугу, що чулася більше в мотиві, ніж у словах, бо слова давно вже стерлись і вимовлялися механічно, майже бездумно. Пісню співали призовники, а не рекрути, і все ж їм було сумно розставатися з рідним селом, з батьками й дівчатами, з життям нелегким, але милим, тому співалося в тій пісні справді вже не про Єрмака, а про кожного з них окремо і про всіх разом.

Коли пісня стихла, Дмитро Іванович обернувся до тітки Ялини й тихо, майже лагідно, тим самим бархатистим голосом, яким заспокоював розжохканих коней, сказав вибачливо:

— Навіщо ж плакати? — І довго мовчав та дививсь у стіл перед собою. — Думаєш, йому легше від того? — кивнув на Петра. — Дурне діло — сльози й плачі. Від них тільки серця краються. В роду нашім плаксивих не водилося. І моди такої не було ніколи — плакати перед дорогою. Ще біду накличеш, плачучи. З діда-прадіда повелося, щоб горем об землю, і квіт. Ніяких сліз! В свою рідну армію проводжаємо — чого ж тут плакати. Давайте краще заспіваємо.

Ой у полі дві тополі,
Одна одну перехи-ги-ту-у-е...

Почав Дмитро Іванович, і враз пісню підхопив мій батько, нагнувши голову й зосереджено втупившись у скатертину, випнув губи, потягнув басом за дядьковим альтом, а Петрів голос несподівано злетів над усіма голоса-

ми, забився, немов закурликов. І дивно було слухати пісню про двох дівчат, що любили одного, бо пісня наче й не мала нічого спільного з вирядженням Петра та його товаришів до армії, але таки й мала, саме про тугу в ній і переповідалося, тільки іншими словами, наче ті, хто співав, соромилися чи не хотіли відверто говорити про те, що їх усіх хвилювало й печалило зараз, а тільки натякали на біль розставання, на далекі дороги, невідомі й суворі місця, де доведеться всім їм служити.

А Василь уже встав, уже почав збирати кобеняки й брезентові плащі з відлогами, але Дмитро Іванович узяв його за плече, посадовив поруч із собою:

— Не квапся, сину, встигнемо. Хай тогобічани під'їдуть, тоді й рушимо.

На Петра Дмитро Іванович не дивився. На Петра він не глянув, а сам повільно підвівся.

— Значить, так, хлопці.— Дмитро Іванович помовчав, поворушив губами, підбираючи слова.— Важко вам буде,— сказав він.— Дуже важко,— тихо й спокійно підкреслив.— А ви там спочинку й затишку не шукайте. Не шукайте, ні! І не сподівайтесь на нього.— Не бажайте його. Вам хочеться, а ви не хотіть! Розумієте? Вам важко, а ви пересилюйте себе, пересилюйте свої бажання і кволість свою. Вас женуть маршем на тридцять кілометрів, а ви держіть в умі сорок. Вас на шістдесят ведуть, а ви про сто думайте. І на посту так само: довгими видадуться вам оті дві години часування, а ви готуйтеся простояти чотири. І так у всьому. У всякій службі. Не опирайтесь їй, а гризть її, зсередини себе насталить так, щоб ніякий чорт вам не брат, щоб нічим вас та служба не злякала — ні втомою, ні безсонням, ні суворістю начальства. Думайте завжди про те, що служите ви нам, собі, армії, державі своїй рідній, пойняли? Гостріть себе, як добру косу, як сокиру, і буде вам легко. Повірте мені. Я всю царську, всю громадянську пройшов, перепало всього по ніздрі. А як будете з першої ж хвилини про дім думати та про те, як би швидше додому повернутися, важко вам буде, ой, важко! Забудьте про дім...

— Господи, та хіба ж можна свій дім забувати? — сплснула в долоні тітка Ялина, готова заплакати знову.

— Треба! — гримнув Дмитро Іванович, стукнувши по столу.— Треба забути,— сказав він спокійніше,— на час служби треба й про теплу піч забути, і про мамині пироги, і про ігрища та парубкування. Бо тут є такий закон,

один з армійських законів: чим швидше й кріпше забудеш свій дім, тим ближче він виявиться для тебе. І служитиметься сумлінніше та охочіше, і відпустки там різні кому даються? Знову ж тим, хто ретельніше служить, аякже? Так ото пам'ятайте моє слово. І як командир скаже вам окоп викопати, а ви примудріться викопати два. А як скаже на гору зійти, то ви намагайтеся збігти. А як стануть вчити багнетом орудувати чи там лозу рубати, то вчіться день при дні, навіть тоді, коли такої учоби й не буде, навіть тоді, коли вам випаде хвилина відпочинку. Отоді ви будете солдати. Отоді командири вас любитимуть. Та й їм легше буде, і добрішими будуть до вас. А як ото до всього силоміць привчатися, то то вже не служба — одні суцільні муки і для вас, і для ваших командирів. Побажаємо ж, щоб вам попалися добрі командири, щоб ви шанували їх та щоб вони були задоволені вами.

— На коня! — крикнув підпилий Сенька Соропокуд невпапад.

— На коня, Сенько, п'ють на станції, а зараз наказ, щоб вони добре служили, бо як служитимуть, таку й шану матимуть. За вас, хлопці, і за ваших командирів, що десь уже ждуть і виглядають вас.— Дмитро Іванович глянув на засмученого Петра, що стояв напроти.— Будь завжди як усі. Ніколи не відставай і не виривайся далеко вперед, бо армія — це єдина сім'я. Суворя сім'я, Петре, і чесна. Немає ніде такої чесності, правдивості, рівності, як у армійській сім'ї. Шануй її, сину, то й вона тебе шануватиме.

А дощ шумів собі та шумів, обложний, тихий, без вітру й без клопотів, ішов собі та йшов на тихі хліборобські радощі. І було в ньому щось домашнє, спокійне й безтурботне, до щему рідне й звичне. Саме-саме посидіти оце та погомоніти, коли все в степу впоране, засіяне й прибране, а тут дощ — як подарунок. Але їхати треба. Їхати далеко й надовго. І надовго, а може, й назовсім покидати все те, що оточувало тебе від народження, лишалося тепер без тебе, без тебе...

Глянув Петро на людей — збилися під стіною, ховаючись від дощу, дивляться на нього. Глянув на село — світяться хати білостінні й світиться простір поміж ними, бо дощ ясний, з високих хмар, видно, йде. Глянув на рідне подвір'я, а воно блищить, ще й бульбашки схвачуються в калюжах. «На дощ,— подумалось механічно,— на більший дощ». Під скиртою кури стояли, надуті й при-

тихлі. І на курей глянув Петро востаннє, побачив усіх разом — білих, червоних і зозулястих, побачив і півня, що гордо й хвалькувато стояв серед них на одній нозі, високо звівши увінчану вогняним гребенем дзьобату голову. Побачив Петро й собаку в конурі. Тільки перевів погляд на нього, як пес уже й вискочив звідти, вже рветься до нього, такими сумними очима дивиться та так благально, наче все розуміє і просить підійти на прощання.

Підійшов Петро, погладив Рябка, хотів був одв'язати, та тільки махнув рукою і пішов до підвод, що саме підїхали й стали під ворітьми.

— Дмитре Івановичу! — гукали од підвод Сірашеві ровесники, з якими він і сам колись призивався, служив і воював, а потім сїв хліб, садив виноградники, пас коней і ростив дітей.— Проведемо наших синів, хай послужать, як ми колись служили.

Голови їхні були вже не чубаті, вже парували їхні відкриті лисини під дощем, і парували червоні обличчя, і видно було по всьому, що пили вони багато і довго, але всі були з міцного тіста — всі кремезні, високі, широкоплечі,— не дарма ж у гвардію їх брали, «ще в мирне врем'я», як звався той світ, що лежав за чотирнадцятим роком.

Зоставались хати з мокрими стріхами, мокрі кури під скиртами, мокрі двори й вулиці, а хлопці, обв'язані кольоровими стрічками, уквітчані чорнобривцями й жоржинами, йшли, обійнявшись, довгою вервечкою і співали. Вони співали, а матері їхні плакали. І сусіди витирали очі. І дівчата. Не плакали тільки вони та суворі їхні батьки. Та малеча, що крутилася під ногами й дивилась на все, пороззявлявши роти та широко-широко вирячивши очі,— вдивлялася і вслухалася, немов бачила своє прийдешнє; і їй же, малечі, як виросте, доведеться йти до війська. А проте й малеча зосталася зараз тут, і нікого з цих пущівірінків не впізнати, бо всі вони при побіжньому погляді однаково білоголові, однаково куцоштанні, однопідтяжечні і прудкі, мов горобці. Зоставались рости і мінятись ще дужче — дорослішати й чужішати.

І Петро, як тільки вийшли з-за столу, вже став чужим, зв'язаний однією вервечкою з Василем Кіоною, з Андрієм Пахолкою, з Олексієм Оводом, з Павлом Старостенком, і серед них мовби відчув якусь полегкість. Разом до школи ходили, разом грали у футбол, волейбол, а потім семи-

річку кінчали в тридцять третьому році, де пізньої ночі на випускному вечорі вручили їм свідоцтва і смачних коржів напекли. Тепер те було далеко-далеко, вже й забулося зовсім.

Витяглася валка за школу, потяглася в степ. Далеко видно з села в усі боки. Та й село зі степу бачиться хто-зна й звідкіля. І що той степ нагадає, яку думку викличе, нікому не взнати...

Може, далекий випускний вечір у рідній школі, а може, щось інше пригадалось Петрові, коли вийшли вже за село і зупинились та стали чекати, доки інші валки з різних провулків підтягувались до них, щоб разом рушати на станцію. На сестру глянув, на матір. Обняв обох, постояв з ними, а вони припали до нього обое, кропили його сльозами. Петро всміхався, а очі були сумні-сумні, як ото тоді, коли він брав гітару у вихідний день і награвав на ній щось відоме йому одному.

Дмитро Іванович не забарився: підійшов, поцілував сина в щоку.

Люди стояли й дивились.

— Та гляди мені там,— змахнув він натрудженою рукою.— Слухай своїх командирів, служи як положено.

Скрізь чути було ласкаві голоси, і слова прощання далеко розносилися тихим дощем. Дорога вже лоснилася, і на ній почали проступати калюжі, а їхати далеченько, і Сіраша обступили його ровесники — соратники по мирній службі, кіннотники Першої Кінної.

— Ну, що, куме,— гукали вони,— побажати нашим си-
нам?

— Щоб служилося добре!

— Та щоб додому повернулися всі як один.

— Хмариться щось дуже в світі,— сказав Сіраш.

— Ану да ж,— підхопив Сенька Сорокопуд, що був тут як тут, наче тільки його не вистачало,— дощі осінні зайшли, обложні. Повертайтеся живими,— урочисто проголосив Сорокопуд.

Подивився Дмитро Іванович на Сеньку, посміхнувся:

— За повернення пити рано. Виряджаємо ж.

Сюди почали підходити ті, кого проводжали, й ті, хто проводжав. Оточили Дмитра Івановича.

Довго потім згадували, як проводжали хлопців до армії тієї мирної осені. Тільки мало хто пам'ятав, яка тоді була погода, бо зранку зайшов обложний дощ, а як виправилися вже далеченько за село, тут якраз прорвалося

сонце крізь хмари, освітило весь простір, сяючий і мокрий після дощу...

І Петрові те запам'яталося на все життя: село лежало за мокрими дорогами й полями серед степу і вже мовби ждало й виглядало його.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Армія і поле. Війна і поле...

Все, що пов'язане з армійською службою і наукою, все — поле, поле, поле! Бо армія й задумувалась для дій на просторах, а не для казарм чи плаців.

Казарми й плаці завжди були й будуть лише підготовчим класом для війська. Само ж воно організовується й формується, щоб долати відстані, розгортатися і діяти на просторах полях. Тому все тут польове: польова кухня, польова пошта, польовий госпіталь, польові умови.

Петрові й таким, як він, сільським хлопцям у польовому характері війська вчувалось щось рідне: адже росли, виростили й працювали в полі-таки, в полі...

І коней вночі пасли у полі. І на баштани їздили в поле. А скільки тих найкращих у житті світанків довелося зустрічати в полі — спочатку малим із батьками, а потім уже й дорослим, вийшовши орати!

Полюшко-поле,
Полюшко, широко поле...

Співали по всіх селах хтозна-відколи, і тому армія, хоч і була далека від домашніх умов, кожному ввижалась у своїх-таки полях і степах. Тому в ній було щось рідне й знайоме: поле було їм хатою, поле було їм дорогою й службою, поле було їм всім. В степу Петро й листа того довгожданого написав. Він так і починався:

«З далекої Молдавії і чудових степів палкий червоноармійський привіт. Коротко про себе. Перебуваю в артполку, й мені дуже подобається цей рід війська, бо для простого колгоспника це щастя. Правду батько нам усім казали. І в дійсності воно так є: на організм дуже легко, так як при пересуванні на маневрах і на заняттях їдеш весь час на коні. Ну, а як гармата загрузне, то й мій організм дуже підсобляє коням і гарматі: як підставляю плече, так і вилетить з найглибшої колії. Так і живемо —

коні, гармата і я. Сьогодні вже минуло вісім місяців навчання в школі й зосталося два, а потім як-небудь будемо помаленьку керувати шістнадцятим роком — твоїм роком народження, що восени має прийти до нас як поповнення. — писав він товаришу, — а в сучасний період доводиться часом не з медом. Це повинно бути тобі відомим, що полкова школа виховує вольового й загартованого молодшого командира. І ми все те, що в майбутньому дамо молодшому бійцеві, переносимо на своїй шкурі. А все-таки багато краще, як бути рядовим червоноармійцем.

Мені доводиться часто споминати, що говорять в умовах громадянської війни: добре, мовляв, в армії, на їхню думку. Воно-то добре, але поки увикнешся до режиму армії, то багато пропаде крові. От і ти пишеш, що повинен іти в армію по осені. Я тобі буду говорити, як справедливому товаришу. Коли будеш в армії, то з перших днів трудно буде пристосуватись до порядку і в тебе буде непорозуміння безліч. Особливо тобі доведеться щохвилини мати справу з командиром відділення, ця людина така, як і ти, але дуже принципова й зможе тобі при найменшій похибці нанести пляму на все життя в армії. Що ж робити? Один вихід. Поводити себе дисципліновано, слухати й виконувати всі завдання командирів. Тоді тільки для тебе буде хорошо в армії. Це мені батько ще вдома казали, а тепер я й сам у цьому переконався і дещо збагнув...

Словом, совітую, але дивись і в майбутнє, бо армія нічого не дасть, крім воєнної справи.

Пока кінець, бо йде великий дощ і всі збились у палатку. Напиши все про молодь, про збиральну, про виноградники і чи часто йдуть дощі? Тут майже кожного дня дощ. Хліба в деяких місцях збуїніли. Все. Бувай здоров. Твій товариш *Петро*.

30. VI 37 р., Котовськ».

Йому було нелегко там, у польових армійських умовах, але молдавський степ, збуїніле пшеничне поле нагадували йому домівку. А село, родину, хату й двір він попервах згадував часто і тужив за всім тим, як тужили й інші. Всі, хто народився й виріс у селах, в суворих, мовчазних і стриманих сім'ях, скріплених родинною вірністю і любов'ю на все життя. Любов'ю до батька й матері; до сестер і братів, до товаришів і сусідів, до степів і баштанів, хлібів і виноградників, до голубів і коней, до собак, бо то був світ дитинства і юності, що лишається на все життя милим спомином, здатним прикрашати найбу-

денніші речі. Навіть для людей стримаєних і суворих, яким саме й був Петро. Гарно жила до війни наша країна, дружно працювала й радувалася, вибираючись із труднощів і нестатків, будувала й розвивалася, мріючи про мирне життя й мирний труд, але й невсипущо дбала про могутність обороноздатності своєї, одна в імперіалістичному оточенні. Армія, овіяна славою перемог у громадянській війні, перша в історії людства воістину народна, робітничо-селянська армія, оточена любов'ю й піклуванням, готувалася до війни, що вставала по обрїях озером Хасан, сопками Заозерною і Безим'яною, звідки демобілізовані степівчани поприносили перші медалі. Вся армійська служба складалася з маршів, маневрів, з опанування найновітнішою тактикою, з вивчення нових артилерійських систем, нових протитанкових і зенітних гармат, нових танків, літаків, автоматичної стрілецької зброї.

Дмитро Сіраш через своїх синів давно мав зв'язки з широким світом. Ще в двадцять сьомому році Павло, що служив на флоті то в Одесі, то в Севастополі, привіз детекторний приймач, перший і єдиний у Степівці, і Дмитро Іванович відтоді часто слухав радіо. А коли бували в Сірашів Михайло Митрофанович Романов, військком Лисенко, дядькові ровесники й побратими по Першій Кінній Терешко Ушкаренко, Данило Овод, Гринь Гордієнко, їх після щедрого пригощання за столом частували ще й музикою: попідключають кілька пар навушників до приймача, сидять і слухають чарівні скрипки, здатні виїняти душу, або хори. Але ж найдужче любили слухати іскрометні танці Брамса й чардаші, рапсодії Ліста й напівциганські жагучі пісні.

Про Павла рідко й згадували: як пішов служити на флот у двадцяті роки, то мало й додому навідувався — все вчився та вчився, освоював нові кораблі й нові посади. Слав тільки фотографії, спочатку в безкозирці, у форменці з гуйсом, у бушлаті та широченному кльоші, а потім уже й у командирському картузі та кітелі. То в нього багнет у піхвах біля пояса красувався, з-під кітеля вже командирський кортик чи й пістолет у кобурі на довгих ремінцях теліпалося — це нас з Вітькою найбільше приваблювало й хвилювало. Ми гордилися Павлом, хоча й не знали, які командирські пости він займає, тільки засмучувало те, що, чим вище піднімався по службі Павло, тим вужчими ставали його морські штани, які вже й кльошем назвати годі було.

Військово-морське училище в Ленінграді закінчив Павло по багатьох роках служби на флоті, все не женився й не женився.

Тітка Ялина бідкалася, що вже ж йому й до тридцяти добирається, мовляв, пора й сім'ю заводити, на що Дмитро Іванович спокійно відповідав, усміхаючись: «Тут так, стара, або служба й наука, або женихання. Павло молодець — вчиться! І правильно робить».

А вже як училище закінчив і прислав ото фотографію, на якій був у новесенькому з голочки кітелі з нашивками на рукавах і в картузі з крабом чи морською капустою, тоді вже й Дмитро Іванович махнув рукою й сказав тітці Ялині: «Отепер, стара, лаштуйся. Не може бути такого, щоб капуста дарма пропадала. Обов'язково коза на неї знайдеться».

І справді: приїздить якимось улітку невістка з малою дитиною, така білолиця, струнка та пишна, у картатій шовковій сукні та білому капелюсі,— ну, пава, та й годі. Тітка Ялина як глянула, то й ноги у неї потерпли: оце так невістка! Хоч ікону з неї малюй. «Чим же я її годуватиму?» — найперше стурбувалась тітка. А дитинча все як лялька: і платтячко, й банти, й волоссячко та лице — все таке тендітне, що аж страшно, як би не розтануло на степовому немилосердному сонці.

Дмитро Іванович прийняв невістку стримано. Відповідь на привітання й до дитини нахилився — глянув Сіраш, а в дівчини очі сірі-сірі, як у їхнього напівзабутого Павла, і захотілося вхопити малу попід пахви та підкинути під високе степове небо. Та не вхопив Дмитро Іванович онуки й не підкинув. Тільки глянув на свої шкарубкі, стемнілі руки, мало й придатні зараз для спілкування з білою, аж ніби прозорою онукою, а красиву та пишну невістку спитав:

— Що ж Павло собі думає, що й досі додому не навідається?

— Не гнівайтесь на Павлушу,— ласкаво сказала, немов попросила Тоня.— його й у Союзі не було.

— Ой лишенько,— сплеснула тітка Ялина в долоні.— А де ж це його носило, що вже й своєї землі не держиться, не те що дому...

— В Іспанії,— сказала Тоня.— На війні був наш Павло. Волонтером! — з гордістю додала вона.— Військово-морським радником у республіканців.

— На війні? — жахнулася тітка Ялина, пропускаючи

всі інші слова повз вуха, не дуже й тямлячи, що там вони означають.— Ти чуєш, Дмитре? І цього на війну понесло! Та ще на край світу.

— Я про це знав,— спокійно сказав Дмитро Сіраш.— Мені військком Лисенко повідомив, щоб я в курсі був і листів не ждав. Але зараз він міг би приїхати? Війна ж в Іспанії закінчилася.

Павло приїхав нарешті — худий, стемнілий, наче його в'ялили й кіптюжили, мов ляща, на якихось небачених вітрах і на ще пекельнішому сонці, ніж у нас. Він був у білій як сніг командирській формі, в білому високому картузі з лакованим козирком, у білих черевиках і тому здавався схожим на цигана чи араба — щось чуже з'явилося в ньому за ці роки, і ми не могли звикнути до його мовчазної похмурості, що робили Павла ще чужішим, ніж оті золоті шеврони капітана третього рангу на рукавах.

Про Іспанію він не розповідав нічого. Тільки сумно зітхав. А другого дня взяв шип і лопату, наказав і нам з Вітькою взяти сапу й стругачку, повів на кладовище. У Степівці воно забур'янене й розгороджене споконвіку й одвідується лише раз на рік, ото як усі йдуть «на гробки» ранньою весною.

Павло ж нишпорив по дерезі, що розрослася мало не на півкладовища, по бур'янах, поміж хрестами, кам'яними й залізними. Знайшов по вибитих на камені-вапнякові написах могили діда — отого малого й клятого Івана Григоровича — й бабусі, позстругував і повиривав траву, що поросла на них, довго й ретельно підгортав і поправляв їх. Стали рядочком гарно й рівно підстругані могили правильної прямокутної форми, наче аж затишніше стало на кладовищі, і навіть вкриті від давнини плямами моху й лишайника кам'яні хрести виразно забілили на темному тлі підструганих могил, що тепер впадали в око здаля і більше не губилися в пір'ях і мітлиці, не ховалися в хащах і плетивах колючої дерези, як було досі.

— Обіцяйте мені,— сказав Павло, прилігши на траву й закурюючи пахучу цигарку.— Обіцяйте мені, хлопці, що, як я поїду, будете ці могили доглядати — не дасте їм знову зарости дерезою й бур'янами. Не можна, щоб рідні могили заростали,— сказав він і суворо поглянув на нас.— Рідні могили забудемо — забудемо й хто ми є.— Він довго мовчав і курив, глибоко затагуючись.— Оце доки молодий, дивишся на могили й чужі смерті хтозна й з якої далечини. Наче ніколи й не прийде твій час помирати.

А постарієш або зіткнешся зі смертю віч-на-віч не раз і не два, ого... Я не раз ці могили там згадував. Особливо, коли доводилося хоронити своїх товаришів. Отак, вдарить кулеметна черга або снаряд розірветься — були ж ось, були твої друзі і вже немає. Вже треба могилу для них копати. Найчастіше братську. Бо там убивали не поодинці. Скільки ми там могил викопали і скількох своїх молодих товаришів у ті могили поклали!

— Іспанців? — спитав Вітька.

— Іспанців і наших — були там чесні люди з усього світу.

Павло обчистив лопату й шип, закинув на плече, пішов, продираючись крізь дерезу, через городи, а ми йшли за ним, мовчали й дивувалися: де та Іспанія, де та війна була, а він усе ще ніби там, усе ніяк у Степівку не повернеться. Наче його тут ніщо й не цікавить. Наче все позабував.

Ще дужче здивувалися, коли він увечері розповідав Дмитрові Івановичу й Василю про бій під Уєскою.

— На смерть стояли. Оточені з усіх боків. Майже всі загинули. Мало кому вдалося прорватися в темряві. І я прорвався. А вони там лежали неприбрані. І всі їхні могили тепер плюндрує фашистська наволоч, — він ніби захлинувся, ногою відсунув стільця, вийшов у сні, піднявши плечі й мовби заточуючись. Довго за столом і в хаті панувала тиша. Десь далеко погавкував собака, сокотіли кури в дворі, і Дмитро Іванович нагнув стемніле обличчя над столом, мовчав і думав. А може, страждав разом із сином. Потім підвів голову, глянув на тітку Ялину.

— За республікою плаче, — сказав мовби тільки тітці Ялині по секрету. Бо й голос притишив. Майже пошепки сказав: — За Іспанською республікою, — підвівши брови чи в здивуванні, чи в гордості. — Он який у нас Павло, — Дмитро Іванович обвів поглядом усіх, ніби оком накинув на кожного. — Отакі часи й отакі в нас діти, стара, — звернувся знову до тітки Ялини й пішов до Павла, незабаром увів його в хату, принишклого й зняквоілого.

— Знаю, важко тобі, — сказав Дмитро Іванович. — Але не побивайся так, сину. Не мужське це діло. Зажми серце в кулак, закама'яній і колиши ненависть. Ну, побив вас цього разу фашист. Ну, сила його взяла, що ж ти зробиш. І хлопців твоїх побивав. А ти не плач. Ти думай, як його, бандита, в наступному бою побити.

— Хіба тільки мені? — сказав Павло сумно й тихо. —

Всім треба про це думати. І всім гуртом збиратися, об'єднуватися. І не лясати точити, не пісень співати, а щодня готуватися до смертельного бою з фашизмом. Прогавимо — буде те, що з Іспанією.

— У нас, Павле, не буде того, що в Іспанії. Ми всією Росією піднімемось. Як навалимося гуртом, кому хочеш голову скрутимо! Ти дуже близько до серця все взяв. Одійти тобі треба, одтанути. Додому частіше приїзди. Ми тобі завжди раді.

Проте Павло знову пропав на кілька років.

185-й артилерійський полк, в якому молодший лейтенант Петро Сіраш служив командиром вогневого взводу двадцятидвохміліметрової гаубичної батареї, на початку червня був піднятий по тривозі вночі з полігона в глухому степу, де провадилися учбові стрільби, виведений до ще глухішого полустанка на Одесько-Кишинівській залізниці, гармати з мехтягою і великим запасом боєприпасів тої же ночі повантажили й закріпили колодками на платформах — все запнули брезентом, і полетів-полетів ешелон через усю країну, з молдавських степів у степи Забайкалля. Мчали день і ніч «зеленою вулицею». Кожен боець і командир знав: на кордонах з японцями неспокійно і, хоч на озері Хасан, на сопках Безим'яній і Заозерній їм дали по зубах, добра від самураїв не жди.

До Чити їхали два тижні. В дорозі полк часу не марнував, щодня о шостій оголошувався підйом, вивчалася з особовим складом матчастина, таблиці стрільб, підготовка даних, принципи коригування вогню. Як командир першого вогневого взводу, молодший лейтенант Петро Сіраш за штатним розкладом був старшим на батареї. Ще курсантом він був в училищі кращим знавцем підготовки даних для стрільби і займав перше місце по пристрілці батареї, по швидкості стрільб, по накритті цілей найменшою кількістю снарядів. У таблицю стрільб молодий лейтенант Сіраш вніс деякі зміни, що полегшували й спрощували пристрілку на рівнині, і командир артилерійського полку запропонував йому посаду розвідника-спостерігача при своєму штабі.

Призначення Петра Сіраша спостерігачем-розвідником, або головним стріляючим командиром, який у бойовій обстановці коригуватиме вогонь усього гаубичного полку, сталося перед самою тривоною, і йому в батареї ще не знайшлося заміни. В ешелоні командир полку — молодий,

але зовсім сивий підполковник Неделін, високий, трохи сутулий, суворий на вигляд, викликав їх обох: Петра Сіраша і командира батареї капітана Паламарчука.

— Знаю, капітане, що в батареї вашій некомплект. Знаю, що радості мало від того, що жаль вам гарного офіцера, але ж він на посаді полкового розвідника-спостерігача потрібніший зараз і принесе більше користі в бою...

— В бою? — майже в один голос спитали Паламарчук і Сіраш.

— Та вже ж не на учбовій стрільби везуть нас через усю країну, — ухилився від прямої відповіді командир полку, бо, може, й сам не знав достеменно, куди їх везуть і для чого.

— Тим більше, — спохмурнів Паламарчук. — У бойовій обстановці мені не обійтись без командира вогневого взводу. Та ще й без старшого на батареї.

— Старшим на батареї побудете самі поки що, а там побачимо. Може, в Читі Військова рада виділить артилерійських командирів — першого ж надішлю у ваше розпорядження.

— Першого-ліпшого? — спитав Паламарчук. Він служив у полку років з десять, з молодшого лейтенанта виріс до капітана, користувався прихильністю командира полку й тому говорив з ним вільно й незалежно. — Мені потрібен стріляючий офіцер — ас, яким став у нашій батареї молодший лейтенант Сіраш.

— Побачимо, — сказав підполковник сухо. — Буде з чого вибрати — виберете. Ідіть, капітане, — сказав він Паламарчуку. — А ви, Сіраш, лишіться. Обміркуємо, як краще організувати вогонь артилерійського полку і як вам коригувати вогонь. Наш гаубичний полк повинен передусім накривати артилерію ворожу на зворотних схилах, в інших укриттях — на закритих позиціях, і від нас вимагатимуть саме таких дій. Та ще й з найвищих штабів та інстанцій. Ви розумієте?

— Я це знаю. В училищі проходили...

— Училище училищем, молодший лейтенанте, а війна ставить на кожному кроці такі загадки, що й академія не допоможе. Я про що кажу — кажу про те, що засікти ворожі батареї на закритих позиціях ні з переднього нашого краю, ні зі спостережних пунктів, висунутих у бойову охорону поближче до японських траншей... — Підполковник Неделін примовк і кинув швидкий погляд на Сіраша. Той і бровою не повів — стояв перед столом і уважно

слухав. А брови в нього були як шнурочки, тонкі, майже рівні, ледь-ледь надломлені біля перенісся, від чого здорове й рум'яне обличчя з різко окресленим підборіддям, твердими губами й трохи випнутими вилицями несподівано підсвічувалося ледь вловимим відблиском скорботи.

Потоншав у талії, підтягнувся в армійському динамічному режимі Петро, могутні плечі й високі груди мовби поширшали й повищали, стан вигнувся й пострункішав — гарно на ньому сиділа комсоставська саржева гімнастерка й сині бриджі, заправлені в легенькі хромові чобітки, подвійна портупея з настроченим чохлам для свистка і широкий командирський ремінь туго обтягували зграбну, сильну, добре треновану постать.

— Японці? — спитав молодший лейтенант Сіраш після довгої паузи, під час якої командир полку закурював і ніби ждав розпитувань, а Петро знав, що він, розпочавши, ще щось скаже.

— Авжеж вони... У Східну Монголію вступили, на річку Халхин-Гол вийшли.

— За договором ми маємо допомогти нашим друзям-монголам, — сказав Петро. — Це відомо й закономірно. Але ж доки ці самураї...

— Очевидно, цього разу вирішено дати їм справжній бій. Так от, я хочу вам дещо порадити. В нашому полку є важкий артдивізіон, далекобійний. Щоб коригувати його вогонь, доведеться йти в глибокий тил, на їхні артилерійські позиції — корпусні, а може, й армійські... Діяти ж доведеться на такій відкритій місцевості, що її найпростіше назвати пустелею. Ні лісу, ні гаю, ні балок, як на Україні чи в Молдавії. Ні села, ні хутора. Театр винятково складний. Можна сказати, унікальний. Ні місцевого населення, ні помітних чи примітних орієнтирів на місцевості. Виключно орієнтуватися по компасу — азимут. Вдень іше сонце, а вночі зорі; якщо добре зорієнтуватися по них не вдасться, пиши пропало: вік блукатимеш і не вийдеш із пустелі. Як на морі. Точніше, як в океані. А засікти батареї й пристріляти по них — наше перше й невідкладне завдання, що виходитиме від самого найвищого начальства. Це я вам заздалегідь кажу. Не подавивши важкої артилерії, виграти битву неможливо. Готуйтеся до цього морально, психологічно насталіть себе. Я хочу, щоб ви заздалегідь знали своє завдання, щоб воно не було вам несподіванкою. Карту вивчіть, як своїх п'ять пальців, екіпірують вас якнайкраще, якнайдоцільніше і як-

найзручніше: зброя, рація, маскхалати, на місцевості орієнтуватимуть провідники-арати, які тут кочували й пасли своїх овець і коней, доки не прийшли японці. Вони знають кожну бур'янину й кожен бархан. А от морально, внутрішньо підготуватися до такого рейду, до такого важкого й небезпечного завдання ви повинні самі. Тут вам мало хто допоможе. Звичайно, вас готуватиме й наша розвідка, представник теж буде у вашій групі, але всі вони будуть лише групою забезпечення. Основну роботу маєте виконати ви особисто. Візьміть ось дивізійні й побатарейні шифри, схеми вогню, попрацюйте з радистами, щоб потім не шукати контактів на місці — там, під вогнем, ніколи буде. І взагалі краще все підготувати й вивирити наперед.

Ешелон мчав безперестанку, вагон хитало, колеса гриміли, але крізь усі ці гуркоти й стогони металу, коли підполковник Неделін замовк, почулося розшматоване вітром, віддалене й неясне, а тому особливо щемливе:

Тихо вокруг. Ветер туман унес...
На сопках Маньчжурских войны спят...

Голос рвало й відносило в безвість, і ридання баяна, зітхання басів, віртуозні зміни акордів і переливи варіацій теж були тремтливо нестійкі, хисткі, мов натяки на тугу далеку й за давню, яку б і хотілося приховати, та не приховаєш ніяк. А за вікном вагона темрява загусла до того, що здавалася шорсткою: поїзд проривався крізь неї з шелестом і свистом. Вітер порочив дощем по вікнах, лишаючи на склі поперечні смуги, що патьоками стікали потім униз, знову підхоплювалися вітром, розмазувалися хисткими, прозорими віями, збаламученими, мов та сколошкана вітром і відстанню мелодія:

Пусть гаолян вам навеваает сны...
Спите, герои русской земли,
Отчизны родной сыны...

— Дивно,— сказав молодший лейтенант Сіраш,— можна сказати, сімейна, знайома мелодія — весь рід наш її співає, а тут...

— Тут вона зовсім інакше звучить для кожного з нас,— підполковник Неделін, схиливши голову, дослуховував мелодію, що ніби й завмирала вночі серед вітру, дощу й темряви, і ніяк не могла вмерти, як і в пам'яті народній.— Тут у вас хтось був? — спитав підполковник

тихо.— Я хочу сказати: хтось залишився на сопках Маньчжурії тоді, в дев'ятсот четвертому дев'ятсот п'ятому роках?

— Уявіть собі, ні. Не лишився ніхто. Був тут мій дядько Микита Іванович Сіраш. У кінній розвідці четвертого кавалерійського корпусу генерала Мішенка. Заслужив три Георгія з бантом. З рук самого генерала одержував. І старшого вахмістра йому присвоїли, послідовно, починаючи з урядника.

— Ага, корпус, значить, був козачий, а не кавалерійський. І за які ж це йому заслуги?..

— У Порт-Артур з депешами проривався через японську облогу.

— Чув,— сказав підполковник Неделін, приглядаючись до Петра з цікавістю й симпатією.— Відчайдушні були прориви: без ніякої підготовки, виключно на несподіваність розраховані. Підкрадуться з кіньми поближче до японських траншей найтемнішої ночі, вдарять в упор з карабінів залпом — і гайда! Перелетять через траншеї і через наполоханих японців на буйних конях розсиплються по рівнині — піди попади їх у темряві.

— Ото скільки проривались у Порт-Артур, стільки й мій дядько проривався. За кожний прорив — Георгія і нове звання всім, хто лишався живим. Микиту ж навіть не дряпнуло ні разу. Такий везучий був. Ним тоді дід мій гордився. Всі Сіраші гордилися, що з такої голоти Микита в георгіївські кавалери і в старшого вахмістра вибився. Приїхав, кажуть, в смушевій шапці, в бекеші з смушевим коміром, чорнобривий, смаглявий, стрункий, як тополя, гнучкий, високий — всі задивлялися на нього. А прожив мало. В сорок два роки помер від горлової чахотки. В десятому році. А оцей вальс і досі в нашій сім'ї мов Микитин пароль, наче згадка про нього, про його відчайдушність і героїзм.

— Мало кому по всій Росії цей вальс чогось не нагадує,— сказав підполковник.— Не лише про героїзм, а й про трагічність втрат, про ті могили, що лишилися тут, у Маньчжурії, через бездарність Куропаткіна та невідготовленість Росії до війни. Героїзм, якщо й був, ніс печать трагічності: адже війна була програна, хоч скільки б не було героїчних смертей і героїчних подвигів. Але народ мудрий. Він розумів, що війну програли царські двори, кабінети, міністри й генерали, а не солдати, не народ. Тому такою вражаючою ніжністю й смутком повито в цьому

безсмертному вальсі пам'ять полеглих на сопках Маньчжурії.

Плачет, плачет мать родна-ая,
Плачет мо-о-лодая жена...
Плачет вся Русь, как один человек,
Злой рок и судьбу кляня...

Тут уже співали хором — енергійно, з протестом і все одно з боєм — таки з боєм. Після цього голоси вмовкли. Схлипував і скаржився тільки баян у самотині, і тремтливий звук його багатомелодійних акордів був ніжний-ніжний, немовби аж осиротілий.

— На сопках Маньчжурії,— сказав молодший лейтенант Петро Сіраш, що добре грав на гітарі, але ніколи не брав до рук баяна і тепер по-справжньому шкодував за цим. Співалося про Маньчжурію, до якої навально летів тепер поїзд, а думалося про село, про Марію Федорівну, про ті крадені, а через те й особливо солодкі хмільні ночі, коли вона вибігала до нього в омельківські верби чи коноплі. Так тепер завжди було: про що б не співалося в якійсь ніжній мелодії, все здавалось Петрові, що співається про неї, про його давню любов, що так раптово обірвалася, хоч мала б тривати ціле життя. Жодного листа, жодного рядочка за всі ці роки! І навіть на виряджання не прийшла. А проте пам'ятається й досі все, до найменших подробиць, як найбільше свято в житті.

— Оце під'їздимо, і я відчуваю: вік не забуду цього вальсу.

— А проте ми їдемо не туди,— сказав підполковник.— Не в Маньчжурію, яка тепер називається Маньчжоу-го. Звідти японці вдерлися, а вибивати їх доведеться із Східної Монголії.

— Значить, маньчжурських сопок побачити не доведеться.

— Не доведеться,— підполковник провів Петра до дверей і наказав зранку розпочати підготовку до нового складного завдання.

Вивантажувалися на глухому полустанку в пустельному степу далеко Забайкалля. Скочували з платформ гармати на руках, чіпляли до тягачів, що, пирскаючи темним димом соляру, сповзали на землю крутими сходнями, збитими з товстелезних колод заздалегідь, і одразу ж побатарейно лаштувалися в колони, форсованим маршем прямували до державного кордону з Монгольською На-

родною Республікою, не затримуючись, пересікали його, йшли безкраїм і рівним, як море, степом на південний схід.

Ні дороги, ні стежини — цілинний незайманий степ, порослий ще не вигорілими, але вже прижухлими травами, такими, як ото ростуть на солончаках: пругкі червонясті стебла без листя. Курай не курай. Стелеться по піщаній землі, мов огудина, де-не-де темніє верблюжа колючка, і сонце, піднімаючись, пече нестерпно, і гармати, тягачі, всі металеві речі нагріваються так, що руки обпікає. З досвітку до самої темряви так і йшли полковою колоною, розтягнувшись на кілька кілометрів. Тихо й безвітряно було, і пил, піднятий на цій трав'янистій рівнині передніми тягачами, висів нерухомо, не осідав, не відпливав набік, брався все вище та вище в небо, закриваючи сонце, і підполковник Неделін наказав по обіді перестроїтись в окремі побатарейні колони і йти на відстані візуального спостереження великими інтервалами, кожній батареї за своїм маршрутом.

Батарея Паламарчука йшла лівофланговою — полк розгорнувся праворуч від неї, а по ліву руку капітан протягом дня спостерігав височенний стовп пилу, здійснений танками. Що то були танки, комбат зрозумів одразу, бо курява пересувалася набагато швидше від його власної колони, а також із того, що пил там дійсно стояв стовпом, набагато вищим і густішим.

Молодший лейтенант Петро Сіраш на марші лишався зі своєю батареєю. В потужний артилерійський бінокль він намагався хоч що-небудь розгледіти в сусідній колоні, але могутні лінзи наближали до його очей тільки вировища куряви, в якій нічого не можна було розібрати.

— Ну й силища там пре, — казав він Паламарчукові захоплено. — Не інакше, танкова бригада шпарить.

— Хай собі шпарить, — похмуро відповідав капітан Паламарчук, що сердився на Петра за перехід з батареї в полкові розвідники-спостерігачі. — Ми придаємося п'ятдесят сьомій дивізії комбрига Галаніна. До танкістів нам діла нема. Треба вийти до озера Буїр-Нур, у район «Монголриби».

— О, так ми ще й юшки тут, у Монголії, спробуємо.

— Боюсь, що гірка юшка тут нам готується

— Маєте на увазі японців?

— До Тамцак-Булака, де розмістився штаб командуючого нашими радянськими військами, п'ятсот тридцять чи

п'ятсот п'ятдесят кілометрів по прямій та там ще до Халхин-Голу мінімум сто двадцять кілометрів. Уявляєте, яка юшка нам випаде в цьому поході? Та ще форсованому: наказано рухатися день і ніч з максимальною швидкістю. Прибуття — якнайшвидше. Готовність — повна.

— Виходить, вже наші воюють,— висловив припущення молодший лейтенант Петро Сіраш після деякої мовчанки.

— Виходить, що так,— сказав капітан Паламарчук.

Вони прогулювались трав'янистим степом, розминаючи ноги, доки тягачі заправлялися, а бійці їли свій припізнаний обід. Після обіду зі спеціальних цистерн роздавали воду — по котелку на брата. Воду наказувалося економити якнайсуворіше, бо машини-цистерни повернуться за нею до останнього з найближчих колодязів кілометрів за двісті і доженуть їх лише завтра біля озера Буїр-Нур. А зараз ніхто не знав, солоне воно чи прісне і, якщо прісне, то чи можна з нього пити воду, чи не можна.

Тим часом над глухим чужим степом вечоріло, спека спадала. Невдовзі небо визвіздилося — чудне, мовби повернуто небо: ні Великого Воза не було на звичному місці, ні Полярної зірки, ні Стожарів, що висіли над самісіньким двором Сірашів. «Комсомолец» з гарматою на причепі котив по степу м'яко й весело, прохолодніше ставало з кожною хвилиною, пропилені й пропотілі за день гімнастерки ставали цупкими й холодними, і люди почали одягати шинелі: давався взнаки різко континентальний клімат Монголії. Вітерець усе тягнув і тягнув з глибини степу, все більшав та більшав, забирався по ходу тягача вже й під гімнастерки, не кажучи вже про шинелі: їх довелося застібати й потугіше підперізуватися. Рухалися з пригашеними фарами, і пилу ніби й не було. Проте на світанку, коли, відмахавши добрих двісті кілометрів, зробили перший привал, щоб долити мастило в двигуни й поповнити знову пальне, ледве впізнавали один одного: блищали тільки зуби й очі. Пилюка товстим шаром лежала на обличчях, понабивалася в брови, в носи, у волосся. Безсмертні сірі шинелі й тут не міняли свого кольору, тільки од пилу мовби аж поважчали.

Водії знемагали від втоми, і їх уже з півночі підміняли командири. А коли розвиднилось і можна було оглянути всі колони полку, з тягачами, гарматами, з машинами-заправниками і машинами з боеприпасами, всі підбадьорилися: у світанковому призерку чужих безмежних

степів артилерійський полк виглядав могутнім, мобільним, злютованим, і тут, далеко від Батьківщини, кожен відчув себе її часткою, якимось по-новому, гостро усвідомив свою єдність з товаришами по батареї, по полку, по Червоній Армії. Почуття гордості й любові ворухнулося в кожному, коли на світанні оглянулись і ніби вперше побачили себе збоку.

А тут і сонце вирвалося із-за обрїю, стрельнуло по колоні настільним низьким промінням, підсвітило все й підвеселило; і стало видно далеко-далеко. Заголубили простори в усі боки, наче там, на краю степу, вже й було те дивне озеро Буїр-Нур або й багато озер. А ще стало видно колону сусіднього з'єднання — вона, мабуть, наблизилася за ніч, бо йшла очевидно, в той самий район, куди прямував артилерійський гаубичний полк. Вітер усе ще відносив пил набік, і тепер можна було розгледіти танки, що неслися степом, тягнучи за собою шлейфи пилюки, намотуючи її на гусениці. Танки йшли ешелонами, широко розгорнувшись по степу, і Петро Сіраш подумав, що йдуть вони розгорнуто не лише через те, що тут такі простори, а й через те, що враховують можливість повітряної атаки. Паламарчук підтвердив його припущення і наказав так само розосередитися гарматам і машинам своєї батареї.

У текучому мареві, зламуючись і подвоюючись, забовваніло попереду щось біле, округле, і, під'їхавши ближче, побачив Петро з тягача повстану юрту монгола-арата. Біля юрти стояли купою старі діди висловусі, жінки з немовлятами на руках, діти й бабусі, з лютим гавканням кинулись назустріч машині кудлаті собаки, проте за гуркотом мотора не чути було нічого, блищали тільки ікла на сонці і мокрі тремтливі носи у собак, а там, за юртою, меланхолійні верблюди з маленькими злими головами на довгих шиях вирячували булькаті очі на небачене гуркотливе диво, а тоді раптом всі, як по команді, уповільнено і незграбно повернулися, великими й плавними, мов у сні, стрибками побігли в степ, трясучи охлялими горбами. За верблюдами кинулись вівці й коні, і, стрибнувши в сідла, гайнули наперейми за ними молоді пастухи.

Паламарчук наказав спинитись, підкликав радиста бурята Ахмистова, стрибнув з машини на землю, вклонився і попросив перекласти вітання і спитати напрям на Тамцак-Булак. Бурят перекладав довго й важко, але нарешті порозумівся з монголами, і найстарший арат.

підійшовши до Паламарчука і вклонившись йому. показав трохи ліворуч від напрямку руху колони:

— Тамцак-Булак,— високим горловим голосом крикнув він,— Тамцак-Булак,— махав рукою в той бік, а потім перестав і заговорив щось своєю дивною мовою, швидко й схвильовано.

— Що він каже? — допитувався бурята спантелений Паламарчук.— Ви можете розібрати?

— Каже, що Тамцак-Булак лишається вліво...

— Це я зрозумів з його жестів.

— Каже, вони там поблизу кочували, а потім з'явилися японські літаки й солдати — довелося тікати звідти.

— А тут вони не літають? Спитайте в нього.

Бурят переказав. Старий знову заговорив щось гаряче й швидко, показуючи на гармати Паламарчукової батареї, на ближні й дальні колони радянських військ, що виднілися в степу. Бурят терпеливо і, як здавалося Паламарчукові, надто довго слухав старого арата, потім ще довше переказав, підбираючи слова мовби навпомацки, а колони тим часом віддалялися, і Паламарчук, подякувавши старому й потиснувши йому руку, подав команду рушати, сам на ходу вже вискочив на підніжку тягача і оглянувся, щоб помахати старому аратові. Від юрти бігли вслід за машиною комбата жінки з якимось пригощанням, яке вони не встигли подати, і широкі їхні обличчя навіть здалеку були такі розгублені й сприкрілі, що капітанові стало жалко їх. Ніби й справді він їх чимось образив.

Махнувши рукою востаннє, Паламарчук сів на своє місце поруч з водієм, обернувся до бурята.

— Так що він сказав? Залітають сюди японці?

— Поки що ні. А тепер, каже старий арат, і взагалі не прилетять, раз так багато війська йде. Каже, таких машин, як у нас, він у японців не бачив.

— Що він там бачив, твій старий арат...

— Дуже радий, що таке військо йде. Сподівається, що ми незабаром розіб'ємо й виженемо японців, і він із своїм сімейством повернеться в облюбовані з діда-прадіда степи під Тамцак-Булаком.

— Його б вустами та мед пити,— сказав молодший лейтенант Сіраш.— Жаль тільки, що переживатимуть кріпко через те, що ми не скористалися їхньою гостинністю. Так чи ні? — обернувся він до бурята.

— Велика образа,— сказав той і цмокнув язиком, скрушно похитав головою.— Велика...

— Не на весілля ж — на війну їдемо,— сказав Паламарчук.— Не до пригощань зараз.

Знову їхали цілий день рівним затрав'янілим степом, здіймаючи куряву, а надвечір попереду маршових колон, мовби перепиняючи їхній рух, сіли два швидкісні двомоторні бомбардувальники — весело так летіли впоперек перпендикулярно до осі руху колон, і ще веселіше сіли, пострибавши на невидимих нерівностях древнього степу. Один з них сів перед центром маршової колони артилерійського полку, другий — значно далі, проти танкової. З літаків вийшли немолоді вже люди в обмундируванні рядового складу, і лише виправкою, якоюсь особливою осанкою, владним виразом облич і суворим поглядом виказувались або скоріше вгадувались їхні справжні звання й призначення.

Троє таких людей стояло біля літака, що приземлився в смузї пересування артилерійського полку. Стояли й мовчки дивились, як полк наближається. Підполковник Неделін, сивий, запилений, схудлий, зіскочив з машини, став кроках у двадцяти і, зупинивши всю колону, підійшов, по-уставному рубаючи крок, і кинув долоню до козирка; всі троє теж віддали йому честь коротко і якомсь недбало. І тут раптом підполковник Неделін вимогливо й безапеляційно сказав:

— У зв'язку з екстраординарністю обстановки прошу пред'явити документи.

Троє переглянулись, як здалося Неделіну, здивовано й гнівно, але той, що стояв ближче до нього, відстебнув гудзика нагрудної кишені, так само недбало кинув руку до вицвілої пілотки:

— Командир 57-ї стрілецької дивізії комбриг Галанін,— і подав своє посвідчення.

Неделін взяв посвідчення, уважно його переглянув, звірив подібність по фотокартці, повернув Галаніну:

— Вибачте, дію за інструкцією, обставини вимагають,— сказав він сухо й глянув на інших двох.

— За виявлену пильність дякую вам, підполковник,— сказав Галанін.— Але товаришів,— він кивнув на своїх супутників,— товаришів ми, сподіваюсь, звільнимо від цієї необхідності. Це начштабу корпусу комбриг Куцев,— кивнув він на білявого інтелігентного чоловіка років сорока, і той козирнув у відповідь на привітання Неделіна,— а це

полковник Афонін — старший радник Монгольської Народної армії.

Афонін похмуро кивнув.

— Товаришу комбриг! — виструнчився перед Галаніним Неделін.— 185-й артилерійський полк, приданий вашій дивізії, завершує марш на вихідну позицію в район «Монголриби» на озері Буїр-Нур. Особовий склад і матчастина в порядку, боекомплектів — п'ять, заправок — три, відстаючих нема.

— Молодці,— сказав Галанін з усмішкою, потиснув Неделіну руку і, повернувшись до Кущева, з гордістю відзначив: — На таку відстань і в такому темпі...

— Дійсно,— погодився суворий і інтелігентний начштабу корпусу.— Ви пройшли без привалу майже сімсот кілометрів. Вам потрібен відпочинок, але обстановка змінилась і відпочити не доведеться.

— Скликайте командирів, а бійців нехай напоять тим часом, хай нагодують. Нехай вони розімнуться. Поки що. Бо потім передбачається марш-кидок ще стрімкіший і навальніший.

Командири дивізіонів і батарей, командири вогневих взводів і штабісти, зібрані по тривозі, за кілька хвилин сиділи півколом.

Полковник Афонін розповідав:

— Сьогодні на світанку я виїхав у район гори Баїн-Цаган перевірити оборону 6-ї монгольської кавдивізії і несподівано був обстріляний японськими військами. Виявляється, японці, скритно переправившись під покровом ночі через Халхин-Гол, атакували шосту кавдивізію наших друзів цириків, збили її з позицій і на світанку захопили гору Баїн-Цаган, котра панує над усім лівим флангом нашої оборони. Зараз ведеться ретельна розвідка. За попередніми даними, японці зуміли за ніч переправити до трьох дивізій піхоти з танками й артилерією.— Полковник Афонін закінчив свою розповідь і відійшов набік, поступившись місцем комбригові Кущеву.

— Після вторгнення шостої Квантунської імператорської армії на територію Монгольської Народної Республіки на допомогу братній країні був введений п'ятий особливий корпус комкора Фекленка. Через пасивність Фекленка на початку червня було замінено енергійним і вольовим комдивом Жуковим, який до цього був заступником командуючого Білоруським військовим округом. Японці протягом місяця постійно вводили свіжі війська

ларошуючи сили, і сьогодні, як ви чули, захопили панівну гору Баїн-Цаган, щоб, перегрупувавшись, ударити нам у фланг, вийти на тили, відрізати й знищити на Халхин-Голі всі радянські війська. Доповівши урядові, що силами корпусу припинити японську агресію в Монгольській Народній Республіці неможливо, Жуков попросив вивести в район бойових дій не менше трьох стрілецьких дивізій, значно зміцнити артилерію і повітряне прикриття наземних військ. Саме за цим розпорядженням ви сюди й прибули як відбірні кадрові полки й дивізії. Тепер бойове завдання: негайно, сьогодні ж уночі вибити японських агресорів з гори Баїн-Цаган, не давши їм закріпитись, і забезпечити підготовку подальшого контрудару з глибини. Зараз усім частинам п'ятдесят сьомої дивізії, в тому числі й вашому артилерійському полкові, наказано переорієнтуватися в напрямі гори Баїн-Цаган, вийти форсованим маршем на вигідні й зручні позиції для стрільби. Вам належить негайно викинути в район Баїн-Цагану спостережні пункти, розвідників-спостерігачів і радистів, щоб якнайшвидше відкрити вогонь по японських позиціях. Разом з п'ятдесят сьомою дивізією діятиме в тому ж напрямку тридцять шоста мотодивізія Петрова та одинадцята танкова бригада Яковлева — сили, як бачите, великі. А зараз, товаришу комбриг, — звернувся він до Галаніна, — давайте команду і не будемо втрачати жодної секунди. Ми летимо на командний пункт Жукова на Хамар-Дабі й можемо захопити вашого розвідника-спостерігача з радистом.

— По місцях, — спокійно й тихо сказав Галанін своїм стомленим довгим маршем командирам. — Підготуватися до руху, за п'ять хвилин вирушити! Розвідника-спостерігача й радиста — в літак, — сказав він Неделіну. — Дійте швидко й рішуче. А я поїхав у піхотні полки. Зустрінемось на Баїн-Цагані. — Галанін зник у літаку, за ним у літак піднявся комбриг Куцев і полковник Афонін, а вже потім з радистом бурятом Ахмистовим і всіма своїми картами й таблицями стрільб втиснувся й молодший лейтенант Сіраш.

— Хоч би шинелю захопили, — сказав йому Афонін. — Вночі буде холодно.

— Боюсь, що йому буде жарко, — сказав комбриг Куцев з усмішкою. — Тримайтеся, молодший лейтенанте, — сказав він Петрові, бо літак, піднявшись, зробив такий крутий крен, що аж у животі все похололо, і Петро, яко-

му, як і радистові, довелося сидіти на підлозі, поповз до дверцят і міцно вперся в них широченною спиною.

Важко було зрозуміти, що саме мав на увазі комбриг Кушев: ситуацію в повітрі, в якій Петрові довелося терпіти найбільшу незручність, чи гору Баїн-Цаган. Так чи інакше, і тут, і там треба було триматися добре.

Сіли неподалік від Хамар-Даби, біля самого підніжжя гори, на якій розмістився нещодавно штаб і командний пункт корпусу. Не встигли Галанін і Кушев доповісти про віддані накази, як Жуков вийшов з командного пункту, глянув на Петра бистрим суворим поглядом, простягнув вимогливо руку.

— Карту! — владно сказав він, і Петро, швидко вихопивши з планшета, подав йому свою артилерійську карту. — Отут, — показав Жуков, — має бути командний пункт японського угруповання, треба його накрити важким артдивізіоном. А оці зворотні схили і особливо отут, на вигині Халхин-Голу, де японці переправляються навіть зараз, серед білого дня, — він поворушив губами, ніби, не стримавшись, вилаявся про себе, — тут треба пристрілятися і — біглим вогнем всім полком вдарити, щоб небу жарко стало. Зумієте біглий вогонь організувати? Вчили вас цього?

— Вчили, — виструнчився Петро, відчуваючи тривогу й занепокоєння, а ще більше — бажання будь-що виконати наказ цієї людини.

— Яке училище кінчали?

— Одеське.

— А-а, — сказав Жуков. — Стріляти там уміють.

— Мені б для пристрілки й вогнем коригування хоча б кілометрів з трьох-чотирьох перші постріли зафіксувати.

— Це враховано. Зараз полетите на Баїн-Цаган, а там вас зустрінуть мої розвідники зі стереотрубою. Він одразу ж забув про Петра й звернувся до Галаніна, щось спитав про піхоту. — Треба, комбриг! — майже крикнув він. — За всяку ціну! Ви зрозуміли?

— Так точно! — виструнчився Галанін.

— Ми їм влаштуємо таку баню, що й Порт-Артур забудуть, і війну дев'ятсот четвертого року навкі з пам'яті викреслимо. Тільки піхоту мені на ніч доставте. За всяку ціну! Без піхоти — як без рук. Давайте піхоту Галанін!

— Слухаю, — знову виструнчився Галанін, а разом

з ним усі, хто тут був поблизу.— Ходімте, молодший лейтенанте. Захопіть же й свого радиста. Де тут він у вас?

Радист Ахмистов разом з льотчиками лежав під крилом літака, де залишив його молодший лейтенант Сіраш і навіть устиг задрімати, змучений кількадебовим маршем. Скочив на рівні після першого ж оклику й кинувся за своїм командиром до літака.

На Баїн-Цагані стріляли. Сюди спішно підтягали все, що можна було підтягнути. Все, без чого можна було обійтися на плацдармі за річкою Халхин-Гол і втриматись на східному березі. Захопивши гору Баїн-Цаган, японці діставали можливість зосередити тут великі сили, вдарити нам у тил і, одрізавши всі шляхи підвозу, оточити весь корпус. Зараз гора блокувалася наспіх зібраними підрозділами радянських військ та військ маршала Чойбалсана, на допомогу яким ішла піхота Галаніна. мотопіхота Петрова, танкова бригада Яковлева.

Ахмистов розгорнув рацію, довго настроював її, встановлював зв'язок з артдивізіонами, а тим часом представники корпусної розвідки провели молодшого лейтенанта Сіраша крутим схилом на бічні відроги Баїн-Цагану, звідки проглядалися зворотні схили гори. На них, мов мурашня, метушилися японські піхотинці, зариваючись у землю, у повний профіль споруджуючи траншеї й ходи сполучень, що тяглися вниз по горі, мало не до самінької переправи, забитої військами й технікою.

— Де ж наша авіація? — питав розвідників Сіраш.

— Була тут зранку, — сказав сержант-розвідник. — Дала самураям прикурити. А зараз щось не прилітають

— Ех, зараз би мені, доки видно, хоч парочку батарей по переправі пристрілять, — бідкався молодший лейтенант Сіраш. — Я б їм показав, де раки зимують! — І до радиста: — Ну, що там у тебе? Нічого не чуть?

— Батарей не відповідають. Ще, мабуть, не вийшли на позиції. А от у районі «Монголриби» на озері Буїр-Нур іде сильний повітряний бій. До шістдесяти літаків противника. Весь час наші просять винищувачів на підкріплення.

— А Тамцак-Булак? — спитав Петро Сіраш, відчуваючи, як похолонуло в нього під серцем

— Тамцак-Булак розбито нальотом раніше. Тільки там уже ніякого штабу й ніяких військ не було. Виходить, товаришу молодший лейтенант, вони по нашому маршру-

ту діють. Я маю на увазі старий маршрут, який ми у старого арата уточнили.

— От тобі й арат, Ахмистов, га?

— Це був японський агентурний розвідник, товаришу молодший лейтенант. У нього, певно, й рація в юрті була.

— Молодець ти в мене, Ахмистов,— потемнів лицем Петро Сіраш, і це було помітно навіть під товстим шаром пилу.— Розумний ти хлопець, Ахмистов. Усі ми розумні. Тільки заднім числом. Пойняв?

— Пойняв, товаришу молодший лейтенант. Ото, як тільки ми від'їхали, він зразу ж передав наші координати, маршрути й напрями руху та навів на нас авіацію.

— Ну, не розумник же ти, Ахмистов! Просто на рідкість здогадливий!

— Оце ж вони й прилетіли нас бомбити. А нас там, біля озера Буїр-Нур, немає. І в Тамцак-Булаку немає.

— Просто ціни тобі немає, Ахмистов. А тільки припини ці балачки. Не ятри душу мені. Ей, сержант,— покликав він розвідника,— у вас є зв'язок зі штабом?

— Аякже,— відгукнувся сержант, не відриваючись від стереотруби,— нормальний телефонний зв'язок. А що?

— Треба негайно передати в штаб корпусу чи вашій розвідці безпосередньо, що кілометрах у двохстах звідси, в напрямі державного кордону, тобто на північний схід, ми на марші наткнулись на японського агента з рацією, котрий навів авіацію на наш попередній маршрут. Треба його негайно знешкодити, бо він фіксує всі наші пересування, надходження військ і техніки із Забайкалля.

— Наша розвідка шпигунів не ловить,— сказав сержант.— Ми солдати, а не шерлоки-холмси.

— Ну, а в штаб подзвонити можна? В штабі ж напевне знайдуть, кому доручити цю справу.

— Відкритим текстом, значить? — спитав сержант.

— Та хоч би й відкритим. А повідомити ж треба?

— Нам відкритим текстом говорити забороняють: лінія довга, і в пустелі до неї можуть підключатися такі самі арати. Їх тут аж кишить.

— Де ваш телефон? — спитав Сіраш.— Я поговорю сам

Він вирішив зв'язатися з Кущевим і був певен, що той зрозуміє його з кількох слів. Начальник штабу корпусу подякував Сірашу й пішов доповідати про арата. А Петро тим часом наніс на свою карту координати японської артилерії, чекав тільки виходу в ефір бата-

рейних чи полкових радистів — у нього все було готове, але радисти не озивалися, зворотні схили Баїн-Цагану вже куталися в сутінки, й тільки на переправі ще лежали останні промені сонця і перші відблиски вечірньої зорі.

— Ну, що там чувати, Ахмистов? — питав Петро радиста. Той тільки розводив руками.

Від переправи весь час надходили японські війська — спочатку широкою долиною заплави, порослою очеретом та осокою, а потім ходами сполучень, які теж можна було пристріляти. Переправа була праворуч, а зворотний схил гори Баїн-Цаган — з лівої руки. З цього, ще не зайнятого японцями, відрога проглядалася на всю широчінь і на всю глибину оборона угруповання, що прорвалося тут через Халхин-Гол, і Петро Сіраш мав повну можливість буквально розстріляти їх могутніми батареями свого гаубичного полку, хоча, звичайно, ворог теж враховував таку можливість і, можна було не сумніватися, при першій-ліпшій нагоді зробить спробу вибити наші війська саме звідси. Може, навіть ось зараз, із настанням темряви.

Він засік позиції японських батарей, ближні, під самим верхом гори — вони, очевидно, належали стрілецьким підрозділам і використовувалися для безпосередньої підтримки піхоти, і дальні, важкі батареї, розташовані в безпосередній близькості до переправи, щоб можна було при найменшій загрозі нашого контрудару, якщо він тільки визначиться, одразу ж відтягти їх за річку. По них би й треба було б ударити найперше.

А ще його турбувало щось незрозуміле й підозріле, що творилося на схилі гори, десь посередині: весь час там летіла й летіла земля, викинута лопатами, і він ніяк не міг збагнути, що там вони риють? Капоніри для танків? Бліндажі для командування? Чи протитанковий рив? Від японців усього можна було чекати.

Нарешті Ахмистов підняв до нього своє широке й незворушне обличчя з дна окопу, де сидів з рацією, і спокійно, аж надто просто сказав, що батареї зайняли вогневі позиції і підполковник Неделін просить до рації молодшого лейтенанта Сіраша.

Неделін розпитав його про те, як він там улаштувався, що потрапило йому в поле зору, був задоволений і пообіцяв приїхати згодом, коли весь полк займе вогневі позиції й пристріляється, а тим часом..

— Тим часом починайте, — сказав підполковник майже ласкаво. — Бо «коробочки» вже минули нас, пройшли

повз наші позиції і ми ж повинні їм прослати якщо не килими, то хоч домоткані ходовички. Заняття вестимете з вашим класом, учні вам відомі, й вони добре знають і розуміють свого колишнього вчителя.— Підполковник відключився, і радист переключився на рацію батареї Паламарчука.

— «Береза», «Береза, я «Тополя», я «Тополя», прийом, прийом,— загукав у мікрофон молодший лейтенант Сіраш, відчувши себе мов удома: велике діло починати бойову пристрілку зі своєю батареєю, з тими самими людьми, з якими вже давно чогось навчився і які тебе розуміють з півслова, з найменшого натяку.

— Привіт, «Тополя»,— почувся спокійний голос Паламарчука, що здався зараз Петрові рідним як ніколи,— я «Береза», прийом.

Сіраш передав координати основних цілей з викладаками підготовки даних, попросив:

— Вогонь!

— Постріл! — відгукнувся невдовзі Паламарчук, і молодший лейтенант Сіраш припав до стереотруби.

Вже сутеніло, і вся заплава крилася сизим хистким туманцем. Він був ще напівпрозорий, і тому виразно побачив у ньому молодший лейтенант Сіраш і спалах та дим вибуху, і високий стовп води теж побачив, бо за першим пострілом, як він і передбачав, стався переліт — не великий і не малий, а саме гарний для того, щоб побудувати «вилку».

— Береза», «Береза»,— не відриваючись від стереотруби, гукнув у мікрофон молодший лейтенант Сіраш.— Приціл 98, лівіше 0-04, вогонь!

— Постріл! — І Петро знову з гордістю подумав про свою батарею, про своїх людей, що й тут демонстрували вправність і швидкість стрільби.

Другий снаряд вибухнув перед позиціями японських важких батарей, не долетівши кількох десятків метрів до жовтавих брустверів.

Він пристріляв свою батарею саме по тому незрозумілому місцю, що так тривожило його. На всякий випадок. Все одно, що поклав його до кишені: хай буде під рукою — мало що може виникнути в бою.

Внизу і ззаду за горою Баїн-Цаган чулися вже танкові мотори, і тільки Петро Сіраш хотів спуститися нижче, щоб подивитися, як підходять наші танки, у нього ще раз запитали, чи не змінилися координати якихось

цілей, а незабаром земля здригнулась, наче стала рідкою і по ній пройшла хвиля, здіблюючи й зламуючи її поверхню, і японські позиції на всю широчінь і на всю глибину освітілися кривавими, сліпучими сполохами. В тих сполохах видно було страшні вирви, що утворювалися за вибухом кожного снаряда, чорні смерчі вивергнутої землі, уламки перекрить бліндажів і підняті вгору вибухом гармати — все це блискавично вихоплювалось на єдину мить і знову гасло, провалюючись у чорну безодню темряви, яка вже рвалася й вибухала в іншому місці, і всі ці сліпучі сполохи зливалися в одне суцільне й безконечне блимання, а вибухи — в безперервний гуркіт, у гримання, в стогін і здригання всієї гори Баїн-Цаган. Земля двигтіла, і навіть стіни траншеї, в якій стояв молодший лейтенант Сіраш, здригалися. Вони, здавалося, втратили твердість. Гора спалахувала вся, від подошви до вершини, гуркотіла, клекотіла, переливалася від вибухів, а по західному схилу, зверненому до нас, крутим її забур'янням боком мчали танки, невидимі в темряві й нечутні в тому страхітливому гуркоті батарей.

Як тільки ж вони перевалили через гребінь гори, наша артилерія перенесла вогонь у глибину оборони, зосередивши його на важких батареях противника; з перших траншей вдарили уцілілі легенькі гармати, полетіли гранати. Але танки змели всіх оборонців першої лінії траншей, ринулися схилом униз, трощачи й далі все на своєму шляху, найвідчайдушніші механіки-водії вмикали навіть фари, засліплюючи ворожих артилеристів, але десь на середині гори дзвінко й коротко лягнули постріли протитанкових гармат ніби з-під землі, і кілька наших танків спинилися підбиті, ведучи вогонь, а потім один, другий, третій загорілися.

Стоячи в траншеї спостережного пункту, підготовленого йому вже в темряві на тому самому відрозі, де пристрілював свої батареї Петро Сіраш, Жуков спостерігав за боєм пильно, проте спокійно, і стривожився тільки тоді, коли танки спочатку спинилися, а потім почали відповзати назад. Удар по Баїн-Цагану наші війська завдавали з трьох сторін: 11-а танкова бригада Яковлева при підтримці піхоти прямо в лоб атакувала гору, 57-а стрілецька дивізія Галаніна наступала справа, на вузькій ділянці вздовж Халхин-Голу, а 36-а мотодивізія Петрова — зліва, за течією ріки, назустріч Галаніну, щоб перерізати шляхи відступу й постачання, замкнути кільце оточення

Операція розвивалась успішно. Причому — нічна, така велика в оперативному відношенні, з масованим застосуванням і взаємодією піхоти, танків, авіації та артилерії — така операція, та ще так успішно, можливо, провадилася Жуковим уперше, але був незадоволений: в його розрахунки не входила втрата танків — вони були потрібні для подальших, значніших операцій. Для контрудару з глибини й для знищення всього угруповання японських військ, що вдерлися в Східну Монголію.

— Прекрасна танкова атака,— похвалив він Яковлева.— Але зараз же накажіть танкам відійти з цього рубежу: тут японці влаштували нам протитанкову артилерійську пастку. Гармати викочуються на пряму наводку тільки для пострілу при наближенні танків. Вистріливши, одразу ж відкочуються назад у капоніри. Вцілити їх практично неможливо.— Опустивши мікрофон і відключившись, він оглянувся.— Де той молодший лейтенант-коригувальник з гаубичного полку?

— Я тут, товаришу командуючий,— виструнчився Петро, що стояв із своїм радистом поруч, за поворотом траншеї.

— Середину гори пристріляв?

— Так точно. Помітив там щось непевне і одну батарею задіяв на цю ціль. Накажете накрити? — спитав молодший лейтенант, виймаючи блокнот, і Жуков з цікавістю оглянувся на нього. В тріпотливих зблисках артилерійських вибухів і пострілів він побачив різкі риси молодого обличчя і всміхнувся.

— Хвастаєш, паршивець? — сказав тихо, але так, щоб Петрові чути було.

— Ні, не хвастаю,— машинально, не задумуючись, відповів молодший лейтенант Сіраш, відшукуючи потрібні дані в своїх записах, та його ліхтар кидав на папір слабеньке світло й розібрати щось у суцільній сторінці цифр було нелегко.

— Посвітить йому,— сказав Жуков своєму ад'ютантові.

Неделін випередив ад'ютанта, підійшов і схилився над картою.

— Швидше ж бо,— квапив він Сіраша,— швидше

— Все гаразд,— заспокоїв підполковника молодший лейтенант Сіраш і передав радистові: — Ціль — сім, ціль — сім, прийом...

— Ціль сім готую,— відповіли з позицій, і чути було

в навушниках команду, яку вже передали на батарею. За хвилину пролунало різко: — Постріл!

У стереотрубі, наведеній на рубіж замаскованої протитанкової позиції японців, Петро побачив розрив із сліпучим спалахом, зафіксував недоліт і передав поправку. Другий снаряд ліг краще, і Сіраш, витерши піт з чола, обернувся до Неделіна. Той забрав у нього мікрофон, наказав Паламарчукові відкрити біглий вогонь.

— Пряме попадання! — крикнув йому від стереотруби молодший лейтенант, побачивши, як зона цілі покрялася спалахами. злими й короткими: снаряди рвалися на дні капонірів, і відблиски розривів йшли знизу, немов з-під землі.

— Ціль накрито, товаришу командуючий, — доповів Неделін.

Жуков навіть не глянув у його бік — вмів відключатися від здійсненого і блискавично переорієнтовуватись на головне в даний момент бою.

— Яковлев, — сказав він у мікрофон. — Танки — вперед! Піхота вже обтікає гору.

— Виконую. Танки — вперед! — відгукнувся Яковлев.

— Давай, комбриг. Від тебе зараз залежить усе.

Танки рвонули від вершини гори вниз по схилу, з ходу подолали протитанковий рубіж японської оборони й пішли розгорнутим строем вниз, униз, стріляючи на ходу з кулеметів і гармат.

Жуков поглянув на годинник. Над далеким заріччям Халхин-Голу тремтіла ранкова зоря, бій гримів ще біля підніжжя Баїн-Цагану, але вже помітно тихшав, і командуючий поспішав на свій постійний командний пункт на горі Хамар-Даба, щоб негайно зв'язатися з Москвою й доповісти про знищення ворожого угруповання на горі Баїн-Цаган, яке поставило було наші війська в критичне становище. Він міцно потиснув руки й сказав кілька теплих слів представникові монгольського дивізіону броневих автомобілів і кавалерії, які брали участь у ліквідації японської вилазки, а потім, прощаючись, звелів Неделіну:

— Молодшому лейтенанту-коригувальникові позачергово присвоїти звання. — Він кивнув Петрові, коли той, виструнчившись, сказав: «Служу Радянському Союзу!», і додав: — Подати реляцію на нагороду всього особового складу батареї, яка стріляла по протитанкових позиціях противника. Молодшого лейтенанта включіть обов'язково, — сказав він уже на ходу.

Разом з усіма стоячи в траншеї, що вела зі спостережного пункту до підніжжя гори Баїн-Цаган, куди вже під'їхала емка командуючого і дві бронемашини його ад'ютанта й охорони, Петро дивився йому вслід і відчував незнану відданість Жукову, аж сам здивувався.

Ще виносили з поля бою поранених, лунали за річкою звуки бою, а він, щасливий і зморений всім, що випало на його долю за ці дні, загорнувся у плащ-палатку, ліг біля входу до спостережного пункту свого полку й одразу ж заснув на забур'яненому схилі гори Баїн-Цаган, немисливо далекої від тихої рідної Степівки і зовсім близької до сопок Маньчжурії, де пролилася кров багатьох його співвітчизників і про які не переставали співати вповодж тридцяти п'яти років. Не перестають співати й тепер, коли слава російської зброї, наче потьмяніла тоді внаслідок бездарних дій царської кліки, стала всесвітньовідомою, бо здобувалась у війнах визвольних і справедливих. Одним із перших учасників визвольної війни в цих далекосхідних краях був і він, Петро Сіраш, що спав тепер на крутому боці відвойованої щойно в японців монгольської гори Баїн-Цаган, политої й нашою кров'ю.

Прокинувся він від близького гуркоту тягачів і від променів сліпучого сонця, що, піднявшись над горою Баїн-Цаган, било йому у вічі й добре вже прогріло повітря, так що під плащ-палаткою стало задушливо й парко. Аж упрів Петро — плащ-палатку зірвав із себе, різко підвівся, сів, розглядаючись по боках, бо з глибокого сну повертався несподівано й не дуже добре тямив, де він зараз і що за мотори так оглушливо й різко гуркочуть немовби під самим вухом. Перше, що впало йому в око, були два тягачі: переваливши через гребінь гори й туго напинаючи товстелезні буксирні троси, вони витягли на вершину підбитий і напівобгорілий танк і зупинилися, скинувши газ. Рокотав мотор тепер тихо й вдоволено, а від тягачів біг до Петра танкіст у темному комбінезоні й ребристому шоломі, гукаючи на бігу.

— Снігур! — кричав він злісно, нетерпеливо і якомось навіть весело, як кричать звичайно після якоїсь вдалої роботи, зрубленої внаслідок величезних зусиль чи й неабиякої зухвалості. — Старшина Снігур, треба тепер увімкнути швидкість у підбитому танку, бо на схилі ми його не втримаємо. — танкіст кричав на бігу, долаючи крутий схил, ослизаючись на густій траві й балансуючи руками

— Я не вмю вмикати й вимикати передачі в танках,— відповів заспаний і спантелечений Петро.— І потім ніякий я не Снігур.

— Та я не до вас, — відмахнувся, підбігши, лейтенант (тепер уже можна було розрізнити петлиці на його комбінезоні).— Я он до механіка-водія,— кивнув він кудись за спину Петрові, і, обернувшись, молодший лейтенант Сіраш побачив старшину з чотирма трикутничками, що спав поруч із ним на траві, розметавшись і прикрившись шоломом від сонця.— Ваш земляк,— пояснив Петрові лейтенант-танкіст, кивнувши на старшину.— Впізнав вас, коли ми проїздили тут уперше. Будити вас підполковник не дозволив. Так Снігур вимкнув швидкість підбитого танка і, доки ми стропували й буксирували його, знову майнув до вас та тут і закімарив. Ми ж цілу ніч витягаємо підбиті танки. Гей, старшина Снігур! Чуєш? Кінчай нечувати! — весело гукав молодий білобрисий лейтенант, торсаючи малого й сухорлявого Снігура за плече.— Підйом, старшина! Увімкни швидкість.

Старшина Снігур рвучко підвівся, на свого лейтенанта навіть не глянув, а, ледве продравши очі, кинувся до Петра Сіраша, обняв його за ший, не випускаючи з рук шолома, поцілував у щоку.

— Давно з дому? — одірвавшись і мовби милуючись Петровим обличчям, скоріше ствердив, ніж запитав, і стільки було надії й настороженості в його голосі, що Петро аж сприкрів, а все ж мусив розчарувати його, наче був винен зараз і за нього й за себе і ніби все зараз залежало від того, що він відповість Снігурові.

— З тридцять шостого, Ваню, й не був. Ото як узяли в армію.

— Ну, а після училища ж? — спитав засмучений Снігур.— Після училища всім дають відпустку, як тільки командирське звання присвоюється...

— Відмовився,— сказав Петро.— Саме якраз одна задумка виникла, треба було обґрунтувати теоретично, то я всю відпустку й просидів у бібліотеці в Одесі та й у своєму училищі з викладачами. Додому, думалося, завжди встигнемо.

— Думалося,— повторив з осудом чи співчуттям зажурений Снігур, хотів ще щось сказати, але зустрівся поглядом з лейтенантом, легко й швидко зірвався на ноги, навіть не торкнувшись рукою землі, побіг до танка, що мовчазно застиг на самій вершині гори.— Зараз по-

вернуся! — крикнув він Петрові на бігу.— Зачекай. Маю щось сказати!

— Незамінимий механік-водій,— сказав лейтенант.— Оце що б не трапилось у нас у бригаді, поклич Снігура — обов'язково виручить. У цьому ось танку коробка передач розбита прямим попаданням: шестерні заклинило — з місця двома тягачами не зрушиш, бо ж на гору треба тягнути. Що не робили, як не вертіли, нічого не можемо зробити. А Снігура покликали, прийшов він з однією викруткою, заліз спочатку в танк, потім під низ підкопався, Раз-два крутнув щось, гукнув нам, щоб смикнули танк тягачами, клацнуло-дзенькнуло там щось — готово: пішов танк. Тяжко його тягти по крутому піщаному схилу вгору. Троси напинаються, аж дзвенять. Навіть тягачі пробуксовують. Ну, та вже якось витягли. А тепер униз треба з увімкнутою передачею тягти, щоб у натяжечку, значить, бо на такій крутизні як розженеться, як рвоне вниз, то й нас потягне за собою, і троси не витримають, обірвуться — ремонтуй його тоді. А командуючий військами наказав у найкоротші строки всі підбиті танки відновити, до початку головного контрудару, щоб як яєчка ціленькі стояли. Запчастини з Чити літаками пруть. Знову ж такі, як Снігур, на вагу золота: хоч двигун капітально відремонтувати, хоч трансмісію замінити, хоч гусениці й траки перебрати. І де він навчився? — дивувався лейтенант, стрункий, чубатий і веселий хлопець, смертельно стомлений, блідий, з почервонілими, мабуть від безсоння, очима.

«Може, й балакучий такий, щоб не піддатися втомі й не заснути»,— подумав Петро.

— Ви тут Снігура не затримуйте довго, ми вниз ждатимемо його, щоб знову швидкість вимкнув, та й їхати ж йому з нами в тому ж таки танку аж до Тамцак-Булака, в майстерні.

— Снігура в нас і в селі шанували,— сказав Петро Сіраш задумливо.— Хист у нього до техніки з дитинства. Все, було, біля тих тракторів, біля хетезів, мудрував. Як зима — на ремонті в МТС, а як весна — в полі день і ніч. Всім, бувало, налагодить машини так, що заводяться потім ціле літо з пів-оберта. А ви ж, мабуть, знаєте, як тяжко ті трактори заводились.

— Побільше б таких Снігурів,— сказав лейтенант,— золотий фонд армії,— він подав Петрові руку.— Бувайте, вже он махають від танка й ваш Снігур біжить сюди

Доки прибiг Снiгур, озлизаючись i заточуючись на схилi, принесли Петровi припiзнiлий снiданок: макарони по-флотськи, бiлий хлiб з маслом, банку рибних консервiв. Сiли вони з Снiгуром на розiсланiй плащ-палатцi, поснiдали хоч i нашвидку, але гарно, а Снiгур усе допитувався про село, про дружину свою, про хлопчакiв, яких залишив ще зовсiм малими.

— Ти знаєш, Петре,— говорив вiн розчулено, ледь захмелiвши.— Так же ж скучаю за хлопцями своїми... А за Килею просто вмираю. Така ж вона в мене славна, така доладна. А воно, бач, як складається... Скiльки ж ми там пожили разом...

Петро дивився на Снiгура, нiби вперше бачив його. I про Килю вiн уперше чув такi слова нiжного захоплення, бо, хоч i жили вони по-сусiдськи, через дорогу навкося, нiколи не помічав вiн у завжди заклопотанiй роботящiй Килi якихось приваб чи симпатiї, бо нi разу ж не глянув на неї очима Снiгура. Аж тепер тiльки пригадав, що Киля й справдi станиста, гостроока, гнучка, легка у ходi i ласкава — так i вiяло вiд неї лагіднiстю й добротою. Нi в якiй скрутi не була злою, нi в яких клопотах — неуважною. Але ж Петровi було про кого думати, було кого згадувати, було за ким тужити: Марiя Федорiвна стояла й зараз перед очима, не йшла з пам'ятi, хоч плач, перша його найпалкiша любов, та вiн нiчого не сказав Снiгуровi, тiльки похвалив його Килю, вже прикриту серпанком забуття трирiчної давностi, i його бiлоголових малих хлопцiв, що ледь-ледь жеврiли круглими макiвками з-помiж чималого натовпу всiх тих, хто прийшов його виряджати. Не до них йому тодi було, а от пам'ятає, що стояли вони в сiнях, вчепившись у пелену молодi матерi, i поглядали то вгору — на неї, заплакану, то на нього, в хату, за стiл, де вiн сидiв скраю, мов дерев'яний, сподiваючись, що ось-ось прилетить його Марiя Федорiвна, щоб глянути на нього востаннє. Але дивились на нього iншi люди, i дивились невинно й здивовано малi Снiгуровi хлопцi, що нiяк не могли збагнути, чого плаче їхня мати, дивлячись на Петра, бо не могли ж вони своїми малими душами осягти, що плаче вона за їхнiм батьком, якого так довго немає, за роками молодостi, що спливають без нього в самотинi, за своєю нерозтраченою любов'ю, що застарюється, мов буркун-старник, об який рвуть коси.

— Згадаємо, брате, твою Килю, дітей твоїх — славних білоголових хлопців, наше село й ще декого, — Петро нахилився й тихо та ніжно поцілував Снігура в гірку від соляру й поту щоку.

Снігур просльозився, кольнув і його у відповідь своєю щетиною десь біля самого вуха, а за Халхин-Голом ще озивалися кулеметні черги на плацдармі, пострілювала артилерія, і несли та й несли поранених з крутої гори Баїн-Цаган до підніжжя, де розташувалися вибілені сонцем намети медсанбату. На гору ж зносили побитих, складали у братську могилу.

— Це поки що не ми, — сказав Снігур, спохмурнівши. — Давай, Петре, згадаємо й тих, — кивнув він на гору, де ховали полеглих у нічному бою. — Де вже наших могил немає: і тут, на Халхин-Голі, в Монголії, і там, під Гвадалахарою, під Мадридом, під Астурією, в Іспанії. Задавали фашисти республіку найбільше тому, що Іспанія далеко від нас, а від Німеччини й Італії близько. Бо ні Франція, ні Англія республіканцям не допомагали. Одні ми, чим тільки могли, помагали, та й то нам Франція ставила дрючки в колеса: то транспорти зі зброєю не пускають з портів, то ешелони на кордоні з Іспанією затримують. Там я з вашим Павлом зустрічався, — сказав Снігур. — Про це саме й хотів тобі сказати.

— Довго ти збирався, — зауважив Петро, не дуже й здивувавшись. — З цього починати треба було.

— Думалося, може, ти й сам знаєш, сам заговориш про це.

— Нічого я, Іване, не знаю. Оце вперше чую від тебе. Ким же він там був? Як туди потрапив?

— Так само, як і я, волонтером, республіку захищати приїздив. А ким, не знаю, бо був у цивільному. На Павлові був синій комбінезон і берет. Вперше побачив його на теплоході «Комсомол» у Середземному морі, коли вони зустріли нас уночі цілою ескадрою, щоб ескортувати в Картахену. Ми везли танки, а танки були потрібні республіканцям до зарізу. На «Комсомол» Павло висадився зв'язником республіканським начальством, і всі вони до нього зверталися: «дон Пабло» та «дон Пабло», — мабуть, був ваш Павло військово-морським радником у них, бо всі з ним радились. І відносно маршруту, і при розвантаженні в Картахені. Потім ми ще раз зустрічалися з ним, коли я з фронту приїздив у Картахену по нові, шойно

прибулі танки. Бої йшли жорстокі. Фашисти тіснили республіку, вже оточили Мадрид, і Павло ставав усе похмурішим. Востаннє, як ми бачилися з ним, він сказав мені, що тільки практична участь у війні може зробити по-справжньому сучасним і командира, і бійця, і армію, в якій будуть такі люди, що пройшли полум'я сучасної війни з танками, авіацією, артилерією. «Нам треба вижити, Іване,— сказав він,— щоб перемогти фашизм, щоб стати золотим фондом Червоної Армії й передати свій бойовий досвід іншим».

Петрові вціліти не вдалося...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Про те, що його вбито, ми дізналися ранньої весни, хоч сталося це в люті морози, під Виборгом, у війні з білофіннами. Все тоді було дивне: і вечір, що ніяк не міг початися, так світилося небо по заході сонця — високе й безмежно-урочисте над нашим селом, і несподівана загибель могутнього молодого Петра, убитого першим не тільки в нашому роду, а й в усьому селі. Це було дивно, незбагнено, нез'ясовно.

Тоді навіть війна була дивною: так і звалася попервах війна між Німеччиною і Францією — «дивна війна», бо війну було оголошено, армії розгорнуто, збройні сили стояли одні проти одних — хоч правильніше було б сказати не «стояли», а «сиділи»: французи поховалися в укріпленнях лінії Мажіно, а німці — в бункерах лінії Зігфріда, воєнні дії, проте, не починалися з боку французів через нерішучість їхніх воєначальників, нажаханих блискавичним завоюванням Польщі й могутністю бронетанкових військ противника, а німці не розпочинали «кампанії», як вони тоді писали, через те, що пізня осінь видалася хмарною, з дощами, туманами й мрякою — не дозволяла на повну потужність використати хвалену люфтвафе, дітище рейхсмаршала Герінга, цього бундючного пияка й ненажери, ожирілого «наці-2».

Насправді ж навіть Гітлер та його поплічники — ці вандали ХХ століття — оторопіли перед початком другої світової війни, яка, хоч і почалася розгромом Польщі, тільки й ставала світовою з воєнними діями проти Англії й Франції, бо одразу втягла в свою сферу дійсно весь світ. Війна, оголошена англійцями й французами третьо-

го вересня 1939 року, ніяк не була підкріплена їхніми діями, що допомогли б урятувати конаючу Польщу, полишену один за один із сталевими армадами фашистів, то й оголошення війни сприйнялося несерйозно, наче воно мимоволі зірвалося з язика в тодішніх правителів Франції й Англії — Даладье і Чемберлена, котрі тепер, оголосивши війну, не знали, що ж його робити далі?

Хіба ж це було не дивно? Але це було також далеко. Так далеко від Степівки й від усього нашого життя, що здавалося неймовірним. Так само далеким і неймовірним, як Петрова смерть. І ми, зайшовши в село, не одразу збагнули, чого так ридає тітка Ялина — не те що на всю хату чи на весь двір, на всю вулицю, а на все село голосила вона, бо для неї друга світова війна перестала бути далекою — вона увірвалась у їхній двір, з якого три роки тому проводжали Петра до війська, і стала перед тіткою Ялиною в повний зріст, у всій трагічній невідворотності, в усій мерзенності й жахливості своїй. Стояла й не зводила вже з тітки Ялини очей. То були очі загибелі й смерті, і тітка перша побачила їх і серцем відчула всю близькість і жах того, що ждало всіх нас за рік. Всього за один рік!

— Та невже ж його вбили, га? — дивувався прибитий горем Дмитро Іванович того вечора, коли ми, йдучи з Бармашового, завернули в двір на тітчине голосіння.

Тітка Ялина плакала в передній світлиці в оточенні сусідок, що поназбігалися з усього кутка, а Дмитро Іванович сидів у задній темній хаті, в пшениці, зсипаній у кутку, відгородженому дошкою, і його великі чоботи з налиплою ріллею, принесеною з раннього весняного поля, де перший день сіяли тієї весни, важко й тривожно ворушилися на вибитій долівці.

Темніло вже. В задній хаті вікна були позамуровувані, і передвечірнє світло падало сюди через розчинені сінешні двері. В тому розсіяному світлі біліла тільки похоронка в дядькових руках. Ми тоді й не знали, що саме так будуть колись називатися ті страшні папери, як не знали й того, що їх незабаром буде більше — просто багато їх прилітатиме в мале й тихе наше село. Всі ми тоді мовчали й дивилися на дядька Сіраша з жахом. Особливо страшно було дивитися на його очі. Зволожені й почервонілі, вони дивилися знизу вгору зі скорботою й наче докором.

Тітка Ялина трохи вгомонилась, на мить у колись

щасливому та гарному їхньому дворі стало тихо, тільки тиша ця вже була не схожа на ту тишу, що завжди тут панувала: в тій була мирна злагода й достаток, а в цій — смерть і скорбота. Біда, як відомо, теж буває тихою. Ще й якою тихою буває біда! Тиха біда і є найстрашніша.

А в тій першій тихій біді Дмитру Івановичу було, мабуть, найтяжче.

Війна стояла тепер в дядьковім серці, у хаті і в дворі, стояла під вікнами й під скиртою, біля ясел. Тільки прив'язати її не було як, хоч плач, хоч лайся, і кільця на яслах висіли й лоснилися.

Невловимо й невмолимо мінялося життя. Наче й зорі стояли над степом так само, як досі, наче й роси падали на молоді пшениці й жита, як і раніше, і соняшники цвіли, а баштани плодоносили, і все ж щось було збрано з життя чи само відлетіло: спокій, певність чи благосність. Тривожними передчуттями повнилось навіть повітря, увесь простір, все безмежжя степу, в якому лежало мале принишкле село, яке нелегко забути, ще важче збагнути в ньому все до кінця, як і в самому житті...

Тривоги росли разом з хлібами й деревами, невловимі й незрозумілі, і аеродром, що виник поміж селом і залізницею, не давав людям спати, вселяв у їхні душі нові тривоги й припущення. В добру тиху погоду, при сприятливому вітерці долинали звідти в село підсилені динаміками пісні. Крім «Все вище, и вище, и вище», чулася «Если завтра война, если завтра в поход», але чулися також і «Синенький скромный платочек», й «Осень», і ще багато якихось тужливих пісень — все про печалі та розставання, про якісь неясні й через те особливо щемливі тривоги: «Не уходи, еще не спето столько песен...»

Недоспіваних пісень лишалося, справді, багато, а ті, хто їх співав, ішли хтозна-куди, з квартами, ложками, з рушниками й бритвами у мішках за плечима — йшли, щоб не повернутися більше ніколи. Пісень у селі не чулося — чулися плачі. Не стало чути знаменитого тенора Романового. Вже не було виряджань, ні бучних, ні скромних. Йшли з села найчастіше мовчки, ні з ким не прощаючись. Йшли, як у дим. Бо йшло тепер їх багато — армія почала відмобілізуватись. Забрало в селі горілки, тютюну, цигарок — дехто говорив, що не стало всього тому, що запасалась держава «на случай війни»

Договір, підписаний Молотовим і Ріббентропом, заспокоював, але не всіх. «Знаємо ми німоту», — казали дядьки, смаячи самосад, од якого вже встигли одвикнути. А тим часом пшениці й жита росли й наливалися, баштани попіднімали вуха в те літо, як завжди, і Дмитро Іванович Сіраш знову клав блокові скирти в молотьбу, тільки тепер він був самотній там, на вершині, як і тут, унизу, бо не стало Петра.

Те, що його не було вдома, останнім часом навіть тишило: Сіраш уже звик думати з приємністю, що Петро служить у Тирасполі. А тепер Петра там немає, він якось несподівано опинився так далеко і ще несподіваніше загинув, як стало тепер відомо, після успішних боїв на Халхин-Голі. Навіть написати не встиг, навіть не попередив, ніяк не підготував їх усіх, і це було найстрашніше, найтяжче.

Мабуть, вивезли їх несподівано, по тривозі, а на Петрових руках були ж люди й гармати — ніколи було писати, та й уже. Так собі міркував дядько Сіраш на скирті, серед спеки й шумовиння солом'яного, далеко-далеко від землі, від людей і від молотарки. І неймовірний жаль виповнював його серце. Так було жаль того великого Петра, як малу дитину! Бо мовчазний же і тихий був. Таж ніколи не вилаявся, не пожалівся нікому. Все в собі носив, як батько.

І тепер, серед літа, поставала в усіх подробицях та далека осінь, коли його виряджали в армію, і все найдрібніше набувало великого смислу: кожна деталь, кожен погляд Петрів, кожне слово чи жест здавалися сповненими передчуттям, віщували йому загибель. Може, й собака тоді так ото рвався до нього: собачою своєю душею відчув, що вже не побачить його? Може, й з кіньми ото так прощався Петро на станції: обіймав їх за шию, тулився до їхніх м'яких і трепетних хряпів і на здивування всім ділував їх. Авжеж, то було неспроста, неспроста.

Або як ото він з вагона дивився.

Всі кричали, махали руками, сміялися, а він мовчки дивився й дивився з тамбура, доки й за водокачку не заїхали, все дивився та мовчав якось так сумно, що аж зараз отороп бере.

— Немає нашого Петра, — казав дядько Сіраш сам до себе, набираючи навильник. — Немає, немає, — приказував поправляючи вилами бік скирти. — Немає, — повторював згортаючи жмут соломи, що вибився, мов чуприна

І в обідню перерву, кого не побачить, гляне довгим важким поглядом, хитне головою і наче пожаліється:
— Немає нашого Петра.

І то ще нічого, коли Фанасієві Кийку скаже чи Фанасієві Приймаку, в яких теж сини в армії. Гірше, що й малим дітям Андрієвим теж, як ото погукає їх та, по голові погладивши, обніме обох натрудженими руками й скаже:

— Немає нашого Петра.

Ото було дивно і страшно.

А то випало Дмитрові Івановичу в поле поїхати, отуди, за могилу, за Ставицький колодязь, де було колись дослідне поле, де найчастіше пасли коней на пожнивному, на отавах,— тепер тут була кукурудза й соняшники, а поміж ними баштан посіяний,— глянув Сіраш на стіну кукурудзи, що обступила баштани з усіх боків, на квітучі соняшники, вдихнув пахощі розміллого степу й поля і тут згадав:

— А Петра нашого вже немає...

Кавуни дивилися на дядька Сіраша з біластої огуди-ни, немов чорні очі землі, і дині дивилися, вже жовтуваті, і соняшники повертали до нього квітучі голови, і кукурудза перешіптувалась волоттям, листям лискучим та довгим,— все немов слухало Дмитра Івановича та журилося разом із ним:

А Петра вже немає...

І тепер найчастіше згадувалося, як Петро був малим, як він любив на баштан їздити і як вони його одного разу не взяли...

Баштани сіяли в Сірашів шороку. Найчастіше саме отут і сіяли, під могилою, за Ставицьким колодязем — тут земля була нова, нарізана нещодавно з цілинних казенних земель, так що пирій і досі вивести не вдалося, а кавуни дуже люблять таку землю — ростуть, як з води. Та й від села ж далеченько, верстов з вісім буде. Глухий степ, сплоха й не доберешся, і любителю чужих кавунів був той баштан майже недосяжний. Самі ж їздили туди тільки сапати, а курінь все одно ставили, бо що ж то за баштан без куреня.

Проте найкращі й найрадісніші поїздки були пов'язані з початком визрівання баштану. В неділю запрягалися коні в фургон, вдягалися чисті кофти й сорочки вся велика родина всідалася, звисивши ноги через полу драбки.

Дядько Сіраш смикав віжками, і коні виносили за ворота фургон з усім сірашівським виводком.

Іхав дядько Сіраш гарно втовченою дорогою, притримуючи коней, а кругом пшениці, пшениці, вівси і ячмені понад дорогою хвилюються під вітром, і хвилі перебігають з гін у гони, женуться за фургоном, граються навипередки з добрими кіньми, і синє-синє небо висне над головою без жодної хмарки, і дорога лосниться після недавніх дощів. А коли коні підуть повільніше, чути дзвіночок жайворонка. Пахне хлібами, травами, пилом і кіньми пахне та ремінною збруєю,— і все те залишається в спогадах і в душі на все життя. Так що потім і Петро, і Василь, і Андрій та Віктор на війні, далеко від рідного дому, від села, від цілої України найперше згадуватимуть саме оці поїздки з батьками на баштан. І всі їхні листи кінчатимуться проханням написати, чи йдуть дощі, які хліба, які баштани — обов'язково й про баштани буде.

У найтяжчих умовах це були, мабуть, найвідрадніші спогади й думи.

Якось зібралися на баштан та й на хліба подивитися, тільки не родиною, а самі «мужики», як кажуть тут у селі. Нічого не робити, а саме подивитися, що воно там, як воно там, а оскільки споглядання колись зробленого своїми руками, та ще й у нелегкій роботі, завжди — свято, то й узяли «мужики», крім сала, й хліба, й цибулі, якусь там квартиру горілки. А як поклали ту квартиру в Сірашів фургон, одразу ж виявився зайвим на підводі малий Петро — горілка й дитина не сумісні ж бо. Ніяк їх не можна об'єднати, тому дядько Сіраш за мовчазної згоди своїх приятелів сказав синові:

— Злазь, Петре.

Ну, а на малого Петра в новій сорочці, з вимитими ногами й руками, сповненого радісного передчуття зустрічі з кавунами й динями в степу, на Петра небо впало, та й годі: сидить у передку в сіні й не шелесне, наче це й не до нього мовиться. Не міг повірити в таку кару нізащо. Сидів і сподівався, що якось воно виправиться. Не виправилось.

— Чув, що тобі сказано? — погрозово спитав батько, підбираючи віжки та дивлячись на свого малого сина, що так гарно вмовився в нього в ногах.

— Не проганяйте мене, тату,— змолвився вперше в своєму житті трирічний Петро.— Хочу на баштан...

Хоч би один з дядькових приятелів сказав: «Та нехай» Усі мовчали. Усі, мабуть, уявляли, як розстелять рядни ну в траві, як наріжуть хліба, сала й цибулі, як набулькають у чарки отієї, з кварти, та й: «Дай боже». І малому Петрові в цьому ділі місця не було, що там говорити. Ні до чого в таке діло пускати дитину.

Розсердився Дмитро Сіраш на себе, розсердився й на товаришів своїх, і на ту горілку, і на Петра.

— Злазь, кажу тобі! Ну! — ще й батогом замахнувся, а коні того руху злякались та як рвонуть з місця, а дядько їх віжками як охарапудить: «пр-р-р! — аж дибки стали коні...

— Геть! — крикнув Сіраш на свого Петра, аж він плачем зайшовся, а як злізти — не знає, бо колесо далеко, а земля ще далі, і коні б'ються в сторонках, як скажені. Тоді його підхопили попід руки й зсадили на землю, як пір'їнку чи як голівку козеликового суцвіття. Коні рвонули і винесли фургон за ворота. І рвонувся за ними на вулицю малий Петро з плачем і благанням. Не міг знести такої несправедливості від завжди ласкавого, хоча й суворого батька, а баштан, од якого його тепер одірвали, став ще милішим і жаданішим. Так він біг за фургоном аж за село. Чи бачив його батько, чи чув його крики, благання й плачі? Мабуть, бачив. Мабуть, чув. Бо тепер, як тільки подумає про загиблого Петра, найперше згадується, як він біг за фургоном, покинутий, не взятий за баштан. І це найдужче краяло серце при думці, що Петра вже немає й ніколи не буде, і Сірашеві вже не сказати йому, як жалкує за тим, що тоді зсадив і покинув його, якою гіркою була та чарка в степу і як мало було йому радості в тій поїздці. Не скажеш, не скажеш того Петрові довіку, а перед очима так і стоїть його заплакане обличчя, той біг і благання та крики, і червона сорочечка ще й досі жевріє маківкою у Сірашевому суворому серці, пече його й крає той далекий напівзабутий спогад.

Але ж... Як його вбито? Тепер це теж переслідувало дядька Сіраша не менш настійливо й пекучо, як і той спогад.

Уявлялося Дмитрові Івановичу, що його сина встрілили в голову і він навіть не почув того. Вмер в одну мить, та й уже. А іноді уявлялося, що встрілено його в груди і він чув, як пече куля, як вона рве легені й розбиває ребра. А може, Петра різнули з кулемета по ногах,

і він, покинутий своїми, в муках конав на морозі і вмер не від ран, а замерз у снігах.

— Поїхав би ти, Василю,— казав Сіраш старшому синові.

— Куди?

— Та хоч би й у Тирасполь. Писав же Петро, щоб приїхав.

— Та писав...

— Як він писав, ану почитай-но,— діставав Дмитро Іванович листа.

— Нащо воно вам,— сердився Василь.

— Читай, читай,— казав Сіраш.— Його ж слова. Ним писані.

«Як мене вб'ють,— незворушно писав Петро,— то приїдеш у Тирасполь, розшукаєш дружину командира батареї Паламарчука і забереш тут деяке барахло». Розрахунок був правильний: навіть коли б їх усіх повбивали, дружина комбата лишилась живою. Від неї Василь сподівався дізнатись якщо й не про все, то багато про що. І ще написав Петро перед боєм: «Може, батько турбуються про мене, то це даремно. Було б краще забути за мене, так, як забувають усі...» Видно, на кого образився вразливий Петро,— найбільше на батька, а також на свою Марію Федорівну, що так і лишилась чужою жоною. Так і в могилу пішов з тією образою. До самої смерті не забув.

Знайти в Тирасполі жінку командира батареї виявилось нелегко. Зате несподівано й легко вдалося Василеві знайти командира полку. Він тільки-но поткнувся на контрольно-пропускний пункт, як назустріч вийшов сивий підполковник, зупинився і пильно глянув на нього.

— Вам кого? — спитав підполковник, насупивши брови, мабуть, від постійної звички розмовляти завжди суворо й вимогливо протягом багатьох років командирської служби.

— Мені дружину комбата Паламарчука,— сказав Василь.

— Ви брат лейтенанта Сіраша?

— Так.

— По обличчю пізнав. Дуже схожі. Здрастуйте.— Підполковник подав Василеві руку й міцно стиснув йому пальці.— Прошу,— і владним жестом показав на ворота, повернувся і, пропустивши Василя, взяв його під руку.— Співчуваю вам, сердечно співчуваю,— сказав заклопота-

но.— Гарним був командиром ваш брат. Гарним артилеристом. Пристрій винайшов для підготовки даних. На війні пригодився цей пристрій, у бойовій обстановці застосували його в нашому полку. Та й не тільки в нашому. У всій Сьомій армії користувалися ним.

Вони йшли чистим плацом — подвір'ям, посипаним жовтим-прежовтим піском, повз смугу перешкод, на якій і слідів не було видно, а всі дерев'яні споруди свіжопофарбовані й незаймані. І ніде ні солдата, ні командира, ні старшини. Ні руху, ні гуку. Ні команди, ні пісні. Тільки прапорці маяли на щоглах та канати, напнуті весіннім вітром, туго погойдувались під перекладаиною, погойдучи й кільця, за які вже давно ніхто не брався. Тоскно і сумно було на все те дивитися, покинуте й забуте. «Пофарбували й побілили все, як по винесенню покійника», — подумав Василь.

Зайшли в кабінет командира полку. Він зняв кашкета, налив для чогось води в склянку, подав Василеві. Той покійрно випив. Налив і собі. Випив теж. Стомлено сів біля столу. Запросив і Василя сідати біля приставного столика. Довго закурював. Ще довше мовчав. А Василь усе дивився й дивився на плац за вікном і думав, що тяжко гинути на війні, та не легко, мабуть, і втрачати друзів та підлеглих. Особливо ж — давати одвіт, як оце зараз підполковникові. Добре, хоч не батько приїхав, а брат.

— Петро так ні разу й не був у відпустці,— сказав Василь.

— І з училища не приїздив?

— Ні з дійсної, ні з училища, ні тоді, як командиром став.

— Даремно,— сказав підполковник, але одразу й змовк. Може, відчув, що недоречно тепер про відпустку говорити. А може, пригадав, що й сам у батьків не був уже стільки років.— Хоча служба у війську — це не гостини в тещі,— натягнуто посміхнувся він та й спохмурнів одразу. Обличчя в нього було брунатне, загрубіле.— А як там батьки? Чи не потребують якої допомоги? Ви скажіть, то ми напишемо. Є вказівка...

— Батькам нічого не треба,— сказав Василь. Хотів додати: «Крім Петра», але вчасно одумався і сказав інше: — Батьки живуть добре, урожай теж добрий. Батьки у нас роботящі,— для чогось додав він, ніби похвастався.

— Це по дітях видно. Петро такий був командир, день

і ніч все ніби на варті, усе при ділі та при людях. Видно, так воно у вас в родині велося — завжди бути при ділі.

— Велося,— сказав Василь.— До цього нас змалку привчили...

Підполковник уважно глянув на Василя, й обоє замовкли надовго.

— А як його вбито? — спитав Василь якомога спокійніше.

Підполковник курих, наче й не чув, про що його питають.

— Розумієте, батько допитуються. Чи не випадково? На війні ж, мовляв, усякого буває.

— Випадково,— сказав підполковник. І замовк.

Збентежений Василь теж мовчав.

— Хай буде й випадково,— зважився він нарешті.— Все одно розкажіть. Хоча б для мене.

— А ви що ж,— звужив зіниці підполковник,— ви гадаєте, що на війні гинуть свідомо, заздалегідь приготувавшись? То тільки в кіно так буває. Та й то не у всякому. А насправді...— Він затягнувся й заговорив далі спокійніше, навіть лагідність пробилася в інтонаціях.— Не здумайте тільки батькові сказати, що Петро загинув випадково. Лейтенант Сіраш був справжнім героєм. От уявіть собі: лежить наша піхота з досвітку в снігах, вогонь по ній — голови не підвести. Гармати викотили на пряму наводку десь по обіді. Якраз це й були стодвадцятидвохміліметрові гаубиці нашого полку. Пристрілялися по батареях і біглим як дали — замовкли. Тільки піхота піднялась в атаку, аж тут кулемет десь із флангу знову чесо- нув. Знову залягли. А ваш брат взявся засікти кулеметника, став виманювати його: то шапку на палиці виткне з-за валуна, то тілогрійку висуне. А ті й розгадали, що їх виманюють. Замаскований кулемет мовчить, а за діло взявся снайпер. Одразу ж шапку було пробито. Я прикрикнув на лейтенанта, щоб припинив ті маніпуляції з обмундируванням, а він начепив на палицю тілогрійку і давай перебігати з нею від валуна до валуна, щоб кулеметник озвався і викрив себе — хоч по звуку його треба було засікти, бо піхота наша вже задубіла на тому скаженому морозі. От лейтенант і старався врятувати піхоту. Заставив-таки кулеметника відкрити вогонь. А як тільки кулемет застрочив, Сіраш і випростався на повний зріст, щоб побачити спалахи. Тут його снайпер і зрубав. Виждав, гад, вислідив нашого лейтенанта.

— Куди ж він його вцілив?

— У голову.

— Ну, хоч смерть легка,— сказав Василь по паузі.

— Втіха мала,— сказав підполковник, вже не дивлячись на Василя.

Розпрощалися вони чужішими, ніж зустрілися, і це теж були відголоски війни, що нікого не жалує і нікому нічого не прощає.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

«Капітана III рангу Сіраша П. Д. відкомандирувати в розпорядження управління з документами для довготривалого відрядження. Прибуття в Москву 10 березня на 9.00. Одержання повідомити негайно. *Азаров*».

— Я не питаю, чи зможете ви їхати,— сказав капітан I рангу, безпосередній начальник Павла Сіраша, викликавши його і вручивши щойно одержану телеграму.— Їхати, безумовно, треба. Хотілося тільки вас одразу попередити: може, доки готуватимемо документи, ви встигнете з'їздити додому, підбадьорите старих у цю тяжку годину...

— Яке вже тут підбадьорювання,— сказав капітан III рангу Сіраш.— Петра я їм не поверну, а самому зараз їхати ніколи — служба є служба.

10 березня за п'ять хвилин до дев'ятої капітан III рангу Сіраш був у приймальні начальника одного з управлінь Військово-Морського Флоту і, як тільки зайшов, негайно був проведений черговим по управлінню до контр-адмірала Азарова — моложавого, стрункого, смаглявого красеня, що зустрів Павла на порозі свого кабінету, і тут Павло одразу пізнав його: вони разом зустрічали й проводили через Середземне море наші кораблі з технікою для республіканців.

— Ви? — не повірив своїм очам Сіраш.

— Я, дорогий мій дон Пабло, я!

Вони обнялися посеред кабінету на очах у чергового — волонтери першої битви з фашизмом, що закінчилась, на жаль, не їхньою перемогою, проте відкрила їх замолоду славою і любов'ю всього прогресивного людства, бо що не кажіть, а вони лишалися втіленням Іспанської

республіки, потопленої в крові фашистами, але не згнаної її мужніми захисниками.

Для повної конспірації навіть громадяни однієї країни мало що знали про своїх співвітчизників, з якими пліч-о-пліч обороняли Мадрид чи Гвадалахару, — всі мали псевдоніми й звикли ні про що не розпитувати. Контрадмірал Азаров був там просто військово-морським радником в адміралтействі Іспанської республіки, і бачити тут його у такому високому чині й на такій посаді Павлові було приємно. Особливо тепер, коли він дізнався, що саме Азаров посилає його в це відрядження.

— Знову їду в справах нашої республіки? — спитав він Азарова, коли той відправив чергового і всівся з Павлом поруч на канапі під великою картою північного узбережжя Європи.

— Отут, — легко підхопився Азаров і показав на узбережжя Франції, що круто йшло на південь, до іспанського кордону, — в одному з портів, може, в Булоні або в Кале, є табір іспанських біженців — французи й досі тримають їх, сподіваючись, що «дивна війна» так і скінчиться для них — або бездіяльним сидінням в укріпленнях лінії Мажіно, або ж недалеким перемир'ям, а там і миром. Між тим вони глибоко помиляються: з настанням тепла й льотної погоди німці завдадуть їм нищівного удару, і ти, дон Пабло, можеш уявити, що буде з колишніми захисниками Іспанської республіки, якщо гітлерівці прорвуться на узбережжя і захоплять ті табори.

— А наші консули, наші військово-морські і військові аташе? — спитав Павло. — Невже вони не можуть добитися, щоб наших громадян репатріювали?

— З узбережжя їх самих вислали, як тільки оголосили війну Німеччині: зона найвірогідніших воєнних дій, військовий стан в країні — ти знаєш, привід легко знайти, особливо зараз.

— Раз дипломати не зуміли проникнути туди...

— За тиждень-другий із Мурманська вийде наш теплохід «Реконструкція» з вантажем лісу в Європу під прапором нейтральної країни — Союзу Радянських Соціалістичних Республік...

— Вже одна назва нашої Батьківщини вказує на те, що нейтральною вона аж ніяк бути не може.

— Згоден, дорогий дон Пабло, — обняв Павла за плечі Азаров, — але ж ми поки що не воюємо. Ні де-факто, ні

де-юре. Тому наші кораблі ходять у всі порти вільно й недоторканно.

— А дізнавшись про ці табори, кого і як я зможу повідомити?

— Про все це ми домовимося з ким треба. Вже домовились, не турбуйся.

— Зачекайте,— попросив Павло.— Востанне ми бачились під Гвадалахарою, і я після тої поразки вважав... Мені здавалося, що всі, хто не прорвався до Мадріда, загинули. Ну, значить, і ви...

— Ми прорвались у Більбао, на кораблі,— сказав Азаров.— Ну, а звідти — додому.

— Через Середземне море?

— Авжеж. І нам знаєш хто допоміг?

— Та хтось же мав допомогти, бо заколотникам вдалося на той час захопити майже всі військові кораблі. Та й німці з італійцями не дримали. Значить, хтось вас мав там провести, особливо від Гібралтару до Мальти — тим маршрутом, яким ходили наші кораблі з технікою. На той час цей маршрут стерегли... Майже перекрили зовсім фашисти.

— А провів нас, дорогий дон Пабло, той, хто завжди супроводжував нас від Мальти до Гібралтара: англієць «Ріпалс».

— Лінійний крейсер контр-адмірала Годфрі? — здивувався Павло.— Він же повернувся в Англію...

— Доки ви відсиджувалися в оточеному Мадріді, він устиг прийти з Скапа-флоу — головної бази флоту метрополії, а як ми вийшли з Більбао, зустрів перед Гібралтаром з есмінцями й сторожовиками і провів аж за Мальту. Фашисти тільки зубами скреготали, а вдіяти проти такої сили нічого не могли. Ти ж знаєш, відносно англійців вони дотримувалися нейтралітету.

— І багато ж вас прорвалося?

— Вся наша група. Ось ходімо, я тобі зараз же ще одного з наших покажу,— він повів Павла довгим коридором повз приймальню начальника управління, перед дверима з табличкою «Нарком ВМФ» залишив на якийсь час і, вийшовши, взяв під руку, завів у світлий просторий кабінет з високими вікнами.

Високий, білявий, круточолий адмірал з трохи припухлими повіками розумних сірих очей підвівся за своїм столом, спокійно й запитливо дивився на Павла, у якого враз стрепенулось серце,— він на одну мить притримав крок,

ніби збився з ноги, й запитливо оглянувся на Азарова з недовірою чи прагненням підтримки, але наступної миті підтягнувся, стройовим кроком рушив через довгий кабінет до столу. Адмірал вийшов йому назустріч і несподівано сказав, підвівши стиснуту в кулак руку:

— Салют, камарадас!

— Но пасаран! — вигукнув Павло, викинувши вгору зігнуту в лікті правицю із стисненим кулаком, і відчув, як його голос здригнувся.— Дон Ніколас,— сказав майже пошепки, не відриваючи від наркома захопленого й радісного погляду.— А я ж думав...

Колишній старший військово-морський радник уряду Іспанської республіки, а теперішній повний адмірал, нарком Військово-Морського Флоту СРСР подав йому руку й посадовив за приставний столик.

— У вас загинув брат нещодавно,— сказав він тихо й м'яко.— Ми співчуваємо вам,— показав він на Азарова й на всю будівлю наркомату красивими білими руками.

— Один загинув,— сказав Павло, глянувши наркомові в обличчя з любов'ю, відданістю, проникливо й щиро,— але стільки лишилося живих із тих, кого вже й бачити не сподівався! — натякнув на інтернованих республіканців.

— Багатьом треба тепер допомогти,— сказав нарком, обриваючи Павла й поглядаючи на годинник.— Там, у таборах на півночі Франції, багато наших інтербригадівців — уряд Рено—Лавалю їх затримав: виплеснулося буржуазне нутро, як тільки республіка зазнала поразки. Вони й цю війну Гітлерові програють, кинуть народ напризволяще, бо не знають і не розуміють його.

— Попросту бояться свого народу,— сказав Азаров.

— Правильно,— погодився нарком.— Бояться власного народу більше, ніж ворога — завойовника й поневолювача. І перше, що вони зроблять, щоб забезпечити собі особисті й політичні вигоди,— видадуть наших товаришів та й усіх борців за Іспанську республіку фашистам, як тільки настане крах. А може, використають це раніше, як привід до переговорів і замирення з Гітлером.— Він знову поглянув на годинник.

Вже одягнутий у все нове й ідеально підігнене, адмірал поправив перед дзеркалом свого картуза із золотим шитвом, потиснув обом руки й кивнув на Азарова:

— Він вам пояснить.

Спеціальними сходами, що вели до під'їзду з його

приймальної, нарком спустився до машини, яка його чекала й одразу ж рвонула з місця, як тільки він сів, трахнувши дверцятами.

— То продовжимо розмову? — спитав Павло Азарова так просто, наче вони знову перенеслися в Іспанію, десь під Уеску.

— Контр-адмірал Годфрі служить у британському королівському флоті. Війна є війна — все може трапитись: затримають вас за вимогами військового становища чи захоплять десь як призове судно, постарайся добитися до нього. Ти ж з ним на переходах від Мальти до Гібралтару зустрівався?

— Зустрівався не раз і запам'ятав його добре. Мабуть, і він не забув мене, бо кожного разу, коли «Ріпалс» проводив наші кораблі з танками через Середземне море, контр-адмірал Годфрі піднімався на наші пароплави й милувався ними. Та добитись тепер до нього буде непросто — далекувато сидить.

— На Годфрі надійся, а сам не плошай, — сказав би мій батько.

Тепер ті розкішно-строгі кабінети з великими вікнами і сяючими паркетами були далеко, як і його друзі-соратники в блискучих адміральських мундирах, на таких високих посадах, що не тільки не віддаляли — не давали йому можливості навіть внутрішньо, для самого себе, назвати їх своїм «начальством», бо їх єднало щось більше за всі можливі посади.

Усе те було тепер далеко, під ногами в Павла тремтіла від роботи могутніх двигунів і здригалася від ударів велетенських хвиль мокра палуба «Реконструкції», що вже третю добу безперестанку долає штормову полярну ніч, вперто й неухильно просувається на захід, через сніжні заряди, шквалисті дощі й кошлаті тумани торує свій шлях все далі та й далі від Батьківщини, все ближче та ближче до тих місць, де вирує над острівною імперією повітряна «битва за Англію», як її пишномовно охрестили геббельсівські посіпаки, щоночі несучи людям жертви й розвалища, а на континенті дримає в зимовій сплячці «дивна війна», викликана нерішучістю й нікчемністю англо-французьких «миротворців-соглашателів», мюнхенських лакуз, що поставили Європу на грань війни, а свої власні народи ввергли в її смертоносне пекло.

Чорні здіблені хвилі, народжуючись невідомо де в просторах світового океану, йшли одна за другою з невідво-

ротною послідовністю, били у правий борт гарматними пострілами, і згадаєш такої ночі добрим словом майстрів-корабелів, що створили своїми руками це чудо, відчуєш по-справжньому нездоланну силу стихії, перед якою навіть такий могутній корабель, хоч і тримається на поверхні, здається зухвалою іграшкою. В такому плаванні земля, що іноді навіть бовваніє по лівому борту, здається далеко-далеко, бо людина, думаючи про землю, де б не була, уявляє найперше свою Батьківщину й конкретні місця, пов'язані з її життям, а крім того, все, що переживається людьми в морі, на суші здається далеким і романтичним — Павло не раз дивувався захопленню берегових слухачів розповідями потерпілих на морі: вони лінувалися уявити собі всі жахи, пережиті в штормовому морі навіть близькими людьми, що цього разу уникнули катастрофи, а насолоджувалися лише гостротою переживань і драматизмом становища.

Бункерувалися в Нарівку, й, доки забирали на борт вугілля, питну воду, поповнювали продовольчі запаси свіжою рибою й норвезькими делікатесами, Павло, прогулюючись на палубі, помітив природну присутність кількох англійських канонерок, що стояли по шхерах зручної нарвікської бухти: Англія мала з Норвегією мирний договір про взаємодопомогу і, значить, дотримувалась його. А як тільки закінчили бункеровку й вийшли з Нарвіка в сутінковому присмерку полярної ночі, що вже починала світлішати, то у відсвітах бортових вогнів з капітанського містка помітили перший перископ.

Він з'явився поміж двома хвилями у велетенській вирві-западині, помережаній білою піною. Саме через ту серпанкову білість перископ підводного човна здався особливо загрозливим, неприродно твердим серед збурих переливчастих вод, лисучо-чорним і холодним, як смерть у полярному морі.

Хвилі, розступившись, відкрили навіть вершечок рубки підводного човна. Гойднувшись та піднявшись над тією місциною цілою горою води, нова хвиля, ще вища за попередню, поглинула, залила рубку й перископ, наче там нічого й не було. Проте він з'явився знову. І не за кормою, як можна було чекати, враховуючи добрий хід теплохода, а прямо по носу, трохи правіше, ніби підводники не хотіли випустити «Реконструкцію» мористіше, а намірилися притиснути її до берегових шхер. В штормовому морі виявити підводний човен можна було тільки за яки-

хось екстраординарних умов. Це насторожило Павла: він бо знав, що в таку негоду підводні човни не залишають своїх баз. Цей же не просто дрейфував на штормових хвилях — він патрулював на траверсі Нарвіка, ніби когось вистежував.

А незабаром по правому борту з'явився й другий перископ, уже набагато далі по курсу. «Реконструкція» стишила хід, даючи можливість своєму несподіваному «ескорту» зманеврувати чи піти вперед, але обидва човни теж спинились в ідеальній позиції для торпедної атаки.

Багато тоді писалося в газетах про напади поодиноких підводних човнів і «вовчих зграй» на окремі транспорти й каравани в Північній Атлантиці, в Північному морі й Льодовитому океані — геббельсівська пропаганда повідомляла про це з бумом, вихваляючи «доблесть» підводних піратів Деніца, агентства Рейтер та Франс Прес — з обуренням і скорботою, бо що ж є підлішого на світі, як напасті зграєю оснащених гарматами й торпедами підводних човнів на беззбройний, беззахисний транспорт і топтити його біля пакових крижаних полів серед темної полярної ночі.

Саме таку акцію, очевидно, готували зараз проти «Реконструкції», і Павло, стоячи на містку поруч з капітаном, спитав:

— Ви не можете освітити кормовий прапор?

— У нас він один,— спокійно сказав капітан, не спускаючи погляду з перископів, нагнувся до мікрофона.— На спардеку,— ще спокійніше, як здалося Павлові, командував він.

— Єсть, на спардеку,— відгукнулись одразу ж по системі внутрішнього оповіщення.

— Увімкнути прожектор, освітити Державний прапор! — наказав капітан урочисто й суворо.

Спалахнуло сліпучо-синювате світло, шугонувши вузьким потужним мечем крізь розсіяний полярний морок, спалахнуло гаряче й червоно на тривожно-тріпотливому полотнищі із золотими серпом та молотом, і ніби вся далека й могутня Батьківщина осінила самотню «Реконструкцію» в холодному збуреному морі.

— На полубаку! — сказав капітан уже тривожніше, бо обидва човни випередили теплохід і могли в перископи не помітити прапора, що тривожно й величаво бився за кормою.

— Єсть, на полубаку,— відгукнулися негайно — не

тільки вахтенні, вся команда не спала й стояла, очевидно, на всіх відповідальних постах, незважаючи на дощ, на снігові заряди, що пострілювали на відкритих надбудовах і на палубі мовби шрапнеллю.

— Опустити аварійні ліхтарі, освітити написи на борту!

— Єсть, Василю Остаповичу,— відгукнувся старший помічник капітана, що постійно перебував у носовій частині, на полубаку, і додав тихше: — Вони спливають.

Перископи справді стали більшати на очах, ніби росли з води, потім з'явилися майже одночасно рубки — чорні, лискучі, освітлені потужними забортними вогнями «Реконструкції». Видно було, як з них стікає вода і завихрюється, підхоплена штормовим рвучким вітром. Обидва човни танцювали на хвилях, немов поплавки,— їх розхитувало з носа на корму, з боку на бік, підкидало на самі верхечки хвиль і жбурляло в пучину між хвилями, але вони вперто трималися на плаву, доки «Реконструкція» не пройшла поміж ними, і коли її спардек порівнявся з човном, що був мористіше, щось там гучно клацнуло, і металічний голос, підсилений потужним динаміком, розірваний вітром і час від часу захльостуваний хвилями, а тому — могильно-уривчастий, мов в утопленника, ламаною англійською мовою наказав їм узяти подалі від берега і йти повз Тронхейм, не заходячи в нього.

— Вас там зустрінуть,— пообіцяли з розгойданого штормом човна, і він швидко занурився в хвилі — це, мабуть, було єдине його спасіння від шторму. Другого човна вже давно не стало на поверхні, і «Реконструкція» лишилась одна в бурхливому морі.

— Вахтенним на місцях стояти, решті команди — спочивати! — наказав капітан так само спокійно, і в багатьох на теплоході відлягло від серця хоч ненадовго.

Пішов спати за вимогою капітана й Павло Сіраш. Доки спускався з капітанського містка й переходив палубою, по якій розгулювали хвилі, перекочуючись через корабель за кожним шквалом, а тому — тримайся міцно за линву, щоб не зміло, не розстібай зюйдвестки, щоб за мір не залилось! — доки перебігав від спардека на ют, де в кормовій надбудові була його каюта, по всьому кораблю черкнуло раптом прожектором протиповітряної оборони, мов мечем, і, вхопившись за фальшбортові поручні та перегнувшись через них, Павло побачив попе-

реду ще одного підводного човна на плаву, що, здалеку освітивши своїм прожектором прапор на кормі і назву теплохода в носовій частині, почав занурюватись і щез у хвилях, як і два його попередники. «Щось вони тут затівають серйозне»,— подумав Павло.

Засобами радіообміну човни «вовчої зграї», з якою після газетних повідомлень йому вперше довелося зіткнутися сьогодні, були, очевидно, оповіщені попередніми човнами, тому, пересвідчившись, що це саме вона, «Реконструкція» не чинили їй ніяких перешкод. Спустившись у тамбур житлового приміщення і ретельно задраївши водонепроникні двері, Павло зайшов до своєї каюти, роздягнувся і ліг у немислимо суху й теплу після такого лютого й холодного шторму постіль, а спати, проте, не міг, незважаючи на смертельну втому: давалось взнаки пережите хвилювання й очікування можливих ускладнень.

Ще не раз і не два в його ілюмінатор вривалося болісно-сліпуче світло зенітних прожекторів з підводних човнів, що передавали «Реконструкцію», немов естафету, по вибудуваній уздовж пакових крижаних полів шерензі, і Павло в напівсні уявляв, як те синювато-мертвотне світло вихоплює з розсіяного штормового мороку полярної ночі палахкотюче знамено Батьківщини, мовби обагрене кров'ю героїв революції й громадянської війни, і підсвідома, всмоктана з молоком матері, охоплювала душу ніжність і гордість. «Мила моя, далека,— думав він про свою Радянську землю.— Ти така праведна й чесна, що навіть на дорогах війни фашисти дають дорогу кораблям під священним твоїм знаменом!»

«Реконструкція» йшла і йшла, час від часу освітлювалась прожекторами підводних човнів, і оскільки вони цілилися своїми сліпучими яскравими мечами найперше на Державний прапор, то й виходило так, що наш прапор проносився через війну і темряву, повз береги холодної Скандинавії як символ невмирущості соціалізму.

До Тронхейма було годин вісімнадцять ходу, йшли весь час понад береговою лінією, спускаючись все крутіше на південь та південний захід, і коли Павло прокинувся, в ілюмінаторі посвітлішало, а коли вийшов на палубу, то побачив похмурий штормовий ранок і здивувався, що вони стоять. Від того він, мабуть, і прокинувся, що «Реконструкція» зупинилась, двигуни її збавили обerti, а штормова бовтанка припинилась. Тепер вони стояли у вузькому фіорді з гранітними скелями-урвищами по бе-

регах, вихід їм загороджував сталевий корпус якогось лінкора, що, очевидно, й завів «Реконструкцію» сюди, а за ним, зовсім близько від берега, йшли та йшли кільватерною колоною транспорти, набиті вкритою брезентом технікою, людьми в мокрих плащах з відлогами, напнутими на однакові голови, і Павло все зрозумів: німці висаджуються по всьому узбережжю Норвегії — висаджуються таємно, під прикриттям шторму й полярної ночі, що вже порідшала й посвітлішала тут, але ще панує в Нарвіку, бо ж саме туди, у Нарвік, ішли кільватерним строем під прикриттям бойових кораблів оці транспорти.

— Хто це? — спитав хтось у нього за спиною по-англійськи, і, обернувшись, побачив Павло двох автоматників біля штормтрапу, а за ними свого капітана поряд з молодим худорлявим офіцером у не нашій морській формі, прикритій чорною зюйдвесткою, з якої стікала вода, бо дощ і шторм не припинялися.

— Мій помічник по палубній команді, — сказав капітан так само англійською мовою.

— Боцман? — ніби зрадів чужинець. — А де ж його вуса? В російському флоті всі боцмани вусаті...

— А в німецькому, — сказав Павло Сіраш, відзначивши сильний німецький акцент пришельця, — всі матроси руді. Чи не так?

— Так! — зареготав німецький офіцер, намагаючись поляскати Сіраша по плечу, вивільнивши з-під зюйдвестки рукав мундира із трьома золотими шевронами капітана третього рангу. Сіраш відсторонився і пильно глянув у вічі офіцерові, що мав однакове з ним звання й дуже нагадав йому тих своїх співвітчизників, які воювали проти республіканців в Іспанії й інколи потрапляли в полон. Павло в ньому пізнавав свого колишнього і вбачав майбутнього ворога. Тому придивлявся до нього надто пильно. Німець не витримав його погляду й одвернувся до капітана.

— Перепрошую, пане капітан, — сказав він, торкнувшись вивільненою з-під зюйдвестки рукою козирка. — Необхідна формальність, продиктована вимогами бойової обстановки, в яку ви потрапили. Ну, що там? — крикнув він німецького мовою, схилившись у напіврозкритий, а до цього ретельно задраений трюм.

— Ліс, ліс і більше нічого підозрілого! — гукнули йому знизу.

— А у вас? — крикнув він у мегафон, націлюючись на

капітанський місток, де, мабуть, переглядалися записи в судновому журналі.

— Тут згадуються зустрічі з нашими підводними човнами з «вовчої зграї» Пріна...

— Пріна? — занепокоївся капітан третього рангу.— Так і написано: Пріна?

— Написано просто: підводні човни, о такій-то порі, в такому-то місці... Вирвати? — спитали капітана третього рангу.

Капітан третього рангу на мить замислився, бадьоро підвів голову, глянув на місток:

— А човни насправді були, лейтенанте?

— Авжеж були, ми з вами знаємо...

— Нехай і інші знають.

— Навіть англійці?

— Особливо англійці, бо вони на весь світ кричать, що потопили наш підводний флот і в нас не лишилося жодного справного підводного човна. Сподіваюся, сьогодні вони щось скажуть інше. Спускайтеся сюди,— гукнув він на місток.— А ви підіймайтесь на палубу,— гукнув у трюм і, повернувшись до нашого капітана: — Вибачте, проста формальність.— Він козирнув, обидва автоматники кинулись до штурмтрапа, допомогли спуститися йому, потім тим, що були на містку і в трюмі, а вже за ними, поскидавши зюйдвестки, спустилися й самі.

Мелькнули над фальшбортом безкозирки із затиснутими в зубах стрічками, і Павло Сіраш устиг прочитати гостру холодну готику: «Гнейзенау». Безкозирки пропали за бортом, а знизу, з командирського мотобота, капітан третього рангу німецьких військово-морських сил наказав:

— Ідіть услід за нами в трьох кабельтових — ми проведемо вас до Тронхейма! — Він махнув рукою, і мотобот, набираючи швидкість, помчав до лінкора, що стояв під парами на самому виході з бухти і, здається, стежив за морем.

Тронхейм горів, це стало видно, як тільки витяглися з фіорду, а на північний захід до Нарвіка йшли і йшли крізь збурене море транспорти, набиті військами й технікою під конвоєм бойових кораблів, і не видно було кінця їхньому кільватерному строю, що горнувся до самісіньких берегових скель і урвищ. «Яко тать внощи»,— подумав Павло Сіраш і пішов слідом за капітаном на командний місток.

На початку травня 1940 року командуючий радянськими військами в Монголії комкор Жуков одержав наказ негайно вилетіти з Улан-Батора в Москву і з'явитися в Наркомат оборони за новим призначенням. У дорозі він почув по радіо постанову уряду про присвоєння вищому командному складу Червоної Армії генеральських звань. Трьом з-поміж них — начальникові Генерального штабу Мерецкову, командуючому Московським Особливим військовим округом Тюленеву і йому, Жукову, було присвоєно звання генерала армії. Це зворушило й схвилювало його. Біля трапа генерала армії Жукова зустріли працівники Наркомату оборони, з аеродрому повезли його в спеціально приготовлений для нього номер у готелі «Москва» із сервірованим до обіду столом, сказали:

— Вас прийме товариш Сталін — готуйтеся. — І залишили самого.

Він готувався до цієї зустрічі, яка мала круто повернути його життя й долю, серйозно, скрупульозно, як він звик усе робити за свою багаторічну службу в армії. Але, коли Сталін прийняв його в присутності інших членів Політбюро в своєму строгому й просто обставленому кабінеті, йому не знадобились ніякі приготовлені викладки й тези про Халхин-Гольську операцію — тут все, очевидно, було відомо давно, ще з минулорічних його бойових донесень.

— Здрастуйте, товаришу Жуков, — злегка кивнувши головою, тихо привітався Сталін, закурив люльку й одразу ж просто й буденно спитав: — Як ви оцінюєте японську армію?

Сталінова простота і звичайність вразили Жукова ще більше, ніж високе звання, яке було йому присвоєне так несподівано — з комкора аж до генерала армії. Сама фраза й особливо спокійний тон, яким вона була вимовлена, зняли геть наліт офіційності і разом з тим одразу ж дали Жукову відчуття, що його тут цінують як рівного, що через те саме йому дається беззастережне й само собою зрозуміле право визначити слабкі і сильні сторони ворога, якого він із своїми військами розбив на далекому Халхин-Голі, а значить, як ніхто зараз, знає його.

Сталін розмірено й спокійно ходив уздовж кабінету, попихкуючи люлькою, беззвучно ставив на м'який килим мовби ще м'якіші чоботи. І таке все було знайоме в його поставі й манерах, так ласкаво всміхалися Жукову мудрі очі Калініна із-за чистих скелець окулярів з сильною ді-

оптрією, що він забув усі свої викладки й цифри, позбувся заготовлених фраз і формулювань і сказав просто, як у звичайній бесіді, що японський солдат добре підготовлений, особливо для ближнього бою, і взагалі японська піхота відзначається боєздатністю.

— А саме? — зажадав уточнення Сталін, скупом махнувши затиснутою в кулаці люлькою, бо, мабуть, сам не раз думав про бойову підготовку всієї Червоної Армії на порозі тих подій, які вже розгорнулися в Європі і які малювалися в його уяві на кордонах нашої Вітчизни. Задумливі очі його, примружені й трохи печальні, дивилися, здається, далеко, а бачили мовби ще далі. — Чим ця підготовленість визначається?

— Бездоганним опануванням тактики одиночного бійця... — почав Жуков, підбираючи для цього найсуттєвіші слова.

— А що я вам говорив, — гойднув Сталін затиснутою в кулаці люлькою в бік Ворошилова і кивнув Жукову: — Продовжуйте, будь ласка.

— Хотів би відзначити, — продовжував Жуков, — віртуозне володіння особистою зброєю, шанцевим інструментом, прийомами багнетного бою. Японський солдат дисциплінований, запопадливо виконує всі команди і впертий особливо, коли обороняється. Молодший командний склад підготовлений дуже добре і веде бій з фанатичною впертістю. Молодші командири в полон не здаються і не зупиняються перед «харакірі»...

— А командування? — спитав Сталін, продовжуючи повільно міряти кроками свій кабінет і смоктати люльку. — Чи відповідає рівень японського командування сучасним вимогам ведення війни?

Жуков сказав, що офіцерський склад, особливо старший і вищий, малоініціативний, схильний до шаблонних дій.

— А як діяв проти вас генерал Камацубара — колишній військовий аташе в Радянському Союзі — спитав нарком іноземних справ.

— Як командує шостою армією, генерал Камацубара очолює головне угруповання японських військ при захваті гори Баїн-Цаган, а побачивши, що події розвиваються не на його користь, ще в ніч на четверте липня він утік зі своєю оперативною групою на протилежний берег Халхин-Голу і не спромігся надати допомогу сковуючій групі генерала Ясуока, котру ми теж розгромили. Ще до завершення подій Камацубара й із самої Монголії втік,

залишивши напризволяще свої війська в розпалі бою. Я б такого командуючого розстріляв, а йому в Мукдені вручили орден невідомо за що.

Сталін зупинився, уважно глянув на Жукова, задумливо розгладив широким чубуком жовтуваті вуса.

— Ви мали чисельну перевагу? — спитав він тихо.

— Тільки на вирішальних напрямках фронту.

— Це — оперативна майстерність, яку ви блискуче опанували, — сказав Сталін, рушаючи за свій великий стіл, і, роздумуючи, зупинився перед ним. — Я питаю про загальну чисельність військ, зайнятих з обох сторін у цій операції, а також в окремих її фазах.

— Чисельна перевага весь час була на боці військ Камацубари з самого початку. Після розгрому на горі Байн-Цаган він одразу ж підтягнув до своєї оборони північні й південні охоронні загони з флангів, а з Делтен-Суме, де розташовувалися його оперативні резерви, — чотирнадцяту піхотну бригаду, яку ми потім, у ході головної операції, оточили й знищили.

Сталін уважно вислухав, помовчав, завершив коло, обходячи стіл, і заново натоптав тютюну в люльку.

— Як діяли наші війська? — спитав Жукова звідти, з-за столу.

— Наші кадрові війська діяли в наступі і в обороні за всіма вимогами радянської оперативної школи...

Сталін рушив з-за столу, зупинився проти Жукова.

— Що, на вашу думку, було вирішальним у нашій перемозі над вишколеною, відбірною імператорською армією, якою є шоста японська армія? Крім оперативного досконалого керівництва військами? — підкреслив він, неквапливо розкури в люльку і рушив червоно-зеленим килимом уздовж столу, за яким сиділи члени Політбюро.

— Вирішальним фактором вважаю бойовий дух, військову виучку наших військ і безсумнівну їхню технічну перевагу над японськими військами.

— Що ви можете сказати про технічну оснащеність японської армії? — спитав Сталін, повертаючись від дверей до столу.

Жуков сказав, що вважає її відсталою. Японські танки явно застарілі, погано озброєні і з малим запасом ходу. І хоч наші БТ-5 і БТ-7 через бензинові двигуни дуже вогнестійкі, вони набагато маневреніші й боєздатніші за японські танки. Якби в моєму розпорядженні не було двох танкових і трьох мотоброньових бригад, ми,

безумовно, не змогли б так швидко оточити й розгромити шосту японську армію Камацубари з приданими їй військами. Вважаю, що нам треба різко збільшити в складі збройних сил бронетанкові й механізовані війська.

Сталін уважно оглянув усіх членів Політбюро, ледь помітно всміхнувся у вуса, мовби сам до себе, задоволений такою переконаністю й категоричним висновком Жукова, що були, очевидно, вистраждані й вивірені в боях. За вікном Сталінового кабінету сідало сонце, і звернені в протилежний від нього бік стрімкі покрівлі кремлівських храмів і башт уже сутеніли, всотуючись прозорою вечоровою синявою, яка виникає, мабуть, тільки в травні. Жуков ніяково подумав, що його розмова зі Сталіним і членами Політбюро надто затяглася, що на них, і особливо на Сталіна, чекає безліч інших невідкладних справ, але Сталін зупинився проти нього зацікавлений, привітно глянув жовтуватими зіркими очима і спитав заохочуюче:

— Ну, а як наша артилерія показала себе в цих боях?

— Артилерія наша у всіх відношеннях переважала японську, особливо в стрільбі із закритих позицій. В цілому, товаришу Сталін, наші війська стоять значно вище від японських.

Сталін слухав з величезною увагою. Жукову здалося, що він навіть голову схилив у його бік, щоб краще чути, і, підбадьорений такою теплою увагою, продовжував:

— Гадаю, що японська сторона зробить тепер для себе правильніші висновки про силу й боєздатність Червоної Армії.

Члени Політбюро жваво Perezирнулися, і Калінін підбадьорливо й по-старечому ласкаво підморгнув Жукову й тепло всміхнувся.

— Тепер у вас є бойовий досвід,— сказав Сталін.— Приймайте Київський округ і свій досвід використовуйте в підготовці військ.

Окрилений увагою Сталіна й членів Політбюро, високим призначенням в один з найкращих і наймогутніших військових округів, Жуков сміливо й відкрито глянув на Сталіна, збираючись подякувати за довір'я, але Калінін випередив його.

— А от на Заході війна, здається, зайшла в ту саму фазу, якою завершилася перша імперіалістична,— сказав Михайло Іванович.— Вам не здається, товаришу Жуков?

— Перебуваючи в Монголії, я не мав можливості в деталях вивчити хід бойових дій між Німеччиною й англо-

французьким блоком. Користуючись нагодою, сам хочи спитати: як зрозуміти вкрай пасивний характер війни на Заході і який передбачається подальший розвиток військового конфлікту?

Усміхнувшись, Сталін повернувся від столу, став навпроти Жукова, знову роздумливо розгладив вуса прокуреним широким чубуком.

— Даладьє і Чемберлен,— сказав він по паузі,— не хочуть серйозно влізати у війну з Гітлером. Вони все ще сподіваються підбити Гітлера на війну з Радянським Союзом. Відмовившись тридцять дев'ятого року від створення з нами антигітлерівського блоку, вони тим самим не захотіли зв'язувати Гітлерові руки в його агресії проти Радянського Союзу. Але з цього нічого не вийде. Їм доведеться самим розплачуватись за недалекоглядну політику. Що ж до характеру бойових дій на Заході та їх розвитку в майбутньому вас докладно поінформують у Генеральному штабі. До побачення, товаришу Жуков,— знову злегка кивнув головою Сталін і попрямував за свій стіл.

Попрощавшись із членами Політбюро, генерал армії Жуков рушив до високих дверей, відчиняючи їх, оглянувся. Всі дивилися йому вслід, а Сталін, запаливши сірник і тримаючи його вогник над набитою тютюном люлькою, сказав тихо й спокійно, проте Жуков почув кожне його слово:

— Я скажу Мерецкову, він зв'яжеться з вами.

Жуков вийшов. На подвір'ї Кремля вже посутеніло. В теплій тиші пахло свіжоскопаною землею і молодою травичкою, ледь гірчило щойно вибухлими бруньками бузку, прогрітими сонцем.

Вартовий перед Спаською вежею віддав генералові армії честь по-єфрейторськи, хвацько відставивши новісіньку СВТ на витягнуту руку й різко кинувши знову її до стегна. Жуков неквапливо відповів, торкнувшись козирка парадною рукавичкою, і приязно всміхнувся молодому сержантові, що виструнчився перед ним ще дужче, з юнацькою самовідданістю й бравістю.

В саду під високою кремлівською стіною літали й метушилися над деревами крикливі граки, стугоніли заповнені натовпом московські вулиці, вряди-годи озвучувані різкими й мелодійними автомобільними сигналами, і на древній брук Красної площі, як тільки Жуков, вийшовши з воріт Спаської вежі, ступив на нього, посипалися кришталеві дзвони Кремлівських курантів.

— Раз, два, три,— лічив їх у такт своїм крокам генерал армії Жуков.

За восьмим ударом куранти змовкли, і звуки вечірньої Москви, од яких він устиг відвикнути в далекій тихій Монголії, стали чутнішими, обступили його, облягли, мов найкраща музика в світі.

Повернувшись у свій номер у готелі «Москва», він довго стояв біля розчиненого навстіж вікна, дивився на залиту вогнями вулицю Горького, а перед очима в нього виринав кабінет Сталіна, члени Політбюро за довгим столом, хазяїн кабінету, що так по-домашньому просто походить з люлькою в руці, задумливий і спокійний. Перебував під сильним враженням від простої зовнішності Сталіна, його негучного голосу, конкретності й глибини суджень. Був зворушений увагою, з якою слухав його Сталін, все міряв та міряв свій просторий номер кроками і ніяк не міг заспокоїтись.

Ще й не роздягнувся, як пролунав різкий і уривчастий телефонний дзвінок.

— Георгій Костянтинович? — пізнав він спокійний голос Мерецкова.

— Я слухаю, Кириле Опанасовичу, здрастуйте.

— Машину подано до головного під'їзду готелю «Москва» з вулиці Горького. Жду вас у себе. До зустрічі.

— Виїжджаю негайно,— відгукнувся Жуков і почув, як Мерецков кинув трубку на апарат.

Довгим чорним лімузином промчали чистими вулицями Москви, залитими яскравими вогнями, заповненими по-весняному строкатим натовпом, і вже за кілька хвилин у супроводі чергового по Генеральному штабу генерал армії Жуков увійшов до кабінету Мерецкова, що зустрів його перед своїм столом, вийшовши назустріч, подав міцну короткопалу руку:

— Вітаю, перш за все, з блискучим завершенням операції по розгрому японських агресорів на Халхин-Голі й видворенням їх з братньої Монголії,— сказав він енергійно, трохи несподіваним для такої опасистої постаті дзвінким голосом.— З високим званням тебе, Георгію Костянтиновичу, і високим призначенням на наш кращій округ.— Тут Мерецков по-армійськи просто всміхнувся й пожартував: — Самого наркома замінив на цій посаді — хіба ж не прикмета?

Жуков змовчав. Він досі був усе ще під враженням розмови зі Сталіним, і ці поздоровлення, невинні жарти

й багатозначні натяки не пасували до його настрою, не сприймалися, здавалися дріб'язковими й непотрібними.

Мерецков уловив його настрій, одійшов за свій стіл, взяв указку, рушив до великої карти Європи, що займала по той бік стола майже весь простінок.

— Що ж воно там робиться, на Заході? — спитав Жуків, простуючи за ним до карти.— Кашу вони там зібрались варити чи воювати?

— Кашу варять англійці й французи,— сказав Мерецков.— Німці ж не про кашу мріють Доки англійці й французи відсиджувалися за лінією Мажіно, німці багато встигли зробити, щоб покращити своє стратегічне становище й надійно прикрити розгортання військ і майбутні операції з усіх вірогідних і можливих напрямків. Ось подивись, де вже вони,— Мерецков повів указкою на північ від Німеччини, проминув Ютландський півострів, протоки Скагеррак і Каттегат, узбережжя Данії.

— Ти, Кириле Опанасовичу, будь ласка, про все по порядку...

— Тепер тобі треба знати оперативну обстановку на західному театрі досконало,— сказав Мерецков.— Почну з найважливіших подій. Дев'ятого квітня несподівано для англо-французьких об'єднаних штабів німці пройшли під покровом довгих штормових ночей, сніжних зарядів величезні відстані збуреним Північним морем та Північною Атлантикою і висадилися одночасно на узбережжі Норвегії, починаючи від Нарвіка й до Тронхейма, і того ж дня окупували Данію.— Мерецков показав на карті шляхи просування і пункти висадки.— Під носом у всемогутнього британського флоту їхні кораблі прокрадалися на північ разом зі сніговими та дощовими шквалами, ніким не помічені, начинені технікою, набиті солдатами. Вони висадилися повсюди, доки союзні штаби засідали в Лондоні та розробляли план висадки в дружню англо-французам Норвегію, щоб випередити противника, про наміри якого, очевидно, знали. Коли ж англійці, здійснюючи намічений план, поткнулися в Нарвік, щоб перерізати основну магістральну залізницю, що веде зі Швеції, та припинити доставку шведської залізної руди в Німеччину, їх зустріли масованим вогнем егерські батальйони австрійського генерала Діттля.— Мерецков показав розташування вузлів опору та лінію оборони німців у Північній Норвегії. Потім відійшов від карти й сів за стіл.

— Вдалася їм і цього разу авантюрна операція,— продовжував він,— не підкріплена ні силами, ні засобами, ні оперативними передумовами, розрахована тільки на несподіваність нападу. Ні в повітрі, ні тим більше на морі переваги у гітлерівців не було, і все ж вони зважились на таку авантюру і в результаті захопили Норвегію й Данію, втримують усе узбережжя Скандинавії й досі.

— Авантюризм та непомірна самовпевненість,— сказав Жуков,— інколи приносили успіхи до пори, а потім все одно настає розплата. А яка зараз обстановка?

— Піхотні й танкові дивізії й корпуси вермахту на вихідних позиціях очікують наказу й льотної погоди для люфтвафе. А Гітлер усе відтягає та відстрочує початок удару, бо щось його все-таки муляє, чогось він боїться. Навіть після неймовірно вдалої операції «везерські навчання» по захопленню Данії й Норвегії. Тим часом літак з дуже важливими документами, в яких розкривався план майбутнього удару, впав на території Бельгії, майор і капітан розвідки, що везли ці документи, пропали безвісти, і можна припустити, що весь таємно розроблений план став відомий союзникам. Тільки після цього Гітлер змушений був, усупереч Кейтелю, Йодлю, всьому ОКВ і генеральному штабу, прийняти план Еріха Манштейна.

Еріх Манштейн, п'ятдесятидвохлітній генерал-лейтенант, заступник начальника генерального штабу і начальник оперативного управління, був призначений на час французької кампанії начальником штабу групи армій «А», що відіграла в цій операції допоміжну роль, з самого початку виступив з різкою критикою виробленого генеральним штабом та ОКВ, тобто головнокомандуванням вермахту, плану. План цей будувався на застарілій доктрині Шліффена й полягав у тому, щоб правим крилом армій через Бельгію й Люксембург ударити в обхід лінії Мажіно й оточити потім війська союзників, вийшовши в тил їм у районі Седана. Старий фельдмаршал навіть умирав зі словами: «Ради бога, зробіть мені сильніший правий фланг!»

Гітлер, закоханий у Шліффена, у вікінгів, у легенди про могутність германського духу, часто наводив ці слова і тому беззастережно затвердив, а може, й сам запропонував відродити план Шліффена й діяти за цим планом, освяченим фразою вмираючого фельдмаршала.

Еріх фон Манштейн чхати хотів на легенди, на Шліффена, на ефемерні й вигадані традиції. Він думає най-

перше про власну славу і знає, що нові роди військ — танки та авіація — потребують нової тактики й стратегії. Тому він ще пізньої осені тридцять дев'ятого року розробив і запропонував німецькому командуванню інший план завоювання Франції.— Мерецков підвівся з-за столу, підійшов до карти.— За цим планом,— сказав він,— основний удар завдається тут,— показав він на карті,— в центрі лінії Мажіно, в районі Седана.

Жуков підійшов і довго та уважно розглядав величезну карту.

— Ясно,— сказав він Мерецкову,— французи й англійці тут їх не ждуть: найдосконаліша в світі лінія оборони, лисисті гори, де так багато водних перешкод і так щедро пересічена місцевість, що її легко визначити як непридатну для пересування механізованих військ.— Він ще довго простояв біля карти, щось вивчаючи й прикидаючи.— А знаєш, оперативний задум Манштейна відповідає сучасним вимогам ведення війни. Прийняли ж його план у генеральному штабі?

— Поки що невідомо,— стенив Мерецков плечима.

Першим опонентом Манштейнового плану виявився командуючий його групою армій генерал-фельдмаршал Рундштедт — найавторитетніший серед фельдмаршалів і найближчий серед них до самого фюрера. Він категорично відмовився підтримати запропонований Еріхом фон Манштейном план перед вищим командуванням.

— По-перше,— сказав він своєму начальникові штабу,— де це бачено, щоб нижчий штаб підміняв вищі штаби й верховне командування? Ми лише виконавці, а не стратеги. По-друге, я не вірю в успішне втілення вашого плану: прорвавши оборону, танки не проб'ються через свої обози й піхотні колони, як у Мазурських болотах в польській кампанії, не вирвуться на оперативний простір. Я воював в Арденнах в першу світову, знаю там місцевість: вона танконепрохідна, зовсім непридатна для здійснення вашого задуму.

— Гадаєте, будуючи лінію Мажіно й завозячи на її будівництво стільки бетону й арматури, фортифікаційне устаткування й артилерію, французи не побудували там доріг?

Фельдмаршал мовчав. Йому не хотілося змагатися з вищими інстанціями, встрявати в це діло. Тому він сказав:

— Це тільки припущення, а на самих припущеннях

стратегічного плану не вибудуєш. Я не хочу ризикувати,— зізнався він.

— А я не можу брати участь у застарілому доктринерському плані, що ґрунтується на передсмертному маренні Шліффена! — майже крикнув Манштейн роздратовано.— Це призведе нас до тяжких втрат і, можливо, до затяжної позиційної війни: англійський експедиційний корпус може вдарити з півночі й обрубати наш правий фланг у самому зачатку операції.

— Англіїці вміють битися не лише на морі,— погодився Рундштедт.— Якщо ви так переконані в своєму плані, то гарненько розвідайте пропускні можливості доріг у районі Седана, і хай вас боронить бог від дилетанства і гніву фюрера. Зважте все, обґрунтуйте.

— І ви підпишете?

— Якщо переконаєте мене — відправлю Браухічу.

— Браухіч буде найзапеклішим противником: він розробляв теперішню директиву. Тут може вирішити тільки фюрер.

— Через голову ОКВ до фюрера нам не добратися.

— Поговоріть з Кейтелем. З Йодлем.

— Один — солдафон. Другий — хитрий, як лис. За тяжке діло беретесь, генерале. Машина запущена. Остерігайтесь її коліс.

— Краще сказати, гусениць.

— Якщо хочете, то й гусениць. Від цього вам не легше.

Вони прогулювались вуличками заснулого містечка Кобленц, в якому розташувався штаб групи армій «А», будиночки за облетілим і поріділим живоплотом біліли стінами, на дахах зблискували іскорки інею, і тихо-тихо було навколо. Охорона відставала, і можна було не турбуватись, що їх хто-небудь підслухає.

— Ви друзі з Гудеріаном? — спитав Рундштедт.

— Вчилися разом в академії,— сказав Манштейн.— Я вже думав про нього.

— Запросіть його, покажіть найновіші французькі карти. Чи візьметься він провести танки через Арденни?

— Так. Подзвоню йому зараз.

«Візелер-шторх» з Гудеріаном приземлився на аеродромі штабу групи армій опівночі. З аеродрому поїхали на квартиру до Манштейна. Манштейн поклав перед Гудеріаном карту з обстановкою на лінії Мажіно, з нанесе-

ним на ній новим напрямом головного удару, з розгорнутими для майбутньої операції військами.

— Проведи оцими маршрутами півтори тисячі танків, Гейнце, і я буду твоїм боржником усе життя.

— Щось отаке бродило і в моїй голові,— задумливо сказав Гудеріан, прикипівши до карти.— Спробувати можна... Хоча тісно тут, тісно,— вдивлявся він у карту, наставивши лупу.

— Скажи, що це неможливо, і я на все махну рукою.

— Мене й самого нудить від теперішнього нашого плану,— всміхнувся Гудеріан,— ніякої фантазії, ніякого розуміння характеру сучасної війни. А тут би прорватися через Арденни, вийти на Маас, форсувати його, захопивши Седан, і прямісінько на узбережжя Ла-Маншу! Ти лягай, а я тут поміркую. Оператора не даси?

— Не дам. Тільки ми вдвох. Більше ніхто не повинен знати.

— Скажи, щоб літак заправили і пілот щоб спав у літаку. Хочу повернутись удосвіта.

Манштейн пішов на мансарду, де в нього були відчинені навстіж вікна й двері балкона. Довго не міг заснути, уявляючи майбутнє, вибухи бомб і снарядів, атаки й марші. «Скоріше б, скоріше»,— подумав він, побачивши себе в нагородах і славі. Убитих там ніби й не було, хоч він знав, що за яких завгодно планів убитих буде багато, але це його зараз хвилювало менше, ніж прорив танків через лінію Мажіно, через Маас і Арденни. Можна сказати, що й зовсім не хвилювало б, якби не було вірогідної можливості загинути й самому, бо ж Франція й Англія — це не Польща. Хоча там загинуло людей не так і багато, проте офіцерів і генералів у сучасній війні гине куди більше, ніж у попередніх війнах, і це виявилося навіть у Польщі.

— Еріх! — покликав його Гудеріан на світанку.

І, прокинувшись, Манштейн побачив відблиск сонця на погонах і на сивині, що ледь-ледь вибилася на неголевих щоках танкового генерала.

Манштейн заплющив очі і, ніби додумуючи вчорашнє, зловив себе на думці: «А його вб'ють раніше й швидше за мене»,— і уявив мертвого Гудеріана, розплющеного й розтовченого ворожими танками на дорозі: тільки й можна впізнати по зеленкуватому шкіряному пальті та по кашкету з окулярами над козирком, хоча... окуляри ж будуть розтовчені на пил. Найперше — окуляри.

— Ти й досі носиш окуляри на кашкеті? — спитав Манштейн, прокинувшись остаточно.

— Які окуляри? Про що ти?

— У бою висуваєшся з танка, як і раніше? І натягаєш на очі захисні окуляри, так? А як закінчиться бій, зсуваєш їх на кашкета, поверх козирка...

— До чого тут окуляри? — спитав здивований Гудеріан.— Я танки провів через Маас і далі, через Арденни, в долину Нижньої Сомми, а вздовж неї на узбережжя Ла-Маншу. Повне оточення англо-французьких сил.

— Спасибі, Гейнц! — Манштейн розгорнув карту, яку приніс йому Гудеріан.— Так ти ж поясни!

— Ніяких пояснень! Всі розрахунки в тебе на столі, а всі маршрути, вихідні позиції, найближчі й наступні завдання корпусам і дивізіям нанесено на карту. Тільки ти вже пробач — там мій корпус, мої дивізії. Їх я знаю найкраще, вірю в них найбільше і лінію Мажіно прорву в перший же день, а на третій вийду на оперативний простір за Маас, аж до Сомми. Бувай,— він потиснув Манштейнові руку, легко й дрібно порахував східці, і тієї ж миті, потужно ревнувши мотором, «опель-адмірал» шваркнув колесами по асфальту подвір'я і поніс його на аеродром.

Ад'ютант Гітлера полковник Шмундт дізнався про план Манштейна, прилетівши в штаб групи армій «А». Цілу ніч просидів над картами й розрахунками, які на той час були остаточно вивірені й викладені у формі проекту нової директиви. Цього разу навіть обачливий генерал-фельдмаршал Рундштедт підтримав новий проект і погодився підписати його.

— Цей проект надішлеть Браухічу і Гальдеру в ОКГ,— радив їм Шмундт,— а я поговорю з фюрером. Так буде дотримано всіх формальностей. Тут найголовніше — зацікавити фюрера... Гадаю, мені це вдасться, бо перевага вашого плану очевидна — її не треба доводити...

— Але ж,— зупинив Шмундта Рундштедт,— все треба подати так, ніби новий план Еріха фон Манштейна виник з попередніх висловлювань фюрера. Тільки тоді можна буде розраховувати на підтримку.

— Я знаю, як це зробити,— посміхнувся Шмундт.— Фюрерові ж план, за всіма ознаками, має сподобатися.

Однак Шмундт довго не міг здійснити свого наміру: тепер фюрер рідко сидів у Берліні. Він часто літав в Оберзальцберг, в Берхтесгаден, у своє «Орлине гніздо». В тих

поїздках його супроводжувала Єва Браун. Або супроводжувала, або чекала на нього в Берхтесгадені, бо літати їй заборонили, дозволили тільки їздити в автомобілі не швидше сімдесяти кілометрів на годину: особа її стала недоторканною і дорогоцінною для фюрера й для Німеччини.

На довгі зимові вечори туди запрошувалися видатні актори й музиканти, тибетські монахи-знахарі та індійські йоги, з військових — тільки Кейтель і Йодль, іноді Редер або Деніц. І ніколи — ні Браухіч, ні Гальдер там не бували. Шмундта ж найчастіше лишали в штаб-квартирі фюрера, а його обов'язки генерал-ад'ютанта, здається, остаточно перебрав на час «дивної війни» похмурий Борман. Звичайно ж з фюрером постійно їздили Геббельс, Герінг, Розенберг і Канаріс — найбільш довірені особи Гітлера. Пилися там найкращі французькі коньяки, їлися найрідкісніші наїдки, а фюрер, як завжди, їв пряжені овочі, пив безалкогольне пиво і найбільше промовляв.

Темою розмов були тепер частіше, ніж завжди, питання взаємодії з дуче, обговорювалися майбутні проекти світового панування, в яких часто згадувалися Азія й Африка, розподіл заокеанських колоній, майбутнє державне врядування у Франції та Англії. Довгі зимові ночі скрашувала своїми танцями і співами Маріка Рок, у якої знайшлися серед предків німецькі барони, хоч була вона чистокривною угоркою, звучала музика Вагнера — улюбленого композитора фюрера, особливо ж його «Нібелунги».

Тож не дивно, що Шмундт пас задніх, а тим часом Манштейнові повернули з ОКГ (головнокомандування сухопутних сил) його карти, плани зосередження й розгортання військ, розрахунки й маршрути й дали зрозуміти, що, коли він сумнівається в доцільності теперішньої директиви, краще йому піти у відставку.

Настійливий і високомірний Манштейн не зупинявся ні перед чим. Він вважав розпорядників ОКГ невігласами, їхні судження для нього не значили нічого, тому він сам прилетів у ставку зі своїм планом і подав особисто головнокомандуючому сухопутними військами фельдмаршалу Браухічу. Той сказав, що вивчатиме й обговорюватиме його план разом з генеральним штабом, а поки що нехай Манштейн повертається у свій штаб, бо зараз триває війна і негоже начальникові штабу покидати свій пост у бойовій обстановці, а як треба буде, то його викличуть. Йшлося не про діло. Йшлося про престиж головного

командування, генерального штабу і, нарешті, директиву фюрера, яка має виконуватися неухильно й беззастережно.

— Якби ж то ви подали свої пропозиції в час розробки плану всієї французької кампанії,— довірливо сказав Манштейнові Браухіч,— а тепер, як ви розуміте, пізно, бо вже не можна щось змінити. Та ще на очах у супротивника, перед фронтом його розгорнутих армій.

— Хіба це армія? — саркастично всміхнувся Манштейн.— Вони сидять у своїх бункерах і молять бога, щоб ми не вдарили по них. Так і сидітимуть до дня «Х». Все можна зробити. Все! Особливо ж заради швидкої і безсумнівної перемоги.

— Ви гадаєте, що за нинішньою директивою фюрера перемога нам не забезпечена!

— Гадаю, що в основу її покладено застарілу доктрину Шліффена, і розрахована вона на грандіозну позиційну битву піхотних армій. Немає розмаху, не враховані бойові можливості і мобільність наших танкових військ, що є тепер найдосконаліші й найдосвідченіші в світі. Гріх не скористатися з цих можливостей і приректи рухомі наші частини на бездіяльність. Це обов'язково й неухильно призведе до колосальних жертв, особливо в піхотних військах,— тут Манштейн спробував грати на давніх симпатіях Браухіча: з появою могутньої танкової армади та не менш могутньої люфтвафе він неодноразово підкреслював, що вирішальною силою сучасної війни були, є і будуть загальновійськові з'єднання, тобто піхота, без якої не завоюєш території і не втримаєш її.

— Ми подумаємо над вашими пропозиціями,— пообіцяв Браухіч, забираючи папку.

Думали в ОКВ і в ОКГ не дуже довго: за три тижні прийшов наказ генерального штабу про зняття Манштейна з посади начальника штабу групи армій «А». Йому належало з'явитися до Франца Гальдера за новим призначенням.

Приїхавши в Берлін на світанку, Манштейн, все ще не позбавлений надії на те, що його залучать до розробки нової директиви, був немало здивований тим, як швидко, майже не вітаючись, пробігали повз нього колишні його підлеглі, не кажучи вже про інших колег по генеральному штабу.

Одягнутий з голочки, підтягнутий і надушений, Франц Гальдер запросив його до кабінету кивком голови, по-

тиснув руку перед своїм акуратним столом, підсунув стільця.

— Командування доручає тобі сформувати новий корпус...

— Хіба можна встигнути сформувати корпус до початку воєнних дій проти Франції?

— Не для Франції, старий мій друже. Розгортання планується для інших театрів.

— Для інших? — здивувався Манштейн.

Начальник генерального штабу здвигнув плечима.

— Наказ фюрера. Готується шістнадцять нових корпусів для нової кампанії.

— Мені ти можеш сказати, для якої?

— Фюрер особисто прийме усіх новопризначених командирів. Сам і оголосить.

— Виходить, вивели мене з гри?

Гальдер промовчав.

— Якщо вже корпус, то хоча б танковий,— попросив незалежний Манштейн.

— Зараз доповідаю фюреру. Спробую випросити тобі танковий. А поки що з'їдь додому, відпочинь.

— Розправа за ініціативу? — спитав Манштейн.

— Не маю повноважень обговорювати це питання,— сухо сказав начальник генерального штабу.— Тебе попереджували. Так чи ні?

— Так. А що ти скажеш про мій план?

— За цим планом Францію можна завоювати за двадцять днів. Але ж ти знаєш, вирішуємо зараз не ми. Тепер усе вирішує час. І провидіння, що відкривається лише фюреру. А ти ще раз довів, що у нас немає зараз оперативного таланту, рівного тобі, старий мій друже.

— На корпусі оперативний талант ні до чого.

— Не падай духом. Корпус — це не навіки. Іде війна, а на війні все міняється швидко, і за новим призначенням діло не стане. Хоча зараз твої блискучі пропозиції й прийшлися не до смаку.

Почувся зумер червоного апарата, Гальдер схопив трубку і махнув Манштейнові.

— Бувай,— шепнув він йому і в трубку, схилившись: — Гальдер слухає, мій фюрере.

Новопризначені командири майбутніх корпусів з'явилися в приймальні Гітлера точно о 10-й ранку. Всі вони знали один одного і по академії генерального штабу, і по

першій світовій війні, і по польській кампанії. Ледве встигли обмінятися вітаннями, як височенні двері в глибині похмурої зали розчинилися спочатку по боках від дверей, клацнувши закаблуками, завмерли два здоровенні есесівці з автоматами на грудях, потім швидко й врочисто увійшов генерал-ад'ютант Шмундт, виструнчився і крикнув, як на параді:

— Фюрер великої Німеччини Адольф Гітлер!

Поспішним кроком вислизнув з напівтемряви і, на ходу скинувши руку в нацистському вітанні, зупинився в дверях сухорлявий жовтолиций Гітлер.

— Хайль! — гримнули генерали, завмерши там, де цей вихід застав кожного.

Гітлер швидко підійшов до Манштейна, міцно потиснув йому руку, пронизливо дивлячись у вічі.

— Сядете поруч зі мною, — сказав він і так само швидко перейшов до іншого. Кожному він пильно дивився у вічі, кидав коротку фразу, найчастіше вітаючи з призначенням, а коли скінчив цей обхід, різко викинув руку до наготовленого стола, де іскрилися коньяки й вина і був сервірований легкий сніданок.

Доки всідалися, Гітлер стояв, спершись об вужчий край столу, й слідкував, щоб по ліву руку від нього розташувався Манштейн. По праву, як завжди, сидів Шмундт.

— Панове генерали, — сказав він, як тільки настала тиша. — Ви, цвіт германської нації і нашої великої імперії, тримаєте в своїх руках керівництво найсильнішої в світі доблесної німецької армії, котра має стати ще сильнішою вже цього року, коли ми розгромимо наших споконвічних ворогів у Європі — англійську і французьку плутократію, що заволоділа мало не всім світом, не маючи на те ні прав, ні покликання. Доля вручає мені меч справедливості, яким я поверну Німеччині її попрані права! — крикнув він, збуджуючись і наелектризуюючи своїх слухачів, що вдарили в долоні, немов за невидимим знаком або по команді. — З Францією буде покінчено цим літом за місяць-півтора. Настане час для завоювання острівної Великобританії. План «Зеельове» в найменших подробицях передбачає завершення й цієї кампанії вже цього літа до настання осінніх туманів і штормів. Діяти швидко й рішуче, не гаючи часу! Успіх нам забезпечать натиск і жорстокість — ось наші союзники! Слабохарактерним, безініціативним людям немає місця в наших лавах! — Він

перевів дихання і звернувся трохи стомлено до Манштейна: — Всіх я вже привітав з новим призначенням. Вам же радий повідомити, що, замість піхотного, доручаю п'ятдесят шостий танковий корпус, на який ми покладаємо особливі надії. Сподіваємось, що високе честолюбство ваше, гордість і...

Тут Манштейн різко підвівся і спокійно, проте досить сухо і твердо сказав:

— Просив би вас, мій фюрере, не говорити про мої особисті якості, як ви не торкалися їх щодо всіх тут присутніх.

Гітлер глянув на нього здивовано, трохи навіть гнівливо, потім примирливо поклав йому руку на погон, натиснув на плече, закликаючи сісти й заспокоїтися.

— Я не хотів вас образити, любий Манштейне. Налийте ж кожен собі, що хоче, і випийте, скільки хочете і хай цей спільний сніданок перед новим призначенням додасть кожному з вас сил і лишиться в пам'яті як знак нашої єдності на нелегкій путі, накресленій нам провидінням в ім'я великої Німеччини.

— Хайль! — дружно підскочили генерали, клацнувши, як есесівці, закаблуками та скинувши руки догори, і взялися наливати хто в більші, хто в менші келихи, але всі як один коньяку, в той час, як Шмундт налив Гітлерові звичайної холодної води. Проте це не завадило Гітлеру підняти свій келих з водою і проголосити тост за німецькі збройні сили. А коли було виголошено здравицю й випито на його честь, Гітлер різко й швидко підвівся, поглянув на годинника і сказав без ніякого переходу:

— Мушу вас залишити, панове. Справи не терплять моєї відсутності. Прошу пригоститися далі без мене.— А Манштейнові, схилившись, шепнув: — Ідіть за мною.— І майже вибіг з великої зали, де бряжчали виделки й ножі, тьмяно поблискували погони, лисини, вставні зуби й чарки.

Вони опинилися в кабінеті Гітлера, ще більшому за приймальню,— з вікнами, затягнутими напівпрозорими шовковими шторами, що розливали по стінах і стелі білясте, холодне світло, і, власноручно розсунувши драпіровку зеленого рипсу, Гітлер відкрив величезну карту, на якій Манштейн побачив свій план, нанесений з найменшими подробицями.

— Поясніть,— сказав Гітлер, всідаючись у низькому фотелі перед картою,— все, що ви думаєте, що передба-

чаєте, чого немає у ваших записках і тут, на карті. Я слухаю.

Манштейн доповідав дві години сорок хвилин, і Гітлер ні разу не зупинив його, не поставив жодного запитання. Коли Манштейн скінчив, Гітлер кілька хвилин мовчав, схиливши голову на руки, немов задрімав. Потім різко зіскочив з фотеля, нервово потиснув йому руку.

— Німеччина не забуде вас,— сказав він урочисто і, швидко перейшовши кімнату, зник у бічних дверях.

Манштейн розгублено оглянувся, не знаючи, що йому робити далі. На щастя, за спиною в нього з'явився Шмундт, повів до виходу.

— Що ж тепер? — спитав на порозі Манштейн.

— А нічого,— всміхнувся Шмундт.— Можете їхати в Любек, приймати корпус.

— Оце і все?..

Шмундт повільно прикрив очі повіками.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

«Реконструкція» весь квітень простояла в північних портах Німеччини. В Людвігсгафені з неї було знято весь сортовий ліс — карельську березу, що призначалася датчанам і норвежцям, яким тепер, ясна річ, було вже не до карельської берези. Вивантажена в Людвігсгафені, вся вона пішла на оздоблення кают-компанії, командного містка й бойової рубки, а також житлових приміщень для офіцерів та на виготовлення меблів для знаменитого найновітнішого лінкора «Бісмарк», що перевершував за бойовими та морехідними якостями найкращі бойові кораблі світу і разом з однотипним «Тірпітцем», що відставав від нього за строками будівництва всього на місяць-два, мав скласти грізну силу проти надводного флоту Англії. Щодня про роботи на лінкорі повідомлялося не лише в штаб головнокомандуючого військово-морськими силами Німеччини грос-адмірала Редера, а й самому фюрерові, що, однак, не завадило англійцям рівно через рік по завершенню будівництва «Бісмарка» потопити його, щоправда, з допомогою майже всього свого флоту 27 травня 1941 року, коли він з Північної Атлантики проривався в Брест.

«Реконструкція» ж заходила в Бремен, у Гамбург, у Кельн, і скрізь її затримували, посилаючись на активні

бойові дії на морі, і випустили тільки в другій половині травня, очевидно, вважаючи, що з французькою армією та британським експедиційним корпусом покінчено.

На жаль, до Кале і Булоні, таких довгожданих для Павла Сіраша, вони не потрапили: в ніч на 20 травня «Реконструкція» в Ла-Манші була затримана лінкором «Родней» і приведена в один з портів на західному узбережжі Англії. Доки їх вели під конвоєм двох сторожовиків, десятки крупних і сотні дрібніших морських суден траплялися їм — вони йшли порожняком, з високо піднятими над водою ватерлініями, і важко було зрозуміти, що їх чекало в Європі, за чим вони йшли туди, але на судах і в портах не сходило з вуст слово «Дюнкерк».

Генерал-полковник Гудеріан, командуючий ударним танковим авангардом групи армій «А», здійснив на практиці все, що тієї пам'ятної ночі розробив на карті Манштейна: прорвав лінію Мажіно, з ходу форсував Маас у районі Седана, захопив там плацдарм, а далі, на чолі своєї 29-ї моторизованої дивізії, вийшов до нижньої Сомми й на узбережжя Ла-Маншу. Тут він круто повернув на схід і вдарив на Дюнкерк, замикаючи основне кільце оточення, в яке потрапили не лише основні штаби й найбоездатніші армії французів, а й увесь трьохсоттисячний експедиційний корпус англійців.

Під загрозою оточення поспішно відступали англійці від лінії Мажіно й з Бельгії на свої кораблі в Дюнкерк, які могли там бути, а могли й не бути. Незважаючи на тяжкі втрати, французькі й англійські солдати билися хоробро й чесно з жорстоким, озброєним до зубів ворогом, але, зражені своїми нікчемними правителями, віддані під командування слабодухих ретроградів, що керувалися стратегією й тактикою першої світової війни, не змогли захистити прекрасну Францію навіть ціною свого життя.

День і ніч полки й дивізії Гудеріана рвалися до Дюнкерка, і, коли перед ними лишилася вже нічим не прикрити рівнина, з'явився, мов грім серед ясного неба, «стоп-наказ» командуючого групою армій «А» Рундштедта: зупинитись і чекати підходу піхотних армій.

«Стоп-наказ» передав Гудеріанові полковник Балк, що спав у містечку серед площі, сидячи на розкладеному похідному стільці. Він спав, схилившись на спинку стільця, і вартові по краях майдану походжали з автоматами, намагаючись ступати якомога тихіше.

Коли відкритий «хорх» генерал-полковника, вислизнувши на площу, спинився в кількох кроках, Балк не підняв голови. Він спав, зморений днями й ночами свого бандитського наступу. Гудеріан, не виходячи з машини, погукав:

— Сподівався, полковнику, знайти вас під Дюнкерком, а ви тут влаштували собі привал? Де ж ваша дивізія?

Балк, прокинувшись, дурнувато кліпав очима і не поспішав навіть підхопитися чи встати з стільця. Ад'ютанти Гудеріана вже вийшли з машини й відчинили дверцята, очікуючи гніву командуючого танковою групою. Але він гніватися не збирався.

— Ну, що тут у вас? — питав, не виходячи з машини.

Замість відповіді Балк вийняв з-за обшлага мундира папір і подав Гудеріанові.

— Нас зупинили, пане генерал-полковнику, і сам чорт не вгадає, навіщо й чому.

Гудеріан прочитав телеграму штабу групи армій і наказав зв'язати його по радіо з Рундшtedтом.

— Це якесь непорозуміння, — сказав він Балкові. — Пальне, боєприпаси у вас є?

— Дві заправки, як завжди, веземо з собою. І три боєкомплекти. Дивізійні склади йдуть за нами по п'ятах, як ви звеліли. Я ж кажу, ні чорта не можу збагнути.

Він був неголений, цей завжди вилощений Балк, очі зачервоніли й сльозилися, весь він з ніг до голови був закіптюжений, запилений і, здавалося, ледве сидів на стільці, а встати й негоден. Стріляний вбивця і завойовник, про якого розчулено напише по війні Гудеріан. Про цей його сон на площі.

— Війська стомились? — спитав Гудеріан.

— На війні про це не питають, пане генерал, — підхопився Балк, — на війні йдуть уперед, гинуть або перемагають! А зараз, мабуть, всі сплять за цим містечком на рівнині або в гаях. Отут, — показав він на карті. — Штаб я вислав наперед, щоб був з військами. Щоб підтримували там порядок. Але ж цей наказ...

— Піднімайте людей і йдіть уперед, полковнику, доки я сам не зупиню вас.

— Слухаю, — виструнчився Балк.

Він махнув рукою, і в ту ж мить бронетранспортер, що стояв у тіні дерев під ратушею, підкотив до нього.

— На Дюнкерк, полковнику! — гукнув Гудеріан.

Бронетранспортер Балка, гримнувши мотором, сколо-

тив тишу маленького французького містечка, в якому не було ні вбитих, ні живих, і зник у найближчій вуличці, а Гудеріанові подали мікрофон і виставили перед склом «хорха» маленький динамік.

— Гудеріан, мій фельдмаршале,— сказав він тихо.— Слухаю вас і чекаю вказівок, бо мої війська йдуть повним ходом на Дюнкерк, і я не маю змоги їх зупинити.

— Ви їх зупините негайно! — сердито сказав динамік хрипким голосом фельдмаршала.— Це наказ фюрера.

— Але ж у нас є дві заправки пального — на чотириста кілометрів маршу. А до Дюнкерка й ста не лишилось. У нас по два-три боекомплекти на танк і гармату, а щоб увірватися в Дюнкерк, вистачить одного. Все зараз у наших руках, пане фельдмаршале.

— Наказ фюрера,— знову сказав динамік.— Не хочуть ризикувати нами. Не хочуть втрат.

— Які там втрати,— сказав Гудеріан.— Англійці покинули всю свою артилерію. І польову, і протитанкову. Чим же вони битимуться з нашими танками?

— Очевидно, фюрер побоюється корабельної артилерії. Там стоять ескадри. Хочуть все віддати авіації, а танкові дивізії перегрупуємо для удару на захід, щоб обійти Париж,— терпеливо пояснював Рундштедт, але Гудеріана не переконав.

— Я відмовляюся виконувати цей безглуздий наказ.

— Де полковник Балк? — суворо спитав Рундштедт.— Він передав вам телеграму штабу групи армій?

— Балка я щойно послав на Дюнкерк і сам їду за ним. Телеграму одержав, але вважаю її фатальною помилкою. Зараз, коли нам усміхається сама доля...

— Це наказ фюрера, генерале. Ви відповідаєте головою...

— Я завжди відповідаю за все головою і, коли битва виграна, не зупинюся. І нікому її не віддам. Може статися катастрофа, пане фельдмаршале. Вони можуть втекти в свою Англію, і нам з вами доведеться їх викурювати звідти, форсуючи море. Вам доводилось форсувати море?

— Виконуйте наказ, або я вас відстороню від командування.

— Хіба я не виконую; і досить успішно, директиву фюрера? — спитав Гудеріан.

— Директива не вічна. Вона коригується обстановкою, яка нам, можливо, невідома. Наказ зупинитись я щойно дістав саме від фюрера. Тут, у Шарлевелі.

Гудеріан помовчав, потім пригнічено сказав:

— Клейстові з самого ранку дзвонив Браухіч, дзвонив Гальдер, питають, де Гудеріан? «Скажіть, що я в Дюнкерку»,— відповів я Клейсту. Я й справді зараз буду в Дюнкерку, пане фельдмаршал! Ось він переді мною.

— Але ж ви говорите ще не з Дюнкерка? — стривожився Рундштедт.

— Ні, з Кале. А війська пішли вперед — підтягуються на плацдарми, захоплені на східному березі каналу Аа.

— Ждїть мене там. Я вилїтаю негайно.

— Зустрінемо вас на марші,— сказав Гудеріан і вимкнув радіо.— Чорти б вас усіх побрали! — вилаявся він, бо його зупиняли вже вдруге: першого разу прилїтав до нього Клейст, щоб зупинити перед Уазою, і він тоді відмовився командувати корпусом, доки не прибув командуючий 12-ю армією Ліст, якому вони підлягали і який дозволив-таки форсувати Уазу під виглядом розвідки боєм, а тепер летить сам Рундштедт — тепер уже добра не жди.

Танки Гудеріана було зупинено перед Дюнкерком, коли в бінокль можна було розгледіти білі стїни будинків, і гостроверхі черепичні покрївлї виразно червонїли на синьому тлі неба й моря.

Пізнїше це назвуть «дюнкерським дивом», бо англїйці вміло скористаються шансом, що несподївано випав на їхню долю, зуміють посадити на кораблі й переправити через Ла-Манш усі свої війська й частину оточеної під Дюнкерком французької армії, серед з'єднань якої опинилася й 25-а танкова дивізія генерала де Голля. Внаслідок цього на захист метрополїї стане понад триста тисяч кадрових солдатів, унтер-офіцерів, офіцерів та генералів — основа успішного розгортання англїйських збройних сил для відсічі морського десанту, якби на нього зважились німці. Диво не диво, а факт безпрецедентний. Він викликав тоді подив військових спеціалїстів, вражав загадковою таємничістю: що це — дарунок долї чи перший симптом розгубленості Гітлера перед масштабом подій, започаткувавши які, він не міг тепер осягнути? В Лондонї раділи, а в Берліні поширювались чутки, що це був таємний план Гітлера, в який він посвятив тїльки фельдмаршала Рундштедта, доручивши йому, всупереч директивї генерального штабу, 24 травня провести в життя знаменитий «стоп-наказ», щоб, повернувши Британїї її експедиційний корпус, схилити англїйців до миру.

Постійний представник Ріббентропа при ставці Гітлера Гевель так пояснював цей крок: «Особисто Гітлер втрутився в те, щоб дати англійцям утекти. Він був упевнений, що розгром британської армії примусив би Англію битися до останнього солдата». Висловлювалися припущення, що це входило в плани фюрера, бо ж недарма невдовзі по втечі англійців із Дюнкерка 29 травня у своєму виступі в рейхстагу він фактично подав Англії руку на замирення.

Англіїці, проте, залишили розпачливий жест біснுவатого фюрера без уваги. Принаймні новий прем'єр-міністр ніяк не відреагував на його натяки й пропозиції, а Гесса, що викинувся над Англією з парашутом, не схотів вислухати — наказав заарештувати й кинути до в'язниці. Гітлер і його оточення крізь пальці дивилися на поширення чуток про «дюнкерське диво», очевидно тому, що це було вигідно.

Насправді ж все було інакше, і навіть Гудеріан не знав тоді всього. Коли його танки тихим надвечір'ям 22 травня вийшли в район Булоні, зустрічаючи незначний опір, другого ранку на правому фланзі їхньої танкової групи під Аррасом три англійські бригади з 3-ю французькою механізованою дивізією при підтримці сімдесяти танків завдали потужного удару 7-й дивізії Ромеля й танковій дивізії «Мертва голова», зім'яли їхні праві фланги й зупинили з відчутними втратами. До 21 травня британська експедиційна армія фактично не вела боїв і повністю зберегла боєздатність — під Аррасом англійці довели, що вміють стійко і вперто боротися навіть при наявності незначних сил.

Це був перший справжній удар, і командування 4-ї армії, якому оперативно підлягала танкова група Клейста, змушене було зняти з головного напрямку 9-у танкову і мотодивізію СС «V» для підсилення німецького угруповання під Аррасом, щоб ліквідувати критичне становище, в яке воно потрапило внаслідок англо-французького контрудару, а командуючий групою армій «А» Рундштедт віддав наказ зупинити наступ танкових військ у напрямі Булоні й Кале до прояснення обстановки. На німецьке верховне командування події під Аррасом зробили сильний психологічний вплив: кожен згадав затоплення Фландрської низини між Брюгге, Ньюпортом та Диксмюдом, котре в 1914 році виявилось нездоланною перепорою для німецького правого флангу й зупинило

його. Подібні ж умови місцевості були й під Дюнкерком: витягнута на південь та південний захід від нього низина, перетнута тисячами іригаційних ровів та каналами, лежить нижче рівня моря. Саме перед нею й зупинилися танки Гудеріана і Клейста, маючи всього дві-три дороги для подолання цієї небезпечної зони.

В ставці Гітлера побоювалися контрударів з півдня одночасно із зустрічними ударами з півночі, і німецькі танкові війська до того ж, просуваючись далі на схід, вперше зіткнулися з місцевою перевагою в повітрі авіації противника: бази німецької люфтвафе лишилися далеко в тилу, і перекидання на французькі аеродроми ще не відбулося, а британські повітряні сили дістали можливість діяти безпосередньо з території Англії.

Рундштедт відмінив призначений на 15.00 24 травня наступ Гудеріана на Дюнкерк, і, коли зупинені на рубежі Гравлін, Бетюн, Сент-Омер, Лан танкові війська, що пройшли з боями шістсот кілометрів, наводили лад у своїх колонах і підтягали відсталі частини, до Шарлевіля прибув Гітлер у супроводі Йодля на нараду з Рундштедтом.

Боездатність танкових дивізій на той час упала на 50 %, а заболочена місцевість у Фландрії, як і передбачав Рундштедт, 23 травня почала затоплюватися союзниками південніше Дюнкерка, що давало можливість підсилити оборону найбільш загрозливих напрямів і сильно утруднювало дії німецьких танкових військ, що стояли також перед численними містами й населеними пунктами, перетвореними союзниками в оборонні вузли. Тому подальший наступ танковими військами в обстановці, що склалась на той час, здавався Рундштедтові в оперативному відношенні ризикованим, а в стратегічному, маючи на увазі заключний етап битви за Францію, — сумнівним. Адже перед вермахтом ще стояло головне завдання всієї кампанії — розгромити Францію й усунути загрозу другого фронту при нападі на Радянський Союз. Німецьке командування не могло піти на дальше серйозне ослаблення танкових військ, бо ж саме на масовому використанні танків будувався весь подальший план завоювання Франції, і попереду ще передбачався широкий наступ у глиб країни противника. До того ж Рундштедт вважав, що завдання, поставлене перед його військами в плані «Гельб» на першому етапі кампанії, в основному виконано, і ліквідацію оточених військ можуть здійснити піхотні дивізії групи «Б».

Гітлер цілком погодився, що на схід від Арраса повинна наступати піхота, в той час як танкові війська мають затриматися на досягнутих рубежах і берегти сили для наступних операцій.

Одразу ж після наради з Гітлером Рундштедт серед дня 24 травня віддав відомий «стоп-наказ», а того ж вечора війська отримали директиву ОКВ за підписом Гітлера, в якій ставилося найближче завдання піхотним арміям групи «Б» знищити франко-англо-бельгійські війська, оточені у Фландрії, а також захопити й забезпечити охорону морського узбережжя, авіації ж наказувалося зломити всякий опір оточених частин і підрозділів противника, знищити всі засоби евакуації англійських військ через протоку і забезпечити південний фланг групи армій «А».

Рішенням ставки Гітлера завдання на знищення союзних військ під Дюнкерком не знімалось і зупинки наступу на оточене угруповання англійців не передбачалось. Наступ тепер мав вестися зі сходу силами групи армій «Б», із південного заходу армійськими корпусами групи армій «А». Віддаючи «стоп-наказ», Рундштедт керувався інтересами «великого повороту на південь» за новим планом «Рот», передчасно надавши дюнкерському плацдарму другорядного значення. Гітлер та його помічники з ОКВ теж сподівалися успішно завершити розгром оточених під Дюнкерком союзних військ без участі танків, які вже 31 травня були повернені на південний захід. Вони поклалися на величезні труднощі евакуації морем такої кількості військ під безперервними ударами авіації, і винахідливість англійців при здійсненні операції «Динамо» виявилася для них повною несподіванкою, як і вміле використання для посадки на кораблі всього необладнаного узбережжя, а не лише дюнкерських пристаней і портових будівель, що розпоршило зусилля німецької авіації й значно знизило її ефективність.

Тут не було ніякого «дива» — була переоцінка своїх сил і недооцінка можливостей противника, стійкості й організованості англійських військ у період дюнкерських подій, в той час як всі ланки військового керівництва німецької армії, зорієнтовані на виконання операції «Рот», мали Париж і Францію за спиною, тільки й думали, як пошвидше повернути на південний захід, у зворотному напрямі, намагалися максимально економити сили й засоби для здійснення майбутнього наступу, а війська, висна-

жені безперервними п'ятнадцятиденними маршами й бойовими діями, уникали тяжких боїв і попросту не зуміли перешкодити впертим і мужнім англійцям здійснити зухвалу операцію «Динамо», що виявила неабияку слабкість німецької авіації.

Це була велика оперативна помилка ставки Гітлера, що згодом переросла в стратегічну: врятована трьохсоттисячна армія прискорила підготовку Англії до відсічі будь-якої висадки на її береги.

Прийнявши Київський Особливий військовий округ, генерал армії Жуков з членом Військової ради округу Володимиром Миколайовичем Борисовим, командирами всіх основних відділів, штабними офіцерами проводили дні і ночі у військах, підвищуючи польову виучку командного складу, штабів та військ усіх родів, підпорядковуючи їй якнайбільшому наближенню до характеру бойових дій розпочатої фашизмом другої світової війни.

Генерал армії Жуков неухильно зобов'язував весь командний і військово-політичний склад округу наблизити навчання військ до умов бойової дійсності, тренувати особовий склад для подолання тривалого фізичного напруження, тактику вивчати й застосувати на практиці вдень і вночі, за будь-якої погоди, із урахуванням фактора несподіванності, завжди бути в стані бойової готовності.

Та хоч яка була напружена атмосфера, щоночі в степу, в лісі, в межигір'ях Карпат Георгій Костянтинівич уважно стежив за подіями у Франції і, використовуючи повідомлення газет і радіо, вів на своїй карті оперативний аналіз бойових дій. Його попервах теж здивувала зупинка фашистських військ перед Дюнкерком і особливо повідомлення преси про успішне проведення евакуації експедиційного корпусу, яке здійснили англійці протягом тижня під носом у німців. Його дивувала й бентежила пасивність німецьких штабів і танкових військ, що вже на той час у Польщі і Франції продемонстрували величезну мобільність і гнучку оперативність на великих просторах, а тут прогавили втечу трьохсоттисячної армії, оточеної й притиснутої до моря. Про свій успіх англійське командування трубило на весь світ через агентство Рейтер, радіостанцію Бі-бі-сі, через усі військові й дипломатичні представництва.

Та найдужче збентежило Жукова повідомлення, що просочилося з німецького джерела, про нібито заздалегідь

задуманий Гітлером і здійснений Рундштедтом ефемерний і маловірогідний акт милосердя по відношенню до британського експедиційного корпусу з метою задобрити Черчілля, щоб укласти з англійцями мир. Він сердився на тих, хто цю версію розділяв чи тільки поширював, ходив похмурий і чекав подальшого розвитку подій. Коли ж Гудеріан зі своїми танками вийшов у район на захід від Парижа, вдаривши в зворотному напрямку, він зрозумів, що німці берегли свої танкові війська для цієї головної операції, тому й зупинили перед Дюнкерком. Проте неясність особливо перед такими запаморочливими успіхами в заключній фазі війни з Францією все ще не давала йому спокою, бо він звик не лише розуміти здійснені операції — тренував себе в оцінці вірогідних оперативних задумів противника на Халхин-Голі і в усіх військових маневрах та польових ученнях. А тут...

Якось уночі, закінчивши в 96-й гірськострілецькій дивізії полковника Шепетова — бравого голубоого красеня — тяжкий день тактичних занять по штурму гірських укріплень і прийнявши разом з членом Військової ради Борисовим запрошення комдива на скромну вечерю в гуцульській хаті, він запропонував їм прогулянку на свіжому повітрі, щоб не труїти тютюном стареньких господарів, і сказав нарешті те, що його мучило всі ці дні.

— Нелогічно, — говорив він роздратовано. — Такий стратегічний успіх у Франції і така оперативна сліпота й нерозторопність під Дюнкерком. Я все можу припустити: і непридатність місцевості у Фландрії, і перевтому військ, і вичерпання моторесурсів. І навіть за таких умов, хоч як би тяжко вони не склались, у німців були всі можливості не допустити, зірвати евакуацію англійців із Дюнкерка. Це погані симптоми.

— Які саме? — поцікавився Борисов. — Що мається на увазі?

— Це значить, що німці вже махнули на острівну Англію рукою і прагнуть якомога швидше завершити всі свої справи на континенті і вивільнити війська для нових, ще важливіших і ще більших операцій, про які ніхто ще й не здогадується.

— Балкани? — спитав Борисов. — Там стратегічний ключ Європи.

— Може, й Балкани, а може, Греція, де поплічник Гітлера дуче терпить поразку за поразкою. Балкани зав-

жди цікавили агресорів. А проте це тільки проміжний рубіж у стратегічному наступі набагато ширшого масштабу.— Жуков зупинився під смерекою, в гіллях якої заплутались високі зорі, а з хвої іноді зривалися прохолодні краплі недавнього дощу, поглянув на Борисова суворо, а на Шепетова — підбадьорливо.— Ану, стратеги, подумайте, на кого може цілитися Гітлер, завоювавши Польщу, Францію, приєднавши Австрію, окупувавши Данію, Норвегію, Бельгію, Голландію, Чехословаччину? Зупинитися він не може, розгорнувши таку армію, досягши таких успіхів, бо «життєвого простору» ще не здобув: завойовано густонаселені райони Європи. Та й сильного суперника на континенті він не потерпить...

— Так і виходить, що цілиться на нас,— сказав Шепетов не то здивований, не то вражений власним здогадом.— Але ж ми — не Польща й не Франція. Йому треба добре подумати, перш ніж нападати на нас. І потім... У нас же з ними договір про ненапад.

— Фашизм зарвався,— сказав роздумливо Борисов,— що йому договори, коли він і здоровий глузд давно втратив, одержавши такі перемоги. Знаєте, Георгію Костянтинівичу,— звернувся він до Жукова з шанобливою відвертістю,— я й сам не раз думав, куди ж тепер полізе фашизм? І хоч така думка й підступала, та я її гнав: все-таки ми їм руки хоч на час цим договором зв'язали...

— Отож і воно, що на час,— сказав Жуков невдоволено.— А багатьох я зустрічав серед нашого брата, що на договорі б і спати вклялися, не розуміючи, що він кожної миті може вибухнути. От нам і треба жити й працювати, всю роботу у військах вести так, ніби не сьогодні-завтра доведеться воювати з фашистами. Готуватися до відсічі треба!

Рада начальників штабів Великобританії засідала день і ніч. Понад трьохсоттисячну, так щасливо врятовану, але геть розекіпіровану армію треба було нагодувати, взути, а найголовніше — озброїти, бо на берег британські солдати зійшли з кораблів з голими руками. Острівна імперія зустріла врятованих захисників з розпростертими обіймами. Це був нежданий і тому неоціненний подарунок долі, котрий, проте, міг спожити всі найнеобхідніші стратегічні запаси, яких і без того було не так уже й багато, а німецькі підводні човни все нахабнішали, і «вовчі

зграї» та рейдери топили транспорти з сировиною методично й безжалісно, все в більших та більших розмірах, на всіх просторах світового океану.

Французи благали помочі хоча б ескадрильями винищувачів, та Англія мала тепер дбати найперше про себе, хоч вона за всю історію ніколи й не дбала ні про кого, якщо це не приносило їй прямої вигоди. А якої ж вигоди можна було чекати від конаючої Франції?

Перегрупувавши та поновивши свої танкові армії, німці, отже, вдарили тепер майже в зворотному напрямку — з північного сходу на південний захід, через плато Лангр швидко вийшли в район західніше Парижа, взяли столицю Франції, і великій французькій державі прийшов кінець.

Всі держави охоче й залюбки величають себе великими, і тільки перед лицем таких катастроф визначається справжня, а не вигадана велич. Вся Франція, продана й зраджена своїми підлими боягузами-правителями, металась тепер поміж танковими лавинами німців, тікала на південь з району боїв.

Мільйони людей, найбільше жінок, дітей і старих, брели дорогами й стежками, не знаючи куди, а розгублене верховне командування кинуло напризволяще французьке хоробре військо, деморалізоване ударами фашистської авіації й танків: ніякий героїзм і доблесть солдатів не могли компенсувати розгубленість і безпорадність полхливих нікчемних керівників. Уряд Рено, сформований 21 березня, розвалився, і прем'єр-міністром став престарілий дуелянт маршал Петен, що одразу ж прийняв проницьку орієнтацію.

В цій ситуації тільки Комуністична партія Франції не втрачала надії на свій народ. Та генерал де Голль звернувся до всіх французів по лондонському радіо й закликав їх розгортати по всіх усюдах рух Опору. Генерал Вейган утік з Парижа в Бордо й організував там сепаратний уряд, а воєнно-морський міністр Дарлан збирав французькі сили в Алжирі й по всій Африці.

Не всі вони виправдали надії французького народу, що став на смертельну боротьбу з фашистськими завойовниками.

22 червня Гітлер прийняв парламентарів від маршала Петена, той і сам пожалував до нього просити перемир'я, і фюрер несподівано легко погодився. Він зажадав, щоб французи розшукали той самий вагон, у якому німецькі

представники підписались у ганебній поразці в першу світову війну, і притягли в Комп'єнський ліс, а потім поїхав туди з усім своїм вищим генералітетом, щоб прийняти капітуляцію Франції.

Кажуть, веселий до біса був, тупотів ногами, здіймаючи пил, ляпав у долоні й радів, не вмючи, а все ж радів, потирав руки, метушився, тому виглядав нікчемно, гадаючи, що переможців не судять, що всі його вчинки все одно вражатимуть нащадків.

Підписання перемир'я обставлялося пишно: до вагона подано найкоштовніший посуд, найдорожчі напої, а діючі особи вирядилися якнайпишніше, начепили всі ордени й медалі. Герінг нагадував павича у голубому однострої, весь у золотих хрестах та кольорових стрічках до них, тірольському широкополому капелюсі з фарбованим пір'ям та пухнастим султаном. Маршал Петен теж одягнув ордени обох воєн. Як і ті, що одержав поміж війнами. Вже не так за подвиги й звитяги, як за багаторічні ювілеї. Тільки фюрер був, як завжди, у френчі кольору хаки та у синіх штанях, але й він почепив один-єдиний хрест, здобутий у першу світову війну.

Перемир'я було підписане настільки швидко, що й стіл лишився неторканим, і розмов за тим підписанням не було ніяких, бо французькі горе-правителі підписали б, мабуть, і власний смертний вирок,— про що ж їм було говорити і що обстоювати перед лицем повної поразки?

Підписавши перемир'я, німці одразу ж відбули в Париж на тріумфальний парад своїх військ, а французи добре й не знали, що їм тепер робити. В Париж їх не запросили, тому вони тихенько поїхали у Віші, де й пересиділи війну, мов у затишній норі.

У Портсмуті, а потім і в Плімуті, куди «Реконструкцію» було переведено для видачі дозволу покинути води метрополії, звістка про сепаратні переговори французького уряду з фашистами долетіла по кількох днях, коли вже перемир'я було підписано. Портове начальство Плімута скасувало вже заготовлені на вихід документи, і «Реконструкція» простояла в Англії до кінця другої половини червня.

Павло Сіраш нудився і страждав. Все північне узбережжя, всі порти Франції, Бельгії, Голландії, не кажучи вже про Данію й Норвегію, були в руках гітлерівців, і, ясна річ, табори, в яких французькі власті утримували

репатріантів з республіканської Іспанії, потрапили теж до рук фашистів. У світі творилося багато незрозумілого, дивовижного, а найбільше — обурливого. І нічого немає гіршого, як бути безправним і безпомічним спостерігачем, одірваним від своєї Батьківщини, від свого народу, від роботи й від сім'ї. Неясним і малоймовірним здавалося успішне перевезення з Європи в Англію трьохсоттисячного війська з дюнкеркського порту й з необладнаного узбережжя. Газети про це писали так, що вірити їм було так само важко, як і не вірити. Незбагненним лишалося те, що Франція була розгромлена й капітулювала, а британський експедиційний корпус майже весь уцілів та ще й переправився через протоки до своїх берегів, які прийнято називати берегами туманного Альбіону, але які в цю пору лежали під сяючим сонцем, ніби ніякої війни й не було, ніби в німців ніякої люфтвафе ніколи й не існувало.

Ще незбагненнішим здалося Павлові їхнє перебування в Мерс-ель-Кебірі, коли вони, приведені туди французькими сторожовиками в ніч на 3 липня, побачили на світанні всю англійську ескадру, повз яку пройшли в Гібралтарі: ескадра з'явилась кильватерним строєм і, розвернувшись за командою «Всі — раптом!», закрила вхід і вихід у море.

«Багато див у цій війні,— вирішив Павло Сіраш.— Багато...»

Англійський військовий кабінет одержав повідомлення про підписання перемир'я між Німеччиною і Францією в Комп'єнському лісі увечері 22 червня 1940 року, тобто того ж дня, і перед Англією постала невідкладна проблема нейтралізації французького флоту, щоб за будь-яких умов не допустити захоплення таких могутніх кораблів Німеччиною.

Французькі кораблі були виведені в колоніальні води, як тільки намітився стратегічний успіх гітлерівської армії. Щойно збудований лінкор «Рішельє», за словами англійського морського міністра, найпотужніший лінійний корабель у світі, і однотипний з ним «Жан Барт» покинули Францію ще в травні: «Рішельє» пішов у Дакар, а «Жан Барт» — у Касабланку. Та особливо турбувала англійців доля головної французької ескадри, що складалася з чотирьох лінкорів: «Дюнкерк», «Страсбург», «Бретань» і «Прованс», авіаносця та шести великих есмінців

і стояла в цей час у гавані Мерс-ель-Кебір поблизу Орана в Алжирі.

Негайно було створено й вислано в Гібралтар оперативну групу «Н» під командуванням віце-адмірала Джона Сомервілла, в ескадрі якого були лінкори «Веліант», «Резолюшн», авіаносець «Арк-Ройял», лінійний крейсер «Худ», есмінці, підводні човни, сторожові кораблі й тральщики. Безпосередня близькість до Мерс-ель-Кебіра дозволяла вести візуальні спостереження за головною французькою ескадрою, тримати під контролем усі радіообміни між кораблями й батьківщиною. Вже не зводилося око з французьких кораблів, і після довгих засідань військового кабінету адміралові Жансулю було надіслано в Мерс-ель-Кебір ультиматум, підписаний Черчиллем в ніч на 1 липня:

«Ми до цього часу вважаємо себе вашими соратниками і ні в якому разі не можемо допустити, щоб ваші першокласні кораблі опинилися в руках ворога — німців чи італійців. Ми повні рішучості продовжувати боротьбу до кінця.

Якщо ми перемаємо, а ми вважаємо, що ми доб'ємося перемоги, ми ніколи не забудемо, що Франція була нашим союзником і що наші інтереси в сучасній війні, скільки б вона не тривала, тотожні з її інтересами і що Німеччина є нашим спільним ворогом. Ми урочисто заявляємо, що в разі нашої перемоги ми відродимо велич і територіальні кордони Франції. Заради цієї мети ми повинні бути впевнені в тому, що кращі кораблі французького флоту не будуть використані проти нас нашим спільним ворогом.

Враховуючи ці обставини, уряд його Величності уповноважив мене зажадати, щоб французький флот, що перебуває в даний час у Мерс-ель-Кебірі та Орані, повівся відповідно з одною з наведених нижче пропозицій.

А. Приєднатися до нас і продовжувати боротьбу проти німців та італійців заради загальної перемоги.

Б. Піти із зменшеними екіпажами під нашим контролем в один з портів Великобританії. Всі члени зменшених екіпажів будуть репатрійовані в найкоротший строк. Якщо Ви діятимете у відповідності з однією з цих двох пропозицій, то по закінченні війни ми повернемо Франції ці кораблі або повністю відшкодуємо збитки, якщо вони на той час виявляться пошкодженими.

В. Якщо ж Ви вважаєте себе зобов'язаними висунути

умову, щоб Ваші кораблі не використовувалися проти Німеччини чи Італії, тому що це було б порушенням умов перемир'я, тоді накажіть їм скоротити екіпажі і йти разом з нами в будь-який французький порт у Вест-Індії, наприклад, до острова Мартініка, де вони можуть бути демілітаризовані, що уявляється прийнятним для нас, або передані Сполученим Штатам Америки. Тут вони зостануться до закінчення війни, однак екіпажі будуть репатрійовані.

Якщо Ви відхилите ці справедливі умови, я з глибокою скорботою вимушений буду вимагати, щоб Ви затопили свої кораблі не пізніше, як через 6 годин. Нарешті, в разі відмови виконати і цю останню вимогу, я з санкції уряду його Величності вдаюся до тих заходів, які здадуться мені необхідні, для того щоб не дозволити німцям або італійцям захопити ваші кораблі.

Черчілль»

Одночасно адміралові Сомервіллу було дано розпорядження: якщо Жансульт відхилить англійські пропозиції, французькі кораблі в Мерс-ель-Кебірі, особливо «Дюнкерк» і «Страсбург», знищити.

Вважалося, що для досягнення успіху необхідно діяти швидко й заскочити французів зненацька. Тому, коли ранком 3 липня текст послання було передано адміралові Жансульту, кораблі його вже були під прицілом гармат англійського флоту.

В кінці дня, протягом якого між залом засідань військового кабінету Великобританії й командуванням англійського флоту, що перебував побіля африканського узбережжя, продовжувався посилений обмін телеграмами, Жансульт, котрий намагався виграти час, повідомив Сомервіллу через англійського посередника капітана I рангу Голланда, що він згоден власноручно демілітаризувати свої кораблі біля Мерс-ель-Кебіра, а на випадок загрози з боку ворога готовий направити їх до острова Мартініка чи в Сполучені Штати і що скорочення чисельності екіпажів уже почалося.

Але Жансульт запізнівся: Сомервілл мав наказ закінчити справу до настання ночі...

Від Павла знову не було ніяких вістей майже два роки, і батько вже й не дивувався, тільки ніби частіше, ніж досі, згадував його і мовби ображатися почав на свого

найстаршого за таку неухажність: частенько про це вдо-
світа жалівся дружині, а як Тоня з дочкою приїхала на-
решті влітку сорокового, то й не зрадів нібито. Стримано
привітавшись, на онуку уважно поглянув, що вместилося
в баби на руках, а Тоню суворо запитав:

— А Павло ж де?

— У плаванні.

— В якому плаванні?

— В далекому плаванні, тату,— сказала ніжна не по-
сільському і не по-сільському привітна невістка.— Ще
напровесні вийшли з Ленінграда, та й досі нема.— І так
ласкаво дивилася Дмитрові Івановичу у вічі, так запо-
бігливо всміхалася, що Сіраш аж розсердився. «Ти диви,
яка догідлива»,— подумав він, бо найбільше зневажав у
людях догідливість і запобігання. А вголос сказав:

— Отуди к свиням! Що ж, він не знає, що війна по-
чалася?

— Тоді ще справжньої війни між Англією й Німеччи-
ною не було.

— Як так не було?

— Ну, була тільки «дивна війна»,— сказала Павлова
жінка, почервонівши,— на морі ще було спокійно, як «Ре-
конструкція» вийшла в море.

— Яка реконструкція? — дивувався сердитий Дмитро
Іванович.

— «Реконструкція» — це сухогруз, на якому Павлуша
плаває.

— Сухогруз? Це що? Таке судно, що сухі грузи на
ньому возять? Ну, а якщо мокрі? Скажімо, м'ясо або вино
в бочках, то вже й не можна возити?

— Ні,— терпеливо пояснювала невістка-ленінградка
своєю ніжною й співучою мовою.— Сухогрузами такі суд-
на називають тому, що є нафтоналивні танкери, в які
вантаж — нафу, бензин, гас — просто наливають. А на
«Реконструкцію» вантажать усе, що в твердій упаковці
або само не вимагає ніякої упаковки.

— Ну, і що ж твій Павлуша ото повіз на тій «Рекон-
струкції»?

— Та чого ж він тільки мій,— здивувалась невістка
і стала ще тендітнішою, бо видалася цієї миті зовсім безза-
хисною — аж сльоза блиснула на оці, і Дмитро Іванович,
хоч і не дивився на неї, спостеріг ту сльозу і беззахисність...

— Та вже ж не наш,— сказав, проте, твердо.— Вже два
роки, як з дому поїхав. І не згадає...

— Весь час згадує,— сказала невістка, і губи її геть затремтіли, от-от заплаче.— Прислав нам телеграму, що в Одесу прийдуть. Сказав, щоб ми тут його чекали.

— І на тому спасибі,— сказав Дмитро Іванович.

— Ти що ото мучиш людину,— докоряла тітка Ялина.— Вона таку даль добивалася до нас із дитиною, по такій жарі, в таку глушину, а ти їй і ласкавого слова не скажеш. Все на кпини береш. Я ніяк не пойму, що ти хочеш від неї? Вроді ти й не радий її приїздові!

— Радий, радий,— сказав Дмитро Іванович.— А він хоч про Петрову смерть знає?

— Та як же б він не знав,— аж скрикнула тітка Ялина,— коли ми йому телеграму били. Тоню, скажи.

— Знає,— тихо сказала невістка і заплакала.

Дмитро Іванович довго мив руки, вмивався, одягав чисту голубу сорочку, в якій проводжав в армію Петра, дістав з погребя вина, сам застелив стіл у прохолодній світлиці білою скатертиною і лише тоді взяв на руки чепурненьку й біленьку онуку, що обняла діда за ший і одразу ж заснула. Пахла вона сонцем, як усе навколо, але пахла вона також і далеким та милим Ленінградом, а ще — іншим життям вона пахла, яке Дмитрові Івановичу тільки снилося чи з'являлося з кіно та з прочитаних книг. Довго вони тоді просиділи з невісткою. І заснулої онуки не віддавав Дмитро Іванович довго, бо знову прийшло, знов повернулось відчуття гордості за свою родину.

— Гарно мати дітей, стара,— сказав Сіраш на прощання, вирушаючи в степ проти ночі, коли Тоня з дочкою вже спали.— Добре, що в нас їх багато.

— Де їх там багато,— сказала тітка Ялина, спинившись у воротях, радіючи, що такі слова вимовив чоловік. Вперше після Петрової смерті.

Ніч була темна, тиха й тепла. Повернув Дмитро Іванович од хвіртки праворуч і щез, розчинився у темряві, наче його й не було. Ні кроків не чути — ходить завжди м'яко й безшумно, ні тінь не гойднеться попід парканом — така темінь огорнула село, а тітка Ялина все одно бачила чоловіка, ніби сама йшла замість нього, бо знала кожен вибійчик тієї стежки до бригади, кожен камінчик і кожну грудочку.

— «Ще хоч би об коток не вдарився біля Москаленка»,— сказала сама собі чи тільки подумала тітка Ялина, стоячи на воротях і уявляючи той вкопаний біля перелазу гранітний коток на провулку.

«Отакої,— тут же й відповів дядьків хрипкуватий голос, рокітливий і переливчастий,— чого ж би я ото на той коток напорівся. Ще б його за все життя не запам'ятав? Та я його і в найбільшій темряві бачу. Як іду вночі, так він мені й біліє».

«То й добре,— каже тітка Ялина.— Я й сама знаю, що ти про той коток пам'ятаєш. А сказати должна. Бо про всіх вас думаю, за всіх тривожусь».

«За дітей тривожся,— сказав тітці дядьків голос.— За мене не треба».

Тітка Ялина зітхнула і пішла спати.

А тепер приїхав додому й Павло. Літо зараз у розповні, і дружина його теж в розповні краси і жіночої зрілості. Як припав до неї Павло, як обійняв та занурив обличчя у світлу хвилю її волосся, то й не випірнав до вечора, аж доки й батько не з'явився з поля. Щасливий, наче аж захмелілий стояв старший син перед батьком, на голову вищий од нього, у плечах кремезніший, стемнілий на океанських вітрах, як мулат. Риси задубіли й порізчали, ніс загострився, а підборіддя з кругленькою ямкою випнулось дужче наперед, губи запеклися, тільки очі сірі-сірі і на суворому, аж скам'янілому виду здаються добрими, лагідними, як у батька, трохи аж печальними. Наче Павло жалів когось.

Все ще жалів, хоч того й не було на світі, і печаль та жалісливість були вже марні...

— А на степ не прийшов,— сказав батько з докором.— Одвик, видать, зовсім... Чи й не привикав?

— Та коли ж було звикати? — виправдовувався Павло.— В двадцять років був уже на флоті...

— Подивився б, як косять комбайном. Мабуть, ще й не бачив?..

— Е-е, тату, надивився я такого,— Павло махнув рукою і оглянувся, шукаючи очима дружину.

— Ну, ну,— сказав батько, всміхаючись.— Розкажи, розкажи, що ж ти там бачив по світах.

— Я й Тоні не розказував нічого. Ждав, коли ви прийдете. Щоб разом, значить... Та, мабуть, не зумію всього розповісти.

— Василь, Андрій не приходили?

— Вже були. За жінками пішли, допоможуть вправлятися та й прийдуть.

— Ану да ж, корови не доєні з обіду, діти попримуть з майдану. Треба було казати, щоб не барилися

тільки, бо ночі тієї...— батько махнув рукою і пішов допомагати дружині поратися біля столу.

А Павло задумався. Як розкажеш про те, що вже стало й для тебе самого ніби сон, ніби мара. Сам не віриш, що все те було з тобою, а земля ніби й досі гоїдається під ногами, наче й зараз пливеш з хвилі на хвилю, з моря у море, з океану в океан крізь дні і ночі, через зиму, війну й небезпеку. Ще й самому не віриться, що стоїш ось на батьківському подвір'ї, і тиша та спокій оточують тебе, і певність та твердість рідної землі відчуваєш під ногами.

Хіба ж розкажеш про ті гаспидські полярні ночі в океані, коли тижнями не видно було материка, коли шуга й крига от-от мали затерти пароплав, а він усе брався та брався крізь млу й непогоду, крізь бурі й шторм, все далі від рідної землі, і ночами по курсу й обабіч спливали німецькі підводні човни, освітлювали судно прожекторами, в мовчанні оглядали Державний прапор на кормі, інколи для певності перепитуючи, куди йде «Реконструкція», що везе на борту, й кожного разу так легко було стати мішенню торпедної атаки.

— Ви собі не уявляєте,— розповідав потім Павло за столом,— як моторошно йти по морю. Аж кишать повсюди підводні човни, військові кораблі й транспорти набиті вщерть військами й технікою, і не знаєш, що тебе жде. Щось там затівалося, ми зустрічали німецькі ескадри й конвої, а позаду й попереду гриміла канонада: німці висаджувалися в Норвегії під носом в англійського флоту, знову скориставшись несподіваністю й швидкістю. Траплялись нам і пошкоджені транспорти, бачили ми людей, що, вибиваючись із останніх сил, плавали в крижаній воді північних морів...

— І не рятували? — спитав батько сина, важко й суворо глянувши на нього.

— Рятували, тату, хоч і самі могли тієї ж миті опинитися під водою, бо підводні човни ні на мить не спускали з нас перископи. Так і шастають навколо, розпорюючи води, то зникали, то знову виникали у хвилях. І літаки гуркотіли у низьких хмарах. Рятували ми й німців, й англійців, підбирали напівживих, а багатьох і не встигали. Страшна це картина — дивитись, як люди гинуть у морі вночі. А побачивши таке, по-справжньому відчуваєш, яка жорстока й безжалісна до людини війна. Надивились усього. Надивились. І не віриться, що все те було

й ми вижили. Багато ж потоплено й захоплено було нейтральних кораблів, а нам пощастило: ми встигли обійти Європу, розвантажившись у Гамбурзі, і, коли почався розгром Франції, ми були вже в Середземному морі, бо везли в Одесу верстати. Тут нас знову перехоплювали то англійські, то німецькі, то італійські кораблі. Але відпускали, потримавши то в одному, то в другому порту. Стояли ми і в Гібралтарі, і в Алжирі, а найдовше стояли в Орані. Та й не в самому Орані, а в Мерс-ель-Кебірі — такий собі затишний гавані поблизу Орана, де базувався французький флот. Нас перехопили французькі сторожовики й завели в свою тиху гавань. Наші верстати їм були не потрібні, і ми теж не викликали в них підозри, але вони нас не випускали з Мерс-ель-Кебіра кілька днів, вважаючи, що італійські кораблі можуть нас перехопити як призове судно і тоді нам не вирватись. Ми набрали води, палива і вже вирішили відшвартуватися та йти додому, коли раптом на рейді з'явилась велика англійська ескадра. Вона розгорнулася так, що закрила всі виходи з Мерс-ель-Кебіра.

У дальноміри ми побачили лінійний крейсер «Худ», лінкори «Веліант» і «Резолюшн», авіаносець «Арк-Ройял», крейсери «Аретуза» і «Ентерпрайз» та щось із десятка есмінців. Стояли й диміли на рейді, і дивитися на них було моторошно, бо така сила кораблів уже одним своїм виглядом обіцяла якусь небезпеку. З липня о восьмій ранку на есмінці в гавань увійшов представник англійської ескадри капітан першого рангу Голланд, але французький адмірал Жансуль, як нам потім сказали, не прийняв його. Тоді Голланд послав Жансулю на лінкор «Дюнкерк» офіцера з якимось пакетом. Катер офіцера простовбичив добрих дві години біля штурмтрапа «Дюнкерка» й відійшов ні з чим десь по десятій ранку. Потім ми бачили, як цей катер ще кілька разів курсував між «Худом» і «Дюнкерком» і вже по обіді з нього нарешті висадився капітан першого рангу Голланд. Він пробув у Жансуля на флагмані більш як годину, але, мабуть, ні до чого з ним не домовився, бо, коли англієць виходив на своєму катері з гавані, французькі кораблі почали готуватися до бою. Хоч ми й стояли в далекому закутку гавані, такий близький бій не віщував нам нічого доброго. Ми не вірили, що союзники здатні стріляти один в одного.

День був тихий, сонячний. Небо було сине-сине, і синіло Середземне море, на тлі якого африканські береги

здавалися по-святковому жовтими а міста Мерс-ель-Ке-бір та Оран у далині були сліпучо-білі, бо сонце вже хилилося, сідаючи в спокійне море. З портового ресторану долинала сумовита й задумлива музика, і море гойдалось без хвилі, й дерева стояли непорушно, а квіти палахкотили так радісно і яскраво, що ні про який бій, та ще між союзниками, і гадки не було й не могло бути. Та гармати вдарили всього за півгодини після відплиття Голланди — саме стільки знадобилося адміралові Сомервіллу, щоб навести їхні жерла. А може, вони вже були наведені на французьку ескадру з самого ранку, хто знає? Залпи трьохсотміметрових англійських гармат з лінкорів і крейсерів розірвали повітря літнього надвечір'я, і лінкор «Бретань» затонув у нас на очах, а всі французькі кораблі вкутались димом і полум'ям розривів. Проте французи теж відкрили вогонь, лінкор «Страсбург» із п'ятьма есмінцями сміливо пішов на таран і прорвався, а тут конали французькі моряки, палали підбиті кораблі, і дим накрив узбережжя. Білий Мерс-ель-Кебір почорнів на очах, і англійці, зробивши свою справу, знялися з якорів і погналися за «Страсбургом» та есмінцями. Ми ще простояли ніч, чекаючи, доки розмінують або хоч визначать прохід у прибережних водах, замінованих англійцями перед цим нальотом, допомагали французам чим могли, рятували поранених і тільки другого дня покинули цю побиту й понівечену бухту, не вірячи, що лишилися цілі й неушкоджені.

Я й досі не можу збагнути всього, що відбулося: в Мерс-ель-Кебірі французькі моряки на своїх кораблях чекають вістей із спливаючої кров'ю батьківщини, Франція конає, розбита й спустошена ворогом, а тут приходять союзники й розстрілюють їх в упор, топлять їхні кораблі, вбивають їх немилосердно!

— Сказано, імперіалісти,— вставив Василь похмуро і замовк надовго.

— Отаке мені довелося бачити в цьому плаванні, та-ту,— звернувся Павло до батька, що лишався зовні незворушним, ніби аж байдужим.

— Воно й до нас може докотитися, хлопці,— сказав Дмитро Іванович після довгої мовчанки.— Охо-хо! Велике горе війна. Та ще з таким супостатом. Тим бідним французам випала тяжка доля, жалько людей. А нам треба збиратися, нам треба готуватись. Як не ми, то хто ж тоді цю гітлерівську банду й подолає...

— Дасть бог, усе минеться,— зітхнула тітка Ялина.— Може ж, він уговтається, той скажений Гітлеряка.

— Ага-га,— сказав Дмитро Іванович.— На бога надійся, а сам не плошай...

Отож, Францію було розгромлено, і тепер Гітлеру та його генералом здавалося, що в світі немає сили, котра б могла протистояти вермахту або хоч на час вибити в нього з рук стратегічну ініціативу. Відмобілізований, оснащений новітньою технікою, окрилений перемогами й збагачений величезним досвідом ведення сучасної війни, вермахт і справді здавався тоді непереможним. Нависаючи над нашою країною лівим своїм флангом у Норвегії, німці на початку сорок першого року під виглядом воєнної місії відправляють до Румунії штаб одинадцятої армії, а далі й військові її з'єднання і, прикриваючись брехливими балачками про перегрупування сили для успішної боротьби з Англією на Балканах, а через них — і на Близькому Сході, починають пряму підготовку до вторгнення в СРСР.

Гітлер, зірвавши великий воєнний куш, втратив голову: він гнав час, мов перекладну тройку на поштовій дорозі. Оскільки битва за Англію обмежувалася діями однієї люфтвафе, а багатомільйонні сухопутні сили, розгорнуті за вимогами стану війни, перебували в бездіяльності після таких запаморочливих успіхів у Польщі й Франції, Гітлер завоював Грецію, Югославію, висадився в Північній Африці, пославши туди Роммеля з танками. Але все це були тільки супровідні дії, головна ж сила була спрямована на схід, проти нас, бо Гітлер тепер не міг миритися з існуванням жодного сильного сусіди на Євразійському континенті. Ще влітку сорокового року він сказав у вузькому колі свого генералітету, що існування Радянського Союзу з його послідовною і незалежною політикою є для нього незносним, тому він вирішив (так завжди й висловлювався фюрер: «Я вирішив...») завдати Радянському Союзу нищівного удару, розгромити його збройні сили в блискавичній операції, знищити як державу й остаточно розв'язати собі руки в битві за Англію.

Навіть сп'янілі від легких перемог гітлерівські генерали злякалися фюрерового рішення вести війну на два фронти. Проте ніхто не зважився заперечити Гітлерові. Отож, відкинувши заповіти найвпливовіших державних та військових умів Німеччини ніколи не воювати з Росі-

єю, та ще в ситуації, коли виникає необхідність битися на два фронти, Гітлер почав підготовку до війни з нами. Він-то знав, що час працює на нас, що рік-два війни з Англією ослаблять його збройні сили, а за цей час Червона Армія встигне переозброїтись найновішою зброєю, відмобілізуватися і стане незмірно сильнішою. З Англією, загнаною на острови, добре-таки деморалізованою систематичними нальотами авіації та морською блокадою, позбавленою власного продовольства й своєї сировини для промисловості, він міг на цей час і не рахуватися, бо тільки обороною своїх островів була зайнята тоді ця пиховита колоніальна імперія.

Доки Дмитро Іванович Сіраш та його односельчани сіяли хліб та баштани, проти нас готувалася багатомільйонна гітлерівська армія з танками, літаками, гарматами й мінометами. Проти нас, проти землі нашої і держави. І план цей зберігався в таємниці, щоб ударити підло, зненацька, коли ніхто ні на що й не сподівався, — один з найстрашніших в історії воєнних планів, що мав таку ж страшну й незрозумілу назву «Барбаросса».

Але ж назва — це завжди тільки назва. Страшним же й нелюдським був його прихований і невідбитий навіть у тексті директиви зміст. «1941» — стояла на ньому дата втілення.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Приїхав Павло й сорок першого року. Приїхав на кілька днів у червні, коли все буяло й цвіло в степу і хліба стояли такі, як перед потопом. Дмитро Іванович забрав онуку на степ, об'їздив з нею всі поля й токи, всі тракторні бригади, повіз і на баштан, де було між огудиною гніздо перепілки. Показував їй малесеньких перепеленят, що з їхньою появою розкотилися по зеленому царстві сірими прудкими кульками, а як посиділи з внучкою за біластим кущем перекотиполя, причаївшись і затамувавши подих, почали ті кульки скочуватись до гніздечка. Мініатюрні дзьоби й дрібні, як пшоно, блискучі й сторожкі очі можна було виразно розгледіти з їхньої схованки, і це так сподобалося дитині, що вона виставила із-за куща голубі свої банти. Перепеленята знову порснули навсебіч, і дівчинка застрибала в захваті, закричала, заплескала в долоні.

— Ой, які гарні! — кричала вона.— Хочу одного такого. Зловіть мені, діду. Зловіть!

— Це не іграшки,— сказав їй Дмитро Іванович.— Це живі пташенята, Оленко, і мати за ними буде сумувати.

— Я хочу зараз побавитися з ними трішки.

— Ні, доню, вони людей не підпускають.

Обідав Дмитро Іванович з онукою в холодку під будкою, на розстеленому брезенті, і Сенька Сорокопуд теж обідав з ними разом.

— От як воно так, Дмитре Івановичу,— говорив він, вправно й швидко орудуючи ложкою,— як воно так: своїх дітей ніколи з собою на степ не возили, а цю возите. Правду, мать, кажуть, що онуків вроді жалніше, ніж рідних дітей. Чого воно так, га?

— А ось своїх діждеш та й узнаєш.

— Навіть до гніздечка підкрадалися з нею...

— Помовч отам,— глипнув Дмитро Іванович на Сеньку, остуджуючи борщ та годуючи онуку з ложки, щоб білу льолю не заляпала.— До всього тобі, Сенько, діло. Неодмінно встрянеш.

— Та я що? — знизав Сенька плечима.— Я, Дмитре Івановичу, нічого. А люди дивуються: кажуть, сказився Сіраш на старість, перепелині гнізда шукає.

— А я їх, Сенько, й раніше знаходив. Як ступну денубудь, так гніздечко й знайду. Чи зайчат двійко. Воно мені змалку чогось таланить.

До гнізда вони більше не пішли, бо мала, попоївши, куняти взялася, всілася на дідових руках та й заснула, незчулися й коли за балакучим тим Сенькою Сорокопудом, і проспала майже до вечора. А Сеньці лафа: потерпав, що Дмитро Іванович лятиме його за те, що не вистругав току, а воно й обійшлося. Не ляв його Сіраш, а вже надвечір зазирнув на тік та тільки й сказав:

— Гляди ж мені, Сенько, зранку вистружеш усю траву. Особливо пирій. Та водою гарненько полий, та котком утрамбуй, бо вже ж і жнива не за горами.

— Та знаю я, Дмитре Івановичу, не перший рік за мужем.

— Не перший,— скопив на нього очі Сіраш.— А скільки ти днів уже тут байдикуєш?

— Ще й тижня немає,— уточнив Сенька Сорокопуд.

— А що ж я тобі писатиму за ці дні?

— Запишете по сімдесят п'ять сотих за сторожування.

— А що ж ти стеріг, Сенько? Порожній і невіструганий тік? Від кого ж ти стеріг його?

— Від зайців,— сказав швиденько Сенька, не змигнувши.— Та й коток же он притягнув, і бочку з водою, і струмент доставив: стругача, лопату, шип, мітлу, Як-не-як, а ціле господарство завів на току. Завтра ящики під зерно привезу зранку з бригади, дерев'яні лопати й мішки...

— Віялку не забудь,— сказав Сіраш.— Привези віялку й ваги. Хай усе стоїть наготові, бо жнива як почнуться, ніколи буде й угору глянути.

— Та я знаю...

— Ну, як знаєш, то й роби все як слід. Щоб потім не парка парити, а працювати. Бо з перших же днів треба буде зерно віяти й відправляти державі.

— Та знаю...

— Що ти заладив одне: «Знаю та знаю».

— Та трохи ж совісно, Дмитре Івановичу, що підвів вас, пробайдикував...

— Совісно так совісно,— сердився Сіраш розбираючи віжки.— Не мене ти, Сенько, підвів. Себе підводиш і весь колгосп.

— Та воно-то так,— чухав Сенька потилицю.— А час, проте, ще є, і я все зроблю як слід,— чесно й відверто глянув він Дмитрові Івановичу в очі.

— На тому й порішили,— сказав Сіраш, що дуже не любив, як йому отак віддано й запобігливо в очі заглядають, і поїхав бідаркою в село. І довго-довго біліла серед зелених ланів Оленчина сукенка поруч з синьою дідовою сорочкою.

Того вечора до Сірашів зійшлося мало не півсела. Павло розказував привезені із кругосвітніх мандрів історії, і тривога всідалася поруч з кожним за столом, невидима, але відчутна: війна розгорталася все дужче, обступала нас усе тісніше і про неї не можна було не думати навіть у Степівці.

Про що б не говорилося, а хтось неодмінно та питає Павла:

— Ну, і що ти думаєш, Дмитровичу, буде війна у нас з німцем чи не буде? Ти, приміром, плаваєш по всьому світу, набачився всякої всячини. Як ти нащот цього метикуєш: вистоїть наш договір з Гітлером? Він же така політична падлюка... пардон!

— Хочеться думати, що договір з нами він не пору-

шить. — І Павло починав знову розповідати всяку всячину, щоб одвести від односельчан надокучливі й тривожні думи про війну. Розповідати він був мастак, як і всі моряки, що далеко й багато плавають, і навіть ми з Вітькою заслухувалися й забували про сон.

Вже як гості розійшлися, тітка Ялина помітила нас і сполошилася.

— А ви, шибеники, й досі не спите? Де ж вас покласти?

— Тепер під кожним кущем рай,— сказав дядько Дмитро.

— Біля нас, на сіні спатимуть,— сказав Павло.— Вистачить місця.

Але нас не поклали поряд з ними. Нас поклали на соломі під половником, і, засинаючи, ми чули голос Павла. Він гомонів безперестанку, «не вгавав», як казав мій батько. А Василь, мовчав. Василь слухав.

Цей Василь умів і слухати, й читати, як ніхто. Бувало, всі прочитають газету, покинуть її, а він прийде, візьме до рук, помовчить якийсь час над газетою і раптом скаже: «О, вже Кріт захопили». Наче він передбачив, що саме так воно й буде.

Або надрукують газети зарубіжну хроніку про відставку уряду якоїсь країни чи тільки про зміни в уряді — ну, хто там зверне увагу на те, що Іосуку Мацуоки на посту міністра іноземних справ Японії замінили адміралом Тоедою? А Василь насторожить: «О,— скаже,— військові ближче стали до влади. Самураї вже правлять країною — добра не жди». Ніхто, мабуть, так не розумів Павлових розповідей, тривог і припущень, як Василь. Отож вони й гомоніли до півночі, смалили пахучі Павлові цигарки «Северная Пальмира», ховаючи їх у долоні, щоб батько не побачив та не лаяв за те, що жарина в сіно може впасти.

Лежать ото під високими зорями на пахучому сіні в батьківському дворі й не знають, що лежать отак востаннє, що інші лежання, у інших місцях судилися їм по небагатьох днях і ночах...

А вранці прокинемося ми з Вітькою, а вони так само гомонять, і курять, і розмахують руками, наче й не спали вчора, немовби й не припиняли тих розмов. Сонце вже б'є в них крізь грушу, а вони лежать поряд на сіні: на лікті попідводилися, обое в білих сорочках, чубаті та чисті, мов з купелі, чорнобриві та красиві — любо, ма-

буть, тітці Ялині дивитися на них. А Дмитро Іванович, ні світ ні зоря збираючись у степ, наказував тітці Ялині:

— Повісиш на шворці білизну, щоб прикрити сіно од людського ока, бо ще сміятимуться: мовляв, Сірашеві сини вилежуються аж до сонця.

— А яке кому діло,— відказувала тітка Ялина з серцем. Павло ж у відпустку приїхав. Що, він за цілий рік не заробив права поспати, скільки захоче?

— А ти не заробила? — спокійно питав Дмитро Іванович.— А сусіди наші, колгоспники, за все життя не заробили? Спати при сонці, Ялино, будемо отам-он,— кивав на кладовище.

— Так то ж ми нехай, гречкосії. А люди грамотні...

— Грамотні там, грамотні,— сердився Дмитро Іванович.— Як грамотні, то вже, по-твоєму, й нероби? Так ото якісь карандашники, може, й прохолоджуються, а грамотні, образовані, одним словом, люди, ще менше сплять за нас, грішних. Я так розумію: чим більше людина знає, тим більше їй думати треба. Тільки з таких і можуть бути винахідники, конструктори всякі там. Із скромних роботящих людей, а не з тих, що на сіні вилежуються та черева на сонці гріють. І не хваліться, заради бога, нікому, що Павло, мовляв, у Наркоматі Військово-Морського Флоту служить. Хвастощі все це. Одні хвастощі, та й годі. Працюєш, ну й працєю собі на здоро'я, а то: от, мовляв, я не я, в наркоматі! А ви, мовляв, що? Так же виходить?

— Та побійся ти бога, Дмитре! — махала на чоловіка натруженою рукою вражена в саме серце тітка Ялина.— Хіба ж у нашім роду були хвастуни?

— Я перший,— сказав Сіраш похмуро.— Весь вік кіньми хвастав...

— Та господь із тобою, Дмитре,— аж схлипнула тітка Ялина.— Хіба ти хвастав? Ти побивався за ними весь вік і нас мучив, щоб коні були як коні.

— Та й щоб же покрасуватись на них перед усім селом,— вставляв Сіраш в'їдливо, чинячи самосуд над собою ще до світ сонця. Не знати за що.

— Багато ти красувався на них,— розраювала тітка.— Весь вік жили рвав, тягнувся на тих коней та ходив біля них, як оце зараз біля колгоспної землі ходиш. Все наче тобі більше за всіх треба. Ото тільки й покрасувався, як вів селом та приводив додому змилених коней після того, як поносять Копистку.

— Авжеж,— усміхався Дмитро Іванович, кепкуючи

й з тітчиних хвилювань, і з своїх колишніх захоплень.— Через них і з партії полетів. Що там говорити. Гріх на таких коней не помилуватися. Та, мабуть, не дадуть милуватися. І жити не дадуть оті гітлери, вся ота фашистська банда.— Дмитро Іванович сумовито глянув голубими-голубими очима на тітку Ялину, з якою весь вік прожив у злагоді. Наче вже пожалів дружину за те, що доведеться їй пережити.— Жалько, Ялино, дітей...

Ранок був тихий. Ще тільки-тільки благословлялося на світ, і Дмитро Іванович задумливо стояв серед двору, схиливши голову. Беззмінно синя, у білий горошок, сорочка була звично застебнута на всі гудзики високого комірця, сірі штани в темну смужку чисті були й не припилені, і парусинові черевики з жовтими шкіряними носками акуратно виглядали з-під штанів такі незаймані, наче це й не в них Дмитро Іванович пропадає в полі з самої весни. Дядько Сіраш стояв у гіркій задумі, а тітка Ялина дивилась на нього, як на дитину, і, як дитину, жаль було їй свого Дмитра — до болю, до щему, але сказати про це вона не посміла. Не посміла й сплакнути, бо Дмитро Іванович все одно помітить і сердитиметься, тому тітка Ялина зітхнула.

— Постарів ти, батьку,— тільки й сказала вона.— Може б, побрився?

— Нехай,— відмахнувся Сіраш.— Пшеницям все одно. А крім них, мене ніхто в степу й не побачить. Неділя ж сьогодні. Поголюся, як приїду.

— Та воно таке.

— Ти оте барильце в погребі відкопай.

— З каберне?

— Та ні, з мускатом гамбурзьким. Пам'ятаєш, де ми його тоді закопали?

— То ти вже забув, а я пам'ятаю все, що у мене в дворі й у хаті робиться. Що робилося й тридцять, і сорок років тому.

— Ну, то відкопай же його, той мускат, та розп'ємо. Бо, видать, нескоро вже випаде зібратись отак, щоб усі разом були...

— Крім Петра, царство йому небесне.

— Царство не царство, а що ж подієш,— зітхнув Дмитро Іванович.— Не знаємо, що нас самих жде і як доведеться вмирати. Чула ж он, що Павло розказує? Німці вже під самісіньку нашу границю підібралися.

— Та чула,— сказала тітка Ялина аж надто спокій-

но, як ото про щось звичайне, сільське — ну, там чутки якісь ходять, то й хай собі ходять: не любили в Сірашевім роду чуток, не прислухалися до них, не йняли їм віри.— Наші війська на границі стоять? Стоять. Бо інакше ж не можна. Сказано: границя на замку. Було ж таке кіно недавно...

— Чує моя душа недобре. І сни мені якісь такі сняться, що боюся й розказувати. Все ніби тонемо або горимо. Або пливемо по морю, а йому ні кінця ні краю, і сонце вже заходить. А я глядь на свою руку, бо якось примудрився глянути на неї, коли вона з води вихопилася, аж з руки кров стікає, густа, темно-червона. Ще й на сонці призахідному просвічується...

— Куди ніч, туди й сон,— сказала тітка Ялина.— То тобі після Павлович розповідей отаке снитися почало. Як подумаю про тих бідних моряків, що ночами їх топлять підводними човнами чи мінами, так мені їх жалько,— тітка схлипнула й піднесла фартух до очей,— так жаль, що не можу... Це ж така смерть страшна — у воді, у кризі, а риб там скільки, а всякої нечисті! А глибина ж яка! Ніхто ніколи не знайде й не поховає... А в кожного ж з них є матері...

— З матерями, Ялино, війна не дружить, не дружить,— сказав Дмитро Іванович задумливо.— Може, найперше проти матерів війни затіваються, проти їхніх сердець, бо краще б уже в тебе стріляли, ніж у рідну чи й нерідну дитину. Будь воно прокляте,— махнув дядько рукою й пішов за село, повз виноградник, через сад завернув і в передранішнім туманці чи імлі синюватій пропав.

На винограднику, в саду, у селі і в полях — по всьому степу ще бродили короткі літні сни, тільки невтомно підпадьомкали перепели в хлібах, біля своїх перепеленят і гніздечок, та подавали несміливі голоси жайворонки, випурхуючи із зеленого царства в небо, та сорока в далекій лісосмузі різко й тривожно стрекотала, побачивши, мабуть, забрьохану в росі лисицю, що поверталася з нічних розбійницьких мандрів.

Усе в полі росло й зріло в тиші й супокої, все мліло в росах і перших повівах вітерцю, що мовби й прокидався лише для того, щоб розвіяти нічну темінь та допомогти несміливому світанку вмити своє лице і приязно глянути на світ.

Розкошувала Сірашева душа в духмяному світанні,

у пахощах квітів, хлібів і припалого рососою пилу, та тривоги билися в ній ще далеким, ще м'яким відлунням усього того, що діялось у світі, далекому й близькому, на морях, океанах, на театрах майбутніх і вже відгрімилых боїв — усе те приніс Сірашеві в душу його старший син, що, плаваючи, багато бачив, а ще більше знав, працюючи тепер у Наркоматі Військово-Морського Флоту.

З історії воєн відомо, що агресор переважає об'єкти своїх зазіхань підготовленістю до ведення сучасної війни, в атмосфері якої формується психологічна здатність убивати, грабувати, а також воєнна спрямованість усього господарства й виробництва на задоволення потреб війни; і лозунг «гармати замість масла», під яким велися в гітлерівській Німеччині готування до загарбницьких воєн та поневолення й знищення цілих народів, може служити яскравою ілюстрацією до цієї тези. Усе це найперше обернулося проти Англії й Франції прямою розплатою за дворушництво їхніх тодішніх горе-керівників, що загравали з Гітлером, «умиротворяли» його. Шкода тільки, що розплачуватися довелось не Даладье й Чемберлену своєю власною кров'ю, — їм хоч би що, вони існували собі й далі, — а кров'ю десятків і сотень тисяч ні в чому не винних англійських і французьких солдатів. Солдатська кров — ця найвища розплата за бездарні й підлі дії керівників — лилась у Європі ріками. Спочатку в Польщі, якій Англія і Франція, оголосивши війну Німеччині, так нічим і не допомогли. Потім у Норвегії й Данії, Бельгії й Голландії. І, нарешті, у Франції, в Англії, Греції та Югославії.

Війна присунулась до наших кордонів і спинилася...

То неправда, що війна захопила нас геть безпечними й невідготовленими. Перед лицем наших кривавих утрат, перед пам'яттю загиблих неправда ця страшна. Ми готувалися. Партія та уряд, Народний Комісаріат оборони й Генеральний штаб, усі наші з'єднання, частини й кораблі наполегливо й невтомно робили все, щоб підготувати ворогові збройну відсіч. Але складностей випало нам у ту пору багато, а часу, щоб їх подолати, лишалося мало.

Розгортання армій на рівні тодішніх стратегічних та оперативних вимог ускладнювалось не лише певною нестачею висококваліфікованих командних кадрів, здатних у короткий строк забезпечити високу бойову підготовку всіх родів військ.

Не менш важливим було й те, що чимало стрілецько-артилерійського озброєння, танків, літаків, автотранспортних засобів підлягало заміні новими, досконалішими, сучасними видами.

Створені напередодні війни танкові корпуси Червоної Армії були озброєні танками БТ-5, БТ-7, Т-26, котрі мали слабку броню, легке озброєння та обмежений запас моторесурсів. Інтенсивно працювали вчені, конструктори, організатори виробництва, щоб якнайшвидше створити необхідну промислову базу танкобудування, авіаційні, артилерійські та зброярські заводи. Освоювалося серійне виробництво танків КВ і Т-34, літаків МіГ-2, ПЕ-2, ІЛ-2, артилерійських систем: стадцятитрихміліметрової гаубиці, протитанкової сімдесятишестиміліметрової гармати, найгрізнішої зброї другої світової війни — «ересів» (ракетних систем), любовно прозваних «катюшами».

Та, враховуючи чисельність армії, котра розгорталася за вимогами війни, кількість нового озброєння аж ніяк не могла задовольнити. До нападу Німеччини танків Т-34 і КВ було випущено певну кількість, але вони пізно надходили у війська, і особливий склад не встиг до початку бойових дій по-справжньому їх освоїти.

Саме освоєнню нової техніки й нових видів озброєння найбільше приділялось уваги в період літньотабірного навчання військ у 1940 році, із максимальним наближенням до умов сучасної війни.

Наполегливо опановували сучасну тактику із застосуванням найновіших видів зброї в Київському військовому окрузі, де новий командуючий намагався передати свій бойовий досвід усім командирам і бійцям і все літо пропадав у військах з інспекціями, перевітками й штабними навчаннями із засобами зв'язку. Головну увагу приділяв Жуков польовій виучці командного складу, штабів і військ усіх родів зброї.

Восени нарком оборони маршал Тимошенко прибув у війська Київського округу з великою групою вищого командного складу для огляду тактичної підготовки 41-ї стрілецької дивізії під Рава-Руською, 99-ї і 97-ї стрілецьких дивізій, 6-го і 37-го стрілецьких корпусів, 36-ї танкової бригади. В двосторонніх польових маневрах брала участь авіація й артилерія. Всі перевірені з'єднання продемонстрували високу тактичну зрілість, успішно вели розвідку «противника», вміло використовували взаємодію з танковими підрозділами й авіацією, в обороні й насту-

пі враховували умови місцевості й згідно з ними будували свої порядки, вели бойові дії. Так того літа було в усіх округах, і, щоб підвести підсумки цій великій навчальній роботі у військах, Центральний Комітет партії за ініціативою Сталіна розпорядився провести в грудні нараду вищого командного складу Червоної Армії і велику оперативно-стратегічну гру по прикриттю державного кордону в разі нападу агресора та організації оборони прикордонної зони країни.

Мерецков подзвонив Жукову в суботу, коли той збирався в Яготин на припізніле, перше тієї осені, полювання на перелітну полярну качку.

— Тобі доручається доповідь «Характер сучасної наступальної операції», — сказав він незворушно й буденно, і Жуков подумав, що це доручення не Генерального штабу, а особисто від Сталіна, який так уважно розпитував його про Халхин-Гол і про японську армію. — Крім того, — продовжував Мерецков, — ти повинен грати за «синю» сторону у воєнно-стратегічній грі. Так що готуйся. Нарком вимагає подати проект доповіді через місяць. — Мерецков вимкнувся.

За вікнами великого кабінету дотлівав у полум'ї кленів та каштанів вересень, лапате листя летіло навкіс через вулиці й застиало тротуари шелестючим золотавим килимом, і Жуков довго стояв біля вікна, не міг одвести погляду від красуні-осені в старовинному Києві, яка завжди приносить спокій і умиротворення. На цей раз умиротворення й спокою не було — була смутна, невиразна й віддалена тривога, що брала за серце глибоко й підступно, а через те й надовго.

— Машина біля під'їзду, товаришу командуючий, — доповів ад'ютант весело й бадьоро, але озера й заповідні плеса Яготина відлетіли геть далеко-далеко й здалися Жукову непотрібними й чужими.

— Відпустіть водія, — розпорядився командуючий не обертаючись. — Самі теж їдьте додому. А я залишаюся працювати.

Не знав тоді Жуков, та й ніхто не міг знати, що відмовляється він від останнього мирного полювання і що для нього особисто війна почалася ще того золотистого й тихого вересневого вечора в Києві.

Поки що для нього одного. Для інших вона ще була далеко, а він з тої ночі, наміряючись грати за «синю» сторону, визначив стратегічні й оперативні наміри май-

бутніх ворогів, як і куди можуть вбивати свої танкові клини в живе тіло нашої землі, нашої Радянської держави.

Через те що командувати округом і готуватися до такої відповідальної доповіді та не менш відповідальної гри одночасно було неможливо, він залишався ночами в своєму кабінеті й нерідко просиджував до ранку за цією складною роботою: замолоду навчившись думати за ворога й відшукувати найбільш вірогідні варіанти його дій, він уявив в усіх деталях початкову фазу можливої битви з фашизмом і осягнув душею та розумом всю глибину горя, страждань і втрат народу, коли фашизм нападе на нас. І чим більше Жуков думав над цим, тим ясніше ставало, що фашизм за своєю хижацькою суттю не може зупинитись і далі вестиме загарбницькі війни на знищення цілих народів, але всім ходом історії на шляху його розбійницьких злодіянь ставала перша в світі соціалістична держава — за себе і за всіх інших.

Після того дзвінка Мерецькова він рідко бував удома, працював днями й ночами, нікого не залучаючи до цієї роботи, крім начальника оперативного відділу штабу округу молодого полковника Баграмяна, що готував йому матеріали для доповіді й оперативно-стратегічної гри, котра провадилася в таких масштабах і на такому високому рівні вперше. Але й Івана Христофоровича по одинадцятій вечора Жуков відправляв додому й лишався в кабінеті сам на сам із документами про воєнні дії вермахту в Європі, з картами його операцій і зі своїми думками й уявленнями про наступні бої з вишколеним, досвідченим і озброєним до зубів ворогом. Може, в тих нічних роздумах закладалося в його думках, у характері, в стилі роботи багато чого з тих рис воєначальника й полководця, що так вирізнятимуть його з-поміж інших і так здадуться всім нам протягом усієї Вітчизняної війни й особливо в найтяжчий її початковий період. В основу гри клалися уявні події, котрі могли розгорнутися на західному кордоні в разі нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз: гра мала виявити реальність і доцільність основних положень плану прикриття кордону і дій Червоної Армії в початковій фазі війни. В усіх матеріалах для гри значною мірою було відтворено дії німецько-фашистських військ у Польщі й Франції.

Вже сама підготовка до гри дала Жукову дуже багато для розуміння стратегії гітлерівських військ, допомог-

ла визначити основні риси оперативних дій і тактики противника.

Ще більше і йому й іншим мала дати сама гра, на учасників якої покладалась висока відповідальність і з якою пов'язувалися великі надії.

Проект доповіді й підготовка до оперативно-стратегічної гри були завершені вчасно й подані наркомові на затвердження, і Жуков дістав можливість перевірити готовність військ округу до навчання й життя в зимових умовах, до параду на Хрещатику з нагоди двадцять третьої річниці Жовтня, який він мав приймати й виступити перед військами й трудящими із святковою промовою. Приймаючи парад, оглядаючи струнки, злітовані колони зведених полків і батальйонів, проводжаючи очима вишикувані в строгі лінії танки й артилерію, він відходив серцем, і могутність Червоної Армії розвіювала похмури уявлення про напад фашистських полчищ, які так пригнічували його останніми днями й особливо ночами, коли він просиджував над картами. Щоразу, коли він думав про весну й завдання військ на наступний літній період польових навчань, серце його стискалося тривожними передчуттями: не навчальні плаці й поля військових маневрів бачилися йому в такі хвилини, а задимлені й розбомблені простори, ревище гармат і танків чулося йому з недалекого майбуття, а ночами знову снилися випалені боями степи Халхин-Голу, і, прокидаючись, він радів, що це все-таки була далека монгольська річка, яку йому вдалося відстояти, а згадавши сині ріки України й Білорусії, на яких йому довелося служити і які текли поблизу рідного кордону, проймався знову тривогою про них, як завжди тривожився перед ще не виконаним завданням.

Він знав силу Червоної Армії, вірив у незламність духу народів Радянської країни, згуртованих партією в єдину братню сім'ю, на Халхин-Голі перевірів могутню ударну силу наших військ і не сумнівався в тому, що агресор дістане достойну відсіч і буде розгромлений, але як істинний син свого народу печалився наперед, уявляючи, з якими тяжкими втратами це може бути пов'язано, скільки горя й сліз проллють матері, скількох командирів і бійців не дорахується рідна Червона Армія,— і серце його стискалося з жалю й тривоги.

Коли в кінці грудня їхав до Москви на нараду, дружина, прощаючись, спитала його:

— Щось дуже серйозне?

— Все життя займаюся серйозними справами,— відповів він жартома.

— Не звикла бачити тебе таким постійно стривоженим...

— Округом не доводилося ще командувати,— розвів він руками й посміхнувся.— Тривог тут хоч відбавляй. Хоч греблю гати!

— Пробач,— сказала вона.— Я розумію: перед дорогою такі речі не обговорюються.

— Ти взагалі розумниця в мене — ніколи ні про що не допитуєшся.— Він погладив її по змарнілій щоці, поцілував дочок, натягнув рукавички.— Коли треба буде, сам скажу, а поки що все гаразд.— Пішов до дверей — плечистий, несхитний, міцний і певний у собі.— Вчитися треба, вчитися всім, від солдата до маршала — ось наші складності й труднощі на сьогоднішній день. От і я їду в Москву по науку.— Від порога всміхнувся дружині, лυкаво підморгнув дочкам, кинув до козирка міцну руку й вийшов.

Дивитися, як він збігає сходами, легко й пружинисто, було приємно. У влітій в шинелю трохи широкуватій поштані вчувалася неабияка сила, а в кожному русі — тренуваність і пластичність.

Командуючому Київським військовим округом, переможцеві 6-ї імператорської японської армії на Халхин-Голі, генералу армії Жукову було того дня трохи більше сорока чотирьох років.

У готелі «Москва», куди його привезли з Київського вокзалу, Жукова провели на п'ятий поверх, відчинили двері й сказали:

— Поселяємо вас у той самий номер, в якому ви зупинялись у травні, повернувшись з Монголії.— Чергова адміністраторка зайшла першою, звично й швидко оглянула, чи все гаразд, і, не зводячи з Жукова захопленого погляду, сказала йому проникливо й сердечно: — Ласкаво просимо, товаришу генерал армії.

— Дуже вдячний,— Жуков зняв кашкета, злегка пристукнув закаблуками.

— Рада вас вітати знову в Москві,— сказала адміністраторка, зашарівшись, і підвела на нього сяючі карі очі.— Бажаю успіху у важливих ваших ділах. Бо ж за дрібницею в Москву не викликають.

— Спасибі,— злегка вклонився Жуков,— побажання для мене сьогодні дуже слушне.

Був трохи розчулений завбачливою люб'язністю, але прожив суворе життя, в якому розчуленості не вистачало місця, тому одразу ж згадав те діло, яке привело його в Москву і яке йому треба було тут достойно звершити на найвищому рівні.

Нарада розпочалася на Фрунзенській набережній у приміщенні Наркомату оборони о десятій ранку. Довгі й важкі ЗІС-101 весь ранок підвозили до головного входу командуючих округами й арміями, членів Військових рад і начальників штабів округів та армій, начальників військових академій, професорів і докторів військових наук, генерал-інспекторів усіх родів військ, начальників центральних управлінь та керівний склад Генерального штабу.

Жуков знав багатьох по спільній службі та багаторічному перебуванню на командних постах в армії. Проте багато було й молодих, малознайомих, а то й зовсім незнайомих «іспанців», що, набувши досвіду в боях за Іспанську республіку, шойно одержали призначення на відповідальні пости у високих штабах та інстанціях складного апарату управління Збройними Силами. В залі, де збиралося вище командування Червоної Армії, весь час були присутні члени Політбюро й відповідальні працівники апарату ЦК ВКП(б), що вказувало на незвичайну важливість цієї своєрідної наради.

Високий, підтягнутий і суворий Тимошенко зійшов на кафедру, пронизливим поглядом обвів зал, помовчав, міцно стуливши твердо окреслені губи. Брита голова бездоганно округлої форми мовби підкреслювала ретельну чистоту обличчя і всієї постаті наркома оборони, що міг би правити всім за взірець виправки й підтягнутості. Риси обличчя, особливо ніс, рот, були різкі й великі, і якби він відпустив волосся, то й голова була б більша, ніж треба навіть для такої високої й дужої постаті, а зараз незважаючи на крупність, все було пропорційнальне й красиве, створювало оте враження сили й наполегливості, якими Тимошенко справді був щедро обдарований і які впадали в око з першого ж погляду. Його крутий характер дався взнаки з перших днів по призначенню: зросла вимогливість командирів, і суворішою стала служба й дисципліна у військах, підвищився ритм і насиченість армійських буднів, безперервними були

марші й тактичні заняття, максимально наближені до бойової обстановки, а новий нарком оборони вимагав усе нових та радикальніших змін бойової виучки й підготовки військ — усім тоді стало нелегко в армії з приходом Тимошенка, зате війська підтяглися, були перед війною набагато мобільнішими, оперативнішими, бойовішими, краще оволоділи технікою й конкретніше уявляли собі характер сучасного бою в наступі й обороні. Більше, звичайно, в наступі, бо в основу навчання покладено було не пасивну оборону, а могутній контрудар по агресору й розгром його за межами нашої території.

— Виконуючи рішення XVIII з'їзду партії,— почав Тимошенко спокійним густим голосом,— Наркомат оборони й Генеральний штаб, Головне політуправління Червоної Армії успішно здійснили перехід від територіальної системи до кадрового принципу утримання військ, наполегливо підвищували протягом останніх років навчально-виховну роботу, поліпшили загальний теоретичний рівень кадрів, удосконалювали практичні дії військ. Але в зв'язку з інтенсивним розгортанням армії на чолі частин і з'єднань поставлено командно-політичні кадри, котрі ще не достатньо освоїли оперативно-тактичне мистецтво у відповідності з призначенням. У зв'язку з цим узято курс на інтенсивніше навчання не лише червоноармійців, а й командно-політичного складу, і тут нам роботи — непочатий край. Щоб визначити досягнуті рубежі в цьому важливому й невідкладному ділі й далі шляхи вдосконалення бойової підготовки військ до відсічі агресорові, й скликано цю нараду за рекомендацією ЦК. Особисто товариш Сталін надає їй, як і оперативно-стратегічній грі по прикриттю державного кордону, великого значення. Особливо для початкової фази війни.

Отож, відкриваючи нараду, хотів би підкреслити її важливість для кожного з нас і ту велику відповідальність, яка на нас покладається. Підсумки наради й гри, можливо, будуть підводитись у Кремлі, в кабінеті товариша Сталіна перед членами Політбюро, які й зараз ось тут, у залі, за що ми їм щиро дякуємо,— коротко кивнув він, глянувши в сторону кількох відомих партійних діячів, що сиділи в президії.

В залі спалахнули оплески, і, коли вляглися, нарком надав слово начальникові Генерального штабу Мерецкову.

Повільний у рухах генерал армії Мерецков ішов до трибуни неквапливо, мовби ніс не тоненьку вишневу теч-

ку з невеликою доповіддю, а якийсь великий вантаж, і видно було, як йому важко йти, підніматися на трибуну й говорити те, що він був зобов'язаний сказати.

— Почну з того,— почав Мерецков, мовби пробуючи голос,— чого Семен Костянтинівич тільки злегенька торкнувся. А саме: питання командних кадрів у наших Збройних Силах не до кінця вирішено. При проведенні важливих і значних заходів, які розгорнулись особливо широко й інтенсивно цього літа, ми відчули нестачу кваліфікованого командного складу. Масове висування на вищі посади молодих, мовити б, необстріляних командирів знижує боєздатність армії. У нас не вистачає добре підготовлених спеціалістів-танкістів, фахівців льотно-технічного складу, досвідчених і теоретично підготовлених артилеристів для розгортання армії відповідно до вимог, що їх ставить сучасна обстановка в Європі. Тому на 1941 рік планується напружена система навчання й підготовки кадрів по усуненню недоліків, які мають місце навіть у тій найвищій ланці управління військами, яку прийнято називати оперативно-стратегічною і яка сьогодні зібрана тут.— Мерецков налив собі води з графина й випив, бо нелегко далась йому ця гірка необхідність сказати те, що його турбувало й мучило і про що мовчати він просто не мав права, перебуваючи на своєму посту й відповідаючи за все перед партією і народом.

Жуков помітив, що в залі багато було незадоволених, навіть шокованих прямою й відвертою начальником Генерального штабу. Ті, про кого мовилось, і ті, хто відповідав за таке становище в армії, радніші були б поговорити про це у вужчому колі, але війна присунулась до наших кордонів, і треба було про всі вади й недоліки говорити на весь голос на цій високій і відповідальній нараді, щоб якнайшвидше усунути їх. Жуков високо оцінив сміливу принциповість Мерецкова і дав собі слово неодмінно підтримати його в ході наради й ще дужче загострити увагу на невідкладній потребі наполегливого навчання вищого командного складу в галузі сучасної тактики й стратегії; бо з гіркого досвіду на практиці, яку пройшов на Халхин-Голі й протягом напруженого осінньо-літнього періоду польових навчань у військах Київського округу, переконався, як багато важить і вирішує кваліфікована оперативно-тактична підготовка бойових дій, яку штаби не завше могли забезпечити.

— В нашій армії застаріли статuti,— сказав Мерец-

ков, переходячи до питань бойової й оперативної підготовки військ.— Ми повинні негайно розробити й впровадити нові бойові статuti, що відповідали б вимогам сучасної війни. За існуючими статутними бойовими порядками в ударну групу при наступі входить лише третина військ, решта — в сковуючу, а в обороні на основні напрями виділяється недостатня кількість сил і засобів за рахунок неатакованих ділянок і других ешелонів. Досвід другої світової війни показує, що вміння оперативно маневрувати силами й засобами для створення переваги на оборонних напрямках є вирішальною передумовою успіху, і цей досвід має якнайшвидше стати основою бойової й оперативної підготовки наших військ.— Мерецков неквапливо зібрав папери й повільно зійшов з трибуни, сповнений гідності й упевнений в своїх діях.

Генерал армії Тюленев, командуючий військами Московського військового округу, зробив доповідь «Характер сучасної оборонної операції», не виходячи за межі армійської оборони й не торкаючись специфіки сучасної стратегічної оборони, бо не про неї йшлося в рядах вищого командування — йшлося про нищівний контрудар у відповідь на напад агресора. На цьому й будувалася стратегічна концепція Червоної Армії на той час. Доповідь Тюленева розглядалася кожним учасником наради як маловірогідна необхідність оборони столиці в разі невдачі прикордонної відсічі противникові, про що ніхто й думати не хотів,— так були впевнені всі в могутності й боєздатності Червоної Армії.

Тому набагато цікавішою здалася доповідь на нараді командуючого Білоруським військовим округом генерал-полковника Павлова «Про використання механізованих з'єднань в сучасній наступальній операції». Учасник боїв у Іспанії, Дмитро Григорович Павлов переконався на практиці, якою великою рухомістю й маневреністю, якою могутньою пробивною силою наділені танкові війська й механізовані з'єднання. І хоч в Іспанії танки використовувалися тільки для безпосередньої підтримки піхоти, хоч сам він лише підтримував піхоту під Уескою і Гвадалахаро, а в інших видах танкового бою участі не брав, весь пафос його виступу був спрямований на якнайшвидше розгортання танкових і механізованих корпусів — головної ударної сили сучасної війни, найменш уразливої під артилерійським вогнем і бомбовими ударами авіації.

Та найбільший інтерес присутніх випав на долю доповіді Жукова. Уславлений герой Халхин-Голу, груди якого прикрашала Золота Зірка й орден Леніна, підкреслював, що коли фашистська Німеччина нападе на нас, то нам доведеться воювати з найсильнішою армією Заходу, високо оснащеною бронетанковими, механізованими військами й сильною сучасною авіацією. Особливо небезпечною її робив набутий у попередніх кампаніях великий досвід організації й ведення сучасної наступальної війни. Жуков гаряче підтримав тезу Мерецькова про необхідність наполегливого навчання всіх командних кадрів, аж до вищого командування включно, про якнайшвидше опанування оперативно-штабним мистецтвом, яке ще було на недостатньо високому рівні в усіх штабах. Він продовжив думку Павлова про те, що треба наполегливо й інтенсивно формувати танкові й механізовані корпуси та дивізії, щоб мати рівне співвідношення з німецькою армією, багато уваги приділив реорганізації й переозброєнню Військово-Повітряних Сил, переведенню артилерії на механічну тягу, щоб підвищити її маневреність по бездоріжжю. Його підтримала більшість учасників наради, майже всі, хто виступав.

Начальник Головного управління ВПС Червоної Армії генерал-лейтенант Ричагов, що особливо відзначився в боях за Іспанську республіку, зробив доповідь «Військово-Повітряні Сили в наступальній операції та в боротьбі за перевагу в повітряному просторі», а командуючий Харківським військовим округом генерал-лейтенант Смирнов — «Бій стрілецької дивізії в наступі й обороні».

Смирнов запам'ятався точним і лаконічним викладом доповіді. Аскетичний, худорлявий, з палаючим поглядом і твердою переконливістю в словах і рухах, у судженнях і висновках, Андрій Кирилович був прекрасний тактик і теоретик. Син швачки, він ще в першу світову війну з відзнакою закінчив одне з кращих у Петрограді офіцерське училище, по закінченні громадянської війни вчився в академії, був інспектором піхоти РСЧА та начальником Головного управління вищих навчальних закладів Червоної Армії. Виклад рішень і дій командира дивізії в найскладніших ситуаціях наступальної й оборонної операцій він переконливо аргументував, виявивши при цьому виняткове вміння взаємодіяти з танками, авіацією та артилерією, доцільно використовувати всі наявні сили й засо-

би в межах тактичної глибини бойових порядків дивізії. Його доповідь справила приємне враження і була така переконлива, що не викликала жодного зауваження учасників наради.

Жуков відчув до нього приязнь і пошкодував, що вони, хоч і командували сусідніми округами, не зустрічалися досі. Він поважав таких людей, бо вірив, що знання даються тільки наполегливим і невсипущим, що, крім теоретичних набутоків, придбаних в училищах і академіях, належить багато працювати самостійно, щоб опанувати тонке й невловне оперативне мистецтво. Треба вивчити й знати всю історію тактики, стратегії, історію воєн, щоб навчитися швидко орієнтуватися в бойовій обстановці й приймати вчасно правильні рішення. Пригадалася слава 4-а козака дивізія Першої Кінної, де пройшла його командирська молодість, де ріс від командира ескадрону до командири дивізії, де вчитися треба було самому й одночасно вчити інших, за всіх відповідати і від усіх вимагати зростання й зростати самому, заради чого не шкодував ні сил, ні часу, ні сну молодечого — все приносилося в жертву службі й військовій науці. Частенько друзі заходили по нього, заздалегідь змовившись піти на танці, й заставляли Жукова роззутим, роздягнутим до натільної сорочки. Побачивши, як він повзає по карті, махали рукою і йшли самі. Повертаючись опівночі, заставляли його за тим самим заняттям, спочатку дивувалися, кепкували, а потім заздрили, лишаючись далеко позаду в питаннях тактики й оперативної майстерності, запізно переконуючись, що все на світі можна повернути, крім втраченого й промарнованого часу. Не в дворянських кланах здобувалася військова майстерність радянськими полководцями, не в кадетських корпусах та академіях Генштабу, а спочатку на полі бою, на фронтах громадянської війни під вогнем інтервентів і власних банд, що росли тоді, мов гриби.

Академії були потім, але й вони давали небагато, якщо не було наполегливої і систематичної самоосвіти й постійного прагнення до самовдосконалення. Це була доля всіх його ровесників, серед яких він завжди й у всьому був першим і справедливо посідав тепер таке високе місце. Він так задумався, пригадавши свою службу в Першій Кінній і свою 4-у дивізію, що отямився лише тоді, коли на трибуні з заключним словом з'явився нарком оборони.

— Нарада показала, — підсумовував Тимошенко, — що радянська військово-теоретична думка правильно визначає головні напрями розвитку сучасного військового мистецтва. Тепер треба швидко й наполегливо запроваджувати це все в бойову практику військ.

Другого дня, коли вони прийшли з матеріалами й картами, щоб розпочати оперативно-стратегічну гру, прийшов Поскрьобишев і щось тихо й таємниче повідомив Тимошенкові й одразу ж вийшов, ні з ким не привітавшись, наче тут нікого й не було.

Нарком, видно по всьому, стривоживсь, але опанував себе швидко, зібрав папери в чечку, застібнув її і сказав, що всіх їх запрошують у Кремль до товариша Сталіна, а сам тим часом міркував, чи не припустився він якої помилки.

Жуков ішов разом з усіма в Кремль схвильований. Перед ним виразно постала в пам'яті весна і перший виклик до Сталіна.

Їх запросили в той самий кабінет, так само сиділи за довгим столом члени Політбюро, як і того разу, тільки Сталін був похмурий, зустрів їх сухо, ледве помітно хитнув головою на знак привітання.

— Сідайте, — сказав він усім разом, ні до кого конкретно не звертаючись.

Немовби посіріле обличчя, сутуліша постава й трохи аж запросторий френч-куртка захисного кольору робили його меншим і старішим, ніж був він у травні, і навіть Жуков, що бачив Сталіна вдруге, здивувався такій різкій переміні й відчув, що Сталін чимось невдоволений. Всі риси обличчя якось ніби обважніли й загострилися, погляд став таким, наче йому не хотілося на все, що його оточує, дивитись і разом з тим все хотів нетерпляче охопити й всьому дати оцінку. Кожен відчув себе ніяково й непевно.

— Товаришу Тимошенко... — сказав Сталін глухим голосом із-за свого великого столу, пригасивши блиск очей примруженими віями і не дивлячись на наркома, а мовби шукаючи поглядом чогось на своєму столі. Про затиснуту в кулаці люльку він, здається, забув.

Маршал Тимошенко, підвівшись, стояв за приставним столом прямисінько перед Сталіним, бо сидів у ряду першим, як і належить наркомові, і першим же й відповідав за все.

— Чому ви закрили нараду, не поцікавившись на-

шою,— кивнув він на членів Політбюро,— думкою про ваш заключний виступ? — тихо спитав Сталін і тепер уже пильно й суворо глянув на наркома оборони зірко при-мруженими очима.

— Я послав вам проект свого виступу напередодні й гадав, що ви з ним ознайомилися та зауважень не маєте. Інакше б подзвонили...

Сталін ледь помітно всміхнувся й одвів погляд від обличчя наркома, поклав люльку в кришталеву попільни-цю, аж вона дзенькнула. Проте нічого не сказав, з міс-ця не зійшов, тільки переступив з ноги на ногу й посі-рів ще дужче. На крилах носа, на щоках і скронях потемніли цяточки перенесеної в дитинстві віспи, чоло розправилось і матово побілішало, ніби присипалось дріб-несеньким алебастровим пилком.

— А чого ж ви, голубчику, самі не поцікавились? — спитав по-старечому лагідно Михайло Іванович Калінін, наставивши на Тимошенка блискучі проти вікна окуля-ри.— Чому не подзвонили?

— Не зважився турбувати без потреби, бо всім же відомо, як багато роботи в Генсека і як у товариша Ста-ліна розписано й розплановано день — майже до секунди.

— Сідайте,— сказав Сталін, не глянувши на нього.— Щоб ви всі знали, товариші,— звернувся він до учасни-ків наради,— питання обороноздатності нашої армії і країни зараз для партії найголовніше. Тому на всіх постах з найменшої нагоди не вагайтеся турбувати нар-кома й Генеральний штаб, а при потребі й мене особисто, якщо це диктується невідкладними інтересами оборони країни, зміцнення Червоної Армії. Нашадки не простять нам найменшого благодушся в цей напружений і небез-печний час, жодного упущення й прорахунку.

Всі, хто сидів у кабінеті, знали, що Сталін сам, без-посередньо, займався переозброєнням Червоної Армії, особисто був знайомий з більшістю конструкторів танків, літаків, артилерійської та стрілецької зброї, багато часу віддавав обговоренню нових зразків, знаходив можливість переговорити з автором кожного вдалого винаходу, роз-глядав і затверджував нові проекти, забезпечував впро-вадження у виробництво винищувачів МіГ-2, танків Т-34, нових артилерійських систем.

Він брав на себе відповідальність за все, що робилося в країні, особливо ж оснащення Червоної Армії найнові-шим озброєнням, від якого тепер залежало наше майбут-

не. І тут він виявив дивовижну обізнаність, безпомилково орієнтувався в перевазі саме тих видів зброї, котрі найповніше відповідали стратегічним, оперативним і тактичним вимогам. І хоч здавна відомо, що тільки війна в її часом найнесподіваніших практичних аспектах виносить остаточний присуд тим чи іншим видам озброєння, висновки Сталіна вражали точністю у відборі найкращих зразків авіації, танків, артилерійських систем і різних видів стрілецької зброї: відбирані з безлічі проектів, вони виявились найбоєздатнішими й просто неперевершеними протягом усєї війни. Варто згадати знамениті танки Т-34, літаки Лавочкіна, Іллюшина, Петлякова, Яковлева чи знамениті «катюши». Все це відбирав і затверджував Сталін особисто. Сам. На свою відповідальність. І сам же суворо домагався якнайшвидшого й якнаймасовішого продукування цих видів озброєння, тому працював день і ніч, відводячи на відпочинок лише ранкові години.

Зайнятий партійними й державними справами, спрямованими на піднесення обороноздатності нашої країни й армії, дбаючи про розвиток науки, техніки, виробництва й сільського господарства, він уважно стежив за воєнними діями в Європі, вивчав і аналізував оперативні успіхи вермахту в Польщі й Франції, дошукувався їхніх передумов і чинників, опановував бойовий досвід, стратегію й тактику другої світової війни — був людиною обізнаною й кваліфікованою у військовій справі.

Тому, звичайно, така висока військова нарада, котра, можливо, провадилася вперше і ставила мету конкретної перевірки військових планів по прикриттю кордону й виробленню стратегічних рішень і настанов, цікавила його.

— Не розпускайте командуючих, завершивши гру,— сказав Сталін, вже опанувавши себе, подолавши невдоволення й гнів.— Хто грає за «синю» сторону?

— За «синю» — західну сторону — грає генерал армії Жуков,— підвівшись, відповів Тимошенко.

Сталін уважно поглянув на Георгія Костянтиновича, злегка кивнувши на знак згоди чи привітавшись із командуючим Київським військовим округом. Обличчя лишалося суворим і зосередженим.

— А хто за «червону»? — спитав він по паузі.

— За «червону» — східну сторону — грає генерал-полковник Павлов.

— Правильно,— сказав Сталін, спрямувавши несхибний свій погляд на командуючого Білоруським військо-

вим округом.— Кому на цьому напрямі оборонятися, тому й в оперативно-стратегічній грі карти в руки: і теоретично, й практично перевірити всі намітки плану. Та ще в присутності таких досвідчених і відповідальних опонентів. Гадаю, це буде доброю школою.

— Так точно, товаришу Сталін,— підхопився поривний Павлов.— Умови гри максимально наближені до реальної обстановки, яка може виникнути при нападі на нас фашистської Німеччини.

— А хто вам сказав, що Гітлер нападе на нас? — різко спитав Сталін.— У нас із ним укладено договір про ненапад.

— Ми всі знаємо, як Гітлер ставиться до договорів,— сказав Павлов.— Не один уже розтопав...

— Наш договір він поважатиме,— різко сказав Сталін.— Ми його змусимо поважати,— додав він похмуро, й тінь невдоволення знову залягла під його насупленими бровами: видно, не раз він думав над цим і немало тривожився за долю договору й долю всієї країни.— Глядіть же, маєте в особі Жукова небезпечного «противника». Командуватиме він своїми «синіми» військами не гірше за німецьких генералів. За Гудеріана, наприклад.— Сталін кинув на Жукова примружений, проте теплий погляд.— Раджу вам триматися з ним обережно й чемно, щоб не опинитися в становищі генерала Камацубари — командуючого шостою японською армією, розгромленого на Халхин-Голі. Бійтесь Жукова,— мовби жартома сказав Сталін і скупо засміявся, беззвучно і вдоволено.

— За південно-західне стратегічне угруповання мені підіграватимуть нарком оборони й начальник Генерального штабу,— відказав Павлов бадьоро.— Утрюх ми його подолаємо.

Не подолали...

Розгорнувши за перевіреними розвідкою й затвердженими наркомом та Генштабом даними шістдесят дивізій, зосереджених на стратегічному напрямі від Східної Пруссії до Полісся, використовуючи для підтримки сухопутних сил потужні повітряні сили, Жуков здійснив такий могутній «удар» по фронту східної сторони, яка зуміла виставити лише п'ятдесят дивізій з недостатньою насиченістю танками, що гра з перших хвилин зарясніла драматичними ситуаціями, дуже схожими на ті, які потім виникли насправді після нападу на Радянський Союз фашистської Німеччини. Жуков наголову «розбив» Павло-

ва, оточив, розчленив його війська, і вивів свою сторону на оперативний простір, який у східної сторони не було чим прикрити.

По закінченні гри за наказом наркома Жуков і Павлов зробили частковий аналіз дій власної й противної сторони, відзначили недоліки й позитивні рішення. Перших, на жаль, було більше в Павлова, других, за одностайною думкою всіх учасників,— у Жукова, який просто вразив оперативною майстерністю, блискавичністю в прийнятті правильних рішень, знанням місцевості й особливо найкращим використанням усіх її переваг та зручностей, маневруванням по фронту й у глибину оборони «противника» піхотними, моторизованими й танковими військами, виявивши при цьому рішучість і впевненість у керівництві й впливі на розвиток бойових дій.

Одразу ж по закінченні гри в Кремль запросили керівництво Наркомату оборони, Генерального штабу, командуючих військами округів та їхніх начальників штабів. На них уже чекали Сталін і члени Політбюро. Йосиф Віссаріонович сидів за своїм столом, не підводячи голови, тільки ледь кивнув у відповідь на привітання і дочитав якийсь папір, що лежав перед ним, та розмашисто й косо написав щось у лівому верхньому кутку. Папір одразу ж схопив Поскрьобишев і швидко вийшов, на ходу читаючи резолюцію.

Про хід гри та її наслідки мав доповідати начальник Генерального штабу. Кирило Опанасович Мерецков, підвівшись, глянув на Сталіна й спитав:

— Дозвольте?

— Слухаємо вас,— підвів важку й чубату голову Сталін, мовби хтозна з якої далечини глянув на Мерецкова.

— «Синя» сторона за об'єктивними розвідувальними даними й дійсним становищем військ,— почав начальник Генерального штабу з аналізу сторін,— мала з самого початку нападу перевагу в чисельності військ на десять піхотних дивізій, але особливо переважала вона східну сторону в кількості танків та авіації...

— На війні вирішує успіх операції не лише чисельна перевага сил, а й мистецтво командування військами,— обірвав його Сталін, сприкрийлий і збентежений поразкою «червоних», ніби це була реальність, а не гра.— Чому східна сторона не прикрилась УРами, чому так легко було прорвано її оборону? Як вона взагалі будувалася в глибину і як насичувалася протитанковою артиле-

рією, як організовувалась система вогню? Чому Жуков прорвався першого ж дня? — питання сипалися одне за одним, і від повільності й знаменитого спокою Сталіна не лишилося й сліду: погляд його палав, а рухи ставали різкі й експресивні.

Мерецков детально проаналізував дії сторін — об'єктивно виходило, що Жуков справді мав усі можливості для стратегічного прориву і вміло використав їх.

Закінчивши доповідь, Мерецков сів на своє місце, а Сталін довго й пильно розглядав карту з нанесеною в ході гри обстановкою, ніби шукав там спростувань чи припущених помилок або хоч якоїсь розради чи втіхи. Нанесені твердою рукою Жукова сині стріли його «ударів» і маневрувань, підкріплені розрахунками сил, засобів і часу, сумнівів у вірогідності саме такого розвитку подій не залишили, і Сталінові не було чим втішити своїх тривог і невдоволення. В кабінеті панувала гнітюча тиша, і, може, тільки тепер по-справжньому всі відчувли значення щойно проведеної оперативно-стратегічної гри, бо все, до чого впритул підступав Сталін, набувало особливої ваги й змісту.

— Хто хоче висловитись? — тихо спитав він, не відриваючись від карти, і всі, як по команді, повернули голови до Тимошенка. Крім Жукова, який щось нотував до свого блокнота і залишався спокійним. Насупив світлі брови, губи випнув, нагнув набік лобату голову і пише щось енергійно й швидко, мов на пожежу.

Тимошенко підвівся, поправив гарно підігнуту гімнастерку, почав доповідати про безперечне оперативнотактичне зростання командуючих і начальників штабів військових округів, про напружену програму сорок першого навчального року.

— Проведена нарада вищого командування й оперативно-стратегічна гра, — сказав він, — дали нам безсумнівну теоретичну й практичну користь, підбили підсумки попередньому періоду підготовки військ та командування до майбутньої війни, намітили дальший хід і розвиток теоретичної думки й практичних заходів саме в тих напрямках, в яких уже намітилися відставання й прогалини. Зокрема, застосування танкових підрозділів та з'єднань у наступі й обороні, взаємодія наземних військ з авіацією, маневреність протитанкової артилерії і вміле використання її в операціях великого масштабу, підвищення надійності телефонного й радіозв'язку

в обстановці вогневого наступу противника і бойових дій ворожої авіації. В тисяча дев'ятсот сорок першому навчальному році, — сказав маршал Тимошенко, — війська матимуть можливість виправити всі наявні недоліки, готуватимуться цілеспрямованіше, організованіше, бо на той час уже влаштуються в нових районах дислокації.

— Чому ж ви про недоліки в бойовій підготовці військ так мало говорили в своєму заключному слові на нараді? — суворо спитав Сталін, дивлячись на Тимошенка недобрим поглядом. — Ми ж домовлялися з вами з самого початку, що вся діяльність Наркомату оборони й Генерального штабу, всіх військових округів і бойових з'єднань неухильно вестиметься саме в плані ліквідації прогалин у бойовій підготовці військ і штабів, в оперативній готовності негайно виступити на прикриття кордону! Ви покладаєте надії на сорок перший учбовий рік, а він може виявитися не навчальним, а воєнним роком. Ви знаєте, що часу нам на все відведено мало! І на індустріалізацію країни — мало! І на переозброєння армії — мало! — Сталін потемнів обличчям, розхвилювався, за кожним отим пекучим і гірким «мало!» рубав у повітрі рукою — в різкому й короткому жесті було багато гніву й рішучості, і всі зрозуміли, що нестача часу й навальність подій та необхідностей давно й постійно мучать його.

Сталін посадив Тимошенка на місце й мовби одразу ж забув не лише про свій спалах, а й про нього самого, обвів усіх палким, але вже прояснілим поглядом, помовчав трохи більше, ніж можна й треба було помовчати, і сказав тихо, мовби аж стомлено:

— Ми повинні, товариші, рахуватися з тим, що нам можуть не дати спокійно жити й навчатися в наступному сорок першому році. Партія робить усе можливе, щоб відвернути війну, щоб виграти хоча б кілька років, так потрібних нам для переозброєння і освоєння військами нової техніки. Завдань перед нами стоїть багато, — сказав Сталін, схиливши голову, і його енергійний різкий профіль здався кожному непохитним, упевненим, хоча й стомленим. Утома крилася в глибоких зморшках у кутиках очей і в сивині цупкого буйного волосся, що залягла на скронях. — Так, багато завдань стоїть перед нами, — повторив Сталін роздумливо, — завдання непрості, а часу, як завжди, мало. Треба спресовувати час, — сказав він, твердо й скупко рубнувши рукою. — Хто ще хоче виступити? — Побачивши, з якою готовністю підвівся генерал-

полковник Павлов, Сталін здивовано підвів брови й, не давши йому сказати першої загальної фрази, суворо запитав, мовби тільки зараз пригадавши, що його так розгнівило й засмутило цього нелегкого дня: — В чому криються причини невдалих дій підпорядкованих вам військ східної сторони?

— У військових іграх так буває часто, товаришу Сталін,— посміхнувся Павлов,— на картах легко й невимушено керувати військами й вигравати бої, а в дійсності воно значно важче, і виграти може саме та сторона, що у грі зазнала поразки. Так було вже не раз...

— Командуючий військами округу повинен володіти військовим мистецтвом однаково досконало на карті й на місцевості, в яких завгодно умовах і ситуаціях знаходити правильні рішення,— сказав Сталін різко.— У вас в проведеній щойно грі не було знайдено жодного правильного рішення,— докірливо глянув на Павлова.— Що ж ви можете нам сказати тепер?

Павлов розвів ніяково руками й сів — йому справді не було чого сказати, бо після невдалих дій слова нічого не важать.

— Ще є бажані висловитись? — спитав Сталін, мимохить, а може, й з певним наміром поглянувши на Жукова, і Георгій Костянтинівич з готовністю підвівся, бо давно хотів висловити те, що наболіло й тривожило його і що стисло вписано було на тісні сторіночки польового блокнота, листати якого, проте, він не став, бо й так добре пам'ятав і продумав усе, що зібрався сказати тут, перед членами Політбюро й перед вищим командуванням Червоної Армії, перед Сталіним.

— Подібні до цієї, щойно проведеної, оперативно-стратегічної гри,— почав він, розправивши плечі і мовби звільнившись від хвилювання й нерішучості, що неодмінно виникають від довгого чекання й передумування,— мають величезну цінність для зростання оперативно-стратегічного рівня вищого командування, оперативної готовності наших військ. Тому я пропоную проводити такі ігри частіше, незважаючи на всю складність їхньої організації. Для підвищення військової грамотності й набуття практичних бойових навичок особисто командуючими й працівниками штабів округів та армій необхідно розпочати практику великих командно-штабних польових навчань із засобами зв'язку під керівництвом наркома оборони й Генерального штабу, бо в нас тут чимало ще

недоліків, як показала та ж сама оперативно-стратегічна гра. А ще вона показала, і я в цьому переконався, граючи за «синю», наступаючу сторону, що в Білорусії укріплені рубежі, або, як ми їх називаємо, УРи будуються надто близько до кордону й мають зовсім не вигідну оперативну конфігурацію, особливо в районі белостоцького виступу. Це дозволить противникові, як дозволило щойно «синій» стороні, вдарити з району Бреста й Сувалок у тил всьому нашому белостоцькому угрупованню. Крім того, через незначну глибину УРи не зможуть довго протриматися, тому що наскрізь прострілюються артилерійським вогнем.

Сталін пильно подивився на Жукова й нічого не сказав, і в Георгія Костянтиновича лишилося враження, що Сталінові сподобалися його судження і дії в оперативно-стратегічній грі. Це враження було інтуїтивним, бо Сталін жодним словом не виразив свого ставлення, але інтуїція рідко підводила Жукова, і він ніскільки не здивувався, коли вранці другого дня подзвонили з Кремля й сказали, що його викликає товариш Сталін і машину вже вислано.

Жуков пройшов до виходу, де чекав на нього молодий майор із кремлівської охорони, дверцята ЗІС-101 було відчинено, і, як тільки він сів, машина, круто розвернувшись, прослизнула на Красну площу й пірнула під арку Спаської башти. За кілька хвилин Жуков, проведений ад'ютантом начальника охорони, входив утретє в кабінет Сталіна. За порівняно короткий строк. А в цей кабінет просто так не запрошували.

Сталін, стоячи біля свого столу впівоберта до дверей, набивав першу ранкову люльку тютюном.

— Політбюро звільнило Мерецькова від обов'язків начальника Генерального штабу, — сказав він, скупим кивком голови відповівши на привітання Жукова. Не припиняючи набивати люльку, глянув на нього приязно й водночас прискіпливо: — На його місце призначається ви.

Жуков не те щоб розгубився, він заходив сюди, готовий до всього, і все ж повідомлення Сталіна було дуже несподіване — на власному життєвому шляху він ніколи не бачив і в найдальших далях Генерального штабу, ні в яких мріях не уявляв себе на такому високому й многотрудному посту. Тому він мовчав.

— Генеральний штаб треба брати до рук і вже зараз привчати його кадри працювати в режимі, близькому до

воєнного,— говорив Сталін, набивши люльку й розкуривши її.— Треба найперше проаналізувати, що в нас ще не готове до війни, і на ньому зосередити всю увагу центральних військових управлінь, командних, штабних і політичних кадрів.— З насолодою затягнувшись і випустивши дим з ніздрів, Сталін рушив від столу до Жукова, зупинився перед ним, поглянув з-під лукаво піднятої брови: — Чого ж ви мовчите?

— Все життя був у строю,— долаючи покірність і нерішучість, сказав Жуков,— у штабах не працював жодного дня. Начальником Генерального штабу бути не можу. Не впораюсь.

Сталін пройшов повз нього до дверей, постояв у нього за спиною перед порогом, повільно розвернувся і ще повільніше повернув назад і зупинився просто перед ним, зблизька глянув в очі.

Погляд був пронизливий і спокійний. Такий спокійний, що Жукову аж ніяково стало, що він своєю відмовою порушує щось дуже важливе й остаточно вирішене Сталіним ще до їхньої зустрічі.

— Політбюро вирішило,— доторкнувся Сталін люлькою до грудей генерала армії Жукова і тут зробив паузу, що підкреслювала логічний наголос,— призначити вас начальником Генерального штабу. Не відмовляйтесь. Будемо працювати разом, допоможемо, як буде потреба,— і натиснув кнопку дзвінка.

Новий начальник Генерального штабу взявся за діло енергійно. Вже в березні, доповідаючи Сталіну й членам Політбюро про стан і готовність Червоної Армії до війни з агресором, поставив питання про негайну мобілізацію п'ятисот тисяч резервістів для доукомплектування дивізій першої лінії до штатів воєнного часу.

— Ми не можемо піти на це зараз,— сказав Сталін, зупинившись перед Жуковим і пильно дивлячись йому у вічі.— Це майже мобілізація. Дамо німцям привід напасті на нас.

Новий начальник Генерального штабу не знітився перед Сталіним. Трохи нагнувши бриту голову, він спокійно зустрів його погляд і тихо, але твердо сказав:

— Нам треба мільйон резервістів, та можна поки що обійтися й половиною цього, тільки негайно, бо буде пізно. Наші дивізії мають половину штатної чисельності й набагато поступаються в боєздатності німецьким дивізіям,

а це може виявитися вирішальним у першій фазі війни проти фашизму.

Сталін повільно відвів погляд від Жукова, відзначивши про себе твердість характеру нового начальника Генерального штабу, пройшовся м'якими чобітьми по килиму до столу й назад і звернувся, не підводячи голови, ніби до тих своїх чобіт:

— А що думає Тимошенко?

— Ми просимо мінімум з найнеобхіднішого,— сказав нарком оборони і замовк.

І мовчав довго.

Мовчав і Сталін.

Мовчали й члени Політбюро.

— Ну, розкажіть, що ж у нас за дивізії прикривають кордон.

Жуков напам'ять знав розташування й склад дивізій, бо служив у Білоруському і в Київському воєнних округах, та й устиг на новій посаді досконало вивчити стан військ. Сталін високо цінував конкретні знання, слухав уважно й тільки сказав:

— Ну, от бачите, німці мають менше дивізій, ніж ми.

— Це тільки видимість,— твердо сказав Жуков.— Насправді ж кожна німецька дивізія чисельністю особового складу переважає нашу майже вдвічі. Їхні дивізії мають перевагу в насиченості вогневими засобами, технікою. Прошу підписати постанову про мобілізацію резервістів,— Жуков дістав з планшета заготовлений проект і поклав Сталіну на стіл.

Всі чекали вибуху або невдоволення. Проте Сталін уважно прочитав текст майбутнього документа, зробив кілька поправок улюбленим синім олівцем, потім перечитав ще раз, підписав, а вгорі розмашисто й твердо поставив, як гриф: «Після весняних польових робіт», бо поповнення, як було всім відомо і ясно, в основному мало прийти з села.

— На цьому й зупинимося поки що,— сказав він, повертаючи Жукову папір.

— Це тільки початок,— сказав начальник Генерального штабу, ховаючи постанову, і дехто засміявся.

Сталін лишився серйозним. Тільки довго й допитливо дивився на бритоголового, міцно скроєного й надійно серйозного начальника Генерального штабу та повільно курив люльку, замислившись, примруживши зіркі й несхибні очі.

За прийнятою тоді постановою першим із Сірашевих синів призвали Андрія, а через деякий час Романа й Сергія.

Коли треба було шикувати новобранців, військом Лисенко викликав колишнього командира роти й доручив це йому, а він і не знає, як команду подати. Викликав з-поміж бармашовців якогось лейтенанта запасу — теж розгубився хлопець, мнеться, перепитує, як саме шикувати, а тоді й каже:

— Та тут ніхто вже й команди не зрозуміє.

— А ти за всіх не розписуйся, — грубо обірвав військом, ображений за всіх. — Тут золотий фонд армії відбирається. Всі дійсну військову службу пройшли.

— Ну, значить, я забув, — сказав бармашовець.

— Андрій Сіраш! — гукнув військом Лисенко через голови новобранців.

— Я! — відгукнувся Андрій, кидаючи цигарку.

— Вишикувати поповнення!

— Єсть! — козирнув Андрій і, хоч був у цивільному, звично обсмикав сорочку під ременем, поправив картуза, виструнчився і, витягнувши ліву руку на рівень плеча, дзвінко й владно скомандував:

— Шикуйсь!

Усі стрепенулись, стали шеренгою вздовж дороги, як показав Андрій. Ніхто не подвоїв шеренги, ніхто не став метатися й шукати свого місця — всім Андрієва команда нагадала армійські ази, й за хвилину-дві строкатий і незібраний натовп перетворився на військовий стрій, щоправда, трохи різнокаліберний і пістрявий, та Андрій той непорядок передбачив. Він вийшов на середину строю і наказав:

— Розібратися по ранжиру!

Тепер усі стали шукати, хто за ким має стояти по зросту, і на це пішло трохи більше часу. Андрій помагав: вищих ставив на правий фланг, нижчих — на лівий і, коли стрій вирівнявся, прискіпливо оглянув шеренгу, поміняв кількох односельців місцями, одійшов назад і подав команду:

— Рівняйсь!

Шеренга хитнулась, хитнулась і завмерла.

— На перший-другий розрахуйсь!

— Перший, другий, перший, другий, — покотилося шеренгою швидше та швидше. Голоси то злітали високими тенорами, то відгукувалися альтами й басами. І коли останній відгук відлунав, Андрій наказав:

— Ряди подвоїти!

Шеренга колихнулась, зашамоталась і після невеликої й недовгої метушні подвоїлась і завмерла, вирівнявшись над дорогою.

— Струнко! — високо злетів Андріїв голос. — Направо! — захоплено й весело крикнув Андрій і, піднісши хвацько правицю до цивільного картуза, чітким стройовим кроком підійшов до Лисенка, зупинився в трьох кроках:

— Товаришу військком, — відрпортував так само бадьоро й весело, як подавав досі команду, — поповнення вишикувано в колону по два для слідування до місця погрузки.

— А чому саме в колону по два? — усміхнувся вдоволений військком, ніби кепкуючи з Андрія, але й явно симпатизуючи йому.

— Тому що рухатися населеним пунктом у колону по два зручніше — місця на вулиці менше займатимемо й підводам зустрічним не заважатимемо.

— Добре, — сказав військком Лисенко. — Бути вам, Сіраш, із перших днів в армії командиром взводу. Военкомат отримав наказ про присвоєння вам звання молодшого лейтенанта. Ведіть!

— Єсть, — сказав Андрій і, обернувшись до завмерлого строю, скомандував: — Кроком руш!

— На Грейгове ведіть, — бадьоро гукнув йому вслід військком.

— Знаю, — сказав Андрій. — Дійдем за призначенням. І це були останні його слова в рідному селі.

Тільки курява знялася за тим поповненням мирного часу, повисіла, повисіла над дорогою, над степовим безмежжям, над хлібами й травами і вляглась ненадовго. Скоро вона схопиться під рідними, а потім і під ворожими чобітьми і висітиме довго, цілих чотири роки війни,

...І тільки пил, пил, пил
З-під крокуючих чобіт...

Пішло одне поповнення перед війною, а потім ще й друге, але село жило мирно та тихо, не дуже й побивалось за тими, хто зараз у прикордонних дивізіях поліпшував свою бойову виучку й майстерність, і двоє Сірашевих синів у білих сорочках тихо й мирно ніжились на сіні під ранковим сонцем у батьковому дворі — любо подивитися на них, такі чорноброві та славні брати. Так

і світилися з їхніх облич добрість і мудрість і оте братерство, що найкраще за всі дружби на світі. Може, люди й родяться на світ для отакої згоди й братерства? Мабуть, так. Матерям же здається, що дітей вони народжують саме для цього. Та життя заставляє помилятися навіть матерів...

У далекому Берліні того ранку повільно прокидався Гітлер. У нього братів наче не було. І на сіні в батьковому дворі сонця він з братом не зустрів. Він уже давно забув, як пахне сіно, а може, й не знав ніколи. Прокинувшись, він дивився на фіранки, туго й важко напнуті на вікнах, щоб не пробився в спальню до нього жоден промінчик сонця: фюрер не терпів сонячного світла. Вірний тевтонському духові, вичитаному з псевдоромантичних книжок, він уявляв себе похмурим генієм, а похмурі генії сонця не терплять. Похмурі генії сплять у кам'яницях, живуть і діють у кам'яницях.

Кам'яниць для Гітлера було вже й тоді побудовано чимало. В Берліні, в Берхтесгадені, в Альпах, у Растенбурзі, у Східній Пруссії, пізніше — навіть під Вінницею в нас, на Україні. В кам'яницях же цей виродок тевтонського похмурого духу й сконає.

А поки що він прокидається тяжко й довго після короткого неглибокого сну й думає про день «Х», який йому належить визначити сьогодні. Він перебирає в пам'яті всі історичні визначні дати, всі переможні битви — коли вони починалися і як розгорталися, як закінчувалися. Багато з них уже втекло від фюрера своїми початками, бо найчастіше битви починалися ранньою весною, щоб мати доволі часу до зими й до осені. Але він не шкодує за тим: війну проти Польщі йому довелося розпочати першого вересня, а як він швидко й легко виграв її! З Францією битва почалася 10 травня — добрий строк. Та нічого. У червні теж добре починати: до осені ще три місяці, а для кампанії проти Росії йому вистачить і двох. Отож, червень, червень... Ага, Наполеон пішов на Росію 22 червня. Наполеон, щоправда, війну програв. Але він, фюрер, з його доблесним вермахтом...

Гітлер надів капці, накинув халат і почвалав у ванну. День «Х» було визначено остаточно й безповоротно: здійснення плану «Барбаросса» розпочнеться тоді, коли почався похід його великого попередника. Ступати в сліди Наполеона? Він міг дозволити собі таку поблажливість.

Отже, план «Барбаросса», давно скоригований і за-тверджений, втілювався в життя послідовно й невідворотно протягом усієї зими й весни, деś були збої і відхилення: вермахт кинуту було аж у Грецію та Югославію на підмогу безмозкому дуче, що, куди не встриє, все спаскудить, хоч це й не заважало фюрерові неодноразово повторювати серед свого догідливого оточення, що «Італія, керована генієм, є силою визначальною зараз, а відіграватиме ще важливішу роль у майбутньому». Бандит вихваляв бандита — яка вже тут етика й достовірність? Для цих вихвалянь вистачало й завоювання одної лиш Абіссинії.

Дуче програв усі війни, оголошені й не оголошені, і тримався тільки на чорносорочечниках та на підтримці Гітлера, і кожен його жест, кожна інтонація, кожна поза нагадували бездарного опереткового актора, не здатного зіграти навіть тривіальну й вульгарну роль коханця. Його армія терпіла поразку за поразкою в Африці, у Греції, навіть в Албанії, і скрізь його витягував за вуха фюрер. Тут навіть не важило нічого стратегічне розгортання за планом «Барбаросса»: хіба фюрерові було жаль солдатів? Хіба їх мало в Німеччині?

Дуче програє всі до єдиного морські бої, він не зможе вибити англійців з Мальти, навіть з острова Кріт, що лежав перед самісіньким носом у нього, на порозі в передпокої Італії, — і фюрер кине йому на підмогу знаменитий корпус Штудента, беручи острів повітряним десантом. Десять тисяч відбірних десантників було розстріляно англійцями в небі, і Гітлер назавжди відмовиться від таких операцій — міф про завоювання з допомогою повітряних десантів і люфтвафе цілих країн і народів розвіється в прах, як усі нетривалі міфи третього рейху.

Кріт було взято. Це сталося 27 травня 1941 року, того ж самого дня, коли англійському флотові вдалося потопити німецький лінкор «Бісмарк». 27 травня Черчілль, збуджений склянкою коньяку й радісною звісткою, поспішав на засідання військового кабінету і ради начальників штабів, щоб повідомити про блискучу перемогу королівського флоту, та був зупинений перед самими дверима контр-адміралом Годфрі, що мовчки подав йому телеграму про взяття німцями Криту, і, завагавшись тільки на хвилину, прем'єр-міністр увійде на нараду впевненим кроком, зачитає своїм радникам і командирам обидва донесення й скаже знамениту свою фразу: «Острів у

нас тисячі, а лінкор «Бісмарк» у німців один-єдиний. Хай живе перемога, панове!» — піднесе догори два пальці — безіменний і середній, що мало означати оту саму букву «V», з якої починається слово «Victoria». Цей самий жест він зробить і в Москві, коли його зустрінатимуть на аеродромі, і в кабінеті Сталіна, і по всіх усюдах, куди закине його доля в грізні часи війни й поразок. Про перемоги тоді не говорили. Про них нічого не скажеш, крім того, що тоді перемоги союзників були ще далеко, їх не можна було розгледіти навіть у найдалших часах і просторах, затуманених битвами й успіхами вермахту, та ознаки отого «V» вирізнятися почали з настанням тривожної ночі на 22 червня, що міняла співвідношення сил у світі.

Дмитро Іванович Сіраш, випровадивши Павла, почав знову потроху забувати його, але ніяк не міг забути малу його дівчинку. Все снилася перед світом у білій льолі — сидить на руках і розчісує дідові брови. Снилась вона і вдома, коли випадало прихилити голову в коротку літню ніч, снилась і в степу, коли Дмитро Іванович ночував під будкою біля тракторів, і під скиртами, коли він пас коней разом з конюхом на люцернах чи на отаві при самісінькому просищі або понад ще зеленою кукурудзою.

Дмитро Іванович вибрідав до трактористів серед ночі з баштану, і роса сріблилась під місяцем на його плечах, бровах і обличчі, бо йшов Сіраш навпростець, через соняшники й кукурудзи. Роса була люба дядькові Сірашеві, хоча й холодила руки замолоду, рясно падаючи на чепіги плугів перед світом, не кажучи вже про чересла лемешів у пукарях та про барки й штельваги, за які ж треба було братися щоранку — ой треба! Та вона освіжала літні ночі після спекотливих днів, а Сірашеві здавалося — душу йому освіжає.

— Не спіть, хлопці, не спіть, — казав він конюхам, вибрідаючи з туману з тремтливої бузкової імли перед сходом сонця, — не пускайте коней у царину. Не пускайте їх у потраву.

А сам падав під скиртою й засинав, обійшовши колгоспні поля, оглянувши токи, перевіривши все колективне господарство.

Отоді йому й снилась Павлова дівчинка, перед самісіньким сходом сонця. Навіть коні не снились, яких Сіраш найбільш любив бачити ночами, слухати, як вони пасуться й пофоркують у темряві, й милуватися ними.

Ночами коні нагадували дядькові Сірашу далеку вже молодість і ще дальші мандри, котрі з часом видаються такими далекими, що й не повірити в них, і не збагнути. А от не снилися дядькові коні, чомусь не снились. Ні оті його власні — Гнідий та Кукла, ні ті коні, що літав ними по фронтах громадянської у Першій Кінній. Навіть Орлик, убитий під Дмитром Івановичем в атаці на самісінькому Чонгарі, на Перекопі, ні разу не приснився, хоч Сіраш тоді й плакав над ним, конаючим при самій сиваській ропі, не маючи змоги допомогти чи бодай хоч напоїти перед смертю — не було там води перед суцільним лицем безмежної морської ропи. А він же так тремтів усім зраним тілом, так тягнувся до Сіраша запіненим ротом, так ганяв сухим і збілілим язиком та бархатистими губами, що дерев'яніли й обвуглювалися на очах від пекельного вогню у Орликових нутрощах, занесеного туди білогвардійським осколком. Думав, він не забуде того, а бач, забулося. Так, що й не снилося більше ні разу. І Гнідий не снився.

А дівчинка снилася часто. Приснилася й тієї ночі перед світом: підвівши догори біляве личко, гладить та й гладить дідові кошлаті брови, а сама чорніє. Спочатку лицем, а тоді й льоля її біленька темніти почала, наче набубнявіла чимось густим, і рука її стала чорніти, і навіть той пальчик, що торкався дідових брів. «Що за мара?» — подумав Дмитро Іванович, прокинувшись під скиртою сіна, й побачив над собою зелений, весь затканий темними віями коротких та ніжних остюків колосок вівсюга, що погойдувався під вранішнім вітром, торкаючись обличчя. А прийшовши в село, дізнався Сіраш, що того дня вдосвіта почалася війна...

«Не спить, хлопці, не спить,— думав приземкуватий, бритоголовий начальник Генерального штабу з могутніми плечима й суворим, ніби вирізьбленим із граніту обличчям, схилившись над велетенською картою з нанесеною на ній обстановкою в усіх подробицях від Балтійського до Чорного морів.— Не спить, хлопці»,— думав він, розстібаючи мундир, і уявив собі прикордонні застави, ріки й ліси, що відділяли нас від інших держав, та не могли відділити й захистити від війни, що насувалася, вже й насунулася і от-от мала вибухнути — Жуков це знав точно.

Він, старий солдат і молодий та увінчаний славою Халхин-Голу генерал армії, невідворотне наближення вій-

ни відчував тієї ночі усім своїм еством, кожним нервом і кожною клітиною. Тому не пішов додому, залишився в Генеральному штабі, шкодуючи, що не зумів переконати Сталіна, не переконав і не застеріг Політбюро, бо в таких переконаннях передчуття важать мало, а може, й не важать нічого.

Начальник Генерального штабу, схилившись над картою, бачив усе, що крилося за топографічними знаками й позначками, уявляв людей, а не лише військові одиниці, нанесені на карту.

Проте і він не міг уявити, що вже сталося тихим надвечір'ям 21 червня поблизу містечка Бранешти в Бессарабії, в смузі розгортання 48-го стрілецького корпусу, яким командував генерал-лейтенант Малиновський — герой республіканської Іспанії. Взвод дивізійної розвідки під командуванням молодшого лейтенанта Андрія Сіраша здійснював пошук у напрямі Пруту, бо, не маючи ще наказу ні зі штабу округу, ні з Москви, Малиновський готував свій корпус до бойового розгортання, щоб прикрити кордон: він добре знав німецьких фашистів з гіркого досвіду! Цей самий досвід, набутий в Іспанії, не лишив генералові ніяких сумнівів щодо намірів і мети пересувань, поведінки й дислокації німецьких частин.

Андрій вів свій взвод за всіма вимогами статуту настільки скритно, що навіть прикордонний патруль їх не помітив. При першій спробі ворога перейти кордон ставилося завдання — захопити контрольного полоненого.

Вже смеркало, коли Андрій з двома бійцями вибрався на самісінький берег ріки й заліз з ними в кущах. Взвод розташувався ззаду, на вигідних позиціях з автоматами й ручним кулеметом як група забезпечення при нічному пошуку. І тут сталося дивне: безшелесно й непомітно — одна голова вряди-годи виринала з хвиль — річку перепливав якийсь порушник. Він ще й на берег не вибрався, як Андрієві хлопці схопили його й приволокли в кущі.

— Тс-с-с,— приклавши палець до губів, сказав Андрієві холодний і мокрий, як сом, фельдфебель німецької армії, визначивши, що перед ним командир.— Штаб,— пошепки сказав він і повторив нетерпляче: — Штаб, шнелер!

Андрій залишив своїх бійців у секреті, призначив за себе котрогось із командирів відділення й побіг з фельдфебелем у штаб. Він вдерся з ним прямісінько до генерал-лейтенанта, котрий тут же зв'язався з командним

пунктом Київського військового округу, що розмістився в Тернополі.

Андрій повернувся до свого взводу, дивуючись, що за людина цей фельдфебель: покинув жінку, батьків, можливо, дітей і рвонув до нас попередити. «Не витримала душа, — думав Андрій, — сумління не дозволило людині... Не міг стриматися, прибіг, щоб гукнути нам: «Рятуйтесь!» Довго він згадував того дивного фельдфебеля...

Жуков уявляв людей, найближчих до себе за підлеглістю, — командуючих округами й арміями, і людей дальших — командирів корпусів, дивізій і полків, і людей найдальших, а може, найближчих йому — солдатів, і всім їм подумки наказував: «Не спіть, хлопці, не спіть...»

Тихий зумер високочастотного телефону ВЧ одірвав його на хвилину від карти.

— Слухаю, — сказав начальник Генерального штабу, теж тихо й спокійно, а Москва за широким вікном сяяла вогнями, що відбивалися ще тихше в Москві-ріці, у політому для свіжості асфальті вулиць, майданів і тротуарів.

Дзвонив з Тернополя генерал-лейтенант Пуркаєв — начальник штабу Київського військового округу.

— Дозвольте доповісти, товаришу генерал армії, — сказав він схильовано, але чітко. — Щойно розвідникам 48-го корпусу здався фельдфебель німецької армії. Запевняє, що фашистські війська підтягуються до самого нашого кордону, щоб завтра на світанку розпочати наступ. Це війна, товаришу генерал армії.

Жуков хотів сказати «спасибі», та одразу ж здивувався своєму намірові: хіба ж за війну чи тільки за звістку про неї дякують?

— Підсилити пильність, — сказав він, нічим не видавши свого хвилювання. — Ведіть спостереження. Все! — І виключився.

Одразу ж подзвонив Тимошенкові, який теж сидів у кабінеті над картою цієї теплої червневої ночі: усім працівникам Наркомату оборони та Генерального штабу наказано було залишатися на своїх місцях.

— Дзвони Сталіну, — сказав нарком.

Сам, очевидно, не зважувався, бо йому через певні загострення було подзвонити складніше, ніж Жукову: Сталін краще й терпиміше ставився до людей свіжих, щойно призначених за його рекомендацією. Начальник Генерального штабу був людиною рішучою, а звістка бу-

ла екстраординарна, тому, не вагаючись, Жуков подзвонив, і Сталін, ні хвилини не зволікаючи, сказав: «Приїздіть з наркомом у Кремль».

Сталін зустрів їх сухо й, ледве привітавшись, продовжував ходити по кабінету. Він був старший за Жукова на 17, а за Тимошенка — на 16 років. Досі цього якось не помічали — сьогодні помітили: сіре, мовби присипане попелом віспувате обличчя відсвічувало жовтизною і здавалося старішим ніж звичайно. Було в цю хвилину скам'яніле, стурбоване й відчужене як ніколи.

Сталін усіма доступними засобами намагався відвернути війну, використовував найменшу можливість якось утриматися хоч на останній грані від воєнного конфлікту.

Не втримався. Ні він, ні наша країна, бо бандитська акція проти нас уже розв'язувалась. Послідовний у всьому, Сталін і тут був несхибним до останньої миті. Мовчки ходив по кабінету, доки не зайшли всі члени Політбюро, тоді повідомив про перебіжчика.

— Що будемо робити?

Якусь хвилину всі мовчали.

— Ми заготували директиву про приведення військ прикордонних округів до повної бойової готовності, — сказав нарком.

— Читайте! — наказав Сталін різко, знаючи, що проєкт готовий, — звик до порядку і всіх привчав до нього.

Проте директива, прочитана начальником Генерального штабу, його не влаштувала: при всьому незвичайно загостреному реалізмі мислення цей залізний чоловік лишав собі хоч яку-небудь щілинку надії обійтися без війни.

Навіть він, рішучий і твердий, як ніхто! Йому хотілося ще хоч трохи відтягти велике горе, можна сказати, катастрофу, якою була війна з таким сильним та досвідченим ворогом і яка нависла тієї ночі над його чубатою головою і над усією нашою країною.

— Передчасно, — сказав Сталін. — Головне зараз — не піддатись на провокацію, знайти шлях до збереження договору.

Але всі мирні шляхи було вже відрізано, і ніякі директиви, та ще половинчасті, не могли їх продовжити хоч на день: Гудеріан під'їхав на командирському танку о третій годині ночі до свого штабу, що розташувався в лісі поблизу польського селища Волька Добринська, і піднявся на спостережну вежу, встановлену для нього на висоті

158, звідки довго оглядав підступи до Західного Бугу, за яким лежала загадкова країна — ще одна з тих країн, які треба було завоювати.

Не знав тоді Гудеріан, що наша країна стане останньою з тих, на які вермахт нападав, єдиною, яка розіб'є його вщент, розвіє, мов попіл на вітрі, примарну славу вермахту й легенду про його непереможність. Не знав він того звечора, не знав і на світанку, подаючи команду: «Дортмунд!» — сигнал розпочинати атаку.

Він згадає цю фатальну мить лише в грудні, коли, розбитий під Москвою і знятий з посади та звільнений у запас, переїздитиме наш кордон у тих місцях, де починав свій бандитський напад.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Вдаривши зненацька наглою звісткою, війна клекотіла на далеких горизонтах, за сотні кілометрів від села, а це все-таки була відстань, що не кажіть. У перші дні голосили матері, голосили дівчата, жінки й діти, виснучи на тих засмучених, мовчазних і враз згорьованих, що нап'яли вже теплі піджаки серед літа, наділи найміцніше взуття, горбилися біля підвід з важкими мішками за плечима, і паскі, примоцьовані до тих мішків, ще не замацані руками й подорожами, врізалися глибоко й боляче в незвиклі до них плечі. Одклекотали підводи, відгуркотіли поїзди з глухих степових полустанків і станцій, підхопивши й понісши у вогневі виривища війни свіже, хоча ще й не навчене як слід поповнення, і на села тихо й безшелесно злетіло довге й тривожне чекання, що так і прогніздиться в степах і в душах чотири довгі военні літа і зими, весни і осені, багато-багато днів, ночей, місяців, тижнів. Чотири довгих роки! Тривога, страждань, вісток і безвістей.

Не стало в селах хлопців і мужчин надовго, а тоді здавалось — назавжди. Не стало ні пісень, ні сміху, ні жартів, ні веселощів. Не стало радості. Не стало втіхи. І похолонули в хатах сільські подружні ліжка. І тільки сум та жаль вселилися в батьківські, материнські та жіночі душі, осіли інеем і нопелом на головах, пригнули їх та пригасили очі. Осиротіло все, остуджене розлуками й печаллю, і далечінь доріг та відстаней нависла над країною, як кара. Над кожним містом і селом, над кожною

хатою й родиною, звідки пішов хтось із квартою, ложкою й рушником, до болю рідний, до крику милий, до сліз притихлий, як дитина. І весь цей біль і сум ще треба було пережити, перегоріти в ньому, як у синьому вогні, всім людям нашим, усій країні, щоб стати до бою, до роботи, до подвигу й до смерті.

Разом з усіма пішли й інші Сірашеві хлопці: за Андрієм Василь з товаришами — якраз на порі стали. З 1901 по 1918 рік народження. По першій мобілізації. Червень був тоді. Літо було. Спека була. Сонце смалило немилосердно, до дзвонів у вухах. І в товстих суконних піджаках, у чорних картузах, та ще й з клунками, жарко було хлопцям. Жарко, мулько й тривожно. Тільки ніхто з них не виказував. Потіли, як коні, і піт стікав з-під картузів поза вухами, за коміри темних і білих сорочок, за незвиклі, цупкі й колючі коміри піджаків, надітих у далеку дорогу, і було душно в світі і в душі, і була вже війна не в уяві, а в дійсності. Ще далека війна, але вже наша і їхня. І хоч пахли вони ще домом і полем, селом і хатою, а спорядилися вже на війну — у найдальшу й натяжчу дорогу.

Голосили жінки по селах, голосила й тужила тітка Ялина в Степівці, і ні в кого вже не піднімався язик зупинити її, і дядько Сіраш уже не зважився гримати на дружину й не став синів частувати вином перед дорогою, не став напучувати їх тостами й казанням, сидів тихо й тихо дивився на своїх синів сухими очима.

Йшли до сільради натовпом з усіх вулиць, ішли плачучи, як на похорон.

Білили тільки клунки за плечима, зроблені з нових мішків, та хустки на головах матерів і дружин, а то все було чорне: і піджаки чорні, і зчорнілі обличчя, засмажені на пекучих вітрах і шпаркому осонні. І були всі мов неживі, мовби задерев'янілі.

Біля сільради стояв стіл, застелений червоною скатертиною, а на ньому тільки горстка білого паперу, скріплена металевою, пофарбованою в чорне лапкою, — список першого військового набору. Список був довгий, і читати його збирався не Лаюк — голова сільради, а райвійськком Лисенко з двома шпалами в петлиці... Якийсь ніби новий, наче з голочки, у своєму комсоставському обмундируванні, виголений, у блискучих хромових чоботях, у рипучих ременях і портупелях, підібраний і бадьорий. Якийсь такий, наче він і жив спеціально для цього дня, щоб на самому початку страшної війни вселити певність у них,

нагадати, що недарма ж служили в рідній Червоній Армії — отже, навченими бійцями стають проти ворога. Та й сам він у цей день став перед ними, щоб розділити всі тривоги й біду, їхній беззмінний райвійськком Лисенко. Підкомірець, білий як сніг, тонесенькою ниточкою різав йому засмаглу шию. Очі примружились на сонці, стали, як леза, гострі, суворі й вимогливі. Одним своїм виглядом він глушив плачі, владно підбадьорював тих, що несли в клунках пару білизни, ложки, кварта й бритви, наче й сам вічно носив і ніде не лишав ці атрибути армії та війни, завжди був готовий до довгого й небезпечного розставання з домом.

Лаюк теж стояв серед односельчан у піджаці з клу-маком, склавши з себе обов'язки голови сільради, тільки й сказав військкому, кивнувши на списки:

— У двох екземплярах.

— Розберемося,— не глянув чомусь на нього військком, бо дивився вже на новобранців. Дивився-дивився, а тоді став навшпиньки, повітря в груди набрав.

— Товариші степівчани,— підбадьорюючи, гукнув на повну силу.— Дорогі воїни Червоної Армії! Що за похорони ви тут влаштували? Хіба з отакими пісними обличчями фашистів бити? Га? Ану, вище голови!

Тихо стало в натовпі. Вгомонилися жінки, вгомонилися матері. Тягар з мобілізованих ще й не спав — мішки ж за плечима ті самі й начиння їхнє не змінилося,— проте стало трохи ясніше на душі від веселого військкомового окрику й не так сумно, і навіть усмішки на спітнілих обличчях з'явилися, і віра в непереможність Червоної Армії знов підступила ближче, давала надію, окрилювала. Ще ж ніхто тоді не уявляв і не міг уявити, якою вона буде, ця війна з фашизмом,— про це ми всі визнаємо потім.

А поки що військком Лисенко, з його владним, трохи навіть грубуватим голосом, весело і впевнено ставав саме тим незбагненим центром, котрому вони й справді тепер належали. Це ж перед ним ставали вони, хто раніше, хто пізніше, на призовних комісіях безвусими, і він дивився на них довго, оцінливо й суворо, щоб сказати коротко: «На флот!», «В кавалерію!», «В піхоту!», «В танкові війська!» Це ж він щороку оглядав перед відправкою в літні табори тих, що не йшли в армію, а тільки «на скачки» за сімейним своїм та виробничим становищем. А в далекі вже роки всеобучу сам приїздив до села пізньої осені, узимку чи навесні, коли польові роботи було закінчено або вони

ще не починалися, і показував, як тримати гвинтівку. Це ж йому, військкомові Лисенку, всі вони стали й тепер перед очі, принесли за його вимогою оті клумаки з парою білизни, з ложкою, квартою, бритвою й милом, а з ними й долю свою, перетворившись із трактористів, рільників і конюхів у новобранців нової війни. За Лисенком же була і війна, і армія, й держава. Тому, хоч він наче й жартував, голос його звучав суворо і всевладно, як сама доля.

Він вигукував прізвища вимогливим голосом, і кожен наступний, відгукнувшись «я», ступав кілька кроків через невидиму лінію, за якою вже мовби кінчалось село з його домашніми, колгоспними та родинними клопотами й починалась армія і держава, починалась війна. З юрби їх шиковав у колону по чотири немолодий, ще суворіший за військкома лейтенант, і вони на очах формувалися у щось згуртоване, осмислене й могутнє. Натовп меншав та меншав, а колона більшала на очах, видовжувалась та стрункішала, ставала чужою й неприступною для матерів і жінок, для батьків і сестер, для дітей і коханих.

Вигукнувши «я» та перейшовши той невидимий рубіж, стали чужими й недосяжними Сірашеві сини, і Дмитро Іванович тут же, на майдані перед сільрадою, мовби осиротів на очах односельчан, особливо ж у власній душі, все дивився та дивився на своїх синів мовби з якоїсь неіснуючої, але вже й нездоланної далечини. Одразу відчув старість і самотність свою, ще й не повернувшись в осиротілу хату, котра лишалась тепер надовго, а може й назавжди, покинутою і спорожнілою, мов базари вночі або степові токовища взимку.

Тим часом під'їздили підводи й ставали вздовж грейдера при кюветі, а наостанку під'їхала тритонка з колгоспу імені Будьонного, і беззмінний голова Петро Копистка вийшов з кабіни в галіфе, у білій сорочці й хромових чоботях, скинув напіввійськового кашкета вклонився:

— Здрастуйте, люди добрі,— сказав він якось аж надто по-домашньому в цю сувору хвилину.— Віддаю агрегат,— кивнув він на автомашину,— щоб коней не мучити.

Військомом привітався за руку і глянув на годинника.
— Спасибі, Петре Івановичу.

Викликати вже було нікого, тому військом згорнув списки у двох екземплярах, подав їх лейтенантові.

— Ведіть їх на Лоцькине, здасте начальникові воїнського ешелону посписочно, під розписку, і не забудьте взяти в нього підписаний другий примірник. Ясно?

— Так точно,— клацнув закаблуками немолодий лейтенант, суворіший за військкома.

— Речі складіть на машину.

— Єсть.

— І дайте їм попрощатися з рідними.

— Вони вже той,— сказав Копистка.— Вони вже попрощалися вдома. Скільки ж можна прощатися,— ховав він розгублене й жалісливе обличчя, нагинаючись до чобіт та мовби струшуючи з них куряву.

— Е, ні,— махнув рукою військком.— То ще було не прощання. У нас є півгодини, хай побудуть зі своїми. Востаннє. Бо дорога довга й з неї вертатись нелегко.

— Що й казати,— погодився Копистка.— Хоч вони, може, й недовго затримаються, а як я без них вправлятимусь на збиральній? Не знаю...

— Впораєтесь,— сказав військком, довго й неприязно, як здалося Копистці, поглянувши на нього. Потім ще раз глянув на годинника й пішов до своєї емки, що стояла в тіні під деревом.— Поїхав у Бармашову,— сказав він лейтенантові.— Треба там вирядити людей. А ви ж тут дивіться не запізнюйтесь.

Неподалік стояв Дмитро Іванович, дивлячись, як прощається з синами тітка Ялина, як їхні сини прощаються з сестрами та односельчанами. Сонце било Сірашеві в обличчя, але він його не помічав. Чи схвильований був, чи давно вже звик до сонця.

— Усіх синів привів? — спитав військком.

— Не всіх,— глянув на нього Сіраш суворо й відчужено.— Не всіх,— повторив і одвернувся.— Петра вже немає... Саме б згодився.

— Знаю,— сказав Лисенко.

— І Вітька ще в Миколаєві zostався. В ремісничому.

— Малий ще?

— Малий. П'ятнадцять років. А ці — надовго йдуть? — спитав Сіраш, кивнувши на мобілізованих.— Чи хтозна? Нічого не сказав військком Лисенко.

Сіраш глянув на військкома і, кивнувши, подав руку.

А новобранців повели з села колоною по чотири, і пілу за ними не було. Був тільки плач жінок, було тужіння матерів — усе летіло за ними довго-довго, доки й не розтанули вони в степовій далині, за соняшниками й кукурудзами, за хлібами, що в той рік вигнались буйні як ніколи, за далекими задимленими обр'ями, де ходила ще невидима, але вже відчутна війна...

НА ПОЛІ БОЮ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

НА ШОСЕ

, чим ближче до Тернополя, ставало тісніше, й охороні на верткій емці все важче було торувати дорогу важкому ЗІС-101, в якому Жуков, невиспаний і стомлений поїздкою з Києва та перельотом з Москви, поспішав на командний пункт Південно-Західного фронту.

Був перший, найважчий, найтрагічніший день війни, сповнений душевного болю, сум'яття думок і здогадів, немислимих у мирний час напруг і переживань. День суцільних несподіванок, неясностей, невідомостей. День великого горя в серці кожного з нас, що переросте згодом у всенародне горе, у вселюдський гнів, у зненависть до ворога. Поки що ж горе було горем, а невідомість — невідомістю, і ворожі танкові й піхотні полки та колони рвалися в наші білі села й міста, у віковічні ліси й безмежні степові простори. Напрями їхніх ударів, склади угруповань, тактичні наміри й оперативні задуми визначити було неможливо, і тривоги множились і зростали.

Такий то був день — омийтий кров'ю перших героїв на кордоні та сльозами всього радянського народу.

Він згасав, коли мовчазний, мовби стужавілий, Жуков під'їздив до Тернополя...

Небо палахкотіло.

Вчора по всій Україні пройшли дощі, а сьогодні, 22 червня, сліпучо сяяло сонце, і небо продовжувало палахкотіти від його немірної й невичерпної енергії, вже

коли сонця й не стало. Палахкотіло потужно — втратило небесну синяву і блакить, переплавивши й перетопивши їх на сталеву-сіру погрозливу сліпучість.

З тривожного палахкотіння, особливо сліпучого на заході, виринали назустріч підводи біженців з наваленим у безладді домашнім нехитрим скарбом, з криками дітей, ревінням корів, голосінням жінок. Корови ревли саме так, як ревуть вони при нещасті й стихійному лихові — утробно, сумовито-розпачливо, аж луна перекочувалась темними перелісками, вологими видолинками. Було моторошно й страшно все те бачити, і чуже горе ставало власним, бо було ж воно спільним для всіх наших людей, і Жуков у ці хвилини, може, найпекучіше відчув особисту відповідальність за все, що несла війна: як би вона не складалась, з чиеї б вини не виникла, начальник Генерального штабу мав найпершим впливати на воєнні дії, керувати ними, а отже, й відповідати за все перед людьми й державою. Гірко усвідомлювати це в перший — найтяжчий — день війни!

Чорніли вирви в густих хлібах — сліди недавніх бомбардувань, на узбіччях шосе валялися побиті коні з неприродно роздутими животами, в кюветах горбилися перекинуті вози з виламаними спицями й вивернутими дишлами, а там, за кюветами, добрі армійські коні тягли по вологій ненакоченій землі ковані повози з пораненими. Коні ступали тихо, вози котилися м'яко, а поранені з перебинтованими й тому неприродно великими головами, з товстими руками й ногами в шинях здавалися аж надто стемнілими чи від болю, чи від порохового диму, чи, може, й від сонця, яке в бою має бути особливо шпарким і немилосердним. Поранені мовчали, похиливши голови, якщо могли сидіти. Позаплющували очі, якщо лежали на сні, терпеливо няньчили перебиті руки та ноги.

Все те, галасливе в течії біженців і мовчазне в обозі з пораненими, простувало й текло на схід, ломилося через усі можливі перепони, тамуючи розпач, жах і біль. Жукову незносно було дивитися на дітей і жінок — невміло правили вони кіньми, за сльозами погано бачили дорогу, що вела їх невідомо куди. Ще нестерпніше було дивитись на тихих поранених: про їхні муки міг здогадатися тільки той, хто сам був поранений хоч раз на віку.

Молодий смагливий майор з-під руки поглянув на Жукова запаленими карими очима, ніби пожалівся або щось

хотів спитати чи попросити. Тривожний пронизливий погляд вразив Жукова. Ще дужче вразила рука, якою майор закривався від сліпучого неба, перебинтована по зап'ястю й вище свіжим бинтом, заюшена кров'ю, що й досі капала йому на гімнастерку. На другій руці, якою майор тримався за грядку повоза, золотилися два широкі шеврони. Коли машина обігнала підводу, майор аж голову підвів, щоб довше бачити Жукова, хоч, здається, величезну, вкушкану бинтами голову звести було неможливо.

— Зупиніть! — різко наказав водієві Жуков і, вийшовши з машини, легко й спритно перескочив кювет, догнав повоз із пораненими, вхопившись за ручицю, пішов поряд з майором, що так дивно й бентежно глянув на нього.

Іздовий спинив коней, розгублено дивився на генерала в блискучих, мов дзеркало, чоботях, над якими полум'ям горіли лампаси і пнулися у вічі аж п'ять зірок у петлицях.

— Давно з бою? — спитав Жуков майора, що так само, з-під руки, дивився на нього захоплено, навіть зраділо. Око було ясне і чисте, а видима частина обличчя, обпаленого сонцем і внутрішнім жаром, по-юному ніжна й рожева.

— А я вас пізнав,— тихо сказав поранений,— я вас одразу пізнав, товаришу генерал армії. На випуску слухачів військових академій...

— З якої частини? — спитав його Жуков.

— ...ви були разом з Йосифом Віссаріоновичем.

— Прізвище ваше й звання? — спитав Жуков, нагнувшись до самого його обличчя, і відчув запах крові, затхлість дихання пораненого, навіть жар, яким він пашів.— Де поранені?

— Так що контужені вони, товаришу генерал армії,— виструнчився іздовий біля повозу з віжками й батогами в руках.— Нічого не чують.

Жуков на іздового не дивився. Він дивився на пораненого й ждав, що той скаже.

— Поможіть їм,— сказав майор, так само пекуче й невідривно дивлячись на Жукова неприродно сяючим карим оком, у якому булося полум'я лихоманкового палання.— Там таке робиться,— він розпачливо хитнув головою, на мить заплющив очі, і з-під набряклої повіки викотилася сльоза.— Танками допоможіть, артилерією... Ви ж можете...

— Поможемо! — майже крикнув йому у забинтоване вухо Жуков і махнув їздовому: — Пішов!

— Танками! — підвівшись, крикнув майор, коли їздовий рушив і за ним рушила колона набитих пораненими армійських повозів.— Артилерії протитанкової підкиньте, бо пропадуть...— гукав поранений вслід Жукову, намагаючись підвестися.

«Звичайно,— думав собі Жуков, повертаючись до машини.— Танками, протитанковою артилерією... Зупинити за всяку ціну фашистську наволоч»,— думав він, відчуваючи на собі погляди поранених з возів на узбіччі, жінок і дітей із шосе, і кам'янів усе дужче. Зціплював зуби, тамуючи біль за всіх, хто був тут, перед очима. І особливо за тих, що стояли чи лежали там, в окопах. На передньому краї. Живі й побиті. Під настільним вогнем кулеметів і мінометів. У ревищах моторів і в лясканні гусениць. У гримотінні артилерійських пострілів і розривів, що долинали вже аж сюди.

— Женіть! — наказав Жуков водієві й трахнув дверцятами.— Проломайтесь за охороною хоча б до КПП, а там допоможуть...

Тернопіль бомбили. Звідси видно було, як на бриючому польоті заходили один за одним пікірувальники «Юнкерс-87» з хижо випростаними шасі й поливали вогнем кулеметів якісь цілі — видно, бомби вже всі використали, бо над містом здіймалися тут і там чорні дими, круто йшли у ясне надвечірнє небо.

Біля контрольно-пропускного пункту їх зупинили на мить. Одразу ж на підніжку автомобіля скочив черговий з червоною пов'язкою на рукаві і, тримаючись за дверцята, командував водієві, куди їхати. Біля старовинного особняка під товстелезною аркою воріт машина спинилася, черговий зіскочив з підніжки, рвонув задні дверцята, козирнув Жукову:

— Прощу, товаришу генерал армії.

З під'їзду, на ходу поправляючи картуза, швидко виїшов генерал-полковник Кирпонос, намагаючись відрпортувати. Жуков подав йому руку:

— Потім, потім,— сказав нетерпляче й, не зупиняючись, пройшов у розчинені двері, повз вартового, що відсалютував йому хвацьким ефрейторським прийомом, відставивши виліскуючу СВТ на витягнуту руку і знову притиснувши її до ноги.

В кабінеті Кирпоноса Георгій Костянтинович на поро-

зі зірвав картуза, кинув на підвіконня, налив повну склянку води з графіна, одним духом випив, налив ще й з повною склянкою підійшов до столу, на якому було розстелено карту району, що його обороняв щойно сформований Південно-Західний фронт, вп'явся очима в нанесену на карті обстановку.

— Ворог? — спитав він і надпив із склянки.

— Прорвався біля Сокаля, — показав Кирпонос на карті. — Рветься сюди, на Новоград-Волинський. І сюди — на Дубно і Броди.

Жуков відставив недопиту склянку, довго стояв, схилившись над картою.

— Тримають напрям на Рівне, Житомир... Угруповання вдалося встановити?

— Так. Через Сокаль прориваються авангарди сімнадцятої армії Штюльпнагеля і першої танкової групи Клейста. В район Дубна виходить 48-й мотокорпус. Правий фланг йому прикриває 57-а піхотна дивізія. Велика насиченість танками, артилерією — на шляху просування ворога ведуть тяжкі оборонні бої прикордонні загони, частини прикриття, дивізії першого ешелону...

Жуков одірвався од карти, пройшовся по кабінету — невисокий, міцний, широкоплечий. Кожен крок був твердий, з притиском, ніби він намагався не схилитись ні під якими ударами. Нарешті спинився і, підкреслюючи кожне слово, продиктував:

— Негайно зосередити механізовані корпуси для контрудару по головному угрупованню армій «Південь», що прорвалося в районі Сокаля. До контрудару залучити, всю авіацію фронту й частину дальньої бомбардувальної авіації Головного командування.

— Дозвольте приступити? — спитав Кирпонос.

— І негайно! — різко сказав Жуков. — З'єднайте мене з Генеральним штабом.

— Ось тут ВЧ, — показав Кирпонос, натиснувши кнопку дзвінка.

До кабінету ввійшли начальник штабу фронту генерал-лейтенант Пуркаєв, начальник оперативного відділу полковник Баграмян, привіталися з Жуковим, заходилися тут же готувати бойові розпорядження. Всіх членів Військової ради фронту підбадьорив приїзд начальника Генерального штабу. Цей приземкуватий спокійний і рішучий чоловік, що недавно командував їхнім округом, своєю присутністю вселяв певність і рівновагу.

— Де механізовані корпуси? — спитав Жуков, закінчивши розмову з Генеральним штабом.

— Механізовані корпуси розміщено по лісах, зібрати їх швидко в один кулак неможливо, — сказав Кирпонос.

— На війні, товариші, треба виходити з яких завгодно ситуацій, — сухо сказав Жуков. — Не можна зібрати на завтра? Зберіть на двадцять четверте. Покажіть, як ви плануєте підтягати їх?

— Восьмий корпус Рябишева з-під Дрогобича сьогодні вночі вийде в район Бродів.

— Гаразд, — схвально кивнув Жуков, розглядаючи карту.

— Дев'ятий і дев'ятнадцятий виходять із глибини нашої оборони в ліси під Рівне. На жаль, — сказав Кирпонос, — раніше двадцять п'ятого червня вони туди не вийдуть.

Жуков кивнув, не одриваючись від карти.

— Ми вирішили, — сказав генерал-полковник Кирпонос, — двадцять четвертого...

— А завтра? — нетерпляче спитав Жуков. — Завтра ви не зможете вдарити у фланг головній ударній групі Клейста? З ходу, в зустрічному бою розгромити хоча б прикриття, бокову похідну заставу?

— Ні, — сказав Кирпонос. — Велика відстань, ви ж бачите? Де Дрогобич, а де Броди. Дороги тут кепські, корпус розтягнеться. Потрібен час, щоб зосередитись...

— Так, — сказав Жуков і важким поглядом обвів усіх членів Військової ради. — Треба нам вчитися діяти оперативніше... Де п'ятнадцятий корпус Карпезо?

— П'ятнадцятий механізований корпус генерала Карпезо виходить у район Радехова, зосереджується в лісах на схід від нього.

— А двадцять другий?

— Двадцять другий веде бій у смузі П'ятої армії Потапова. Там німці атакують північніше.

— Значить, немає можливості використати його в контрударі проти Клейста?

— Ми не можемо вивести його з бою. Корпус діє в центрі оборони Потапова, стримує головне угруповання шостої армії Рейхенау, що рветься на Володимир-Волинський і Луцьк. 41-а танкова дивізія вийшла в район Мацехов — Старі Кошари після жорстокого бою, а 19-а танкова із 135-ю стрілецькою та 87-ю дивізією Федюнинського при підтримці 1-ї протитанкової бригади й усієї

артилерії корпусу атакує в напрямі Володимира-Волинського. Сюди Потапов вимагає негайно направити й дев'ятий механізований корпус, у якому всього-на-всього двісті старих танків, та він у район Олика вийде не раніше, як через дві доби...

— Накажіть Потапову завернути фланг у брест-литовському напрямі й закрити підходи до Ковеля звідси,— Жуков показав на карті.— Допоможіть йому штурмовою й винищувальною авіацією проти володимир-волинського угруповання противника, яке треба зупинити й знищити. Вже й так потужною групою танків Клейст розірвав стик між арміями Потапова й Музиченка та цілиться на Броди з явним наміром захопити їх з ходу. Тут одна надія на Рябишева, який повинен ударити через Берестечко в північному напрямі, і на Карпезо, котрий має завдати німцям удару через Броди на північний захід. Тільки так можна зупинити фашистів на вашому напрямку й надати Потапову допомогу. Коли Рябишев вийде на Броди?

— Завтра вранці.

— От ми до нього й виїдемо на світанні. А зараз зв'яжіть мене ще раз із Генеральним штабом.

Було вже за північ, Жуков тільки зараз пригадав, що не спав дві доби, очі мовби засипало піском, та він тримався стійко, і, дивлячись на нього, підтягувалися й підбадьорювалися інші.

Ватутін по ВЧ доповів йому загальну обстановку на фронті. Вона лишалася неясною, бо Генштаб не міг одержати точних даних про наші війська та дії противника від решти фронтів, а якщо й вдавалося зв'язатися з котримсь штабом, то відомості про глибину проникнення ворога на нашу територію були суперечливі й туманні. Генштаб і нарком за цілий день так і не могли зв'язатися з командуючими фронтами генерал-полковником Кузнецовим та генералом армії Павловим, котрі, не доповівши наркомові, зранку поїхали у війська.

Жуков не сказав Ватутіну ні слова, поклав на апарат ВЧ руку, що поважчала раптом і ніби аж стерпла, наклав його долонею, наче хотів затулитись від тієї невідомості, що мучила його з самого досвітку. Нічого не сказав він ні Кирпоносу, ні Пуркаєву та Баграмяну, що мовчки дивилися на нього з нетерплячим запитанням у очах.

— Дайте мені офіцера зв'язку,— сказав він,— поїду до Рябишева.

— Рябишев зараз на марші,— заперечив Кирпонос,— охорона ваша спить. Пропоную і вам відпочити.

Жуков кинув на нього ясний холодний погляд, силувано всміхнувся:

— Ну, хіба що пару годин.— Потер обличчя долонями, ніби вмиваючись, і пішов услід за Кирпоносом у глиб будинку. Біля дверей відведеної йому кімнати зупинився:— Розбудите мене о шостій нуль-нуль.

— Слухаю,— сказав Кирпонос.

— Відпочиньте й самі, доки німці сплять. А то ж з ними, виспаними, змагатися після безсонної ночі буде тяжко.— Щось схоже на затаєний гумор чи жарт зблиснуло в гострих очах начальника Генерального штабу вперше за той найтяжчий день війни, і Кирпоносові стало трохи ясніше й легше на душі: значить, і на війні жити можна. І навіть жартувати можна. Хоч на такій війні та ще з таким початком було явно не до жартів.

Рябишева Жуков знайшов на галявині густого лісу під Бродами. Сонце шойно зійшло, ще не висушило роси на травах, і вся галявина сивіла від неї й іскрилася. Генерал-лейтенант, запилений і стомлений нічним переходом, стояв посеред галявини в оточенні командирів свого штабу перед шойно напнутим наметом. У всіх був піднесений настрій: вони швидко пройшли від Дрогобича до Бродів, подолавши нелегкий і немалий шлях, про що свідчив зовнішній вигляд кожного,— і це вселяло гордість і певність у своїх силах.

Загнані поміж дерева запилені танки стояли поблизу, замасковані гіллям і маскувальними сітками. Від них пахло соляркою, пашіло жаром, і Жуков при вигляді збуджених людей і бойових машин відчув бентежну певність: з такими людьми й танками війну не програють!

— Не запізнитися б із контрударом,— суворо сказав він Рябишеву.

— Для повного зосередження корпусові потрібна доба, товаришу генерал армії,— розгорнув карту Рябишев і показав, де і як розташувалися його полки й дивізії.— За цю добу проведемо бойову розвідку й налагодимо управління корпусом, підтягнемо підрозділи боєпостачання. В бій зможемо вступити всіма силами завтра на світанку.

— Гаразд,— Жуков насунув картуза поглибше, бо сонце било просто у вічі.— Краще було б ударити одночасно з дев'ятим, дев'ятнадцятим, двадцять другим меха-

нізованими корпусами, але вони, на жаль, стоять далеко і в район боїв виходять із запізненням. Чекати на них нам не дозволить обстановка: німці рвуться в глиб нашої території і завтра можуть бути тут. Доведеться вам починати тільки з п'ятнадцятим корпусом Карпезо. Він наступатиме східніше Радехова, а ви — на Берестечко. Завдання — атакувати ударну групу Клейста, що прорвалася на стику П'ятої армії Потапова та Шостої армії Музиченка, й ліквідувати розрив між арміями.

— Корпус укомплектований непоганою танковою технікою, має добру бойову виучку. Зустрінемо фашистів...

— Ворог напевне протиставить вашому контрударові сильний протитанковий вогонь...

— Тридцятивосьмиміметровими гарматами? — усмінувся Рябишев.

Жуков із симпатією вдивлявся в широке обличчя Рябишева, трохи повісповане, розумне й добре. Яскраво освітлений вранішнім сонцем, ладний і впевнений Рябишев нагадав йому славних соратників по відгрімлому бою з японцями біля гори Баїн-Цаган в пустельних монгольських степах на Халхин-Голі. Був ніби втіленням Червоної Армії. Гостро відчув Жуков у ту мить духовну єдність з Рябишевим і всіма командирами й бійцями його корпусу, і промайнула непрохана думка про те, що декому з них не вийти завтра з бою. Жаль стиснув йому серце, та він глянув на ліси, на сонячні далі рідної землі і зусиллям волі подавив хвилину слабкість, глянув на Рябишева з-під низько насунутого козирка.

— У них є стоп'ятиміметрові гармати. І на танках непогана артилерія. Ретельно розвідайте місцевість і використайте всі переваги, які вона може дати вам: шляхи підходу, напрямки ведення вогню, маскування. Ворог досвідчений і сильний, але бити його можна, добре підготувавшись і використавши всі наявні можливості й переваги. У вас вони є: восьмий — один з кращих механізованих корпусів нашої армії. І за технічним оснащенням, і за бойовою виучкою.

— Треба довести на ділі, — сказав Рябишев.

Жуков глянув на нього мовчки, ще глибше насунув картуза на очі.

Найбільше він цінував саме таких людей — прямих, чесних, сміливих. Сам був такий і мріяв, щоб усі командири були такі. Проте залишився зовні суворим, нічим не видав своїх думок та емоцій.

— Поїдемо, Дмитре Івановичу, в дивізії, поставимо кожному командирові завдання не лише на карті, а й на місцевості, обміркуємо з ними, як найкраще ударити по ворогові.

— Тридцятивосьмиміліметрові гармати броню «тридцятьчетвірок» не візьмуть,— сказав Рябишев.— Я певен на всі сто процентів, бо й наші «сорокап'ятки» випробували на ній — безсилі. Цю обставину треба використати якнайповніше.

— Тільки на першому етапі бою, коли ваш удар виявиться для німців несподіванкою,— застеріг Жуков.— У них добра зенітна артилерія, і вони її тут же використають проти ваших танків, як тільки зрозуміють, що «тридцятивосьмушки» для КВ й «тридцятьчетвірок» — ніщо. Та й стоп'ятиміліметрові гармати у Клейста є.

— В кого в кого, а в нього напевне будуть,— сказав Рябишев.— Але ж їх, я думаю, небагато. Виявити такі батареї й одразу ж накрити.

— А як виявите? Вони ж розгортатимуться з ходу. З похідної колони.

— Спеціальних спостерігачів виділимо. Артилерійських розвідників попередимо: як тільки «стоп'ятки» засічуть, по них і вогонь в першу чергу.

Начальник тилу доповів Рябишеву, що прибули автозаправники й колона боєпостачання. Той глянув на годинник і схвально кивнув.

— З випередженням на дві години,— сказав він Жукову.— Можете приступати до заправки,— обернувся він до підполковника-інтенданта.

— Підждіть,— зупинив його Жуков.— Танкові дивізії виведемо вночі на захід від Дубна. А там великі запаси пального. Автозаправники лишіть на завтра, самі заправтесь по дорозі. Вночі.

— Маскуйте машини,— наказав Рябишев підполковникові, той відкозиряв і побіг виконувати це розпорядження.

Цілий день провів Жуков у корпусі Рябишева, побував у полках, розмовляв з командирами, з бійцями. Під вечір командири полків і батальйонів були скликані в наметі Рябишева, і Жуков віддавав їм останні напучування.

— Найголовніше,— говорив він,— несподіваність. Результат бою залежатиме від того, яку позицію виберете і як на неї вийдете. Розвідку вислано? — спитав він Ря-

бишева і, коли той ствердно кивнув, продовжував:— З розвідкою підтримувати постійний зв'язок до пізньої ночі, доки стане відомо, де німці заночують. Нас не так цікавить п'ятдесят сьома німецька дивізія, яка прикриває фланг, як сорок восьмий мотокорпус противника. Його треба збити з атаки, зупинити на кілька днів, розгромити. Я просив би всіх командирів діяти сміливо, ініціативно, не боятись за фланги й не оглядатись назад. Взаємодія між полками і дивізіями, розроблена сьогодні протягом дня, повинна виконуватися залізно — в цьому запорука успіху. За фланги не бійтеся, вас прикриють стрілецькі корпуси Музиченка й Потапова. Ми тут радилися й вирішили вдарити із засади. Найкраще — випустити фашистів на комунікації і атакувати, не давши їм розгорнутися. Тут, звичайно, все залежитиме від розвідки: чи зуміє вона визначити напрямки й дороги, якими рухатимуться ударні колони? А також від вас: чи зумієте вивести й розставити в засадах полки непомітно для ворога? Я ще раз нагадую: тільки скритність розташування й несподіваність удару принесуть успіх. Це я знаю з практики застосування одинадцятої танкової бригади Яковлева на Халхин-Голі. Використайте гаї, ліси й переліски для маскування — замаскуйтеся вночі й мовчіть, доки фашисти не підійдуть на постріл. А тоді виривайтесь й атакуйте відчайдушно й безоглядно. Найкраще було б атакувати по зворотному скату балок чи горбів: ні танки, ні гармати німецькі не зможуть прицільно стріляти вгору. Та й помітять вас не одразу, а коли ви вже вріжетеся в їхні колони. Врахуйте це, коли будете вибирати позицію для атаки. Кожен полк висилає свою розвідку зараз же, негайно: до темряви треба намітити вихідні позиції і напрями атак. Дійте сміливо, рішуче і не віддавайте ініціативи противникові, не дайте йому отямитися.— Жуков помовчав, схиливши голову, пригадував, мабуть, чи все сказав, чи не забув чогось? — У мене все. У вас, Дмитре Івановичу?

— Не забувати про взаємовиручку в бою! — нагадав Рябишев.

— Всі по місцях! — наказав Жуков.— Москва знає про ваш контрудар, бажає успіхів і кріпко надіється, що ви візьмете пиху зарозумілим фашистським завойовникам.

Командири вийшли. Жуков глянув Рябишеву у вічі спідлоба, суворо:

— Тримайте управління корпусу в своїх руках щохвилини. Радіозв'язок перевірте ще раз. Про сигнали домовилися? Ракети роздали? — Він не зводив з Рябишева прискіпливого й важкого погляду.— Товариш Сталін вимагає успішних контрударів. У вас найбільше шансів на успіх. Використайте їх!

Рябишев відкрито дивився Жукову в очі й мовчав. Жуков махнув рукою:

— Буду на КП у Кирпоноса. Дзвоніть не вагаючись при найменшій потребі.

Він швидко вийшов з намету, не оглянувшись. Сів у машину й зник у вечірній імлі синього узлісся.

До пізньої ночі Рябишев мотався з дивізії в дивізію, з полку в полк, побував у ротях і батальйонах, намічав і уточнював шляхи просування, напрями й час атаки. В нічній тиші ревище дизелів стрясало простір і землю, їх було чути хтозна й куди, проте генерал-лейтенант знав, що німіці далеко, що ліси й болота поглинуть звуки, надійно прикриють його корпус.

Танкові полки й батальйони розташувалися на вихідних позиціях, заправлені й укомплектовані всіма можливими боекомплектами, замовкли й замаскувалися. Рябишев залишився в тому самому наметі, в якому Жуков провів нараду командирів, а на протилежний фланг послав свого заступника по політичній частині бригадного комісара Попеля, підпорядкувавши йому половину корпусу, і тепер ходив біля намету, міряючи галявину.

— Стій, хто йде? — приглушено й тихо зупиняла когось охорона, і Рябишеву здавалося, що от-от з'являться корпусні розвідники з якоюсь тривожною новиною, та вони лишалися там, поблизу ворога, до ранку, щоб сповістити час, напрям руху й дороги, якими вирушать після сніданку танкісти Клейста.

В лісі кричала й перепурхувала сова, незносно верещали жаби на близькому болоті, гудів, ніби у глечик, водяний бугай, і між деревами несміливо викочувався з-за горизонту місяць — великий і червоний. У його світлі стало видно при самій землі густий і білий, як молоко, туман, що висів між деревами.

Ноги в Рябишева гудуть від втоми, а голова ясна й легка, про сон ніби й гадки нема. Він зайшов у намет, скинув ремінь, розстебнув гімнастерку й сів на заправлене з досвітку похідне ліжко.

— Розбудити мене о четвертій,— сказав він телефо-

ністові, що куняв у затемненому кутку намету з примочованою до вуха трубкою.

Було пів на першу ночі двадцять четвертого червня. І був третій день війни. І Рябишев не спав третю добу. А скільки ж таких днів і ночей буде попереду? Не встиг увити собі цього: як тільки торкнувся щокою подушки, одразу ж провалився в глибокий, тяжкий сон.

Немає на світі тяжчих і тривожніших снів, як сни перед боєм. Падаєш у забуття, немов у якусь темну прирву, і виринаєш зі сну не освіженим, а ніби ще стомленишим. Телефоністові не довелося будити Рябишева: він сам прокинувся, поспавши годин зо дві, і одразу ж підхопився, нашвидку вмився, поголившись при світлі акумуляторної лампочки. Тривожно згадалася дружина, діти. Чи евакуювалися? І якщо евакуювалися, то куди? Чи не розбомбили ешелон?

Було про що думати тієї ночі, та він примусив себе не думати зараз ні про що, крім бою, котрий стояв тепер за межею близькою й видимою. Коли Рябишев, виголений, умитий, підтягнутий, вийшов з намету, надворі вже починало світати.

Ад'ютант приніс йому термос з міцним чаєм, бутерброди, і він наспіх з'їв кілька штук, не зауваживши навіть, із чим вони — з ковбасою чи з шинкою. Обпікаючись, запив склячкою чаю і пішов росяною травою в розташування танкового полку. Його особистий командирський танк стояв саме тут, у долині, виповненій туманом, а спостережний пункт командира полку був ліворуч на піщаному бугрі, порослому соснами. Звідти добре видно було обидві дороги, що вели з Берестечка на Броди й на Дубно. І там, і там уже був ворог. Розвідка вчора донесла, що вслід за гітлерівськими військами в обидва містечка доставлено багато провіанту — особливо в Дубні. Там розгорталися великі склади боепостачання першої танкової групи Клейста, а може, всієї групи армій «Південь». Рябишев дивувався, як швидко німці підтягують свої тили, як близько тримають їх за атакуючими авангардами. «Самовпевнені фашисти! — думав генерал-лейтенант з ненавистю. — Оце б ударити та відбити Дубно, знищити всі їхні запаси, навоювали б тоді!»

Такий намір здавався заманливим, але завдання корпусу полягало не в тому, щоб захопити Дубно чи Броди, головний напрям удару було визначено на Берестечко, та й то лише після того, як німецькі танкові колони ви-

рушать на марш. Цього плану треба дотримуватись невідступно. Бо тільки так можна зупинити ударну групу й не випустити Клейста на оперативний простір.

Тихо й спокійно було навкруги. Як і наказано було з ночі, жодного танкового мотора не було запущено ранком, жодна рація не обізвалася — всі причаїлися й ждали. А німці тим часом, як доносила розвідка, ще спали. Потім будуть снідати — армійські кухні топилися з досвітку. Навряд щоб вони вирушили, не нагодувавши людей. Значить, раніше восьмої-дев'ятої тут їх не жди.

Рябишев наказав нагодувати танкістів за найвищою нормою. Екіпажі зайняли в машинах свої місця, артилеристи на танконебезпечних напрямках окопалися ще з ночі, а тепер ретельно маскували свої протитанкові гармати, щоб їх не помітили не лише із землі, а й з повітря, бо ворожі літаки-розвідники — «візелер-шторхи» — з довжелезними котилями шасі кружляли часто. Повільно й роздумливо літали вони й сьогодні з самого досвітку, нічого, мабуть, не помітили й подалися геть, «вилітавши» бензин.

Танки з'явилися несподівано, хоч їх чекали з самого досвітку і вже й заморилися чекати. Із спостережного пункту, на якому стояв із стереотрубою Рябишев, спочатку видно було хмару куряви на північному заході, зі сторони Дубна, а потім з'явилися мотоциклісти головної похідної застави й танкетки розвідників. Як було й домовлено, артилеристи пропустили мотоциклістів і розвідувальні танки, не відкривши вогню, і німці вже проминули позиції артилеристів, коли одна з танкеток зупинилася, розвернулася, і з неї висунувся офіцер у чорнім мундирі із срібними погонами, довго й важно розглядав у бінокль уже трохи прив'ялі кущі ліщини, якими замаскована була одна з найближчих від дороги протитанкових батарей. Може, ці штучні кущі, яких, певна річ, не було на одноверстці танкового офіцера, й викликала його підозру. Він щось сказав коротко, немов прогавкав, і малокаліберна гармата танкетки повільно й плавно почала розвертатися в напрямі ліщини, та повернути її німцям не вдалося: з танкетки вилетів сніп вогню, потім услід за цим почувся гарматний постріл, і танкетка спалахнула на очах Рябишева білим і кволим у сонячному сьайві полум'ям. Офіцер перехнябився через борт і повільно словз на обрешетники моторів, звідки найдужче бурхало полум'я. Жодної людини не з'явилося з танкетки, і вона продовжувала

палати чимдалі дужче. Заправлялась, мабуть, бензином, бо диму не було.

Мотоциклісти, що проскочили вперед по дорозі, зникли в балці й не з'являлися. За ними підходила головна ударна колона. Танки йшли в три ряди. Одна колона тяглася дорогою, а дві інших по боках на відстані двохсот-трьохсот метрів від неї.

Першим же пострілом сімдесятишестиміліметрової протитанкової гармати кущі ліщини було розметено, і відкрився артилерійський дворик батареї, ходи сполучень поміж гарматами, погрібки зі снарядами в свіжотесаних дерев'яних ящиках. Танки з лівого ряду відкрили вогонь по батареї, і на її брустверах, позаду, попереду й з боків з'явилися розриви, почувлись вибухи, і вся батарея вкрилася димом.

Рябишеву видно було, як почали стріляти у відповідь усі чотири її гармати. Повітря одразу немов поважчало й погустішало, стало задушливо й парко, і сонце, здається, засвітило яскравіше й запекло дужче.

Незабаром спалахнули один за одним кілька танків, і всі три колони, не припиняючи руху, почали розповзатися по полю, розгорталися для атаки на батарею і для зручності стрільби по ній. Рябишев одірвався від стереотруби й крикнув:

— Три червоні ракети!

За цим сигналом, який виконав його ад'ютант просто із спостережного пункту, важкий полк КВ, що стояв, причаївшись, у долині, вирвався із засади й, ведучи вогонь з ходу, пішов на найвищій швидкості вгору по схилу у фланг німецьким колонам, що не встигли ще розгорнутися в бойові порядки. Суцільне ревище могутніх дизелів і уривчасті, оглушливо дзвінкі постріли танкових гармат стрясали простір, і в тому ревищі, у тій канонаді втонув голос протитанкової батареї. Рябишев блискавичним рухом вихопився на броню свого танка, підтягнувшись на руках, злетів на башту, легко стрибнув униз і, ще не долетівши до сидіння, наказав водієві:

— Вперед!

Тут же увімкнув рацію і, прикипівши до вузької щілини триплекса, що немилосердно танцювала від швидкого навального ходу по вибоїстій місцевості, спокійно й впевнено промовив у мікрофон:

— Слухай мою команду, слухай команду! Командирам дивізій доповісти...

Всі чотири дивізії втяглися в битву, всі чотири атакували, маючи противника перед собою. Дим і пил застигли світ, і в триплексі все танцювало, важко було зосередитись, то один, то другий шмат танкової битви відкривався Рябишеву й зараз же щезав, заслонений іншим. Він помітив, як ударив з ходу по фашистському танку із стоп'ятдесятидвохміліметрової гармати КВ і зніс йому башту. Один КВ з цифрою 76 на броні чомусь зупинився, і його оточили одразу чотири чи п'ять німецьких середніх танків, розстрілюючи в упор.

— Снаряд! — наказав Рябишев. — По крайньому справа вогонь!

Гойднувся танк від пострілу, вирівнявся й пішов далі на виручку сімдесят шостому.

— Сімдесят шостий, тримайтесь! — крикнув Рябишев. — Снаряд! — наказав він заряджаючому, і сам довго й ретельно наводив гармату. — Вогонь! — за давньою звичкою сказав сам собі, і другий танк, що наблизився до КВ майже впритул, вкутався димом. — Сімдесят шостий, тримайтесь!

Та сімдесят шостий раптом ожив, ревнув моторами й кинувся на найближчий фашистський танк. Видно було, як вони зіткнулися, і КВ підім'яв під себе фашиста.

— Я — «Берест», я — «Берест», — почулося в навушниках, і Рябишев згадав, що за його плечима корпус, а не окремих танк.

— «Берест», «Берест», — сказав він ласкаво, — «Восьмий» слухає, слухає «Восьмий».

— Доповідаю: переслідую ворожу танкову частину в напрямі Дубна, вийшов на тили німецької одинадцятої танкової дивізії. На Берестечко хід вільний, але там немає військ противника. Прошу вказівок.

Рябишев подумав, повагався хвилину.

— Ідіть на Дубно, «Берест». На Дубно. Ви з півдня йдете?

— З півдня, з півдня.

— Я накажу вас підтримати.

— Дякую. — «Берест» відключився, а Рябишев наказав водієві виходити з бою, бо тут танки зім'яли ворожі колони й котили тепер хлібами в напрямі Дубна. Коли від'їхали на якийсь кілометр, прямуючи в лівофлангову дивізію, що йшла на Дубно з півдня (командир її й назвався «Берестом»), стало видно, як назустріч нашим танкам по пшеничному нескошеному полю розгорталася

німецька протитанкова батарея на мехтязі. Машини віялом розгорнулися по полю, артилерійські обслуги сипалися з них горохом, одчпляли гармати й квапливо наводили на наші танки. За хвилину-дві вони вже вели вогонь — це видно по синюватих цівках диму, що вихоплювався з тонесеньких стволів: постріл, постріл, постріл... А танки наші летять на них. Навіть на відстані видно, що таким гарматкам не справитися з крицевими велетнями КВ. От вони вже підійшли впритул до батареї, налетіли, змели її й пішли далі. Тільки темні силуети німецьких артилеристів мелькають по білому пшеничному полю — тікають, мов зайці.

Надвечір усі дивізії Рябишева вийшли в трикутник Броди — Дубно — Берестечко, заправились, поповнили боекомплект, здали поранених, поховали вбитих і розташувалися на відпочинок. Рябишев доповів Кирпоносу хід подій, вислухав від нього нотацію за те, що протягом дня не інформував штаб фронту про свої дії.

— Ви наш резерв і підлягаєте безпосередньо мені, — говорив генерал-полковник роздратовано, а Рябишеву було в цей час радісно, радісно, й край! Йому навіть хотілося, щоб Кирпонос ляяв його ще дужче.

— Врахую, товаришу Перший, — сказав він. — Завтра інформуватиму регулярно й постійно, а сьогодні й сам себе не пам'ятав, така веремія тут була.

Кирпонос не поділяв піднесеного настрою Рябишева, був похмурий і злий, його щось тривожило, він не радувався успіхові восьмого корпусу, бо десь було, мабуть, набагато гірше в його арміях та інших корпусах.

— Прошу не припиняти... — В рації щось клацнуло, почувся голос Жукова:

— Вітаю вас, «Восьмий». Мені вже доповіли. Спробуйте вдарити на Дубно. Зоставте фашистів без пального, без продовольства, а головне — без боезапасу. Ми вам поможемо авіацією.

— Ох, і потрібна ж нам авіація! Ви навіть не уявляєте! І не так бомбардувальна, як винищувальна. Ціліснький день висять, падлюки, над головою, сиплють бомбами — спасу нема.

— Поможемо, — пообіцяв Жуков. — Не давайте їм спуску й вночі, не давайте отямитись. Карпезо теж атакує з Радехова...

— Важко, — пожалівся Рябишев, уявивши те, що його жде завтра. Його і його людей.

— Буде ще важче,— сказав Жуков.

Хотів, мабуть, ще щось додати, але промовчав. Попрощався з Рябишевим і вимкнувся.

Гітлер виходив із своєї спальні в кабінет рівно о двадцятій. Кейтель, Йодль, Браухіч, офіцери оперативного управління стояли над розгорнутими картами, готові доповідати.

Огляд щодня робив начальник генерального штабу сухопутних сил генерал-полковник Франц Гальдер — п'ятдесят сім років, виправка ідеальна, напрасований та наодеколонений, мовби на виставку воєнізованого пруссацтва. Розпочинав він, як правило, з групи армій «Північ», переходив потім до аналізу обстановки в смузі групи армій «Центр» і закінчував групою армій «Південь», одинадцята армія якої досі ще стояла, як було заплановано, на Пруті й бойових дій не розпочинала.

Гітлер вийшов уранці двадцять шостого червня в доброму настрої, переконаний, що на фронтах груп армій усе йде, як і намічалось планом. Він уже звик до цього у Франції. Сподівався й тут не втручатися, а тільки спостерігати. Гальдер першою ж фразою насторожив його:

— На фронті групи армій «Південь»...— почав він.

Гітлер різко обернувся до начальника генерального штабу, помітив блідість на його обличчі, міцно стулені губи, гострий колючий погляд.

— Не будемо міняти усталеної системи,— сказав Гітлер.— Розпочинайте з групи «Північ».

— Сьогодні розпочнемо з «Півдня». До цього мене змушують надзвичайно важливі обставини,— сухо сказав Гальдер, не дивлячись на Гітлера, а всю увагу зосередивши на великій головній карті генерального штабу, яка завжди лежала тут, у кабінеті Гітлера, розгорнутою і по якій два-три рази на добу наносилася й доповідалася обстановка.— На правому фланзі першої танкової групи восьмий російський корпус глибоко вклинився в наше розташування і зайшов у тил одинадцятої танкової дивізії. Це вклинення противника, очевидно, викликало велике безладдя в нашому тилу в районі між Бродами й Дубном. Противник загрожує Дубну з південного заходу, що при врахуванні великих запасів озброєння та інших воєнних матеріалів у Дубні особливо небажано..

— Загрожує? — крикнув Гітлер вперше від двадцять другого червня.— Чому ж його не розіб'ють? — здивував-

ся він. П'ять днів фюрер мовчав, намірявся й далі мовчати, доки вермахт з ревом і гуркотом ломився на схід, несучи смерть і розруху, але сьогодні крикнув, а крикнувши раз, не міг зупинитися.— Я не потерплю в тилу моєї доблесної армії жодного ворожого корпусу...— Він довго мовчав, враз мовби опав, поменшав.— Винні в усьому ви,— тицьнув пальцем на Гальдера.— І ви,— ткнув у плече головнокомандуючому сухопутними силами Браухіча.— Я з самого початку наказував, щоб група «Центр» допомагала лівому й правому сусідові, взаємодіяла з ними. А ви... Ви тільки й думаете про «кліщі», про оточення! А що вони тут дають? Росіяни все одно виходять з оточення лісами й болотами, а ми тільки час марнуємо, техніку втрачаємо й боеприпаси за вітром пускаємо. Наказую: фон Бокові, як тільки закінчиться битва під Белостоком, перенести основні зусилля в групу армій «Південь», авангарди якої потрапили у важке становище внаслідок концентричного наступу нових сил противника й безвідповідальності деяких командирів. Продовжуйте!

— На фронті групи армій «Південь» розгорнулась своєрідна битва в районі південніше Дубна. Шістнадцята танкова дивізія, залишивши висоти в районі Кременця, атакує противника з півдня,— Гальдер показав на карті напрям атаки шістнадцятої дивізії.— В районі Кременця сімдесят п'ята піхотна дивізія наступає із заходу, шістнадцята моторизована дивізія — з північного заходу, сорок четверта піхотна дивізія — з півночі й сто одинадцята піхотна дивізія — із сходу. На стороні противника діє восьмий механізований корпус.

— Що за корпус? — спитав Гітлер.— Чому стільки наших дивізій не можуть його розбити?

— Нові танки КВ і Т-34,— сказав Гальдер.— Наші тридцятивосьмиміліметрові гармати не пробивають броню. Становище в районі Дубна дуже напружене. Вклинення противника досить серйозно завадило просуванню шістнадцятої танкової й шістнадцятої моторизованої дивізій, а також на кілька днів затримало сорок четверту, одинадцятую і двісті двадцять дев'яту піхотні дивізії, що рухалися в другому ешелоні за третім танковим корпусом. Внаслідок цього просування піхоти за третім танковим корпусом буде й надалі уповільнене й утруднене.

Гітлер кресонув по Гальдеру невдоволеним поглядом:

— Зв'яжіть мене зараз же з Рундшtedтом, а потім з фон Боком!

Одинадцята армія генерал-полковника Шоберта стояла в Румунії за Прутом і мовчала аж до другого липня.

Гриміла й перекочувалася через наші кордони й ріки війна, фашистські танкові групи вбивали свої клини все глибше та глибше в нашу територію, палали села й міста, витолочувалися й вимолочувалися на пні розкішні жита й пшениці під гусеницями фашистських танків від Перемишля до Балтійського моря, а тут було тихо, і зловісна тиша була страшніша за битву: лихо невідоме й очікуване моторошніше за найжорстокішу дійсність.

Одного погляду на карту вистачало, щоб зрозуміти задум гітлерівської ставки: зайти подалі на схід, а потім одним ударом на південь з рубежа Умань — Первомайськ по річці Південний Буг відрізати й знищити 9-у й 18-у армії Південного фронту, оточивши їх та притиснувши до моря.

9-а армія генерал-лейтенанта Якова Трохимовича Черевиченка була розгорнута на східному березі Пруту від Ліпкан до Ізмаїла. Довжина її фронту становила чотиреста кілометрів.

На північ від Ліпкан розгорнулась 18-а армія генерал-лейтенанта Андрія Кириловича Смирнова, що займала оборону в буковинських Карпатах і правим флангом змикалася з 12-ою армією Південно-Західного фронту.

Основою її розгортання став 17-й гірськострілецький корпус генерал-майора Івана Васильовича Галаніна, який прибув сюди перед самою війною після успішних дій на Халхин-Голі. Штаб окремого 17-го гірськострілецького корпусу до війни був розташований у Чернівцях. Корпус складався головним чином з добре підготовлених, повністю відмобілізованих за штатом військового часу гірськострілецьких дивізій.

В Кам'янці-Подільському стояв перед війною штаб 16-го механізованого корпусу комдива Соколова, що мав у своєму розпорядженні 15-у, 39-у танкові й 240-у моторизовану дивізії. Обидва корпуси з початком війни за мобілізаційним планом мали увійти до складу 12-ої армії Петра Григоровича Понеділіна, але бої з перших днів викликали зміни в структурі воєнного підпорядкування, зокрема необхідність об'єднати ці два корпуси в нову самостійну армію, яка могла б оборонятися в горах. Так, у ході подальшого розгортання наших військ у прифронтовій смузі 26 червня з'явилася 18-а армія, штабом якої стало управління Харківського військового

округу на чолі з генерал-лейтенантом Андрієм Кириловичем Смирновим, перекинута в прифронтову смугу в перші ж дні війни.

17-а армія генерал-полковника Штюльпнагеля вклинилась між 12-ою й 18-ою арміями на стику Південно-Західного й Південного фронтів, і першого ж дня зав'язалися тяжкі бої в буковинських Карпатах.

Тут на головному напрямі ворожого удару оборонялася 96-а гірськострілецька дивізія полковника Шепетова. Грузини, осетини, чечени, інгуші — жителі гір Кавказу — почували себе в Карпатах, як риба у воді. Поруч з ними за роки спільної служби здружилися з горами сини українських, казахських степів, уродженці лісової сторони Сибіру, наслідуючи навички й знання своїх гірських побратимів. Полки, батальйони, роти і взводи, багатонаціональні за особовим складом, славились монолітністю та високою бойовою виучкою ще в мирний час. Зараз же, у найтяжчий період війни з фашистами, дивізія показувала зразки хоробрості, стійко зустріла ворожий удар. Як думав тепер генерал-лейтенант Смирнов, це походило від того, що і в мирний час дивізія полковника Шепетова несла службу в глухих карпатських полонинах, ущелинах і верховинах, у безпосередній близькості до ворога. В 96-у дивізію потрапило чимало степівчан; саме ж контингент мобілізованих навесні 1941 року поповнив її до штатної чисельності воєнного часу.

У дивізії любили пісні. Особливо гарно співали грузини. Вони й у строю добре ладили з піснею, а найкраще співали перед відбоем: протяжно та ніжно заливалися тенорами, альтами, баритонами, басами — гуцули з близьких і далеких сіл заслуховувались тими нетутешніми многоголосими співами, хоч і самі майстри поспівати неабиякі. Та що гуцули? Полковник Шепетов приходив та слухав їх до самого відбою.

Тим-то й прижилися враз тут найспівучіші з усіх сірашівських хлопців — Роман, що мав тенор, дзвінкий та чистий, і Серьога, що любив тягнути «вторим». Заспівають, бувало, після важкого військового навчання «Не смущай ты мою душу», то навіть грузини обсядуть їх тісним колом, усією ротою лейтенанта Дзусова, слухають і очей не зводять. А полковник Шепетов задумується, посмутніє і скаже перегодя:

— Ви б, хлопці, якоїсь веселішої заспівали, а то так за душу бере...

«Ой гук, мати, гук, де-е-е коза-а-а-ки йдуть...» — заспіває Сергій «вторим».

«Та весе-е-ла-а-ая та дорі-іже-енька», — підхопить високим тенором Роман, аж у ущелинах одізнеться: «Ку-у-ди во-о-они-и йдуть...»

Заспівали раз та другий наші степівські хлопці й стали в дивізії своїми. Бо відомо ж, хто сам любить співати, той і інших співучих любить. А полковник Шепетов був великий любитель співів. Тому співучих підбирав і підтримував. Все, було, просить грузинів або степівчан, щоб своїх народних пісень співали — українських чи грузинських, дружину приводив не раз на ті імпровізовані концерти. А як заспівав одного разу Роман:

Вот утро сверкнуло, румянятся воды,
Над озером быстрая чайка летит,—
Ей много простора, ей много свободы,
И солнце той чайке крыло серебрит...—

не втримався полковник Шепетов, підхопив пісню й проспівав із степівчанами до кінця. Потім він часто просив Романа заспівувати цю пісню, і стали Романа в полку, а там і в дивізії звати Чайкою.

Коли в ніч на 22 червня вдарили по розташуванню дивізії німецькі гармати, Роман вилетів із казарми з товаришами й кинувся бігти з гвинтівкою напереваги до штабу дивізії. Командир дивізії, що зустрівся йому на дорозі, несподівано для Романа зупинив його, притримуючи за ремінь:

— Ти куди, Чайко?

— Тривога, товаришу полковник, — випалив Роман. — До вас біжу, у штаб дивізії.

— Хто послав?

— Ніхто не посилав, — сказав Роман. — Чогось подумалось: чи не помилка трапилась?

— Ні, Чайко, — сказав швидко полковник Шепетов. — Помилки тут ніякої нема — фашисти напали на нас. Це війна, Чайко. Лишайся при мені вістовим. Будемо готуватися до відсічі.

— До відсічі? — здивувався Рома. — А може, самі вдаримо?

— Біжи передай своєму командирові полку, хай негайно займе оборону... Телефон мовчить. Кабель пошкоджено. Мабуть, диверсантами...

Вогонь тим часом було перенесено вглиб, на артиле-

рійські позиції, на тили, на дороги й склади, а дивізія спішно зайняла оборону в горах і зустріла перші атакуючі лави малярських альпійських стрільців густим прицільним вогнем, і вони відкотилися.

Потім, підтягнувши артилерію, вдарили з новою силою. Дванадцять атак відбила дивізія полковника Шепетова, ворога не пропустила, не дала йому вклинитись у свою оборону. Схили панівних висот, на яких закріпилися гірські стрільці, заздалегідь обравши найвигіднішу тактичну позицію та добре обладнавши її, всі схили перед їхньою обороною були вкриті трупами в чужих мундирах, які дивували не лише нерухомістю, а й близькістю своєю, бо бачити їх досі доводилося тільки здалеку, за кордоном.

Цілий день лежали вони на залитих сонцем схилах, і дивитись на них чомусь не хотілося. Коли ж вечірні тіні запали під кожним трупом, їх наче побільшало, і вітер, що подув з того боку, тхнув смертю й тривоогою, од якої млоіло, вивертало нутрощі. Перші трупи. Потім до ворожих трупів усі позвикають на війні й навіть у тилу, але перші трупи були страшні одворотні, здавалися чимось диким і неприродним.

Командири віддали наказ не стріляти по похоронній команді, коли вона вийде їх прибирати, і Роман Сіраш, виконавши наказ комдива Шепетова й повернувшись від командира полку в роту, був виставлений на спостережний пост серед ночі, пускав над полем бою одну ракету за другою. Він стояв у траншеї, притиснувшись спиною до вологої прохолодної стінки, і пускав ракети по крутій траєкторії, щоб світили довше. Запустивши ракету, висовувався й через бруствер спостерігав, як вештаються з ношами солдати похоронної команди.

Спочатку малярі за кожною ракетою падали й лежали нерухомо, боялися голову підняти, і Романові хотілося крикнути, щоб вони скоріше вправлялися із своїм марудним ділом. Проте кричати в обороні, на війні, та ще ворогові, було непристойно, тому він пускав ракети одну за одною. Малярі, нарешті, зрозуміли, що їм ніщо не загрожує, і заходилися швидко й не криючись зносити трупи до підвід, що стояли на дорозі за невеличким перевалом.

— Ти що ж це, Чайко,— сказав Романові веселий і красивий лейтенант Дзусов, перевіряючи пости,— надумав усі ракети за сьогоднішню ніч розстріляти? А завтра чим будемо освітлювати нейтральну смугу?

— Вони ж он працюють,— виправдовувався Роман.— Як же їм у темряві побитих шукати? Ще залишать якогось на цілий день...

— Ох, боєць Сіраш,— похитав головою лейтенант Дзусов.— Які ж ми з тобою ще мирні! — Він поклав Романові руку на плече.— А воно ж, мирне життя, вже за шоломами нашими, Чайко. І нам треба ставати тепер не чайками — орлами! Йдіть, Сіраш, спати. У нас буде завтра тяжкий день.

З досвітку знову почала бити артилерія, і хоч траншеї, викопані в повний профіль у кам'янистому схилі гори, захищали добре, артилерійський вогонь вимотував людям нерви. Рота лейтенанта Дзусова не мала втрат, але, коли артпідготовка скінчилась, довго не могла прийти до пам'яті: у вухах дзвеніло, в голові у кожного гуло, і команди лейтенанта Дзусова «До бою! Вогонь!» багату бійців не почула зовсім, оглушені й очумілі від гуркату близьких розривів, і тільки Отар Джеджалава, командир першого взводу й неперевершений у полку кулеметник, зразу ж частими півчергами поклав мадярських стрільців на схилі й не давав їм підняти голови. Мадяри почали окопуватися.

— Припинити вогонь! — подав команду лейтенант Дзусов.— Хай окопуються: будуть у нас перед очима як на долоні. А як скрута випаде, закидаємо їх гранатами.

— Не закидаємо, товаришу лейтенант, а накотимо їм повні траншеї гранат,— сказав Отар Джеджалава, шкільний товариш Дзусова і його найближчий друг з дитинства.— Тут же не кидати — котити гранати можна. І всі потраплять у траншею.

Лейтенанта Дзусова викликали терміново в штаб дивізії і, не діждавшись вечері, він узяв автомат ППД з двома запасними дисками, гукнув:

— Боєць Сіраш, до мене! — Роман з самозарядною гвинтівкою Токарева підбіг і виструнчився перед лейтенантом.— Підете зі мною.

Вони йшли ходом сполучення, спустилися в долину, налиту по вінця мороком літньої ночі, що вкладався по низинах на нічліг, хоч верхи гір ще світилися відблисками вечірньої заграви. Над річкою стелився туманець, низько над водою перекочувався, утворюючись з нічого, і можна було подумати, що річка нагрілась за день майже до кипіння й тепер парує. В долині тихо було, і війна тут здавалась дуже далекою. По хисткому підвісному пі-

шохідному мосту перейшли через річку, повернули ліворуч, і незабаром їх зупинив патруль з охорони штабу дивізії.

— Стій, хто йде?

— Свої,— сказав лейтенант Дзусов.— Розвідники.

— Пароль? — суворо й завчено, аж надто по-установно крикнув командир патруля, і Романові здалося, що це гра, недостойна справжніх воїнів і справжньої воєнної обстановки.

— Та ти що? — весело гукнув Дзусов, рушаючи ближче до патруля, але, грізно клацнувши затвором, позадував від нього суворий командир патруля, а його мовчазний підлеглий, не роздумуючи, дав коротку чергу над головами й дзвінко й знервовано крикнув:

— Пароль!

— Я лейтенант Дзусов, командир розвідротти, з передової. Мене викликали в штаб дивізії. Пароля не повідомили...

— В штаб дивізії? — здивувався начальник патруля.— Коли вас викликали?

— З годину тому. По телефону.

Патруль перезирнувся. Не зводячи автоматів з лейтенанта Дзусова й Романа Сіраша, патруль підступив ближче.

— Здати зброю! — наказав командир патруля.

Дзусов вийняв з кобури ТТ, віддав автомат. Роман віддав СВТ і сказав патрулеві:

— Якби ми не знали, що ви свої, порізали б вас отут-о чергами. Ви б і не тріпнулись. Які бідові знайшлися! — сердився й обурювався Роман.

Патруль мовчав і мовчки вів їх — один попереду, другий позаду — понад річкою. Не праворуч, як належало б до штабу дивізії чи полку, а ліворуч, у розташування танкістів, які тут стояли напередодні війни, в суботу, 21 червня. Танків тепер не було, в темряві вгадувалися тільки капоніри, де вони маскувалися. Від капонірів тхнуло соляркою, а під ногами ґрунт був пожмаканий гусеницями, і на кожному кроці доводилося спотикатися об глибоченькі-таки колії, що утворилися на тих місцях, де танки розверталися.

— Куди ж ви нас ведете? — не втерпів Дзусов.— Нам треба в штаб дивізії, а ви нас ведете в протилежний бік.

Патруль так само мовчав, як і перше, мовчки їх вів,

як злочинців, і було в цьому щось принизливе, а головне — безглузде. Так дійшли до якогось бліндажа на узліссі. Вартові зупинили патруль, старший щось буркнув, незрозуміле й приглушене, і пропустив Дзусова й Сіраша у бліндаж, услід за своїм підлеглим. Над столом горіла акумуляторна лампочка, що лишилась, напевне, від танкістів, а з-за столу суворо дивився на них смаглявий полковий комісар.

— Затримали біля пішохідного містка, — доповів старший патрульний. — Кажуть, викликані в штаб дивізії годину тому, а пароля не знають.

— Хто такі? — вислухавши старшого патрульного, спитав комісар.

Дзусов відстебнув клапан нагрудної кишені, дістав посвідчення, подав капітанові.

— Це мій вістовий, — кивнув Дзусов на Романа Сіраша.

— Червоноармійська книжка при вас? — спитав полковий комісар Романа.

Роман мовчки подав свій солдатський документ комісарові, став поруч із Дзусовим.

— Поверніть їм зброю, — розпорядився полковий комісар, ознайомившись із документами Дзусова і Сіраша.

Патрульні віддали зброю, повернулися на місце біля виходу з бліндажа, мовби охороняли його.

— Значить, так, — сказав комісар, закурюючи. — Штаб дивізії ще за дня виїхав на нове місцерозташування в зв'язку із змінами в обстановці. А вас, лейтенанте, викликають саме в штаб дивізії, коли його вже тут немає. Що це означає? — обернувся він до Дзусова. — Це значить, що в тил до нас пробралися диверсанти, таємно підключилися в телефонну мережу і, мало того, що підслуховують наші розмови, ще й віддають фіктивні розпорядження, вносять дезорганізацію в управління військами. Наказую вам очолити бойову групу, прочесати ліс по трасі кабеля зв'язку, знешкодити диверсантів.

— Я залишив роту, — сказав Дзусов, — і завтра не виключена атака мадярських стрільців на світанку.

— Ваша рота разом з усіма підрозділами й частинами дивізії за наказом командування сьогодні вночі перегрупується на північ, у район могилів-подільського УРУ. Там ви її й знайдете по ліквідації диверсантів. Моєму оперативному загонові наказано забезпечити планомірний відхід наших військ з цієї ділянки фронту.

— Щось трапилось серйозне? — спитав Дзусов. — Кілька днів ми утримували оборону, відбили за цей час дванадцять атак, а тепер...

— Сьогодні опівдні сімнадцята німецька армія прорвалася на стику Південно-Західного й Південного фронтів. Нам треба закритися з півночі й не випустити німців на наші тили. При такому перегрупованні військ підсилюються радіообмін і телефонні переговори між штабами й частинами та підрозділами — уявляєте, як багато можуть напакостити нам оці диверсанти? Зараз прибудуть зв'язківці з корпусного вузла зв'язку, проведуть вашу групу по трасі кабеля.

Із затіненого кутка вийшов високий розвідник у маскхалаті і в командирському польовому картузі, клацнув закаблуками.

Кипув руку до козирка, виструнчився перед столом полкового комісара.

— Андрій! — зраділо вигукнув Роман, пізнавши брата і тільки тепер здогадавшись, чому з темряви так насторожено зирили на нього.

— Стань струнко, коли старші за тебе доповідають по начальству, — сказав Андрій Сіраш братові, невізнаний через суворість тону і особливо через незвичність обмундирування (маскхалат був пістрявий, пелехато-широкий, як вітрила), хоч лукава, знайома Романові усмішка промайнула на його засмаглому, зміненому обличчі. — Дозвольте, товаришу полковий комісарє? — Андрій тримався спокійно і впевнено, ніби все життя тільки те й робив, що звертався до полкових комісарів, і, одержавши дозвіл, попросив: — Зустрів ось брата, то дозвольте мені разом з ними взяти участь в операції по знешкодженню диверсантів: адже на рокадний шлях, щоб зустріти машину з молдавськими архівами, виходити все одно через ліс, і тринадцять розвідників у цьому ділі не завадять.

— Машину ви напевне прогавите, — сказав полковий комісар, приязно дивлячись на Андрія, — але нікуди вона не дінеться — піде з дивізійною колоною в Могилів-Подільський. Хай буде по-вашому, дозволяю: все одно обом вашим групам добиратися туди. Тільки там уже розшукайте ту клятну машину й не кидайте її нізащо, доки я не приїду. Я за неї, лейтенанте, головою перед Військовою радою фронту відповідаю.

— Буде виконано! — знову хвацько козирнув Андрій

і міцно взяв Романа за лікоть, щоб одвести в куток до своїх розвідників, але Роман вивільнив руку й ступив крок до столу:

— Дозвольте звернутися, товаришу полковий комісар,— стукнув він прикладом СВТ і, виструнчившись, подався вперед, вп'явся в комісара напруженим поглядом.

— Дозволю,— кивнув йому.

— Та от скажіть, чи скоро ми фашиста розіб'ємо, бо всяке балакають, що, мовляв, відступаємо, що...

— Не скоро, боєць Сіраш, ох не скоро,— зітхнув полковий комісар і обвів поглядом тьмяно освітлений бліндаж, кивнув розвідникам Андрієвим і трьом зв'язківцям, що саме зайшли, і тим, що в дальньому кутку збилися біля рації.— Підходьте ближче, товариші, тут ось боєць Сіраш тему для бесіди підкинув. Воно хоч і ніколи наче, а й за комір ніби теж не капає. Ви ж ідете на відповідальне завдання, а далі й зовсім інші шляхи кожному з нас простеляться, то щоб нікому не було в дивину те, що нас чекає, скажу вам щире партійне слово про лиху годину, яка випала зараз нашому народові і нашій Радянській Батьківщині.— Комісар нагнув голову, почав закурювати, а Романові здалося, що голос його здригнувся чи якось тривожно потихшав, і підступив до столу ще ближче. Ворог на нас напад сильний, жорстокий, озброєний до зубів і, головне, навчений вести сучасну війну, здобувши досвід на поневоленні народів Франції, Польщі, Чехословаччини, Данії, Норвегії, Голландії й Бельгії, розбивши їхні армії в блискавичних війнах, які самі гітлерівські генерали охрестили «бліцкригом». Їм усе там вдалося завершити за кілька днів, кілька тижнів. Менше двох місяців знадобилося фашистам, щоб завоювати Францію.— Комісар затягнувся, обвів усіх ясним правдивим поглядом.— Мають вони деякі успіхи і в нас. Особливо в смузі нашого сусіди — Південно-Західного фронту, де ворогові вдалося створити колосальну перевагу в танках і авіації. Але прорвалися гітлерівці ціною колосальних втрат, які їм і не снились у війні з Польщею та Францією.

— А наш фронт утримується від Перемишля до Чорного моря! — сказав Роман Сіраш.

— Правильно,— погодився полковий комісар.— І ворог уже зазнав таких втрат від контрударів наших механізованих корпусів, у стількох місцях затриманий, що про бліцкриг нехай забувають фашистські вбивці! — Комісар

майже викрикнув ці слова і потемнів обличчям.— Велике горе прийшло на нашу Радянську землю, та наш народ, вихований Комуністичною партією, став на захист своєї Батьківщини як один чоловік, мужньо й самовіддано б'ється з переважаючими фашистськими бандами, що напали на нас зненацька, віроломно порушивши підписаний у Москві договір про ненапад. Та нехай знають фашистські виродки, що тут легкої прогулянки по нашій землі їм не буде, що тут вони знайдуть свою могилу! Мирний у мирні дні, народ наш у перші ж дні війни виявив небачену мужність — він не здригнувся, не запаникував, виявив здатність орієнтуватися в найтяжчій воєнній обстановці. Я кажу не лише про нашу кадрову армію, про бійців і командирів дійсної служби, а про поповнення що прийшло цими днями й вже завоювало славу своєю стійкістю, взаємовиручкою в бою. Я думаю, це походить від того, що партія так виховала радянських людей у беззавітній любові до своєї Радянської Батьківщини, в готовності в будь-який момент виступити на її захист зі зброєю в руках. У більшості своїй наші люди завжди солдати, не від природи, звичайно, а від власного досвіду та від досвіду, сказати б, суспільного — напевне. Адже Радянська влада народжувалась у кривавих битвах з ворогами революції, внутрішніми і зовнішніми — з білою армією Денікіна, з бандами Колчака, Врангеля, Мамонтова і Шкуро, з Антантою, в якій об'єдналось чотирнадцять армій-інтервентів. Вистояли, вижили, перемогли! Не може ж це марно пропасти, ніяк не вплинути на даліше формування духовної стійкості нашого народу, бойової загартованості нових поколінь. Тому-то, хоч як несприятливо склалися перші дні війни для нашої армії, партія мужньо й безстрашно очолила боротьбу проти фашизму, твердо й упевнено повела за собою народ, покладаючись на свій бойовий досвід, на його незламність у боротьбі за Соціалістичну Батьківщину. Партія кинула гасло: «Все для фронту, все для перемоги!» І ми переможемо, бо ведемо справедливу війну, захищаєм соціалістичні завоювання нашого народу й маємо все для перемоги над лютьм ворогом! — Полковий комісар говорив так спокійно й впевнено, ніби думав уголос, і навіть такому недосвідченому бійцеві, як Роман Сіраш, не здавалося несподіваним тепер, що ніхто в їхній дивізії не занепав духом, ніхто не розгубився. Комісар ніби висловив усе те, про що Роман думав сам.

Ну, а брат його Андрій був на війні настільки своєю людиною, тримався так упевнено й звично, немов у своєму селі чи в колгоспі. Йому слова полкового комісара запали просто в душу, бо він і сам був переконаний з першої миті в нашій перемозі.

— Може, нам доведеться багато втратити, зазнати нелюдських злигоднів, — продовжував полковий комісар, — але ми переможемо неодмінно! З цією думкою, з цим переконанням я закликаю вас іти на кожний свій бій, на кожну операцію. А зараз, товариші, ідіть на виконання своїх завдань. Ви, лейтенант Сіраш, з'явитесь у могилів-подільському УРі в політвідділ армії, скажете, від полкового комісара Стрепетова. І не забудьте: розшукати машину з архівами й діждатися мене.

— Так точно! — виструнчився Андрій і тут же вивів своїх розвідників, догнав Романа. — Не набридло ще воювати? — нахилився до братового обличчя.

— Набрідло, — сказав Роман, відчуваючи, що брат кепкує з нього, і, підладжуючись під його лукаво-ущипливий тон, міркував: — Покинув би й пішов додому, та на комбайні зараз там знаєш як тяжко? Пшениця полягла, машин не вистачає, а Петро Копистка ж не любить, щоб комбайни простоювали. То краще лишуся тут воювати, ніж отам з комбайном мучитися.

— Молодець, Романе! — обняв його Андрій. — Правильно мислиш. Тим більше, що ніхто тебе... — Андрій змилювався над братом і вже сумовитіше й серйозніше закінчив: — Ніхто нас, Романе, не відпустить до кінця війни...

— Авжеж, — погодився Роман, спантеличений любов'язністю брата, що так і не знімав своєї важкої й теплої руки з його плеча: не звикли Сіраші до найменшого прояву любов'язності, черствувати з діда-прадіда, особливо зовні та ще на людях.

Літні ночі короткі, зоря зорю доганяє. Не відійшли й п'яти кілометрів від командного пункту, як почало сіріти, східний пруг неба посвітлішав, ніби його там підмивало знизу водами. Повітря затремтіло над далеким лісом, і непевний блиск замерехтів над землею, ще не освітлюючи, а тільки розмиваючи контури предметів, лишаючи їх у напівтемряві, летючо хисткій і прозорій. Йшли один за одним на чималій відстані, заросилися по коліна й лишили кожен за собою темний слід, тільки під лісом трохи постояли, доки зв'язківці зійдуться докупи та по-

кажуть маршрут. Ті сходилися повільно, роздумливо, немов уві сні, і коли підійшли, лейтенант-зв'язківець звернувся до Андрія:

— Ви знаєте, кабель має розгалуження. Одна нитка під землею йде на Ліпкани, у штаб вашого корпусу, а друга — на Чернівці. Тому наша група має розділитися. Одна частина піде зі мною по нитці на Ліпкани...

— Поведу її я, — сказав Андрій Сіраш. — У напрямі нашого корпусу. Все моє відділення йде зі мною. По нитці й вийдемо в розташування нашого штабу.

— Друга група на чолі з лейтенантом Дзусовим піде на Чернівці. З вами, лейтенанте, — звернувся лейтенант-зв'язківець до Дзусова, — піде помкомвзводу Лещук, показуватиме кабельну трасу. Найвірогідніше, — сказав лейтенант-зв'язківець своєму підлеглому, — гітлерівці захопили вузол зв'язку на дванадцятій просіці. — Він схилився над планшетом, присвітив собі ліхтариком, прикритим пілоткою, знайшов потрібний квадрат, а в ньому відповідну топографічну позначку і показав Дзусову, але той не виявив ніякого інтересу.

— Покажіть Лещуку, він нас виведе. Бо в мене карта зовсім інша. В мене на ній Карпати й оборона альпійських стрільців Угорщини. Помкомвзводу ці місця, мабуть, знає добре.

— Не раз тут довелось ходити, — підтвердив Лещук і, поправивши на плечі ремінь карабіна, побрів по сивих від роси травах узлісся. — Пішли, бо воно розвидняється враз.

Брати Сіраші зупинилися саме в тій точці, з якої загін розійшовся у протилежних напрямках. Намагалися не дивитись один на одного.

— У нас дуже цінують братерську дружбу, — сказав Дзусов задумливо й тихо, і в досвітніх сутінках кожне слово його мовби повисло в повітрі. Обидві групи спинилися й слухали ті слова, що давно вже завмерли, та все ж ніби й жили, і на них ще можна було навіть глянути поміж деревами завмерлого узлісся.

Брати Сіраші бовваніли в непевному освітленні, мерехтливім і нетривкім.

— Коли ж це буває, щоб зустрілись брати на війні, — сказав котрийсь із бійців.

— Постояли й помовчали на нашу честь, — сказав Андрій. — Тепер усі пішли, і нам доведеться їх доганяти. Ну, бувай, — сказав він тихо. — Тільки не співай на узліс-

сях чи будь-де, бо тепер нам, Романе, не до пісень...

Брати Сіраші розійшлися кожен своєю дорогою: Роман побіг доганяти свій загін, Андрія ж чекало на новій просіці кілька його розвідників. Брати розійшлися, на узліссі стало тихо й порожньо. Перепурхували й щебетали птахи й пташенята, що встигли вже вилетіти в ту пору з гнізда і стати на крило, та від шерхоту їхніх крил, від щебету й посвисту тиша здавалася повнішою і мирнішою. Дрімали в передсвітанковій синюватій імлі заросені кущі й трави, величаво завмерли могутні дерева, світліші вгорі й темніші внизу, легенький туманець висів між деревами, прозорий, мов натяк.

У тій напівтиші й лункому півмороці всі йшли теж, як сновиди, обережно й безшумно. Не так у передчутті небезпеки, як підкоряючись непідробній одвічній тиші передранкового літнього світу, що чарує людей одвіку.

— Дванадцята просіка, — тихо сказав помкомвзводу зв'язківців Лещук, зупиняючись і виглядаючи з-за дерева.

Зупинилися й інші. Просіка була глуха, поросла високою незайманою травою, схожою на пирій, тільки ще тонколистішою й довгою, мов мавчині коси. Метрів за двісті серед буйнотрав'я біліла будівля — приземкувата, залізобетонна, навіть на вигляд несхитна й тяжка, мов дот.

— Вузол зв'язку, — так само тихо сказав помкомвзводу Лещук, зосереджено й тривожно приглядаючись. Йому дуже хотілося в цю мить збагнути, що там, хто там.

— Там має бути залага? — спитав лейтенант Дзусов. — На цьому вузлі зв'язку хтось має чергувати?

— Коли передислоковуються цілі корпуси...

— Не передислоковуються, а перегруповуються, боєць Сіраш, — поправив Романа лейтенант Дзусов. — Що б не було, а такий вузол зв'язку не можна лишати напризволяще. Так чи ні? — спитав він Лещука, але помкомвзду зв'язківців мовчав і ще зосередженіше вдивлявся в приземкувату казематну будівлю, аж піт виступив на чолі, над верхньою губою й покотився за вухом тяжкою прозорою краплею, яку помітив Роман, бо стояв позаду Лещука, немов рівняючись йому в потилицю, як у строю.

— Ви що, не чуєте? — майже крикнув Лещукові Дзусов.

Лещук повільно обернувся на лейтенантів окрик, обливав губи.

— Хіба тепер знаєш, що воно робиться? — сказав він спокійно й тихо, наче боявся, щоб його не почули в приземкуватій будівлі.

Тихість голосу, як і спокійний погляд карих лагідних очей Лещука, викликали в душі лейтенанта якесь щемливе відчуття жалю, глибинне розуміння того, що робиться зараз у душі молодшого командира, та він не дав волі співчуттю і розумінню, які в армії ще позавчора були б неприйнятні й недоречні, а зараз, на війні, були просто неприпустимі.

— Я питаю, — твердо й суворо нагадав Дзусов, — є на таких пунктах зв'язку залоги й чергові чи немає? Відповідайте чітко, як положено, коли вас питає старший за званням. Можете відповісти?

— Не знаю. Не можу сказати, що там робиться сьогодні, — сказав Лещук, хоча й виноувато, але твердо.

— Мене цікавить не те, що й робиться там сьогодні, а внутрішній розпорядок, який існує за статутом військ зв'язку.

— Залога з семи чоловік, що охороняє об'єкт, і команда зв'язківців по обслуговуванню пункту, — відрепортував Лещук. Подумавши, додав: — Під час воєнних дій такий пункт обслуговується спеціальним взводом. Не знаю, чи встигли такий взвод вислати сюди. Що тут робилося вчора й позавчора?

— Ну, гаразд, — спокійніше сказав Дзусов. — Ви б не могли десь поблизу підключитися до лінії і поговорити з пунктом, пересвідчитись, хто там зараз? Наші чи фашисти?

— Кабель прокладено на глибині півтора метра. Підключитися не зможу.

— Тоді зробимо так, — сказав Дзусов, міркуючи вголос. — Розділившись на групи, оточимо на всяк випадок пункт зв'язку з усіх сторін, блокуємо його, а ви, помкомвзводу, іще з кимсь...

— Піду я, — сказав Роман Сіраш.

Лейтенант Дзусов глянув на нього з подивом, хотів спитати: а чому саме ти? Але тут же подумав: а чому має йти Лещук? Тільки тому, що він зв'язківець? Перед небезпекою всі були рівні, і лейтенант Дзусов, погоджуючись, кивнув головою.

— За моїм сигналом — третє кування зозулі — підете до пункту не проти входу до нього, а збоку.

— Там є амбразури, — зітхнув Лещук.

— Амбразури ми візьмемо під приціл,— сказав лейтенант Дзусов після паузи й почав розподіляти людей по групах, щоб у кожній був ручний кулемет. Тим, що мали зайти в тил пунктів зв'язку і блокувати його з флангів, він наказав скритно перебиратися через просіку, по-пластунськи.

Пункт зв'язку німавав. Там не було ніяких ознак життя. Та лейтенант Дзусов, так само як і помкомвзводу Лещук, як Роман Сіраш та всі інші бійці його загону, був певен, що саме тут найзручніша позиція, саме тут, а не десь в іншому місці, фашистські диверсанти могли захопити вузол зв'язку й підключитися до армійської і фронтової мережі, щоб усе підслухати й по можливості все переплутати в складній обстановці керівництва військами. Якесь інтуїція, житейський, а не бойовий досвід підказували молодому лейтенантові, що саме тут, у глухомо лісі, знаючи заздалегідь про існування важливого пункту зв'язку або випадково натрапивши на нього, диверсанти могли захопити його й використати. І якщо вони де-небудь підключилися в мережу телеграфно-телефонного зв'язку, то тільки тут. Саме тут! Дзусов не мав тепер жодного сумніву щодо цього.

Групи безшелесно розійшлися по лісу, щоб подолати просіку не на виду у можливих спостерігачів, а лейтенант Дзусов, Лещук і Роман розташувалися в густій ліщині підліска напроти входу до вузла зв'язку. Лейтенант подав сигнал, і Лещук рушив до вузла зв'язку зліва, а Роман справа. Лещук ішов повільно, лінькувато, і здивований Роман зупинився на якусь мить: він був певен, що вриватися треба притьмом, що захопити пункт зв'язку, якщо в ньому засіли німці, можна тільки штурмом. А Лещук ішов собі так, наче знав, що там свої. Підходячи до казематних металевих дверей, розчинених навстіж, він почав насвистувати якусь незнайому Романові мелодію. Стрибуча й грайлива попервах, мелодія та ставала протяжно-сумовитою. І тут ударила в Романа коротка й зла черга, засліпила спалахом нелюдського болю, смикнула землю з-під ніг, крутнула ним протиприродно й дико в якийсь такий бік, якого ніби й на світі нема, і впав Роман у траву довгої, як життя, просіки, вже не відчувши ні довжини її, ні м'яких шовковистих трав під шокою. Мелодія обірвалася. Й світло погасло. Просіка звузилася й покоротшала. Ні лісу, ні світу не стало в Романовій свідомості.

А Лещук кинув гранату в розчинені двері, дав чергу з автомата й незчувся, коли майнула через просіку легка й пружиниста постать лейтенанта Дзусова, тільки каска зблиснула, тільки мелькнув перед очима новий автомат, притиснутий на ходу до живота, і червоний спалах черги з його тупорилої цівки — все оте: блискуча каска, новісінький автомат, туга черга куль і пострілів, сам лейтенант — все влетіло в темний отвір бліндажа чи, скоріше, каземату, яким і був насправді корпусний вузол зв'язку, і звідти почувся несамовитий крик:

— Генде гох, мать вашу... — вирвався гортанно, дико, сколихнув передранкову тишу в дрімотному лісі й прокотився по ньому сигналом біди й погрози, ще більшої, ніж самі постріли, автоматні черги й вибухи гранат.

— Лещук! — крикнув Дзусов, розпалений боєм. — Де ви там огинаєтесь? До мене, швидко!

А Лещук здивовано озирався навколо, бо з усіх боків на вузол зв'язку накочувався тріск автоматів, поміж деревами спочатку замерехтіли вигорілі й тому надто світлі серед темної лісової зелені гімнастерки, а далі, зливаючись із сутінками й листям, забовваніли темно-зелені чужі френчі й ще темніші сталеві шоломи; наші відходили до пункту зв'язку, а німці повільно наступали, ведучи автоматний і кулеметний вогонь, оточували групу з усіх боків. Дзусов вилетів з бліндажа, розпалений і злий, спочатку збирався, мабуть, накричати на Лещука, але, в одну мить оцінивши ситуацію, наказав:

— Перевірте зв'язок. Постарайтеся повідомити найближчому штабу, що нас тут оточує загін диверсантів. — Він якийсь час помовчав, зважуючи. — Скажіть, чисельністю до взводу. Скажіть, що пункт ми обороняємо. І боронитимемо до останнього. Зв'язатися треба пошвидше. Зрозуміло, Лещук? Дійте! — Дзусов накинув ремінь автомата собі на шию, просунув руку, випростався й зігнувся, прилаштовуючи автомат якнайзручніше, і пішов назустріч тим, що, ведучи вогонь, наближалися до пункту зв'язку.

Лещук трьома східцями спустився в напівтемряву, сиру й запліснявілу, точнісінько як у казематі, послизнувся на чомусь густому й липкому, глянув під ноги й побачив кров. Вона витікала з-під здорового есесівця, що лежав ницьма біля залізного перекинутого стільця, з якого він упав, вбитий автоматною чергою Дзусова або й вибухом гранати, кинутої ним, Лещуком. А може,

падав задалегідь, сподіваючись уникнути смерті, яка й наздогнала його в падінні. Другий німець, поранений у живіт, тримався обома руками за ремінь, наче хотів закрити долонями напис на бляшаній пряжці: «Гот міт унс», сидів у кутку, притиснувшись до сирої стіни, закинувши голову й виставивши вгору синювате підборіддя, що вже загострилося й загострювалося далі дужче. З-під білявого волосся стікав і котився за цупкий сукняний комір піт, важкими краплями вкривав щоки, запалі вилиці й шию, і Лещук зрозумів, що цей теж не жилець на світі. Тому, не випускаючи з рук автомата, він спокійно підійшов до мармурового розподільного щита, швидко й вправно відключив польовий німецький телефон у шкіряному червоному чохлі, перевірів кабелі й контакти, заходився зв'язуватися з найближчим штабом, підключивши свій виверений апарат.

А надворі тим часом стрілянина не вщухала. Схоже було на те, що німці залишивши двох зв'язківців тут, на пункті, здійснювали якусь операцію в іншому місці і, почувши стрілянину, кинулись на виручку своїм. А може, спеціально підпустили групу Дзусова, щоб потім з вигідної позиції вдарити в спину й знищити її. Як би там не було, а пункт зв'язку вони втратили й тепер намагалися будь-що оволодіти ним знову. Та Дзусов організував кругову оборону й чекав підкріплення.

Лещукові не вдалося зв'язатися ні з яким штабом, бо перегрупування йшло повним ходом, війська покинули постійні пункти розташування, на нові позиції ще не вийшли і в польових лініях зв'язок не налагодили; про центральну, стаціонарну мережу вони й не думали. Чергові телефоністи, якщо їх і лишили на пунктах зв'язку, пильнували за своїм ділом не дуже — скоріше усього спали в цю ранню пору, змучені безперервним напруженням і колотнечею перших днів війни. Лещукові ніхто не відповідав, і він почував би себе дуже самотньо, якби не стрілянина, що глухо долинала знадвору, і не поранений німець у кутку. Він стогнав усе дужче й дужче, а згодом почав повторювати одне й те ж слово, все настійливіше й благальніше, тільки Лещук не міг второпати, що той каже, про що благає.

Дзусов наказав усім окопатись замкненим колом поблизу опорного пункту зв'язку, спочатку для стрільби лежачи, а коли вогонь німецьких автоматників припинився, наказав окопуватись у повний профіль, бо не знав,

коли прибуде підмога й чи прибуде вона взагалі. Далі він наказав полічити патрони і якомога економніше стріляти. Розподілив гранати поміж бійцями, а сам, вибравши місце для ручного кулемета й показавши, як саме його встановити, щоб мати найбільший сектор обстрілу, влетів у бліндаж і накинувся на Лещука:

— Де зв'язок, чорт забирай! Чому досі ні з ким не зв'язалися?

— Не відповідають на лінії,— виправдовувався Лещук.

— А пораненого хто перев'язав? — спитав Дзусов.— Ви що, в санітара тут перекваліфікувалися, замість того щоб зв'язатися з будь-яким штабом? Все ще категоріями мирного часу керуєтесь?

— Він так стогнав...

— Ой, хлопці, кидайте цю мирну жалісливість! — стиснув Дзусов кулаки.— Війна у нас із фашистами не на життя, а на смерть...

— Це не значить, що вже й пораненого не можна перев'язати,— сказав твердо тихий Лещук.

— А вони тебе перев'яжуть? Вони тебе дострелять при першій же нагоді, так і знай!

— То вони, а то ми.

— Може, ти й правий, Лещук,— сказав лейтенант Дзусов, помовчавши.— Війна покаже... А от хотів би я знати, чи були тут зв'язківці наші? Чергувати ж хтось мусив? Як думаєш?

— Думаю, що були.

— Виходить, фашисти їх захопили?

— Виходить, що так. Захопили і в тил свій відправили: зв'язківці багато знають. Може, найбільше за всіх.

— Отож і воно,— сказав лейтенант Дзусов.— Замучать хлопців. А ти тут з перев'язкою.— Він підійшов до пораненого есесівця, що лежав навznak на своїй шинелі, яку йому, без сумніву, підстелив Лещук, і, нагнувшись, прокричав йому в саме обличчя:— Де поділи наших зв'язківців? Га? Телефонір? — кричав Дзусов, на ходу вигадуючи якісь власні конструкції, та німець тільки заперечливо хитав головою і повторював:

— Ich schter-be... Ich schte-rbe...

Дзусов махнув на нього рукою, рвучко підвівся й сказав Лещукові, щоб настійливо й невтомно викликав штаби в усіх можливих напрямках, бо це єдиний засіб врятуватися всій їхній групі і врятувати центральний пункт зв'язку Південного фронту.

Коли він вискочив з бліндажа, по ньому вдарила кулеметна черга зблизька, і кулі, свиснувши навколо нього, вибили з стін шматки залізобетону. Дзусов притьмом упав назад, прокотився через три сходинки, згубивши картуза й вимазавшись у чужій есесівській крові.

— Чорт забирай,— лаявся він, вже не так очманіло вибираючись нагору,— чому німецькі кулеметники опинилися так близько? Як ви їх підпустили на таку відстань?

— Здорово йдуть на зближення,— сказав кулеметник, найближчий до Дзусова.— Погляньте,— показав він ліворуч.

Там, за деревами, лейтенант побачив кулеметну обслугу з трьох чоловік, що зачалась під дубом. Відстань була чимала, автоматною чергою їх навряд чи дістанеш.

— Дайте гвинтівку! — гукнув Дзусов.

Хтось із бійців передав йому свою гвинтівку, і лейтенант, поставивши приціл метрів на чотириста, приготувався вицілити кулеметну обслугу лежачи. Але за деревами й за травами нічого не побачив. Саме в цей час ближній кулемет із правого флангу дав довгу чергу, і під її прикриттям з далекої обслуги вихопився з кулеметом напереваги цибатий німець і, пригнувшись, мов стайєр, кинувся на зближення, петляючи поміж деревами. Крім флангового кулемета, його підтримували автоматним вогнем обидва номери його обслуги з-за дерева, і голови не можна було підняти під тим настільним густим вогнем. Пробігши метрів п'ятдесят, кулеметник упав за пнем і став поливати нашу оборону короткими й дошкульними чергами. До нього кинувся другий номер з цинковими коробками в обох руках, і видно було, як з обох цинок звисають наготовлені кулеметні стрічки, які перший номер заходився негайно заправляти в кулемет замість вистріляних. Другий номер відкрив вогонь зі свого автомата, прикриваючи перебіжку третього номера, що теж, петляючи, мов заєць, прошмигнув поміж деревами й приєднався до своєї обслуги. Вони діяли так швидко, вправно й нахабно, мов на навчальному плацу, і Дзусов крикнув:

— Не припиняти вогню по кулеметниках! Тримати їх під прицілом!

Він кипів від люті. Приготувався, прицілився і вирішив будь-що покласти першого номера, як тільки він розпочне другу перебіжку, проте перед самим його обличчям земля вибухнула смерчем під могутньою чергою правого флангового кулемета, очі забило піском і травою. Він вхо-

пився обома руками за обличчя, з великим зусиллям про-дер засипані очі й побачив, що перший номер з хижим довгим кулеметом на тринозі несеться поміж деревами ще ближче до нього. Дзусов ухопив гвинтівку, приклався й тільки хотів натиснути на спуск, як кулеметник стрибнув уперед і, пролетівши в повітрі, мов акробат чи футболний воротар, впав за кряжистого дуба, недосяжний для жодного пострілу.

Дзусов вилаявся і виплюнув землю з рота.

— Тр-р-р! — вдарила туга й близька черга з-за дуба, заставивши його притиснутись щокою до землі й навіть заплющити очі, і коли він підвів голову, то встиг помітити, як за те саме дерево впав другий номер з коробками й стрічками. Навісним і густим автоматним вогнем Дзусова притиснули до землі й вдруге, і він знав, що в цей час перебігає під те саме дерево й третій номер. Знав і нічого не міг зробити. Ні він, ні його бійці. Есесівці демонстрували високий клас бойової виучки, точної стрільби й відваги. Це нахабство викликало невідому досі лють і певність у тому, що перевага ворога ілюзорна, що він, Дзусов, і його люди здатні покласти край фашистському нахабству, тільки от ніяк не пригадаєш, яким засобом. А що засіб існував, Дзусов був певен і ще дужче злився на себе. «Не буду зводити з нього очей»,— думав він з ненавистю про першого номера, і, коли той вискочив із-за дуба зі своїм кулеметом, Дзусов не став ховатись від черги, що хльоснула по них, мов батогом. Він вів свою гвинтівку вслід за прудким і легким у бігу першим номером ворожого кулемета, і коли сонце, пробившись крізь гілля й листя дерев, упало на плече кулеметника, побачив погон, обшитий срібним галуном, і відзначив подумки, механічно, що це не солдат, а унтер-офіцер. Вистрілив по ньому й не вцілив. Проте куля просвистіла, мабуть, так близько, що унтер здивовано підвів голову й глянув у бік Дзусова. Впавши за дерево, він тієї ж миті дав довгу чергу по ньому.

Дзусов ледве встиг пригнутися, а картуз із нього ніби вітром здуло. Весь подірваний, він одлетів далеко, лейтенант ніяк не міг дістати його в ногах.

— Що ж ви мене не підтримуєте? — крикнув він своїм кулеметником.

— По нас теж б'ють,— відгукнувся перший номер, рудий і веснянкуватий, такий довготелесий, що ноги в обмотках здавалися чужими.— Не дає, гад, голови підняти.

— А ти її не опускай,— порадив йому другий номер.— Німці побачать, який ти рудий і в ластовинні,— за свого приймуть.

Бійці засміялися, і Дзусову полегшало на душі. Прокинулась певність, повернулась холоднокровність, і він переповз на інше місце, де його не побачить унтер першої ж миті. Тут він його й зрубає, бо стріляв Дзусов найкраще в училищі. Дід змалку брав його на полювання, а в горах, як відомо, стріляють звіра з давніх-давен з гвинтівки, а не з дробовика. Продемонструвати своє вміння в цьому бою Дзусову не довелося: по німцях вдарили з тилу наші, і унтер із своєю обслугою, прикриваючись вогнем і ховаючись за деревами, кинувся тікати ще швидше, ніж наступав. Проте унтерові втекти не вдалося: ставши в повний зріст, наперейми йому кинувся лейтенант Сіраш і, перш ніж унтер устиг розвернути йому назустріч свого кулемета, зрізав його зблизька автоматною чергою. Вронивши важку й неповоротку свою ношу, унтер пробіг, заточуючись і нишпорячи руками, немов сліпий, кілька кроків і впав важко, натужуючись бігти й мовби не вірячи, що його можуть убити, зробити немічним і нерухомим. Упав головою в кущ густої й колючої ожини. Важко було потім червоноармійцям, яких Сіраш послав забрати унтерові документи й зброю, витягти могутне тіло з крем'яними плечима й широкими, як дзвін, грудьми з чіпких і колючих тенет ожини. Коли унтера було витягнуто й обшукано, лейтенант Сіраш теж підійшов поглянути. Він дивився на ворога зовні байдужкувато, а в душі все заціпеніло, якийсь химерний страх чи жаль стиснув серце: перший убитий ним німець у його очах був усе-таки чоловік, молодий, вродливий, сильний. Дивитися на нього, вбитого, було моторошно, а не дивитися неможливо — так і притягували погляд мертві розкидані руки, схилена голова в буйному білявому чубові, яскраво-червона калюжа, що розпливалася під ним і змочувала землю й траву.

— Ач, цебенить,— сказав хтось з бувалих солдатів,— як з кабана! Здоровий унтер...

— Та якби товариш лейтенант не наскочили зі своїми хлопцями... Бачив, як ішли на зближення?

Андрій ніби й не чув цих розмов. Стояв і оторопіло дивився на вбитого унтера.

— Де його документи? — спитав він.

— Документів — ніяких. Один номер на шворці,— сказав боєць, який обшукував унтера.

— По особистому номеру не встановиш, з якої він частини. А хотілося б узнати...

— Розвідка,— сказав лейтенант Дзусов.— Дальній пошук. На такі діла посилають без документів. Ні імені, ні біографії, одне звання, та й то не завжди. У нас є один поранений. Захопили в пункті зв'язку. Можна допитати, якщо знаєте мову.

— Жив серед німців-колоністів. Віддалеки чув їхню мову. Все ніби лаються...

Вони з Дзусовим ішли до пункту зв'язку, і якась дивна, нез'ясовна незручність сковувала обох. Дзусов напевне думав про те, що чекало на лейтенанта Сіраша на просіці, навпроти пункту зв'язку, і що йому на те сказати. Андрій усе ще був під враженням убитого унтера, бо перша вбита тобою людина, хто б вона не була, ніколи не сприймається просто, навіть на війні це не минає безслідно. Андрієві Сірашу було тяжко й тоскно, особливо, коли він згадував матір: через це вбивство вона подаленіла й почужішала безмірно, і село, батько, дім — усе здалося йому ще дальшим, ніж було насправді, бо з убитого унтера почалося для нього по-справжньому все те, що ми знемо війною, і все те, що несе вона людині.

— Добре, що ви нагодилися,— сказав Дзусов, щоб розвіяти ніяковість.— Нас вони просто-напросто оточили, й невідомо, чим би все це скінчилось, якби ви не нагрянули. Патронів у нас не так-то й багато, а коли наші на цей пункт прийдуть, невідомо.

— Не скоро прийдуть, лейтенанте,— сказав Андрій Сіраш.— Аж як поженемо фашистів з нашої землі.

Дзусов зупинився. Пильно глянув Сірашу в очі. Карі, сумовиті, пройняті сумом і печаллю, правдиві й одкриті очі. В них була вже втома, десь у глибинах блукали й ховалися воєнна недоспаність, суворість, навіть нещадність проглядала в них, але були вони все одно чисті, такі білі були в них білки й такі гострі та чорні зіниці, що Дзусов навряд чи й бачив коли-небудь такі. Цій людині можна було вірити до кінця, на неї можна було в усьому покластися — такі люди здатні винести все й усе зробити.

— Так, виходить, ми оточені?

— Давно,— сказав Сіраш.— Нам треба прориватися на Могилів-Подільський. Там, на Дністрі, в укріпрайоні старого кордону Вісімнадцята армія зупиняє німців.

— А твоя армія? Ти ж, здається, з 48-го корпусу?

— Моя армія все ще стоїть на Пруті, бо німці там не

атакують. Але я вже в розпорядженні...— Він глянув на просіку й побачив те, що мав побачити. Рум'яне обличчя його пополотніло й ніби вкрилося сірим пилом на очах у Дзусова.

— Брат? — спитав він, зупинившись.

Віддалеки безпомилково взяв Романа, хоч лежав той ницьма у високих травах, у такій, як у всіх, гімнастерці, в такій самій, як у всіх, пілотці, в черевиках армійського зразка й вицвілих обмотках, як у всіх піхотинців того найтяжчого в нашій історії року. Хіба ж ми знаємо, по чому визнаємо вбитих і невбитих братів наших?

Андрій нізащо не міг би сказати, по чому він узнав Романа. Впізнав він його інтуїтивно, підсвідомо, скоріше душею, ніж розумом. І, визнавши, відчув раптом незрозумілу й незбагнену байдужість, утому і біль — глухий, глибинний, тупий і невідворотний. Він наче передчував і Романову смерть, і цей біль, що неодмінно мав настигнути його на дорогах війни. Він і готувався до всього цього, і все ж був зовсім неготовий до такого потрясіння, бо до нього, мабуть, взагалі неможливо підготуватися.

Андрій кинув на траву автомат, розстебнув комір гімнастерки, підійшов до брата й схилився над ним, готовий от-от погукати його, як гукав малим, коли треба було їхати в степ, на роботу. Поклав руку на плече, а плече ніби вже й не Романове — зовсім холодне й чуже плече. Перевернув брата на спину, а воно й обличчя Романове ніби ж те, а вже й не його, бо якесь далеке, холодне й чуже. Все в нього облетіло: й Романова усмішка, й погляд його, відвертий і нелукавий. Все відлетіло від Романа навіки: і голос, і слова, і пісні, яких він так гарно співав. Це вже був не Роман...

— Треба його поховати,— сказав Андрій.

Випростався й одійшов до свого автомата, до пілотки й ремня, який перед цим скинув разом з кобурою і важким ТТ. Підбрав усе це, переніс під дерево, гукнув, щоб принесли лопату.

— Вам не треба копати,— сказав Дзусов.

— Не положено, ви хочете сказати? При бійцях? Хай вони для інших копають...

— У нас більше вбитих нема,— сказав, ніби виправдовуючись, лейтенант Дзусов.

— Ну й добре,— погодився Андрій Сіраш.— Гуртом викопаємо швидше.— Він узяв з рук Лещука лопату, одміряв під деревом два метри й почав копати.

Червоноармійці взялися помагати йому своїми малими лопатками, і невдовзі могила була готова. Андрій підійшов до брата, вийняв з маленької кишеньки під брючним ременем медальйон, пошукав очима Дзусова, передав йому маленьку капсулу проти безвісті людської у всепоглинаючій війні.

— Залиште собі,— сказав Дзусов.

— Я про нього, лейтенанте, й так усе знаю, а вам доведеться начальству доповідати про безповоротні втрати, ще й додому повідомлення готувати. Не перекладете ж ви на мої плечі свої обов'язки? — гірко всміхнувся Андрій, взяв свій плащ-намет, укутав ним брата, загорнув у нього те, що наче й було ще Романом, проте давненько вже перестало ним бути, і поніс до свіжої могили.— Потримайте його,— подав він брата бійцям, що стояли поруч, а сам стрибнув у яму, простягнув руки, і бійці подали йому Романа з-під самого неба — так принаймні здалося Андрієві знизу, коли загорнутий у плащ-намет Роман закрив над ним увесь світ, усе небо й важко наліг на руки, а ще важче — на душу.

Поклав його гарненько й рівно, як і належить, головою на схід, ретельно прикрив обличчя різком плащ-намета, ще й під голову верхній кінець підсунув, а тоді, взявшись за краї ями, вижався, виважив своє довге й міцне тіло з могили, з натугою перевернувся й відскочив із глини на траву. Ще набрав пригорщу свіжої, сирої й піскуватої землі, синнув на брата довгим жестом.

— Прощай, Романе,— сказав він.— Не співати тобі більше ні з полковником Шепетовим, ні з нами...— Він помовчав, стоячи над розкритою ще могилою.— А головне — не співати тобі з батьком і товаришами в селі. Одспівав своє.

Червоноармійці стали й дивилися на нього, слухали.

— Стрельнемо, хлопці,— сказав лейтенант Сіраш якось по-домашньому й нагнувся за своїм пістолетом.

Заклацали затвори врізнобій, але цівки рушниць, автоматів, пістолетів звелися вгору дружніше, і високий, співучий голос Дзусова злетів над розкритою могилою, прокотився по тихому лісі:

— Взво-о-од! — Він махнув рукою, як відрубав:— Плі!

Взводу, по суті, й не було, але залп пролунав у лісі могутньо.

Трьома залпами відсалютували Романові Сірашу бійці й командири, а брат Андрій махнув рукою: загортайте,

мовляв, і, взявши Дзусова під руку, одвів трохи в ліс, сів на пеньку, розклав на колінах карту.

— Значить, так,— зітхнув він,— диверсантів знешкодили — будемо добиратися до Могилева-Подільського. Подивіться, тут до дороги, я маю на увазі оцю рокаду понад лісом, кілометрів п'ять. Просікою за годину...

— О-о! — вигукнув Дзусов, заглядаючи в карту через Андрієве плече.— Так ми йшли паралельно річці і знаходимося зовсім близько від моєї роти. Піду перевірю — раптом їх там забули. Мало чого буває. Щось на душі в мене неспокойно.

— Наших зараз у горах немає. Всі війська корпусу відійшли на Могилів-Подільський, щоб зупинити ворога перед укріпрайоном...

— Я мушу перевірити,— сказав Дзусов уперто.

— Раз комісар обіцяв, то напевне зняли вашу роту.

— Моя рота має багато кулеметів — її могли залишити в ар'єргарді. А значить, вона ще не встигла відійти...

— Скільки вам треба, щоб сходити туди й назад?

— Години три,— сказав Дзусов, поміркувавши трохи й зваживши всі складнощі гірської дороги й тієї обстановки, яка була там, коли він залишав роту: в горах вона просто не змогла відірватись від противника і, може, б'ється десь в оточенні.— Ви уявляєте: рота лишилась в обороні, а командир помандрує за Дністер, в укріпрайон. Ловко, правда?

— Таких віддають під трибунал,— сказав лейтенант Сіраш, впевнено й спокійно глянувши Дзусову у вічі.

— Я пішов.— Дзусов підтягнув халяви хромових чобіт повище, мовби збирався вброд переходити річку.— Моя рота чекає мене там...

— Нікого ви там не знайдете, але перевірити треба: на цій війні можливі найнеймовірніші речі, доки ми не при звичаїлись до неї. Тепер вам доведеться повертатися в гори самому?

— Авжеж,— сказав Дзусов.— Бійця Сіраша в мене не стало...

— А ви візьміть Лещука. Я виконую особливе завдання і жодного бійця виділити не можу.

— Мені б тільки глянути на те місце, де рота стояла...

— Гляньте,— сказав Андрій Сіраш.— І одразу, з ротою чи без роти, доганяйте нас у Бричанах. Не в самому на-

селеному пункті, а на узліссі, по той бік шосе будемо чекати на вас.

— Єсть! — сказав лейтенант Дзусов, підвівся і, покликавши з собою Лещука, швидко пішов на захід, усе лісом та лісом до самих гір, перебрів річку, ту саму, на якій трохи нижче по течії стояв місток, де їх перехопив з Романом патруль, і, виливши з чобіт воду та наказавши те ж саме зробити й Лещукові, майже побіг навпростець крем'янистим і глейкуватим плато, на якому ні кущика, ні деревця і все видно як на долоні. Лещук ледве встигав за ним. Він, хоч і був молодший за лейтенанта на якихось два-три роки, не міг зійти з ним: Дзусов навчався ходити в горах з дитинства.

Ніяких ознак перебування роти не було. Ніхто їх не зупинив на початку ходу сполучення, ніхто не зустрівся їм у траншеї. Бліндажі порожні, тільки вітер з далеких гір повівав тут та якісь пташки перепурхували. Було так незвично тихо й порожньо, що мимоволі острах і пересторога брали за душу. Можна було б уже й повернутися, та лейтенант квапливо минав один бліндаж за другим, добираючись до центру оборони, і нарешті-таки напав на те, чого найбільше боявся й чого ніби чекав.

Тут, у центрі оборони, було в останні дні вирито неглибокий бліндаж з перекриттям в один накат для спостерігачів, що мали пильнувати і вдень. Бліндаж був добре замаскований травами, кущами, що росли перед ним, але не заважали ні секторові обстрілу, ні спостереженню. Саме в цьому бліндажі й розташувалися троє бійців зі станковим кулеметом — нестаріючим «максимом». Кулемет, як не дивно, був розвернений у тил, назад, і стояв на перекритті бліндажа, а не в кулеметному гнізді, як належало б йому стояти. Очевидно, хтось обійшов кулеметників з тилу й вони розвернулися, щоб дати відсіч. А тут їх і настигла смерть. Один, у касці, звисивши ліву руку з перекриття бліндажа, лежав перпендикулярно до кулемета. Він, можна було зрозуміти, подавав стрічку в кулемет. А той, що стріляв з кулемета, лежав тепер унизу, впавши на пусті коробки з-під стрічок, лежав на боці, підім'явши під себе перебиту праву руку, а лівою вхопившись за колючу гілку куща, ніби знайшовши в ньому прихисток від шпаркого літнього сонця. Третій — піднощик патронів — приткнувся в нього в ногах, зігнувшись, обхопивши землю руками, каска лишалася на його акуратній голові, і начищені й наваксовані чоботи святково

блищали. Всі троє лежали беззахисні, мов діти, і лейтенант Дзусов не міг одвести від них очей.

— Ще один Сіраш,— сказав він, впізнавши Сергія по наваксованих чоботях.— Двох братів в один день...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

У Степівці того дня було вітряно й хмарно, і тітка Ялина з самого ранку не знаходила собі місця: вдосвіта розгойдалися на кілку біля порога залізні ночви, в яких купали Оленку. Ночви гримотіли й гули, билися об стіну, розгойдуючись на шворці під рвучким і теплим західним вітром, що от-от мав принести дощу, а може, й граду, та приносив тільки далеко й глуху тривогу, що росла в тітчиному зболілому серці з кожною хвилиною.

З першого дня війни тітка Ялина знала, що їхніх синів підстерігає смертельна небезпека, як і всіх на фронті, але то була надто далека догадка, загальна, неокреслена й тому абстрактна: наче й не про своїх синів тривожила-сь тітка Ялина, а про всіх наших бійців, про всіх командирів. Тепер сини мовби всі четверо перед тітчиним внутрішнім зором, засмучені й далекі, мовчки дивились на матір і поглядами, змученістю й запиленістю своєю наче говорили їй: «Якби ви знали, мамо, як нам тут тяжко й гірко!»

Обливалося кров'ю материнське віще серце від того уявлення, а ще більше — від передчуття, що насунуло раптом, здавило, мов обценьками, та вже й не відпускало. Затемна встала тітка Ялина, в тузі й розпачі обійшла кругом хати, ніби десь за причілком міг бути порятунок від болю, потім узяла дійницю й пішла доїти корову. Мукнула вона назустріч хазяйці, потяглася до тітки мокрими слизькими губами, а тітка Ялина вронила руки з дійниці, стоїть оторопіла, не має сили підступитися, не може нагнути за малесеньким стільчиком, на якому з молодих років доїла корів.

— Ох, Лиско, чує моє серце, що з нашими хлопцями біда. Ой, біда ж їм, біда моїм соколам! Може ж, там постріляні та порубані лежать, бо чого ж би отак-о нило мені в грудях! — Тітка кинула вимиту дійницю, вхопила-ся за пошарпану кофту на грудях, застогнала з розпуки й знову пішла круг хати. Бузок і смородина билися й тріпались під вітром, тополі й акації грізно гули вгорі, ще

не дуже й видні в передранковому присмерку, і тітка Ялина затужила й заквилила, вийшовши на задній причілок. Вітер шматував одяг, зривав хустку з голови й тріпав сиве тітчине волосся, а вона голосила, вже не криючись і не стримуючись, бо щось вище й сильніше за неї заволоділо всіма почуттями, перепошнило їх такою тривоگوю й болем, що їх вистачило б на половину людства. Саме на ту половину, яку складають матері. Ніби за всіх матерів тужила зараз тітка Ялина, бо з тих далеких воєнних далей долетіла до неї ще незнана тривога, наче її приніс оцей скажений західний вітер.

— Ялино! — гукнув Сіраш, вийшовши з хати і налагодившись іти на роботу. — Ялино, — покликав м'якше й тихіше, підійшов до дружини, подав їй носовичка, який уже нікого не міг захистити там, далеко, від ворожої кулі і навіть не міг зарадити горю тут. — Чого ж ти, голубко, так побиваєшся? — ласкаво спитав Дмитро Іванович рокітливим своїм голосом. — Не треба так побиватися. Не рви собі серця. Може ж, хлопці наші й той... Живі собі й здорові. Не всіх же й убивають у перші ж дні війни. Заспокойся. — Сіраш вітер дружині заплакане обличчя й пішов на роботу мовчки й тихо, і ніхто ніколи не визнає, що там робилося в нього на серці і як йому було на душі.

А тітка Ялина, примовкнувши трохи, знову заходилася плакати й проплакала весь той день до самого вечора. А як сонце зійшло, то відчула себе так, ніби з тим днем щось обірвалось у грудях назавжди...

Лишивши в ар'єргарді 96-у дивізію полковника Шепетова, Андрій Кирилович Смирнов за наказом Ставки виводив свою армію з буковинських Карпат на Дністер, у могилів-подільський укріпрайон на старому радянському кордоні. Загнувши правий фланг і надійно прикривши Могилів-Подільський з північного заходу, генерал-лейтенант Смирнов зупинив перед УРОм війська 11-ї армії генерал-полковника Шоберта, що тільки незначною частиною підрозділів форсувала Прут і вдарила в стик 9-ї й 18-ї армій, а головні сили націлила на Могилів-Подільський — Жмеринку, щоб допомогти військам Штюльпнагеля розвинути успіх на Київському напрямі й вивести першу танкову групу Клейста на оперативний простір. Шоберт намірявся внаслідок потужного удару вийти в тил військам Південного фронту з півночі, бо всі його лобові атаки на міцно замкнуті суміжні фланги 9-ї й

18-ї армій були відбиті рішучими контрударами наших військ.

Щоб випередити противника, генерал-лейтенант наказав викинути автомашинами в район УРу найбездатніші полки 17-го корпусу Галаніна, вчасно зайняти доти і фортифікаційні споруди, а решті військ форсованим маршем виходити в укріпрайон, прикрившись із заходу артилерійською групою полковника Неделіна, постійно контратакуючи ворога з відсічних позицій.

Внаслідок цілого тижня кровопролитних боїв, ціною тяжких втрат живої сили й техніки фашисти вклинилися в нашу оборону з боку Чорткова й захопили Копайгород, але прорватися крізь бойові порядки армії Смирнова їм не вдалося: вночі дивізія Шепетова сміливим контрударом з ходу вибила піхоту Шоберта з Копайгорода й на світанку відновила становище на ділянці вклинення.

Але в ці дні різко погіршилась оперативна обстановка в смузі правого сусіди — 12-ї армії Південно-Західного фронту: в результаті кількох спроб перша танкова група Клейста зламала нашу оборону в районі Ровно — Дубно-Кременець і вийшла до Новоград-Волинського укріпленого району. Тут бронетанкові дивізії фашистів було затримано майже на три доби. Не досягши мети, Клейст перегрупував свої сили південніше Новоград-Волинського й захопив 7 липня Бердичів, а 9 липня — Житомир.

Армії Смирнова й Черевиченка активно й постійно взаємодіяли, все міцніше змикалися суміжними флангами: 18-у армію Смирнова танкова група Клейста тіснила з півночі, а 9-у армію Черевиченка відтіснила з півдня від Одеси 11-а армія Шоберта, що прорвалася через Дністер разом з 4-ою румунською армією на Тирасполь.

19 липня 1941 року наказом командуючого фронтом генерала армії Тюленева приморська група військ, відсіченз від 9-ї армії, була реорганізована в Приморську армію. Не спромігшись ліквідувати прорив переважаючих сил румуно-німецьких військ, Приморська армія, опинившись південніше Тирасполя, стримувала противника на рубежі Роздільна — Біляївка, лівим флангом спираючись на Одесу. Щоб забезпечити постійну взаємодію з Дунайською флотилією й Чорноморським флотом у важкій оперативній обстановці, що склалася на той час, Ставка Верховного Головнокомандуючого 4 серпня наказала

Приморській армії відходити на Одесу для довготривалої оборони міста й морського порту.

Черевиченко змушений був свій лівий відкритий фланг одвести до Тилігульського лиману й прикритись ним, закріпившись на східному березі. А тим часом злагодженість дій 9-ї й 18-ї армій, висока насиченість військ і вогневих засобів на зменшеному театрі, який вони тепер обороняли, давали можливість Черевиченкові й Смирнову відбивати всі атаки ворога, ліквідувати вклинення, уникаючи оточення, пробиваючись на схід, до Південного Бугу. Щойно налагодили телефонний зв'язок з корпусами й дивізіями, зі штабом 9-ї армії й штабом фронту, генерал-лейтенанту Смирнову подзвонив командуючий фронтом.

— Учора,— сказав генерал армії Тюленев,— навколо лівого вашого сусіди — армійської групи Понеделіна зімкнулось кільце оточення. Вночі я наказав залишити Умань і відійти на рубіж ріки Синюхи. Сьогодні зранку віддав радіорозпорядження утримувати цей рубіж. Зайняти кругову оборону, глибоко заритися в землю, виставити протитанкові перепони, замаскувати позиції. Вам, Андрію Кириловичу, за всяку ціну треба втриматися на Південному Бузі. Це раз. Друге: механізований корпус Соколова... Де він зараз?

— У Кривому Озері й Кам'яному Мості наводить лад у себе після бою. Ремонтує танки, поповнює пальне й боекомплект,— доповів Смирнов.

— Негайно кинути корпус Соколова на Голованівськ — треба виручити Понеделіна. У нього багато поранених, вичерпується боезапас і провіант. Тяжко поранений командарм Шостої Музиченко. Треба пробити коридор, вивести поранених і доставити все необхідне арміям для продовження бойових дій. Автоколони з провіантом і боеприпаси для групи Понеделіна вже вийшли з Вознесенська. Можна буде провести коридором уночі, вслід за танками Соколова.

Смирнов мовчав.

— Алло! — сердито дмухнув у трубку Тюленев.— Не роздумуйте там, Андрію Кириловичу! Негайно висилайте Соколова на Голованівськ.

— Прикрити його з повітря є чим?

— Не роздумуйте! Час не жде! — крикнув Тюленев.— Все, що є, кинемо на прикриття. Вони там задихаються в оточенні без снарядів. Їх розстрілюють мало не прямою наводкою. Обклали піхотою Штюльпнагеля й артилерією

і б'ють. Діють на знищення. Соколов своїми танками про-
рветься обов'язково: там рівнина, і німці й не думають
окопуватися.

— А Понеделін вийде назустріч Соколову до Голова-
нівська? — спитав Смирнов.— Ударити треба з обох боків.

— Понеделіна зорієнтовано на це. Але в нього малі
шанси: все наскрізь прострілюється, а в самого снарядів
і патронів обмаль. Скоро й зовсім не стане. Піднімайте
Соколова. Через дві години щоб був у Голованівську. Хо-
ча б авангарди хай вийдуть туди й нароблять шелесту...

— Шелестом фашистів не злякаєш,— сказав Смир-
нов.— Їх треба бити по-справжньому.

— Правильно! — підхопив Тюленев.— Виділіть Соко-
лову з артилерійської групи Неделіна пару дивізіонів на
мехтязі, підтримайте його вогнем.

— Артилерії виділити не зможу,— сказав Смирнов,
помовчавши.— Розвідка доносить: з Білої Церкви йдуть
на нас моторизовані й танкові дивізії противника.

— Хай ще дійдуть,— сказав Тюленев.— Виконуйте на-
каз! — розсердився він і кинув трубку — чути було, як
вона хряпнула, вдарившись об апарат.

Андрій Кирилович Смирнов сидів якийсь час мовчки.
Цвірінькали горобці в акаціях за відчиненими вікнами,
темні дими рівно здіймалися за далекими осяйними гори-
зонтами — день умлівав під могутнім серпневим сонцем,
і генерал-лейтенантові важко було забути в цю мить, що
в його армії не просто люди, а перш за все солдати, які
мають виконувати наказ під вогнем, в очах видимої смер-
ті, долаючи страхи й перестороги. Йому це завжди дава-
лося важко. За всі довгі роки армійської служби від пер-
шої світової й громадянської воєн до війни сьогоднішньої
ніколи не було для Смирнова просто піхоти, кавалерії чи
артилерії. Перед його зором завжди були люди, його спів-
вітчизники. Особливо гостро й болісно відчував він це за-
раз, у найлихішу воєнну скруту, під час відступів. Коли б
не побачив колону на марші чи розгорнуті лави в атаці,
найперше озивалося в серці: це ж мої побратими, мої
однодумці! Їм так само тяжко віддавати ворогові рідну
землю, як і мені. А може, ще й тяжче.

Ця єдність гріла його любов'ю до цих людей, але й ус-
кладнювала становище командуючого армією, коли треба
було посилати когось на вірну смерть. Здавалося, легко
було забути про далекі сім'ї, батьків і матерів, подруг
і коханих, дивлячись на обмундированих в однакові гім-

настерки й пілотки бійців, а він чомусь легше забував, що вони — солдати. Найперше знав, що вони — люди. Та не просто люди, а найближчі, найрідніші йому по духу, по класу, по любові до Радянської матері Вітчизни. І, хоч як було тяжко не раз посилати в бій підлеглих, це завжди гріло генерал-лейтенанта Смирнова на найстрашніших рубежах сорок першого року, окрилювало й радувало як людину.

— Викличте генерал-майора Соколова, — наказав він ад'ютантові, не обертаючись од вікна. — Хай віддасть розпорядження корпусу на марш. — Він зробив паузу, закурив, глибоко затягнувся. — А самому негайно бути тут!

— Марш куди, товаришу генерал-лейтенант? — спитав ад'ютант.

— На Голованівськ, — суворо глянув на нього командуючий. — Передайте, щоб наказав узяти повен боекомплект, та ще й з гаком. І операторів до мене. Швидко! Підготуємо наказ 16-му механізованому корпусові на наступ.

— На наступ? — усміхнувся моложавий бравий підполковник, виструнчившись і сяйнувши очима. — Дозвольте мені особисто заготувати проект.

— А що ви знаєте про ворога? — спитав Смирнов, обернувшись і змірявши підполковника з ніг до голови замученим поглядом.

— Те, що й оператори, — сказав підполковник, якимсь ніби зів'явши.

— Отож-то й воно, — зітхнув генерал.

— Командир шістнадцятого механізованого корпусу біля апарата, товаришу командуючий, — повідомив телефоніст, тримаючи трубку наготові.

— На ловця і звір, — сказав підполковникові генерал-лейтенант Смирнов, підійшов, узяв трубку. — Олександр Дмитровичу, висилай негайно розвідку на Голованівськ, а сам зараз же до мене. Є діло.

— Слухаю, — сказав генерал-майор Соколов. — Зараз буду.

І командирові стало жаль його. «Мабуть, передчуття», — подумав він, уявивши підтягнуту, по-хлопчачому легку постать сорокатрьохлітнього генерала Соколова. Хотілось сказати йому щось сердечне, а як тільки Соколов зайшов легким кроком до його кабінету, як тільки кинув завченим хвацьким рухом правицю до козирка, вій-

на одразу встала поміж ними нездоланною перепорою, володаркою їхніх дій і стосунків, і генерал-лейтенант Смирнов відкинув найніжніші слова, а вибрав найсуворіші:

— Доведеться, Олександрє Дмитровичу, прориватись на виручку Понеделіну й Музиченкові. Більше нікому їм допомогти. Підеш сам, без прикриття. Ти знаєш, що це значить.

— Знаю,— сказав Соколов.— Авіація буде?

— Командуючий фронтом обіцяв.

— Мені якби підтримка з повітря,— з надією мовив Соколов.— Та щоб артилерію вчасно засікти.

— Бережи фланги, генерале,— сказав Смирнов і глянув на Соколова ніби здалеку.

Смирнов підійшов до розчиненого вікна. Подвір'я під сліпучим обіднім сонцем, кам'яне й бугристе, здавалося білим, наче його посипали крейдою чи вапном. Листя на акаціях прив'яло, наче ще більше припилилося, і горобці поміж ним угомонилися — порозкривали дзьоби й квапливо ганяли волами. Під погрібником, у затінку від живоплоту з жовтої акації, кублились білі й зозулясті кури, зариваючись у землю та шукаючи в ній прохолоди. За живоплотом тяглася поміж будинками гранітна бруківка — на Лису Гору й Голованівськ, що правила тут за вулицю. Вибігла ген-ген на пагорб за містом і, зламуючись та розмиваючись маревом, зeszла поміж білих нескошених хлібів.

— Зустрічний удар буде? — спитав Соколов.

— Обіцяють. Але особливих надій на нього не покладайте: їх там молотять артилерією так, що й голови не підняти. Зараз принесуть карту й наказ на наступ. А ми давай поки що перекусимо та поміркуємо, як краще діяти тобі у відриві від основних сил армії.

У цей час біля воріт зупинилися полуторка із спареним кулеметом на тринозі, два мотоцикли з колясками і легкий танк.

— Мої орли-розвідники,— сказав Соколов.— Чекають детальних вказівок.

— Ну, що ж,— посміхнувся командарм,— іди інструктуй.

— За картою й наказом офіцера зв'язку пришлю,— сказав генерал-майор Соколов.— Багато ще незакінчених справ у корпусі.

— Звичайно, звичайно,— сказав генерал-лейтенант

Смирнов.— Ти от що, Олександрє Дмитровичу, як тільки прорвешся до оточених, розшукай пораненого генерала Музиченко й вивези його звідти негайно сюди, до нас.

— Слухаю,— виструнчився Соколов і, зачувши сигнал полуторки, спитав:— Дозвольте йти?

— Ідіть, генерале,— перейшов несподівано для себе на «ви» Смирнов і міцно потиснув Соколову руку.— Бажаю успіху.

Соколов не відповів. Круто розвернувся через ліве плече й майже вибіг з кімнати. Біля воріт назустріч йому потужніше заторохтіли мотоцикли, фиркнула веселіше полуторка, ніби хотіла звернути своїм старанням найбільше уваги, сердито ревнув танк, аж шибки задзумкотіли. Соколов сів у коляску першого мотоцикла, та одразу ж рвонув вулицею за місто, за ним полуторка, й танк, гойднувшись, узяв з місця алюром, стрясаючи повітря гуркотом мотора, а землю ляскучими гусеницями. А потім усе стихло.

— Обід для командуючого,— почувся дівочий голос із сусідньої кімнати.

Двері прочинились, ад'ютант виріс на порозі.

— Андрію Кириловичу,— тихо сказав він.— обід...

— Ідіть сюди, підполковнику,— не обертаючись од вікна, генерал-лейтенант підкликав його жестом руки.— Ви подивіться, куди повів розвідку Соколов. Не на Лису Гору, а на Криве Озеро. Чи не думає він увесь корпус вести з Кривого Озера на Голованівськ не путівцями, а уманською автострадою?

— Яка різниця? — сказав підполковник.— На шосе менше пилуки.

— Так вона ж пристріляна, ця дорога на Умань. І на ній обов'язково німці виставлять протитанкову артилерію. Де-де, а тут — обов'язково виставлять. Найпотужніший заслін проти танків...

— Ви думаєте, генерал-майор Соколов не знає і не врахує цього? — спитав підполковник, здивовано глянувши на командуючого.

— Буває, знаєте... Поквапливість, бажання якнайшвидше дістатися до місця призначення.

— Ви завжди були проти дріб'язкової опіки,— нагадав підполковник.

Генерал-лейтенант Смирнов подивився на свого ад'ютанта з такого далекого берега, що тому й не снилося.

— Ходімо обідати,— сказав він стомлено.

З офіціанткою ледве привітався. Червоний від помідорів і густий від м'яса запашний ситий борщ їв без хліба, мовчки, і всі, хто обідав разом із командуючим, почували себе незручно й сковано.

— Наказ? — спитав Смирнов ад'ютанта, не підвівши на нього очей.

— Наказ друкується.

— Прошу вас, підіть у друкарське бюро й зробіть вставку: рухатися на...— Смирнов глянув на офіціантку, і вона негайно вийшла в комірчину, де стояли її каструлі й судки з їжею.— Рухатися східним берегом Синюхи, прикрившись її течією.

— На Добре і Стояни,— підхопив котрийсь з операторів.

— А Голованівськ? — спитав ад'ютант.

— Боюсь, що в Голованівську вже німці,— сказав генерал-лейтенант Смирнов.— Раз наші вночі відійшли на Синюху за наказом командуючого фронтом, то Голованівськ, як і Умань, вони залишили. В наказі напишіть, щоб Соколов підтягував корпус з Кривого Озера на Кам'яний Міст, переправився з танками через Буг тут, у Первомайську, і негайно йшов уздовж Синюхи на Ольшанку...

— Слухаю,— підхопився ад'ютант, вибіг з кімнати, але тут же й повернувся.— Дзвонить підполковник Червинський. Від залізниці з боку Йосипівки на Лукашівку наступає до двох полків піхоти.

— Скажіть, що я зараз буду.— Генерал-лейтенант відсунув тарілку.— Накажіть Соколову негайно вирушати, прослідкуйте тут за всім, а мені викличте машину.

— Охорону? — спитав підполковник.

— Охорона не знадобиться. Пришлете в Підгір'я полкового комісара, що прибув з політуправління фронту, і самі з ним прийдете. Після того, як вирядите Соколова! — нагадав командуючий.

— Єсть,— козирнув ад'ютант і побіг виконувати розпорядження.

Прибувши на передній край уже надвечір під час відчайдушних атак німецької піхоти під Лукашівкою, Стрепетов знайшов генерал-лейтенанта Смирнова на командному пункті, виритому в береговому урвищі над Південним Бугом, і здивувався, як було тут спокійно: ніхто нікуди не вибігав і не прибігав, ні криків, ні команд не чулося,

тільки тихо зумерили телефони, але й на зумери відповідав не командуючий армією, а котрийсь із штабних офіцерів.

— Сідайте, комісарє,— кивнув генерал-лейтенант на нетесану лаву поруч із собою.— В добрий час нагодилися...

— Де там добрий,— відсапуючись і витрушуючи пісок із густого й цупкого волосся, сказав Стрепетов,— лупить так, що спасу нема, як каже моя бабуся, а піхота суне з вибалка хмарою...

— Так уже й хмарою,— всміхнувся поблажливо генерал-лейтенант, одірвавшись від карти й лукаво глянувши на Стрепетова.

— Не прорветься їхня піхота,— відкинув логарифмічну лінійку й олівець і повернувся до нього командуючий.— Не прорветься тому, що сьогодні це вже п'ята атака. Атакувати ж уп'яте — зовсім не те, що вперше: дух не той! Певності немає. Кожен із них іде в атаку зневірений — не бойовий азарт ними володіє, а сумнів. «Уперше і втретє не вдалося прорвати оборону, не вдасться й зараз»,— ось що думають їхні солдати. А наші бійці знають: раз відбили одну атаку, другу й третю відбили, значить і п'яту відіб'ємо тим більше. Дух війська — це велике діло. Щоб його підтримувати, проникливе й сердечне слово потрібне.

— Але перш за все діло: вдала операція, як оце зараз, або особистий приклад.

— Правильно, комісарє, і те, й друге,— пильно подивився на нього генерал-лейтенант.— А вам саме й випадає дуже відповідальна операція, що вимагатиме, можливо, й особистого прикладу, й кмітливості. Забирайте свої архіви й проривайтесь на Миколаїв, доки шляхи ще не перехоплено.

— А ви тут надовго затримаєтесь?

— На якийсь час затримаємось,— сказав генерал-лейтенант.— Доки фашисти підтягнуть резерви.

— Дивіться,— стривожився Стрепетов,— вони всі на колесах.

— На колесах? — ніби здивувавшись, перепитав генерал-лейтенант.— На те ми й є, щоб палиці їм у колеса встромляти та шпичі виламувати...

— Танки! — крикнув молодий голубоокій полковник-артилерист, влетівши в бліндаж.

— Ти що, Неделін? — посміхнувся генерал-лейтенант.— Тільки танків тут нам не вистачало.— Він надів

картуз і швидко пішов на спостережний пункт, не оглядаючись, знаючи, що полковник Неделін і комісар Стрепетов ідуть за ним. Довго розглядав поле бою в широку й вузьку амбразуру, потім припав до стереотруби.

— З правого флангу заходять,— озвався полковник-артилерист.

— Бачу,— не відриваючись від стереотруби, мовив командуючий.

Стрепетов теж побачив неозброєним оком, як, широко й рідко розгорнувшись по біласто-жовтому нескошеному полю, рухалися до річки, повільно й ніби роздумливо, чорні приземкуваті танки. З такої відстані вони здавалися надто малими, майже іграшковими, але, як тільки артилерійський полковник подав йому свій бінокль, танки враз побільшали, наблизившись, зблиснули широкими гусеницями, хижо сягнули білими хрестами на чорній броні, погрозово загойдали гарматами.

— Двадцять два танки,— сказав полковник.— Дозвольте...

— Не дозволю,— різко обірвав його генерал-лейтенант.— Рота легких танків...

— Там є й середні,— підказав артилерист.— У центрі, бачите?

— Раз, два, три чотири, п'ять,— рахував Смирнов.— Правильно, взвод середніх і три взводи легких танків, Одна рота. Більше у них тут, очевидно, й немає. Дивізіони нових гармат прибережемо для зустрічі з танковими дивізіями, а цих зупинимо й сорокап'ятками. Командуйте,— кивнув він на телефонний апарат, біля якого тихо сидів молодий білявий телефоніст. Він швидко, не підвищуючи голосу, викликав протитанковий дивізіон, передав трубку полковникові.

Взявши трубку, полковник запитливо, майже благально поглянув на командуючого.

— Ні,— твердо сказав Смирнов, заперечливо хитнувши головою.— Навіщо розкривати свої секрети передчасно?

— Паламарчук, алло,— дмухнув у трубку полковник.— Приготувався? Ще далеко? Підпусти трохи і всім дивізіоном...

— Розвідники-спостерігачі повідомляють із дивізії Шепетова, що на Підгорну й Синюшин Брід виходять зі сходу німецькі танкові колони,— доповів майор Паламарчук.— Треба виставити проти них нові системи.

— Зараз доповім командуючому,— сказав полковник Неделін.

— Що там, полковнику? — спитав Смирнов.

— Танкові дивізії противника виходять на Синюху, товаришу генерал-лейтенанте.

— На спостережному пункті армії стало тихо, і в цій тиші виразно чути було, як дзвінко й різко вдарили протитанкові сорокап'ятки прямою наводкою.

— Отже, на нас вийшла тільки бокова похідна застава,— міркував Андрій Кирилович,— а основна колона рухалася лівим берегом. Полковнику,— звернувся він до Неделіна,— що там ваші розвідники-спостерігачі бачать? Звідки йдуть танки Клейста?

— Зі сходу, товаришу командуючий,— сказав Неделін,— уздовж Чорного Ташлика. Дозвольте розгорнути проти них арtdивізіони нових сімдесятишестиміліметрових протитанкових гармат?

— Шепетов має свою артилерію,— сказав генерал-лейтенант Смирнов.— Та й навряд, щоб вони з ходу рішилися форсувати Синюху, не розвідавши. Та ще проти ночі. Це вже завтра жди музики. А тільки... Де ж це наш Соколов подівся? Одрізали його?.. От що, товаришу полковий комісарє,— згадав Смирнов,— негайно їдьте в Мігію, там вас мають чекати розвідники. Забирайте їх і з архівами рушайте на Миколаїв. Ми вас там розшукаємо. Як тільки приїдете, в обком зверніться.

— Мені ще треба провести інструктаж армійських агітаторів. На вісімнадцять нуль-нуль призначив.

— Проводьте. Часу у вас досталъ. Виїдете, як стемніє.

Андрій Сіраш зі своїми бійцями дістався попутними машинами до Мігії, коли надходив тихий і ласкавий вечір. Південний Буг між округлими й несподіваними на цій степовій рівнині гранітними валунами стояв спокійний, мов дзеркало, і, здається, нікуди й не тік. І небо було чисте, ясне, без жодної хмаринки — золотилося й мліло в променях призахідного сонця.

Тільки недалеко й кваплива канонада, що долинала з півночі, десь з-під Голованівська, куди рвався на допомогу військам 6-ї й 12-ї армій 16-й механізований корпус генерал-майора Соколова, порушувала ласкаве й розімліле літне надвечір'я, що обіцяло людям спочинок після цілоденної праці на врожайній ниві, щедри

дари садів, полів і городів — усе криком кричало проти війни, проти вбивства і смертей у таку золоту й щасливу пору. Від ріки тягло прохолодою, особливо відчутною в цей спекотливий серпневий день після далекої і втомливої дороги.

Андрій повів своїх бійців одразу ж до річки, наказав швидко викупатися, а там уже й до полкового комісара можна буде їх привести, бо зараз усі вони, розімлілі й вкриті пилом та курявою розтовчених машинами й танками степових доріг, нагадували мірошників, вуглекопів чи каменярів, але аж ніяк не бійців Червоної Армії. Ще менше нагадували вони таких «привілейованих» на всіх війнах людей, як, скажімо, армійські чи фронтові розвідники, котрим навіть дозволяли носити довгі чуби й видали з настанням війни новесенькі автомати ППД — рідкісну на той час зброю, про яку всі в нашій армії мріяли.

Розташувавшись на зеленому моріжку поміж циклопічними валунами, бійці почали витрушувати гімнастерики, вибивати об каміння пил з білизни й обмундирування. В тихому й нерухомому повітрі виникла руда хмара, що довго висіла над тим місцем і не хотіла щезати. З галасом, гамом, алакаканням кидалися в воду білотілі молоді розвідники, бо вона після спекотливого дня в дорозі здавалася крижаною. В першу мить не було сили перебороти в собі відразу до такого раптового й дошкульного холоду, і хлопці кулею вилітали один за одним із води, знову шугали в воду, дивуючись, що за другим заходом вона вже видавалась теплою.

— Все одно що й війна,— сказав Андрій Сіраш, задумливо спостерігаючи за цими рейдами своїх бійців.— Спочатку страшно, а потім звикнеш і вже, здається, не боїшся нічого.

— Де там, товаришу лейтенант,— одізвався один з бійців, найбільший і найближчий.— Як почне з мінометів чи артилерії лупити...

— Нас цим тепер не здивуєш,— сказав лейтенант Сіраш.— Звикли вже чи починаєм звикати по-справжньому, а от залишати рідні місця... На поталу ворогові...— Андрій оглянув близькі валуни й круті береги понад річкою, степові далі, розкриті у безвість і в літню веселкову безмежність кольорів.— До цього звикнути неможливо. Все протестує, геть-чисто все! І тіло, й душа. А тут уже починаються мої рідні краї — сюди вже їздили на гужтруд з нашого району, тут проходили табірний збір, тут я навіть

дійсну службу відслужив. А воно ж уже й тут гримить. Гримить...— сказав неначе сам до себе, застібаючи непокірні кишені нової, необношеної як слід гімнастерки із шойно підшитим новим підкомірчиком.

— Доведеться, мабуть, і ці місяця здавати,— сказав хтось із бійців з тугою.

— На Бузі їх не стримаєш і не зупиниш,— підхопив інший.— Це вже хіба на Дніпрі, як доживемо.

— Там їх сам бог велів зупинити...

— Бо ти там живеш,— докинув котрийсь із дотепників, що трапляються в кожній роті, в кожному взводі і навіть жодне відділення не обходиться без них.— Кожному здається, що саме в його рідному селі фашистів буде зупинено, а то й розбито. Я теж такий, тільки живу аж на Кубані.

— Що не кажіть, а Дніпро — це серйозний водний рубіж, і на Дніпрі найзручніше спинити фашиста.

— Хай він ще спочатку Буг перейде,— сказав Андрій Сіраш, міцно підперезавшись рипучим командирським ременем, обсмикнув гімнастерку, щоб складок не було, вишикував свою відбірну команду й повів до хати, де розташувався політвідділ армії.

Довга приземкувата хата, вкрита стемнілим очеретом, ховалася в старому, трохи здичавілому садку, де старезні груші та яблуні панували над густими заростями вишняка, малини, порічок і агрусу. Замшіла стародавня клуня, здається, вгрузла чи вросла в землю, і на її крутій та високій напівзогнилій покрівлі вже давно ріс не лише мох та лишайник, а й такі злаки, як какиш, або молочай, лобода й ромашки, колюча квочка і ще колючіші будяки,— все це так давно й густо заплело клуню, що її не побачиш з відстані кількох кроків. Про те, щоб помітити її з височини, та ще із швидкісного літака, годі було й думати.

Саме тут, у цій старезній, добре замаскованій клуні, розмістився політвідділ 18-ї армії чи якась його частина. Не покладаючись на маскування саду й клуні з повітря, поміж деревами відрили глибокі й вузькі щілини на випадок артобстрілу чи нальоту ворожої авіації, обклали бруствери дерном — затишно й тихо, навіть прохолодно було тут, коли Андрія привів сюди черговий по політвідділу, привітний і веселий старший лейтенант, рудий, із сильним грузинським акцентом.

Полковий комісар Стрепетов, високий і ставний, з

пишною чорною шевелюрою та відкритим моложавим обличчям, закінчував нараду. Він ходив перед клунею, заклавши руки за спину, м'яко ступаючи невеликими хромовими чобітьми по зеленому моріжку, і говорив тихо, дуже спокійно, як рідко говорять в армійських умовах і в мирний час, не те що в війну, а проте в його словах, особливо ж у тоні й інтонаціях, звучала мудра певність, несхитна віра в те, що робить він сам і до чого закликає інших. А перед ним, розташувавшись на траві й порозтібавши комірці та поскидавши пілотки, сиділи батальйонні комісари, старші політруки, політруки й уважно слухали його спокійну мову й не так записували щось там у свої блокноти, як дивилися на нього.

Андрієві він злегка кивнув чи, може, тільки поворухнув бровою — мовляв, бачу, хто прийшов, вас мені й треба, а мови своєї не перервав і ходити перед політпрацівниками не переставав. Ходив, спокійно й м'яко ступаючи по зеленій траві, і так само м'яко говорив саме про те, що зараз усіх найбільше хвилювало й цікавило, про що в ті дні й не переставали говорити по всіх усюдах, але він говорив про тяжкі й навіть трагічні події небуденно, не вузько й локально, в околі баченого, та й уже.

Він говорив про все, мовби з відстані оглядаючи панораму війни, якщо й не на всю ширину фронту, то вже Південний фронт поставав перед слухачами в осмисленій реальності, тільки осмисленій так, ніби на всі сумні події, на поразки й відступи дивисься не лише з позиції сьогоднішнього дня, а оглядаючись із якоїсь далечини, із-за інших днів і подій, і стає всім вільніше в думках, легше на серці, бо чули суворе й водночас упевнене слово партії про те, що кожен їхній крок, кожен день і вчинок бійця чи командира Червоної Армії вимірюється мірою великою і значною, так що й сам той день, вчинок, участь навіть у програному бою ставали великими й значними, не відходили з сьогоднішнім днем чи проганим боем, а лишалися й існували далі, збагачували армію в жорстоких боях, що точилися зараз, точитимуться завтра й післязавтра, і через багато днів та ночей не забудуться ні загиблі, ні живі, що вціліли в битвах, не забудеться жоден з відступів, маршів і маневрувань, залишаться зусилля й муки солдатські, подвиги й страждання, бо вони складають сутність і зміст нашої боротьби з жорстоким і сильним ворогом, стають нашим досвідом, нашою славою, нашою майбутньою перемогою — ось що говорив по-

літпрацівникам полковий комісар Стрепетов, ось що просив він їх донести до кожного бійця, до кожної роти, взводу й відділення.

І дивлячись на Стрепетова, слухаючи його сувору, але водночас сповнену доброти мову, Андрій відчував відданість цій людині — хотілось як-небудь сказати полковому комісарові, нехай знає, як він потрібен усім з його мудрою переконаністю в правоті нашого діла і в нашій перемозі.

Андрій Сіраш слухав бесіду полкового комісара Стрепетова під старою клунею в безвісному селі Мігія під Первомайськом і відчував, що тої мови й зустрічі ніколи не забуде. Не знав лейтенант Сіраш, що доля зв'яже його зі Стрепетовим не на день і не на два, що матиме не одну нагоду довести полковому комісарові свою відданість.

Тільки сьогодні він зрозумів по-справжньому, що програвий бій — це епізод великої битви, яка ще тільки розгортається й неодмінно приведе німців до загибелі, а нас до перемоги за якимись нездоланими внутрішніми законами, які Андрій, його товариші, всі, з ким йому довелося в ці дні пліч-о-пліч битися з ворогом, неясно передчували і які полковому комісарові були реальною, цілком усвідомленою істиною.

Відпустивши політпрацівників, Стрепетов підійшов до Андрія, уважно поглянув йому в лице, ніби пізнавав чи вивіряв, намагаючись усвідомити, що за людина перед ним. Андрій, підхопившись і виструнчившись, доповів йому про прибуття. Стрепетов подав лейтенантові Сірашу руку й усміхнувся:

— Я просив прислати найкращих розвідників, коли ми розминулись у могилів-подільському УРі...

Андрій стенив плечима й промовчав.

— І знову ви, — роздумливо сказав полковий комісар. — Я просив найкращих розвідників, а присилають вас. Як ви гадаєте: це випадковість чи висока оцінка?

— Недавно в один день загинуло двоє моїх братів. — Андрій відкрито й твердо дивився Стрепетову в очі, щоб той не подумав, що він жаліється. — Може, через те й обрали мене, що не підведу, за братів мститимусь до смерті, до останньої краплі...

— Он як! — здивувався полковий комісар, і Андрій у глибині його карих очей помітив спалах ненависті до ворогів чи співчуття до нього, Андрія Сіраша. А може, зблиск жалю за його загиблими братами.

— І як же це вийшло? — спитав Стрепетов після мовчанки, що знадобилась йому на подолання хвилиної слабкості. Андрієві ж він став через те замішання й чутливість дорожчим і ближчим, цей щедро обдарований душевністю чоловік: він мав здатність причаровувати людей навіть у горі. — Вони що, служили в одній частині?

— Служили в розвідроті лейтенанта Дзусова з 96-ї дивізії полковника Шепетова. А загинули нарізно: Роман у бою з диверсантами, а Сергій прикривав відхід батальйону на Дністер. В кулеметній обслузі. Її обійшли, оточили, доки вони утримували оборону з фронту.

Полковий комісар уважно слухав, засунувши великі пальці рук за широкий пояс і задумливо схиливши голову.

— Що ж він, Сергій, був кулеметником?

— Ні, він був розвідником.

— Виходить, добровільно лишився прикривати відступ?

— Виходить, що так. У прикриття не призначають...

— А той, другий, Роман? Теж пішов на диверсантів добровільно?

— Так, — сказав Андрій, відчувши раптовий жаль. — А ще Петро в нас загинув у фінську — артилерійським розвідником-спостерігачем був.

— А ви? Добровільно сюди?..

— Ні, — сказав Андрій. — До вас мене послав начальник розвідки фронту з Могилева-Подільського.

— Ви комуніст?

— Так. П'ятий рік стажу.

— Партквиток здасте в політвідділ армії. Всім здати документи. Завдання відповідальне: доставити в Дніпропетровськ важливі архіви Молдавії й Буковини. Вивезти вчасно не встигли, а тепер, лейтенанте, ситуація ускладнилась: німці зайняли Білу Церкву, Умань, Житомир, обклали Київ, взяли Трипілля. Вчора вийшли в район Кривого Рога. Доведеться спускатися вздовж Південного Бугу до найближчої переправи й шукати найглухіших доріг на Дніпропетровськ в умовах реального оперативного перехвату. Є відомості, що група армій «Південь» з району Умані вислала по лівому березі Бугу напереріз нашим військам танкову й моторизовану дивізії для оточення Миколаєва.

— Нічого, — сказав лейтенант Сіраш. — В наших степах знайдеться можливість обійти ворога. Особливо

ночами. Все одно що на морі — ні кінця ні краю. А там балки, байраки, порослі тернами, лісосмуги й заплави на малих річечках, їх і на картах немає.

— Ви добре знаєте місцевість? — спитав Стрепетов.

— Мої рідні місця за Бугом починаються: ні битих шляхів, ні великих населених пунктів. Там нас не перехоплять до самого Дніпра.

— Тому вас і прислали, — сказав полковий комісар.

— У Вісімнадцятій армії напевне є кращі за мене розвідники, та провести вас на Дніпропетровськ через наші степи ніхто так не зуміє.

— На це й розраховували, — сказав Стрепетов. — Обстановку уточнимо в Миколаєві. А зараз нагодуйте людей на політвідділівській кухні і — з богом, як казали наші не дуже віруючі предки.

З Мігії виїхали надвечір. Полковий комісар в емці попереду, а позаду на полторці з архівом у забитих наглухо й обтягнутих брезентом ящиках, із спареним станковим кулеметом — лейтенант Сіраш зі своїми розвідниками. Там, за Бугом, він вестиме вперед, вибираючи дорогу й прикриваючи всю групу від можливого нападу фашистів, а тут, на забитій військами шосейці, вигляд командирської емки та відзнаки полкового комісара були найкращою і найбезвідмовнішою перепусткою. Двісті кілометрів проїхали за п'ять годин і до Миколаєва добралися опівночі, переправившись понтонним мостом у складі артилерійської колони.

18-а армія Смирнова залишила під покровом ночі район Первомайська, зірвавши всі переправи, щоб вони не були захоплені танковою групою Клейста, що прорвалася від Умані й Білої Церкви. Прикрившись таким чином водною перепорою, армія з вигину Південного Бугу спускалася вздовж ріки правим берегом. З півночі й заходу тиснули на 18-у армію Смирнова піхотні корпуси 11-ї армії Шоберта, а танкові колони обходили її зі сходу. Переправочних засобів не було. Лишилася надія на переправи під Вознесенськом, та 16-а танкова й 16-а моторизована дивізії Клейста вийшли туди раніше. Смирнов вирішив прориватися на південний схід, уздовж Бугу, на Миколаїв. Туди ж відступала від Дністра й 9-а армія Черевиченка. Знесилені довгим відходом з тяжкими ар'єргардними боями, армії Південного фронту день і ніч відбивали атаки, билися в напівоточенні з перевернутим фронтом, проте оточити себе й цього разу не дали.

Дні стояли сонячні, і німецька авіація од світанку до темряви висіла над головами. Від бомбових ударів здригалася земля, артилерія й міномети били безперестанно. Вночі було трохи легше, спокійніше й не так спекотливо. Так і йшли правим берегом Південного Бугу; на лівобережжя вислали дальню розвідку, щоб прощупати можливий напрям відступу за рікою. Прикмети були погані: багато німецьких танків прорвалися в Привільне, рухалися і вночі з Вознесенська на Новий Буг, рвалися під Снігурівку, на Херсон. Ніяких відомостей про 16-й механізований корпус Соколова добути не вдалося.

Зі штабу Південного фронту, котрий розташувався в Бериславі, повідомили, що 14-й танковий корпус ворога з ходу взяв Кривий Ріг і прямує на переправи під Запоріжжям та Дніпропетровськом. Треба було й далі спускатися по річці, на південь, преправлятися через Буг у нижній течії, власне, в самому Миколаєві, а там був єдиний міст через Буг, та й той наплавний.

Тим часом 48-й стрілецький корпус генерала Малиновського зайняв відсічну позицію від Баловної до Половинок, утримуючи оборону вздовж шляху Одеса — Миколаїв, по якому в три ряди день і ніч рухались у хмарах, куряви на Варварівський міст з'єднання й частини 9-ї армії Черевиченка. 18-а армія, лишивши ар'єргарди під Широколанівкою, форсованим маршем виходила на переправу Веселинівською дорогою. У Варварівці було стовпотворіння: дві армії збилися в одному місці. Але війська не змішалися. Окопавшись на околиці села, чекали своєї черги на переправу. Відкривши в садах і на городах щілини й укриття від бомб, вели спостереження за небом, та авіації тут було мало: вона діяла північніше, на головному напрямку, в смузі наступу 1-ї танкової групи на Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Олександрію й Запоріжжя.

Від контрольних полонених, узятих армійською розвідкою, стало відомо, що армію генерала Смирнова в районі Миколаїв — Грейгове перехоплювали 16-а моторизована й 16-а танкова дивізії генерала Хубе. Та сама, якій завдав під Бродами — Дубно нищівного удару наш 8-й механізований корпус Рябишева.

— Вирівнялись гади, поповнилися, — цідив крізь зуби Смирнов, схилившись над картою, — і продовжують лізти в наші землі все далі та далі, рвуться до нижньої течії Дніпра, а там же Донбас і шлях на Крим...

З Миколаєва був, по суті, один виїзд — на північний

схід по вулиці Херсонській. Із заходу — тече Буг, з півдня — безмежно широкий лиман, з півночі — Інгул. Через Буг та Інгул існували тоді лише наплавні мости, а лиман можна було переїхати тільки пароплавом — до Ольвії, до Жовтневого, до Широкої Балки.

Отож вибиратися з Миколаєва двом арміям, двом механізованим та одному кавалерійському корпусам було дуже важко.

Війська йшли через місто день і ніч, виставивши оборону за Інгулом силами частин 35-го стрілецького корпусу генерал-майора Дашичева, а 48-й корпус Малиновського, змінений за Бугом ар'єргардами 18-го механізованого корпусу, виставив заслон уздовж кладовища, прикрив ближні підступи до Миколаєва й дорогу на Херсон з півночі. Обстановка в Миколаєві склалася настільки гостра, що генерал армії Тюленев, щойно розмістившись із своїм штабом у Бериславі, змушений був уночі літаком негайно повернутися в Миколаїв й скликати в обкомі екстрену нараду командуючих арміями, командирів корпусів, дивізій. Партійні й радянські керівники приєдналися до цієї наради.

Тут і знайшов Смирнова Стрепетов аж на третій день свого перебування в Миколаєві. Він уже не раз бував в обкомі, й охорона пропустила його навіть тієї напруженої ночі — останньої ночі перед евакуацією.

Помітивши полкового комісара, генерал-лейтенант Смирнов підійшов до нього, взяв під руку, одвів до вікна.

— Я думав, ви вже за Інгульцем,— сказав він стривожено.

— Чекав вас тут, як ви наказали. А що? Обстановка знову ускладнилася?

— Гіршої не буває: ми відрізані,— сказав генерал.— Багато танків у Снігурівці і в Копанях, перед заходом сонця осідлали шосе на Херсон.

— Це що, оточення?

— Так, оперативне: кинули з-під Білої Церкви нам напереріз шістнадцяту танкову й шістнадцяту моторизовану дивізії. Це щоб нас тільки затримати, поки підтягнуть основні сили. А піхоти поки що немає.

— А прорватися можна?

— Доки нас не обклали піхотними корпусами й артилерією, це не проблема. Особливо вночі. Зараз має прилетіти з Берислава командуючий фронтом, погодимо наші дії і — негайно прориватися, бо вранці вже буде пізно:

налетить авіація та й мотопіхота може підійти.— Смирнов стояв, зіпершись об підвіконня й згорнувши руки на грудях, спокійний, стомлений, але настільки певний, що Стрепетов навіть не пройнявся тривогою.

— Ви знаєте, в мене такі хлопці, що ми й кризь піхотну стіну прорвалися б...

— Доручаю вам винести прапор нашої армії на випадок оточення,— сказав Смирнов.— Заодно з архівами. Армійська розвідка та моя особиста охорона супроводитимуть вас за рубіж бойової охорони.

— Навіщо? — здивувався Стрепетов.— У мене є охорона. Вистачить однієї армійської розвідки...

— Армійська розвідка має своє невідкладне завдання, тому вона може кинути вас у найнебезпечнішу хвилину, а моя охорона під час наради не потрібна, вона доправить вас до самого Грейгового. А це, повірте, найнебезпечніше місце. Прорветесь через Грейгове, далі, за залізницею, в глухих степах вам буде легше. Охорону ж лишіть тут,— показав Андрій Кирилович на карті,— біля Михайло-Ларівки. Хай мене там чекають і покажуть дорогу головній похідній заставі: щоб не грейдером у Грейгове котили, а балкою обійшли. В тій балці, на самім початку, охороні ждати мене. Армійська розвідка й охорона тут, біля обкому. Візьмете в них прапор і мотоцикл — я вже розпорядився — і негайно рушайте,— невесело сказав на прощання генерал-лейтенант Смирнов і попрямував до Черевиченка, що жестами кликав його до столу з розстеленою картою.

Полковий комісар попрощався з генералом Колпакчі, начальником штабу армії, з командиром корпусу Малиновським, із секретарями Миколаївського обкому, яких знав по роботі, і вийшов. На ганку зустрівся з генералом армії Тюленевим.

— Ви й досі тут? — спитав той заклопотано.— Проривайтесь негайно на Дніпропетровськ, за лінію Снігурівка — Березнегувате, бо вранці буде пізно: у Снігурівці і в Березнегуватому авангарди 16-ї танкової дивізії Хубе.

— Зі мною армійська розвідка й охорона генерала Смирнова. Виведуть!

— Бажаю успіху,— сказав заклопотаний Тюленев і швидко пішов на нараду, де його давно й нетерпляче чекали.

Тієї ночі було чим клопотатися: становище в смузі Південного фронту склалося критичне.

Душно було в Миколаєві тієї ночі. Душно й темно було на широких і прямих вулицях і проспектах — ні вогник ніде не блимне, ні вітерець не дмухне. Тільки чується клекіт на переправі — з боку Одеси, через Варварівку, йшли і йшли на Варварівський міст війська, обози й машини.

На Великій Морській, в обкомі партії, зібралися військові у припалих пилом гімнастерках і цивільні у звичних своїх піджаках.

З ще не вигорілими губами й не обпаленими сонцем і вітрами обличчями.

Тюленев, розстеливши карту на столі першого секретаря обкому, довго розглядав її мовчки.

Був він зібраний, підтягнутий, форма генерала армії — чиста й світла, ніби щойно від кравця.

Смагляве обличчя, рішуче й гладенько виголене, відливало глящем, рум'янилось, і маленькі вуса — двома чорними лискучими щіточками — ділили тверду верхню губу надвое.

Був він спокійний, твердий погляд темних очей вселяв спокій і певність у інших.

— Заводи евакуйовано? — тихо спитав першого секретаря обкому, що сидів на своєму звичному місці й теж дивився на карту.

— Закінчується погрузка верстатів на останні пароплави.

— Де саме? Тут? — ткнув Тюленев олівцем у морський торговельний порт. — І тут? — показав на територію Чорноморського суднобудівного заводу.

Секретар обкому кивнув:

— У Великому ковші, — уточнив він. — Кинуто всі крапи, всі такелажні засоби і всіх людей.

— Треба будь-що закінчити до світанку, — сказав Тюленев. — Виходу немає — треба здавати Миколаїв, доки ще можна прорватися. Завтра фашисти не дадуть голови підняти, підійшли до Миколаєва впритул. Значить, жди авіації. Андрію Кириловичу, — звернувся командуючий фронтом до командарма 18-ї Смирнова, — на який час призначаєте прорив і в якому напрямку?

Смирнов швидко підійшов до столу, розгорнув свою карту, щоб звірити з картою командуючого фронтом. Поряд з Тюленевим він здавався малим, блідим і стомленим. Обличчя, обпалене вітрами й південним шпарким сонцем, засмагло й злущилося. Різко проступили зморшки

в кутиках сірих очей, що здавалися білуватими й гостро зоріли з-під брів суворим полиском. Рухи рішучі й вивірені.

— Ми вже радилися з Яковом Трохимовичем,— сказав Смирнов хрипуватим басом, несподіваним для його сухої рухливої постаті.— Вирішили: Дев'ята армія проривається на Копані — Херсон, а Вісімнадцята на Грейгове — Снігурівку. Змусимо ворога розпорошити сили, це по-перше. Це й найголовніше в такій ситуації, бо в німців тут ще немає піхоти. Маневрувати ж самими танками на таку велику відстань і прикритися в обох напрямках вони не зуміють. По лінії Гур'ївка — Кандибине виставлено мінні поля за Ингулом, розгорнуто на відсічних позиціях артбригаду Неделіна. В перший ешелон виділяю 96-у гірськострілецьку дивізію полковника Шепетова, найбоєздатнішу в нашій армії. Оволодівши Грейговим, надійно прикріємо лівий фланг з півночі. Я особисто йду з першим ешелonom, поведу війська на прорив.

Тюленев насупився, суворо глянув на Смирнова.

— Ми не маємо права ризикувати життям командарма,— сказав він тихо.— Я змушений заборонити вам це робити. За статутом...

— Та не за становищем, яке зараз склалося,— дивлячись у вічі командуючому фронтом важкуватим поглядом глибоко посаджених очей, спокійно сказав Смирнов.— Бій передбачається складний: у нас майже немає танків, мало артилерії. Боєприпасів — теж. Бажана хоч невелика підтримка авіації: проти нас діятимуть танки.

— На жаль,— сказав Тюленев,— аеродроми з-під Водопою і з Лоцького вже перебазувалися за Дніпро. Літаки перелетіли сьогодні на непідготовлені бази, аеродромна ж обслуга в дорозі. Мінімум три доби піде на передислокацію. Треба обходитися своїми силами. Артилерію розподіліть так, щоб вона була в бойових порядках 96-ї дивізії, яка діятиме в напрямі Грейгового, і в тих військах, що прориватимуться на Снігурівку. Там теж німецькі танки.

— Надвечір вийшли туди тільки авангарди Хубе, проте без артилерії там не прорватися.

— Під Снігурівкою будемо взаємодіяти,— сказав Черевиченко діловим тоном, ніби мовилося не про смертельний бій на прорив, а давався наряд на завтрашні роботи.— Сорок восьмий корпус генерала Малиновського забезпечить наш правий фланг, саме виходить під Снігу-

рівку.— Яків Трохимович показав на своїй, потім швидко і вправно наніс завдання корпусу на карту командуючого фронтом.

— Хвилиночку,— зупинив його Тюленев.— Сорок восьмий корпус виходитиме маршрутом Вісімнадцятої з Миколаєва? Коли? Випередити її він не зможе, а плетучись у хвості, про яку взаємодію можна говорити, Якове Трохимовичу? — Тюленев посміхнувся, а під чорно-вишневою засмагою збугрились м'язи зціплених щелеп.

— Дозвольте доповісти, товаришу генерал армії,— неквапом підвівся Родіон Малиновський і повільно рушив до столу, на ходу розгортаючи карту. Йшов він по довгому кабінету спокійно й упевнено, як ходив полем бою під Уескою й Гвадалахарою, під Бельцями й Тирасполем — кремезний, певний у собі й стійкий, наче скеля. Його корпус відходив з Пруту на Дністер останнім, прикриваючи всю 9-у армію, потім на Котовськ, Миколаїв — весь час ведучи ар'єргардні запеклі бої, але втрати мав незначні, зберіг усю вогневу потужність і боєздатність.

— Пропустивши основні сили армії на Копані — Херсон,— показав він на своїй карті,— буду виводити дивізії свого корпусу на Засілля — Бармашове — Снігурівку, прикриваючи правий фланг Дев'ятої армії з півночі. В Снігурівці займу оборону й прикрию з цього ж напрямку Херсон, доки армія переправлятиметься на Цюрупинськ та Голу Пристань. Саме в Снігурівці ми й з'єднаємося з лівим флангом Вісімнадцятої армії, щоб утримати Правобережжя Дніпра, доки переправиться й вона.

— Ми закріпимося на Інгульці,— докинув Смирнов.

— Саме цього й вимагає Ставка,— погодився Тюленев.— Перенесіть на мою карту маршрути полків, дивізій, рубежі, на яких збирається закріпитись,— звернувся він до Малиновського.— Дійте вночі. Інакше вам не вдасться відірватися від противника. А зараз усі по місцях. Розпочинайте прорив на Грейгове — Снігурівку,— наказав він Смирнову.— Ви, Якове Трохимовичу, виводьте війська на Херсон. До ранку в Миколаєві мають лишитися тільки ар'єргарди, забезпечені автомашинами й артилерією, щоб можна було маневрувати й не дати фашистам оточити жодної нашої дивізії, жодної частини.

Кожному з генералів командуючий фронтом тиснув руку:

— Щасливо! Жду вас у Херсоні. Жду в Запоріжжі. Жду в Дніпропетровську.

Прощалися з генералами й члени бюро обкому, не знаючи й не відаючи, що прощаються майже на три роки окупації, що лежать перед ними довгі дороги відступів, боїв і перемог. По затемненому Миколаєву проїхали з Тюленевим за Інгульський міст, провели його до літака на аеродром за Соляними й повернулися завершувати евакуацію найважливішого заводського устаткування, людей та майна.

Котився над містом приглушений гул пересування великого війська, чулися команди й перегуки від Варварівського мосту, гриміли, скачучи по брушатці, батареї, зрідка, ревнувши могутнім мотором на перегазовці, озветься танк, і шерехи, шерехи котяться над принишклим містом — шерехи тисяч натруджених солдатських ніг по бруківці та по встелених плитами тротуарах.

Моторошно було кидати оці будинки, заводи, площі й сквери ворогам на поталу, а самим іти чи їхати хтознакуди. Далекі й грізні шляхи лягали в ту ніч перед кожним. Генерал Смирнов, обганяючи колони, доїхав на своїй емці до Водопою, зупинився на розвилці, підкликав регулювальника.

— Поквапте командирів частин і підрозділів: ніч коротка, а до Грейгового тридцять кілометрів.

— Слухаю! — козирнув у темряві регулювальник.

— Передайте наказ командарма прискорити марш, — уточнив Смирнов. — Я їх жду на Грейговому, — додав він. — Всіх до одного! — підкреслив, висунувшись із кабіни, ніби регулювальник міг гарантувати на війні кому-небудь цілість.

Проймає Старий Водопій, потім сонна Мишково-Погоріловка, забіліла хрестами по ліву руку висока могила з горохівським кладовищем, лишилась позаду й Калинівка — усі села неначе вимерли: ні вогню, ні собачого гавкоту. Тільки Інгул вряди-годи зблисне поміж очеретами світлим плесом та серпнева нетривка зоря, зірвавшись у зеніті, довго летить до обрію, перекреслюючи небо вогненною траєкторією, немов далека ракета невідомої армії, що жде нас на немислимих відстанях і рубежах.

Забіліло село за поворотом дороги, і Смирнов, увімкнувши на хвилику ліхтарика, глянув у карту, розстелену на колінах.

Сказав водієві:

— Михайло-Ларівка. На Грейгове повертай праворуч. Десь тут має бути охорона.

— Он вони в балці,— відповів водій.— Курять і ждуть не діждуться вас, мабуть.

Генерал помітив вогники цигарок у балці, під'їхав.

— Що розвідка? — спитав, не виходячи з машини.

— Ще не повернулась,— виструнчився начальник охорони.— А рація мовчить.

— Вони взялися провести полкового комісара?

— Так точно.

— Не напорються? — спитав командир.— Озброєні добре?

— Спарений кулемет на тринозі й ДШКА. Відбитись є чим, якщо напорються. Але навряд. Німці вночі відпочивають — воюють з комфортом.

— Головна похідна застава 96-ї пройшла?

— Прощупують сусідні села й паралельні дороги. Поки що все спокійно.

— Рушайте на Грейгове,— наказав генерал.— Виберіть залізничну будку південніше станції для розміщення штабу армії. А я тут зачекаю комдива Шепетова. Він на підході.

— Слухаю,— козирнув начальник охорони.— Дозвольте залишити кількох автоматників? Серед ночі не маю права кидати вас у степу без охорони.

— Виконуйте наказ,— сказав Смирнов тихо.— Наші зараз будуть.

Машини із вимкнутими фарами рушили й за хвилину пропали в степовій імлі. Сюрчали коники. Вогко підпадьомкав перепел у нескошеному пшеничному лані. Солодкою вільгою пахла кукурудза по той бік дороги. Тиша й спокій облягли степ, а на душі тривожно було, як завжди перед небезпекою: вчора авангарди Хубе взяли Єланець, Новий Буг, Баштанку й боковою похідною заставою мають вийти на рубіж Грейгового, а то й Снігурівки.

А тим часом головна похідна застава 96-ї гірськострілецької дивізії увійшла в Грейгове, перевіrivши всі ближні підступи до станції і всі дороги. Фашистів ніде не було і, значить, до ранку не буде: навіть на відкритій рівнині з настанням темряви вони припиняють воєнні дії — бояться темряви чи не хочуть ризикувати.

Командир головної похідної застави виділив у бойову охорону роту лейтенанта Дзусова й наказав блокувати кілометрів за три дорогу, що йшла понад залізницею з півночі, і особливо шлях із Степівки, що вів на Грейгове з північного сходу.

Бійці, не окопуючись, залягли понад дорогою, послули під охороною вартових на теплій землі після втомливого та довгого маршу-кідка з-під Миколаєва. Пахло в тутешніх степах дозрілими хлібами, мов у рідних засіках, покинутих хтозна й де молодими стриженими червоноармійцями, віяло з дальнього поля соняшниковим терпкуватим духом, і мишій шорстко холодив під шокою.

— Спать підем! Спать підем! — мирно підпадьомкали перепели в хлібах, нахваляючись усіх переспати.

Зрідка шугоне через дорогу лисиця й шезне в соняшниках безшелесно, а то заєць хаміль-хаміль по дорозі, підбіжить зовсім близько, зіпнеться на задні лапи, нашорошить вуха й замре, вловлюючи незвичні запахи солдатського задавненого поту, не чищеної як слід зброї, що й досі берегла сморід пороху з боїв за далеким Бугом. Важко в таку тиху пору пильнувати вартовим — сон хилить голову, склеплює повіки, налягає солодковою млостю, а ноги ниють і все тіло гуде від виснажливих маршів у спеку, боїв та відступів.

Командир роти, молодий бравий осетин, спав серед бійців, могутньо розметавши руки й ноги, і місяць, величаво з'явившись над степом, освітив білочубі достиглі пшениці, темно-зелені кукурудзи, позолотив воскові, уже похилені під вагою насіння голови соняшників. Стало видно делеко-далеко! Стало синьо-зелено в степу, і кожна дорога, висвітлена місяцем, чомусь забіліла, а кожен грамофончик медово-гіркуватої березки-повитухи наче аж засвітився на темній ріллі.

Місяць вибілів лиця і ще дужче підкреслив чорноту брів, а на юному обличчі лейтенанта Дзусова — ще й тоненьку ниточку хлопчачих вусів.

Батальйонний комісар Вахтадзе, що пішов в бойову охорону із ротою Дзусова, не спав.

Він не раз бував у роті Дзусова, взявши від початку війни шефство над армійською розвідкою, і сьогодні вирішив піти з нею в бойову охорону, як ходив і раніше на різні завдання.

Полковий комісар Стрепетов, рушаючи від обкому разом із ротою Дзусова й особистою охороною генерал-лейтенанта Смирнова, забрав Вахтадзе в свою емку й спочатку напівжартома під'юджував його, натякаючи на те, що, мовляв, Вахтадзе, незадоволений посадою батальйонного комісара, вирішив, очевидно, поміняти професію політпрацівника на посаду командира роти армійської

розвідки, а потім серйозно й довірливо запитав, чому насправді він, батальйонний комісар, пішов у бойову охорону.

— Вам відомий наказ Гітлера про ставлення до політпрацівників і комісарів? — запитав Стрепетов. — Він наказує своїм солдатам розстрілювати нас на місці.

— Наче ми з вами збираємося здаватися фашистам у полон, — спробував віджартуватися Вахтадзе.

Стрепетов жарту не прийняв. Він обернувся до Вахтадзе з переднього сидіння й сказав суворо, навіть осудливо:

— Ви зловживаєте довірою генерал-лейтенанта Смирнова. Адже людині в такому високому званні, та ще й політичному комісарові, суворо забороняється статутом навіть з'являтися в бойовій охороні, безпосередньо перед позиціями ворога. Ви не можете не знати про це.

— Знаю, — сказав Вахтадзе. — Бойовий статут піхоти вивчав напам'ять. Але я беру приклад із старших, — сміявся енергійний Вахтадзе бадьоро й весело.

— Наприклад? — насторожився Стрепетов.

— Прикладів хоч відбавляй, — не вгавав Вахтадзе. — По-перше, сам командуючий армією не раз особисто водив у наступ любиму свою дев'яносто шосту дивізію в контратаку, хоч там є прекрасний командир — полковник Шепетов.

— Ну, це він даремно, — сказав Стрепетов. — Його треба було б поправити членові Військової ради.

— А як обстановка вимагає? — спитав Вахтадзе. — От і ви...

— Що я? — знову обернувся до нього Стрепетов.

— Яке ви маєте право їхати зараз нерозвіданими дорогами через бойові порядки ворожих танкових чи мотодивізій?

— Ну, по-перше, не через бойові порядки, а тільки через можливу смугу наступу. Тут у вас, товаришу батальйонний комісар, натяжечка вийшла. А по-друге, мені доручено особисто... — Він помовчав, став закурювати і, закуривши, довірливо перегнувся через спинку сидіння до самого обличчя Вахтадзе: — Скажіть прямо, куди ви хилите?

— А туди ж, куди й ви, — засміявся Вахтадзе, блискаючи здоровими вологими зубами, що світилися навіть у темряві невідомо від чого. — Ви зараз скажете про надзвичайні обставини, що змусили вас, полкового

комісара, ризикуючи життям, пробиратися через територію, зайняту фашистами, а я вам скажу те ж саме: особистим прикладом повинні ми — армійські комуністи — показувати, як треба діяти в найскладнішій обстановці, власними діями запалювати людей, а не тільки словом. Закон для нас!

Колона спинилась. До емки підійшли лейтенанти Дзусов і Сіраш, доповіли, що бойова охорона вийшла на свій рубіж, а їм їхати далі. Лейтенант Сіраш показав мотоцикл з кулеметом, закріпленим у люльці, з якої щойно виліз.

— Маю тепер свій бойовий транспорт.

— Хотів вам оцю штуку подарувати,— сказав, доповівши, Дзусов і подав Стрепетову трофейний МГ-34 із вставленою металевою стрічкою,— щоб кожна транспортна одиниця ваша була з кулеметом. Він іноді заїдає, але не часто. Інколи ж вирішальною буває перша черга. Бажаю щасливої дороги.— Він козирнув і відступив назад, за спину, мовчазного Вахтадзе, що стояв, немов очікуючи чогось, край дороги.

Стрепетов нічого не сказав Вахтадзе, доки й не настав час прощатися з бойовою охороною.

А прощаючись, вийшов з машини, обняв Вахтадзе, поцілував, як брата.

Довго стояв Вахтадзе, пильно вслухався й вдивлявся в імлісті степові далі, підбадьорював вартових, щоб не спали, а сам ходив через усі гони обніжком із степівського шляху, де влігся відпочивати перший взвод, звідки й ворога треба було найбільше чекати, до тієї дороги, що йшла під залізницею. Тут було темно в густій дванадцятирядній захисній посадці. І якось ніби аж спокійніше від того, що поряд проходила залізниця: здавалось, єднала тебе кожної миті з твоїм полком, дивізією, далекими містами і всією країною. Залізниця, проте, була вже десь перерізана, може, в Новім Бузі, а може, й у Явкіному, і по ній за всю ніч не пройшов жоден поїзд, і вже, мабуть, не скоро проведуть тут наші поїзди.

Дорогу й залізницю блокував взвод Нотара Джеджелави, що відзначався в Карпатах умінням битися в оточенні й одриватися від ворога. Джеджелава лежав сам за ручним кулеметом, замаскованим на краю лісосмуги, а по той бік дороги в хлібах залягли його хлопці з ПТР. У кількох були СВТ, якими тоді дуже пишались, у всіх були гранати й пляшки з горючою рідиною.

— Ти, Нотаре,— сказав батальйонний комісар,— не кидай дороги попід залізницею, не переконавшись, що по ній не прямує колона фашистів. Тільки персвідчившись, що ворога на цій дорозі немає, можна йти на виручку, коли на нас нападуть. Та не відкритим полем підеш,— нагадував Вахтадзе.

— Ми дураки, чи що? — гарячував Джеджелава.— Ми соняшниками прокрадемося так, що жоден собака не помітить. Ударимо у фланг, будьте певні...

— То глядіть же, не засніть тут,— казав йому батальйонний комісар, наче Джеджелава залишався на батьківському винограднику.

— Я фріца за кілька кілометрів чую,— сказав Нотар.— Навіть мертвий прокинуся, коли вони з'являться. Не турбуйтеся, товаришу батальйонний комісар. Від самісньких Карпат разом топаємо, й ніякий чортяка нас не бере...

— Ну, досить, Нотаре,— зупинив його Вахтадзе.— Думають люди мовчки, а не під час балачки. Тобі ж є над чим подумати. І як зустріти ворога, і як відірватись від нього, коли штаб армії піде на Снігурівку.

— Відірватись? — спитав Джеджелава.— На цій рівнині? Якщо у них танки? Я про це й не думаю. Я думаю про те, як їх тут спалити всіх до одного. В похідних заставах, а особливо в бокових, у німців найчастіше бувають танкетки й бронетранспортери. Мені б добратися до них, доки солдати не розкинуться цепом! Тоді б я їм показав, на що здатен Джеджелава!

— Пильнуйте ж тут,— сказав батальйонний комісар.— Як тільки помітите щось, негайно сповістіть через зв'язківців.

— Слухаю,— виструнчився Джеджелава, підхопившись із-за кулемета.

І пригадалися в сю ніч рідні гори, крем'янисті стежки, що блищали під місяцем, бистрі гомінливі річки і крик нічного птаха в лісі — далеко-далеко все те було зараз. А Нотар був близько, зовсім поруч, та сказати йому щось ласкаве ніяк не випадало тут, на війні. Тому батальйонний комісар Вахтадзе подивився пильно на його юне обличчя, на легку й сильну, виструнчену поставу й сказав:

— Вільно, Нотаре, вільно. Я пішов.

Обніжком була тут стара й забута дорога, вся поросла споришем: нею давно ніхто не їздив. По ліву руку

половів безмежний лан пшениці, по праву завмерли соняшники, посхилявши важкі й дорідні голови. Німував степ, облитий місячним сяйвом, немов обсипаний срібним пилом, ховав у собі принишклі села й гомінливі міста, тільки туди десь, далі на північ, спалахнуло щось ще опівночі, а тепер розгорілося добряче. Мабуть, це були нафтосховища на сусідньому полустанку чи аеродромні цистерни з бензином. Палахкотіло так, що й тут, у семи кілометрах, відблиски заграви змагалися з сяєвом вповні місяця й перемагали його, сіючи тріпотливо-тривожне, химерне й хистке освітлення всього простору.

Вахтадзе звик до таких фейерверків — за війну надивився на все, проте не міг не думати, що от знову гине народне добро, а ми не можемо ні забрати його з собою, ні захистити, та все відступаємо й відступаємо далі. Гірко ставало на душі в батальйонного комісара, тяжко було дивитися на те, як палає все, добуते в таких нелегких трудах. Хто ж це там запалив? Наші чи німці? Фашисти навряд чи палили б захоплене пальне, яке їм так необхідне. Значить, хтось із наших запалив, щоб ворогові не дісталось. Аеродромна обслуга чи хтось із оточенців? Поміж вибіленими місяцем стиглими пшеницями затемніла на дорозі якась самотня машина. Вона була зупинена саме тоді, коли Вахтадзе підходив до степівського шляху, і Дзусов мовчки перевіряв документи водія, світлячи ліхтариком.

— Хто такі? — спитав Вахтадзе.

— Служба повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку, — відповіли з кузова, і через борт стрибнув на землю моряк у безкозирці, в розстебнутому бушлаті, з-під якого видніла смугаста тільняшка. Війнувши широчезним кльошем, підійшов до Вахтадзе, чітко викинув до безкозирки руку:

— Головстаршина Яковлев. Слідую з командою в Херсон.

— Чому затрималися? — спитав Вахтадзе. — Аеродром виїхав ще вчора, а ви залишились...

— Аеродромові ми не підлягаємо. Наш штаб у Миколаєві. Чекали наказу про евакуацію, а його все не було.

— Ваша робота? — кивнув на пожежі Вахтадзе.

— Так.

— Палили за наказом?

— Ні. З власної ініціативи. Німці вже в Явкіному, за

два перегони звідси. Особисто пересвідчився: годину-півтори тому вели ми розвідку в напрямі Явкиного й на переїзді біля казарми були обстріляні з німецького бронетранспортера. Жертв немає. Зараз вони вже, можливо, в Лоцкиному.

— А на Херсон за наказом їдете? Чи теж з власної ініціативи?

— Наказу не поступило. Рація мовчала. Про нас, мабуть, забули. Залишити пальне німцям... Ви ж знаєте виступ товариша Сталіна.

— Правильно зробили,— сказав Вахтадзе.— Прошу залишитися з нами. Ми бойова охорона штабу Вісімнадцятої армії. Маємо прикрити цей напрямок, доки основні сили відійдуть на Снігурівку — Херсон. Нам би дуже знадобилася ваша машина. На випадок...

— Ми зостаємось,— сказав головстаршина.— У нас зчтверсений зенітний кулемет, у всіх автомати. Патронів он повний кузов. Просив би зараз роздати бійцям, бо заважають поратися з кулеметом.

— Дзусов! — погукав батальйонний комісар.— Розібрати патрони!

Половину ящиків з кузова було знято, відкрито й розподілено поміж бійцями, решта лишилася для кулемета, а також для групи Джеджелави. До нього й послав моряків Вахтадзе.

— Машину замаскуєте в посадці,— сказав він головстаршині Яковлеву.— З укриття вам добре буде бити по фашистах, якщо вони вийдуть на нас і ми їх зупинимо.

— Відстань? — спитав головстаршина.

— Метрів двісті п'ятдесят — триста.

— Підставлять тобі борт,— докинув Дзусов, сміючись.

— Та вже ми як чесонемо, то обіб'ємо їх, мов вишні з гілок.

— Німці — не вишні,— сказав Вахтадзе.— Мало ви їх знаєте, головстаршина. Це якраз той випадок, коли ворога шапками не закидаєш. Зрозуміли?

— Так точно! — виструнчився головстаршина, що від початку війни вів спостереження за небом, а тепер має воювати ще й на землі.

— Триматися в посадці до останнього,— наказував батальйонний комісар.— До вас будемо відправляти поранених. А може, й самі відійдемо з боєм. Машина має стояти так, щоб у першу-ліпшу хвилину можна було рушити на південь, у напрямі Снігурівки.

— Єсть,— козирнув бравий головстаршина Яковлев і поїхав тим самим споришевим обніжком до Джедже-лави.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Евакуація...

Страшне й чуже слово, ніколи не чуване раніше, котилося по всьому нашому краю, як пароль біди, знак по-невірянь і нещастя. Де воно лежало в припилених архівах? Хто вигадав його й коли? Адже тільки в другій світовій війні виникло це явище так масово. Спочатку у Франції, котра не спромоглася майже нічого евакуювати ні з ліній Мажіно, ні з узбережжя Ла-Маншу, ні з плато Лангр, як не зуміла й розбити ворога або хоч зупинити його.

Справжньою евакуацією можна було б назвати втечу англійців з Дюнкерка, якби вона не була втечею. До того ж з Дюнкерка сідали на кораблі, що не кажіть, солдати, війська, хоча й без артилерії й тяжкої зброї, яка на морі все одно була б їм ні до чого, а в метрополію довести ту важку техніку вони все одно б не змогли, навіть якщо б німці й не захопили її.

У нас евакуація провадилась заздалегідь, спланована й розрахована на те, щоб не лишити ворогові промислової й продовольчої бази та щоб самим у найближчий час у східних районах країни можна було розгорнути якнайширше виробництво озброєння й боеприпасів. Вивозилися верстати з заводів, ковальсько-пресове й кранове господарство. Вивозилися запаси чорних і кольорових металів, вивозилися цінності й документи, а головне — люди. Найперше — спеціалісти дефіцитних професій. Банки й установи евакуювалися в повному складі. Вивозився міський транспорт і рухомий залізничний склад. Поїздами й кораблями, машинами й кіньми, в сум'ятті, в клекоті, часом попереду, а іноді й позаду відступаючих військ і обозів, усе те прямувало на схід, за Дніпро.

О, ті дніпровські переправи тисяча дев'ятсот сорок першого року! Хто бачив їх, хто сам був на них, хто переправився там чи повернувся назад, повік не забуде тих переправ. Колгоспні й радгоспні череди й гурти корів, табуни коней, свиней, отари овець — все в хмарах куряви рухалось до синього Дніпра й вимагало переправи.

А переправи були наведені військами і в першу чергу обслуговували війська. Скільки тих свиней позаливалося в серпневу спеку! Скільки втонуло худоби при спробі перепливти Дніпро самотужки!

А скільки людей і тварин загинуло на дорогах від фашистських варварських бомбардувань! Все це вміщалося тоді і вміщається зараз у страшному чужому слові: евакуація.

Залетіло воно в ті дні й в Степівку, через яку на херсонські переправи потяглися комбайни з хедерами на довгих візках-причепях, трактори й худоба з областей і районів західніших, десь із-за Південного Бугу. Чи палило сонце, чи йшли дощі, евакуація тривала. Ще було на селі спокійно, як і в полях, а люди здалеку поспішали на дніпровські переправи. Були такі збуджені, розгублені й налякані, що мимоволі стискалися серця у степівчан: ось що чекає й на них псевдовзі. Найбільше їхали і йшли мовчки. Хіба що корова ревне, ніби на дощ навесні, мекне й замовкне вівця, мовби щось пригадавши на бігу та тут і забувши одразу. І сумно, і страшно було дивитися на те степівчанам, робота валилася з рук, адже знали, що така доля чекає й на них, одвертай від неї очі чи не одвертай.

Їхали і йшли через греблю. Дорога виводила з неї одразу ж за виноградники, на Херсонський шлях, а далі на переправу через Дніпро. Добрий тиждень тривав безперервний відступ через Степівку, не припинявся ні вдень ні вночі, а степівчани все ще збирали хліба, віяли та складали в бурти зерно на токах. Вивозити пшеницю було нікуди, а вродила вона того року на диво щедро, і росли в степу схожі на греблі рожеві бурти найбільшого степового багатства, що вже не радувало більше, а печалило, бо їхали в евакуацію спочатку з далеких областей, а це вже почали їхати й з близьких районів.

— А звідки ви, молодице, їдете? — спитав Дмитро Сіраш зажурену жінку, що сиділа з дітьми в приймальній камері комбайна, доки чоловік її, зупинившись, заливав у радіатор трактора воду.

— Ой людоньки! — сплеснула долоні й заголосила, наче тільки й ждала дяцькового запитання. — З Єланця Сухого ми оце їдемо, бодай так не їздити! Ой, тікайте ж і ви, бо там такі душогуби йдуть, все палять і нищать! Ой, що ж воно буде, що воно буде з дітьми нашими? Та й хата ж зосталася, й могили ж зосталися на-

ших батьків і матерів, і все ж зосталося супостатові кривавому, ой горенько ж, горе! Ой людоньки, люди!

Моторошно було те слухати й страшно. Голосила жінка дзвінко й сердешно, на все село чути було. Люди зупинялися й вслухалися в чуже голосіння, вдивлялися в чужу біду, в чуже горе і тільки зараз по-справжньому відчували й збагнули, що це не тільки жіноче горе — це і їхнє власне, бо приходила їхня черга. Чоловік, заливши воду, кинувся до жінки, вмовляв її, заспокоював, бо вже й діти почали пхикати й горнутися до матері, а вона ніяк не могла спинитися.

— Полю, Полю,— гукав тракторист, закриваючи жінці рота.— Та вгомнишся ти, Полю? Слава богу, що втекли, що вирвалися від тих окупантів.

— В Єланці вже німці? — спитав Дмитро Іванович.

— А ви ж думали! — сердито відповів тракторист, махнув на жінку рукою й побіг до свого трактора, на ходу кинувши:— Танки й мотопіхота увірвалися й давай усе палити.— Він перевів якісь важелі, рвонув ручку газу, трактор ревноу на всю силу раз і вдруге, зірвався з місця й вихопився на греблю, тягнучи довжелезного комбайна та ще довшого хедера на візку-причепі. Пропав у хмарах куряви й комбайн, і хедер, і роз'юшена в крику жінка, тільки ридання її довго ще було чути, змішані з тракторним ревом і гуркотом.

А потім у Степівці стало тихо: ніхто через неї не йшов і не їхав. Значить, прийшла війна вже й сюди — жди завойовників з дня на день. Дмитро Сіраш проминув свій двір і пішов до Копистки в контору. В білій сорочці з розстебнутим коміром і в галіфе ходив Копистка по конторі, заклавши руки в кишені, рипів своїми хромовими по цементній підлозі колишнього банківського приміщення й посміхався.

— Щоб ви знали, Дмитре Івановичу,— казав він у відповідь на наполягання негайно евакуюватися,— Радянська влада кріпка й од біснуватого фюрера одіб'ється. Бо це ж вам не Франція. Тим більше — не Польща. Раз треба, можемо й одійти. Тимчасово. Доки зберемося з силою. В кулак! А тоді як дамо!

В цей час задзвонив телефон. Петро Копистка аж здригнувся. Недовіжливо оглянувся через плече й сказав Дмитрові Івановичу:

— Три дні, паразит, ні гугу, а це, бачите, задзвонив! Я вже й надію втратив.

Телефон дзенькнув знову.

— Бери ж, бери,— сказав Сіраш.

— Ось як третій раз дзенькне, то вже буде до нас.

Телефон дзенькнув і втретє. Копистка схопив трубку, міцно притиснув до вуха.

— Копистка слухає! — гукнув з усієї сили.— Слухаю! Слухаю! — Він хакнув у трубку на всю силу легень.— Алло! Алло! Я не чую! Не чую! Ага, ага, ага! — хитав він головою, а далі затих і слухав мовчки. На його обличчя налягала тінь, воно постаріло на очах і стало пісним і розгубленим.— Маршрут видасте? Так. А пшениця? Пшеницю куди? — Він заперечливо захитав головою.— Ні, ні! Тільки не я! Як собі хочете, Михайле Митрофановичу, але не я, не я, ні. А-а, приїдете? Ну й прекрасно, прекрасно! Та ні, чого там вашими руками, чого там. Ждемо, ждемо...

Він повісив трубку, не дивлячись на Дмитра Івановича, пройшов на своє місце за столом і, сівши за стіл, потягнувся був за цигаркою в кишеню, а тоді махнув рукою і одвернувся в куток.

— Пшеницю палити,— казав він стемнілому конторському куткові.— Хіба ж це мислимо?

— Не розкисай, Петре,— сказав Дмитро Іванович.— Не годиться. Треба буде, то й спалимо, щоб банді фашистській не дісталась. А що ж ти зробиш, як нічим і ніяк вивезти?

— Романов приїздить,— кивнув Копистка на телефон.— Де вас шукати?

— Буду на току. Ось тільки повечеряю трохи та й піду на степ. Там мене й знайдеш, якщо треба буде.

Дмитро Іванович вийшов з контори й одразу ж у провулку зустрів Фросину Бугайшу з сумкою листоноші через плече. Вона вже вручила Сірашу повідомлення про загибель Сергія в Карпатах: «... захищаючи кордон, смертю хоробрих», вручила й повідомлення про те, що Василь пропав безвісти під Одесою, і тепер, зустрічаючи її чи тільки забачивши хоч у кінці вулиці, Сіраш відчував тривогу, млість під грудьми, дерев'яніли й холонули руки й ноги. Цього разу Фросина бігла просто на Сіраша, смикнула з-за спини свою кирзову, бувалу в бувальцях сумку, що досі приносила односельчанам радісні вісті з усіх сторін світу, привіти від дітей та родичів, а тепер у ній найбільше було страху за тих, що пішли на фронт, і печалі. Фросина, не стишуючи ходи, вже рилася в сумці,

вже щось діставала з неї, і Дмитро Іванович остовпів на стежці, відчуваючи, як більшає й розростається в грудях серце.

— Ти знову по мою душу? — спитав він здалеку. — Змилуйся, Фросино...

— Військкомат сказав: усе рознести сьогодні, бо завтра вже й пізно буде.

— А хіба військкомат ще в районі? Може, й Лисенко там? — питав Сіраш, аби що-небудь спитати та відтягти звістку, що чекала на нього й могла бути найстрашнішою з усіх звісток на світі, бо казенний конверт впав дядькові в око, першої ж миті.

— Військком Лисенко вже місяць як на фронті. А військкомат ще вчора звечора виїхав. Оце віддали останню пошту... — Тут Фросина сплакнула й, не ховаючи сліз, подала дядькові конверта з повідомленням про загибель Романа.

— Та не дуже їм вірте, цим похоронкам, — сказала вона крізь сльози. — Он сьогодні принесла Галушисі листа від її сина. Пише, що був разом з вашим Василем. Пише, що відкопали його на другий день після бомбожки, пораненого в спину і в груди осколком, і відправили пароплавом у Севастополь.

— Живий Василь? — перепитав Дмитро Іванович, ніби не чув чи не повірив. Обличчя у нього потемніло, а голос послабшав, наче дядько охляв. — Живий, кажеш, наш Василь?

— Підете он до Галушихи та самі почитаєте. А похоронку — раз! Виписали й послали.

— Тут ось про Серьогу, а тут про Романа пишуть... — дістав Сіраш з кишені такого ж самого конверта. — Що обоє вони вроді б то той... Так ти ж, Фросино, про ці похоронки, будь вони неладні, ні гугу... Щоб, значить, Ялина не взнала. Бо пропаде. Не витримає, видать. Ага... — Дмитро Іванович скинув картуза, відкотив клейончасту прокладку навпроти козирка, показав відпороту підкладку під нею й засунув туди похоронку. — Ось бачиш, де тепер своїх синів ношу? Бачиш, Фросино? Цілих трьох!

— Не трьох! Кажу ж вам, що Василь живий, у Севастополь відправлений.

— Ну, а хоч би й двох? — сказав Дмитро Іванович. — Хіба це мало, Фросино?

— Куди там, — сказала Фросина Бугай і знову заплакала.

— Отож я й ношу їх тут, у картузі, щоб Ялина не знала. А ти ж, голубко, гляди не кажи нікому. Сам, один буду тліти за ними душею. І ненависть свою до фашистської банди теж сам колахатиму...— Сіраш пройшов повз Фросину, наче вже й не бачив її. Наче її тут і не було. Пройшов кілька кроків, заточуючись, почав діставати хустку з кишені й ніяк не міг дістати.

Отже, Галушин пише, що, мовляв, не вбито Василя, а тяжко поранено. Як би не тяжко, а все ж краще, ніж смерть. Хоча дорога до Севастополя морем ого-го яка довга та небезпечна, коли він, отой проклятий фашист, у небі просто по головах ходить, як писали вже не раз степівчани-фронтовики. Але ж надія зостається. А ті вже... Поминай як звали. Були і нема. Такі гарні хлопці, що й не віриться, щоб їх отак просто не стало й вже не буде ніколи. Петро. Тепер Роман і Серьога. Василь. Ну, нехай, може, й справді, поранений — помучиться та й видужає. Ще й калікою, може, не стане. Та й додому повернеться. А ті вже... Петро, Роман, Серьога — трьох синів позбути-ся! А війна ж тільки починається і, видать, буде довга, раз наші аж до Дніпра відступають.

Ну, та яка б не була довга, який би не був ворог жорстокий, все одно, все одно... Так йому не минеться. Так йому це не вдасться, щоб нас завоювати! Ще уміється він на нашій землі власною підлою кров'ю, ще побіжить, як пес шолудивий, з нашого степу, ще віділлються йому слези батьків і матерів, смерть синів наших...

Про Андрія чуток не було. Про Павла й говорити вдома нічого: де та Москва, де та Балтика, на яку його нібито послали з Наркомату Військово-Морського Флоту. Про Романа й Серьогу теж мовчати треба. Нічого не чути й про Віктора, що лише цього року пішов у ремісничє училище № 1 при суднобудівному заводі в Миколаєві. Останнім часом завод щодня бомбардували — аж сюди доланали глухі вибухи авіабомб.

З села забирали весь час людей на війну — навіть механізаторів. Привозили військкоматівські повістки просто в степ, знаходили трактористів і комбайнерів у загінці, й ті, навіть не переодягнувшись, їхали в район і вже не поверталися. Треба було на ходу підняти мобілізованих молодими причіплювачами, а то й самому ставати за штурвал комбайна, доки заміна знайдеться.

Єдиною радістю донедавна було Дмитрові Івановичу те, що Павло поїхав, а Тоня з Оленкою залишилися, бо

виїхати в Ленінград не змогли, а тепер думалося: що буде з ними? Чи відправляти їх в евакуацію, чи залишати вдома? Худобу вигнали з села на дніпровські переправи ще минулого тижня. А зараз повезуть туди ж і комбайни тракторами. Трактори ходять повільно. Шість кілометрів на годину — далеко хіба заїдеш? Хоча ж до Херсона всього шістдесят кілометрів, та чи дадуть ті гаспиди проїхати й цю відстань, чи не перехоплять у дорозі?

— Куди там тій Тоні рипатися, та ще з дитиною,— казала тітка Ялина.— Хай уже сидить тут. Як не буде, а в батьківській хаті, разом усі. Гуртом не так страшно.

Ще не відомо, скільки це триватиме, але Дмитро Іванович вірив, що країну нашу завоювати неможливо, що фашистів неодмінно поженуть назад.

— Зоставайся, дочко,— сказав Дмитро Іванович за вечерею невістці.— Село наше глухе, німців тут не буде, я певен, бо далеко Степівка від міста, далеко й від залізниці, від важливих доріг. Фронт перейде та й затихне. Якось воно буде. А в дорозі чого не трапиться: і бомбардування, й артилерійський обстріл, а то й танками всіх вичавлять.

— А як дізнаються про Павла, що він у Наркоматі Військово-Морського Флоту служив?

— Хто там дізнається,— заспокоював її Дмитро Іванович.— Я завжди вам говорив, щоб помалкували, от у селі мало хто й знає про це. А якщо й знає хтось, то не думаю, щоб так уже й побігли з доносом до німців. Не вірю, що серед наших людей знайдеться хоч один такий.

— Та Стешко ж перший побіжить,— сказала тітка Ялина.— З деякими виселенцями нащодавно повернувся, в акурат під війну — наче спеціально! Думаєш, він тобі Душпента забув? Чи розкуркулення прости́в?

— Що ж, залив я йому сала за шкіру, це правда,— міркував тепер Сіраш,— але ж і Стешко повернувся вже інший, не той, що був колись. Дітей повивчав на льотчиків та інженерів. Ні, ні, не той Стешко, не той. Не може бути колишнім. Не зовсім же дурний чоловік, бачить, що й до чого. А раз бачить, раз тямить, значить, не піде фашистам доносити.

Тоня плакала й хвилювалася. Дмитро Іванович заспокоював:

— Зроблю все, щоб вас не займали. Чуєш? Не плач, не рви душу. Вже як я сказав, то зроблю, будь певна. Хіба ж у мене є хтось рідніший за вас? Ну, буде, буде.—

Він навіть поцілував Тоню й пішов на степ, як ходив завжди, відколи став полеводом колгоспу.

Вже були виведені комбайни із загінок і згромадились біля току, споряджаючись у дорогу: підводились транспортні візки під хедери, змашувалися колеса, знімалися з хедерів мотовила, вкладалися й кріпилися, як і належить. Все робилося без зайвих перемовлянь, тихо, зосереджено й швидко. Під стіною нескошеної пшениці стояла райкомівська емка — Романов був уже тут. А де з'явиться секретар райкому; там усе робиться швидше й чіткіше, без зайвої балаканини. Це Дмитро Іванович помітив давно. Відколи Романов став секретарем райкому, бачились вони рідко, але почуття дружби й взаємної приязні залишалися беззмінними. Тільки вони мовби забувалися через те, що рідко тепер було в них спільне діло. Без діла ж для обох ніяких стосунків не існувало. Здавалось, назавжди одійшло в небуття давнє їхнє приятелювання, та дивна симпатія, що рідко виникає між такими нерівними за віком людьми, та далека й глуха ніч в очих самих степах, коли Дмитро Іванович вивозив Романова своїми кіньми на Грейгове. Гай-гай, все нас кидає й тікає від нас, як і молодість, не оглядаючись, і не вернеться більше ніколи...

— Швидше, швидше, товариші,— квапив комбайнерів Романов.— Хто хоче забирати родини, негайно їдьте в село. Моя машина до ваших послуг.

— Тут хоч би самим проскочити та техніку німцям не лишити,— сказав Артем Поточилів — знаменитий механізатор Явкинської МТС.— А баба вхопиться за хатній скарб, а там ще й корову до комбайна прив'яже — капець! Не назавжди ж їдемо...

— Тоді вирушайте негайно, бо часу в нас обмаль, а швидкість свою ви знаєте...

— Я готовий хоч зараз,— сказав Поточилів.

— Я — теж,— почулося від іншого комбайна.

— І я...

— Ну, то з богом, Артеме Гавриловичу,— сказав Петро Копистка, і комбайни один за одним рушали по дорозі на Херсон, кожен довгий-предовгий, з хедерами, розвернутими вповодж, неповороткі й безпорадні на дорогах степові кораблі.— Дожену вас у Снігурівці, а може, й раніше,— кричав услід Петро Копистка, хоч за ревищем тракторів навряд чи його й почув там хто-небудь.

Тік спорожнів, і в степу незабаром стало тихо. Так тихо, що чулося потріскування в перестиглих хлібах: чи

стебла, зволожуючись від нічної роси, випростовувались, чи зерно осипалося з дорідного колосся.

— Припізналися трохи,— сказав Петро Копистка.— Навряд чи й проскочать. Раніше треба було вирушати, так команди ж не було,— розводив він руками.

Романов нічого не відповів, повернув голову на Сірашеві тихі й неквапливі кроки, всміхнувся привітно.

— Думав, уже не прийдете,— сказав він.— А ви мені потрібні як ніколи.

— Думав, ви вже забули мої слова: як буде, мовляв, непереливки...

— Я ваші слова запам'ятав, Дмитре Івановичу.— Романов узяв Сіраша під руку й повів до машини.

— А пшеницю ж коли палитимемо? — спитав Копистка.— Вже он, бачте, на аеродромі нафтобаза спалахнула.

— Бодай і не дожить до такого,— зітхнув Дмитро Іванович.— Але, якщо вже так треба, можете їхати. Я сам запалю... І зерно на току, і пшениці нескошені.

— Вам палити не випадає тепер, Дмитре Івановичу,— заперечив Романов.— Якнайретельніше будете гасити те, що ми підпалимо. Та не самі, а так щоб півсела тут було й бачило, як ви очолили те гасіння і врятування хліба, бо вам, Дмитре Івановичу, й настала саме пора послужити партії. Треба йти вам на службу до німців.

— Треба, то й треба,— не здивувався Сіраш, ніби давно готувався до цього.

— Колгоспи вони в нашій зоні не розпускають, перетворюють їх на сільськогосподарські общини. Ви повинні за всяку ціну лишитися або старостою общини, що було б найкраще, або стати старостою села.

— За старим Петром Стешком не встигну.

— З'явився-таки? — роздумливо спитав Романов і наче аж посмутнів.— Хай він в управі порядкує, а ви в своєму колгоспі лишайтесь хоча б полеводом чи завгоспом. Бо що головне? Головне — створити продовольчі запаси й зберегти коней. Продовольством будете забезпечувати миколаївських товаришів...

— Сам возитиму, чи як?

— По всякому буде. Я вам лишаю тут кілька адрес. Ви їх запам'ятаєте, щоб не носити при собі. Під виглядом базування ви завжди зможете одвезти в Миколаїв борошно, картоплю, сало, м'ясо, якщо, звичайно, матимете від окупантів відповідні документи. Заради них і треба йти на службу до німців.

— Ясно.

— Коли почнуть діяти підпільні райком і обком партії, коли розгорнуть діяльність диверсійні групи, виникатимуть різні ситуації. Для нічних рейдів, особливо в заметіль і в усяку негоду, будуть потрібні коні. Щоб вони були у вас напоготові. І то найкращі коні, щоб на них і догнати можна було будь-кого, і втекти будь від кого. А краще за вас ніхто, мабуть, коней не знає. На вашу допомогу розраховують і тут, у районі, і в Миколаєві. Пароль буде: «Висне небо синє». Відзив: «Синє, та не те».

— Цей вірш пам'ятають усі з дитинства. Німоті, звичайно, ні колоска не можна лишати. Але ж наші люди зостаються? Як же їм жити?

— Для наших людей залишимо,— сказав Романов.— Тільки ви вже тут постарайтесь, щоб якомога більше хліба було вивезено з токів, розібрано по хатах, поховано в ямах. Щоб не лише на цей рік вистачило, а щоб на всю окупацію люди запаслися. Німці не одразу зможуть настановити свою адміністрацію. Значить, в оці перші дні треба хліб із токів вихопити.— Романов помовчав.— Здається, все,— поміркував він уголос.— Про нашу розмову навіть Петро Копистка не знає, бо вже десь у селі нишпорить. А сторожа ми відразу додому послали. Так що тільки небо та зорі бачили нас тут.

Сіраш мовчав, все ще про хліб думав.

— Палити самі будете? — спитав з недовірою.

Романов засміявся.

— Мені не з руки, Дмитре Івановичу. Запалять хлопці перед світом. На дальнім току. А тут не займуть. Щоб до села ближче було возити. Дайте розгорітися добре, а тоді в дзвін ударите, яким ми колись скликали сільські сходи...

— Дзвонів давно вже немає. Познімали того ж року, як ви поїхали в Харків учитися.

— Ну, то верхи обскачете хоча б свій бік, піднімете людей, а головне — покажете, як стараєтесь врятувати хліб від більшовицьких паліїв. Та глядіть не переграйте. Палиці не перегніть, будь воно неладне, як ви любляете говорити. Тяжко мені залишати вас і давати таке доручення...

— Про те, що тяжко, тепер, Мишо, говорити не слід. Бо кому ж воно легко? Тепер тільки про діло й говорити, й думати треба. А діло в нас одне: як його, супостата, спинити хоча б на Дніпрі, а потім турнути так, щоб аж

у Німеччині своїй опинився. Буде ж, як думаю, це чи не буде?

— Буде, Дмитре Івановичу. Неодмінно переможемо! І витерпіти все можна заради нашої перемоги. Народ наш витривалий. І вірить партії.

— І ти мені вір, Мишо, спокійно їдь собі. Зроблю все як треба. Не сумнівайся. Чорно нищитиму фашистську наволоч. Життя свого не пошкодную за те, що ми в таких трудах завоювали в громадянську й збудували вже після війни. Коли живеш день у день при нашій рідній Радянській владі, то наче й не відчуваєш, яке це щастя жити при своїй владі, вільно й щасливо трудитися, вирощувати хліб і дітей... А прийшов край мирному щастю...

— Це ненадовго,— сказав Романов.

— Знаю, Мишо, що не назавжди, але скоро його, катюгу, ми не повалимо. Сильний гад. Пре гарматами й танками — світу божого не видно. А я ж кажу, що не важно — надовго, ненадовго, а коли ось настав цей час, бачиш по-справжньому й по-справжньому відчуваєш, що немає на світі нічого дорожчого для нас, як рідна Радянська держава, влада наша Радянська, і Ленінові заповіді приходять на згадку, й кожне ленінське слово стає тобі ще миліше й дорожче, ще значніше, ніж досі. Бо не знайти нам і під білим світом правди, вищої й правдивішої за ленінську правду! А вони думають нас отак собі завоювати, та й уже. Я ж їм, крім усього, ще й за синів мститиму. Чули ж ви про моїх синів?

— Знаю, Дмитре Івановичу,— сказав Романов, зітхнувши, й проти місяця уважно й довго розглядав циферблат свого годинника.— Мені військком Лисенко доповідав. Радився: повідомляти чи не повідомляти? Може, це вас надломить? А я сказав: повідомляти! Бо знаю вас добре. Найгірша правда солодша за найсолодшу брехню. Ви й самі не раз це говорили.

— Ой, гірко... Так ще неначе не було. За те я став такий лихий та лютий, що вже не діждуся зустрітися з ними та душу свою одвести — горить вона в мене від ненависті до фашистських бандитів дужче, ніж до білої сволоти горіла. Ну, вам пора, Мишо,— сказав Сіраш і ступив до Романова якимось боком, несміло.

Вони обнялися, обоє схвильовані й стримані, Романов трахнув дверцятами, вжикнув стартером і, зірвавши емку з місця, зник у відсвітах далекої пожежі, що гналась за ним до самої переправи, навіваючи тугу.

У Степівку заїхали десь опівночі — жоден собака не обізвася: вже до машин звикли, в тому числі й до таких, що з'являлись в селі вперше.

— Заскочимо до моїх старих,— запропонував несміло Андрій Стрепетову, не дуже й сподіваючись на згоду полкового комісара в таку глуху ніч і в такій обстановці.— Перехватимо щось на дорогу...

— Заглянути до батьків — святе діло,— сказав комісар,— а дорога хто ж його знає, яка буде довга, то й підкріпитись не завадить. Веди, лейтенанте, бо, може, батьків надовго залишиш...

«А може, й назовсім»,— подумалось лейтенантові Сірашу.

Іншим подумалось те ж саме.

Всі одігнали якомога швидше цю осоружну й непрохану думку, не дали їй вилитися в слова, не сказали нічого, доки й у двір в'їхали. А в'їхавши в чисто заметений сірашівський двір, залитий місячним сяйвом і через те мовби аж білий, виставили двох вартових — на вулиці і в городі, звідки проглядалися гребля й шлях на Херсон, почали знічев'я розминатися, доки Андрій шаснув у сіни, а далі в хату — будити батьків. Та хіба ж наших батьків коли-небудь треба будити? Вони вічно не сплять, вічно нас виглядають і з мирних доріг, а вже як дітей їхніх водить доля дорогами війни, то й зовсім не сплять наші батьки й матері — скрізь за нами їхні віщі душі назирці ходять.

Тому-то, як тільки Андрій у темні сіни ступив, зразу ж назустріч йому — батько з хати. В темряві — лап! — за плече теплою зі сну рукою і голосом тихим та ще за руку теплішим:

— Андрій,— скоріше видихнув, ніж промовив Дмитро Іванович і повторив:— Андрі-і-й!...— Руку намацав, потиснув несильно й роздумливо — Андрієві здалося: от-от поцілує батько.

Не поцілував. Ще й за другу руку повище ліктя взяв делікатно, підштовхнув у хатину, до матері.

— Чуєш, стара, Андрій наш прибився,— ледь чутно прошепотів Дмитро Іванович, немов боявся когось розбудити стороннього в своїй спорожнілій хаті чи не хотів, може, материну й свою, батьківську, радість несподівано сполохнути.

А мати хату перебігла, Андрієві на груди впала, обняла і, не дістаючи його обличчя, цілувала пропахлий

порохом і пилом шорсткий пелехатий маскхалат, напнутий на її сина війною, і плакала.

— А я чую — машини в двір, — бубонів сам до себе Дмитро Іванович, осміхаючись. — Думаю: хто воно так пізно? А воно он хто...

Він мотнувся на двір, привітався до всіх разом і кинувся до басини по воду, не питаючи й не ждучи, щоб хтось попросив: сам був на війні — на все життя запам'ятав, що таке вода на марші.

Витягнувши, подав першому полковому комісарові, а Стрепетов латунну квартиру з рук у Сіраша прийняв, подякував і подав своєму напарникові-водієві. Той випив воду всю до краплі, теж подякував і передав порожню квартиру Стрепетову. Полковий комісар зачерпнув з відра, поквалливо хильнув — пив чи не пив, Дмитро Іванович не розібрав, а Стрепетов квартиру найближчому передав.

— Пийте, товариші, — звернувся до бійців, — та вартових не забудьте напоїти! — І вже суворіше й тихше наказав: — Лейтенанта Сіраша до мене, — і лискучі свої брови під місяцем насупив, посуворішав на очах, аж здригнувся Дмитро Іванович Сіраш — одразу війну громадянську й службу свою армійську пригадав, і дивне звертання до сина ніби й не здивувало його в своєму дворі, а порадувало: полковому комісарові потрібен його Андрій — значить, взагалі потрібний на цій війні чоловік.

— Слухаю, товаришу полковий комісар, — легко вибігши з хати, виструнчився перед Стрепетовим Андрій, хвацько й ніби весело кинувши руку до скроні, і серце суворого Дмитра Івановича здригнулось знову, тепер уже від гордості за сина.

— Взяти прапор, — сказав полковий комісар Андрієві по-статутному суворо й відчужено.

— Єсть, — кинув Андрій правицю до скроні і, круто розвернувшись, побіг до машини, а полковий комісар, уловивши на собі погляд Дмитра Івановича, розслабився, бо й сам стояв виструнчившись, зійшов з місця й гукнув услід Андрієві, буденніше й простіше: — В хату несіть.

І взявши Дмитра Івановича під руку, рушив до хати.

— Як вас звати? — спитав він, зайшовши з Сірашем до світлиці, в якій уже порядкувала, зсуваючи й застиляючи столи, тітка Ялина.

— Дмитром Івановичем величають, — усміхнувся Сіраш, розглядаючи шпали в петлицях полкового комісара. — А дружину — Ялиною Леонтівною.

З прапором у брезентовому чохлаі зайшов у світлицю Андрій, хотів його стойма до ноги поставити, як рушницю, та довге, пофарбоване червоно дrevкo з золоченою верхівкою на кінці сягнуло майже через усю хату.

— Тримайте за той кінець,— сказав Стрепетов, узявшись за вершечок, швидко і вправно розв'язав і зняв цупкий чохол, з-під якого величаво й ваговито, з ледь уловним вологим шелестом випорснуло й, розгорнувшись, не впало, а скоріше — пролилось на долівку рубіново-червоним оксамитом знамено нещодавно сформованої Вісімнадцятої армії, й само новісіньке, з голочки. Долівки воно не сягнуло — Стрепетов і Андрій не дали: ніби змовившись заздалегідь, ривком викинули руки з дrevком угору, під самісіньку стелю, і прапор розпрямився, сяйнув на всю хату тривожно-яскраво, переможно-врочисто — вся вона сповнилася спалахом подвигів, звитяги й самовідданості, озарилася далечішню армійських неміряних маршрутів. В сірашівській хаті запахло тими далекими й високими місцями, де такі прапори виготовляються й затверджуються, і золотий відблиск Серпа й Молота в горішньому кутку, веселкові барви вигаптуваного в центрі кола з двома профілями, відомими й близькими кожному, торкнувся не так очей, як серця Дмитра Івановича, він виструнчився, немов зачувши звук труби з далекої своєї Першої Кінної.

— Святиня наша,— прошепотів Сіраш, нахилився й поцілував прапор, сяйнувши лисиною, а тітка Ялина заплакала вголос, прикривши обличчя фартухом.

— Та на кого ж ви нас покидаєте,— похитуючись і не відкриваючи обличчя, квилала вона, мовби вже покинута й самотня у своїй хаті, осяяній небаченою врочистістю армійського прапора, присутністю полкового комісара і її Андрія.

— Замовкни, Ялино,— тихо сказав Сіраш,— не рви нам душі. Нікому тут не легко зараз.

Стрепетов вправно й швидко відв'язав прапор від дrevка, склав його вчетверо і передав Андрієві:

— Бери, лейтенанте, й винеси до своїх, що б з нами не сталося.

Андрій теж поцілував прапор, глянув полковому комісарові у вічі, на батька й на матір подивився:

— Я його на грудях сховаю. Дайте, мамо, в щось загорнути.

Метнулася тітка Ялина до скрині, дістала біле як сніг

простирадло, на столі простелила, обмотала згорнуте знамено, щоб Андріїв піт не проник. Андрій же тим часом — гімнастерку з себе, спідню сорочку розправив, а Стрепетов з рук у тітки Ялини взяв загорнутий в простирадло прапор, обкутав ним груди Андрієві, Дмитро Іванович наготовленим заздалегідь ремінцем обв'язав сина, подав йому гімнастерку, наготувавши, як колись подавав малому щойно куплену нову сорочечку: Андрій руки тільки в рукав просунув — а батько йому гімнастерку на голову накинув — раз-два — обсмикнув донизу й подав новенький рипучий пояс із портупеею.

— Поясом і портупеею добре затягнись,— радив батько, прискіпливо оглядаючи сина,— отак-о,— приказував, доки Андрій влезив у своє командирське ремінняччя.— Ніхто й не подумає...

Дмитро Іванович несподівано поцілував його, а тітка Ялина тут як тут: перехрестила сина, в шоку чмокнула:

— Спаси, сохрани й помилуй, царице небесна,— сказала вона й заплакала знову.

— Куди ото ти з своїми царицями небесними та хрестами,— обурився Дмитро Іванович,— на нас он прокляті фашисти з хрестами йдуть.

— Мої хрести від дідів та прадідів наших,— сказала, плачучи, тітка Ялина,— а їхні від сатани...

— Усі вони однакові,— хотів ще щось дошкульніше сказати Дмитро Іванович, та полковий комісар узяв його знову під руку, одвів до дверей, щоб утихомирити.

— Час не жде, Дмитре Івановичу. Дайте мені, якщо знайдеться, такого-сякого інструменту: напильничка, тисочків. Мені б одну штуківину полагодити...

— Знайдуться й тиски, й напильника знайдемо,— відповів Дмитро Іванович, кивнув тітці Ялині, щоб приготувала їсти, і повів Стрепетова в сарай, де в нього справді був-таки верстачок із тисками й набором слюсарного інструменту,— й наждак ось ножного приводу є. А вам що там майструвати? Може б, я взявся, а то не з руки якось, щоб полковий комісар...

— Вам з такими штуками діла мати не доводилось,— сказав Стрепетов, розстібаючи чохла, закасуючи рукава білосніжної спідньої сорочки.— Ви йдіть собі порайтесь, бо в нас лічені хвилини,— сказав він Дмитрові Івановичу, а сам дістав з емки трофейний німецький кулемет МГ-34— довгий, тонкий, з хижими розтрубами й прикладом у формі хвоста акули, розібрав і почав шукати дефекту:

Дзусов, передаючи ручний кулемет ворога, попередив, що в затворі щось заїдає.

Стрепетову досить швидко вдалося знайти вищерблену при заклиненні патрона деталь шептала, яке, очевидно, чимсь силоміць вибивали, аж завусенець з'явився — він тепер клинив затвор кулемета намертво. Напильник, навіть найдрібніший, рейнського металу не брав — довелося застосувати точило з ножним приводом. Оброблена й відшліфована деталь шептала стала на своє місце і більше не заїдала. Стрепетов змастив кулемет рушничним маслом, кілька разів клацнув для перевірки, одніс кулемет у машину й заходився мити руки. Тут саме й вийшов Дмитро Іванович.

— Ходімо, бо вже ячня стигне, — сказав він, подаючи свіжого й чистого рушника.

— Вмившись і витершись, почуваю себе, як на святі, — сказав комісар, віддаючи Дмитрові Івановичу рушника й влазячи у шорстку гімнастерку.

— Це ще молодість у вас бродить, — сказав Дмитро Іванович. — Скоро перестане: клопотів і втоми прибавиться — нічим не змиєш. А нас же надовго покидаєте чи на осінь можна сподіватися?

— На цю осінь не ждїть, — сказав Стрепетов, зупинившись перед розчиненими навстіж дверима, в які його пропущав Сіраш. — А повернемося обов'язково.

— Це я й сам знаю, — недбало кинув Дмитро Іванович, і в його голосі полковий комісар вловив гірке розчарування. — Раз прориваєтесь через ворожі заслони, гімнастерку вам належало б змінити на простішу якусь, а то мало чого: здалеку можуть помітити, що ви комісар...

— Мені її держава не для ворогів видавала, а щоб перед своїми достойно тримався, — сказав Стрепетов і, переступивши поріг, побачив за кількома зіставленими й накритими білою скатеркою столами всю свою команду.

Два місяця на покуті були вільні, і Дмитро Іванович повів Стрепетова туди. Посадовив полкового комісара на найпочесніше місце.

— Гірка ваша дорога, — сказав Дмитро Іванович, не сідаючи. — Здається, в цій хаті у таку дорогу ще й не проводжали ніколи...

— А бач же, й з гарної не всі повернулись, — схлипнула тітка Ялина й закрилась фартухом.

— Життя така штука, — продовжував Дмитро Іванович, ніби не почув дружину, — дороги нам посилає

саме ті, що не ждеш. Отож щоб дорога ваша вернула й назад, до границі.— Дмитро Іванович вклонився й запросив вечеряти.

Випили дружно, повечеряли швидко, попрощалися коротко, і ось уже Андрій з двома товаришами — в мотоциклі, полковий комісар з мовчазним молдаванином — в емці, решта бійців — у полуторці з кулеметом на тринозі, а мати — при синові: в шоку поцілувала, нагнувшись до низенької люльки, в якій несподівано зручно й легко вмістився її високий та дужий Андрій, мотор торохтить і мотоцикл нетерпляче здригається.

— Хотілося б заїхати, з Одарочкою та дітьми попрощатися, та ніколи, мамо,— сказав суворий Андрій.— Не до прощань і не до провідувань зараз.— Він махнув тому, що сидів за кермом, першим виїхав із воріт, за ним рушила емка, за емкою — полуторка, греблею прошмигнули й щезли за селом у розливів зрілих хлібів, і, оглянувшись по двору, тітка Ялина не побачила поруч свого Дмитра Івановича — не зогляділась, коли й в емку сів до комісара найглухішу дорогу показувати.

— На Ставицький колодязь держи, Андрію,— чула його голос, коли вже завелися мотори, а тепер, бач, і самого нема. А серце ж як не вискочить, так би й полетіла сама за тим мотоциклом, та хіба ж за ними вгонишся?!

Доїхавши до Ставицького колодязя, що дико чорнів між хлібами колючими нетрями тернових і шипшинових чагарів, Андрій зупинився, підждав емку.

— А тут як їхати, тату? — спитав він.

— Оцією дорогою,— показав Дмитро Іванович, вийшовши з машини, на ледве примітний слід через забур'янену балку висохлого ставка, понад прорваною гребелькою, що давно вже розсілась від дощів і негоди.— Шпар отак-о, прямо на Червону Долину — тут ніякий чорт не проїде, бо не знають цієї дороги: її накочують раз на рік, коли возять зерно від комбайнів. Так і піде посеред відкритого поля — ніхто вас не перехопить та ніхто й засаду не влаштує. А попід лісосмугами, Андрію, остерігайся їхати. В лісосмузі вони вас і танками можуть вислідити, і чим завгодно. А за Червоною Долиною там тобі люди покажуть, як зручніше й безпечніше доїхати до Інгульця. Ну, щастя вам,— сказав Дмитро Іванович, подаючи руку Стрепетову, що вийшов з емки попрощатися.

— Кавунів на дорогу поклали? — спитав Андрій, підійшовши до батька.

— Не поклав, сину,— відповів старий Сіраш.— Немає кавунів... Так рано залишаєте нас, ще й баштани не визріли...

Андрій коротко обняв батька, мовби засоромившись, одразу ж одійшов до свого мотоцикла, а Стрепетов тільки головою покрутив, ніби в нього зуби заболіли, довго й здивовано дивився на Дмитра Івановича, наче пізнавав чи хотів запам'ятати його обличчя надовго.

— Ждатимемо вас достойно, не майте сумніву.— Він круто обернувся й пішов навпростець — не в село, кудись у степ, в якому був наче вдома.

— Спасибі, батьку,— крикнули бійці з полуторки,— щасливо залишатися та й нас діждатися!

Дмитро Іванович не оглянувся — одразу немов розтанув, тільки колосся ще погойдувалося на його слідах.

Степ без нього став ніби чужіший і настороженіший.

Рушили ненаїждженою, порослою споришем рівнеюкою дорогою, тягнучи за собою тіні й зовсім не лишаючи пилу в просторій місячній ночі, в якій видно було майже так далеко, як удень, а дорога вела їх і вела все глухим степом, осторонь сіл і польових станів, і навіть лісосмуги темніли хтозна-де.

Іхали без світла, бо було видно не те що дорогу — кожену травинку на ній, і за годину-півтори почали спускатись у балку. Потягло вологою, запахло комишами й кугою, за поперечною лісосмугою блиснуло плесо ставка чи річки.

На краю лісосмуги Андрій зупинився. Стала й емка. Зупинилась полуторка: за лісосмугою, трохи праворуч, лишалось село, що біліло стінами проти місяця, дорога ж, петляючи, йшла схилом балки все нижче та нижче, забираючи ближче до села,— мабуть, на греблю, що ховалась у затінку густих верб. Тут, біля лісосмуги, вона перетинала добре наїжджений грейдер, що йшов паралельно річці, понад лісосмугою, і виводив, очевидно, на Снігурівку, якщо звернути по ньому праворуч.

На грейдері Андрій помітив відбитки танкових гусениць і тому зупинився.

— Танки пройшли в село,— сказав він полковому комісарові Стрепетову, зійшовши з мотоцикла й уважно вивчивши сліди на дорозі.

— Наших танків тут не може бути,— сказав Стрепетов.— Корпуси обох армій пішли на херсонські й бериславські переправи. Це німці.

— Звідки ж вони вийшли сюди? — дивувався Андрій Сіраш, що тут став просто лейтенантом Сірашем, бо дід його був уже далеко і мати й батько, для яких він був просто Андрієм, залишилися там, а тут були тільки його підлеглі та полковий комісар Стрепетов, якому він підлягав сам, скільки б його не любив.

— А вийшли вони з-під Снігурівки, — сказав Стрепетов, обережно освітивши ліхтариком карту, розгорнуту на колінах. — Кажали ж розвідники, що авангарди Хубе до Снігурівки під вечір дійшли. Що це за річка? Невже Висунь? На карті вона ледве зазначена — показано, що влітку пересихає.

— Оце вона й є, — сказав Андрій. — Щоб не пересихала, її в селах греблями перепинають — роблять проточні ставки. То що? Вдаримося й ми на Снігурівку? Приєднаємось до своїх?

— Уявляю, що там робиться на переправі через Інгулець, — сказав полковий комісар. — А головне — вони йдуть на Херсон і Берислав, а нам треба на Дніпропетровськ прорватися. Тим більше, що за Висунню й на Інгульці німців у цьому напрямку немає: вони в Кривому Розі були чотирнадцятого й звідти проривалися на кременчуцькі переправи. Давай, лейтенанте, на греблю — вони тут нас не чекають. Хіба що пост виставили, а самі в селі сплять, сил на завтра набираються. Зарядити зброю, кулеметникам зайняти бойові пости! Лейтенант іде головним. Як тільки зупиняться, рубайте їх з ручника, по можливості з найкоротшої відстані: вони вас приймуть за свого. Полуторка йде за лейтенантом Сірашем. Бути готовим до стрільби вперед і назад, якщо буде погоня. Ми прикриваємо, — висунув комісар трофейного кулемета, схожого під місяцем на акулу чи якусь іншу хижу рибу, тоншу й ще лютішу.

— Дозвольте, товаришу полковий комісар... — почав було лейтенант Сіраш.

— Все правильно, лейтенанте, — обірвав його Стрепетов. — Якщо я піду за вами, полуторка перекриє мені сектор обстрілу і в разі погоні один кулемет у нас лишиться бездіяльним. Вперед, лейтенанте!

— Не відставати, — наказав лейтенант водієві полуторки.

А полковий комісар пояснив:

— Головне — прорватися за річку. А там ніякі танки нам не страшні на таких сухих і наїжджених дорогах:

у них запас ходу малий, не доженуть. Мотоциклістам же з трьома кулеметами ми не дамося. Рушили, Сіраш, поїхали!

Легко й весело покотив мотоцикл лейтенанта Сіраша навскоси схилом балки до греблі — низенький, ледь помітний поміж хлібами, що тісно присунулись тут до самої дороги. Лейтенант у колясці прикипів до кулемета, і на його широкій спині вилискувала під місяцем новесенька портупея, що не встигла ще витертися й потьмяніти. Позаду водія сидів боєць, поклавши йому на плече дуло автомата ППД, готовий теж в одну мить вистрілити, дати чергу. Проте пост, який німці виставили на початку греблі в густих заростях верб, прогавив появу мотоцикла: вартовий і підварток, очевидно, здрімнули чи, може, запізналися з вечерею, а мотоцикл схилом балки котився безшумно, з вимкнутим двигуном і зчепленням, та так і викотився з високих хлібів просто на них — вони й писнути не встигли, крикнули своє «гальт!» уже Андрієві в спину, та він навіть не оглянувся, бо знав, що на недолугий сторожовий пост уже накочується полуторка зі спареним кулеметом, яким хлопці збрюють німецьких автоматників першою ж чергою.

Черги, однак, Андрій не дждався, почув знову повторені крики «гальт» — не так погрозливі, як розгублені, і в кінці греблі різко розвернувся на сто вісімдесят градусів, щоб прикрити хлопців з полуторкою та емку полкового комісара, що саме вїхала на греблю й шваркнула першою могутньою чергою скорострільного МГ-34 по верболозу, з якого навчені й бували в бувальцях автоматники зупиняли їх, не демаскуючись, дурнувато не вискакуючи під колеса й кулеметні черги, так гарно наготовлені на них. Затаїлись, примовкли, і тепер емці проскакувати повз них було небезпечно: з двох автоматів вони зрешетять її в упор. Емка зупинилася перед греблею, відруливши ліворуч, і сховалася за протилежним їй схилом — так, що автоматникам, якби вони схотіли дати по ній прицільний вогонь, довелося б вийти на греблю. Щоб випередити їх, Андрій ризонує з ручного кулемета Дегтярьова спочатку вздовж спорожнілої греблі, нараз вкривши її задушливим порохом, збитим кулями, і порох той, просвічений місяцем, завис в абсолютній тиші нерухомою пеленою, майже зовсім закривши на якийсь час греблю від очей автоматників сторожового поста.

— Давай! — крикнув Андрій водієві емки й дав другу

чергу по зарослому вербами скосу греблі, де й затаїлись вороги, не озиваючись. Саме те, що вони не озивались, не відстрілювалися, аби стріляти, свідчило, що це заядли вояки з мотополку танкової дивізії Хубе, що вони вичікують моменту, аби вдарити напевне й з найменшим для себе ризиком, і їх треба було блокувати вогнем якнайпильніше. Мабуть, це розумів і полковий комісар, бо він раптом вискочив з емки, кинув свій кулемет на зріз греблі, ліг за ним, широко розкинувши ноги для остійливості, й кивнув водієві: паняй, мовляв, я їх не проморгаю!

Пришиті до своєї схованки Андрієвими й комісаровими чергами, німці не те що висунулися над зрізом греблі, щоб обстріляти емку, коли вона промчала повз них, обдавши хмарою куряви,— підняти голови не спромоглися. Лише скориставшись курявою, вони перемахнули греблю, щоб уникнути дошкульного Андрієвого вогню, і тут напорилися на Стрепетова: він поклав їх обох, як тільки вони з'явилися в кількох кроках од нього, вихопившись із куряви. В селі тим часом зчинився перегук патрулів, далі захряпали дверцята машин чи, може, люки танків, але полковий комісар встиг підібрати автомати обох вартових, Андрій, підлетівши за ним спорожненим мотоциклом, вихопив у обох із підсумків запасні магазини, набиті патронами, круто розвернувся й незабаром наздогнав емку й полуторку вже за косогором. Приєднавшись, обігнав їх і пішов попереду так, що полуторка ледве встигала за ним на грані всіх своїх швидкостей і можливостей, лишивши Андрієві найбільший клопіт: не втратити себе з поля зору.

— Не дуже-то й прудка коняга,— сказав про неї Андрій,— більше вісімдесяти не вижме. Мотоциклісти б нас дістали за півгодини.

— Не дістануть,— сказав полковий комісар.— Уночі вони за нами гнатися не будуть, нерозвіданими дорогами. Зачекаємо наших і поїдемо так, як їхали. Тепер уже до Інгульця. На найближчу переправу.

— А здорово ви їх,— сказав Андрій, зупинившись і скинувши газ та не вимикаючи двигуна.— Видно, практика у вас добра!

— Що ж там їх було вцілити, коли напорились самі,— сказав комісар неохоче і, як здалося Андрієві, гидливо.— Напрактикувався ще у Котовського в бригаді: вісімнадцятирічним був першим номером на кулеметній тачанці.

— Щось ви наче й незадоволені своєю роботою, — наважився не то спитати, не то ствердити лейтенант Сіраш.

— А що ж це за робота — з отакої штуки, — виставив Стрепетов поперед себе кулемета з лютим розтрубом на кінці, — зрізати, як упригул набігли на тебе. — Полковий комісар замовк і мовчки дивився, як під'їздять полуторка й емка. — Знаєш, розумом осягаєш: це — фашисти, убивці й завойовники, що принесли на нашу землю смерть, прийшли поневолити нас, а отак в упор уб'єш, і думається: одурені й отруєні фашизмом, ще, гляди, й робочі, а не якісь там експлуататори.

Стрепетов, не випускаючи з рук кулемета, легко звівся в люльці, для чогось обтрусився, мабуть, механічно, за давньою звичкою бути завжди й скрізь чистим, і рушив до емки, що зупинилася проти них на дорозі. Вже відчинивши дверцята й кинувши кулемет із стрічкою на задне сидіння, обернувся до Андрія.

— Тільки думати про це ми зараз не маємо права, — сказав він.

— Ей, на полуторці, — окликнув лейтенант Сіраш, — погоні за нами не видно?

— На дорозі все спокійно, — відповів перший номер, що стояв біля турелі за кулеметом і бачив найдалі.

Андрій забрався в коляску, поступившись місцем водієві, що надбіг уже з емки, другий боєць стрибнув на сидіння позаду водія.

— Не відставати, — нагадав Андрій водієві полуторки, проїжджаючи наперед.

Ніч була така тиха, що курява, збита мотоциклом, висіла над самою дорогою, не здіймаючись угору й не відпливаючи набік, — полуторка їхала по ній, мов по весняній мутній воді, що нуртувала врівні з колесами, а вже емці довелось добре-таки відстати: за полуторкою неслися густі вировища, що билися за заднім бортом кузова й закривали не лише дорогу — півсвіту застиляли, клубочачись низько, стелились над високими хлібами обабіч дороги.

Так їхали довго, аж ніби закрайок неба на сході став якось рідшати, доки й не посвітлів зовсім, наче його там підсвічували знизу й з обох боків потужнішим світлом, ніж місячне сяйво, що ставало дедалі хисткішим і непевнішим — тремтіло й розсотувалось у степовому просторі, мов нитки з клубка.

У тій посвітлілій східній стороні невтомні й недремні спостерігачі з полуторки помітили хмаровища куряви,

що перетинали обрій впоперек їхньому рухові, перехоплювали у безмежнім, та все ж таки й визначенім степовім просторі. Гукнули Андрієві, показуючи на ту куряву, і хоч крик у такій настороженості й порожнечі світанкового приниклого степу здався самим їм диким і неприродним, бо демаскував дужче за куряву, збиту над дорогою, за торохкотінням мотоцикла лейтенант Сіраш їх не почув. Він сам незабаром помітив колону попереду, махнув, щоб зупинилися й ждали, а сам помчав на розвідку.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Сіріло...

Впали вранішні роси на спориш обніжка, на колосисті хліба, на пилок дороги. Тіні поблякли, а запахи загострилися — кожен тепер кричав про себе, та не хотів мішатися з другими. Нескошені пшениці ще дужче запахли сонцем, назбираним з ранньої весни, ще гостріше й терпкіше запахли соняшники й кукурудзи. Навіть спориш, притолочений полуторкою вночі, подавав свої трав'янисті підпахки, а пил озивався тепер борошняним духом, немов у старому млині.

Ще лунко й вологіше, ніж досі, витьохкували перепели в хлібах і по отаві, але вже тихли їхні голоси на тлі першої високої й радісної рулади, пущеної жайворонком з-під однієї-єдиної білої хмарки, що з'явилась над степом з нічого, наче її забула темрява, втікаючи від ранку, що вставав десь за степами, хтозна й де, за Дніпром. Тихо-тихо й зябко було, бо й спини, й лиця сонних бійців укрились росю. А надто ж змокрила зброя. Змокрила, заблищала й ніби поважчала. Як і голова у Вахтадзе. Цілу ніч не склепив очей батальйонний комісар, усе ходив та ходив отим пувіцем-обніжком між двома групами, а це присів біля Дзусова, схилив голову на коліна, і солодка дрімота підступила до віч, огорнула враз, і за нею відкрилась така далечинь задавненої втоми й недосипань із самого кордону, що аж самому моторошно й млосно ставало дивитись туди.

З тої втомленої далечини донісся могутній гуркіт. Ніби хтось там відхаркував ще карпатську простуду: «Ха-ар-р-р!» І знову: «Хар-р-р! Ха-а-ар-р-р!» Аж повітря здригнулося, аж у грудях віддалося. Вахтадзе розплющив

очі й підвів голову. Дорога була пуста, але в ньому щось ніби крикнуло всередині: «Танки!» — такий могутній гуркіт, схожий на гірський обвал, могли розсипати по степу тільки танки. Були вони ще далеко, можливо, на Лоцькиному. Ночували, виходить, поруч, а тепер готувалися до бою, маючи, можливо, пряме завдання перехопити й відрізати полки 18-ї армії. А тут, як на гріх, і сам командарм недалеко, і штаб розташувався поблизу. Обіцяли відкликати, як тільки основна маса військ одійде на Снігурівку, та щось ні ракети не видно, ні зв'язківця-мотоцикліста не чути, бо не так просто й не так швидко пропустити одну чи двома дорогами цілу армію з тилами й обозами.

За першим танком гарикнув і другий, а там третій, четвертий, п'ятий. Обрій перед сходом сонця піднявся — стало видно пристанційний виселок, якийсь рух на його вулицях, і, спотворений оптичними зламами й маревом, виїхав з-поміж хат і спинивсь на околиці високий і нескладний, мов верблюд, танк чи бронетранспортер. Вахтадзе припав до бінокля, і саме в цей час бризнуло з-за обрію сонце, освітило степ, стрельнуло в зелений кучматий бік захисної лісосмуги понад залізницею, позолотило хліба, побілило хати в далекому пристанційному висілку, підтемнило броню чужого танка на околиці, і він на очах помейшав, перестав бути хистким і напівпрозорим — поважчав, потвердішав, став таким як є. Знову гаркнув, немов кашлянув спересердя, і пустив по дорозі білясте пасмо диму, змішаного із сконденсованими випарами непрогрітого двигуна.

Виселок стояв собі серед хлібів, білів стінами крізь вишневі сади-сабочки, не дуже високі, не такі вже й густі, а саме такі, як і належить їм бути шпаркого літа в південних степах України,— все було тихе й мирне в лінзах бінокля, зашифрованих суворими короткими поділками кутоміра. Наче й не ночували там фашистські зайди зі своїм смертоносним начинням. Батальйонний комісар Вахтадзе одірвав очі від бінокля й глянув поверх лінз неозброєним оком.

Виселок помейшав раптом, і танк злився з неясними обрисами далеких садів і будиночків, здався звідси зовсім нікчемним, тільки пахкав час від часу білувато-синім димом солярки та розкотисто гримів погрозливым риком, наче підбадьорював себе, перед тим як рушити сюди на нищення й сіяння смерті.

— Підготуватись до бою,— сказав Вахтадзе, оглянув-

шись на бійців, що вже всі як один прокинулися й нагодували зброю.

— Приготувати гранати й пляшки! — відгукнувся лейтенант Дзусов бадьоро і майже весело. — Без команди вогню не відкривати. Підпустимо поближче і вдаримо зненацька.

Танк тим часом рушив від висілка. За ним потяглися автомобілі. «Раз, два, три», — рахував Дзусов про себе, враз відчувши гіркоту в роті й згадавши, що з самого вечора хотілося води, та так і не зміг напитися. Бійці лежали понад дорогою, міцно притиснувшись до землі. Це були обстріляні солдати, знали оточення, проривів, контратаки — не те що в перші дні війни. Проте дивився на них Дзусов з тугою: за трьома «опель-бліцами» пахкали соляркою ще кілька танків, а це не віщувало нічого доброго.

— Треба послати зв'язківця до Джеджелава, — сказав Вахтадзе, коли, обганяючи колону, наперед вирвалися мотоциклісти й покотили сюди, ніби в гості, здіймаючи пил, швидко й весело. — Щоб не здумали відкрити вогонь по мотоциклістах.

— Тепер уже зв'язківець не встигне. Доки доповзе попластунськи, мотоциклісти раніше будуть тут. Дивіться, як шпарять. — І, підвищивши голос, подав команду: — Мотоциклістів пропустити!

Ось вони, ось. Ближче та ближче. Каски, насунуті на лоби, блищать, автомати на грудях вилискують ворожо, плащі зеленаві, мов болотяні жаби, лосняться новою клеїонкою. Котять степовими дорогами вже не першу сотню кілометрів по нашій землі. Перед путівцем-обніжком пригальмували, щось крикнули коротко й різко, немов гавкнули, з першого мотоцикла, і сталося непередбачене: два задні мотоцикли круто звернули праворуч і помчали до захисної лісопосадки, просто на Джеджелаву. Три передніх їхали далі: на кожному по троє металоголових пришельців з кучими автоматами на грудях і по ручному кулемету у люльці. Ідуть і роззираються по боках — більше зирять у соняшники. Вже порівнялись із Дзусовим, вже й минають його, піднявши куряву, за якою не стало видно ні танків, ні машин, бо висіла курява над дорогою нерухомо, а лежати доводилось низько, притиснувшись до землі щокую. І коли передні мотоцикли проїхали, раптом, як смерч, як обвал, ударив із лісосмуги зчетверений зенітний кулемет моряків. Дзусов глянув у той бік: обидва мото-

цикли наче вітром здуло із обніжка могутньою чергою майже в упор. Зате ті, що проскочили, миттю врізались у пшеницю, розвернулися до лісосмуги й дали три черги трасуючими, вказуючи танкам і бронетранспортерам напрям стрільби. Башта першого танка розвернулася у той бік і — бам! бам! бам! — з ходу по лісосмузі.

«Опель-бліци» спинилися, з них посипались, як горох, солдати, шаснули в нескошену пшеницю, розсипались цепом-цепом, відкрили вогонь з автоматів. Танки, що були за машинами, теж ударили з гармат. Лісосмуга порідшала на очах, і незабаром у ній спалахнула полуторка моряцька, все там вкрилося димом і пилом, а танки, припинивши вогонь, розгорнулися по пшениці, вслід за піхотою пішли в наступ. Зенітний кулемет більше не озивався, зате вдарила ПТР — і маленька танкетка задиміла серед поля. З неї вискочило кілька чорних танкістів, упали в хлібах. А ще чути було короткі черги ручного кулемета Джеджелави, і піхота залягла, потім пішла на зближення короткими перебіжками. Тим часом з танкетки збили полум'я, головний танк узяв її на буксир і потягнув назад, у бік Степівки. Мотоциклісти теж ломилися через пшеницю в той бік, відчувши себе непевно у відриві від своїх і боячись повертатися наїждженою дорогою: щось, може, заплізурили або й помітили засаду в соняшниках.

— По піхоті вогонь! — крикнув Дзусов і дав довгу чергу з ручника, підвівшись на весь зріст. Тримаючи кулемет перед собою, він поливав розгорнутий цеп піхоти з флангу. За ним ударили з гвинтівок бійці розвідвзводу, і німці поплазували назад від лісосмуги, під прикриття своїх танків, що стояли, розосередившись по хлібному полю, й озивались кулеметними чергами.

— За мною! — крикнув Дзусов і подався по соняшниковому міжряддю до лісосмуги понад самісіньким обніжком. Бійці кинулися за ним на виручку Джеджелави, розгорнулися фронтом до німців і знову залягли.

І тут вдарили міномети — найстрашніша протипіхотна зброя. Засмерділо ідко й невблаганно сіркою, толом і смертю. Це були ротні, 50-міліметрові міномети. Димом і пилом вкрилося соняшникове узлісся, проте били німецькі мінометники по площі навмання, і обидві дороги все ще блокувалися добре обстріляною бойовою охороною 96-ї гірськострілецької дивізії, якій наказано не пропустити ворога хоча б до десяти годин ранку. Хоча б до десяти! Але як же вони далеко, ті десять годин серпневого літ-

нього ранку. Батальйонний комісар Вахтадзе поглянув на годинник. Ще тільки сім тридцять. Німці, очевидно, виносили поранених і вбитих під прикриттям мінометного вогню, а може, й збиралися обійти їхню групу.

Бійці окопувались лежачи, щоб хоч трохи захиститися від осколків, але ж не було сектору обстрілу — через дорогу стіною стояла пшениця й треба було вибратися звідси. Вахтадзе передав по цепу наказ Дзусова відходити за залізницю, та відійти не вдалося: на повному ходу рвонули на них танки, що досі стояли в хлібах мовчки, й ні ПТР, ні гранати не допомогли. Танків було шість, вони мчали, як вихор, толочачи хліба й поливаючи суцільною лавою вогню, а за ними бігла піхота...

Ніхто з бойової охорони не показав ворогові спину. Так і лежали всі в соняшниках понад дорогою, прошиті танковими кулеметами, посічені осколками мін, і Дмитро Сіраш, наштотхнувшись на них після бою, стояв серед побитих, дивився на витолочені гусеницями хліба, на проломлені танками в соняшниках широкі коридори, дивився затуманеним зором на стрижені смаглявих хлопців, юних, як весна, і пересохлими губами шепотів ледь чути: «Синочки мої, синочки... Діти мої...» І скупі та гіркі сльози текли зморшками по щоках, текли в рот й гірчили там, як сама смерть. А хлопці в 96-й гірськострілецькій дивізії були майже всі жителі гір із Кавказу — смагляві, чорнобриві, красиві й стрункі, як молоді боги. І саме через те, що здалеку прийшли в ці степи, щоб, обороняючи їх від ворога, вмерти, — мабуть, саме тому здавалися вони Дмитрові Івановичу отакими близькими й рідними, як його смагляві й мовчазні сини, які теж тепер, може, лежать десь отак само. Якщо не в пахучих соняшниках, то в тінистих лісах, у забур'яненних балочках або на випалених сонцем схилах.

Дмитро Сіраш до самого ранку чекав, коли ж нарешті спалахне готова, перечищена й перевіяна пшениця на току, а вона все не займалась і не займалась, аж доки й бій спалахнув у соняшниках. Сіраш забув про пшеницю й про те, що йому треба її рятувати, та ще й при людях. Хотілося врятувати наших стриженіх хлопців, а рятунку не було ніякого тоді, коли на них посунули танки, понеслися, полетіли, вергаючи вогонь і смерть зі своїх гармат і кулеметів. Не було й тепер, коли вони лежать побиті в соняшниках, на шорстких мишіях, такі юні й красиві, що краще б ніколи й не доживати до таких видінь.

У молодості теж гірко й тяжко бачити побитих своїх товаришів, але там ти й сам був під кулями разом з ними, міг і лежати поряд, порубаний та постріляний, а ще ж попереду були бої, в яких на кожного шабля, куля знайдеться повсякчас. А тут було інше — незносніше, моторошніше, неприродніше: тут лежать перед тобою вже не твої ровесники й товариші — тут лежать повбивані діти, а дітей же жалкіше за все на світі. І потім ресурси твоєї душі на старість виявляються дуже поріділими, а то й зовсім спустошеними, мов засіки в голодний рік, і знести таке видиво, таке пекуче горе і нестерпний жаль уже несила.

Сонце піднімалось і гріло все дужче та дужче, аж у вухах дзвеніло, а Сіраш усе стояв над побитими, не в силі рушити з місця. «Треба їх поховати,— казав сам собі,— бо сонце ж яке палюче!» Під сонцем кавказькі обличчя побитих помітно чорніли на очах, немов обвуглювались, шкіра натягувалася на скронах і блищала чим далі, то дужче. Вже налетіли звідкілясь і починали роїтися над мертвими великі зелені мухи з неспокійним пожадливым дзижчанням. І поступово щойно повбивані юні червоноармійці перетворювалися на звичайних мерців, а це було вже й зовсім нестерпно, бо полеглі в бою мають і по смерті лишатися бійцями.

— Діточки мої, синочки,— шепотів Дмитро Іванович, похитуючи головою, бо хлопці й справді лежали тепер, хоча і зі зброєю, беззахисні, мов діти: хто ниць упав обличчям у миші, хто навзгак упав, притискаючи до грудей автомат чи СВТ з широким коротким багнетом, а хто й боком лежав, припавши щокою до землі, неначе здрімнув чи задумавсь, заплющивши очі. Далі теж виднілись побиті. Все по одному та по одному. А тут, на розі соняшників і пшеничного поля, лежало одразу чоловік з п'ять. «Може, командири? Чи штаб?» — подумав Дмитро Іванович і, придивившись пильніше, помітив, що гімнастерка на одному з них зеленіша, діагоналева, така, як оті, що Василь привіз по Петровій загібелі із Тирасполя. Так і є, командир: на рукаві червоний шеврон кутиком і зірка. Петлиць не видно, бо лежав він ничком, та Дмитро Іванович і так зрозумів, що перед ним командир неабиякий. Сіраш обережно взяв його за плече, щоб перевернути, а плече подалось-подалось, не зовсім по-мертвому, потім напружилось, немов опираючись, і, підхопивши другою рукою під груди, Дмитро Іванович перевернув убитого на

спину. Перше, що впало в око, були червоні петлиці з двома шпалами і кров на власних руках, густа й тепла. Кров була й на грудях у батальйонного комісара — вся гімнастерка потемніла й набубнявіла від неї.

Ставши на коліна, Дмитро Іванович розстебнув туго затягнутий командирський пояс із зіркою на латунній пряжці, підняв гімнастерку й натільну сорочку, що взялася коржем на грудях, прикипіла кров'ю до рани так, що довелося її роздерти. Нижній рубець не піддавався, хоч плач, і Сіраш змушений був зубами розривати його. Армійська бязь, міцна, як ремінна, рвалася з тріском. Довелося зняти гімнастерку, щоб ніяка чортяка не бачила й не знала», — думав Сіраш, розриваючи далі нижню сорочку. Запеклись, закров'янилились груди — схоже, що й сорочку туди, всередину, якийсь широкий осколок втягнув. Раз смикнув Сіраш і вдруге — напружинилось тіло, болем зсудомилося обличчя пораненого. «А що, як зірву, а кров хлине дужче? Що тоді робити?» — міркував Сіраш. Дістав з кишені ножа, обрізав сорочку навколо рани, знайшов у польовій сумці пораненого індивідуальний пакет і, поклавши комісара на коліно, швидко його обмотав білим-пребілим широким бинтом, що своєю білістю нагадав якийсь інший далекий світ — такий далекий од степу, од пилу, од війни, де тільки й можна по-справжньому урятувати отаких напівмертвих, яким був цей непритомний грузин. Кров просочувалася й через індивідуальний пакет, а Дмитро Іванович, так само тримаючи Вахтадзе на одному коліні, швидко скинув піджака, зняв оту сатинову голубу сорочку, яку шойно одягнув, перед тим як іти на степ, і надів її комісарові. Гімнастерку туго скрутив і поклав йому під голову, але потім роздумав: захопивши її з собою, підтюпцем рушив на тік, покинутий і, здавалось, забутий уже навіки, запряг у підводу добрих коней, яких тримав у степу, у вибалку, щоб у селі не забрали одразу окупанти; гімнастерку заховав у скирті, заривши поглибше і ретельно замаскувавши, погнав коней по комісара. Коли під'їхав до того місця, де залишив непритомного, біля нього сидів з кулеметом Дзусов, з так-сяк перебинтованою головою, весь заюшений кров'ю по пояс. З суцільного струпа, яким узялося обличчя, гарячково блищало одне велике напівбожевільне від болю око, зорило на дядька насторожено й хижо. Наставив на Дмитра Івановича свого кулемета з круглим, немов тарілка, диском, з роз-

чепіреною триногою, з хижим розтрубом на кінці дула.

— Куди, діду, дів гімнастерку комісарову? — спитав він погрозливо.

— Сховав, щоб не взнали, хто він.

— До німців зібрався везти?

— Зібрався везти додому. В Степівку. Та, видать, не доведу.

— А там є німці?

— Не знаю. Зранку ще не було.

— Води, води,— шепотів у маренні, метався на землі Вахтадзе.

— Вода є? — спитав Дзусов.

— Та ось, прихопив,— Дмитро Іванович вийняв з-під соломи обплетений рогозою жбан, подав Дзусову.

Лейтенант кинув кулемета, зубами вийняв кукурудзяний качан-затичку, припав жадібно до жбана, ковтнув разів зо два і став лити на обличчя Вахтадзе воду. Вона попадала комісарові в ніс і в рот, і той почав конвульсивно водити головою.

— Що ж ти робиш, антихристе! — сердито гукнув Сіраш, вириваючи жбан у Дзусова.— Ти ж заллеш його!

— Нехай очумається трохи,— сказав Дзусов і знесилено ліг, важко дихаючи.

Сіраш протер змоченою ватою комісарові спалені губи, приклав до рота закруглену рулку жбана, але вона не лилася, бо зуби зціплені. Ножем розціпивши їх, Сіраш линув трохи. Комісар напружився, ковтнув раз і вдруге, розплющив очі, подивився на дядька довгим страдницьким поглядом чорно-синіх очей і потягся знову до жбана губами, а напившись, відкинувся навznak.

— Спасибі,— швидше просвистів, ніж прошепотів із тяжкої своєї непритомності.— Там ще є, ще,— кволо махнув рукою вздовж соняшників і знову впав у забуття.

Коней бив гедзь, вони обмахувалися хвостами, били себе задніми ногами в животи, мотали головами, дзеленчали збуєю. Тривожно оглядався Сіраш на всі боки, та в степу було порожньо й тихо.

Оддалік ледве мрів у мареві Мар'ївський хутір, ще далі — Пересадівський. Сіраш вирішив везти поранених туди. Комісар був важкий, м'язистий чоловік — навіть Сірашеві важко було відірвати його від землі. Спасибі, Дзусов поміг, хоч і сам мало не знепритомнів зовсім. Перенесли й поклали Вахтадзе на встелений соломкою віз, а вже Дзусов забрався на воза сам, ліг поруч із комісаром, як

був, у лейтенантській формі, так залитий кров'ю, що й розібрати нічого не можна.

— Беріть і мене,— сказав він кволо.— Та везіть куди-небудь пошвидше, бо помремо.

— А все ж ми їх не пропустили,— простогнав Вахтадзе й замовк знову надовго.

Рушив Сіраш на хутори, де, напевне, німців не буде найдовше. Тут жила далека й самотня Сірашева родичка баба Липка, що замолоду вславилася як костоправша, знахарка, варила зілля й лікувала людей і коней травами, приймала пологи, одпоювала зіллям породіль і майже всіх, знятих з поїзда, хворих. Комісара й Дзусова вона оглянула, обмила й перев'язала по-своєму й наказала негайно везти їх, непритомних, в Інгулку до знаменитого на всю округу Петра Івановича — вже немолодого колишнього військового хірурга, що лікував ще Сірашевого батька й завідував з першої світової війни сільською лікарнею.

Батальйонного комісара й лейтенанта переодягли в якесь невиразне, випране й випрасуване сільське вбрання, щоб у лікарні не виникло ніякого непорозуміння. Не підобідавши і не перекусивши, Сіраш напоїв та нагодував коней, доки баба Липка робила своє діло, і взявся відвезти Вахтадзе й Дзусова в лікарню.

Найперше, що зробив Сіраш, упоравшись із пораненими й повернувшись, це зібрав, позносив з поля бою у лісосмугу зброю і боєприпаси, склав усе те на воза й вже смерком тихенько вивіз на Шартівський хутір.

Ще за дня Дмитро Івановив зібрав усе чоловіче населення Пересадівського й Мар'ївського хуторів, викопали гуртом братську могилу при дорозі й поховали полеглих бійців. Гіркий і печальний був той похорон. Без музики, без плачів, без промов і салютів. З маленьких кишеньок під брючним поясом добули в кожного невеличкі пластмасові трубочки-медальйони із скупими біографічними відомостями та адресами батьків, склали їх в один підсумок, щоб, коли прийде час, відправити за призначенням, бо зараз усі шляхи й адреси були закриті війною, що котилась усе далі й далі на схід.

Відомості про полеглих під нашим селом тітка Ялина поклала в скриню, туди, де лежала похоронка Петра і його особисті документи з орденом Червоної Зірки, яким він посмертно був нагороджений. Берегтиме тітка Ялина сумні медальйони аж до тих часів, як придуть наші та звільнять село,— тоді й полетять на дальній Кавказ і в

ще даліше Закавказзя печальні повідомлення — тим печальніші, чим довше на них чекають після того, як узнають, що син пропав безвісти.

«Безвісти» — яке страшне слово! А вість буде ще страшніша. Вона не лишить, щоправда, сумнівів. Але й надій не лишить також: уже нізвідки й нікого буде чекати батькам, виглядати матерям, любити дівчатам. Бо поліг той єдиний під малою Степівкою за Велику Батьківщину.

В південноукраїнських степах ще при Потьомкіні, як освоювався одвойований у турків Новоросійський край, селили в долинах рік Південний Буг, Інгул та Інгулець німців-колоністів. Були чисто німецькі села: Новоданціг, який місцеві селяни називали на свій лад Новоданцією, Єфінгар, Калістрове на Інгулі. А на родючому правобережжі Південного Бугу виник цілий німецький район Ландау, перейменований після війни в Широколанівський район, бо лани й справді тут були широкі — колись ціле Дике поле, незаймане одвіку, вкрите пиріями.

Колоністи ставили довгі кам'яні хати під черепицею — самі й камінь-вапняк пиляли на берегах ріки, самі й черепицю випалювали з придатної глини. Під одним дахом було й житло, й корівники, й стайні. В стайнях, щоб не носити й не возити воду в негоду, копалися криниці, якщо вода була близько до поверхні, а в степових селах межиріччя, де підземні води залягали на глибині тридцяти-сорока сажнів, завезли німці-колоністи звичай копати басини — від слова «басейн»: копалися ті басини метровим діаметром на глибину двох-трьох метрів, а як докопаються до глини, діаметр поширюють до чотирьох-п'яти метрів і копають у глибину до десяти-дванадцяти, а то й п'ятнадцяти метрів... Викопавши, таку басину цементують, і таким чином виходить щось на зразок величезного глека з вузькою горловиною та широченним резервуаром відер на п'ятсот-шістсот, а то й на тисячу. Басини особливо зручні в наших посушливих степах — у них можна збирати воду дощову, з черепичних та бляшаних покрівель, якщо ні ставка, ні річки немає, а колодязі доводиться копати тільки громадські, всім селом, на п'ятдесят-шістдесят сажнів завглибшки. В басинах вода зберігалася добре, бо завжди холодна, — в найбільшу спеку від неї аж зуби ломить... Не треба ні до річки, ні до ставка, ні до криниці йти — витягай з басини, напувай тут же коней, корів, свиней чи овець, ні тобі осіння багнука не

страшна, ні завірюха, ні ожеледою нема потреби гнати до води, ніякою негодою не треба худобу мучити. Поставив тільки бляшані жолобки круг покрівлі, спрямував з них воду в басину під час дощу чи коли тануть сніги, і маєш воду.

А в степових селах — це неабищо!

Особливі привілеї за Потьомкіна й Катерини випали німцям військовим — генералам, адміралам, офіцерам, запрошеним на службу під час російсько-турецьких воєн. Це були переважно збіднілі дворяни, юнкери-пруссаки, що з різних причин збулися своїх латифундій на батьківщині. Цариця-німкенья щедро обдаровувала їх званнями, титулами, а надто казенними замлями Дикого поля, одвоєваними у турків. Отут і виникли поряд з володіннями Трубецьких, Орлових і Репніних латифундії Фальцфейнів у Таврії, адмірала Грейга побіля Миколаєва, братів Шартів над Інгулом.

Шарти зажили менше слави, ніж адмірал Грейг, що командував Чорноморським флотом і прославився в морських битвах з англійцями й французами під час останньої Кримської тривалої війни, найменш вдалої за всі війни Російської імперії. Може, саме загальний наслідок війни, не зовсім втішний для престолу, й спричинився до того, що Грейг одержав, крім воєнного губернаторства, всього два-три села і десь із півтори тисячі десятин землі та його ім'ям було названо станцію новозбудованої залізниці, що проходила через його володіння. Чи він потрапив в опалу, чи розтринькав своє багатство, але про Грейга в нашій краю лишилася одна-єдина згадка в назві станції та ще показували у дворі історичного музею в Миколаєві під якимсь сараєм зарослу лободою й лопухами, позеленілу бронзову велетенську статую, що лежала головою в захламлений куток. З лободи й лопухів стирчали тільки велетенські бронзові ноги, обуті в грубезні чоботища з ще грубішими подошвами й ніби обрубаними носачами, а над усім тулубом зімкнулася розкішно поросла у вологому куті лобода, на голову ж було накидано драні кошики, поламани й просиджені крісла, якийсь інший хлам, котрому саме й лежати в отакому затіненому й схованому од людських очей глухому куті. Так і не видно було ні полот, ні обличчя обласканого колись царицею, а тепер так уоплідженого адмірала, ім'я якого вряди-годи стрічалось в наших селах, коли куплять тобі мати чи бабуся штани й сорочку на виріст і ти з неї ледве-

ледве визираеш маківкою нестриженої голови, ніг із холош і рук із рукавів зовсім не видно — тоді батько або дід сердилися і говорили «Оце як на Грея купили», маючи на увазі вже й не самого адмірала, а скоріше його велетенську пиховиту статую, що стояла десь у Миколаєві, тепер уже ніхто й не знає, де саме.

Шарти ж були тихі й були вони численні: аж три брати прийшли з Пруссії одразу і, щедро неділені царицею-німкенею невідомо за які заслуги, не ділилися, як водиться в поміщицьких сім'ях, а об'єднувалися. Ставили кам'яні вітряки по селах, мололи ярі пшениці, політі мужичим потом, вирощені на землях, рясно скроплених кров'ю російських солдатів, відкрили в порту свою контору в рамках англо-російського акціонерного товариства й перетворилися із звичайних поміщиків-прасолів у фінансових магнатів. Вони скуповували хліб з усіх селянських господарств на півдні Миколаївського генерал-губернаторства, не пустивши туди своїх заморських акціонерів-партнерів і супротивників. Виставили шлагбаум перед своєю конторою на в'їзді в порт і скуповували за безцінь не лише добірні пшениці: не гребували й вівсом, і ячменем. У селах, переінакшивши чуже слово, селяни в кінці літа збивали цілі хури й обози, щоб везти збіжжя до «шлабови», їм одразу ж за зерно платили перед шлагбаумом сріблом, а за шлагбаумом, коли дядьки зносили мішки по гарячих ребристих сходнях і зсипали зерно у ненажерливі трюми іноземних пароплавів (вони не знали того й не відали), зерно їхнє перетворювалось на золото: Шарти продавали його іноземцям уп'ятеро дорожче, ніж скуповували в селян.

Шарти, як і Грейг, зникли з горизонту наших степів ще раптовіше, ніж з'явилися: у 1918 році втекли разом із кайзерівськими військами, відкликаними на придушення пролетарської революції в розгромлену в першій світовій війні Німеччину, пропали у безвісті історії й життя, наче їх і не було. Лишилися їхні латифундії й економії, вже погромлені й захоплені повсталим людом, тільки хутори, на які досі мало й завертали селяни довколишніх сіл, залишилися свідками їхнього життя й побуту, спорожнілі, але від того не менш таємничі: тільки тепер виявилось, що всі будинки в тих хуторах стояли на підвалах, були з'єднані підземними, ретельно викладеними каменем ходами.

Спалений і розбитий у війну й революцію, Шартів-

ський хутір стояв під Степівкою, мов неприкаяний, до самої колективізації. Потім кам'яні хати й навіть фундаменти розібрали на школу, на стайні, на силосні башти та паровий млин. Розвалище поросло терном, шипшиною й будяками, і про хутір забули зовсім — надто ж про його підвали й підземні ходи, які мало хто й бачив.

А тепер оце Дмитро Сіраш згадав про хутір, звів туди зброю, зібрану на полі бою, відкопав після довгих розшуків вхід в один із підвалів, наніс на ряднині соломи, щоб не розтрусити та не наробити слідів, склав на ту солому гвинтівки СВТ, автомати й кулемети, гранати й патрони, знову завалив вхід у підвал камінням, засипав землею, накидав кураю — ніхто й не помітить і не здогадається, що там потаємний хід. Нарешті можна було поїхати додому й відпочити.

Відпочити, однак, не довелося: вдома були всі стривожені й спати не збирались. Сиділи на призьбі в палісаднику, серед «ранньої зірки», що викущилась, розрослася і в місячнім сяйві здавалася не веселою, червоною, а чорною, траурною. Прив'язавши коней до воріт, Дмитро Іванович підійшов, мовчки сів поряд з тіткою Ялиною, втомлено випростав ноги. «Ху-у-у!» — зітхнув і затих, схиливши голову. Сюрчали цвіркуни по дворах і городах, кумкали жаби, тільки жодне вікно в селі не світилося. Люди не спали, сиділи на порогах хат і на призьбах, чогось з страхом ждали й не ждали.

— А в нас, батьку, новина, — сказала тітка Ялина. — Заїхав зранку Берко з Доброї, завіз і залишив хвору дочку, а сам із сім'єю подався на Херсон.

— Що з нею? — спокійно спитав Дмитро Іванович.

— Ангіна, — відповіла Тоня. — Температура, щоправда, висока, та нариву, я гадаю, не буде. Я все зробила, що треба.

— Так же ж просив і плакав Берко, щоб залишили в себе та вберегли дівчину, так просив...

Сіраш мовчав. І мовчки думав щось тривожне, бо на всьому обличчі лежала тінь. Потім підвівся, важко й повільно пішов у хату, засвітив світло, з лампою в руці підійшов до ліжка в комірчині — ванькирчику, де лежала Берківна, і, схилившись, уважно й довго розглядав юне обличчя із запаленими вустами, з гарячковими рум'янцями на всю щоку. Од світла дівчинка не прокинулася, спала тим хворобливим сном, з якого виринає маячня. Піт зблискував під очима і в кутиках носа, виступив круп-

ними краплями на чолі. Тяжке дихання високо здіймало груди, на скроні й на тонкій шиї швидко й нервово билася голубувата жилка.

Дівчинці було років чотирнадцять, не більше, але і в цьому віці вона вже втрачала дитячу невизнаність, ставала дівчиною яскраво вродливою.

— Її хто-небудь бачив? — спитав Дмитро Іванович, повернувшись у палісадник.

— Ніхто не заходив сьогодні. Хіба з вікон хтось помітив, як Берко знімав її з воза й заносив у хату.

— Він що? І в двір не заїздив?

— Чого ж, заїхав до самого порога.

— Ну, тоді навряд щоб хтось із вікна побачив. А на неї одного погляду досить, зразу видно, чиє дитя. Од німців треба буде ховати з усієї сили. Вони ж їх... до ноги, супостати прокляті. Ну, та нічого, якось буде.

— Копистка заходив перед вечором, а я й забула сказати.

— А хіба він не поїхав?

— Ні ще. Просив, щоб ти до сільради прийшов.

Розпрігши коней, Дмитро Іванович попід греблею перейшов на той бік села, городами скрався до сільради, побачив запряжену добрячими кіньми підводу, на якій терпеливо сиділа Ганна Хохітва з віжками в руках.

— Добрий вечір, — привітався Сіраш, — і ви, Ганно, вирішили їхати? То добре, добре...

— Та не бере ж, бісової віри, Петро. Ти мені, каже, заважатимеш у тій евакуації. Може, мене, каже, в армію заберуть, а де ж ти без мене там голову прихилиш. Зоставайся, каже, дивись тут за господарством. Дивак він, цей мій Петро! Наче німці тільки те й думають, як зберегти колгоспи.

— Май на увазі: не розганяють! Вигідніше, щоб усе вкупі було. А то по дворах розтягнуть, собери піди. То де ж він є?

— Та в сільраді ж. Якись бамаги палить.

Петро справді розпалив круглу голландську піч серед літа, сидів перед вогнем у розстебнутій білій сорочці, палив у ній якись документи, ворушив кочергою, щоб швидше перегорало.

— Оце, Дмитре Івановичу, спалюю всі документи про громадян села, щоб окупанти, гад, ні бе ні ме не тямили ні про кого. Ні хто активістом був, не знатимуть, ні хто які нагороди має. Ні навіть рік народження не вдасться

встановити. Все шито-крито. Правильно? — весело спитав Копистка, підводячись з підлоги й натягаючи беззмінну свою діагоналеву темно-синю куртку-сталінку. — Ніяких відомостей про громадян села. Наче тут ніхто ніколи й не жив. А то ж, маючи документи на всіх корінних жителів, одразу ж тих, хто прибується з полону, а чи з невдалої евакуації повернеться, чи хто з табору втече, — всіх одразу схоплять. Тепер же ні в кого ніяких документів не буде. Всі будуть рівні, а отже, й однакові.

— Хоч воно й не в бамажках діло, Петре, а в живих людях, однак це добре, що фашистам не потраплять до рук ніякі документи громадянського запису. Я хотів тебе попросити, Петре... Треба взяти одну людину.

— Беркову дівчину, Дмитре Івановичу? Він і сам мене просив. Але ж я їду зараз, коли вона хвора. А чекати, доки видужає! Гм, самому можна, як линкові на сковорідку потрапити. Комбайни й трактори будуть там на моїх руках і на моїй відповідальності, а як вдасться за Дніпро переправитись, то десь на мене й колгоспна череда чекає. Сутужно мені там прийдеється, навіть Ганну залишає, на що вже здорова й бездітна, а й їй нічого зриватися: що там, що тут, однак чекатиме мене в самотині, бо як тільки худобу й техніку пристрою десь, того ж дня в армію рвону, аж загуде! А Беркова дівчина хвора, з високою температурою, та й де йому шукати дочку після того, як наші повернуться? Прийде до вас, а її нема. Так можна й на все життя розминутися. Ви ж її, Дмитре Івановичу, якось переховаєте. Хто там визнає, чие воно дитя.

— На жаль, зразу видно. Така красива й така типова, як на іконах. Думав, забереш і — з душі моєї тривогу знімеш. Так чогось душа болить за неї...

— У всіх тепер тривоги, у всіх душа за чим-небудь та болить, — сказав Петро Копистка й затагнувся товстою, як палець, цигаркою: «Г-і-і-п!» А з носа дим, як з парова.

— У мене, Петре, передчуття...

— У кого їх тепер немає, — недбало відмахнувся Копистка. — Сказав, не візьму — значить не візьму. Навіть он Ганну... Ви ж знаєте, як я її... Як вона мені потрібна... А то чужа дитина, та ще й хвора. Берко не міг везти далі, а я можу? Яка ж різниця, на якій підводі? Не можна — значить ні!

— Гаразд, Петре, якось воно буде. Дай, думаю, спитаю. Тоді паняй, раз таке діло.

— Діло кепське, Дмитре Івановичу. Нічого нема гіршого, ніж оце втікати з рідного дому перед тим, як злодій у нього має зайти.

Петро Копистка пошукав замка, не знайшов. Обдивився ще раз приміщення сільради, побачив у кутку за лавою, де стояло завжди відро з водою, стояло й тепер із алюмінієвою квартою на ланцюжку, помітив там коромисло, взяв його, причинив вхідні двері, підпер коромислом.

— Оце вже випровадив усіх, кого можна й треба було випровадити в евакуацію, тепер можна й самому їхати. Ну, не згадуйте лихом, Дмитре Івановичу.— Вони обнялися.— Та й людей наших і коней, все господарство бережіть тут гуртом, не давайте на поталу.

Петро Копистка забрав з Ганниних рук віжки, зсадив її, мов дитину, схопивши попід пахви, з воза, чмокнув у щоку, скочив одним махом у передок підводи, впав на дошку-сидіння, рвонув з місця галопом, тільки пил за ним схопився. Кричав на школі сич, наче покинули її не на літо, а вже назавжди, плакала тихо й невтішно Ганна, місяць плив над селом, вибілюючи курні вулиці й білостінні хати, і Дмитро Сіраш ішов мовчки, не знаючи, як і чим потішити Ганну. Та й не хотілося: що ж втішати людину перед видимим горем?

— Ходім, Ганно, до нас,— сказав Сіраш, коли порівнялися з їхнім двором,— бо що тобі там робити в самотині. В порожній хаті. Гуртом воно якимось ніби веселіше.

Зайшла Ганна в палісадник, сіла поруч із Тонею, мовчала. Світилися пожежі на близьких і далеких обр'ях, десь горіли хліба й нафтобази, в небі чулися чужі уривчасті звуки важко навантажених бомбами літаків, ще й досі металосся полум'я над станцією чи аеродромом, а в селі тихо-тихо, навіть собак не чути: позабивалися в скирти й конури, передчували лихе своїми чутливими собачими душами. А сич на школі не вгавав — заливався й витьохкував, віщуючи недолю.

— Здох би ти, проклятий! — з серцем вилаялася тітка Ялина.— У-у-у, каторжний! Держись ж отаке паскудство. Ні хвороби на нього, ні погібелі, будь ти неладне. Ні війни!

Опівночі почувся важкий тупіт, і з провулка вирвався вершник — простоволосий, блідий, як мрець, вкрай розгублений. Підскакав до палісадника на змиленому коні, закричав, як глухий:

— На Херсон як? Як проїхати на Херсон?

Кінь під ним хитався й постогнував. Очі вершника ошаліло металися, руки тремтіли. Комір гімнастерки був розстебнутий, пояс тримав у руці замість нагая — поганяв ним коня. В петлицях виднілося по одному кубіку.

— Злізь із коня,— сказав Дмитро Сіраш,— він зараз упаде.

Молодший лейтенант слухняно зліз, але продовжував допитуватись, вчепившись у рукав Дмитрові Івановичу:

— Як проїхати на Херсон? Навпростець, пошвидше?

— Ти звідки це так тікаєш, хлопче? — спитав Сіраш співчутливо.

— З-під Вознесенська, з оточення. Мені на Херсон треба, на Херсон! Туди пішла Вісімнадцята армія. Мені треба на Херсон! Німці женуться по п'ятах...

Сіраш вивів свіжого коня, перекинув на нього сідло, затягнув підпруги. Тітка Ялина винесла з погребя глечик молока, окраєць хліба. Молодий лейтенант схопив глечика, холодного і аж зрошеного, жадібно припав до нього, ковтав судорожно й звучно, а молоко лилось з кутиків губ на гімнастерку.

— Через греблю й прямо по стовповій дорозі,— сказав Дмитро Іванович, передаючи молодшому лейтенантові повід.— Та не дуже жени, до Херсона шістьдесят кілометрів. Бережи коня. А німці вночі не воюють. Десь сплять собі по селах.

Молодший лейтенант довго ловив стремено, ніяк не міг всунути ногу, заточувався, квапився — сам такий молодий-молодесенький, зовсім білоголовий під місяцем. А сівши в сідло, подякував, обкрутився для чогось на місці, пустив коня галопом по вулиці на греблю, зник за селом, тільки тупіт довго ще долинав з битого шляху.

— То ж набачився, бідний, такого, що й до тям не дійде,— сказала засмучена тітка Ялина.

— Панікер,— сердився дядько Сіраш.— Через таких не те що рота, — полк, дивізія буде тікати, не вистріливши.

— Балакай! — захищала тітка Ялина.— Тут, воно, може, й не страшно, а там спробуй!

— На те й командир, щоб усе втерпіти. Щоб самому вистояти й інших заставити стояти на смерть. А воно ще зелене. Ну та, може ж, вговтається, раз zostався живий.

Випровадивши Ганну, Сіраш сказав, щоб Тоня збиралась, щоб приготувала Берківну в дорогу, а сам пішов на бригаду запрягати коней.

— Поїдемо на Пересадівський хутір, Тоню. Там поранених поперецьязувати треба. А головне — пересадівці як правило молдавани. Серед них Беркова дівчина не так буде вирізнятися, як серед нас: така ж чорна, як вони, така ж яскрава з лиця. Нічого їй не розбереш. Та й ти там перебудеш ці перші дні. Там тебе й зовсім ніхто не знатиме. Раз цей молодчага з-під Вознесенська прискакав, значить суцільного фронту в німців немає. Йдуть вони битими шляхами, які є на картах. А хутори в такій глушині, що туди ніхто не поткнеться ще й місяць і два.

На ранок Дмитро Іванович уже був удома, коней залишив у степу, в таборі,— пустив їх пастися у топилі, де серед буркуну й куги випасалася решта колгоспних коней у глухому, забур'яненому кутку степу, в улоговині, схованій від людських очей за скиртами, за токами, за соняшниками й кукурудзами. Там, біля коней, сподівався Сіраш ще раз усе спокійно обміркувати. Лейтенанта Дзусова й батальйонного комісара Вахтадзе Петро Іванович прийняв у лікарню і оформив як цивільних жителів одного з болгарських чи молдавських сіл, поранених при бомбардуванні. Лікування їм передбачалося довге й тяжке, проте Петро Іванович обох обіцяв урятувати, оскільки перші найнебезпечніші й найскладніші операції пройшли успішно. «Вдалися»,— як сказав старий досвідчений лікар. Тепер потрібен був час, добре харчування, а головне — треба було відвести від них підозру при перших же відвідинах німців. Це найбільше турбувало й старого лікаря, і Дмитра Івановича. Ще залишалися в лікарні деякі препарати, ще були медикаменти й перев'язочні матеріали — все це бралось на найсуворіший облік, проте для поранених командирів і червоноармійців Петро Іванович виділяв усе необхідне.

Баба Липка енергійно взялася й за Беркову дочку: зварила їй спеціальне зілля, попарила ноги, «подавила завалки», як вона сама називала цю операцію, розтерла всю її денатуратом, вкутала у ватяну ковдру, напоїла зіллям, а потім гарячим молоком із содою, з вершковим маслом і медом, не давала їй за всю ніч ні разу розкутатися, а на ранок поміняла білизну, поміняла й ковдру, що була така мокра, наче її прали, і дівчинці враз стало легше. Температура спала, горло перестало боліти, перестала боліти й голова, а раз так, то перша думка після хвороби одразу ж про батьків: де вони, що з ними, коли побачить

їх? А що ніхто не міг нічого сказати втішного, то дівчина — в сльози, в реви.

— Ай-ай-яй,— сплеснула баба Липка в долоні,— плачеш, як маленька. Батько й мати zostавили тебе добрим людям, щоб не везти хвору в далеку дорогу, наказали бергти тебе й вилікувати. От я й вилікувала тебе, а ти, замість того щоб радіти й дякувати, плачеш. Куди ж це годиться! Ти тут плачеш, а там у бідної матері серце розривається, душа болить, світ їй немилий. То ти, доню, не плач, щоб мама не побивалася там, не тужили за тобою.

— Я й не хочу плакати,— казала дівчина, схлипуючи,— а воно само...— Тут сльози полилися ще дужче, і баба Липка заплакала й собі.

Потерпав Дмитро Іванович за батальйонного комісара й лейтенанта. Потерпав і за Петра Івановича: чи ніхто не довідається про комісара та не видасть старого лікаря. Потерпав і за бабу Липку з тією бідною Берковою дитиною. І баба Липка найбільше тепер турбувалася про дівчину: німці от-от мали нагрянути. «Бодай би вони з ума пішли»,— казала стара, з острахом очікуючи німців.

Чекав їх і генерал Смирнов на Грейговому, а, зачувши бій бойової охорони, розгорнув цілий полк на східній околиці станції, наказав викотити на пряму наводку гармати, але в цей час по радіо дістав наказ командуючого фронтом генерала армії Тюленева негайно прориватися на Снігурівку, де 48-й корпус Малиновського ледве стримує головні сили 16-ї моторизованої та 16-ї танкової дивізій генерала Хубе, що прорвалися старим чумацьким шляхом з Нового Буга й Казанки. Це було майже повне оточення всієї 18-ї армії, якщо німцям вдасться збити наш 48-й корпус з його наспіх зайнятих позицій.

Зв'язківець, посланий знімати бойову охорону лейтенанта Дзусова, не повернувся, на ракети ніхто не відповів — було зрозуміло, що танки зім'яли Дзусова й от-от мають з'явитися в Грейговому. Проте вони не з'явилися. Лишивши підбиту танкетку на околиці Степівки, біля виноградників, пройшли глухими степовими дорогами на Бармашове, на Шарованку, Червоний Став, там, за маленькою річечкою Висунь, форсувавши її з ходу, з'єдналися з головними силами своєї дивізії, пішли на Снігурівку. На Херсон усі дороги, всі шляхи відступу для 18-ї армії було відрізано.

Зі штабу Тюленева передали генералові Смирнову наказ Ставки відійти північніше Снігурівки на ріку Інгулець і зайняти там оборону, спираючись лівим флангом на Тишківку, а правим, загнувши його, заломивши далеко на схід, прикрити межиріччя Дніпра й Інгульця з півночі, щоб дати можливість 2-му кавалерійському корпусу Белова, вибитому з Нового Буга, пройти нижче Кривого Рога на південь від Широкого і переправитись через Дніпро на ділянці Нижній Рогачик — Велика Лепетиха.

Саме на колону військ армії Смирнова й наткнулись на марші лейтенант Сіраш та його бійці, лишивши мотоцикла в хлібах і пробравшись до самого шляху непоміченими. Спочатку лежали, причаївшись, не розрізняючи в хмарах куряви, хто йде по узбіччях грейдера і котить його серединою: свої чи німці? Потім почувалась команда «Підтягнись!», хто відгукнувся на неї, і Андрій Сіраш, пересвідчившись, що це свої, послав мотоцикліста, щоб той вивів емку полкового комісара Стрепетова й полуторку з архівами до отої он розвилки, де він їх чекатиме, а сам у супроводі другого бійця рушив до колони.

Не встигли вони дійти до узбіччя, як назустріч їм, витанцювуючи на білоному жеребці, вирвався ясноокий білявий полковник з ад'ютантом та ординарцем, які одразу ж потягли із-за спин автомати й лишили їх на грудях, щоб зручно було вистрілити в першу-ліпшу хвилину.

— Хто такі? — грізно спитав полковник, осадивши коня.

Кінь, очевидно, свіжий, щойно засідланий, пряв вухами, викочував білки й нетерпеливо переступав білими ногами, збиваючи пил і мало не наступаючи Андрієві на чоботи. Полковник не міг його вгвотати ні міцно напнутим поводом, ні шенкелями, сердився, вигецуючи в сідлі за кожним різким рухом коня.

— Ваші документи! — кричав він, аж із колони оглядались бійці й довго не відводили очей, аж шиї вивертали із строю, проминувши їх: чи не ворожих парашутистів прижучив їхній полковник?

— Як ви потрапили аж сюди з сорок восьмого корпусу Дев'ятої армії? — допитувався він, розглядаючи посвідчення, подане Андрієм.

— Супроводжуємо партійні архіви Молдавії в Дніпропетровськ, — відповів лейтенант Сіраш, виструнчившись і кинувши руку до козирка.

— А-а, чув: десь тут має бути полковий комісар з політуправління фронту. Він що, відстав? — допитувався полковник.

— Он він їде,— кивнув Андрій на дорогу, по якій, збиваючи куряву, мчала емка, а за нею, добре-таки відставши, кушпелила полуторка.

Як тільки емка підійшла й зупинилась, полковий комісар Стрепетов вискочив з машини, не вітаючись, суворо спитав:

— В чому справа?

— Я командир дев'яносто шостої дивізії,— козирнув полковник, повертаючи Андрієві документи, владно простягнув руку до полкового комісара:— Пред'явіть ваше посвідчення.

Стрепетов відстебнув клапан нагрудної кишені, готуючись витягнути й пред'явити свої документи, але кинь, відтанцювавши від комісара, відкрив його місяцеві, що вже скотився до обрії й поблід.

А все ж освітив комісарове обличчя, і полковник Шепетов пізнав його.

— Не треба документів,— сказав він.— Я бачив вас у політуправлінні фронту. Примкніть до колони з своїми людьми й виходьте з нею на Білу Криницю.— Полковник зіскочив з коня, розкрив свій планшет.— От сюди,— показав на карті.— Тут залізнична станція. Бо ще є село Біла Криниця на Інгульці — тут переправляється мій полк на підручних засобах. Ми ж будемо переправлятися через Інгулець отут, проти Великої Олександрівки, але переправу треба прикрити з півночі — займете оборону вздовж залізниці від Білої Криниці до Старосілля. В Старосіллі ж, як подам сигнал, ви й переправитесь.

— А як же архіви? — спитав Стрепетов.— Ім потрібна гарантія.

— Я їх заберу з собою і, як тільки наведу переправу, одразу ж шлю на Велику Лепетиху. Моя дивізія, перправившись через Інгулець, мусить зайняти оборону по лінії Велика Олександрівка — Велика Лепетиха. Я вас прошу, обганяйте колону й ведіть її,— сказав полковник.— Будете старшим за званням, та й люди прибадьоряться, побачивши, що веде їх полковий комісар. Мені ж треба будь-що налагодити й забезпечити переправи. Найперше — в Старосіллі, а також додаткові — в Давидовому Броді й Малій Олександрівці. Наказ Андрія Кириловича,— він сів на коня, і той знову затанцював під ним,

описуючи навколо Стрепетова широке коло.— Мій ад'ютант залишається при вас,— сказав Шепетов.— Він знає завдання кожного батальйону й виведе їх на позиції, а ви, як тільки налагодите оборону, ідіть на Велику Олександрівку, переправляйтесь і прямуйте на Велику Лепетиху.

— Тоді я архіви залишу з собою,— сказав полковий комісар,— бо вам на тих переправах буде не до них, а я за них відповідаю головою перед політуправлінням та Військовою радою: вивезти ці архіви — завдання Центрального Комітету.

— Робіть так, як вам зручніше й надійніше,— сказав Шепетов і пустив коня чвалом попід лісосмугою, в сторону від колони, тримаючи курс на Давидів Брід над Інгульцем, що був тут, недалеко, так що аж свіжість його вряди-годи долітала з леготом передранішнього вітерця.

— Тримайте за мною,— сказав Стрепетов лейтенанту Сірашеві і поїхав у голову колони.

Тремтливий світанок поступово перетворювався на день: виразніше й різкіше позначилися на обрії далекі й близькі лісосмуги, села попереду забузковіли й укрилися легеньким туманцем чи імлюю, а позаду, коли оглянешся, неподалік біліють стіни залишених ферм, віддаляючись, меншаючи на очах, припадаючи в степовому безмежжі мовби назавжди. Половіють пшениці, і від них у степу світло, тільки над колоною, особливо в задніх рядах, висить пилюка. Вночі випала роса, перед світом потягнуло знобким вітерцем, і бійці понадівали шинелі, а зараз уже трохи потепліло в степу, шинелі поважчали, на юних солдатських обличчях зблиснули перші краплі поту.

Пил, уночі невидний і тому зовсім непомітний, тепер мовби погустішав і заважав дихати. Йти ставало важче та важче, і сон налягав, неблаганний після нічного маршу, і голови бійців хилились у дрімоті, а ноги в черевиках з обмотками і в чоботях-кирзяках ставали м'якими й неслухняними — так і підгиналися на кожному кроці, просили перепочинку. О ті марші літа 1941 року! Хто пройшов тими маршами Україну від кордону до Дніпра, не забуде їх до могили...

— Повітряна тривога! — дзвінко й тривожно прокричав попереду хлоп'ячий голос, що вже, мабуть, не раз і не два попереджував товаришів про небезпеку, і всі враз побачили три ескадрильї бомбардувальників, що йшли зі

сходу, очевидно із-за Дніпра, розгорнутим строем на чималій височині. Знизу їх освітлювало щойно народжене за далеким обрієм сонце, і вряди-годи, в певному ракурсі, вони кидали на землю сліпучі відблиски, так що важко було розгледіти, що там у них на крилах: зірки червоні чи чорно-білі хрести.

Повільно, ніби роздумуючи й вагаючись, вони заходили на похідну колону збоку, захоплюючи її чи не на всю довжину, бо інтервали поміж ескадрильями були чималі, і з голови колони здавалося, що літаки сягають хтознакуди. Полковий комісар з першого погляду розпізнав, що летять наші швидкісні бомбардувальники, і, коли вони надлетіли ближче, побачив червоні зорі на блакитних крилах, дав команду прискорити рух, та бійці, спотикаючись, позадирали голови вгору, очікуючи смертоносного вантажу, що не раз уже падав на їхні голови.

— Наші! Наші! — залунало вздовж усієї колони, і полегшений віддих пронісся над бійцями — це була така радість: побачити своїх замість ненависних «юнкерсів» та «хейнкелів». Очі в бійців весело засвітилися, заясніли усмішки, прискорився крок, а літаки, перелетівши колону перпендикулярно її рухові, з гуркотом почали віддалятися й раптом над сусідньою лісосмугою, очевидно, за командою «Всі — разом!» завалилися на ліві крила й почали робити розворот.

У колоні одразу ж почулися стривожені крики. Їздові поставали на весь зріст на возах, водії автомашин, що теж рухалися потихеньку разом із піхотою під її прикриттям, висувалися з кабіни і ставали на підніжки, витягуючи по-гусячому шиї й забувши зовсім про свої баранки.

— Товаришу полковий комісар, — гукнув з полуторки кулеметник, — понад далекою лісосмугою праворуч від нас рухається ще одна колона на відстані... приблизно трьох кілометрів. Літаки розгортаються над нею. О, тепер ідуть сюди...

— Передайте по колоні, — сказав полковий комісар лейтенанту Сірашу, — припинити рух, прийняти вправо!

Літаки наближались у розвороті, що діаметром сягав лісосмуги, понад якою рухалася невідома колона, і дороги, по якій рухалися війська дивізії полковника Шепетова. Вилетівши бомбити ворога за викликом командуючого 18-ї армії генерал-лейтенанта Смирнова, наші льотчики виявили замість одної — дві колони, що рухалися пара-

лельно на невеликій відстані одна від одної, і з височини польоту важко було розрізнити, де свої, а де ворожі частини: одне, що пилом крилися на марші однаково, а друге — сонце ще не освітило тут землю, неясно вирізнявся одяг, усе внизу ще розмивалося синюватою імлюю нічного туманцю чи вранішніх випарів, і літаки за наказом свого ведучого командира пішли в другий віраж, щоб розрізнити цілі й не вдарити по своїх. Тим часом невідома колона продовжувала рухатись і почала випереджати зупинені полковим комісаром війська.

— Увага! — крикнув Стрепетов, вибравшись на кабінку полуторки, щоб його бачили й чули краще. — Кожен боєць повинен зараз же накритись білою хусткою-носовичком, рушником, підводи й коней теж прикрити розстеленою білою тканиною будь-якого призначення — таким чином спробуємо допомогти льотчикам зорієнтуватися в складній обстановці, що виникла зараз, із появою паралельної колони. — Комісар вдивлявся в бік далекої лісо-смуги і, помітивши там чимало машин, додав: — Ворожій колони, яка намагається нас обійти. Наша авіація й вилетіла, щоб її зупинити. Кроком руш! — гукнув він, помітивши, що більшість бійців уже понакривали голови хто рушником, хто носовичком, а хто й запасною онучею.

— Стій! — пролунав несамопитий, збаламучений крик, і, оглянувшись на нього, всі побачили, як із кінця колони летить, пригнувшись до кінської гриви, ад'ютант Шепетова.

— Хто дав право демаскувати колону? — крикнув він, осадивши коня біля полуторки й адресуючись до полкового комісара Стрепетова.

— Не демаскування, а позначення військ для нашої авіації, щоб випадково не накрила своїх. Ми повинні допомогти льотчикам визначити, де ворог. — Стрепетов стрибнув з кабіни в кузов і, зіпершись об борт, приземлився поруч з ад'ютантом.

— Товариші бійці! — крикнув ад'ютант, вириваючи пістолет з кобури, шкрябаючи її нігтями, не в змозі розстебнути від хвилювання. — Це провокатори, що пристали до нашої колони вночі й ввели в оману нашого командира дивізії!

— Мовчати! — владно наказав полковий комісар і вхопив капітана за руку. — Ви панікер! Хіба не бачите, що літаки наші, що вони не можуть розібратися, кого бомбити?

— Там теж викинули білі полотнища, товаришу полковий комісар,— доповів кулеметник із кузова полуторки.

В колоні стало тихо, і одразу виразніше почулись мотори бомбардувальників, що в тому ж самому розвороті знов наближались від лісосмуги сюди.

— Я вас заарештую! — крикнув ад'ютант.

— Встигнете,— сказав полковий комісар, помітивши, як рветься до нього через колону лейтенант Сіраш з ручним кулеметом напереваги, не зводячи палаючого й настороженого погляду з блідого обличчя капітана. За ним ломились обидва його напарники по мотоциклу з автоматами наготові.— Лейтенант Сіраш,— спокійно сказав йому Стрепетов,— прапор в голову колоні!

— Який прапор? — спитав розгублений ад'ютант.

— Хай віддасть зброю,— тихо сказав лейтенант Сіраш, все ще не зводячи з нього рішучого й погрозливого погляду.— Такі панікери здатні в спину вистрілити,— він навів на капітана кулемет.— Ну! — сказав тихо й приглушено.

— Дайте ваш пістолет,— попросив капітана полковий комісар, простягнувши руку.

Капітан нарешті витягнув з кобури й передав Стрепетову свій ТТ.

Лейтенант Сіраш, віддавши кулемета своїм бійцям, зірвав з себе гімнастерку.

Ножем перерізав шпагат, яким його обв'язали в батьківській хаті, зняв із себе прапор, узяв за один кінець, стріпнув, вивільняючи з білого простирадла, що впало на запилену дорогу, майже ніким не помічене, бо спалахнуло, саянуло на весь степ оксамитовим полум'ям знамено, підняте Андрієм на весь розмах рук над головою, і всі побачили вигаптувану золотими літерами назву своєї армії, Леніна й Сталіна, золоті Серп і Молот — у степу, в ревищі авіаційних моторів і в подихові війни, яким було все окутано й просякнуто, прапор схвилював усіх неймовірно, бо ніби ще раз, якимось по-новому яскраво й наочно нагадав кожному, за що вони, за яку країну воюють.

Полковий комісар підхопив прапор знизу, подав один кінець ад'ютантові.

— Беріть, капітане,— сказав він примирливо, остаточно вичерпавши непорозуміння, котре так знічувало тепер підозріливого ад'ютанта.

— Спасибі,— сказав капітан, беручи в руку прохолодний оксамит прапора, відчуваючи трепетну бентегу від шойно пережитого.

Четвертий кінець армійської святині взяв якийсь молодесенький лейтенант, автоматники лейтенанта Сіраша рушили вслід за прапором, охороняючи його, і це палахкотюче диво серед половіючих хлібів, курних доріг і степового прижухлого безмежжя рушило в голову колони, освяючи її, освячуючи врочистим і величним своїм словом, вказуючи не лише льотчикам — здається, самим небесам, хто ми й куди йдемо.

— Кроком руш! — ще раз подав команду, повернувши голову до бійців, полковий комісар Стрепетов і побачив, що вони й без команди всі, як один, рушили вже за прапором, урочисті й просвітлені.

Льотчики з піднебесся одразу помітили палахкотючий прапор попереду висвіченої білими знаками колони, помахали привітно крилами й пішли в піке на ворожу колону, що вже чимало просунулася вперед поза лісосмугою, і незабаром там оглушливо рвонуло, здибилася чорно й страшно земля, смерчі вибухів шугонули в небо дивовижно прямими й гострими лініями, і покотилися нескошеними хлібами й дорогами ковані в далекій Саксонії колеса великих возів, запалали автомашини, заіржали коні, аж сюди вітер доніс поміж вибухами те іржання і людський лемент, а потім і сморід тротилу й амоналу.

В Білу Криницю колона Стрепетова форсованим маршем увійшла під обідню пору, коли серпнева спека розгулялась не лише в степу, а й на залізничній станції, так що й у затінку дерев не було рятунку від неї. А на пероні ще товпилось чимало людей з клумаками й іншим домашнім скарбом, серед якого сліпучо яскравіли на сонці подушки в червоних напірниках і зблискували дзеркалами навіть цинкові ночви: люди очікували поїзда, який уже ніколи не прийде й не повезе їх в евакуацію.

Повідомлення Стрепетова про те, що німці вже перерізали колію десь під Кривим Рогом, змело пасажирів з перону під плачі й приказування, і вони, хто як міг, кинулись до найближчих бродів, знаючи зарані, що війська на переправи їх не підпустять. Тепер нічого вже не заважало зайняти оборону, і полковий комісар, повернувши ад'ютантові командира дивізії його пістолет, передав йому командування, висловивши думки про те, що найкраще прикрити станцію й переправу в Старосіллі не фронтом на північ у голому степу, а понад залізницею, що все одно перетинає Інгулець трохи вище по течії, а значить, і північний напрямом. Ад'ютант сказав, що саме так

і зробіть, тільки має ще доповісти про це комдиву Шепетову, як тільки налагодять телефонний зв'язок із Старосіллям, а тому попросив полкового комісара взяти з собою зв'язківця з апаратом і котушкою. Стрепетов, захопивши зв'язківця в полуторку, рушив на Старосілля й незабаром був уже на переправі, наведеній саперами не з понтонів, як можна було сподіватися, а з секцій дерев'яного наплавного моста, приведених катерами із Снігурівки й вихоплених у фашистів з-під носа.

Переправа йшла повним ходом, на міст ломилися машини й вози з пораненими бійцями й командирами, легкопоранені йшли самі з забинтованими головами й руками, деяких підтримували товариші, міст гнувся й розхитувався під сотнями коліс і тисячами ніг, а зі степу напливали все нові та нові війська, деякі переправлялись уплав, а ще далі, на піщаних відмілинах, де вплав, а де й позадиравши високо рогаті голови, перебирались на східний берег колгоспні й радгоспні череди, що припізнались і тепер рухалися з військами, сподіваючись за Інгульцем знайти найперше перепочинок, а потім уже й рятунок від ворога.

Засмаглий до неймовірності, охриплий і стомлений Шепетов керував переправою на самім початку моста. Його вигорілі на сонці брови й чуб, що молодечо вибивався з-під командирського картуза, робили його дуже молодим, вносили в його обличчя щось просто хлопчаче, але різкі рухи, владний голос, суворий погляд голубих холоднуватих очей примушував підкорятись найнеслухняніших із тих, що норovali швидше просочитись на міст.

Над переправою літали парами МіГи, і це вносило в нервово-збуджену атмосферу переправи якийсь підсвідомий спокій і надію, що фашисти так і не прилетять, маючи десь більший клопіт, ніж цей наплавний місточок через непоказний Інгулець,— Дніпро ж під боком, отам нехай несуть свою службу спостереження. Так думав кожен поранений, усі, хто хотів потрапити швидше на той бік. Німці от-от мали б з'явитися, але чомусь не з'являлися, і війська переправлялися по-діловому швидко, без галасу й колотнечі, як і належить справжнім кадровим військам. А саме ж такою й була гірськострілецька дивізія полковника Шепетова, яка тут переправлялась, виставивши один полк на передмостовому укріпленні там, під Білою Криницею, забезпечуючи переправу всієї 18-ї армії.

Помітивши емку полкового комісара Стрепетова, пол-

ковник Шепетов здалеку махнув йому, щоб проїздив одразу ж на переправу, й перепинив рух, а коли комісар порівнявся з ним, ведучи за собою полуторку з архівами й мотоцикл лейтенанта Сіраша, схилився до віконця.

— Спасибі, комісаре,— сказав він сердечно, а все ж і суворо, без тіні усмішки, пройшов поруч з машиною на самий міст, щоб не затримувати переправу,— командуючий чекає на вас у Великій Олександрівці.

Відпустив дверцята, віддалився Шепетов, і полковому комісарові здалося, що він чогось не договорив. Може, це було через те, що сам він не встиг промовити Шепетову й слова. Під емкою міст не прогинався, тільки ледь-ледь осідав, а під полуторкою занурювався так, що аж хвили перекочувались через дерев'яний хисткий настил із шалівки — колеса наполовину занурювалися й гнали хвилю ще дужче.

Андрій наказав водієві мотоцикла відстати, але тут же почувся нетерплячий сигнал, і, оглянувшись, він побачив генерал-майора з охороною, що їхав за ним упритул на трофейному «опель-капітані».

За переправою, на протилежному березі Інгульця, «опель-капітан» обігнав мотоцикл лейтенанта Сіраша, полуторку і, порівнявшись з емкою, знову посигналив і зупинився: генерал-майор пізнав полкового комісара Стрепетова, вийшов з мишини, подав йому руку.

— О,— зрадив він,— ви тут! А я потерпав, бо розвідка доповіла, що ваш маршрут перекрили автоматники шістнадцятої мотодивізії противника, і командуючий та й усі ми тривожились, як би вас не перехопили з архівами, а головне — з прапором армії. Він з вами?

— А де ж йому бути,— сказав полковий комісар Стрепетов, відчувши тільки тепер утому і дзвін у вухах, мабуть, від того, що сон наліг, раптовий і важкий.

— Прорвалися-таки? — весело спитав генерал-майор.

— Прорвались у Червоній Долині й не пішли на Кобзарці, а обминули їх, лишивши з правої руки. Так степом і до своєї колони добралися. А де командуючий? Треба йому доповісти й прапор повернути.

— Штаб розташувався в школі. Ідьте за мною,— генерал-майор сів в автомобіль, трахнув дверцятами.

— Хто це такий? — спитав Андрій Сіраш.

— Начальник штабу Вісімнадцятої армії Колпакчі,— відповів Стрепетов і махнув водієві, щоб їхав за машиною генерала.

Подвір'я школи, чисто заметене й посипане жовтим піском, ждало, звичайно, не їх, а школярів: про це свідчили гарно вимиті вікна, щойно побілені сліпучо-білі стіни й нова смуга перешкод в глибині, турніки й кільця на свіжотесаних стовпах — усе було готове до початку нового навчального року, тільки тепер невідомо було, коли він розпочнеться, і покинута на літо школа здавалася покинутою назавжди. Залишивши машину в затінку під великим в'язом, де вже стояло кілька легковиків, полковий комісар наказав лейтенантові Сірашу взяти прапор — він знову був прив'язаний до деревка й увібганий у брезентовий чехол, по боках поставив автоматників, прискіпливо всіх оглянув, скомандував: «Кроком руш!» — і повів до під'їзду школи, де стояли, завмерши один проти одного, вартіві-автоматники. Очевидно, попереджені начальником штабу армії, вони відсалютували прапорові й полковому комісарові, пропустили їх у темну й прохолодну глибіню коридора.

Тут пахло гостро й приємно свіжою фарбою, якою було пофарбовано підлогу, вікна й двері, а також панелі вздовж затіненого й незвичайно лункого коридора, в якому кожен крок звучав так, наче йшло не четверо, а цілий батальйон. Всі, хто був у коридорі чи тільки вискочив, щоб перебігти в іншу кімнату, завмирили по стійці струнко там, де їх захопило внесене знамено, а в кінці коридора розчинилися двері торцевої кімнати, звідти вибухнуло обіднє степове сонце нестерпним і неміряним блиском, сліпучо освітило всіх. В отворі розчинених дверей з'явився бритоголовий сухорлявий Смирнов, енергійним кроком ступив назустріч прапорові й завмер виструнчившись. За три кроки від нього полковий комісар подав команду: «Стій!», кинув правицю до козирка.

— Товаришу командуючий, прапор ввіреної вам армії через ворожі заслони винесено й доставлено в розташування штабу. При прориві через територію, зайняту ворогом, охорона прапора була обстріляна, але прорвалася, знищивши ворожий пост. При виході на позиції передмостового укріплення винесений в голову колони прапор допоміг військам дивізії Шепетова зайняти вчасно рубіж, переорієнтувавши нашу авіацію на моторизовану групу противника, що мала перехопити нас на марші. Втрат не маємо. Полковий комісар Стрепетов.

— Дякую за успішно виконане завдання, — сказав генерал-лейтенант Смирнов, адресуючись до всіх, бо, допо-

вівши, полковий комісар ступив убік і лишив командуючого віч-на-віч з прапором і тими, хто його ніс та охороняв.— Всі будете представлені до нагород.

— Служимо Радянському Союзу! — вигукнули лейтенант Сіраш зі своїми автоматниками.

Генерал-лейтенант подав руку полковому комісарові, ласкаво подивився йому у вічі й лівою рукою погладив плече, наче збирався, та так і не сказав йому чогось сердечного, що виразно світилося в його сірих очах. Потім потиснув руку лейтенанту Сірашеві, обом автоматникам. І, відступивши три кроки назад, скомандував:

— Прапороносцям армії взяти прапор на збереження й охорону!

Прапороносці, чітко відбиваючи крок, підійшли, взяли прапор, поставили його в заздалегідь приготовлену піраміду в ніші напроти входу, завмерли на посту.

— Прошу,— скупим жестом руки показав генерал-лейтенант Смирнов полковому комісарові на розчинені двері.

— Ждіть мене біля машини,— сказав Сірашеві Стрепетов і зник за зачиненими дверима.

— Чи вільний тепер шлях на Дніпропетровськ? — спитав Стрепетов, як тільки вони залишились одні в колишній учительській, яка правила нині командуючому армією за кабінет: на столі розгорнута карта з оперативною обстановкою, лупа на ній, логарифмічна лінійка, набір топографічних олівців та лекал, а на приставному столику — донесення й звичайний польовий телефонний апарат. Він поки що мовчав.

— Раз вільний до Дніпра,— сказав Смирнов, обійшовши навколо столу й схилившись над картою,— то там уже вам усі шляхи відкрито. Зараз ось доберетесь до Великої Лепетихи, паромом переправитесь і...

— А як та бойова охорона під Грейговим, з якою пішов батальйонний комісар Вахтадзе? Зуміла відійти?

— Не зуміла, комісаре,— посмутнішав генерал-лейтенант Смирнов,— але й ворога не пропустила. Посилали бійця, щоб зняти їх. Теж не повернувся. Взагалі пролив був тяжким, просто-таки героїчним. Уже ми дечого навчилися, комісаре, і в нічному бою німцям тепер братися до нас нічого. Гірко втрачати людей, але що ж поробиш — війна...

— Я думав, ранок буде для нас найтяжчий, а вони чомусь дуже пасивно вели себе саме вранці. І авіації не

видно їхньої. Чим це пояснити? — Стрепетов підійшов ближче й став напроти Смирнова перед картою.— Біля Снігурівки їх затримали, чи що?

— Біля Снігурівки їм завдали великих втрат війська корпусу Галаніна, — відповів генерал-лейтенант. — І досі утримують там плацдарм. Та для німців головне зараз не тут, вони перегрупували основні війська одинадцятої армії сюди, на Криворізький напрям, з метою оволодіти Запоріжжям лобовою атакою, щоб остаточно відрізати нас від Південно-Західного фронту, а потім від Запоріжжя ударом на Бердянськ оточити обидві армії нашого фронту. Та всі ці задуми їм руйнує резервна армія генерала Чибісова — судячи з усього, могутня армія: в Дніпропетровську, очевидно, зосереджено основні резерви південно-західного напрямку, якими вміло скористувався Чибісов, завдавши противникові удару з Дніпропетровська на Кривий Ріг. Цей контрудар поставив у складне, критичне становище не лише 16-у моторизовану та 16-у танкову дивізії генерала Хубе — весь 14-й танковий корпус, що так легко взяв з ходу Кривий Ріг ще 14 серпня, змушений був зупинити просування на південь уздовж Дніпра й кинути проти армії Чибісова всі свої основні сили. Саме це дало можливість кавалерійському корпусові Белова благополучно переправитись через Дніпро, а нашій армії зайняти оборону по Інгульцю.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Над селом пролетіли досить низько два «Хейнкелі-111» з широкими й закругленими крилами на кінцях, мовби аж підрізнаними біля фюзеляжу, і чотири «Мессершмітти-109» вилися навколо бомбардувальників, мов оси. Тонкі, хижо вигнуті, мов бандитські ножі, з дзвоном і свистом ширяли вони зі сторони в сторону, прикриваючи бомбардувальники, що летіли теж незвично швидко, навально, мовби краями небо над Степівкою навпіл. Жовті закрайки крил, відсічені білою й чорною лінією, чорно-білі хрести на тому їдучому тлі й на вертикальних рулях хвостового оперення — все було чуже й загрозливе.

Що це були «Хейнкелі-111», нам пояснив Вітька, котрий саме того дня прибився десь з-під Копанів у форменній ремісничій фуражці, в чорній суконній гімнастерці з білими бляшаними гудзиками на стоячому комірі

й планці, в таких самих суконних брюках, у казенних міцних черевиках, які звуть просто робочими, ще й ремнем широким з мідною бляхою підперезаний — чистий тобі моряк! Перехопивши їхню ремісничу колону під Копанями, чорнобереті й чорномундирні танкісти генерала Хубе наказали всім розійтися по домівках. Оце Вітька й прибився додому.

Довелося йому натерпітись і надивитися всього: і бомбувань заводу, коли вискакував з цеху з молотком у руці й потім так і не зрозумів: чому з молотком? Що за захист проти авіабомб і літаків? Саме ця деталь, мабуть, найбільше його вражала тоді, бо найбільше про неї він розповідав. Вітька досконало знав усі фашистські літаки, надивившись на них під час нальотів на завод і під час нальотів на беззахисні колони біженців на тих страдницьких дорогах сорок першого року. Тому-то він і визначив безпомилково, що то були «Хейнкелі-111» і «Мессершмітти-109».

Не знав тільки Вітька й ніхто не знав, що на одному з бомбардувальників летіли командуючий групою «Південь» фельдмаршал Рундштедт і начальник генерального штабу Гальдер, а на другому — командуючий 11-ю армією генерал-полковник Шоберт і генерал-квартирмейстер, начальник оперативного управління генерального штабу, він же перший заступник Гальдера генерал-лейтенант Паулюс. Летіли над Україною й милувалися, як, збиваючи куряву, рвуться механізовані колони групи армій «Південь» до синього Дніпра. Від Чорноморського узбережжя до Умані, до Білої Церкви, до самого Києва стояла курява над дорогами, дими стояли над містами, а в пилу, в куряві, в диму йшли машини й танки, йшли навалю, кількома рядами — двома, трьома, а то й чотирма. Не тільки битими шляхами й степовими дорогами. Можна було йти хлібами й нивами по цій дивній безмежній рівнині. Простору було доволі. Саме про такий життєвий простір постійно нагадують фіурер і доктор Геббельс. Саме для таких просторів задумувався вермахт. Саме таким уявлялися їм під час воєнних ігор на картах майбутні походи.

Звідси, з підхмарної височини, не видно було німецьких кладовищ з начепленими на хрести касками, під гуркіт моторів, як і під бравурний тон переможних реляцій, не думалося про втрати, про нищівні контрудари під Бродами, під Смоленськом і Мінськом, забувся коростен-

ський укріпрайон, звідки 5-а армія генерала Потапова день і ніч нарощувала удари у фланг 6-ї армії фельдмаршала Рейхенау, не думалося й про київський укріпрайон, об який, немов хвилі об скелю, розбивалися всі спроби 6-ї й 17-ї армій прорватися з ходу в древню столицю України, так що довелося на стиках двох армій організувати з резервів додаткову групу Шведлера в складі дев'яти дивізій, щоб, тиснучи 26-у армію генерала Костенка, обійти київську оборону з півдня й вийти до Дніпра хоча б у район Трипілля.

Ні про що тут, у небі, нікому не хотілося думати, крім того, що перша оперативна мета здійснювалася на очах: усі три групи армій виходили своїми авангардами на лінію Дніпро — Північна Двіна, і перша фаза російської кампанії на цьому закінчувалася.

Гальдера непокоїло те, що строки виходу на Дніпро й Північну Двіну були порушені, а під Торопцем, Рогачовом і Єльнею контрудари були такі сильні, що Гудеріану доводилося думати не про те, як, форсувавши з ходу Дніпро, йти далі на Москву, а як втримати плацдарм до підходу піхотних корпусів.

Рундштедту було гірко зізнаватися в тому, що його військам не вдалося жодного разу оточити противника, і, замість повного знищення російських армій західніше Дніпра, їх просто витіснили з Правобережжя, бо 1-й танковій групі Клейста фактично ні разу не вдалося в смузі Південного фронту вийти на оперативний простір.

Та про ці прикросі не тільки не говорилося в обох літаках — про це навіть не думалося. Першої мети досягнуто, а це найголовніше. Літо стояло врозповні, і осінь здавалася такою далекою, що за остаточною перемогою в цій війні діло не стане.

Пролетіли над усіма військами групи армій «Південь», що виходили на Дніпро, а де-не-де вже й наводили переправи, облетіли й тили, щоб поглянути, як підвозяться боеприпаси й здійснюється постачання в першу чергу танкових дивізій Клейста,— усе було видно з височини як на долоні: поміж жовтими нивами дозрілих хлібів, поміж білястими стернями й зеленими масивами соняшників та кукурудзи виразно малювалися темні ряди автомашин, пістряві вервечки обозів, а надто ж танкові крицеві колони, важкі й неповороткі, як смерть. Вони найбільше здіймали куряви, і можна було ще за кілька кілометрів визначити, де саме просуваються танкові дивізії.

Курява, рух, невпинність звеселяли генеральські й фельдмаршальські душі, тишили честолюбство начальника генерального штабу Гальдера, бо були втіленням його ідей і наказів, надавали певності й пиhi командуючому групою армій «Південь» Рундштедту, бо це ж він їх «вів», хоч де б не був, на землі чи в повітрі. Паулюса ж тишило те, що це йому було доручено остаточно розробити вторгнення в СРСР і сформулювати директиву на стратегічне розгортання військ і бойові дії за планом «Барбаросса», що тепер був наполовину втілений у життя, а мовчазний і навіть з вигляду самовпевнений солдафон-пруссак Шоберт у солдатській пілотці, що мало личила генерал-полковникові, поведився в тому польоті більше ніж стримано: мої війська діють, а ви можете дивитися й захоплюватися. Я своє зробив.

Пролетівши Степівку, літаки взяли курс на Миколаїв, облетіли його на бриючому польоті, взяли курс на Умань, де розміщувався штаб групи армій «Південь» і куди мали прилетіти сьогодні фюрер із дуче, а також румунський диктатор-фашист Антонеску, новоспечений маршал, якому в урочистій бойовій обстановці фюрер мав намір вручити рицарського хреста з нагоди п'ятдесятиріччя як подачку за румунську нафту й пальне, так потрібне вермахтові у війні з Росією. Саме на ці торжества й летіли вищі чини німецького генерального штабу та вермахту, а серед них, на одному з винищувачів, сам командуючий четвертим повітряним флотом, який підтримував групу армій «Південь», генерал-полковник Лер.

Літаки з'явилися несподівано в чистому небі літнього надвечір'я, пронеслися над Степівкою вихором саме тоді, коли ми з Вітькою після довгої розлуки не придумали нічого кращого, як побрати вудки й піти до ставка ловити рибу. Вже й піймали по кілька коропців, перебуваючи в безтурботній певності, що фронт перейшов і для степівців нічого іншого не лишалося, як ждати повернення наших, бо не вірилося тоді, що вони відступили надовго.

Вітька розповідав, що до Дніпра йшла велика наша сила з танками й артилерією і якийсь генерал говорив їхньому ремісничому начальству, що саме на Дніпрі вони збираються дати німцям рішучу відсіч та погнати їх назад, але літаки справили на нас таке сильне враження, щось було в них таке загрозливе й страшне, що, не змовляючись, ми швидко й дружно змотали вудки й побігли до нашої хати, де порядкувала баба Гапка — велика

майстриня смажити коропців із свіжими помідорами, в кисло-солодкому запашному соусі. Баба Гапка справді швидко і вправно почистила коропців, присолила їх, вкачала в борошно й поставила смажити на кабиці в сковороді, щедро змащеній пахучою олією, а сама под-робітала на город з полумиском вибрати найспілиших помідорів, щоб ними залити рибу, коли вона підсмажить-ся трохи.

У цей час увірвались у село мотоциклісти, одразу в усі вулиці зі степу. Мотоцикли були з колясками. На кожній колясці стояли ручні кулемети. На кожному мотоциклі — троє німців. Усі в сталевих круглих касках, усі в зелених довгих плащах з пелеринами на грудях і спинах. У кожного на грудях куці вороновані автомати з довгими магазинами. Проїжджаючи, вертіли головами, пильно оглядали двори, засипали все село торохтінням і гуркотом моторів, запнули вулиці шлейфами куряви, що вже рожевіла в проміннях призахідного сонця й довго висіла, не потривожена найменшим рухом повітря,— так тоді тихо й погожо було того найстрашнішого в житті степівчан дня. Проїхавши вздовж усього села аж до греблі, вони покрутилися на толоці, з'їхавшись з усіх вулиць, щось покричали один одному, ніби порадилися, і повернулися назад тими ж вулицями вже набагато швидше, збили куряву ще більшу й зникли за крайніми хатами, наче їх і не було.

Проте не встигла баба Гапка покрити помідори й накрити ними рибу на сковороді, як із виноградника і з саду за селом вийшла піша розвідка, розгорнута цепом, з автоматами й кулеметами наготові, повільно посунула городами, вербами, акаціями, захопивши й кладовище. Розвідники були чомусь простоволосі, з закасаними рукавами коричневих сорочок, з притороченими до поясів касками й бляшаними циліндричними коробками протигазів, з ранцями, покритими телячою шкірою, за плечима. До ранців замість шинелей примоцьовані були плямисті плащ-намети чи маскувальні халати. Перейшовши село, розвідники запустили у вечоріюче небо кілька зелених ракет, а самі почали розходитись по дворах. Один зайшов і в наш двір. Побачив стілець серед двору, підійшов до нього, скинув ранець, поклав на землю, розстебнув і зняв з крючків ремінь із каскою, протигазом і лопаткою в шкіряних піхвах, теж кинув на ранець, потім сів на стілець. Не так, як сідаємо ми, а боком,

одну руку закинув на спинку стільця, зручно зіперся на неї, ноги в кованих міцних черевиках з товстими підшвами, поцяткованими великоголовими гранчастими цвяхами, простягнув мало не на півдвору — картинно так сів, мов на сцені або у фільмі, дістав з нагрудної кишені френча сигарету, білу як сніг, клацнув запальничкою, прикурив, затагнувся кілька разів, підібрав гарно окреслені губи й поглянув на нас з Вітькою.

— Комсомол? — спитав він і всміхнувся, показавши разок білих та рівних зубів.

Ми мовчали й дивились на першого німця, що прийшов хтозна й звідкіля і всівся на нашій подвір'ї, немов у себе вдома, зручно й вигідно. Дивились на нього, на його позу, на те, як він курив: сигарету підносив до самих кінчиків губ, так що вона лишалась сухою, тримав її в пальцях так, що вже від одного тримання мав, здавалося, неабияке задоволення. Смагляве обличчя було гладенько виголене. Мундир на ньому, незважаючи на спеку, був застебнутий на всі гудзики, по коміру звивалася лискучою зміїнкою срібляста нашивка. Такою ж нашивкою були облямовані й погони з сріблястими опуклими не то кубиками, не то усіченими пірамідками фельдфебельської відзнаки. На правій чорній петлиці білів есесівський гадючий знак, а на обшлязі лівого рукава готичним білим шрифтом на чорному тлі — назва лейб-штандарту: «Адольф Гітлер». Що й говорити, перед нами сидів найвідбірніший із фашистських головорізів під такою миролюбною личиною, що, дивлячись на нього, важко було здогадатися про його істинні наміри, про нелюдську його сутність. Так сидів на нашому подвір'ї, наче це й не він приніс сюди смерть і тортури, наче війна була хтозна й де або її не було й зовсім.

— Нікс комсомол? — спитав він знову глузливо й поблажливо. — Алес русіше юнге нікс комсомол! Єтт, гойте, сьогодні! Ферштейн? — Він дістав розмовник, підготовлений геббельсівською пропагандою для завойовників. — Ви не будете шисн, стреляйт, нас, ми не будем шисн, стреляйт, вас. Корошо! Меня зовут Фриц. Вас как зовут? Имя, фамилия...

Ми мовчали й дивились на нього з подивом, бо, що не кажіть, перед нами сидів перший німець — сидів і не стріляв, навіть не збирався поки що нас убивати.

— Ич, розджеркотівся, — сказала від кабиці баба Гапка, що не боялась ні бога, ні чорта, — як у себе вдома!

А наших ти, антихрист, скількох повбивав? — кричала вона мовби глухому.

— Вас, вас? — підвівся німець і пішов до кабиці, прихопивши й свою амуніцію. Підійшовши до кабиці, схилився над сковорідкою, на якій шипіла й пострілювала вже зовсім готова риба.— О-о,— вигукнув він, кинувши знову амуніцію до ніг і потираючи руки.— Фіш, риба! Будім кушайт, есен! Хазяйка, брот, хлєп, панімай? Ну, давай, давай! — кричав він весело.— Бістро, бістро! Льюс!

Він сам підхопив сковороду, поніс її до столу, де вже був накрайний для нас хліб, лежали виделки, стояли в полумиску помідори.

— Щоб ти вдавився! — сказала баба Гапка німцеві.— Тільки хлопців мені не чіпай. Вони ще малі.

— Малі? Малі? Вас іст дас «малі»? — питав німець, всідаючись за столом зі своєю амуніцією і беручись до риби. Цього разу він зняв і автомат, поклав собі на коліна, заходився їсти.

А в цей час у село в'їхали величезні, криті брезентом машини. Деякі були на гусеничному ході, мов танки, тільки передні величезні гумові колеса й відрізняли їх.

З могутнім гудінням потужних двигунів, погамованим глушителями, бралися вони вулицею й звертали до ставка, зупинялись при березі. З них зіскакували закіптюжені, закурені солдати, сипалися з високих бортів, хапливо роздягалися й шубовстали з берега в воду. Гортанні, не наші крики, лемент, галалакання й висвисти полетіли над селом.

— Я пішов додому,— сказав Вітька,— доки ще можна пройти. Бо звечора вони тут виставлять пости, почнуть, мабуть, стріляти.

Німець тим часом у поті чола трудився над сковорідкою, потім хутко встав.

— Спа-сі-ба, хазяйка,— сказав він, начепив автомат на шию, ранець закинув за плечі, обстебнувся поясом і потяг з двору, навіть не глянувши на нас.

— Бий тебе сила божа,— здивувалася баба.— Все вмаламури́в, гаспид, як за себе кинув. І швидко ж, ти скажи, прямо пожаром пройшов, та й годі. Й хвоста вам, бідним, не зоставив. Так і не покуштували рибки. Мокли, мокли в тім ставку...

— Хай жере,— сказав Вітька.— Ми ще собі вловимо. Аби ж тільки й горя.

— Та воно-то так,— згодилася баба Гапка, зітхнувши.

— Ну, я пішов,— знову озвався Вітька.

— Піду і я з тобою.

— Ідіть з богом, доки раніше, щоб ті гаспиди не постріляли.

— Доки сонце світить, вони на вулиці не займають, я вже знаю,— сказав бувалий у бувальцях Вітька.— Це ж там мати турбуються: німці в селі, а мене немає.

— Охо-хо,— зітхнула небоязка баба Гапка,— що воно буде?

Ніхто не знав, що воно буде і що нас жде на окупованій території, якою стало з сьогоднішнього дня й наше село в глухому південному степу. Відомо було одне: окупація почалася. А якою вона буде і що нас жде, ми, немовби заглянувши в майбутнє, одразу ж збагнули й відчувши, щойно переступивши сірашівський поріг і заставши там розпатлану й розтерзану Килю Снігуриху, що прибігла до тітки Ялини шукати захисту.

Коли ми зайшли в хату, вона сиділа в куточку надолівці, застеленій ходовичком з ряднини, обійнявши двох своїх хлопчиків. Однаково білоголові, однаково прикишлі, в однакових сорочках, синеньких, у білий горошок, вони мовби вже й послули в молодій та гарній мамі на руках, а Киля все схлипувала, як дитина після довгого плачу, та ніяк не могла заспокоїтись.

Снігур і Киля жили край села біля греблі, в невеликій хатині, що дісталася їм невідомо від кого: родичів вони не мали, батьки в обох повмирали в двадцять першому від тифу. Скоріш за все, маленька напіврозвалена хата й лишилася комусь з них, малолітніх, як спадщина. А вже як повиростали та побралися, то й стала вона їхньою — такою й запам'яталася всім снігурівська хата: височенька через свою куцувату відрубленість, мала й маловіконна, з товстою солом'яною стріхою та широкою призьбою, на якій можна було ночувати влітку, та й ночувалось насправді молодим Снігурам, особливо в жнива, нівроку, добре та солодко. Наробившись за день у полі, вони лягали на свіжому повітрі на тій широкій та зручній призьбі, застеленій рядниною, під яку Киля примудрялася підмотити полину від надокучливих бліх та пахучого сіна для м'якості під боками. На тому літньому, духмяному й невибагливому ложі, під високими зорями безмежного степу, під легіт теплих літніх вітрів, мабуть,

і зачали вони обох своїх хлопчиків — Сергійка й Опанасика, що народилися повесні один за одним через рік. Обое білоголові, як батько, з карими материними очима, з її лагідною усмішкою на білих та ніжних личках...

А тоді пішов Снігур в армію, відслужив дійсну службу, повернувся на якийсь рік додому, на радість Килі й синам. Зрадив Снігурові й Петро Копистка, бо, ні сіло ні впало, «в колгоспі прибуло полку механізаторів,— як казав завзятий голова колгоспу імені Будьонного,— побагатшали будьоннівці на ще одного доброго тракториста». Та що тракториста? Справжнім механіком був тихий та добрий Снігур! Маленький, нижчий за Килю, меткий, мов вихор, він і свого старезного ХТЗ серед літа, просто в загінці, «наладив як часи»,— хвастав не раз Копистка перед своїми колегами — головами колгоспів (а їх же було в селі аж семеро!), а як тільки в когось із трактористів закомизиться СТЗ — НАТІ або й ЧТЗ,— Снігур тут як тут: «Дунув-плюнув,— знову ж таки хвалився Петро Копистка,— і агрегат пішов!» Недарма ж у танкових військах служив механіком-водієм, Снігур тепер і пісень співав на всіх святах і при всіх нагодах своїх, танкістських: «Три танкіста, три веселых друга» або ж «Броня крепка, и танки наши быстры, и наши люди мужества полны, в строю стоят советские танкисты — своей великой Родины сыны...» І виходило так, ніби він тужив за своїми бойовими побратимами, за своїми залізними, могутніми й таємничими кіньми — танками.

Та, певно, і вони за ним тужили, ждали його й виглядали. Не довго тішилася його любов'ю й ласками Киля, не довго раділи його білоголові хлопчачи, що не встигли ще не тільки підрости, а й звикнути як слід до свого доброго й роботящого батька, не нахвалився Снігуром Петро Копистка: забрали Снігура залізні коні назад, до себе, в армію, «бо такі механіки-водії, мати, на дорозі не валяються,— казав присмучений, а все ж і гордовитий Петро Копистка,— і не за кожним призовом до війська приходять».

Пішов Снігур волонтером в Іспанію, потім на Халхин-Гол з японськими самураями битися. Пішов у Західну Білорусію та в Західну Україну братів визволяти. Й прибалтійським республікам, прибалтійським робочим людям подавав руку допомоги. А Киля знову лишилася з хлопчиками своїми білоголовими одна. Цвіла й розквітала все більше та краще сама собі, ні для кого, й вико-

халась, незважаючи на не дуже легку роботу в полі, в таку славну та доладну молодицю, що аж завидки багатьох брали: «Десь той Снігур вештається собі, а тут таке добро пропадає на пні та така розкіш і втіха його жде».

Так він до самої війни й не навідався додому. Рідко й писав. Бо де ж той у біса Халхин-Гол від Степівки! Останнього листа отримала Киля від нього з Проскурова в перші дні війни. Хвалився, що бої тяжкі й жорстокі, «але техніка в нас, Килю... Давимо фашистів, а вони лізуть, як сарана. І ніякі снаряди їх нашої броні не пробивають. Хіба що хтось із наших на старих типах попадеться, тим доводиться не з медом. А в мене, Килю... Тільки от нашот самої машини не скажу тобі й слова, бо розглашеніє воїнської тайни. А це справжньому радянському воїну-танкісту не личить і не положено...»

Бився ж Снігур завзято, як і працював, і любив там у пеклі бою свою Килю ще дужче, ніж удома, бо в тому листі писав він дружині не тільки про танкові бої — писав таке, що Киля з тиждень ховалася з свіжим листом від подруг за скиртою, виймала його з чистої та високої пазухи, читала й, читаючи, горіла, мов маківка, і плакала, й сміялася сама собі, й до подруг верталася розпалена, ніби п'яна. А начитавшись у самотині досхочу, показувала того листа й подругам своїм — молодим солдаткам, що ждали своїх чоловіків, і ті теж червоніли й прискали, читаючи гуртом, майже пошепки, та все зиркали на нас, хлопчаків, щоб, бува, не підслухали. Та норувилі одна поперед одної листа того прихопити з собою, щоб прочитати на самоті. Проте Киля свого скарбу з рук не спускала. Мабуть, і спала з тим листом під шокою.

Як прийшла пора вступати німцям у наше село, Киля тремтіла, мов осиковий лист, ховалася в своїй малій та непоказній хаті, бо ховати й справді було що: що вже ж брови на смаглявому, мов перестигла вишня, обличчі лоснилися тоненькі, мов шнурочок, а що вже ж очі карі та глибокі аж осявлялися вогнем затаєної жаги, набутої роками вимушеної самотності й стриманості, що й груди під кофтиною туго пнулися й гойдалися там важко та спокусливо, як дровхи або стрепети в сітях. А стан же такий тонкий та високий, ноги довгі та стрункі, мов виточені. Боялися чоловіки-степівчани її принадливої спокуси, хоч кожен в душі, може, й мріяв про неї. Ще дужче боялися щедрих чар доброї й лагідної Килі жінки-степівчанки, що мали вродливих та дужих чоловіків. А во-

на — добра, чиста й невинна, як дитина,— й думки ніякої такої не підпускала до себе близько, бо думала й мріяла тільки про свого Снігура та радісну й щасливу зустріч із ним, єдиним своїм обранцем, з яким розділила все — і дітей своїх народила, що дружно жили й росли, мов перемиті, хоча й лишалися на ціле літо без матері: прибіжить Киля зі степу вночі, а вони вже сплять, підхопиться вдосвіта, а вони розметаються вві сні так солодко, що не тільки жаль, а навіть гріх їх будити. Записку ото напише, а Вітька, бувало, прочитає вранці та й скаже, що там їм робити по їхньому немудрому снігурівському господарству: зерна курям сипнути, корову в череду вигнати, налити води в кам'яне коритце для всього живо-го в дворі, собаку нагодувати вчорашнім борщем чи супом. Не те щоб вони й самі не знали своїх нехитрих обов'язків. Просто Киля хотіла їм про все нагадати, а головне — хоч у такий спосіб поговорити з синами та нагадати їм про себе, що вона в них є і що дбає та думає про них постійно. Тоді їй, після такої записки, легше працювати біля молотарки й легше думати про залишених на цілий день синочків. Як німці вступили, було Сергійкові сім, Опанасикові шість років.

— Ти б ото той, Килю,— сказав якось Сіраш перед вступом німців,— не сиділа б ти вдома, голубко, як придуть оті прокляті фашисти. Кого-кого, а вже таких бра-вих молодичь, як ти, Килю... — Дмитро Іванович не дого-ворив, помовчав, схиливши голову.— Одним словом... не попадайся тій проклятій гітлерівській солдатні на очі. Кажуть, п'яні всі там у них, як свині.

— А куди ж мені подітися? — зітхнула Киля.— Де мені від них заховатися?

— Подавайся до баби Липки на хутір. Вона ж нам якась родичка, то перебудеш там. А туди німці, може, й не навідаються.

— А дітей же на кого покину? Кому я там з дітьми потрібна?

— Діти й самі побудуть. Дітям що? Дітей вони не займуть.

— Ви там знаєте! — блиснула Киля темними, як ніч, очима, що одразу виповнилися несамовитою тривоною від однієї думки про те, щоб покинути дітей самих при нім-цях.— За них я найбільше боюся. Аж серце заходиться, як подумаю, що з ними буде.

— Усі ми, Килю, найбільше за дітей тривожимось.

І боїмось. Навіть за дорослих. Більше, як за себе.— Сіраш глянув на неї засмучено й ласкаво.

Стоїть боса, збентежена, прекрасна в своїй молодості й материнській тривозі — не жінка, а вишня в цвіту.

— Хоч би дрантя якесь натягла на себе, щоб не впасти відразу в ненажерливі очі тим супостатам. А як непереливки, то хоч до нас біжи — все ж гуртом буде якось... — порадив Сіраш та й поїхав.

А Киля на хутір не зважилася йти, зосталася зі своїми синами в своїй хаті, вбралася в усе старе та полатане, але й з того лахміття ще дужче заяскріла наша Киля: молодою пристрастю горіли їй очі, і ніяке ганчір'я неспроможне було загасити того саява — воно мовби підкреслювало і її біле та ніжне лице, і стан видавався в тому рубищі ніби ще тоншим та гнучкішим.

Ой Килю, голубко моя, бідо моя! Таж саме про таких, як ти, найбільше думають і мріють завойовники, вступаючи в чужі міста й села. Так було в усі війни, звідколи вони й почалися. Так було й у цю війну, що стояла вже за твоїм порогом, за городом твоїм і кладовищем, де лежали батьки, діди й прадіди наші.

А город Килин впирався просто в кладовище. Ні огорожа їх не розділяла, ні канава, якими в Степівці обкопували городи і обійстя за браком будь-якого лісу на степовій порожній рівнині, щоб бродяча худоба не лізла в шкоду. Тільки й того, що дерева густо розрослася поміж акаціями, а за нею й крізь неї одразу ж білили кам'яні хрести, бугрилися забур'янені могили, горбатилося старе сільське кладовище, поросле волошками, шорсткими безсмертниками й кінською кашкою. Коли молочаї, а коли й лободи виметуться поміж могилами — стоять собі все літо незаймані, бо не дуже дбають степовики під високим своїм небом у суворому степу про мертвих і самі, як правило, збираються жити довго й справді доживають до глибокої старості: ні дерево не придавить, як у лісі, ні лавина не накрие й не понесе у безвість, як у горах, ні вода не затопить, як у морі. Того ж пекельного літа в полі, на городах і на кладовищах усе буяло, мов на погибель, усе росло й плодоносило на вічне життя, хоч у вічі всьому живому котилася смерть і розруха. І в самому далекому й глухому кутку Килиного городу вперше заплодоносила розкішна молода слива, яку перед самим від'їздом в армію посадив роботящий Снігур для своїх синів. У серпні її дивовижно крупні плоди вже ставали бурш-

тиново-прозорими, рум'янилися і достигали. Хлопці вже й пробували їх, смакували — натиснеш язиком на піднебіння, і поллється в рот, так і бризне сік, солодкий, як мед, і пахучий, як літо.

Того тривожного дня, як пролетіли низько над селом два «хейнкелі» й чотири «месершміти», забули й про ту сливу, що дозрівала в самотині, нікому ніби й не потрібна, бо в кожного були свої клопоти й печалі. Нагадала Киля всім сусідам про себе несамовитим, відчайдушним криком, коли надвечір в її крайню хату увійшов з колгоспного саду від греблі перший німецький розвідник. Той самий Фріц, що потім так хвацько й швидко з'їв нашу рибу.

Він увійшов до Килі, низько схилившись у дверях, щоб не вдаритись об одвірок головою в сталевій касці. Зайшов тихо, беззвучно й так просто, немов односельчанин. Вона бачила лискуче від поту і спеки обличчя, бачила куций і воронований автомат — саме такий, який мусив бути у справжнього німця, бачила пелехатий і пістрявий маскхалат, якого навіть уві сні можна жахнутися, й не вірила, не могла повірити, що війна з далеких полів і широких степів увійшла до неї в хату в образі цього височенного й зовні красивого німця, що прийшов сюди вбивати. В це теж Килі в першу хвилину не повірилось: звичайна собі людина, тільки дивно й не по-нашому одягнена й дивно, не по-нашому пахне. А ще дивніше говорить.

— Васер,— сказав він чомусь пошепки. Може, тому, що вікна було завішено ковдрами, як звичайно в південностепових селах, щоб не так жарко було о цій найзадушливішій порі.

— Фода,— сказав він і виставив руку вперед, майже навпомацки, мовби в цілковитій темряві, рушив від порога до Килі. Губи в нього так пересохли від спраги, аж побіліли, і кожен звук шелестів у пересушеному роті, чи то так тільки здалося переляканій Килі. Вона понад самою стіною метнулася до відра, що стояло в кутку біля порога, і він теж зробив стрімкий, по-кошачому м'який рух назад, не спускаючи з неї погляду й не зводячи автомата, наче боявся, щоб Киля не зайшла йому ззаду або щоб не вискочила надвір. Все ще тримаючи руку, простягнуту вперед, він узяв з Килиних рук латунну кварту, повну свіжої колодязної води, підніс до пересохлих вуст, але тут же відірвав, не донісши, і повернув Килі, не дуже певно

бачачи її в напівтемряві та ніяк не призвичаївшись після яскравого світла, що панувало в той сонячний день на дворі.

— Пей... сама,— сказав він, з натугою пригадуючи завчені з розмовника слова, і коли Киля пригубила й ковтнула води, він майже вирвав квартиру й випив одним духом.— Нох,— сказав він.— Єще.

Киля набрала й подала другу квартиру.

І тут він нарешті побачив Килине обличчя. Щось раптом змінилося в ньому — Киля це скоріше відчула, ніж помітила. Його очі призвичаїлись до хатнього мороку, і він розгледів у лахмітті Килину вроду, всю її жіночу звабу відчув в одну мить. Він пив воду й на цей раз жадібно, як і перше, але, ніби забувши про спрагу, роздув ніздрі й дивився на Килю невідривно й хтиво. А випивши воду, кварти не віддав — великим пальцем лівої руки, зайнятої квартою, підчепив ремінь на підборідді, повільно зсовував його, а потім зняту каску разом з квартою ще повільніше ставив, не дивлячись, на підвіконня. Рухи були сторожкі, стримані, ніби він підкрадався до полохливої сарни. Він обережно й м'яко ступив до Килі, що так і лишилася стояти біля відра з водою, трохи ближче, ніж він, до дверей. Киля теж повільно й обережно ступила крок назад, ще ближче до дверей. Він уперед, вона — назад. Крок за кроком, мовби в якомусь дивному танку. Тільки без музики. В абсолютній тиші. Хтиве дихання його чулося все гучніше, а її налякане й збентежене — все частіше. Молодий, молодший від Килі, сильний і натренований, він рухався по снігурівській хаті хижий і чужий, страшний і відворотний — от-от має скочити, метнутися й роздерти її на шмаття.

Серце Килине билосся десь аж у горлі, підступило й не дає дихати. Ноги підгинаються, руки терпнуть і тремтять, а есесівець, ще повільніше опускаючи на долівку свій чорний лискучий автомат, щоб вивільнити руки й ухопити її, підступає вже зовсім близько. Це тривало неймовірно довго. Килі здавалося — цілу вічність. Повільність, сповнена затаєної напруги й затамованої сили, в першу-ліпшу секунду мала вибухнути експресією і буйною дією, і, дійшовши майже до порога, Киля рвонулася і впала на двері вагою тіла. Вони розчинилися, з брязкотом вдарившись об стіну. Вона встигла перестрибнути поріг і рвонула на себе сінешні двері, і саме в ту мить, як їй ударило у вічі призахідне сонце, що висіло вже над кладовищем, есесі-

вещь кинув автомат і через усю хату й сіни стрибнув на неї, одним блискавичним рухом подолавши всю відстань. Він ухопив Килю правою рукою за стан, а лівою зігнутою, перехопив шию і з страшною силою рвонув Килю, заламуючи її за себе. Вчепившись в одвірки обома руками, Киля з нелюдським зусиллям виволокла його на собі з сіней. Він відпустив шию, щоб міцніше й надійніше втримати її за поперека й затягти назад у сіни. Тут Киля й крикнула. Крик її був дикий, нутряний — навіжений крик розпачу, страху й відрази. Вона рвалася з його чіпких і неблаганних рук, але й рвалася також із подертої своєї одежини, яка й до цього не могла приховати звабливості Килі, а тепер і зовсім розлізлася на грудях, так що роз'юшений німець, з перекошеним ротом і зне-тямленими очима, побачив у розідраному лахмітті біліші за сонце оголені Килині груди, що зовсім засліпили його, блиснувши серед темного й старого дрانتя якоюсь несусвітною свіжістю й новизною. Од тої краси й розкоші німець коротко й низько рикнув і розімкнув руки, щоб перехопити Килю повище. І саме в цю мить їй пощастило вирватися, вислизнути з його рук, перелетіти вулицю, не чуючи ніг під собою і вскочити в двір до Сірашів.

Есесівець і собі намірився рвонутися за нею, але згадав, що каска й автомат лишилися в Килиній хаті. Трохи отямився й зупинився у воротах. І саме вчасно: із-за греблі вийшла група солдатів на чолі з офіцером. Вони помітили, як розпатлані Килині коси війнулися за сірашівським палісадником, побачили беззбройного й простоволосого свого товариша, зрозуміли все й заіржали:

— Га-га-га! Так он як воює наша доблесна розвідка!

— Гі-гі-гі! Молодчага, Фріц!

— Го-го-го! Ну, як вона, ця патлата росіяночка?

— Ідіть ви всі під три чорти! — вилаявся розлючений невдачею Фріц і хотів повернутися в хату.

— Момент! — зупинив його офіцер. — Де шолом? Де «шмайсер»? Чи не прогуляли, фельдфебелю, амуніцію й зброю?

— Все там, — виструнчившись перед офіцером, махнув рукою в напрямі розчинених дверей Фріц. — Зостаюсь тут чекати машин.

— Наказано в хаті не заходити, контактів з населенням не мати. Беріть нашу арійську кров від змішування й засмічення. Хіба ви не знаєте наказу рейхсфюрера, фельдфебелю?

— Яволь, штурмбанфюрере! — хвацько клацнув за-
каблуками Фріц, проймаючись напівіронічною офіцій-
ністю начальника штабу полку.— Так точно, знаю, лише
забув на якусь хвилину. Забули б і ви, якби її побачили.
Оту, що вирвалась і втекла.

— Ми нічого не бачили,— сказав офіцер.— Ми нічого
не знаємо: втекла не втекла. Нічого не бачили й не чули,
ясно? — звернувся він до своїх солдатів.

— Яволь! — гарикнули дружно й завчасно ті.

— А тепер,— звернувся він до Фріца,— забирайте
свою амуніцію й зброю і ведіть розвідку далі, а я тут під-
шукаю придатне для штабу місце. Прочешіть усе село,
пройдіть аж до протилежної околиці дворами й города-
ми, чи не засіли де-небудь комісари й більшовицькі
кулеметники. Їх особливо треба пильнувати при вступі до
населеного пункту, який би він не був. Прикиньте, де і як
краще розмістити машини — маскування від авіації,
можливість негайно знятися й стати до бою та інше.

— Яволь! — сказав Фріц, поїдаючи штурмбанфюрера
очима.

— Та глядіть, більше не встрявайте в таку халепу.
Бо покличуть до самого Зеппа Дітріха. Він таких штучок
не любить.

— Яволь! — виструнчився Фріц, ще запопадливіше
клацнув закаблуками, хоч і знав, що все це базікання про
чистоту арійської крові не варте ламаного гроша, що
все це — демагогія чистісінької води, що всі вони, аж до
Зеппа Дітріха включно, ласі до чужих жінок, якої б ті
національності не були. Есесівці не зупинялися ні перед
чим ні в Польщі, ні у Франції, ні в Югославії, хоч зав-
жди прикривалися гучними фразами, відштапованими
у відомстві партайгеносе Геббельса. Просто звикли при-
кидатися й брехати один одному в вічі.

Фріц заскочив у білу Килину хату, вхопив автомат,
одним звичним рухом накинув каску на голову, а ремі-
нець її на підборіддя і пішов услід за солдатами, що
розсипалися цепом на всю широчінь Степівки, захоп-
люючи городи й вулиці від ставка до кладовища. Йшов,
доки не натрапив на наше подвір'я і на нашу рибу.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Лейб-штандарт «Адольф Гітлер» стояв у Степівці з тиждень. Машини поховали в акаціях, що росли рядами понад городами і в провулках, в колгоспному саду й на виноградниках, замаскували гіллям, лапатими зеленими сітями, привезеними сюди аж з Німеччини, понапинали наметики й намети, спали в них і розважалися, цілий день купалися в ставку й ні в які контакти з жителями села не вступали, в хати не заходили, нічого не просили й не вимагали — взагалі поводитися так, наче в селі нікого й не було. Ні стрійової муштри, ні тактичних занять ніхто з ними не проводив: видать, вимуштруваний і навчений був лейб-штандарт навіки. Машини, одяг і зброя були в них з голочки — все новісіньке. Годували їх мов на убій: цілісінький день кухарі вмлівали біля похідних кухонь, смажили м'ясо й млинці, варили супи, ситі й смачні пахощі висіли над принишклим селом, з потужних приймачів, змонтованих на машинах, лилася музика, маршові пісні — з далекого Берліна есесівці розважали: напучували вкрадливими жіночими голосами, оксамитовими баритонами дикторів і верескливими дискантами політичних ораторів, і навіть могутні «Телефункени» не могли пом'якшити й облагородити той вереск, те казенне захлинання й прославлення німецької зброї, як у середньовіччя.

Есесівці були всі, як один, високі, до двох метрів, біляві. Вони грали в баскетбол, вкопавши на городах стовпи з кільцями й корзинками, хоча й без щитів, грали на розкішно інкрустованих акордеонах. Вони палили запашні сигарети «Лозетті юно», привезені, мабуть, з Італії чи з Північної Африки, потроху пили жовтуватий шнапс чи коньяк з марудною назвою «Gognag», поводитися безпечно, вдень не виставляли ніякої охорони ніде, а з настанням темряви по кожній вулиці патрулювали парами. з одними тільки пістолетами в кобурах. Зухвалі були есесівці. Самовпевнені й зарозумілі.

Тільки одного разу самовпевненість в них як рукою зняло: в обідню пору несподівано з'явилася над селом ланка наших бомбардувальників і, помітивши стовпотворіння біля ставка, людей і машини, скинули бомби. Видно було, як вони відривались від усіх трьох літаків видовженими краплями і падали, спочатку видимі й безшелесні, а потім зі свистом і виттям врзались у воду. На якусь

мить оголилось замулене дно перед вибухом, гаркнуло й тріснуло там до болю у вухах, до темряви в очах.

Все, що могло впасти, попадало там, де стояло. Вікна в хатах повилітали з рамами, двері позривало з петель, і погребі, не обкладені каменем, пообвалювалися. Есесівці ж, хто в трусах, а хто в чому мати родила, сипонули з ставка попід хати, сподіваючись, що наші льотчики село бомбардувати не будуть. Вони й справді розвернулися, зробили ще один захід, вдарили по тих машинах, що стояли покинуті на березі, з кулеметів, кинули на них ще кілька бомб і полетіли геть, востаннє посвітивши нам червоними зірками на голубих крилах.

Кілька машин спалахнуло й згоріло на березі — есесівці навіть не пробували їх погасити. Вони поволі, та й то не скоро, почали сходитися на берег, не звертаючи на машини уваги, боязко й насторожено позирали на небо: чи не повернуться ще наші літаки? Хтось із них потім крикнув, показуючи у воду, і на розгойданих вибухами бомб хвилях усі побачили недалеко від берега труп. Двоє есесівців стрибнули у воду, схопили вбитого чи втонулого за руки, бігом прибуксували до берега. Витягли на суше, поклали на траву навznak. Він був цілий-цілісінький. Очевидно, вбило його вибуховою хвилею у воді, коли він пірнув, зачувши свист бомби над головою. Смерть есесівця не справила ніякого враження на його товаришів: одразу ж побігли купатися, без ніяких виявів жалю чи співчуття. Була це байдужість, цинічна звичка чи оте «нордичне презирство до смерті», яким вони всі так гордилися, доки їх не почали як слід колошматити. Безсердечний був лейб-штандарт. Навіть по відношенню до товариша.

Командир лейб-штандарту штандартенфюрер СС Зепп Дітріх зупинився в найгустіших вербах у Маші Фочихи. Щоранку він в одних трусах з півгодини гасав по городу, потім робив гімнастичні вправи доти, поки волохате його пещене тіло, густо поросле чорною вовною, не відкриється потом, не заблищить на сонці, мов на кабанові. Тоді Зепп Дітріх біг на став і шубовстав із берега в воду. Доки він бігав і купався, рудий, як пес, ординарець-кухар готував йому сніданок: смажив яечню, тонесенькі й хрусткі млинці, варив запашну каву. Він щоранку ще до схід сонця з'являвся в дворі баби Гапки і рикав, немов з ерихонської труби:

— Томат, томат!

— А щоб вас порозривало, ненажери,— лаялась баба Гапка, дивлячись, як рудий есесівець йшов на город вибирати помідори. Тільки в неї були такі соковиті й солодкі помідори-сосочки, які, мабуть, припали Зеппу Дітріху до смаку. Тому й внадився рудий денщик щоранку до баби Гапки, тут же, сидячи на призбї, виймав з кишень складаного ножа і, перемивши помідори, нарізав їх дрібненько, робив фактично морс, навіть сік, по кілька разів бігав на грядку, доки не нарізав повен котелок того морсу по вінця.

Що й казати, лейб-штандарт був, звісна річ, найаристократичнішою, найреспектабельнішою частиною серед військ групи армій «Південь», а може, й усієї гітлерівської армії принаймні в серпні 1941 року.

Проте таким він хотів бути, але не міг. Таким його хотіли б видавати в ставці Гітлера, у штабі Гімmlера, у відомстві Геббельса, але не спромоглися: як найдосконаліше знаряддя вбивства, лейб-штандарт був лише вбивцею і нічим іншим, від Зеппа Дітріха до останнього солдата-есесівця. Вбивцею жорстоким, брутальним, підлим і страшним, для людини, психологічно здорової, незрозумілим і диким. І тут ніякі респектабельні шати, ані жодне маскування не могли приховати ества й суті цього зразково-показового гітлерівського війська.

Спочатку вони застрелили вночі посеред вулиці якогось невідомого, що забрів у Степівку випадково, не знаючи й не відаючи, що тут розташувався на спочинок такий вишколений лейб-штандарт. Був уже немолодий, у стареньких обтріпаних штанях і сірій сорочці, в стоптаних парусинових черевиках, давно нестрижений і неголений. Його чомусь цілий день не дозволяли ховати. Він лежав посеред вулиці навznak, усе лице залите кров'ю, руки й ноги розкидані, немов після тяжкої роботи. Під вечір натрапила череда на нього, зачувши кров, корови ревли дико, утробно, мов дикі тури, і розігнати їх не було ніякої сили, бо худоба не пізнавала своїх хазяїв і не чула людського голосу. Та есесівці й не дозволяли розганяти корів. Моторошно й страшно стало в селі від того вбивства й несамовитого ревища, немов перед кінцем світу. Хлопчаки, що пригнали корів зі степу, стріляли своїми гарапниками й кричали, та голоси їхні й постріли здавалися надто кволими, губилися безслідно в надсадному й моторошному ревінні корів, що всі, як одна, понагинавши голови, викочували білки й наставляли роги не-

відомо на кого — здавалося, на весь світ, де отак ні за що вбивають людину. Незабаром, оточивши труп тісним колом, головами всередину, знавісніла худоба злила своє ревіння в суцільний стогін, ніби оплакувала забитого й одночасно погрожувала комусь страшною й безжальною розправою. Не знаходячи виходу з крайнього збудження, керуючись якимись найтемнішими інстинктами, корови почали шпортати одна одну рогами, накидались на подібних до себе, засліплені безпричинною люттю, і вже не ревіння, а якесь несамовите й незрозуміле виття виривалося з їхніх могутніх легенів — тисячолітній дикий звір прорвався з кожної смирної та лагідної корови під впливом запаху крові й вигляду забитої людини.

Есесівці лейб-штандарту стояли поблизу, побравшись за боки та широко розставивши ноги, дивились на це моторошне видовище й починали сміятися невідомо над чим. Сміялися, і все. Ставало їх тут більше та більше, бігли на середню вулицю з горішньої й низу, від ставка, дивилися на здичавілу худобу з захватом і цікавістю, немов на якусь розвагу. А потім почали сміятися. Спочатку несміливо й розрізнено, далі все дружніш та дружніш, а ще далі їхній суцільний регіт вступив у двобій з ревінням худоби: корови ревли, а есесівці реготали. І те, й те робилося з таким завзяттям, що могло вилитися тільки в ще щось страшніше.

І те страшніше настало. Корови раптом накинулись на труп, розтоптали й розметали його, а тоді перенесли свою лють на Рябу з пробитою здухвиною, з якої цебеніла кров, закололи й затоптали й її — це було суцільне оскаженіння. Люди ховалися по хатах і навіть залазили в погребі, немов під час нальоту, есесівці ж побрали автомати й, кількома чергами забивши найоскаженілиших корів, поклали край цьому моторошному здичавінню. М'яса в них тепер було доволі. Навіть деяким власникам корів дозволено було забрати туші додому, і на вулиці залишилось вибите ратицями й полите кров'ю місце, де лежав застрелений уночі невідомий. Село було налякане й приголомшене безглуздою смертю невідомого перехожого і особливого тим глуфом, що його вчинено було чередою над його останками з вини есесівського начальства. Але найбільший жах викликало те, що самі есесівці мали задоволення, споглядаючи таку мерзенну картину, — це вже лежало за межами людської психіки й людського розуміння.

Від них можна було чекати чого завгодно.

— Ні, — скрушно хитав головою Сіраш після довгих і тяжких роздумів, — це не люди. Їх навіть нелюдями назвати не можна. Звірі? І ті образяться за таке порівняння. Виродки роду людського — от хто вони. Не віриться, що в них були батьки.

Дмитро Іванович тяжко пережив смерть невідомого чоловіка, бо в душі щось підказувало, що він прийшов у Степівку дарма. В усякому разі, саме він і міг бути тією людиною, яка має прийти із паролем. Потім, коли довго ніхто не з'являтиметься, Дмитрові Івановичу все частіше згадуватиметься ця страшна істина.

Вітька привіз із поля знайдений у снопах новісінький командирський ремінь з новою ж таки кобурою й пістолетом ТТ, а з кишені вийняв німецький парабелум, показав те все батькові і сказав, що на тому самому полі, біля соняшників, він знайшов і переховав ще кілька гвинтівок СВТ і ручний кулемет Дегтярьова з трьома дисками й що він готовий день і ніч збирати зброю, щоб колись, при слушній нагоді, вдарити по фашистах, бо під їхньою владою жити склавши руки не збирається, коли брати його десь б'ються і, можливо, вмирають на полях битв. Він їм допомагатиме, чим зможе.

Дмитро Іванович дивився на свого найменшого і, може, тепер уже єдиного сина з подивом: вже й цей виріс. І коли тільки встиг? Та ще більше дивувала Вітьчина відвертість: неспроста ж він отак усе викладає — або догадується, шибеник, або ж Сенька Сорокопуд уже щось намолов йому. Ну й помічники ж, їдрі їх корінь! Незчуєшся, коли на шибеницю загудеш, нічого ще й не зробивши.

— Легко говорити... — ухилиючись від розмови, сказав батько, хоч у душі гордився найменшим своїм сином — оцим Трибком і Кигиком, як його прозвав дотепник Василь. — А вже раз знайшов зброю, що ж робити... — Дмитро Іванович сторожко глянув на сина: — Язика за зубами вмєш тримати?

— Я не базіка, ви ж знаєте, — чесно й відверто дивлячись батькові у вічі, твердо сказав Вітька. — Я, тату, знаю, кому й що казати.

— А нікому нічого! Пойняв? Язык мій — враг мій. Зарубай це для початку собі на носі.

— А що зі зброєю робити?

Дмитро Іванович, схиливши голову, роздумливо дмухнув через верхню губу, спідлоба глянув на сина.

— І не хотілося б, та що ж зробиш... — мовби міркуючи вголос, сказав батько.— Видно, настала й твоя пора. Ходімо! — повів Сіраш свого найменшого на Шартівський хутір — забутий, розвалений, густо порослий терном.

Тут і вдень не пролізеш і не зорієнтуєшся, а Дмитро Іванович у густій темряві безпомилково відшукав у колючих нетрях завалений вхід, спустившись у ще темнішу, досить глибоку яму.

— Кам'яний погрібник тут колись був,— пояснював Сіраш синові напівшепотом.— Його розвалляли, камінь вибрали — хід і обвалився. Тільки яма оця й лишилась. Бачиш, як поросла будяками й лободою. Ще й курау в неї вітер наніс — давай ми його осюди, набік скидаємо,— говорив Дмитро Іванович, розчищаючи яму й добираючись до її дна.

— А як же її вночі знайти? — спитав Вітька, озирючись навколо.— По чому ви орієнтуєтесь?

— А колодязь он бачиш? — присівши до самої землі, показав батько три високі кам'яні стовпи з барабаном, що ледве-ледве вимальовувались на фоні темного, аж чорного, серпневого неба.— Між колодязем і он тим старим затопленим возом; що темніє в ставку... До нього ми в'яжемо коней, коли об'їдяться зерна. Вийдеш на лінію між возом і колодязем і шпар по ній. Неодмінно на цю яму натрапиш.— Сіраш розгорнув землю, виважив кілька чималих пиляних каменів — відкрився отвір, у який можна було влізти на животі.

Дмитро Іванович посвітив ліхтариком, спеціально прихопленим з дому, і Вітька побачив змащену зброю на білій соломі, дерев'яні ящики з патронами до гвинтівок і чорні паперові пачки з автоматними й пістолетними набоями.

— Осюди зноситимемо зброю,— сказав він синові.— Тут можна буде й переховатись, коли комусь треба буде. Знатимемо про це сховище тільки ми вдвох. Я тобі його показав тільки тому, що такий час: коли зі мною там щось... Щоб ти знав, значить... І гляди, нічого не затівай тепер, не порадившись зі мною.

У Сірашів за хатою, серед кущів бузку, смородини й ранньої зірки молодий майор у куценьких шортах, хромових чоботях і шовковій сорочці сіро-сталевого кольо-

ру з плетеними срібними погонами висиджував за столом від зорі до зорі, схилившись над картою. Тут же стояла й штабна машина під акаціями, од якої до похідного столу тяглися кабель польового телефону, що стояв у майора під рукою, і електричний провід настільної лампи, яку він умикав вечорами, щоб працювати вночі.

Роботящий був майор! Весь час галакав по телефону, щось писав і писав день при дні, не піднімаючи голови. Не завжди навіть ходив обідати — найчастіше денщик приносив йому від польової кухні суп у котелку й м'ясо в кришці. Полюбляв майор шнапс і, незважаючи на спеку, випивав щодня по чималій пляшці, що, однак, не заважало йому працювати постійно й інтенсивно. Може, це був начальник штабу одного з батальйонів, а може, й історик лейб-штандарту, яких у гітлерівській армії було до біса: геббельсівська пропаганда хотіла увічнити «подвиги доблесних військ фюрера» по гарячих слідах для потомків. Потім, коли есесівців рубонули чорноморські матроси в Криму, сипонули їм жару під хвіст під Севастополем, під Москвою й Сталінградом, «істориків» поставили «під ружжо», бо записувати стало нічого.

Полюбляв майор заїдати шнапс своєрідними бутербродами: відкрає тонесеньку скибочку від хлібини випічки 1934 року, вийнятої з целофану, товстенько намастить вершковим маслом, наріже кружальцями помідори й цибулю, посипле все те, накладене на хліб, сіллю, молотим перцем, от тобі й закуска! Унадився майор до тітки Ялини по свіжий хліб уже пізніше, коли вона спекла вперше при німцях свої знамениті паляниці. Як нюхнув того духу, як покуштував, той про пиху свою забув: кожного разу, перед тим, як випити й зготувати собі бутерброд, прибігав до тітки:

— Хлеб, хлеб,— вимагав нетерпляче, повертався за свій стіл і з'їдав тітчин хліб, пожадливо плямкаючи.

Раптово, як це часто буває влітку, насунули на село хмари, блиснуло в небі, торохнуло так, що аж земля здригнулась, і порснуло такою зливою, що стало темно серед білого дня. Зірвався несамовитий вітер, нагнав ще більше хмар, ще чорніших, з білими закрайками — сипонуло з них градом, крупним, як шрапнель. Тут уже й у воді не всидіти, і під деревом не сховатися. Рвонули солдати лейб-штандарту від ставка городами, вскочили в сіни до Сірашів, прикриваючи голови руками, набилися, мов оселедці в бочці, і тільки тут стало видно, які вони висо-

кі. Підпирають стелю чубами, аж згинаються, а від ставка біжать і біжать все нові та нові любителі купання; град періщить їх по головах, по голих плечах і спинах! Куди подітися? Розчинили двері в стайню — набилося й туди їх повно-повнісінько. І тут вони помітили знамениті Андріїві плакати, всі оті настанови з окопування, стрільби, з багнетного бою, побачили рукопашну на батареї. Спочатку дивилися мовчки, розступившись, забувши про град і зливу, потім почали реготати, тикаючи пальцями в червоноармійців, а потім у німців, що тікали до лісу.

— Ду! — кричали один одному й сміялися ще дужче.

— Ду! — кивали один на одного, регочучись, пізнаючи себе у втікачах.

А тоді раптово замовкли, як по команді. Один ухопив Вітьку за груди, підвів до плаката з батареєю.

— Вас іст дас? — спитав погрозливо. — Вас іст дас, русіше швайн? — крикнув несамовито, викочуючи банькувати білясті очі, аж заглушив шум зливи й розкотисті удари грози.

На той крик виглянуло з сіней кілька есесівців, звідти у сірій сорочці з плетеними погонами і в куценьких шортах вискочив на дощ майор-штабіст, послизнувся хромовими чобітьми на вибитому подвір'ї, мало не впав, та все ж утримався, перебіг подвір'я, змочившись до рубця, і вломився у стайню.

— Ахтунг! — подав хтось з есесівців команду, і вони всі, як один, виструнчилися перед майором. Той, що тримав Вітьку за груди, відпустив його і теж завмер перед штабістом чи істориком. Голічерева, в одних трусах, стояли вони, тісно збившись у стайні, і «їли» майора очима, ждучи пояснень чи наказів, а він, помовчавши, сказав їм, що Вітька тут ні при чому, що це і є один з пунктів військового навчання, які, крім армійських розташувань, охоплювали все населення Росії, додатне носити зброю, і хай, мовляв, порівняють вони, солдати лейб-штандарту, польську й французьку кампанію з цією, російською, хай пригадають, скільки крові й жертв їм коштувало просування по цій країні, як відчайдушно оборонялися й контратакували не тільки солдати кадрових дивізій, що прикривали кордон, але й заново сформовані з резервістів частини, які з ходу вступали в бій і таки добре воювали. Ось, мовляв, ще один доказ того, що більшовики готували весь народ до війни.

Він, майор генерального штабу, вже послав у верховне командування відповідне донесення, а їм усім треба мати на увазі, що й далі опір Червоної Армії буде зростати, оскільки все населення в цій країні навчене воювати на місцях, а не тільки на дійсній військовій службі. Це неабияке відкриття, і тим більше честі їм, доблесним солдатам фюрера, що й тут демонструють високий воїнський дух, свою перевагу навіть над таким підготовленим до оборони ворогом, дійшли вже до Дніпра, а до зими дійдуть і до Волги, остаточно розгромлять Червону Армію, візьмуть Крим, Донбас, Москву й Ленінград, завоюють Кавказ ще цієї осені.

От що означають ці плакати, які він хоче зняти й відправити у відділ бойової підготовки генерального штабу, нехай знають там, з яким навченим ворогом схрестили зброю солдати всіх трьох груп армій і домоглися, незважаючи ні на що, таких видатних успіхів. А перед тим, як відправляти в Берлін ці плакати, він хоче, щоб їх оглянуло начальство лейб-штандарту, а може, й групи армій «Південь».

Дощ і гроза тим часом перейшли й закінчилися так само раптово, як і з'явилися, потужне серпневе сонце знову освітило весь умитий дощем світ, що роз'яснився, розпогодився, засяяв під сонцем міриадами дощових крапель на листях дерев і городини, заблищав мокрий спориш, заголубіло небо в калюжах — стало так тихо та ясно у світі, наче війни й не було.

Есесівці висипали з сіней і стайні, з сусідніх хат і дворів, побігли, ослизаючись, до своїх машин — цибаті, голі, не звертаючи уваги на старих жінок, на дідів і бабів. Замість них з'являлися в сірашівським дворі інші, реготали й кепкували один з одного, показуючи німців-утікачів, а проте стояли перед плакатами так само зачудовано й довго, як ми колись перед ними стояли, тільки інтереси в нас були різні: ми зачаровано дивилися на наших воїнів і милувалися їхньою відвагою, а вони, вбивці-професіонали, вдивлялися і вникали в чужу тактику, в чужі методи навчання й ведення бою.

Нареґотавшись спочатку, вони ставали суворими й зосередженими, довго стояли перед плакатами, наче самі потрапили несподівано на заняття Червоної Армії з бойових стрільб, з рукопашного бою, з тактики, а таке випадє не часто — побачити ворога мовби зсередини, глянути на нього наче його власними очима. Далеко був Андрій,

далеко були й ті, кого він тут учив премудростей військової практики, хто знає, чи й були вони живі тепер, а над їхніми плакатами й настановами мовкли вороги, тихішали й зосереджувалися, задумувались і щось починали розуміти по-іншому, хоч Андрій був так далеко, що вже нічого не міг пояснити їм додатково. Або, може, саме й пояснював на практиці, а не на словах,— мовою зброї.

В останній день свого перебування на відпочинку в Степівці (а це було в неділю) лейб-штандарт за обідом перепився і заліг спати. Життя в селі, ясна річ, не могло цілком зупинитись: щоранку виганяли корів у череду, люди возили з поля зерно з токів, хто не встиг навозити його до вступу німців, возили й солому гарбами, щоб було чим топити взимку.

Випросивши гарбу й коней, поїхала по соломі й Киля. Вітьку послав Дмитро Іванович допомогти накладати гарбу. Киля топтала й виводила кульші, щоб побільше вмістилося соломи, а він подавав, і вже до обіду зробили дві ходки й заклали чималу скирту біля заднього причілка. Килині хлопці разів два з'їздили з ними на степ, потім набридло їм чекати, доки накладається й вивершиться гарба, не сподобалось дертися віжками на таку крутизну і їхати труською дорогою — от-от перекинешся і впадеш з такої височини,— і вони лишилися вдома. Гарно їм було гратися в розбійників у свіжій податливій соломі, де вільно можна заритися й сховатися, але ж дітям, як відомо, все набридає швидко, і, забачивши зі скирти омріяну сливу, до якої вони кілька днів не ходили, хлопчачи побігли до неї наввипередки, бо вона аж бурштиною стала від безлічі слив, що вкрили гілля, перемігши навіть зелень листя.

Перед сливою було натягнуто дрот і на ньому почеплено чорну дощечку з намальованими білою фарбою кістками навхрест і черепом. Під моторошними проваллями замість очей на кістлявому знаку смерті було щось написано, і снігурята, ясна річ, не могли прочитати напису чужою мовою й не могли зрозуміти, що там по-німецьки попереджалось: «Стій! Стріляю без попередження!» В глибині густої дерези, поміж високими акаціями стояли криті брезентом машини з гарматами і всякою іншою чортівнею, виднілись намети, в яких у цю найгарячішу пору дня відпочивали після ситного обіду й недільної норми шнапсу есесівці лейб-штандарту. На дроті, крім тієї страшливої таблички з черепом і кістками та гострими, як

шпичаки, готичними літерами, висіли пусті бляшанки з-під консервів різних розмірів і гатунків.

Перелізати через дрiт було надто високо, а пролізти попід дротом заважали гримучі бляшанки на довгих поворозках, бо звисали майже до землі. Зате слива стояла зовсім поруч, вся в крупних стиглих плодах, таких спокусливих, аж слинка в хлопців текла. Доки вони стояли й милувалися деревом і плодами, з дерези підвівся в одних шкіряних трусах чорний, весь порослий волохатою кучерявою волоснею по грудях, животі і по плечах, напів'яний есесівець і, витріщивши очі та роззявивши пащу, крикнув на дітей чи гарикнув по-вовчому. Снігурята кинулись городом до хати, перелякані й здивовані, а вслід їм летів гомеричний ситий регіт.

Саме той регіт і підвів хлопців найдужче: він підказував, що нема нічого страшного ні в тому дроті, ні в тих кістках і черепі, намальованих на чорній дощечці, ні в тому крикові волохатого чоловіка, який просто пожартував з ними, посміявся, а нічого лихого й не збирався робити їм.

— Ти злякався? — питав меншого брата Сергійко.— Злякався, признайся?

— Костомахи страшно було,— сказав серйозно, дивлячись братові у вічі своїми глибокими карими, малий Опанас.— І дядько страшний був, правда ж?

— Нічого страшного,— сказав Сергій.— Він просто пожартував, щоб налякати та посміятися з нас. А я ось віддихну та й піду знову. І нічого він мені не зробить, я знаю.

— Мені хочеться слив. Якщо ти не боїшся і тобі справді нічого не буде, то піди та нарви мені й мамі. Мама теж любить сливи.

— А ось піду і нарву,— сказав Сергійко, що нічого не боявся. Увібрав сорочину в штани, підперезався тугіше вузьким пояском.— Повну пазуху нарву й принесу вам усім. А ти тут підожди.

Він сміливо рушив через город, проте сторожко й боязко позирав на те місце, де мав з'явитися волохатий страшний чоловік, що так весело й захоплено сміявся над їхнім переляком. «Переляк, переляк,— пригадалося раптом Сергійкові, як старечим своїм голосом вимовляла баба Липка, викачуючи з нього яйцем переляк, коли за ним погнався проти ночі чужий гусак, дуже налякавши малого.— Переляк, переляк, зійди з рук, зійди з ніг»,—

чувся йому зараз ласкавий старечий голос, а серце билось все дужче по мірі того, як він наближався до дроту. Він підійшов уже зовсім впритул, а волохатий дядько не з'являвся. Постоявши перед табличкою якийсь час, мовби даючи дядькові помітити себе, як у всякій чесній грі, та не дїждавшись його появи, Сергійко пригнувся, відхилив на боки дві сусідні коробки і вже просунув голову поміж ними, як несподівано в зовсім іншому місці випірнув з дерези інший, білявий і молодий есесівець у формі й наставив на хлопчика автомат.

— Гальт,— сказав він тихо й мовби теж грайливо, так що Сергійко навіть усміхнувся до нього й зробив крок до дерева, маючи цілковиту певність, що це гра. Та не встиг він ступити другого кроку, як чорний автомат у есесівця в руках підплигнув, ніби жаба на дощ, Сергійка хтось легенько штовхнув у груди, а німець із лискучим автоматом кумедно й смішно крутнувся і зник із очей, бо стало зовсім темно й тихо.

А від скирти, побачивши, як упав Сергійко, й почувши постріл, мчав до братика Опанасик. Мчав, спотикаючись, плутаючись у огудинні ще невикопаної картоплі, мчав, плачучи й не чуючи загрозливого чужого попередження, не тямлячи себе, а добігши, шмигнув і собі під дротом, та так і не піднявся. Підтятий другою кулею дітовбивці-есесівця, ткнувся білявою голівкою в землю й замер поряд із братом.

Два одиночних автоматних постріли не потривожили недільну тишу принишколого завойованого села. Так само світило щедре серпневе сонце, млів у його теплих проміннях тихий ставок, співали безтурботно півні по дворах, але ніч і туман уже оповили Степівку, і тепер в ній розвидниться не скоро. Дві невинні дитячі смерті розділили остаточно світ навіпіл, і тепер не лишилось нічого іншого, як боротися або згорнувши руки чекати смерті.

Киля везла останню гарбу соломи, нічого не підозрюючи. Сонце вже сідало за виноградником, поспішала, щоб устигнути до темряви впоратися й не напоротися на патрулі, як буде одводити коней. Вже біля самих городів їх зустріла Маша Фочиха, котра вічно шукає непокірну свою корову.

— Килі везеш? — спитала вона Вітьку, кивнувши на гарбу і задерши голову, гукнула туди, наверх: — Килю, голубко моя, хлопчиків же твоїх постріляли.— І заплакала.

Як тигриця, метнулася з гарби Киля, не питаючи ні про що, кинулася через дерезу до злополучної сливи, на мить сховалася в гущавині, а потім тріснув кволий постріл, і підкошена кулею Киля впала на своїх хлопчиків у синеньких сорочечках, поціткованих білим горошком... Вже прошита кулею, на постріл підведа голову й побачила білявого есесівця. Киля хотіла крикнути йому у вічі прокляття, але не встигла: земля зірвалася з місця й ринулась назустріч Килі, цілячись їй в обличчя і в серце — бряз! — вдарилися одна в одну, і Киля стала землею.

— Будь ти проклятий! — сказала Фріцові вся велика Земля, і він перестав сміятися...

Тієї ж ночі лейб-штандарт було піднято по тривозі: спочатку в усіх кінцях Степівки злетіли в небо червоні ракети, потім зчинився несамопитий лемент, залунали різкі, мов гавкання, команди, загарчали мотори потужних тягачів, затріщали верби й акації по городах і, розбризкуючи затужавілу багнуку, мнучи огудину кабаків і картопляне бадилля на грядках, вибиралися на дорогу триосні «дізельмани» і високі «опель-бліци», бронетранспортери й велетенські машини на гусеничному ході, шикувались у довгу колону, рушали на греблю й далі стовповою дорогою — на Херсон.

Спалахували вряди-годи сліпучі вогні фар, вихоплюючи з темряви гармати, причеплені до тягачів, штабні криті машини. За ними, оточений з усіх боків охороною, помчав бронетранспортером невиспаний і злий Зепп Дітріх, обганяючи всіх і вся.

За Бармашовим Зеппа Дітріха перехопили офіцери зв'язку з групи армій «Південь» і передали наказ Рундштедта перегрупуватись у напрямі Широкого й вдарити у фланг резервної армії генерала Чибісова, що з плацдарму під Дніпропетровськом ломилась на Кривий Ріг, збивши передові загоны 14-го танкового корпусу й пропускаячи на переправи 2-й кавалерійський корпус Белова, що виходив з оточення.

Становище там склалося критичне, і це не віщувало нічого доброго Дітріху та його лейб-штандарту, який уже прозвали в групі армій «Південь» пожежною командою, бо такі критичні ситуації виникали все частіше й частіше, а лейб-штандарт, виправляючи їх, клав свої відбірні батальйони на несходимих степах ні за понюх табаку, бо ж не існує нічого складнішого з усіх видів бою, як зустрічний бій.

Зепп Дітріх давно збирався поскаржитися самому фюрерові на те, що командування групою армій «Південь» лейб-штандартом затикає дірки, замість того щоб його високий бойовий дух і ще вищу бойову виучку використати на головних напрямках як основну ударну силу. Штандартенфюрер СС був любимчиком Гітлера, проте ще ближчим фюрерові був аристократ Рундштедт, а Растенбург був так далеко від фронту, що навіть Зепп Дітріх не міг добитися туди ні телеграфом, ні тим більше по радіо. Тому він спробував подзвонити хоча б у штаб групи армій «Південь». Однак небуло там зараз ні Рундштедта, ні начальника штабу Зоденштерма: вони, як сказали штандартенфюреру, зустрічали на аеродромі в Умані румунського диктатора маршала Антонеску, з яким мають відбутися якісь переговори, а також чествовання цього заімпаладивого союзника і володаря майбутньої Трансїстрії. Зеппу Дітріху театралізовані церемонії завжди здавалися дріб'язковими й непотрібними, проте він не міг би висловити своєї думки про це навіть найближчому оточенню, щоб хтось не доніс та не накликав на нього найвищого й нещадного гніву. Тому він мовчки повів лейб-штандарт ще на одну «протипожежну» операцію, так і не довідавшись, що цього разу на його батальйони покладалася особлива місія.

Під Новим Бугом його знову зустріли на марші офіцери-есесівці з охорони штабу групи армій «Південь» і вручили наказ: лейб-штандарт передати в розпорядження 14-го танкового корпусу, як і намічалось, щоб зупинити контраступ резервної армії генерала Чибісова, а самому на чолі батальйону гусеничними машинами й бронетранспортерами вийти на дванадцятю годину в район села Ладиженки поблизу Умані, де йому буде поставлено особливе, вельми важливе й секретне завдання — тут Зепп Дітріх зрозумів, що в Умань має прилетіти сам фюрер...

За розробленим у штабі верховного командування протоколом маршала Антонеску мали зустрічати на аеродромі командуючий групою армій «Південь» генерал-фельдмаршал Рундштедт, командуючий 11-ю армією генерал-полковник Шюберт і командуючий четвертим повітряним флотом генерал-полковник Лер — тобто саме ті, хто пролетів ото над Степівкою «хейнкелями» й «месершмітами», оглядаючи війська.

Начальник генерального штабу Гальдер лишився в штабі групи армій «Південь» чекати приїзду фюрера й підготувати для нього аналіз бойових дій та становища на фронтах.

Гітлер вимагав пояснень, звідки росіяни беруть резерви і доки вони виставлятимуть проти вермахту цілі армії, а Франц Гальдер так, як і всі, нічого не знав по-справжньому: ні мобілізаційних ресурсів Радянського Союзу, ні його промислово-воєнного потенціалу. Але Гітлер вимагав пояснень, і їх треба було давати.

Отже, на військовий аеродром четвертого повітряного флоту прибули зранку Рундштедт, Лер і Шоберт — усі в парадній формі, а командуючий групою армій зі своїм фельдмаршальським жезлом, інкрустованим рубінами й діамантами.

Тільки Шоберт не поміняв своєї постійної пілотки і тому мало скидався на генерал-полковника не так і через ту пілотку, як через опасистість і за давнину прусську вайлуватість, що робила його схожим на бюргера, ковбасника або пивовара. До пари йому був і коротконогий опецькуватий Лер із зовнішністю майстрового чи трамвайного кондуктора. Повною протилежністю їм був фельдмаршал Рундштедт — високий, ставний, підтягнутий, мов юнак, незважаючи на свої шістдесят два роки. Мундир з рицарським хрестом біля коміра і всіма регаліями й відзнаками був наче влитий у нього: як-не-як, а шився ж бо в Парижі, на Єлісейських полях, у найкращого кравця французької столиці. Так само гарно зшиті й напрасовані бриджі з фельдмаршальськими лампасами, лаковані чоботи, картуз із високою тулією і золотим шитвом та позументами в глухій Умані справляли враження сліпуче, підкреслювали аристократизм і елегантність Рундштедта, що не потьмяніли б ні в якій столиці світу серед найвищого і найвишуканішого збіговиська.

Антонеску прилітав воєнно-транспортним літаком Ю-52 з 4-го повітряного флоту — цим, як і складом зустрічаючих, підкреслювалось, що в його особі вшановується найбільше і найперше військовий діяч: він-бо послав на війну проти більшовицької Росії 3-ю і 4-у румунські армії, а пошле ще більше: Рундштедт, Лер і Шоберт вітали його як свого бойового соратника, війська якого оточили і незабаром мали взяти Одесу, і це малого диктатора тішило найбільше.

Коли він вийшов з літака на трап і німецький військовий оркестр заграв на його честь «Хорста Весселя», Рундштедт рушив йому назустріч з фельдмаршальським жезлом, відбиваючи крок, а два генерал-полковники йшли за ним по обидва боки і трохи ззаду й з усієї сили гатили своїми солдафонськими чоботищами забур'янене поле аеродрому під той бадьорий і войовничий марш.

Рундштедт зупинився в кількох кроках від літака, заверли позад нього й обидва генерал-полковники. Десятків зо три фотокореспондентів кинулося на них з усіх сторін і, як тільки Рундштедт підняв жезла перед собою, віддаючи честь фашистському правителю Румунії й головнокомандуючому «доблесної» румунської армії, спалахнули блиці, заклацали затвори фотоапаратів — магнієві спалахи засліпили маленького приземкуватого диктатора не менше, ніж урочистість зустрічі. Засліпило його і сонце погожого ранку, і зблиск розкішно й коштовно інкрустованого фельдмаршальського жезла. Рундштедт по-воєнному чітко переклав свою найвищу військову відзнаку, що випадає за історію воєн небагатьом, з правої в ліву руку, елегантно закинув її під пахву й простягнув маршалові Антонеску сухувату руку в тонкій лайковій рукавичці.

Румунський диктатор був без рукавичок, проте не звернув на це уваги, як і на усмішку фельдмаршала, трохи лукаву, іронічну поблажливу, віднісши її на рахунок вдачі фельдмаршала і його мудрого віку. Антонеску вхопив ту руку надто поспішно і надто гаряче потиснув її, проте Рундштедт вивільнив руку, як здалося малому диктаторові, надто швидко, навіть з відразою, і, так само тамуючи в кутиках старечих вуст сардонічну посмішку, відрекомендував йому по черзі обох похмурих генерал-полковників і одразу ж рушив до відкритого «хорха». Водій відчинив перед фельдмаршалом передні дверцята, перед маршалом Антонеску й обома генерал-полковниками — задні, оркестр змовк, могутня машина рвонула з місця, охорона кинулася на своїх «опель-адміралах» і «мерседесах» за ними, і весь кортеж помчав до Умані, в штаб групи армій «Південь», де Антонеску вже чекали дуче і фюрер.

Якийсь час диктатори лишалися самі, потім було покликано до них тільки генерал-полковника Гальдера, який мав визначити й порадити, де саме ввести в дію італійську дивізію «Торіно» і легіон чорносорочечників

«Тальяменто», які саме підходили сьогодні до Умані і які вирішено було зустріти на марші всім разом. Гальдер, очевидно, заздалегідь знав про те, що італійські війська на підході, тому одразу ж запропонував кинути їх під Кривий Ріг, назустріч армії Чибісова.

Антонеску вітали в присутності всього штабу групи армій «Південь». Спочатку генерал-фельдмаршал Рундштедт доповів обстановку, підкресливши особливе значення облоги і взяття румунськими військами Одеси — останнього форпосту більшовиків на Правобережній Україні, та ще в такій безпосередній наближеності до нафтових промислів Плоєшті.

Гітлер стояв поруч з Рундштедтом у довгому шкіряному пальті і юхтових чоботях, обома руками спершись на карту, по-хазяйському зайняв майже увесь вільний простір за столом і за давньою звичкою довго й уважно вивчав щойно нанесену обстановку.

— Вам треба якнайенергійніше атакувати, дорогий маршале Антонеску, а не відсиджуватись в облозі. Мої війська найближчим часом займуть Крим, виб'ють з півострова росіян, захоплять головну базу Чорноморського флоту Севастополь, чим надзвичайно ускладниться постачання Одеського гарнізону й оборонного району адмірала Жукова. Але ви не забувайте, колего, що, доки ви не візьмете Одесу, загроза нафтовим промислам Румунії все наростатиме, бо росіяни обов'язково робитимуть спробу вивести їх з ладу, саме здійснюючи нальоти з одеських аеродромів. Кожен з нас вносить свою частку в спільну перемогу над ворогом. Зараз ми з дуче їдемо зустрічати на марші з'єднання 8-ї італійської армії, які з ходу вступають у бій на найнебезпечнішій ділянці фронту групи армій «Південь». Вам залишається негайно взяти штурмом Одесу, щоб повністю очистити Трансністрію, яку ми передаємо Румунії в повне володарювання. Доки ж існує в нашому тилу такий численний і могутній гарнізон і Одеса залишається радянською, ні про яку Трансністрію не може бути й мови. Я закликаю вас діяти рішуче і енергійно, як і належить вождеві румунського народу.

— Ми зробимо все, щоб найближчими днями взяти Одесу, — сказав Антонеску. — Просимо допомогти нам авіацією і артилерією.

— Генерал-полковник Лер і Шоберт зроблять усе необхідне, — сказав Гітлер. — Вони до ваших послуг. А за

раз дозвольте, маршале, вручити вам найвищу нагороду імперії — рицарський хрест на честь ваших великих заслуг у спільній боротьбі проти більшовизму. Хай цей високий орден нагадує вам нашу прихильність і визнання, хай він вселяє вам віру в торжество близької нашої перемоги. Кавказ чекає подвигів ваших доблесних гірських егерів, тож не тримайте їх надто довго в степу під Одесою! — Гітлер начепив власноручно рицарський хрест і потиснув руку маршалові Антонеску.— Бажаємо вам успіхів. І хай провидіння буде милостивим до вас у майбутньому, як воно було милостивим протягом першого півстоліття вашого життя, оголосивши вас вождем румунського народу. Знаю, що державні й воєнні справи не лишаять вам вільного часу, тому прощаюся з вами до наступної зустрічі в Баку.

Сяючий Антонеску вийшов зі штабу групи армій «Південь» і поїхав на аеродром, де його чекав той самий тримоторний транспортний Ю-52. Другого дня вранці він розгорнув газету і тільки тепер помітив, що Рундштедт подає йому руку, не скинувши рукавички, як останньому лакеєві. Він розлютився найперше на випеченого аристократа Рундштедта, що не зволив навіть стягнути рукавичку, так його, Антонеску, зневажав. Тепер газети рознесуть цей глум на всю Європу! Він розлютився на своїх прибічників, що не порадили йому взяти в таку відповідальну поїздку рукавички — принаймні б вийшло все на паритеті. Як усі малі й нікчемні диктатори, він умів тільки лютитися, та й то заднім числом, а про помсту чи відшкодування не смів і думати: Рундштедт не стане навіть говорити з ним на цю тему.

Не менше від Антонеску лютився і Зепп Дітріх: подумати тільки, його лейб-штандарт розірвали на шмаття, а тепер найдобріший батальйон заставили возити сіно, вздовж дороги класти копиці і ховатися там, у мокрому сіні, із зброєю наготові, бо дорогою мають проїхати фюрер і дуче. Охороняти фюрера — неабияка честь, лейб-штандарт, по суті, для того й створений, але ж охороняти отак, ховаючись у сіні, пусту й розгрозлу дорогу, де нікого й нічого немає і не може бути? Та ще коли твої товариші б'ються на фронті? Даруйте, гіршого не можна й придумати. Це просто глум. Ще й за носа водили цілу добу: то Крим, то Кривий Ріг, а опинився Зепп Дітріх аж під Ладжиженкою. Невже й фюрер став таким боягузом? Чи вже нікому не можна довірити жодної таємни-

ці? Ну, хоча б йому, Зеппу Дітріхові, який знає фюрера з двадцятих років і був разом з ним і Людендорфом на Мюнхенській площі перед ратушею, де по них відкрили вогонь урядові війська. Він фактично й врятував тоді фюрера, виніс його з-під вогню з вивихнутою рукою і вивіз машиною з Мюнхена. Ні, якщо вже йому, Зеппу Дітріхові, не довіряють, тоді щось твориться незрозуміле і діла йдуть кепсько.

Ранок був сірий, туманний. Вночі знову йшов дощ, дув пронизливий сирий вітер, пробирав до кісток. Небо застигло низькі сизуваті хмари, кучмасті, набубнявілі вологою, як пізньої осені перед снігопадом. Солдати тремтіли в мокрих копицях, а дорога була пуста, тільки вороги табунами перелітали над нею, збиваючись у зграї, клювали щось і картаво й сердито перегукувались. Сильно тягло звідкілясь паленою фарбою й гумою — вночі радянські літаки бомбили залізничну станцію Любашівку, колони на марші, позиції зенітної артилерії на околиці Умані.

Нарешті Зеппа Дітріха викликали до штабу групи армій «Південь», і фюрер взяв його з собою в ту дурну вату поїздки на трьохосній машині-всюдиході, щоб зустріти на марші колону італійських військ, що прямують на фронт. Перед Ладиженкою з'явилися грузовики, обіпнуті брезентовими верхами, мов циганські вози. Вони ледве-ледве повзли по розбитій дорозі, де стояли глибокі калюжі. На найменших підйомах то тут, то там машини буксували, натужно ревучи, сповзали в кювет, застрягали там, здавалося, назавжди.

Теплолюбні італійці сиділи нерухомо, нап'явши пілотки на вуха, попіднімавши коміри піщано-жовтих шинелей, зшитих, мабуть, для Африки: кольором вони зовсім не пасували до українських просторів і тепла не давали. Кілька грузовиків, буксуючи в кюветах, зарились у землю по дифери й осі, а солдати, проте, сиділи в кузовах, збившись до купи, поховали руки в рукави шинелей і навіть не збиралися злізти й випхнути машину.

Муссоліні теж сидів на задньому сидінні всюдихода, набундючений, у насунутій на брови пілотці, з піднятого коміра визирав тільки його посинілий довгуватий ніс та оливкові затверділі й задубілі губи. На бортах машин, реквізованих перед самісінькою відправкою на фронт у приватних власників, красувалися пістряві марки й реклами.

Не дочекавшись кінця цього «параду», пригнічені жалюгідним видовищем «войовників дуче», схожих на мокрих курей, ще жалюгіднішим станом зібраних «з миру по нитці» різнокаліберних машин, геть не пристосованих до відстаней і доріг Росії, Гітлер і Муссоліні на всюдиході фюрера рушили повз буксуючі в багнюці колони і повернулися в Умань. Обід їх не розвеселив, тягнувся довго й нудно, і вони розлетілись хто куди, холодно попрощавшись. Фюрер — у Растенбург. Дуче — в Італію.

Фюрер клекотав від люті. Дивлячись на примітивну, мало не жебрацьку колону дивізії з гучною назвою «Торіно» та «легіону» (!) чорносорочечників «Тальяменто», він пригадав, що дуче, цей жалюгідний позер і демагог, не виграв жодної кампанії: поліз в Албанію — не зміг завоювати такої малесенької країни, терпів там поразку за поразкою, довідступався й доманеврувався до того, що й греки вже розбили його остаточно й погнали б у саму Італію, якби не виручили німецькі дивізії, розгорнуті й кинуті в бій за планом «Маріта». Розпочавши широко й гучно розрекламовану акцію в Північній Африці, був жорстоко розбитий і там англійським генералом Уейвеллом. Рятуючи «вояків» дуче, довелося спішно висаджувати в Тріполі 5-у легку дивізію Роммеля, котрий з цими невеликими силами зумів залагодити становище, не діждавшись танкового корпусу «Африка», що розгортався в Тунісі.

Муссоліні програв у Середземному морі всі морські битви, не зміг захопити жодного острова, і на Криті було покладено не тільки десять тисяч відбірних німецьких парашутистів, а й саму ідею повітряних десантів. Тільки тому, що Муссоліні вчинив у Італії фашистський переворот і захопив владу на десять років раніше його, фюрера, та ще небажана перспектива лишитися в самотині, замість того щоб підкреслювати розростання фашистського руху по всьому світу, — тільки це й утримувало Гітлера від повного розриву з дуче. Він ненавидів брутальне й нахабне поведження дуче, м'ясиницьку опасистість і ненажерливість, його схильність до денного сну і нічних розваг. А проте Гітлер і далі публічно хвалитиме, називатиме Муссоліні генієм у своїх політичних промовах, щоб підтримувати ідею антикомінтернівського пакту, ілюзорну єдність держав осі. Того дня він зрозумів, що не тільки Японія ніколи й нічим йому не допоможе, дбаючи лише про далекі свої заокеанські інтереси. Він знав, що Італія

має слабкий воєнний потенціал (було вдалося довести цього ще у французьку кампанію), та все ж вірив, що на дуче зійде якесь озаріння, що він розтрусить жир, спалахне енергією і викреше якийсь вогонь з італійської армії, з древнього й героїчного народу. Тепер побачив, що все там перевелось на пси і доведеться волокти дуче, немов ланці на ногах, через усю війну й історію. Такий це був альянс — наскрізь фальшивий. Постійною і справжньою в діяльності дуче була тільки демагогія, котра у війну, як відомо, важить небагато.

Під Ладиженкою Гітлер побачив усю жалюгідність, усю нікчемність не лише італійської армії — всього режиму Муссоліні, і хоч досі знав слабкості партнера «по рухові», як він любив висловлюватися, все ж розчарування було тяжке і гнітюче.

Лейб-штандарт «Адольф Гітлер» у складі авангарду головної ударної групи Гудеріана пробивався від Кричева й Рогачова на Шостку — Кролевець — Конотоп і далі на Лохвицю, зазнаючи постійних контратак з несподіваних напрямків, танкових відчайдушних нальотів серед ночі, коли важко зорієнтуватись, у який бік розвертати гармати, куди стріляти.

— Це вам не Франція, донерветер! — кричав Зепп Дітріх командирам батальйонів, наче вони були винні в тому, що лейб-штандарт тріпали тут так, як ніде й ніколи.

Було незвично багато вбитих, ще більше — поранених. Підписуючи щовечора донесення про бойові дії й безповоротні втрати, Зепп Дітріх хапався за голову.

— З лейб-штандарту фюрера шмаття летить! — кричав він і біг до Гудеріана по допомогу. — Головою відповідатимем за це!

Генерал-полковник Гудеріан не шкодував ні артилерії, ні танків, прикривав лейб-штандарт фюрера авіцією з повітря, і він ломився через ліси й болота все на південь та на південь, підтримуваний 29-ю мотодивізією генерала Балка, а все ж танув на очах дедалі більше: на його шляху ставали все нові й нові дивізії Червоної Армії, щойно викинуті з резерву, щоб зупинити й ліквідувати прорив.

У Липовій Долині під Ромнами головна похідна застава лейб-штандарту нарвалась на танки: новісінькі, навіть не запилені Т-34, щойно зняті із залізничних плат

форм, вдарили з-за лісу розгорнутим строєм по зімкнутій колоні, зім'яли її й знищили велику кількість машин, бронетранспортерів та артилерії вогнем і гусеницями. Перерізали дорогу й пішли в обхід на Ромни, розгорнувши на відсічній позиції два дивізіони протитанкових гармат Київського артилерійського училища, яке стало тут, щоб зупинити танки Гудеріана, не пропустити його на Лохвицю, не дати оточити армії Кирпоноса, котрі ще обороняли Київ.

Генерал-полковник Гудеріан щойно в'їхав у зненацька захоплені його танками Ромни вслід за головною похідною заставою. З відкритого всюдихода розглядав тихе, щойно омите теплим дощем місто, в якому хоч і згасало вже, але ще й не зовсім згасло життя: де-не-де виднілися перехожі, застигнуті несподіваним вторгненням танків, і серед них — дівчата в яскравих літніх сукнях. Особливо багато було дівчат. Злякано оглядаючись на всудихід та на бронетранспортери, що йшли за ним, дівчата поки що більше дивувалися, ніж лякались,— просто не вірили, мабуть, своїм очам. Гудеріан любив саме отак брати міста: несподівано й навально увірватися не лише в населений пункт, а в саме життя людей і спостерігати за реакцією вражених і розгублених жителів. Щоправда, куди частіше це вдавалося в Польщі й у Франції, але іноді траплялося ще на Східному фронті. Як трапилось тут ось у Ромнах.

Була неділя. Дощ. Була тиша і свіжість повітря. І генерал-полковник знову повірив у щасливу свою зорю, у свій талант полководця, в успішне завершення блицкригу в Росії. Не встиг він по-справжньому відчутти це вперше за багато напружених днів і ночей, як у самому центрі Ромнів, біля універмагу, підлетів до нього офіцер зв'язку на мотоциклі, вискочив з коляски і, наблизившись та кинувши руку до сталевого шолома, крикнув наполохано:

— Танки, мій генерале! Російські танки!

— Де? — спокійно спитав Гудеріан.

— Йдуть з Липової Долини сюди, збивши похідну заставу Зеппа Дітріха.

— Скільки? — ще спокійніше спитав Гудеріан, владним завченим рухом руки підкликаючи свого ад'ютанта.

— Танковий полк. Може, бригада,— офіцер зв'язку їв очима Гудеріана, і була в його напруженому погляді тривожна нетерплячість.— Великі втрати техніки й живої сили, мій генерале.

— Танки — вперед! — скомандував Гудеріан, і ад'ютант просто з машини випустив дві червоні ракети.

— Танки нові? — спитав Гудеріан офіцера зв'язку.

— Нові, мій генерале, Т-34!

— Ведіть танкову колону за місто, — наказав йому Гудеріан. — Покажете напрям.

— Яволь! — відкозиряв офіцер зв'язку й стрибнув у коляску мотоцикла.

Танки групи Гудеріана з могутнім ревом доганяли командуючого, обходячи артилерію й штабні машини.

— Тримайте за офіцером зв'язку, Лемельзене, — сказав Гудеріан командирові танкової дивізії у мікрофон своєї рації і обернувся до ад'ютанта: — Підготувати до бою стоп'ятиміліметрові батареї!

Ад'ютант, випустивши дві зелені ракети, вискочив з машини й кинувся до артилеристів з наміром щось пояснити їм, але ті на широкій вулиці вже відчепили гармати й, швидко викотивши наперед, розвернули їх у тому напрямку, куди щойно промчали танки.

— Не тут, не тут! — махнув рукавичкою Гудеріан майорові-артилеристу, що в десяти кроках від його машини подавав знаки своєму дивізіону. — Гармати за місто, майоре! — крикнув йому Гудеріан. — Прикрийте атаку Лемельзена!

Гармати миттю були причеплені до тягачів, і ті помчали по вимитих дощем вулицях, розбризкуючи калюжі.

І тут до Гудеріана підлетів на своєму всюдиході блідий, задиханий Зепп Дітріх.

— О, — сказав Гудеріан, — саме вас мені й треба. Як це ви, штандартенфюрере, примудрились нарватися всією головною похідною заставою на танки? Де була ваша розвідка?

Зепп Дітріх важко дихав і дивився на Гудеріана розгублено й люто.

— Тут треба виконувати всі вимоги бойового статуту. Ніяких поблажок! — підвищив голос Гудеріан. — Не забувайте, це — Росія!

— Яволь! — клацнув закаблуками Зепп Дітріх.

— Кажуть, великі втрати? — спитав Гудеріан, оволодівши собою.

— Майже весь передовий батальйон...

— Будете самі доповідати Рундшtedту, а то й фюреру...

— Якщо виберемося з цієї катавасії, — сказав похму-

рий Зепп Дітріх.— Чуєте, що робиться? — кинув він за місто, де клекотав бій, ревіли гармати й танкові мотори.

— А ви ще не звикли до цього? — в'їдливо спитав Гудеріан.

— Не звук, щоб мною затикали дірки! — не витримав Дітріх.

— Звикли до легких перемог? Одвикайте! Прогулянок тут не буде.— Гудеріан натягнув тонкі рукавички й наказав ад'ютантові викликати бронетранспортер.— Поїдемо,— запропонував Зеппові Дітріху, відчиняючи дверцята.

Бронетранспортер рвонув з місця, набираючи швидкість.

— Основні ваші сили? — спитав Гудеріан, розгортаючи карту.

— Розгорнув бойові порядки з Коржів на станцію Бобрік. Назустріч танковій частині противника.

— У фланг,— глянувши на карту, сказав Гудеріан.— Правильно, Лемельзен у Зарудді зв'яже їх зустрічним боєм, а ви атакуєте з флангу. Тільки не з Бобріка. В Бобріку їх не ждять. Накажіть своїм танкам і мотопіхоті якомога швидше вийти до Байрака. Звідти вдарите на північ.

Виїхавши за місто, вони залишили позаду артилерійські позиції — стоп'ятиміметрові гармати віялом розгорнулися навколо Ромнів, уже відчеплені від тягачів, уже встановлені для стрільби на абсолютно відкритій місцевості: станини вкопані в землю, ящики зі снарядами лежать біля кожної гармати штабелями, обслуги діловито вештаються й метушаться, наводячи довгі стволи в голий степовий простір, і Гудеріан сказав Зеппу Дітріхові:

— Ви бачите, яка безпечність? Жодного ровика для снарядів, жодної щілини для укриття обслуги не вирили. І не збираються.

— Коли ж окопуватись, як росіяни вже в дванадцяти кілометрах,— заступився за артилеристів Зепп Дітріх.

Гудеріан зневажливо посміхнувся.

— За цей час вони б уже вирили артилерійські дворики. Й бруствери б понасипали! Ні, такі псують і найкращих солдатів легко виграні війни.— Він зупинився неподалік від майора, що, очевидно, намічав орієнтири, висунувся з бронетранспортера, ставши на повний зріст. Сонце виглянуло, засріблились трави на вигоні, заго-

дубили калюжі на дорогах, зблиснули захисні окуляри на картузі генерал-полковника.

— Я вас віддам під суд! — крикнув Гудеріан майорові, що виструнчився й завмер першої ж миті. — Негайно накажіть своїм батареям окопатися! На вас же йдуть Т-34!

Молодий білявий майор захоплено дивився на Гудеріана, не відриваючи руки від сталевого шолома:

— Ми їх зметемо, пане генерал-полковнику! Будьте певні...

— Не знаєте ви нових російських танків, майоре, — спокійно сказав Гудеріан. — Залиште біля гармат тільки навідників, а решті — окопуватись! Негайно, якнайшвидше!

— Яволь! — майже весело крикнув майор і кинувся на артилерійські позиції, віддаючи розпорядження на бігу.

Гудеріан наказав водієві триматися дороги на Липову Долину, але незабаром її довелося залишити: після танків Лемельзена грейдер був такий розгрузливий, що бронетранспортер у глибоких жовтих коліях сідав на днище. Путівцем вибрались у нескошені пшеничні поля й пішли праворуч, тримаючи курс на Байрак. Попереду за невеличким гаєм уставали чорні дими, високо здіймалися в ясне, ніби вміте після дощу небо, і, вихопившись із-за гаю, Гудеріан побачив ряд палаючих танків, зблиски пострілів, звуки яких за ревищем двигуна бронетранспортера було чути, мов крізь вату. Це саме й була відсічна позиція, на якій закріпились протитанкові батареї Київського артилерійського училища. Добре навчені курсанти стояли на смерть: більше десяти танків перед їхніми позиціями горіло, а решта відповзала вліво, підставляючи артилеристам борти, по яких ті й били, як визначив Гудеріан, уже даремно, бо відстань була велика. Танки відповідали рідкими пострілами, набагато гучнішими й сильнішими від цьвокканія злих сорокап'яток, спускалися в долину, і Гудеріан наказав водієві теж взяти ліворуч і їхати на відстані — позаду й збоку танків Лемельзена, що відходили на Заруддя.

— Росіяни не видно, — сказав Зепп Дітріх, одірвавшись від бінокля.

— Вони, певно, в Зарудді, — відповів Гудеріан.

Спочатку ломилися через нескошені й перестиглі пшениці, потім — сосяшниками, а коли під'їздили до лісу;

наперед, обганяючи, вирвався бронетранспортер охоро-
ни, щоб розвідати підступи до лісу й дороги. Обидві
танкетки з ад'ютантами й штабними офіцерами тримали-
ся позаду командуючого танковою групою. В бронетранс-
портері залягла гнітюча мовчанка. Гудеріан звівся з пе-
реднього сидіння, став поруч з водієм, насунувши захисні
окуляри на очі.

Призахідне сонце сліщило, стелячи проміння над самою
землею. Ліс, затінений з цього боку, синів, здавався май-
же чорним, і понад його рівною високою стіною стелив-
ся туманець випарів, а по зеленому моріжку чорніла доб-
ре вкочена ґрунтова дорога. Метрів за сто від лісу,
паралельно, йшов битий шлях із глибокими кюветами.
Округло вигинаючись і роблячи поворот на дев'яносто
градусів, він охоплював далекий кінець лісу й пропадав
за ним. Саме туди Гудеріан й наказав звернути, щоб на
повороті скісно подолати кювет і вирватись на дорогу.

Далеко в полі праворуч йшли, розгорнувшись по ко-
манді «всі раптом», танки Лемельзена, тепер ніби розтяг-
нутою колоною, що утворилася з розгорнутої для атаки
лави, коли вони зманеврували, щоб уникнути вогню кур-
сантських гармат.

Раптом почувся вибух, і передній транспортер з охо-
роною підскочив, мов кукурудзяний баранець на сковоро-
ді, спочатку вкрився зблиском і димом, синім, як вогонь,
а потім спалахнув чорно-червоним полум'ям, запалав
на очах, і Гудеріан побачив у глибині узлісся ряд важ-
ких танків, що, крадучись, заходили в тил його групи
ледь примітною дорогою чи просікою. Це були, безсум-
нівно, «тридцятьчотвірки», і одна з них з першого по-
стрілу влучила в бронетранспортер з охороною.

— Вперед! — крикнув Гудеріан водієві й пірнув за
лобовий козирок.

Проте його помітили, закричали там, біля «тридцять-
чотвірок», розмахуючи руками.

— Тримайте по кювету, — наказав Гудеріан водієві,
помітивши, як один танк кинувся йому навперейми. —
Повний газ! — підвищив він голос, коли бронетранспор-
тер, перехнябившись, пірнув на дно кювету.

За полотном дороги комбриг Катюков, що збив го-
ловну похідну заставу Гудеріана й тепер скритно вихо-
див на його тили, обійшовши Лемельзена, загубив з поля
зору бронетранспортер командуючого німецькою танко-
вою групою й погнався напереріз йому на своєму коман-

дирському танку. Що це сам Гудеріан, він був певен: побачив його зовсім зблизька, та ще в бінокль, і впізнав. Навіть погони й рицарський хрест розгледів. А захисні окуляри хоч і закривали половину обличчя, ще більше підтверджували, що це Гудеріан: на маневрах у Білорусії, на які Гудеріан приїздив тридцять сьомого року, Катуків був поруч із ним протягом кількох днів — він носив там точнісінько такі ж окуляри, якщо не ті самі.

— Давай, Іване,— сказав Катуків Снігурові,— отак прямо, через кювет.

Але подолати кювет перпендикулярно з ходу не вдалося: ткнувся танк передом у дно широкого й глибокого рову, застряв. Снігур здав назад. Почав розвертатися понад шляхом.

— Ні, старшина,— сказав Катуків,— так ми їх не наздоженемо.— У них запас ходу більший. Пробуй навскоси — я їх з полотна снарядом дістану.

Коли вибралися на полотно дороги, Катуків побачив бронетранспортер Гудеріана вже метрів за шістсот попереду. Навів гармату, вистрілив з упередженням і промакнувся: вибух зметнувся попереду бронетранспортера метрів за сто. І тут на дорогу вихопилося ще три танки головної розвідки, вдарили з кулеметів. Прикритий ззаду танкетками, бронетранспортер вирвався з кювету на шосе й надав ходу. З нього вилетіло підряд три червоні ракети — сигнал своїм танкістам. Одна танкетка задимилась, крутнулася на місці й зупинилась. З неї ніхто не вискочив, а наші танкісти почали бити з місця вслід бронетранспортеру Гудеріана і нарешті влучили — мабуть, розмоталась гусениця, бо, проїхавши кілька метрів, бронетранспортер накренився й зупинився. З нього вискочило четверо, згинаючись, кинулися кюветом у вибалок і шезли...

— Товаришу комбриг! — крикнув Снігур, висунувшись з водійського люка й показуючи праворуч.

По нескошеній пшениці наближалися розгорнутою лавою танки Лемельзена і з ходу розстрілювали розвідку — вибухи здіймалися смерчами навколо трьох танків, беручи їх у кільце. Свиснув снаряд і над головою Катуківа. Він пригнувся й закрив люк.

— Давай до лісу, Снігур! — крикнув Катуків, хоч танк уже рвонувся. Крутнувшись на місці, навскоси шаснув через кювет, сховавшись за насипом, повернув назад, бо, перерізаючи ліс зліва, вирвалися на шосе й танки Зеппа

Дітріха, що підоспіли з Бобрика, перенацілені на Заруддя.

— Увага, увага, — сказав у мегафон Катуків. — Всім відходити на відсічну позицію під захист протитанкових батарей. Прикритись вогнем, використати весь запас ходу. Тримати за мною! — Він вимкнувся й доторкнувся до Снігурового плеча: — Давай, Іване!

Навальні й маневрені Т-34, прикриваючись вогнем своїх могутніх гармат, користуючись перевагою в швидкості ходу, вирвалися з кліщів, у які їх брали танки Лемельзена й Зеппа Дітріха, вийшли на простір.

За лінією протитанкових батарей бригада Катуківа розвернулася назустріч ворогові, зайнявши серед гармат свої власні вогневі позиції, але німці, поминувши ліс, зупинилися: танки Дітріха зліва, танки Лемельзена — справа. Катуків, осідлавши шлях на Липову Долину й далі — на Гадяч і Лебедин шляхами й протитанковими гарматами, ждав атаки ворога, підготувавши нищівну відсіч.

Сонце сіло за лісом, і на поле впала раптова пільма. Підбиті вдень фашистські танки ще й досі догоряли, і великі вигорілі місцини навколо спалених танків зловісно чорніли навіть у сутінках.

Діждавшись темряви, Катуків наказав своїм танкам й артилерії відходити на Лебедин і на Гадяч, знаючи напевне, що німці вночі атакувати не будуть.

Він не втратив сьогодні жодного танка, хоч спалив і вивів з ладу не менше двох десятків ворожих машин, але вдовolenня не відчував: ворог мав чисельну перевагу і завтра бій спалахне з новою силою — навряд чи можна сьогодні передбачити, як він закінчиться. Головне, Гудеріана вдалося зупинити в районі Ромнів хоч на день, а це багато важило.

В Лебедині й Гадячі танки, тягачі й бронетранспортери дозaprавлялись, поповнювали боекомплект, підвезений сюди заздалегідь. Танкісти й артилеристи одержували гарячу їжу, падали відпочивати по хатах, по клунях, а Катуків читав і підписував бойові доносення, дзвонив у штаб південно-західного напрямку й додзвонитися не міг. Він уже сів вечеряти з бригадним комісаром та начальником штабу, коли в кімнату зайшов маршал Будьонний в супроводі ад'ютанта і, не відповідаючи на привітання, відхиливши рапорт Катуківа про події дня, зупинив його: вечеряйте, мовляв.

— Сідайте з нами, товаришу маршал,— запропонував бригадний комісар,— гарячого поїсте.

— Не відмовлюся,— посміхнувся Будьонний і підсів до столу разом з ад'ютантом.— Так що,— спитав він Катукова,— мало не взяв у полон Гудеріана? Розповідали мені журналісти, розповідали... Браво атака, нічого не скажеш! От тільки жаль, що твої хлопці не взяли Гудеріана живцем. Кажуть, убили його?

— Цього, Семене Михайловичу, я не бачив,— сказав Катуків.

— А хто бачив? — струбовано спитав Будьонний.

— Той, хто доповідав вам,— сказав Катуків.— Бронетранспортер Гудеріана справді був підбитий...

— Та він же згорів! — вигукнув ад'ютант Будьонного, моложавий генерал-майор.

— Раз бронетранспортер згорів, Михайле Юхимовичу... — підказував чи допитувався Будьонний.

— Не знаю, Семене Михайловичу,— туго знизав плечима Катуків.— Його підпалили другим снарядом, коли Гудеріан із трьома своїми супутниками вже вискочив з підбитого бронетранспортера й кинувся бігти кюветом. Це я бачив своїми очима, навіть без бінокля.

— А що він був убитий, не бачили? — допитувався Будьонний.

Катуків заперечливо похитав головою.

— А кореспонденти, що були з твоїми розвідниками, запевняють: Гудеріан загинув. Навіть у Москву повідомили.

— Даремно,— сказав Катуків, знову здвигнувши плечима.— Це не факт, а здогадка.

— Та чорт його бери зовсім,— махнув рукою Будьонний і, кинувши вечерю, швидко й знервовано заходив по кімнати.— Все ж таки сипонув ти йому жару під хвіст.

— Авжеж,— закінчуючи вечерю, сказав Катуків.— Двадцять танків і зараз стоять погорілі на нескошеному пшеничному полі. Оце я сам бачив. І ви можете завтра подивитися.

— Наміри? — не перестаючи ходити, спитав Будьонний.

— Завтра на світанку з Гадяча вдаримо на Червонозаводське,— показав на карті Катуків.

— Правильно,— сказав Будьонний.— Починаємо ліпше розбиратися в обстановці, точніше передбачати наміри й наступні дії противника.

— Вони, звичайно, йдуть на Лохвицю? — спитав Катюков.

— На Лохвицю й далі — на Лубни, — сказав Будьонний. — Пробиваються назустріч Клейсту, якого ми припили в Кременчуку. Ех, ще б одну таку бригаду, як у вас! Отуди, під Кременчук! — Він поклав Катюкову на плече легку сухувату руку. — Треба, Михайле Юхимовичу, випередити їх. Треба вийти в район Червонозаводського вночі. Окопатися там артучилищу, танки поставити в засаду й зупинити фашистів за всяку ціну. Це бойовий наказ Ставки. — Будьонний простягнув руку, ад'ютант миттю вихопив з планшета й подав йому цупкий і шелесткий документ.

— Дамо їм хоч пару годин поспати, — сказав Катюков, приймаючи наказ і передаючи його начальникові штабу.

Жару під хвіст сипонули танкісти Катюкова всім другий танковій групі фашистів, а в прямому розумінні — Зеппу Дітріху. Коли він разом з Гудеріаном вискочив з підбитого бронетранспортера, настільний кулеметний вогонь радянських танків здався штандартенфюрерові таким незносним, що він, не роздумуючи, шугонув у проточну трубу під насипом полотна й завмер там, скоцюрбившись. Ніякі вмовляння на штандартенфюрера не діяли, і його почали витягати за наказом Гудеріана водій і ад'ютант генерал-полковника. В цей момент бронетранспортер на грейдері спалахнув, палаючий бензин з пробитого бака потік з насипу у видолинок і, звичайно ж, спрямувався бетонним жолобком, як і належить, у проточну трубу, підмочив напрасовані штандартенфюрерові мости з дорогого й тонкого сукна, і вони спалахнули. Заревів нелюдським голосом, завив штандартенфюрер Зепп Дітріх і, не тямлячи себе, вилетів трубою на протилежний бік насипу, забувши й про наші танки.

— Падай у калюжу! — крикнув йому Гудеріан. — У калюжу, Зеппе! — наказав генерал-полковник, і Зепп Дітріх плюхнувся в дощову калюжу.

З обсмаленими сідницями й голим задом привезли його в Ромни, здали в госпіталь.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Після лейб-штандарту в Степівці довго не було ніяких військ. Жодної машини, жодного солдата — сказано, глухе й непримітне село, далеке від битих шляхів і від міст. Війна перекотилася через нього, подаленіла й ніби затихати почала. Тільки й нагадувала про неї якась наша батарея, що, мабуть, відстала від своїх — чи то відстрілювалась, захищаючись, чи замаскувалась на закритих позиціях, і німці її ніяк не могли засікти. Стріляла по битих шляхах, по одній їй відомих цілях. Удень її майже не чути, а вночі вона ніби ближчала і, наблизившись, оволодівала всіма думками Дмитра Івановича, ставала ріднішою, мовби кликала, потребувала його допомоги. «Треба сходити та пошукати її. Може, чимось підсоблю», — думав Сіраш. Артилеристи уявлялися схожими на Петра, дивилися з темряви Петровими очима, і він не міг спати — виходив з хати, сідав на причілку, курих і слухав та рахував постріли. Нечасті й важкі, вони відлунювали вночі мідними тривожними дзвонами.

«Куди вони б'ють?» — думав Сіраш.

Били, мабуть, далеко, бо снарядних вибухів не чути було зовсім.

«Не інакше, як з Мар'ївського лісу б'ють», — сказав сам собі Сіраш. — Там яри кругом, до самого Інгулу, терники такі, що й вовк не пролізе. Хай спробують німці знайти, якщо вони тут є. А ті, по яких вони б'ють, так далеко, що й не здумають шукати. Нема коли фашистам. А я піду розшукаю — може, їм коней треба. Чи дорогу показати. Поїду», — вирішив він і пішов запрягати.

Нічого нікому не сказавши, запряг на бригаді коней, у фургон поклав хліба й сала, барило води й виїхав ні світ ні зоря, ще конюхи не прокинулись. Їхав знайомими степами, припиленими дорогами, поміж нескошеними дорідними пшеницями, що глибоко краяли його серце жалем і були найпершим і найвражаючішим символом війни, спустошення і очерствіння, бо як же його кидати отак, на пні, викохану людськими руками, виплекану в мріях пшениці — адже це найвища й найдостойніша нагорода за невсипущі труди й недоспані ночі, за хліборобські тривоги, викликані негодою, бездошів'ям, пиловими чорними бурями. Ці тривоги давно стали для Дмитра Івановича невід'ємною часткою життя. А може, й головним сенсом його. Працюючи рільником, він вважав себе відповідаль-

ним за все, що діється на полях колгоспу, — не лише на обробітку ґрунту чи сівбі, але й за погоду мовби відповідав: як хазяйнуєш на землі, так вона й негоду знесе чи не знесе. І широкі колгоспні лани давно стали Сірашеві дорожчими й ближчими за домівку. Ними він жив, ними гордився, за них готовий був сваритися з Петром Кописткою, районним начальством, із ким завгодно. А вже людям нечемним чи лінькуватим, що ходили біля землі «спустя рукава», як казав Сіраш, оголошувалась тут справжня війна.

Степівське тисячогектарне поле, яке вів Сіраш уподовж доброго десятиліття, наклало на його думки, судження, поведінку, на його стосунки з односельцями печать відповідальності й вимогливості: він став немовби ще стриманішим і суворішим, безкомпромісним у суперечках і непохитним у відстоюванні своєї позиції: не за своє дбав — за загальне, колгоспне, дивився на все й судив про все широко й безсторонньо. Не раз говорив дружині: «Далекі дороги нам відкрилися, Ялино, на широкий простір вивела партія нас, простих гречкосіїв, тільки жити та йти без кінця все вперед та вперед, та вже ж воно й роки наші підтопані, і фашист-супостат не дасть натішитись гарним нашим життям». Це він говорив тітці Ялині за звичкою вдосвіта, коли вона ні світ ні зоря виводжала його в поле.

А тепер говорити було нічого: дивився Дмитро Іванович на улюблене колгоспне поле, на всі наші нескошені й покинуті поля, і на душі в нього ставало холодно, мов у пустці, або горіло там все, як у пеклі. Холонуло від горя й відчаю, а клекотало од ненависті до ворога, що прийшов сюди плюндрувати й знищувати, приніс і поклав на все печать смерті й запустіння.

Пусто було на серці в Дмитра Івановича того ранку, пусто було на дорозі і в полі непевної світанкової пори, тільки жайворони вже випурхували з хлібів і тягли в небо веселі співи, яких Дмитро Іванович, проте, не чув — він прислухався, чи не озветься батарея. А вона, як на гріх, перед світом замовкла, пославши останній постріл саме тоді, коли він переїздив залізницю і віз торохтів найбільше. Коли б знати, що батарея не стрілятиме, можна було б розпитати про неї будочника: адже він, живучи тут відлюдьком, напевне, добре прислухався до неї. Та й самі артилеристи могли б навідатись до нього — одне, що близько, а друге, що безпечно. Ніякий собака

не помітить. Можна було б і хліба, й до хліба розжитись і обстановку вяснити. Так міркував собі Дмитро Іванович, далеченько від'їхавши від переїзду й залізничної будки та більше не чуючи батареї. Вирішив їхати до Мар'івки й там розпитати знайомих людей.

Туманець висів над полями, над дорогами, над близькими лісосмугами й далекими селами — білястий, мов білоголовий хлопчик. Тихо ж, тихо й прозора було навкруги, і туманець погожої ранньої осені не застилає обріїв, а лише розмиває їх і наче робить об'ємнішими, а відстані від цього стають більшими, набувають матеріального виміру — їх, здається, можна помацати й відчути пучками, мов прозору газову тканину на фаті в молоді Ялини. Гай-гай, де та фата, де молодість, де щасливе життя, яке особливо відчуваєш саме в отаку ранню пору! Все розтоптав лютий ворог, загарбав, понищив або зробив не твоїм, і це теж відчуваєш найгостріше саме зараз, коли вся природа, серед якої прожив і народився, обступає тебе в самотині світання й прозорої тиші з ласкавим туманцем, окутує своєю первісною й беззмінною красою, яку не здатна подолати навіть війна.

Тюпають м'якою від пилу дорогою, зрідка пофоркуючи, добрі коні, пахне злегка пилом і кінським потом, зволоженою травою й соломою — відрадни, з дитинства любі степові пахощі. Та не радують вони сьогодні, а печалять. Бо все тут мовби вже й не твоє, все ж відібране в тебе, ніби ти вмер і зв'язки твої з цим широким прекрасним світом припинилися, хоч ти ще й живеш, бачиш усе ніби збоку й не маєш на нього права.

Все в тебе одвойовано, й сам ти завойований фашистами разом з оцим краєм, і треба б йому, цьому краєві, за задумом фашистів, одвернутися від тебе й подаленіти, а він, навпаки, ще милішим, ще дорожчим, ще ближчим стає тобі, мов кохана жінка, яку відібрали в тебе і на твоїх очах намагаються оволодіти нею. Було в цьому прищесті, завойовництві й посяганні щось не тільки розбійне й бридке, було щось неприродно дике й безглузде, з чим ніяк не можна було миритися, доки живеш і дихаєш, доки бачиш цей прекрасний і єдиний на світі світ, що судився тобі одвіку. Віддати його ворогові — все одно, що віддати життя своє смерті. В цьому не було для Дмитра Івановича ніякої різниці.

Все було прекрасне й повноцінне тільки доти, доки воно було радянське, наше. Фашистським воно не було.

не могло бути й ніколи не стане — за це треба боротися до кінця, до смерті, бо інакше жити тобі, старому, ні для чого. Особливо ж якщо молоді твої сини вже полягли в чесній борні з ворогом. Так міркував собі Сіраш, їдучи вранішнім напівсутінковим степом, і душа його мліла в тузі за синами й рідною повойованою землею, в неясній тривозі й передчутті.

Пролетіли над ним дві чаплі, квакнувши з нудьги чи від здивування, довгошиї й незграбні, потягли десь на Інгул, мляво й повільно, мовби знехотя махаючи довгими й гнучкими крилами. Довго летіли мовчки, віддалялись і меншали, доки й зовсім не зникли, лишивши по собі сум і жаль невідомо за чим.

Сонце ще не з'явилося, але все в небі й на землі тремтіло, мінилось і переливалося. Лиш туманець нерухомо висів над усім, дедалі синіючи й прозоріючи. Підводу обступили трохи вже збляклі важкоголові соняшники з темним покوروبленим листом і жовтаво-медовими тарелями й стеблами та зелена довголиста кукурудза з білястими султанами суцвіття й тугими качанами, з яких звисали темно-русі косиці. Світ тут повужчав і потьмянів, а торохтіння підводи і тупіт коней погучнішали.

Ще здалеку Дмитро Іванович помітив, як щось метнулося з дороги в кукурудзу й зашелестіло там, простуючи міжряддям, хвилюючи високі султани. Зір у нашого Сіраша був нівроку гострий, як у всіх степовиків, і в невіразній землистій постаті він уловив жіночі обриси. Порівнявшись із тим місцем, де вона зачаїлася, одбігши з півсотні метрів від дороги, спинив коней і, не злазячи з фургона, не дивлячись у її бік, покликав просто й ласкаво:

— А йдіть-но сюди, молодице...

Вона причаїлася там, у кукурудзі, і, мабуть, придивлялася до нього. Зі своєї схованки вона ледь бачила трохи похиленого, хоча й досить міцного старого вже чоловіка з батоном на плечі й віжками в руках — мирного й тихого селянина, та виходити, мабуть, боялася.

— Так і будемо тікати одне від одного, як дикі звірі? — спитав Дмитро Іванович. — Не годиться, — казав він сам собі, не підводячи голови. — Ми ж таки свої люди — маємо довірятися. Виходьте. Може, я вам чимось поможу, а може, ви мені що-небудь путне скажете.

В кукурудзі було тихо, тільки перепурхували по міжряддях посмітюхи й мухоловки та десь далеко-далеко ледве чутно й тужно ревла корова. Сонце зійшло велике

й несліпуче, несміливо поклало перші проміння на вершечки білих кукурудзяних султанів, а потім на похилені соняшники і, мовби зважившись, раптово вдарило Дмитрові Івановичу просто в обличчя, осліпило на мить, аж зеленуваті кола попливли перед очима.

— Дмитро Іванович? — здивовано пролунало з-поміж тих кіл. Кукурудза шелеснула, і на дорогу ступила легка молода жінка в старому дранті, в якійсь довгій бабській спідниці в кілька пілок, у темній кофті й чорній хустці на білявім волоссі, що все одно ясно й привабливо вибивалося над чолом. Голос, постава й легка, мовби летюча, хода здалися Дмитрові Івановичу щемливо знайомими, приемними й прикрими водночас, так що йому й хотілося впізнати, і не зовсім радувало те пізнання. Підсвідомо, наздогад, він знав, а може, тільки передчував, що несподівана зустріч обом їм не принесе нічого, крім прикрості, і, привичаївшись до сліпучого сонця та переморгавши його проміння, що вцілило в самі зіниці, Дмитро Іванович пізнав її й справді. А пізнавши, відчув, як закалатало, забилося його давно вже схололе й аж закам'яніле серце.

— Маріє Федорівно, — здивувався він і несподівано легко стрибнув з підводи. — Маріє Федорівно, голубко, — сказав він, дивлячись на неї ласкаво й засмучено. — Що ж я тільки наробив...

Вона, схлипнувши, кинулась до нього, припала до плеча й зайшлася беззвучним плачем, дрібно й часто тремтіла й здригалася.

— А Петра вже немає, — сказав Дмитро Іванович.

Не відриваючись від його плеча й не перестаючи плакати, вона кивнула на знак того, що знає про Петрову смерть, потім, виплакавшись, відсторонилася від Дмитра Івановича, заходилася витирати кінцями хустки змарніле обличчя.

— Він мені й з Халхин-Голу писав, і з фінської. А я не відповіла на жоден його лист. — Вона знову заплакала, вже не криючись. — І повідомлення про смерть одержала... Виходить, записав мою адресу, як адресу дружини, в своєму командирському посвідченні.

«Он як, — подумалось Дмитрові Івановичу. — Он як я їх обидив обох!» І йому стало гірко й прикро.

— Наших іще трьох повбивано, — сказав він уголос, ніби виправдуючись чи каючись. — Василя, Романа й Серьогу. Про Василя тут один Галушин парняга каже, що

відкопали й на Кавказ чи в Севастополь пораненого відправили. Ну, а Романа й Серьогу... — Дмитро Іванович зупинився, з тугою поглянув на неї. — А для чого це я вам розказую, і сам не знаю.

— Скажете — воно, може, й полегшає. Тепер у кожного стільки горя, що носити в собі несила. Ділитися треба...

— Горі нам ніколи колихати, — сказав Сіраш суворо, як завжди. — Треба ж щось і робити. Ви, приміром, далеко правитесь? Чи не до нас у Степівку?

— Та до вас же, до вас, Дмитре Івановичу.

— Так прямо й до мене? — всміхнувся Сіраш. — Якщо потрібен, як писали колись, вид на місце проживання, то приймемо з радістю.

— Ні, Дмитре Івановичу. Я прийшла, щоб сказати вам: «Висне небо синє», — вона, примружившись, пильно вдвлялась у його непроникливе, давно стемніле на вітрах і негоді обличчя.

— Ви? — коротко глянув на неї Сіраш, здивовано й поблажливо, ніби це була недостойна їх обох гра в піжмурки.

— Так, Дмитре Івановичу, я саме та людина, яка буде підтримувати з вами зв'язок. Більше нікого ви не знатимете й ні з ким не спілкуватиметесь, крім мене.

Сіраш довго мовчав, схиливши голову, потім торкнув пужалном пид на дорозі раз і вдруге, закреслив риски, що виникли від того доторку, спідлоба глянув на Марію Федорівну з видимим розчаруванням, яке не міг або й не хотів приховувати.

— Нашо воно вам, — сказав відчужено й іронічно Марії Федорівні.

— Я б до вас ніколи не прийшла, — тихо відповіла Марія Федорівна, і голос її осікся, а губи сіпнулися — от-от заплаче. Та вона зробила над собою зусилля, пододала слабість. — Але той, хто мав прийти до вас, загинув. Його...

— Його застрелили есесівці в нашій селі? — стрепенувся Сіраш. — Це був він?

— Так, він мав зайти до вас, дати вам інструкції і зникнути назавжди невідомим. Щоб ви ніколи й нікого не знали, на випадок чого. Так було б найкраще...

— Чого ж він так припізнівся? — спитав Сіраш, мало вслухаючись в її слова. — Він зайшов у село, коли вже сутеніло, і його застрелив комендантський патруль.

Марія Федорівна мовчала.

— Вони не дозволяли його ховати весь день. Так і лежав до наступного вечора, доки надійшла череда...

— Ми все знаємо, — перебила його Марія Федорівна. — Це був мій чоловік. — Вона заплакала вголос, цього разу не стримуючись, аж у соняшниках та в кукурудзі одізувались її ридання, і Дмитро Іванович оглянувся.

— Ну, буде вже, буде, — заспокоював він Марію Федорівну, обережно доторкуючись до її опалих плечей. — Нам тепер і плакати гучно не можна на своїй землі. А головне — плачем нічому не зарадиш. Ну-ну, Маріє Федорівно, чим довше плакатимемо, тим більше переб'ють нас. У гнів та в ненависть плачі й жалі наші переплавляти треба. — Сіраш дав їй виплакаться і заспокоїтись, обійшовши фургон та поправивши шлеї на конях, потім підійшов, по-батьківськи ніжно погладив по щоці. — Така випала доля нам, моя дитино, все знести й вистояти. Поїдемо, я підвезу тебе.

— Цілу ніч їшла з Баштанки, — сказала вона, схлипуючи. — Ніг під собою не чую. А ви в таку рань зі Степівки поспішаєте. Куди, якщо не секрет?

— Не закудикуй, дочко, — сказав Сіраш серйозно, без тіні гумору чи сарказму. — Стріляє тут якась батарея, от я й хочу її знайти і, можливо, допомогти чимось. Знать, нелегко ж їм, сердешним, лишатися в тилу ворога, а я їх глухими степами та дорогами, а де й без доріг, хоч до Інгульця виведу. А там, може, й наші десь недалеко...

— Вам наказано бути на місці, нікуди не відлучатись і нічим не ризикувати, — сухо сказала вже заспокоєна Марія Федорівна. — Ви зараз не можете належати собі: через вашу загибель може обірватися дуже важливий ланцюг підпілля.

— Романов мені таких вказівок не давав, і я не збираюся сидіти й чекати в самотині, коли хтось прийде і я комусь знадоблюся.

— Ви підлягаєте не Романову, а керівникові підпільного райкому й командирові партизанського загону Іванові Якимовичу. Запам'ятайте це ім'я. Більше вам нічого не треба про нього знати. А я його зв'язкова. Тільки я і більш ніхто може передати його розпорядження. Від його імені я й наказую вам ні в якій історії самовільно не вступати й тільки керуватися його вказівками. Ніяких батарей, ніяких розшуків. Не сьогодні, завтра в Степівці призначатимуть старосту села й старост сільгоспоб-

щин. Наші люди вже рекомендували вас районному комендантові як доброго господаря на посаду старости общини. І треба тепер, щоб ніхто з Стешків чи Мусієнків не підняв тут проти вас кампанії — за цим я й приїхала, щоб попередити вас і запобігти непорозумінню.

— Оце так, — хитнув головою Сіраш і всміхнувся, чи то дивуючись та захоплюючись владністю Марії Федорівни, що виникла мовби ні з чого, чи кепкуючи над собою: от, мовляв, хто тобою командує! Проте в душі мав задоволення, ще й неабияке: Марію Федорівну він любив здавна й гірко шкодував за тим, що не зрозумів їхньої любові з Петром. Тепер кожне її слово сприймалося, як і слово Петра.

— Головне, Дмитре Івановичу, під маскою общин зберегти колгоспи, не припустити розтягання й розкрадання колгоспного майна, худоби й реманенту.

— У нас, по правді кажучи, мало що й залишилося, — сказав Сіраш. — Петро Копистка майже все вивіз і евакуював.

— Багато чого й не вивіз, — сказала Марія Федорівна. — Коней, наприклад, залишив. А для чого, ви подумали?

— Та здогадався. Не для того ж, щоб при німцях на них кататися. Думаю, для партизанів лишили. У наших степах без доброго коня каші не звариш.

— Коні можуть знадобитися в будь-який час, — сказала Марія Федорівна, — тому їх треба добре годувати й тримати в тілі. А ще передавав Іван Якимович, щоб ви найкращу пару тримали в себе вдома. Ну, як староста общини...

— Добрий приклад подам іншим, як розбазарювати колгоспне добро, — всміхнувся Сіраш.

— Накращі й найпрудкіші коні мають стояти у вашому дворі край села на випадок погоні: заскочити в крайній двір, не блукаючи селом, коні перепрягти, а тоді на греблю і — тільки його й бачили... Та це, мабуть, буде не скоро. А зараз про головне: зброя, яку ви мали заготовувати на полі бою, одяг і продукти тривалого зберігання сьогодні ж треба доставити миколаївським підпільникам — там зараз суцужно: людей чимало зібралося, а постачання ніякого. Місто блоковане фельджандармерією, поліцією гебітскомісаріату, охороною штабу одинадцятої армії і, звичайно ж, гестапо.

— А як же я туди поїду?

— Вас зустрінуть перед залізничним мостом у байраці...

— Під Миколаєвом? Там можуть бути пошти.

— Під знаменитою Мішково-Погорілівкою, яку ви добре знаєте. Краще туди приїхати надвечір і там переночувати.

— Мішково-Погорілівку знаю добряче,— всміхнувся Сіраш.— Та й хто ж її не знає: назву їй дали селяни, що возили колись у Миколаївський порт збіжжя, бо мішки там, у байраці, «горіли». Везеш цілу ніч хуру, сорок п'ять, а то й п'ятдесят верст відмахаєш, не спавши й коней не годувавши, щоб од валки не відстати, а тут якийсь чорт нетруджений з яру виходить, спокійно завдає собі на плечі твого лантуха, наче в себе в коморі, і йде геть, звідкіль прийшов. Нічого й не кажи, а то з обріза влупить. Або ще таких самих семеро вийде на дорогу, по мішку візьме і — лишишся з порожнім возом, ніби й не віз нічого за півсотні кілометрів і не вирощував той хліб.

— Спиніть тут, будь ласка,— сказала Марія Федорівна.— До станції ж бо рукою подати.

Вона злізла з фургона, глибше насунула на очі темну хустку, стала старішою на очах.

— Пароль буде той самий,— сказала вона.— Ніяких несподіванок і небезпек не передбачається. Аби тільки перепустка була. Можете взяти когось із собою з надійних людей, щоб не кожного ж разу їздити саме вам та вам.

— Візьму Семена Сорокопуда.

Марія Федорівна здивовано глянула на Дмитра Івановича, проте нічого не сказала.

— Можна Данила Макаренка взяти...

— З Данилом не поспішайте — активіст, як не є, може викликати підозру. Віктора свого залучайте — серйозний і надійний хлопець.

— Малий ще,— сказав Сіраш.— І єдиний зостався при матері. Хай ще побігає стригунцем. А Сенька що ж... Сеньку я з дитинства знаю. Хоч і шалапут, а хлопець вірний.

— Дивіться самі, вам видніше,— сказала Марія Федорівна.— Головне, щоб надійні були люди й щоб їх поки що було небагато. Наказував вам Іван Якимович збирати полонених, на роботу прилаштовувати, документами забезпечувати — «аусвайсами», «пасіршайтами», а для цього з перших днів до коменданта в довір'я треба втесатися вам за всяку ціну.

— Спробуємо, — пообіцяв Сіраш, розвернув коней і поїхав на Шартівський хутір.

Хутір був пустий, кругом ні душі, але в ставку недалеко від берега стояв у воді старий віз, до якого в'язали коней, коли ото вони чистого зерна об'їдяться й «на ноги впадуть». Там і зараз трійка лошиць стояла у воді, мліла під сонцем, повільно видужувала. До тих лошиць найперше і під'їхав Сіраш, а тоді вже й зброю з підземелля Дмитро Іванович виніс і вклав на воза. Замаскувати її було неважко — прикрита свіжою соломою, гарно вляглася на дно п'ятірочка СВТ, з десятків гвинтівок, два ручні кулемети з дисками, кілька ящиків з патронами. Борошно й сало Сіраш узяв з колгоспної комори, кілька свіжих паляниць і дубове барило з вином каберне виважив на воза вдома, картоплі накопає в полі, кавунів і динь вибрати можна на баштані та й поїхати отак, по ходу, спочатку в Інгулку, а звідти прямісінько на Миколаїв — через Грейгове, на Михайло-Ларівку, а далі на Мішково-Погорілку.

Вже коли вдома все навантажив, з'явився у Сірашевому дворі Сенька Сорокопуд. Від нього несло, як з бочки, горілкою, цибулею і ще чимось препротивним. «От і довіряйся йому!» — промайнула думка.

— Де це ти нализався, пропаща твоя голова?

— Шнапсу смикнув у Стешка. Йому комендант дав отакенну пляшку, а він і мені підніс, щоб загадував бадьоріше. До вас першого оце прийшов: на шість годин вечора завтра бути в сільраді, значить.

— Молодець, Сенько, ні при якій владі не пропадеш.

— Я такий, Дмитре Івановичу, ви ж мене знаєте: і нап'юся, й наїмся, і продам їх усіх з нутрощами. Все вивідаю й кому треба однесу. От хоч би й вам.

— Не мели ото! Мені воно для чого?

— Може, й ні для чого. Але не пропадемо, це ви точно сказали.

— Це я про тебе, а не про себе сказав.

— А ми ж з вами одним миром мазані й свого ніколи й нікому не продамо й нічим не поступимось. Ми обое такі, Дмитре Івановичу. На нас можна покластися, правда?

— Кому покластися? В чому покластися? Що ти верзеш? Ми поки що йдемо на службу до німців.

— Іменно поки що, а там побачимо. Там видно буде.

— Сказав тобі — припини базікання! — розсердився Сіраш. — Через твої п'яні теревені і я з тобою...

— М-могила,— гикнув Сенька, заточуючись.— Міцний, шельма, цей шнапс. Такий гидкий, а розбирає. Я вам, Дмитре Івановичу, по гроб життя... Ви ж знаєте Сеньку.

— Ще б не знати,— сказав Сіраш.— Нап'єшся отак, десь почнеш плескати язиком...

— Ні-к-када в житті,— сказав Сенька, зовсім сп'янівши.— Хоч ножем мене ріж...

— Щоб я тебе більше не бачив п'яним. Чуєш, Сенько? Гнатиму, як шолудивого пса.

— Оце трохи випив і більше не буду. По случаю военного врем'я і осадного положенія. Це раз. А друге, що я ж вас, Дмитре Івановичу, люблю — ну, не знаю як! По гроб життя... — Сенька заплакав.

— Ну, що ти з нього візьмеш,— сказав сам собі Сіраш.— Горє з тобою, Сенько, та й годі.

— Більше, Дмитре Івановичу, ніколи не нап'юсь, доки й наші прийдуть. Хрест і бог!

— Хвалилася синиця море запалити...

— Ось тоді побачите. Ви ще не знаєте Сеньку!

— Гляди ж мені, розуму не пропивай і не варнякай зайвого, бо врем'я й справді воєнне й положення наше осадне, як ти цілком правильно висловився. Не встигнеш оком моргнути, як і на мотузці загойдаєшся.

— Мотузки на мене ще гітлеряки не сплели,— сказав безтурботний Сенька,— про воєнне положення... Думаєте, я не розумію? Та будь воно прокляте, Дмитре Івановичу, якщо я собі цього не з'явив. З'явив, будьте певні, і вас ні в чому й ніколи не підведу. Як ніколи не підводив.

— Ти мене, Сенько, не підводив, бо не було в чому підводити.

— Е-е, Дмитре Івановичу, котилася торба з великого горба, що в тій торбі... — Він оглянувся злодійкувато й насторожено.— Що б у ній не було, а Сеньку в нужний момент згадайте: вірнішого чоловіка не було у вас і не буде. Та ви й самі знаєте.

— Знаю, Сенько, спасибі.

— Ну, то й я знаю дещо, тому й кажу вам, як правдивому й любому товаришеві: ніколи й ні в чому вас не підведу. А як треба, то Стешко й оком не змигне, як я вас на старосту села перед комендантом висуну.

— А на що це, Сенько? Нам і в своєму господарстві добре буде.

— Ну й правильно. Я б те ж саме вам радив: не сунься, як той казав, поперед батька в пекло.

— Пекло, Сенько, та ще й яке!

Сіраш поклав на воза кобеняк, бо їхав же проти ночі помацав під соломою зброю, погладив барило з вином каберне — кажуть, тим, хто втратив багато крові, здоров'я швидко вертає. Хай підкріпляться Вахтадзе і Дзусов. І головному лікареві Петрові Івановичу гостинця перепадає. А решту повезе на Миколаїв.

Обоє поранені були ще в тяжкому стані, хоч діло і йшло на поправку. Дзусов ходив, але рана на голові не заживала, а на пораненому оці треба було робити операцію. Вахтадзе з простреленими легеньми мав ще лежати та й лежати — може, тільки під Новий рік зіпнеться на ноги. Так сказав Петро Іванович. Поки що ж у лікарні було спокійно: крім цих двох пацієнтів, лікувалося ще чимало поранених наших бійців і командирів. Комендант тяжкопораненими не цікавився зовсім, вимагав тільки інформувати про вилікуваних, яких мали виписувати, сам визначав їхнє місце проживання з обов'язковою реєстрацією. Вахтадзе й Дзусов записані були як цивільні жителі молдавських хуторів, поранені при бомбардуванні чи артилерії.

Сіраш не заходив у палату до Дзусова й Вахтадзе, не бачився з ними, щоб не викликати підозру. Жодна людина в Степівці не знала, куди Сіраш їздив. Навіть Тоні не сказав нічого — так було певніше, особливо, коли йшлося про батальйонного комісара, а надто ж про миколаївське підпілля, яке й самому Дмитрові Івановичу лишилось невідомим: у вечірніх сутінках його зупинили в темному байраці, забрали й повели в поводі коней по глибокому яру, наказавши зачекати, а тоді повернули випорожнену підводу й порадили негайно, вночі ж, повертатися додому.

Старого Петра Стратоновича Стешка розбудили серед ночі, заїхавши в двір машиною, і наказали негайно зібратись та поїхати до коменданта.

Дебела Стешчиха — в сльози, щоправда, плакала нишком, беззвучно, щоб двоє цибатих німців у високих кашкетах та блискучих чоботях не почули, а спітнілий раптом і збуджений Стешко штовхнув жінку під бік ліктем, прошипів злісно:

— Утри писк, навіжена! Радуватись треба: наша вла-

да прийшла, я їх тепер, — кивнув на завішені темною хусткою вікна, — в баранячий ріг! Я їм пригадаю розкуркулення, я пригадаю колективізацію! — Останні слова він майже викрикнув, і один німець удав, що аплюде.

— Браво, браво, — ліниво приклав він долоню до долоні й, критично оглянувши Стешка, виставив їх перед собою заперечливим жестом: — Ні, ні, ні, в жилетці до коменданта не ходять. Шукайте піджака.

— Давай! — вирячився на дружину Стешко й почав розстібати жилетку, що завжди правила йому за ознаку багатства й стешківської вишчості над бідняками.

— Хай, — махнув той самий німець. — З жилеткою під піджаком буде імпозантніше.

— Жарко ж йому буде, — подаючи чоловікові піджака, змолилась Стешчиха, — літо ж іще надворі.

— Помалкуй, — всовуючи руки в підставлені рукава, прикрикнув на неї чоловік. Поправив, осмикнув піджака, сиве волосся пригладив, солом'яного бриля кинув абияк на голову, випнув живіт уперед. — Готовий, — гойднувся перед німцями, і вони мовчки повели його до машини.

Стешчиха квапливо хрестила широку чоловікову спину, сякалася в фартух і плакала, а як машина виїхала з двору, шепотіла сама собі:

— І нащо воно йому здалося, те старостування, господи...

Комендант приймав старого Стешка — майбутнього степівського старосту — в приміщенні Бармашівської сільради, де отаборилась комендатура, і Стешко здивувався, як багато знає комендант про їхнє село, про самих степівців. «Видно, вже хтось тут побував раніше від мене, — подумав Стешко. — Ну й люди ж, ніяк не встигнеш за ними, ну та...» Додумати він не встиг, бо зайшов молодий та дужий комендант, оглянув його з ніг до голови, навіть обійшов навколо нього й швидко заговорив по-німецькому, гаркавлячи й сердито бризкаючи слиною. Перекладач ледве встигав, а може, й не встигав за ним, а перекладав через п'яте-десяте. Стешко тільки й зрозумів, що він призначається сільським старостою, а в семи колгоспах буде наставлено сімох старост сільгоспобщин, і на завтра він повинен забезпечити явку тих осіб, які зазначено в списку, а зараз хай цей список прочитає й скаже свою думку: чи всі там благонадійні, чи всі можуть бути старостами й поліцаями? Комендант вийняв із шухляди й поклав на краєчок стола список, надрукований на

машинці російською мовою, і першим там стояло прізвище Сіраша.

— Оцей! — ткнув Стешко пальцем у Сірашеве прізвище.

— Що саме? — спитав перекладач.

— Не... треба його. Ненадійний, — сказав Стешко.

— Фюрфлюхтер! — вилаявся комендант, підступивши до Стешка і мало не хапаючи його за петельки. — Він же зі скандалом виключений із партії чотири роки тому! А виключений з партії — для нас кращий від безпартійного: у нього образа на Радянську владу пекуча.

Перекладач переклав, але Стешко отямився від переляку й замажав руками, протестуючи й намагаючись будь-що переконати коменданта:

— Сіраш не має образи на Радянську владу, у нього сини...

— А ваші де сини? Ми ж не питаємо. Як і його — мобілізовані більшовиками. У Сіраша авторитет, він ще й вам допомагатиме, — сказав перекладач. — Його признає районний...

— У тридцятому році ви стріляли в Сіраша? — перебив перекладача комендант, і Стешко враз присмирнів і змовк, коли той вдруге підійшов до нього впритул. — Сіраш нам потрібен, — сказав комендант. — І вам теж — у нього авторитет, а у вас одні образи на Радянську владу. Запросіть завтра Сіраша в управу — це розпорядження районного коменданта.

Ортскомендант фон Плютц приїхав у Степівку разом з перекладачем Емілем Різером — молоденьким німцем-колоністом з села Доброго. Комендант був у польовій формі, в картузі з високою тулією, насунутому аж на самі брови. Височенний, до двох метрів зросту, плечистий, зі впалим животом і випнутими грудьми, з гачкуватим носом і різко й далеко наперед випнутим підборіддям, він справляв враження жорстокої і тупої людини, хоч незвичайно ніжна, рожева шкіра обличчя і білі руки, порослі рудим цупким волоссям, свідчили про те, що зростає він і формувався в багатому, привілейованому середовищі.

Був ще молодий, років тридцяти-сорока, щоправда, йому легко було дати з першого погляду і двадцять п'ять, саме через оту майже дитячу рожевість, яскраво-червоні губи й блакитні очі, що блищали й світилися, коли в них не заглянеш поглибше, безтурботною ясністю здорової

людини, від самого свого народження задоволеної собою, своїм становищем у світі й тим, що світ влаштований саме так, щоб йому гарно й привільно жилося.

Та коли комендант зайшов у приміщення сільради, сів за стіл, не знімаючи свого високого картуза, і обвів усіх довгим важким поглядом, очі його стали мовби свинцеві: дивився на кожного пильно й нахабно, ніби крізь проріз прицілу. Наче на мушку брав. Очі спинялись — не кліпали, не виражали цікавості чи запитання, не було в них ніякого плину думки, ніякого вияву настрою чи емоції, вони самі ставали рушницею, пістолетом чи ще чимось, чим неодмінно хотіли тебе вцілити в саме серце.

— Ду? — ткнув він порослим рудою щетиною вказівним пальцем на Дмитра Івановича. Сіраш мимоволі відчув бажання підвестися: стемнілі комендантові очі вп'ялися в нього, мов дві п'явки. На міцному й довгому пальці красувався масивний олов'яний перстеню з черепом і кістками, що теж мовби цілили в тебе холодком смерті й загибелі. Погамувавши хвилиenne вагання, Дмитро Іванович зустрів голубий баньканий погляд арійця твердістю сірих сталевих очей, у яких ховалася мудрість і далечінь нелегко прожитих років.

— Відповідайте коротко: прізвище, посада, яку займали раніше,— порадив Сірашеві перекладач, наготувавши олівця й блокнота, щоб занотувати для пана коменданта відомості про кожного.

— Ich bin Mensch¹,— сказав Сіраш зі спокійною гідністю, незмигливо дивлячись фон Плютцу у його нахабні фашистські очі, що раптом ожили і ще більше округлилися.— Усі ми — люди, і це найголовніша посада,— пояснив Сіраш перекладачеві, обернувшись до нього.— А комендант, видать, нас не вважає за людей: не привітався, сів за стіл у картузі...

— Перестань, Дмитре,— осмикнув його старий Стешко, що взявся вже старостувати на якихось попередніх переговорах з комендантом невідомо й коли.— Це ж тобі не колгоспні збори і не мітинг, до яких у нас усі такі охочі. Комендант же німецький, а не уповноважений з району. Чужа людина, як не кажи.

— Вас, вас? — спитав здивований і спантеличений комендант, переводячи занепокоєні очі з Сіраша на Стешка.

Не тлумачте цього панові коменданту,— попросив пере-

¹ Я людина.

кладача розгублений Шешко. Ні до чого йому Сірашеві теревені...

— Перекладай,— порадив Сіраш Різеру.— Не бійся, чого там. Не ти ж це казав.

Перекладач завагався.

— Влетить тобі, Дмитре,— сказав Шешко зловтішно.— Ще й на нас гнів комендантів накличеш.

— Ну! — нетерпляче й грізно визвірівся на перекладача Плютц.

Різер, збиваючись і зм'якшуючи вирази, переклав мовлене Сірашем, витлумачив і пересторогу Шешка в кількох словах і змовк.

Комендант спохмурнів ще більше. По тому, хоч і роблено, злісно всміхнувся на весь широченний рот, сидячи, приклав руку до козирка — невміло, незграбно, як роблять тільки ті, хто в житті не стояв у строю: запобігливо й швидко хитався взад-вперед, удаючи, що кланяється на знак вітання, і тут зразу облетіла з нього вся спесивість.

За тією манерою кланятися і запобігливо всміхатися промайнуло уявлення: таким він буває догідливим там, у своїх німецьких сферах, перед начальством. І не тільки буває, а був постійно, з дитинства покірним слугою сильних — це впало в око всім, наче перед ними раптом піднялася завіса й дозволила заглянути хоч на одну мить у те далеке, незрозуміле й чуже життя фашистської Німеччини, звідки цей випещений гевал прийшов сюди, як він там жив і формувався.

Проте вже наступної миті він забув про удавану ввічливість, булькаті очі й рожеве обличчя його знову набрали нахабного вигляду, і могутня нижня щелепа пиховито висунулася вперед, на звичне місце, наче він збирався гавкнути або погрозово загарчати. Щось сказав перекладачеві тихо — саме перекладачеві, а не їм. На них він тільки вряди-годи поглядав, презирливо примруживши очі, підібравши гидливо губи, від чого звуки незнайомих і чужих слів вимовляв із сичанням, сповненим злості й зневаги.

— Скажи цим продажним свиням,— наказав він перекладачеві, не турбуючись, що хтось його може зрозуміти, і не знаючи, що Дмитро Іванович розуміє кожне слово,— що зараз йдеться не про ввічливість, а про діло. А діло таке: раз пішли нам служити, то хай служать і виконують кожен мій наказ, незалежно від того, віддаю я його привітавшись чи не привітавшись, у картузі чи без картуза.

Скажи їм, що вони скоро забудуть у мене ці претензії! Їм незабаром буде не до претензій! — Він говорив, розпалюючись все більше та більше, переходячи на гримотливі погрозливі інтонації. Останню фразу вже просто прокричав і спинився, відсапуючись, тамуючи гнів та обурення.

Перекладач, червоний, мов рак, перекладав суть, пом'якшуючи комендантові вирази: знічувався перед старими людьми, бо, вихований радянською школою, ще не навчився спокійно передавати брутальний лексикон фашистських завойовників, носіїв і насаджувачів жорстокого «нового порядку».

— Скажи, щоб завтра все село, всі, хто може тримати косу, серпа, граблі чи вила, були на збиранні врожаю. Хто не вийде, буде битий нагайкою. Хто саботуватиме накази німецького командування, буде розстріляний. Хто не здасть зброю, будь-яку: військову чи мисливську, буде розстріляний на місці! Скажи їм, що зона окупації до переможного закінчення війни оголошена зоною військових дій, лишається на осадному становищі і тут діють суворі закони військового часу. За виявлення найменшої нелояльності по відношенню до німецької армії і до німецьких властей кожен буде розстріляний без суду і слідства. Пізніше про все це вони одержать накази й постанови, які розвісять по селу в людних місцях, а поки що, доки ми одержимо друковані тексти, скажи їм, хай сповістять населенню в кожному громадському господарстві усно. Це їхній найперший і прямий обов'язок.

Фон Плютц, очікуючи, доки перекладач здійснить свої функції, а дядьки добре збагнуть і навіть обдумають те, що тут їм сказано, вийняв сигарети у дорогій і красивій упаковці, автоматичну запальничку, запалив і довго мовчав, насолоджуючись ароматним димом нетутешнього тютюну, збирався, мабуть, з думками, пригадуючи, за що ще можна й треба розстріляти кожного жителя села, які заборони виставляються перед кожним з них і перед усіма зразу вимогами «нового порядку».

Новоспечені старости мовчали ні в сих ні в тих, скоріше приголомшені, аніж налякані базіканням коменданта, бо розуміли, що погрози його й вихвалання були спрямовані не на них, готових прислужувати йому, а на інших — на тих, хто ще мав непокору хоча б у думках, та дуже швидко мав з ними розлучитися, почувши про такі комендантові «доблесті» хоч би й від самих панів старост.

Фон Плютц розраховував саме на їхні розповіді про цю першу розмову, щоб одразу ж нажити слави жорстокого й нещадного правителя: всі мали боятися не лише комендантової з'яви по селах, а навіть духу його.

— Зі своїми добровільними помічниками ви мали б поводитися ввічливіше,— сказав Сіраш німецькою мовою.— Хіба ви не знаєте, що люди працюють краще не за страх, а за совість? Це дуже давня істина...

— Совість? — перепитав фон Плютц, глузливо й насторожено примружившись, не знаючи, говорить серйозно чи іронізує цей старий степовик з широким і засмаглим обличчям, мовби недбало висіченим з ніздрюватого каменю-вапняку, стемнілого на вітрах.— У такі істини ми давно перестали вірити. Совість, добрість, довіра, гуманізм — це поняття й лозунги ідеалістів. Та й яка може бути совість у запродавців? Адже ви всі — запродавці! Чи не так? А вже потім мої помічники. Перш ніж стати старостами, вам треба було відступитись від усього, чим ви жили й чому поклонялися й вірили досі. Якої ж поваги ви заслуговуєте? Якщо ви продали й зрадили своїх, то хіба ж ми можемо покластися на зрадників і запродавців, знаючи, що ще швидше вони здатні продати й зрадити нас? Це ж залізна логіка! Ні? — спитав він, блискавично вихопивши запальничку й закуривши знову так вправно, наче виступав у цирку. Усмішка переможця не сходила з його обличчя: він кепкував, знущався й мав від цього задоволення.

Дмитро Іванович Сіраш — цей скіф в уявленні випещеного наодеколоненого юберменша — посірів ще дужче.

— Логіка як дишло,— сказав Сіраш,— куди повернув, туди й вийшло.

А сам подумав: «Звичайно, запродавці. Хто ж ми ще. Навіть в очах цього бандита. Будь ти проклятий, щоб оце на старість дожити до таких слів, до таких взивань! А крити ж нема чим».

— Бачили ми таких і в Польщі, і у Франції, і в Бельгії...

— Таких, та не таких,— сказав Сіраш, темніючи ще дужче, але легке ряботиння од віспи, перенесеної в дитинстві, проступило на щоках і на скронях. Так що й ровесники помітили те ряботиння й згадали, що колись воно було-таки на широкому й давно вже затертому роками й степовою негодою Сірашевому обличчі.

Сивий худорлявий офіцер, що в ту хвилину зайшов до зали, ледве відповівши на привітання фон Плютца й Рі-

зера, вп'явся в Сіраша, немов пізнав його, та ніяк не міг пізнати.

— Панове старости,— підхопився фон Плютц,— наш районний комендант...

— Продовжуйте,— кивнув районний комендант фон Плютцу і сів поряд з ним, все ще не зводячи з Сіраша допитливого погляду.

— Усі ви однакові,— продовжував фон Плютц.— Скрізь! — додав він сердито й підвівся.— І не вмовляти та підлещуватись до вас ми прийшли сюди, а віршовки з вас вити. І зашморг на кожного з вас знайдеться. Спробуйте не підкоритись! Хоча б один! — крикнув він.— Одразу ж дам нагоду переконатись, що не кидаю слів на вітер.

— Який уже там вітер,— сказав Сіраш спокійно, мовби посміливішавши з появою районного коменданта, і тихо продекламував:

Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?¹

— О-о! — засміявся фон Плютц і обернувся до районного коменданта.— Він знає навіть Гете! В такому глухому селі... Але звідки?

Es ist der Vater mit seinem Kind...²—

ше тихше закінчив Сіраш, дивлячись теж на районного коменданта.

— Не дивуйтеся. Я ще хлопцем служив тут поблизу, у багатих німців-колоністів. Топив їм печі в хоромах. А як виріс — доглядав коней у стайнях і на випасах. Добрячі були коні, не те що у вас, пане коменданте. Один з них, мій ровесник, дуже любив цей вірш...

— Баладу,— підказав районний комендант, зацікавлено дивлячись на Сіраша.

— Еге ж,— сказав Дмитро Іванович.— Так-от, він дуже любив «Лісового царя» і коней...

— Лісового царя? — перепитав фон Плютц насторожено.— Що він має на увазі? — звернувся він до районного коменданта.

¹ Хто скаже так пізно через ніч та вітер? (Нім.).

² То батько зі своїм дитям (нім.).

— Так зветься балада Гете, з якої прочитано тут два рядки,— сказав районний комендант.

— Це я знаю,— сердито сказав фон Плютц.— Але чому лісовий цар і коні? Це що? — спитав він, ткнувши Дмитра Івановича в груди довгою пугою з ремінною китичкою на кінці.— Це якийсь натяк?

— Ніякого натяку,— сказав Сіраш.— Я розповідаю те, що було. Всі тут знають, як наймолодший з німців-багатіїв любив коней і Гете. Часто з нами їздив у нічне...

— У нічне? Що значить у нічне? — перепитував фон Плютц.

— Ну, на ніч водили коней пасти на далекі сінокоси. У нас були казенні землі, на яких ніхто не жив, які не оралися...

— Так,— сказав районний комендант.— Тут завжди було багато вільних земель.

— Там випасали тільки коней. Щоб пірій і трави не пропадали. Сіно теж косили на зиму на царських землях, які нікому було зайняти, бо селянам їх не давали, а поміщикам землі було вдосталь, більше не потребували. З тою, що мали, не могли впоратись.

— У Росії ніколи не було порядку,— сказав фон Плютц.

Дмитро Іванович цю репліку пропустив повз вуха. Помовчав, потім сказав:

— Скачемо, бувало, а він усе оці вірші на скаку читав. Та не читав — вигукував. Пустить коня чвалом, а сам руку вгору піднесе й кричить несамовито. А воно ж степ, ніч, темрява, вітер. Аж моторошно було летіти поруч з ним і слухати ту страшну баладу. Нам і самим здавалося, що за нами женеться... Ну, не лісовий, а степовий цар: волохатий, страшний — от-от дожене й забере наші душі. Молоді були, дурні, безтурботні, мов вітер у полі.

— Вітер у полі,— повторив районний комендант і довго та уважно дивився на Дмитра Івановича.— Нащо ви це все розповідаєте?

— Просто так,— сказав Сіраш.— Згадалося...

Він стояв поруч з районним комендантом, курив, дивлячись собі під ноги, й мовчав і такий спокій, така незворушність була в Сірашевій поставі, в широко розставлених ногах і нагнутій голові, що фон Плютц відчув на якусь мить заздрість до цього скіфа: такий, наче з каменю, наче й війни на нього нема.

— Ну? — спитав фон Плютц.— І де ж поділися ті німці-колоністи? Ви їх попалили?

— Вони виїхали в Німеччину. Ото як німецькі війська пішли звідси у вісімнадцятому, їх і не стало.

— Давні історії розповідаєте,— сказав районний комендант.— Загадкові. Ви от що,— звернувся він до Сіраша.— Поможіть мені добрих коней дістати. Таких, щоб і вітра в полі догнали. Саме таких, як ви оце розповідаєте,— наполягав районний комендант.

Дмитро Сіраш мовчки курив.

— Якщо в Сіраша хоч пара лишилась, то саме такі й будуть, як треба,— сказав старий Шешко, давно вже, як і Дмитро Іванович,— пізнавши Йоганна Шарта.

— Ну? — дивувався районний комендант, не зводячи погляду з Сіраша.— У вас були такі гарні коні?

— Коні що? Коні — як сон. Були і немає,— сказав Сіраш задумливо, тихо.— Вік кінський короткий: не встигнеш натішитись, а кінь уже й постарів, а то й пропав.

— То, може, лишилося щось від тих коней? — спитав районний комендант.

— Та лишилося,— сказав Сіраш, дивлячись, куди б кинути недопалок грубої цигарки, а Сенька Сорокопуд тут як тут: долоні свої порепані підставив човником, плюнув на вогнетривку жевріючу махру, аж зашкварчало, а долоням його хоч би що.— Коней я поміняю,— сказав Сіраш.— Є в мене парочка. Таких, що й вітер можна догнати і од вітру втекти.

Він підкликав Сеньку Сорокопуда, що був тут невідомо чому, і ніхто його про це не спитав, ніхто й не здивувався, бо якщо кажуть у народі: «Без Гриця вода освятиться», то вже без Сеньки ніде не обійдеться.

Він бував на всіх зборах комнезаму, на засіданнях сільської Ради, урочистих і неурочистих, хоч його ніхто нікуди й не обирав, був і тепер на першій нараді коменданта зі старостами, і навіть дивно було б, якби він не з'явився тут сьогодні — чогось просто не вистачало б, а сама нарада лишилася б недовершеною. Старий Шешко хоч і процідив крізь зуби щось на зразок: «І це ледащо приперлося», та Сенька вдав, що не чує, а решта тої репліки не підтримала. Звикли, щоб Сенька завжди був під рукою як неофіційний виконавець усіх можливих зібрань і збіговиськ, бо в такому послужливому Сеньці завжди могла виникнути потреба. І вона таки виникла.

— Поїдеш, Сенько, з комендантовим фурманом до мене,— сказав Дмитро Іванович,— перепряжеш коней. Та й упряж поміняй...

Незабаром всюдисущий Сорокопуд з перепряженою парою був уже тут.

Районний комендант, розчулений подарунком, тиснув Сірашеві руку:

— Спасибі! Не забуду, не забуду. Прийдіть, Дмитре, навідайте старого приятеля...

Фон Плютц мовчав набурмосившись.

— Батога сховай,— радив Сіраш комендантовому фурманові,— бо поносять. Тримай їх риссю. Не пускай чвалом, не спиниш.

Аж присіли добрячі коні, коли височенний, мов каланча, фон Плютц заніс ногу на підніжку, аж захропли, почувши чужий дух і побачивши чужий одяг. Районний комендант тільки торкнувся підніжки, легко й швидко вскочив у бричку і впав на задне сидіння.

Круто розвернувшись, коні вилетіли за ворота, розвіваючи гриви, і понесли тавричанку курною вулицею, мов пір'їнку.

— Ху,— видихнув Сіраш, скинувши картуза і витираючи лоба хусткою, видобутою з кишені.— Тепер, Сенько, можна сказати, що ми прийнялися. Тепер ми в районного коменданта будемо на особливому становищі. А це найголовніше.

— Найголовніше попереду,— сказав Сенька Сорокопуд тоном не лише втаємниченої, а й чи не найголовнішої в цій тайні людини.

Дмитро Іванович глянув на нього не то здивовано, не то сердито. Але змовчав.

У Москаленків провулок ввалилась якась дивна самокатна команда — блискучим рядом поставили понад канавою велосипеди й шаснули по дворах. Зчинився жіночий лемент, загелготіли несамовито гуси й індики закахкали качки, закудахкали кури серед дня, полетів з дворів гусячий пух та куряче пір'я — вояки Гітлера кинулися ловити птаство. Двоє найспритніших гевалів, закинувши гвинтівки за спину, поволокли з двору Маші Фочихи кабанця, і той здійняв вереск на все село. Маша, проклинаючи фашистів, спробувала боронити своє добро, дістала штурхана в груди.

— Век! — рикнув на неї рудий німець, не пускаючи з рук свиняче вуха, щоб не дременула така ласа здобич.

Фочиха, заточившись від стусана, недовго думаючи, виламала колючу дерезину та як уперіщить кабанця через усю спину, він як рвонеться — розметав доблесних вояків Гітлера, ушпарив провулком, тільки б його й бачили, та рудий баварець зірвав з плеча гвинтівку і двома пострілами поклав білого випещеного Машиного улюбленця на зелений спориш глухого провулка.

Зойкнувши, Фочиха майнула городами до Сірашів, застала Дмитра Івановича вдома, кинулася до нього з плачем:

— Рятуйте, Дмитре! Кабанця в мене фашисти застрелили!

— Та чим же я, Машо зараджу? — сказав Сіраш невесело. — Зараз не Радянська влада в селі, щоб правди шукати, а їхня, фашистська: що хочуть, те й зроблять. Кінчилися, Машо, всі наші права...

— Та в селі ж тільки й розмов про те, що Сіраша старостою нашого колгоспу призначили!

— Та призначили ж... — зітхнув Дмитро Іванович. — А що з того? Який толк? — Сіраш тільки руками розвів.

— От і ходіте, раз ви староста, мого кабанчика рятувати, — настоювала Маша Фочиха, — бо ж зима йде, а в мене ні засмажечки, ні сальця...

— На фронті наших людей убивають, а ви, Машо, з своїм кабанчиком, — похмуро сказав Сіраш. — Невідомо, що воно й з нами ще буде...

Маша Фочиха перестала голосити, тільки схлипувала та сякалася в фартух — дуже було жаль кабанчика. А Дмитро Іванович подумав-подумав: а й справді, чому б не піти? Кабанця рятувати не вдасться, раз його вже застрелено, зате, може, якусь розписку у німців вдасться випросити, а по тій розписці віддати Фочисі колгоспного підсвинка. Раз призначили старостою, міркував Сіраш, треба ж починати...

— Ходімо, — сказав він після довгої мовчанки. — Під лежачий камінь вода не тече, а хто стукає, тому відчиняють.

— Ой, швише ж бо, Дмитре Івановичу! — ожила Маша Фочиха. — Вони його й з'їдять, сердешного, доки ви зберетесь.

Коли вони прийшли до Фочишиного провулка, там палало багаття, досмалювався на ньому Машин кабанчик, і рудий баварець, що стусонув Машу в груди, багнетом-кинджалом зшкрібав з туші залишки щетини, золу і на-

гар. Інші стояли тісним гуртом, дивилися й принохувались — не часто на війні випадає смалити кабана. Вже зняли з сарая й принесли сюди новенькі двері, щоб на них мити й розбирати обсмаленого кабанця, нанесли з городів картоплі, цибулі й часнику, палахкотючих помідорів та зеленого кропу.

— Кабан — це вам не баран начхав,— сказав Сіраш по-німецькому замість привітання, і солдати дружно реготнули, оглянувшись.

— Фольксдойч? Фольксдойч? — загукали до нього.

— Хай буде,— підморгнув Маші Сіраш,— по-вашому.

— Болшевік? Комуніст? — під ще дружніший регіт спитав бравий фельдфебель з нахабними очима.

— Ні,— сказав Сіраш,— більшовики до одного виїхали...

— Не всі, не всі,— з'явившись, мов з кілочка, підхопив старий Стешко — картуза скинув, лисиною зблиснув, вклонився: «Мое вам». І до Сіраша: — Кабанця смажать? Свіженинки захотілося? Солдати ж, звісно, теж люди...

— Та свіженинки ж,— буркнув Сіраш.— Фочишиного підсвинка торохнули — от і свіжина.

— Не збідніємо,— відмахнувся Стешко.— А що за команда, спитай,— звелів він.

Сіраш переказав запитання сільського старости.

— Моя зондеркоманда вишукує активістів, більшовиків та євреїв,— сказав фельдфебель, засунувши руки в кишені й погойдуючись з носків на п'яти.

— А довідки видаєте? — спитав Сіраш.— Документ?

— Документ на що? — здивувався фельдфебель.

— На одібраного в цієї жінки кабана,— кивнув Сіраш на Машу.

— Навіщо їй документ?

— Щоб не впала на неї підозра, ніби вона сама заколола й з'їла кабана, а не віддала на потреби німецької армії й рейху. Я теж розумію: віднині жодного кабана не можна заколотися без дозволу військових властей.

Фельдфебель уважно подивився на Сіраша, вийняв блокнот, швидко написав щось і вирваний аркушик подав Сірашеві.

— Тут написано, що у вашій общині самочинно не кололи кабанів. Ви справжній господар і розумієте ситуацію — на вас можна покластися.

— Але ж видайте довідку їй, що взяли в неї кабана.

— Вермахт ні в кого нічого не забирає — він користується завойованим. Ви — староста общини — самі можете видати їй довідку чи кабана повернути, якби він у вас був. Але ж свиней в общині нема?

— Згодом будуть. Не можуть же люди існувати без свиней,— під загальний регіт сказав Сіраш — до біса весела була команда, нічого не скажеш. «Сміються бандити, доки стріляти не почали»,— подумав Сіраш.— Ідїть, Машо, додому,— сказав він Фочисі.— Завтра я вам свого підсвинка прижену.

Маша Фочиха пішла. Знала: раз Сіраш сказав — все!

Від багаття вже долинали запаморочливі пахощі, і фельдфебель раз у раз поглядав туди все пожадливіше. Там рудий баварець розробив кабанця, наклав у відра з картоплею реберець та лопаток, з ошійка начинив тоненькі кишечки й поставив смажитись, кров'ю заливав товсті,— все в його руках сміялося, грало, робилося мовби само собою. Мабуть, до війни м'ясникував чи ковбасничав.

— Хочемо трохи перепочити й поїсти свіжини,— сказав фельдфебель,— бо сьогодні ж неділя. А завтра роботи буде багато: треба об'їхати всі села й хутори, чи не лишилось десь більшовиків, політкомісарів, євреїв.

— У нас не шукайте,— сказав Сіраш.— Поблизу теж. Всі виїхали.

— Чого там усі,— кахикнув Стешко.— Пошукати можна, щось та знайдеться. Скажи їм, Дмитре.

Фельдфебель його не слухав, навіть не глянув у той бік. Сіраш теж промовчав. Прикидав: щось знає старий пес Стешко чи тільки здогадується?

— Тут поблизу Добре — кажуть, єврейське село? — спитав фельдфебель.

— Змішане,— сказав Сіраш.— Німецько-єврейська колонія. Німці залишились, а євреї евакуювались. Знали наперед, що на них чекає...

— А отам, на хуторах? — показав фельдфебель за виноградник, а потім розстебнув планшет, вийняв карту.— І отут? — ткнув пальцем біля самої Степівки.— Хто-небудь з активу лишився?

— Там їх ніколи й не було,— сказав Сіраш.— А отут і хутора не стало. Оцього, що зветься Шартівським. Видать, карти у вас дуже старі.

— Ну-ну,— сказав фельдфебель, застібуючи планшет.— Довелося б туди посилати людей...

— Скажи, Дмитре, щоб на хутір послав команду неодмінно,— кахикнув Стешко.— Син мій там поліцаєм влаштувався, то переказував, що в баби Липки жиденя об'явилося. Та й полонених кілька прибилося, невідомо, що за люди. Так ти ж той, Дмитре, розтлумач йому. Може, й Опанасові моему поощреніє...

— Не бачив сам, то й тлумачити не буду,— огризнувся Дмитро Іванович.— А то приїдуть, а там нікого нема. Що вони тоді мені скажуть? За брехню до стінки, не інакше...

Поїхав Сіраш із Сенькою Сорокопудом, прихопивши безвідмовного свого нагана.

— Нащо вона вам, ота пухкалка? Взяли б гвинтівку або, в крайності, кулемета,— розпочав свої жарти Сенька, але тут же й осікся, зустрівшись з Сірашевим поглядом, що не віщував нічого доброго.

До самого хутора мовчали, а вечір падав на степ швидко й підступно, м'яка й тепла темрява оповила дорогу несподівано й тривожно, і, заїхавши у двір, Сіраш нетерпляче скочив з воза.

— Ще й досі той Стешків жевжик носа суне? — спитав шамотливу бабу Липку, зайшовши в хату: вона вже не раз і до цього жалілася Дмитрові Івановичу, що Опанас — старший син Петра Стешка — налазить і до всього прискіпується.

— Вже в поліцію оформився, ружжо получив,— сказала баба Липка пошенки й так швидко, наче боялась не встигнути.— Хвалився, що зараз прийде за дівчинкою, в нього є буцімто бумага, щоб її відправити на Миколаїв, чи що... — Баба Липка вмовкла, бо у двір саме зайшов з гвинтівкою за плечима височенький сухопарий чоловік у чорній шинелі з світло-сірими обшлагами й таким самим коміром.

— Хто такі? — спитав суворо й владно, як справжній господар, і потягнув гвинтівку з плеча.

— Свої,— спокійно сказав Дмитро Іванович.— Своїх, Опанасе, не признаеш? Чого такий непривітний?

— Свої тепер коней водять і курей крадуть,— сказав Опанас Стешко.— Покажуйте документи. «Пасіршайт» маєте?

— Он що ти знаєш? — здивувався Сіраш, намотуючи віжки на ручицю. Потім роздумав, подав Сорокопудові.— На, потримай, доки я панові поліцаю документи покажу.

— Хіба старості личить кожному документи свої показувати? — сказав Сенька, перебравши віжки й на всяк випадок всідаючись на бричці якомога зручніше.

— А ви староста? — запобігливо заглядав дядькові в обличчя новоявлений поліцай.

— Степівським сільським старостою сьогодні наставили твого батька, Петра Стратоновича, — сказав Сіраш, — а мене й ще кількох призначили старостами сільгоспобщин. Тільки в селі в нас ще жодного поліцай нема, а ти тут уже освоївся, бачу. Як це тобі вдалося?

— А я з армії втік. Ну, й на цьому хуторі у вдовиці прижився. Хочу сам собі заслужити наділ у німців, а не за батьковою спиною. Але ж до нас, приїжджих, розумієте самі, у німців підозра є: чи не комісар який-небудь?..

— Ну, на комісара ти, хлопче, не змахуєш і трохи.

— Так то ж ви знаєте, а німці не знають, то кожного й підозрюють. І правильно роблять, бо народу всякого вештається тут...

— Ну, й де ж ти в поліцію опреділився? — спитав Дмитро Іванович, заходячи в хату й гукаючи хазяйку: — Бабо, засвітить лампу, бо вже поночі, документа панові поліцаю не видно.

— Зараз, зараз, — заметушилася баба Липка біля лампи.

— Та вікна гарненько позавішуйте...

— Для чого? — здивувався Опанас Стешко.

— А світломаскування? Ти забув? Хіба тобі не наказували в поліції слідувати за світломаскуванням?

— Мені там сказали, що в більшовиків жодного літака не лишилося...

— Значить, брехали. Хіба ти не чув, як Степівку на тому тижні бомбили?

— Хутір бомбити не будуть, — сказав Опанас. — Не такі вони дурні, щоб хутір наш бомбити.

— Поговори в мене! — гримнув на Опанаса Сіраш, і той одразу ж знітився. — Щоб мені жодне вікно тут не світилося, зрозумів? Відповідатимеш головою.

— Слухаю, пане старосто, — виструнчився Стешко-молодший, ще й закаблуками пристукнув.

— Ну, а що там у тебе за розпорядження відносно цієї дівчинки? Покажи...

— Та вона ж...

— Єврейка? — швидко спитав Сіраш, щоб дитина не

чула того брутального слова, яке готовився вимовити за-
проданець.— Звідки це тобі відомо?

— Таж воно зразу по обличчю видно. Я, як глянув, одразу опреділив. Та й моя казала, вдовиця, з якою за-
раз живу...

Він зупинився, зважуючи, казати далі чи ні.

— Що ж вона тобі казала? — спитав Сіраш ніби між
іншим, розглядаючи написаний на бланку добринського
поліцай-блоку супровідний лист: «Доставити негайно у
єврейське гетто невідому особу єврейського походження
з Пересадівського хутора в супроводі нижчого чина полі-
ції Штешка О. П. Нач. блокпоста. Підпис».

— Так що ж вона тобі казала? — допитувався Дмитро
Іванович.

— Що цю жидівочку вроді привезли бабі Липці
з Степівки.

— Та вона що, збожеволіла, твоя як ти кажеш, удо-
виця? У нас у Степівці зроду й віку євреїв не було. Ну,
й коли ж ти її збираєшся везти? Тут написано: не-гай-но.
А ти, я бачу, не куєш і не мелєш.

— А чим везти, ви спитайте? Як на сміх, на хуторі
не лишилося кінського хвоста. А який же я поліцай без
коня?

— Вірно, без коня поліцай не поліцай. Ну, та я тобі
пару коней пришлю. А зараз ми саме на Грейгове їдемо,
можемо до поїзда підвезти.

— Правда? — зрадів Опанас, що став поліцаєм.— От
спасибі. Бабо! — гукнув він бабі Липці в чулан.— При-
готували вже її в дорогу?

— Вже, вже,— схлипнула баба Липка й вивела з ко-
мірчини закутану в хустку Ірину. В руках дівчинка три-
мала маленький вузлик, голову опустила й на Дмитра
Івановича не глянула, мабуть, навчена бабою не показува-
ти, що знає його.

Сіли на фургон так: дівчинку Сіраш підсадив і подав
Сеньці Сорокопуду, котрий примостив її поруч з лівої
руки, щоб не заважала правити кіньми і особливо пога-
няти батогом.

Дмитро Іванович поряд з поліцаєм всілися в задку,
і коні рвонули, винесли їх за хутір.

Із заходу, оббіймаючи все небо, насувалася грізна, гас-
пидно-чорна хмара з жовтуватого-білим підбоем, і там вря-
ди-годи спалахували зірничі. Штешко-молодший лякливо
поглядав на хмару.

— Буде дощ,— сказав він з тривогою,— та ще й який! За цю погань простудишся к чортовій матері! — Акуратний був Опанас, беріг, видать, здоров'я.

— Це ж її там і той?.. — пошепки спитав його Сіраш, мовби подаючи поліцаєві якусь думку.

— Ну, а як же? Панькатимуться з ними там, чи що! Оце ж я й сам думаю: на чорта її туди сурганити, коли можна й тут...

Сенька пустив коней чвалом, і хутір уже сховався з очей, його закрила темрява й густа лісосмуга, що росла попід залізницею.

— Правильно,— сказав Сіраш.

— Правда? — аж зрадів поліцай.

— Ну, звичайно. Все в наших руках, ще й спасибі скажуть...

— А може, й підвишеніє якесь буде.

— Буде й підвишеніє,— погодився Сіраш.— Скажи, щоб зупинив,— кивнув на Сеньку Сорокопуда, що, притримуючи однією рукою дівчинку, другою посмикував віжки, гарячив коней, що й так летіли, мов навіжені.

Поліцай, щоб дістати Сеньку, змушений був повернутися до Сіраша спиною, лишивши гвинтівку між ногами й спираючись на неї правою рукою, а лівою намагався, та ніяк не міг схопити Сеньку за лікоть.

— Стій! — крикнув він, але гуркіт фургона й перекоати грому глушили його голос, і він підвівся, щоб нарешті дістати й за що-небудь смикнути Сеньку Сорокопуда, і в ту ж мить Дмитро Іванович, «перехопивши лівою рукою цівку гвинтівки й навалившись на її приклад лівим коліном, вирвав з кишені руку з наганом і вистрелив поліцаєві в лівий бік спини, де мало бути серце. Поліцай смикнувся й обм'як — видно, смерть настала миттєво. Сенька здивовано й трохи ніби злякано оглянувся і в світлі блискавки не пізнав Сірашевого обличчя.

— Жени до Ставицького колодязя! — крикнув Дмитро Іванович, та Сенька скоріше догадався чи додумався сам до цього, ніж почув його крик: шквал налетів дикий, навіть звук пострілу, що пролунав поруч, здався хльосканням батога, а голосу Сірашевого майже зовсім не почув.

До Ставицького колодязя, порослого колючим терном, будяками і давно забутого ще відтоді, як у ньому втопився п'яний перехожий, прискакали вже в суцільній зливі, і як тільки Сенька зупинив коней, Дмитро Івано-

вич стрибнув з фургона, перебіг у зарослі з чимось мото-рошно білим та довгим, завданним на плече, відшукав у перекритті діру, заткнуто кураєм, і вкинув туди роздягнутого поліцая. Постояв над колодязем навкарачки, очікуючи сплеску, але так і не діждався — чи легкий занадто попався поліцай, чи ревище бурі заглушило падіння тіла. Знову закривши кураєм дірку, Сіраш як слід замаскував її й повернувся до воза. Дівчинка, притиснувшись до Сорокопуда, сховала голову йому десь аж під пахву і, прикрита кобеняком, заціпеніла.

— Поїдеш у табір до хлопців,— сказав Сіраш Сеньці спокійно, як завжди віддавав розпорядження.— Воза залишиш там, а всіх полонених і її хай Вітька одведе на Шартівський хутір у підземелля. В село повернешся верхи. Добре було б, щоб тебе хто-небудь побачив. Зрозумів? Ящик воза витреш гарненько, перемінівши в ньому соломку. Вранці ретельно оглянеш його, чи не лишилось яких слідів. А завтра поїдемо на Грейгове до Ісака Піс-корського, щоб на випадок чого підтвердив, що поліцай дійсно сів з нею на поїзд.

— Гаразд,— сказав Сенька, не виказуючи свого хвилювання.

— А ти, Ярино,— схилився Сіраш до дитини,— побудеш з гарними людьми, а потім я за тобою приїду й заберу. Чуєш мене?

Дівчинка рвонулася з-під брезента, відкинула його й обхопила мокрого як хлющ Дмитра Івановича за шию, притислася до його шорсткого й холодного обличчя, тремтяча й знетямлена.

— Я знала, що ви мене не покинете, знала, що врятуєте...

— Пішов, Сенько,— крикнув Сіраш, вивільняючись із теплих дитячих рук і відчуваючи, як стискається й перехоплюється горло незвичними й мовби чужими риданнями; не оглядаючись, пішов у село, що вряди-годи, вихоплене з суцільного й густого мороку сліпучими спалахами блискавиць, біліло стінами за темними садами й виноградниками.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Уже коротшали й прозорішали дні, вечорами тягло від ріки осінньою прохолодою, і шпаки, що, незважаючи на війну, збивалися в гомінливі табуни перед вирієм, по-

сірішали, як завжди у вересні, осіння задумливість розливалася по гаях і перелісках та по дніпровських плавнях, навіваючи смуток і тихі жалі невідомо за чим.

Андрій Кирилович Смирнов, переправившись через Дніпро й зайнявши оборону, сидів на своєму спостережному пункті неподалік від дніпровських плавнів, разом з начальником штабу генералом Колпакчі розробляв план контрудару по військах 11-ї армії Манштейна в напрямі на Малу Білозірку, Покровку, запропонованого новим командуючим Південним фронтом Рябишевим. Штаб армії стояв тоді у Виноградівці, а вони вибралися на армійський спостережний пункт, щоб визначити тут, на місцевості, майбутню операцію.

— Гадаю,— сказав командарм своєму начальникові штабу,— що армію ми так і залишимо в одноешелонному побудуванні, оскільки це диктується незначною глибиною майбутньої операції і необхідністю здійснити сильний і несподіваний удар. Атакувати будемо чотирма дивізіями: 164-ю полковника Червинського, 4-ю полковника Рослого, 130-ю дивізією Софронова і 96-ю дивізією полковника Шепетова. За бойовими порядками зосередимо в резерві кілька полків, посадимо піхоту на автомашини — пора створювати ударні моторизовані групи, якими легко й швидко маневрувати по фронту.

— Мало відводиться часу на підготовку операції,— сказав Колпакчі,— всього три доби. Та ще й німці не дадуть нам перегрупуватися: вже підтягли артилерію, обклали нас піхотою, от-от почнуть атакувати.

— Нічого, під Грейговим було важче, та й то яку ми тоді контратаку провели, пам'ятаєте?

— Ще б не пам'ятати. На все життя запам'ятався той наш контрудар.

— Ну отож. Готуйте наказ полкам і дивізіям. У перший день ставте їм найближче завдання вибити ворожі частини з Новодніпровки, Малої Білозірки, по змозі знищити, а не просто витіснити їх, і на кінець дня вийти на рубіж Новодоляне, Велика Білозірка, Новоолександрівка. А що фашисти атакуватимуть, як ви кажете, буде ще краще: вимотаємо їхні ударні частини, обезкровимо їх, знизимо здатність до опору.

— Все одно не встигнемо на двадцять третє. Операція складна, підготуватися треба ретельно.

— Легких операцій нам не випадає цього року, Володимире Яковичу. Та їх, мабуть, ніколи й не буває на

війні. А дату встановив не я. Наказ командуючого фронтом.

— Не встигнемо, Андрію Кириловичу!

— Може, й не встигнемо,— погодився Смирнов, задумливо оглядаючи вечоріючі плавні, що зеленою габою закривали простір у кінці ходу сполучення.— Спробуємо зробити все, що в наших силах, бо на війні не можна не встигати. Накази треба виконувати. На цьому вся армія тримається: доки виконуються накази, доти й армія існує.

Колпакчі пішов, і Смирнов довго дивився на освітлені останнім промінням пухнасті й сірі очеретяні султани, на темно-зелені шаблюки розкішної дніпровської куги з темно-коричневими качалками суцвіття, на чисте синє небо, в якому перепурхували дрібні птахи понад плавнями. Іноді важко й повільно в небі пропливе чапля на далекі свої й таємничі ночівлі. А перед самим заходом сонця несподівано з'явилися ворони — мовчки, заклопотано й швидко летіли вони чорними зграями, закриваючи півнеба, минали плавні й правилися за Дніпро, на крутий, покинутий нещодавно правий берег.

Тихо було на фронті, незвично тихо було в повітрі й на землі, і вперше за стільки днів і ночей, кровопролитних боїв, відступів і контратак Андрій Кирилович у ці надвечірні задумливі сутінкові хвилини розстебнув комір гімнастерки, зняв пояс і портупею, сів і простягнув натомлені ноги. Плащ-намет над входом до бліндажа було піднято, і на сході, куди вів хід сполучення, небо вже синіло по-вечоровому. Десь на горизонті, в глибоких тилах, мостилася ніч, а там, на заході, за німецькою обороною, що добре проглядалася через амбразуру, за Дніпром і крутим та темним берегом його, все палало: і небо, і простір, і далекі ліси Правобережжя, ніби все ще там палахкотіли бої, горіли села, міста й пшеничні неприбрані лани.

Покинута рідна земле! Якою скорботою озиваєшся й озиватимешся ти завжди в наших серцях. Далека, ти з'являтимешся нам затужавілим боєм на дорогах відступів і на полях битв, пекучою солдатською сльозою відвідуватимеш нас ночами, повита неповторною красою в нашій пам'яті, вкрита пилом і димом, попелом пожарищ, курявою від ненависних ворожих колон, що топчуть твої поля і простори, мнуть шляхи твої і дороги гусеницями танків та колесами автомашин. Здалеку важко тебе уявляти завойованою ворогом.

А як тяжко на тебе дивитися зблизька, через слов'ян-

ську велику ріку, за якою ти лежиш, мов за чужою, вже й не нашою, бо й тебе ми позбулись, і ріку не втримали. Тектимо собі й далі до моря, доки ми відступатимемо, і в цьому буде багато чогось дивного, несправедливого, майже незбагненого. Вже ж не одна ріка так тече, завойована ворогами. Чому не спиняється? Чому не висихає? Чому не повертає назад? Течуть ріки й течуть, як текли одвіку. Летить час, і висить небо, не падаючи і плодоносить земля, не стомлюючись. Бо на те ж вона й земля, щоб плодоносити, на те ж воно й небо, щоб висіти над нею, на те ж він і час, щоб летіти, на те ж вони й ріки, щоб текти. До нас вони текли. І без нас тектимуть. І це зрозуміло. Вони — вічні. Але ж не при ворогові! Те, що при ворогові річки продовжують текти, видавалося звідси незрозумілим, неприродним і образливим. І єдиним засобом знищити цю незбагненність і несправедливість було й лишається: стояти на смерть, не пустити ворога далі, не віддавати йому наших земель, наших людей, наших рік і просторів.

Так це постало зараз, у вечорову хвилину біля подніпровських плавнів не генерал-лейтенанту Смирнову, командуючому 18-ю армією, а просто сорокашестилітній людині, що багато бачила на своєму віку, багато встигла зробити й подумати. Босоніж, відчуваючи підшвами одвиклих від землі ніг шорстку й піскувату прохолоду вологого дна траншеї, Андрій Кирилівич вийшов з бліндажа. Зіпершись на бруствер, довго дивився на правобережне заріччя, на широке темніюче плесо Дніпра, неспокійно покрайне мерехами течії, на вершечки далеких тополь за прибережними горбами, що світилися не так уже й від сонця, як від вечірньої заграви на небокраї,— все це вгорталося темрявою, віддалялося й меркло, мовби навкі.

— Україно моя, Україно,— прошепотів сам собі командарм, що служив і воював по всіх усядах: і на Далекому Сході, й під Ленінградом у громадянську війну, вчився в академії імені Фрунзе та служив головним інспектором піхоти й начальником управління учбових закладів Червоної Армії, а потім командував Харківським військовим округом, з якого й виникла сформована ним 18-а армія. І вся територія Радянського Союзу йому, комуністові-інтернаціоналісту, була священною, рідною й любимою. Правобережна ж Україна, залишена його армією і ним особисто, як частка Радянської держави,

була особливо дорогою, і хоч вини він перед цією землею, за яку боровся всіма засобами, як міг, не відчував,— усе ж щемливе відчуття суму, жалю до цієї залишеної під ударами ворога землі не покидало його. Біль її жителів, доля окупованих міст і сіл були його болем, його долею, особливо тепер, коли він міг дивитися на неї зблизька без пострілів і вибухів, без усього того жорстокого й невблаганного антуражу, що ним супроводжуються бої, оточення й прориви. Затишшя було нетривке й недовгочасне, проте воно дало йому змогу за ці кілька годин передумати всі шляхи від буковинських Карпат до Дніпра.

— Товаришу генерал-лейтенант,— гукнув йому телефоніст.— Вас просять із штабу фронту!

Смирнов швидко взяв трубку. Дзвонив генерал-лейтенант Рябишев.

— Ну, що там у вас, Андрію Кириловичу? — питав він весело.— Мовчить німець?

— Мовчить. Готується. Підтягує сили.

— Треба випередити його. Заскочити зненацька.

— Боюсь, що на двадцять третє не встигнемо перегрупуватися. Та й боеприпасів малувато. Не знаємо, чи підвезуть.

— Підвезуть обов'язково, про це не турбуйтеся. Сплануйте якнайкраще контрудар, взаємодію частин і з'єднань, артилерійське та авіаційне забезпечення операції. Я поможу всіма можливими засобами, які є в моєму розпорядженні. Тут треба за всяку ціну дати добрий бій Рундшtedтові.

— Що Шоберт, що Рундшtedт — один чорт,— сказав генерал Смирнов, думаючи про своїх бійців і командирів, яким судилося те найгірше, що обов'язково підстерігає когось на війні в кожній операції.

— Не кажіть, Андрію Кириловичу, не кажіть! Шоберта вже дубасили, а цей з'явився тут в ореолі слави: як же, покоритель Польщі, завойовник Франції! От йому й треба дати бій.

— Що ж це за операція,— сердився Смирнов невідомо на кого,— коли вона планується на глибину всього десяти-двадцяти кілометрів. Планується! Здійснення ж завжди відстає від планування, бо на війні рідко вдається врахувати всі фактори й ускладнення. Мені, Дмитре Івановичу, хоч раз би одержати завдання армійського масштабу. Набридло контратакувати то дивізією, то корпусом — все дірки латаю.

— Ну що ж, Андрію Кириловичу,— сказав Рябишев, помовчавши,— про оперативний контрнаступ поки що нічого й думати...

— Пора б уже,— сказав Смирнов, спостерігаючи в амбразуру, як по лінії рожевого пругу, полишеного сонцем, швидко й заклопотано летіло за Дніпро гайвороння.

— Пора,— погодився Рябишев.— Та чим частіше битимемо їх хоча б у тактичній зоні, тим швидше визріють і оперативні передумови. Зробіть усе, що від нас залежить, зберіть усе, що можна зібрати, в кулак і вдарте двадцять третього, вибийте їх з Малої Березівки й Новодніпровки...

— Що це дасть, Дмитре Івановичу? — спитав Смирнов стомлено.— Весь час думаю: що це дасть?

— Виберемося з плавнів, займемо пануючі висоти, бо там, де ви стоїте зараз, з першими осінніми дощами утвориться болото. Окопи, траншеї, ходи сполучень і бліндажі — все буде залито. Там дня не можна буде протриматись!

Смирнов мовчав. Все дивився на зграї чорних птахів, що летіли через Дніпро заклопотано й швидко, поспішаючи кудись на ночівлю. Сумно було на них дивитися. Тоскно було на душі від одного їхнього вигляду. Завжди вони ніби щось віщують.

— Тут ось полковий комісар Стрепетов до вас збирається. З політуправління.

— А-а-а,— зрадів Смирнов, повеселішавши.— Зараз вістового вишлю на розвилку з мотоциклом...

— Бої передбачаються важкі,— почувся в трубці голос Стрепетова, якому Рябишев передав трубку,— так я хочу серед бійців і командирів побути.

— Ласкаво просимо,— сказав Смирнов.— Завжди радий вам, та й слово партійне, комісарське буде дуже до речі. Людей треба підбадьорити, бо важко ж стояти в окопі й дивитися через Дніпро на залишений фашистам рідний берег.

— Виїжджаю,— сказав полковий комісар,— до зустрічі.

Вони зустрілися через годину: чорнобровий, кароокий полковий комісар з відкритою посмішкою, з гарною поставою, засмаглий і міцний високочолий красень і сивіючий, мовби припилений, генерал-лейтенант із задоволеною втомою в блакитних очах, з різкими загостреними рисами обличчя, з поглядом важким і колючим, з міцно сту-

леними твердими губами — війна вже наклала на нього тавро постійної зібраності й суворості, набутої в безперервних нерівних боях.

— Привіт, Андрію Кириловичу,— ще здалеку гукав полковий комісар, простуючи ходом сполучення — плечі розгорнуті назад, торс випростано, голова в буйному темному волоссі піднята гордовито й браво вгору, відкритий погляд, привітна усмішка — суворий командарм мимоволі й сам пом'якшав, заусміхався, замилувався молодим комісаром, підвівся йому назустріч і простягнув руку.

— Стомилися ви, Андрію Кириловичу. Вам би виспатися. Ідьте у Виноградівку, попартеся в армійській лазні, поспіть годин десять.

— Дарма, комісаре, не засну. Тільки на передньому краї трохі стаю спокійнішим, а то обсядуть тривоги, обляжуть думки й передбачення... Знаєте, які вони можуть бути тепер у командуючого армією? Прикрився оце на якийсь час водним рубежем та й розкошую: могу навіть роззутий по траншеї пройти. Але ж це тільки сьогодні та завтра. А там знову бої, можливі оточення, прориви... Стомився прориватися і відступати. Мрію про такий контрудар, щоб гнати фашистів на всю оперативну глибину, щоб турнути їх до самого кордону...

— Як же ви їх турнете, коли в них перевага? Нам треба вимотати їх, танків, літаків, гармат набудувати.

Вже зовсім звечоріло. Сутінки огорнули плавні, ріку, далекий берег. Засиніло небо, як завжди в пониззі Дніпра вересневими ночами, озвався в очеретах бугай — дивний нічний птах, якого і в мирний час мало хто бачив, закумали жаби, спочатку знехотя, а далі закректали, заквакали, здійняли такий галас, що хоч тікай. Кричи — не перекричиш.

Викотився із-за обрію місяць: червонуватий, ущербний, якийсь мовби справді не наш, а скіфський чи татарський — далеким чимось і лихим війнуло від нього.

І сам вітерець з-під місяця — знобкий, дошкульно-гоструватий, пропахлий очеретами, рогозою і зволоженою стернею — здавався чужим.

Полковий комісар Стрепетов сидів на тапчані проти дверей бліндажа, і вітерець, залітаючи й сюди, ворухив його буйного чуба, грався ним, бавився, плутав з цигарковим димом, навівав уявлення про несходимість безмежного степу й на Лівобережжі, що вже потемніло й немов почужішало.

— А полковника Шепетова, за вашим поданням, нагороджено Золотою Зіркою Героя,— сказав полковий комісар.— За грейговський прорив. Йому присвоєно звання генерал-майора.

— Грейговський прорив — найскладніша наша операція на Правобережній Україні в смузі Південного фронту,— сказав генерал-лейтенант Смирнов.— Дивізія Шепетова проривала для всієї армії прохід з оперативного оточення й вела ар'єргардні бої, забезпечуючи нам переправу через Інгулець. Комдив Шепетов показав себе з найкращого боку.

— Нагороджено цілу групу бійців та командирів нашої армії...

У цей час над ними просвистіло, і кілька снарядів розірвалося за німецькими траншеями й поперед них — звичайні при пристрілці недаліт і переліт.

— З цього ж би й починали,— сказав Смирнов, і Стрепетов не зрозумів, що командарм мав на увазі: ці постріли по німецьких траншеях чи його повідомлення.— Сходимо потім до Шепетова. Йому й тут у контрнаступі доведеться діяти в центрі, завдавати основного удару. Решта дивізій забезпечують йому фланги, діятимуть проти румунських гірськострілецьких бригад, а не проти військ Зальмута. Це добре, що звістка є про нагороди.

— Йдеться не лише про нагороди,— сказав полковий комісар.— У політуправлінні й на Військовій раді фронту, оцінюючи обстановку, що склалася зараз у смузі Південного фронту, по суті, підбили підсумки першої фази війни. Бо за Дніпром починається новий етап битви з фашистськими загарбниками.

— Можна з цим погодитись,— кивнув Смирнов, що не був на засіданні Військової ради в зв'язку з підготовкою контрудару.— І що ж?

— Незважаючи на те, що ми втратили Правобережну Україну, війська нашого фронту не дали ворогові оточити жодної частини, які на кордоні почали війну. Всі вийшли на Інгулець, а потім до Дніпра, зберігши прапори, структуру управління, боєздатність і озброєння...

— Крім шістнадцятого механізованого корпусу генерала Соколова,— нагадав командарм, схиливши голову.

— Доля його невідома, оскільки він вийшов зі смуги нашого фронту,— сказав Стрепетов, помовчавши.— В умовах надзвичайно тяжкої маневреної оборони, яку нам довелося вести на великому просторі з переважаю-

чими танковими й моторизованими силами противника, бойовий склад нашої армії, наприклад, мало змінився. Вбиті й поранені замінялися в ході боїв добровольцями й мобілізованими з райвійськкоматів. Мені приємно повідомити, що на Військовій раді ваші дії оцінені високо...

Смирнов сидів на нетесаній лаві, схиливши голову, і коли над ворожими траншеями злітала в небо ракета, в хисткому й тремтливому світлі його коротко стрижене волосся здавалося зовсім сивим, хоч командармові не було ще й сорока шести. Він думав про тих, що zostалися за Дніпром: коли відступаєш чи прориваєшся з оточення, мертвих лишаєш на полі бою в тилу у ворога...

Група Шведлера від Трипілля спустилась на південь, в район Кременчука, відкриваючи танковій групі Клейста вихід до Дніпра, і вже наводила переправу, коли на її лівий фланг навалилася від Кривого Рога й Дніпропетровська армія Чибісова і частини 18-ї армії Смирнова. Вони відтіснили правий фланг 14-го танкового корпусу мало не до Казанки й тут самі навалялися на 11-у армію Шоберта, яка мала забезпечити кременчуцькі переправи з півдня, оскільки на них форсованим маршем виходили танкові дивізії Клейста.

Генерал-полковник Шоберт, стривожений критичною обстановкою, що виникла на його лівому фланзі, вилетів з Миколаєва, де розташувався штаб 11-ї армії, на Кривий Ріг, щоб особисто розібратися в усьому на місці і навести там лад. «Візелер-шторх» летів низько над дорогою Миколаїв — Кривий Ріг, забитою артилерією і танками Клейста, машинами й обозами 11-ї армії.

День був погожий, ясний, у небі ні хмаринки. Після грозових дощів дороги швидко протряхли, але пилу ще не було. Білили степові села, синіли ріки й ставки, тихим і мирним здавався генерал-полковникові простір безмежних степів, і, підлітаючи до Кривого Рога, він і не підозрював, що його там чекає. З височини він бачив розгорнуті на рівнині свої війська, що наступали на Дніпропетровський плацдарм, все ще утримуваний армією Чибісова. Але, обтікаючи лівий фланг німецьких військ, заходила їм у тил понад самим Дніпром кінно-механізована група Белова, тримаючи напрям на Кременчук.

Занепокоєний генерал-полковник вирішив сісти безпосередньо в бойових порядках своєї армії, щоб розвернути їх фронтом на північ, загнувши лівий фланг і вдаривши

по кінноті, якої, ясна річ, ще не помітили атакуючі. Пілот висловив сумнів щодо можливості такої посадки на не- підготовленому полі, та генерал-полковник вилаяв його, нагадавши, що «візелер-шторх» може сісти де завгодно, а гаяти не можна й хвилини. Вони вибрали незоране поле понад балкою за невеликим селом, куди саме вступали авангарди танкового корпусу.

Пілот облетів толоку, не побачив ні ям, ні ярів, ні вибоїн і пішов на посадку. Сивий полин у суміші з калачиками, пирій і лобода швидко неслися назустріч літакові. Ось він торкнувся полинцю чорними шинами на довгих костелях, здригнувся від першого удару, не дуже пом'якшеного таким трав'янистим і пухнастим на вигляд покровом, вирівнявся і приземлився на довше — покотився, підплигуючи, по толоці, ось-ось зупиниться, і саме цієї миті генерал побачив чорний смерч, що здійснюється з-під лівого костеля шасі: міна, на яку наткнувся «візелер-шторх», була протитанкова — рвонула так, що від літака й від генерал-полковника Шоберта мало що й залишилось. Труп льотчика, що сидів спереду, в далеко винесеному носі літака, й устиг проминути міну, відлетів метрів на п'ятдесят, а Шоберта похоронна команда збирала по шматках цілий день.

Так загинув перший у другій світовій війні генерал-полковник німецького вермахту, командуючий загарбницькою армією на радянсько-німецькому фронті.

Бої ставали все жорстокішими. Доки Гудеріан рвав- ся з-під Рогачова на південний схід, а Жуков, розхитуючи оборону німців у виступі їхнього фронту під Єльнею, не припиняв нещадні атаки навіть уночі, між озерами Ладозьким та Онезьким перейшли в наступ дві наші армії, прорвали оборону 16-ї армії генерал-полковника Кюхлера й почали розвивати наступ у північно-західному напрямку, загрожуючи флангові й тилу ударних угруповань фашистів, що, націлюючись на Ленінград, вийшли на річку Лугу й готувалися до рішучого штурму.

Ставка Гітлера наказала командуючому групою армій «Північ» генерал-фельдмаршалу Леебу викинути назустріч наступаючим радянським арміям 56-й моторизований корпус Манштейна, знявши його з Даугавпілського плацдарму і перегрупувавши на дефіле. Гітлер сам подзвонив Манштейнові, коли корпус уже витягувався на марш, і сказав йому:

— Розбийте росіян у зустрічній бою, генерал-лейтенанте. Кажуть, ви майстер такого бою.

— Яволь, мій фюрере,— відповів Манштейн, хоч саме контрударом 11-ї нашої армії його 56-й мехкорпус було зупинено під Сольцями ще в липні і він почав відходити. Якби не допомога 16-ї армії Кюхлера, що наспіла тоді, корпус Манштейна був би розгромлений. Тепер, поповнившись і навівши лад у своїх військах, він виручав армію Кюхлера. «На війні як на війні»,— думав Манштейн.

— Я і третій рейх — ми не забули ваших послуг. Але зараз вирішальним є зупинити росіян у дефіле між озерами.

— Яволь, мій фюрере,— сказав незалежний серед друзів генерал фон Манштейн, вражений і зворушений увагою фюрера.

— Я покладаюсь на ваш талант,— додав Гітлер, що вмів відшукати в підлеглих найчутливіші струни й добре грав на них.

— Буде зроблено, мій фюрере! — виструнчився п'ятдесятирішній Манштейн.

Він тут же попросив штаб групи армій підсилити його корпус піхотою і протитанковою артилерією. Його прохання негайно задовольнили. Особистий дзвінок фюрера зробив своє діло — може, він саме для того й дзвонив Манштейнові, щоб надати йому офіційно необмежених прав і повноважень.

У відкритому «хорху» їхав Манштейн у голові колони свого корпусу, розрізаючи рокадні шляхи піхотних частин і з'єднань,— все сходило на узбіччя, даючи йому дорогу.

До місця прориву наших армій рухалася німецька піхота на машинах, артилерія на мехтязі, обози з боеприпасами — все це підлягало тепер йому, Манштейнові, і він їхав на чолі свого корпусу, обганяючи все, їхав уже як тріумфатор, хоч усе головне, навіть сам бій, було попереду. Любив славу, гнався за славою, мріяв бачити себе в славі і тепер позував перед військами, немов перед об'єктивом кінокамери.

За танками й машинами здіймалася курява, попутний вітер гнав її, і вона висіла над колонами, не проносячись, не відпливаючи набік, а якраз так ото й текла за військами, не відстаючи. Манштейн не терпів пилюки й куряви, але ця була йому чомусь до вподоби, і все сьогодні подо-

балосся йому — мабуть, через те, що набридло лишатись у тіні, відколи й зняли його з поста начальника штабу групи армій «А» перед самісіньким початком генерального наступу у Франції, а сьогодні сам фюрер подзвонив і викликав його з небуття, яким, власне, й було його перебування на посаді командира корпусу.

Він дивився на солдатів, що їхали в машинах, у бронетранспортерах, дивився на піхоту, що вже й марширувала в похідних колонах, а не тільки їхала, і раптом крізь гуркіт моторів, перекриваючи весь гомін і лемент, здійснений людьми й машинами на військовій дорозі, долинув до нього дзвінкий, зовсім не військовий, якийсь дикий на війні крик:

— Батьку, невже не визнаєш?..

Він оглянувся. Від роти альпійських стрільців, що йшла похідною колоною зеленим узбіччям понад дорогою, біг молодий обер-лейтенант, якийсь до болю знайомий, наче Манштейнові вже доводилося бачити його колись у давньому сні. Він біг легко й красиво, як біжать тільки добре треновані спортсмени. Біг, скинувши шолом, розмахуючи ним на ремінці, яким кріпиться каска на підборідді, біг навперейми генералові Манштейну і кричав, виходить, йому?

Перестрибнувши глибокий та широкий кювет автостради, обер-лейтенант примірівся й плигнув через борт у машину, тільки торкнувшись однією рукою верхнього зрізу дверцят, зграбно й беззвучно приземлився поміж сидіннями, по-кошачому підігнувши ноги, кинувся до генерала Манштейна.

— Батьку, невже не визнаєш?..

Вони міцно обнялися на очах синові роти, що повернула, немов по команді, всі голови наліво, наче рівнялась на них, перед батьковими танкістами й мотострільцями, що теж дивилися на них зачудовано, як здалося Манштейнові, і він справді побачив усе це збоку, ніби на кіноекрані далекого фатерланду.

Шофер пригальмував і з'їхав на узбіччя.

Син саяв, з любов'ю та захопленням дивився на запитленого, засмаглого й суворого генерала, що був, як не дивно, його власним батьком. Сяяв і залізний хрест на синових грудях, новенький, з голочки, сяяло юне лице, сяяли білі зуби на сонці, тільки очі якось ніби не брали участі ні в усмішці, ні в тому сяянні — були суворі, голубілі, мов далеке небо холодного Північного моря на бере-

гах якого він народився. Очі робили сина старшим, відчуженим, Манштейн знав, що такі очі бувають у тих, хто набачився смертей замолоду, хто й сам убивав не раз, але ні про що не спитав сина. Тільки й сказав:

— Ти зовсім змузнів, Еріх. Мама б тебе й не впізнала.

Сказав так, щоб чула охорона і щоб солдати синовій роти за кюветом чули теж.

— Коли не впізнав ти, то де вже нашій милій короткозорій мамі впізнати, — син дивився на батька, не криючи захоплення й гордошів, неначе надивлявся надовго. — Це ти ведеш усіх нас, щоб у зустрічному бою зупинити росіян, що прорвалися в дефіле між озерами. Можеш не відповідати, я й так усе знаю з наказу. Солдати вірять у тебе. З Манштейном хоч у вогонь, кажуть вони...

— З цим можна трохи й почекаати, — усміхнувся Манштейн, дивлячись на сина пізнаючи й не пізнаючи його. Він дивився на нього, повернувшись назад, бо Еріх влаштувався на відкидному сидінні, вмонтованому в задні дверцята, за його спиною. — Ти вже командуєш ротою, сину? — спитав генерал. — Робиш успіхи?

— Якщо так ітиме далі, до нового року одержу капітана і батальйон! — бадьоро відповів Еріх, зірвався з місця й виструнчився перед батьком. — Не турбуйся, наш рід не згальню. Буду таким, як ти.

— Хочеться, щоб ти не дуже гордився своїм батьком і не бентежив цим своїх товаришів, а особливо підлеглих... Пора, сину, — сказав Манштейн, поглянувши на годинник. — На війні кожен має робити свою справу. — Він озирнувся: чи ж почули ці мужні слова його підлеглі?

— Яволь, — вигукнув Еріх, легко перестрибнув невисокий борт машини, побіг доганяти роту.

Шосе, що на кілька хвилин стало мовби сценою для великого честолюбця, знову перетворилося на звичайний шлях.

Манштейн трохи подивився синові вслід і кивнув водієві, щоб той рушав: рота Еріха була в ста метрах, а голова танкової колони віддалилася за цей час на добрий кілометр. «Хорх» вислизнув на асфальтову стрічку й помчав, випереджаючи танки й машини. Рота Еріха лишалася позаду, він ще встиг махнути рукою, коли «хорх» порівнявся з ним, та Манштейн більше не оглянувся на сина, бо не знав і не міг знати, що бачить його востаннє.

Тим часом попереду почувлася артилерійська канонада. Колона 56-го танкового корпусу звернула з шосе в перелісок, і Манштейну доповіли, що авангарди вступили в бій з танковою частиною противника. Тут він віддав наказ розгорнутися всьому корпусу в бойові порядки, пересів з «хорха» в командирський танк, зв'язався по радіо з командиром дивізії, що витяглася в шеренгу й заходила по видолинку у фланг атакуючим. Удар був коротким і несподіваним, проте, маневруючи і прикриваючись артилерійським вогнем, війська 17-ї і 27-ї наших армій, виконали поставлене завдання по затримці ворога, що рвався на Ленінград та Оранієнбаум, організовано відійшли на рубіж Стара Руса — Холм, завдавши противникові тяжких втрат, і тримали цей рубіж до самої зими, успішно відбивали всі атаки групи армій «Північ».

Танки Манштейна ще довго дотлівали на скошеному полі вночі, освітлюючи принишклі ліси мерехтливим і нетривким світлом, а він уже доповів у штаб групи армій, що становище в дефіле між озерами відновлено. Війська 16-ї армії Кюхлера з настанням темряви зайняли свої траншеї, з яких були вибиті на світанку. Манштейнові не терпілося подзвонити в ставку фюрера, але зв'язку з Растенбургом у польовому штабі корпусу не було, тому він наказав розбити намет на узліссі, запросив найближче своє оточення на вечірню трапезу, відкоркував пляшку коньяку, подаровану Леебом, пригостив підлеглих, випив і сам невеличку чарочку, закурив сигару. Зв'язківці протягли в намет телефонний кабель, і тут йому одразу ж подзвонив генерал-полковник Кюхлер.

— Дякую за підмогу, генерале,— сказав Кюхлер не дуже весело, втомлено і навіть нерішуче.

— Послуга за послугу,— відповів Манштейн,— ви колись мене виручили саме тут. Повернення на старі позиції варто відзначити хоча б солдатською чаркою. Я саме відкоркував пляшку. Може, заїдете? Це недалеко від вашого командного пункту.

Кюхлер помовчав.

— Я дзвоню зі штабу групи армій. Тут на вас чекають. Старий розмовляє з головною квартирою фюрера і доручив мені негайно викликати вас. Щось, очевидно, приємне: ад'ютанта не брати, особисті речі з собою, охорону відправити назад від контрольного пункту. Все.

— Іду,— сказав Манштейн, відчуваючи бентегу, та не виказуючи її підлеглим.

Він передав трубку телефоністові, оглянув присутніх уважним поглядом, мовби прощаючись.

— Дякую всім, панове, за сьогоднішній бій.— Помовчав, хлюпнув собі ще коньяку на дно чарки, чокнувся з усіма, заглядаючи кожному у вічі — любив дивитись у вічі солдатам і офіцерам, маючи це за найвищу пруську традицію.— Дякую вам за всі бої, проведені тут від початку кампанії. Радий буду й далі воювати з вами пліч-о-пліч, в одному строю, якщо доведеться.— Він помовчав.— Нові випробування чекають кожного з нас. Тяжкі випробування. Бажаю вам усім витримати їх з честю.

— «Хорх» подано, пане генерал,— доповів ад'ютант, і Манштейн, коротко попрощавшись, вийшов з яскраво освітленого намету в темні прохолодні ночі. З лісу вже тягло вільгою осені, з поля долинав сморід згорілої фарби і гуми, обвугленої броні. Брезентовий верх потужної машини було напнуто, і, трахнувши дверцятами за Манштейном, ад'ютант залишився мовби в іншому світі, що подаленів враз через передчуття змін, які на нього чекали у цій поїздці, в цьому раптовому виклику в штаб серед ночі — неспроста ж бо його відкликали з корпусу, що тільки-но вийшов із зустрічного бою добре-таки пошарпанним.

У штабі групи армій «Північ» горіли свічки — шістдесятивосьмилітній фельдмаршал Ріттер фон Лееб полюбляв старовинні звичаї.

Щойно закінчилось вечірне обговорення подій дня, намічено дії на завтра, і генералітет розважав себе дружньою вечерею при свічках. Стіл був заставлений гарним посудом і кришталеvim чарками, у вазах — квіти, в келихах — вино. Манштейна зустріли мовчанням, стоячи за столом. Біля командуючого групою армій лишилося вільне місце, на яке фон Лееб вказав йому очима, і, коли він став поряд, старий фельдмаршал урочисто сказав:

— Пом'янімо загиблого генерал-полковника Шоберта хвилиною мовчання і келихом цього рейнського вина. Помовчали. Не цокаючись, мов на похороні, випили.

— Вам, любий Манштейне, за наказом фюрера належить негайно вилетіти на Україну, в Миколаїв, прийняти 11-у армію небіжчика, яка веде бої за Дніпро. Цим же наказом вам присвоєно звання генерал-полковника, з чим вас сердечно вітаємо,— фон Лееб потиснув йому руку, те ж саме зробили й інші генерали.— Жаль розлучатися

мені з таким талановитим командиром корпусу, але ж ми, ваші бойові друзі, поділяємо вашу радість і знаємо, що це призначення є щастя не лише для вас, а й для всіх збройних сил Німеччини, бо ви матимете більші можливості утвердити перед усім світом славу німецької зброї, примножити її й збагатити своїм оперативним талантом, який і сьогодні проявився так блискуче і який давно й одностайно високо цінується всім офіцерським корпусом третього рейху. Маю високе повноваження вручити вам погони генерал-полковника, — фельдмаршал фон Лееб передав Манштейнові погони, вручив телеграму ОКВ про його високе призначення й пакет, який попросив відкрити вже на борту літака. — Летіти негайно! — наказав він.

Коли Манштейн прибув своїм «хорхом» на аеродром, бомбардувальник Ю-88 одразу ж ревноу моторами, за кілька хвилин, заруливши на злітну доріжку, знявся в небо і взяв курс на південь. Окрилений увагою фюрера, високим призначенням і званням, що звалились на нього так несподівано, хоча й давно жадані, новоспечений генерал-полковник Манштейн довго сидів біля ілюмінатора мовчки, в самотині й зосередженості, майже зовсім забувши про той пакет, що йому вручив на прощання фон Лееб, а згадавши, не поспішив відкривати. Потім, увімкнувши електролампку над маленьким відкидним столиком, акуратно одірвав смужку по короткому краю конверта, вийняв бланк з грифом командуючого групою армій «Північ» і прочитав: «Ваш син обер-лейтенант Еріх фон Манштейн у зустрічному бою проти російських армій, що прорвалися в дефіле між озерами... вкривши себе славою, як і належить істинному арійцеві, до кінця відданому фюреру і Німеччині... на полі бою... з військовими почесностями відправлено у фатерланд на адресу матері».

Генерал-полковник фон Манштейн довго дивився в ілюмінатор, бачив чорну темряву над пустою, затемненою землею і плакав, відчуваючи на губах солоні й гіркі сльози. Добре, що ніхто тих сліз не бачив! Льотчики вели літак і мали з цим клопоту доволі, а два офіцери генерального штабу, що супроводжували його на місце нового призначення, спали собі, відкинувшись на спинки крісел. Він ніколи не задумувався над долею тих, кого посилав на смерть, не шкодував полеглих, якщо й доводилося бачити їх на полі бою, а смерть рідного сина — це було щось зовсім інше, і він би ніколи собі не простив

цих сліз в присутності підлеглих — і тут фон Манштейн лицемірив.

Перед очима стояло, мов живе, юне обличчя сина з напівдитячою заокругленістю ліній, із світлим пушком на верхній губі. Усміхнене, світилося любов'ю, гордістю й відданістю, і жаль за сином стискав йому схолоче, затужавіле на війні серце. Шкодував, що не забрав Еріха з собою, хоч як же міг узяти, як могла лишитися рота в бою без свого командира? Ну, хоч би побув із ним трохи довше, а то ж сказав: «Пора», і нагадав, що на війні кожен повинен робити своє діло. Солдатам охорони та ад'ютантам сказав. Для ефекту. Немов зі сцени. Еріхові хіба треба було нагадувати? Він усе життя був слухняний, запопадливо виконував свої обов'язки з дитинства. І тут мовчки виплигнув з машини й побіг доганяти роту, не оглядаючись.

Щось особливо мучило генерал-полковника Манштейна, щось ятрило йому душу, сповнювало її болем, але він ніяк не міг збагнути, що саме. Другий пілот, вийшовши з пілотської кабіни, виніс йому парашут і запропонував надіти, бо починало світати, а до Одеси ж, де були радянські аеродроми, звідси рукою подати — можуть напасти радянські винищувачі. Пілот дивився на нього так само шанобливо й захоплено, як Еріх, такими ж голубими очима, і тільки тут генерал-полковник зрозумів, що мучила його найбільше згадка про синові очі: вони там, на шосе, були вже мертві. Може, сина мучило передчуття смерті, як це, кажуть, буває майже з усіма перед загибеллю, тільки він, вихований у найстаріший з пруських воєнних династій, нічого не сказав батькові. Поцілував, наче знав, що востаннє, і побіг доганяти роту.

Все життя, до самої смерті в пам'яті та уяві син так і бігтиме по зеленому моріжку за узбіччям автостради, доганятиме й доганятиме свою роту. Його легкий біг і невимушене погойдування каски, що теліпалася в зігнутій руці на підборідньому ремені, світле пухнасте волосся, що на кожному кроці стріпувалось і розліталось на вітрі, — все з часом вкриється туманом забуття, а лишиться в пам'яті і свідомості лише те, що син його перед боєм доганяє свою роту, доганяє роту, доганяє... Ще й досі не догнав? Чи саме наздогнав? Зосталась вона ціла чи вся полягла на отому рівному, як стіл, скошеному полі? Навіть не взнав, не спитав. А кого ж тут тепер питаєш? Знатиме до останніх днів свого життя, що єдиний син

доганяє свою роту. Все ще доганяє роту. Все ще доганяє. Доганяє...

І забігатиме все далі та й далі від нього.

Вже назавжди.

Навіки.

Летіли всю ніч, і Манштейн мав нагоду переконатися, які великі відстані охопила війна на Східному фронті: тільки найновіший бомбардувальник «Юнкерс-88», що мав найбільший радіус дії і використовувався поряд з «Дорнье-217» у морській авіації як торпедоносець для нападу на англійські конвої під самісінькими паковими крижаними полями Гренландії, тільки цей літак міг подолати відстань від лівого флангу німецького фронту на правий. А саме ж так доля і фюрер своїм наказом перекидали новоспеченого генерал-полковника Еріха фон Манштейна: з північного напрямку на крайній південь.

Уже світало, і внизу крізь ілюмінатор він побачив під собою велику ріку між зеленими берегами. Плесо було широке, могутньо синіло в легенькій імлі чи ранковому тумані. Сонце ще не виткнулося з-за обрію — от-от мало вдарити першим промінням в літак, що летів майже на крайній проектній межі, а внизу буде ще довго ранковий присмерк, і все в ньому здаватиметься темнішим, ніж є насправді. Внизу на злитті двох річок з'явилося якесь невелике місто, за яким ріка ще поширшала, прийнявши води притоки, і повертала плавно й вигинисто на південний схід. Манштейн дістав з планшета карту й одразу ж визначив, що під ним Первомайськ на Південному Бузі й Синюсі, що до Миколаєва лишилося з півгодини льоту.

Одірвавшись від карти, він глянув на ріку і весь похолов: два винищувачі пройшли над самою водою, випереджаючи їх по курсу, а відлетівши кілометрів на два, круто подерлися вгору, лишаючи дві смуги диму на форсажі. Коли вони досягли висоти, на якій ішов бомбардувальник, і майже втратили швидкість, дивовижно плавно й синхронно розлетілися в різні боки, одночасно завалившись на протилежні крила, і, майже замкнувши кожн своє коло, пішли назустріч бомбардувальникові. «Юнкерс» летів просто на них, не міняючи курсу, і Манштейн пізнав: це були «месершміти». Від серця відлягло. І саме в цю мить двері пілотської кабіни відчинилися, вийшов знову другий пілот і прокричав у саме вухо, що командуючий 4-м повітряним флотом генерал-полковник авіа-

ції Лер вилетів назустріч, вітає його по радіо і особисто супроводитиме до Миколаєва, щоб взяти участь в урочистій церемонії вступу на посаду нового командуючого 11-ю армією.

Облетівши «юнкерс» зі своїм веденим, цього разу в зімкнутому строю, й знову ж таки синхронно гойднувшись з крила на крило на знак вітання, генерал-полковник Лер полетів з напарником попереду бомбардувальника, погасивши швидкість, щоб не відриватися надто далеко. В ілюмінатори по обох боках Манштейн побачив ще дві пари винищувачів, а другий пілот повідомив, що такі ж самі пари прикривають їх ззаду, знизу й згори, бо сюди частенько навідуються радянські винищувачі з одеського аеродрому. З таким ескортом і підлетіли до Миколаєва, коли сонце вже зійшло і яскраво освітило Буг та Інгул, біле місто між ними, розлогий, як море, лиман за південною околицею, жовтуваті урвища глинистих берегів, насипаний навпроти порту острів із залишками зірваних берегових батарей, сіру залізобетонну громаду елеватора, а далі — суднобудівний завод із стапелями. Навіть недобуваний корабель чималого розміру на одному з стапелів устиг помітити генерал-полковник Манштейн, доки пілот робив над містом повільний і широкий розворот, можливо, щоб дати йому можливість оглянути місто, а може, чекав, доки звільниться посадочна смуга аеродрому, на яку з ходу посипалися, мов горобці, винищувачі генерал-полковника Лера.

Першим, як звичайно, сів він сам, доки аеродром прикривався з повітря, і коли Манштейн вийшов з літака на водопійському військовому аеродромі під звуки «Зустрічного маршу», ледь похитуючись після довгого перельоту, безсонної ночі й звістки про загибель сина, генерал-полковник Лер у шкіряній куртці, в льотному шоломі вже стояв у шерензі зустрічаючих і, як найвищий тут за званням, ступив назустріч Манштейнові, приклавши руку в тяжкій рукавиці до скроні.

Оркестр змовк. Мовчав і Манштейн, схиливши голову. Стало тихо на аеродромі, і стало чути жайворонка, що купався в синяві та нічого не розумів у тій колотнечі, в тому горі, принесеному на його рідну землю убивцями в блискучих мундирах і орденах.

Нічого жайворонка не розумів і не міг розуміти, тому й співав один-єдиний на цій повойованій багатостраждальній землі.

З аеродрому поїхали в штаб армії, де Зоденштерн доповів про становище на фронті групи армій «Південь», особливо наголосивши на завершенні боїв у гирлі Дніпра, на значенні плацдармів, захоплених на лівому березі в районі Херсона й нижче по течії, а також перед Запоріжжям і Дніпропетровськом.

— Тут,— обвів він на карті район Кривого Рога,— фронт ніяк не стабілізується в бажаному для нас плані: фюрер покладає великі надії на те, що найближчим часом Криворізький басейн дасть нам удосталь руди з високим вмістом заліза, яка замінить дорогі закупки і ввезення руди зі Швеції, а тут противник весь час атакує від Дніпропетровська силами резервної армії генерала Чибісова і 18-ї армії генерала Смирнова, що відійшла з Інгульця спочатку під Апостолове й Широке, а пізніше перегрупувалася північніше, з'єдналась з військами Чибісова, підтримала удари його війська у фланг і тил 14-го танкового корпусу. Головна квартира фюрера наказала нам змінити тут танкові війська Клейста в зв'язку з тим, що йому треба переправитися через Дніпро ближчими днями в районі Кременчука й діяти в напрямі Лохвиці, назустріч Гудеріану, що вийшов учора авангардами на Десну та Псьол й успішно просувається на Суми, Ромни, перерізаючи комунікації росіян, нависаючи над усіма арміями Кирпоноса, щоб замкнути кільце оточення й не дати їм відійти з київського укріпленого району на схід. Найближче завдання 11-ї армії — вийти в район Кривого Рога, силами піхотного корпусу змінити 14-й танковий корпус, забезпечити йому відрив від противника й перегруповання на кременчуцькі переправи, а подальша мета — відсікти російські дивізії від Дніпра й знищити їх на Правобережжі, якщо дозволять обставини, або ж відтіснити їх за Дніпро і забезпечити негайне використання ресурсів Криворізького басейну. Про подальші дії на Лівобережній Україні для всієї групи «Південь» і для вашої армії зокрема готується зараз директива в генеральному штабі. Там намітилися розходження в трактуванні подальшого ведення операцій, у визначенні головних напрямків і кінцевих цілей війни — тобто розходження стратегічного порядку між головним командуванням сухопутних сил і штабом ОКВ. Вирішальне слово лишається за фюрером, а його найближчими порадниками, як відомо, є Кейтель, Йодль і Варлімонт...

— Які гаразд навчилися не так розробляти операції,

як відгадувати бажання й наміри фюрера,— сказав Лер.

Манштейн мовчки глянув на нього, а потім спитав Зоденштерна:

— Коли ви повернете нашій армії лейб-штандарт фюрера? Я хотів би його мати якнайскоріше: в армії зовсім немає резервів, а фронт розтягається все далі на південний схід по нижній течії Дніпра, аж до його гирла.

— Лейб-штандарт діє в складі 2-ї танкової групи на головному напрямі, на вістрі удару, і його можна буде змінити тільки тоді, коли Гудеріан вийде в район Лохвиці. За два тижні, не раніше. Ви ж знаєте, він наступає з відкритим лівим флангом, по якому з дня на день можна чекати удару противника зі сходу.

— За ним іде 2-а армія Вейхса, вона й має забезпечити лівий фланг Гудеріана зі сходу. А лейб-штандарт треба вивести...

— Ви так настійливо нагадуєте про це,— сухо сказав Зоденштерн,— наче повернення лейб-штандарту — найголовніша проблема, що стоїть зараз перед 11-ю армією.

— Буду ще настійливішим,— твердо стояв на своєму Манштейн.— Тут ми не можемо бути дилетантами й сподіватися лише не помилки або щасливі подарунки противника: ви ж знаєте, управління військами в росіян стає дедалі твердішим, гнучкішим і без повної переваги на вирішальних напрямках у силах і засобах нам тепер ні на що сподіватися. Таким вирішальним напрямом на фронті моєї армії безсумнівно є район Кривого Рога, а мені тут не вистачає зараз лейб-штандарту.

— Його найпростіше повернути вам через Лохвицю й Кременчук. Зараз усі комунікації за Гудеріаном забиті обозами, а дороги там, у болотистій місцевості, ви можете собі уявити. Лейб-штандарт довелося б зараз через численні протоки машин і повозок повертати аж на переправи під Рогачовом і Кричевом, а це зайняло б не менше, а більше часу та й внесло б страшне сум'яття в тилах Гудеріана. Вам, сподіваюся, легко уявити, скільки транспортних засобів рухається за Гудеріаном з боєкомплектом і паливом, і зупинити цей рух хоч на день, щоб пропустити лейб-штандарт на переправи, це значить залишити всю другу танкову групу, що веде напружені бої, без пального і боєпостачання. Хто ж на це піде?

— Авжеж, авжеж,— бурмотів Манштейн, схилившись над картою і уважно вивчаючи обстановку, нанесену опе-

раторами протягом ночі.— В такому разі будемо сподіватися, що Гудеріан не забариться вийти на Лохвицю найближчими днями.

— Це я вам гарантую,— пообіцяв Зоденштерн, вигравши перший нелегкий раунд з новим командуючим 11-ї армії, але знаючи тепер уже напевне, що майбутні виграли йому навряд чи вдасться.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Звістка про те, що на плацдармі під Запоріжжям 18-а армія Смирнова зім'яла оборону 30-го корпусу Зальмута й продовжувала тіснити його війська вниз по Дніпру, згортаючи плацдарм, застала Манштейна несподівано — за розробкою плану захоплення Криму. Зальмут, очевидно, сподівався виправити становище своїми силами й не хотів турбувати командуючого армією протягом дня, але надвечір, коли атака 18-ї армії з локальної операції переросла в тактичний успіх, коли її наступ не припинявся, незважаючи ні на які заходи Зальмута, і поставив під сумнів саме втримання плацдарму на лівому березі Дніпра, тоді він і подзвонив Манштейнові особисто, просячи допомоги і найперше — підтримки авіації і передислокації частин корпусу, що досі лишалися під Кривим Рогом.

— У мене майже нема артилерії,— волав командир корпусу.— Вся протитанкова бригада сидить під Кривим Рогом, де в росіян зовсім немає танків, а тут з дня на день можуть з'явитися танки Рябишева, і мені нічим буде їх зупинити.

Манштейн розкурював сигару, мружачись від уїдливого диму, і кам'яне обличчя його сказало б Зальмуту набагато більше, ніж будь-які слова, якби той міг бачити Манштейна. Проте й у самому тоні, більше ніж у словах, чулося холодне презирство, коли Манштейн спитав свого підлеглого:

— Ви не знаєте, генерале, що таке панічні настрої? Та ще на плацдармі? Га?

Спантеличений Зальмут мовчав якийсь час, а потім, ніби надолужуючи прогаяне, заспішив пояснити все, як є, збиваючись і боячись, що його не захочуть слухати, і тоді все пропало!

— Вони вдарили на світанку великою кількістю арти-

лерії, включаючи важку корпусну. Артпідготовка тривала годину п'ятнадцять хвилин...

— Не вигадуйте, Зальмуте! — обірвав його Манштейн.— Росіяни не такі дурні, щоб на маленькому плацдармі, на рівнині застосувати корпусну артилерію, та ще й протягом цілої години. У вас були залізобетонні доти? Чи бліндажі в три накати?

Зальмут мовчав.

— По чому ж їм було бити з такої важкої артилерії і так довго? Чи не по ваших траншеях, мілкіших за метр?

Манштейн з насолодою посмоктав сигару, пускаючи дим з нідрів великого м'ясистого носа, і коротко стрижене, під їжака, цупке й сиве волосся його на широкому тімі наїжилося ще дужче.

— Становище настільки складне, що завтра на світанку, коли росіяни пустять танки, плацдарма я не втримаю...

— Становище й справді, мабуть, складне, раз ви так репетуєте,— спокійно сказав Манштейн.— Але ж ви самі винні в цьому! Чому не доповіли про атаку Смирнова одразу? Вранці, ще під час артпідготовки? Чому ставите командуючого армією перед звершеним фактом, а не перед зародженням його? Я вже не кажу про те, що намір противника атакувати ви і ваша розвідка мали б розгадати ще днів за три. Майте на увазі: чимдалі таких ситуацій виникатиме все більше. Начувайтесь, Зальмуте! Я прощаю тільки один раз. Цього разу я поможу вам виправити становище. Але якщо повториться отака неухважність, якщо ви отак «оперативно» інформуватимете мене про дурне становище військ, в яке вони потрапили виключно через головотяпство командира корпусу...

— Дайте мені мою артилерію і мою піхоту, і я виправлю становище. Поверніть мені мої війська з-під Кривого Рога.

— Я сам знаю, кому що давати і кому що повертати,— ще спокійніше, після довгої паузи сказав Манштейн.— Я вам допоможу цього разу, Зальмуте. Але вперше й востаннє. Щоб мені кожен крок противника на плацдармі був відомий, якщо не наперед, як годилося б по-справжньому в наших доблесних німецьких військах, то хоча б вчасно, без отаких відтягувань, які нам тепер дорого коштуватимуть, та й уже коштують. Зрозуміли, нарешті, Зальмуте?

— Яволь, — зіпнув, наче подавився, генерал-лейтенант.

— Авіація буде, — Манштейн поглянув на годинника, — о дев'ятнадцятій. Ракетами вкажете скупчення росіян. На ранок одержите війська й артилерію. Продумайте, де їх прийняти і ввести в бій. Я виправлю становище, в яке ви завели війська. Для цього вам треба будь-що втримати переправу.

— Яволь! — гаркнув Зальмут, і Манштейн був певен, що командир корпусу виструнчився з трубкою біля вуха і, можливо, клацнув закаблуками.

— І майте на увазі: росіяни наступатимуть і вночі. Це їхня тактика. Вишкребіть усе із штабів, з складів, з тилкових частин і виставте все, що можете виставити. Зарийтеся в землю і дочекайтеся ранку. Вранці ви будете врятовані. Не так ви, як становище на плацдармі. Ваш плацдарм, генерале, має оперативне значення для всієї групи «Південь». Він нанесений на карту фюрера. Ви розумієте, що це значить?

Зальмут мовчав. Він розумів.

— Завтра я буду у вас, — Манштейн поклав трубку, наказав ад'ютантові підготувати карти криворізької ділянки й плацдарму Зальмута. — За годину виїжджаємо, — сказав він. — Охорона мінімальна, на бронетранспортері.

— А вам яку машину готувати? — спитав ад'ютант.

— Ви ж чули, що говорив Зоденштерн? Фюрер наказав усім командуючим арміями їздити у війська бронетранспортерами.

— У нас прекрасні трьохосьові всюдиходи.

— Давайте трьохосьовий всудихід, — сказав Манштейн, схилившись над картою і думаючи вже про інше — про те, які ж частини можна зняти з-під Кривого Рога, де наші війська все ще утримували плацдарм на Правобережжі й безперервно атакували з нього з явним наміром захопити Кривий Ріг, вибити німців із залізорудного басейну.

Це була перша поїздка Манштейна у війська 11-ї армії, і він все хотів побачити сам, у всьому розібратися без сторонніх консультацій, бо люди й на війні звикають своє хвалити, чуже гудити. Тому він не взяв нікого з штабу армії. Навіть власного ад'ютанта брав з великою неохотою, і тепер той сидів на задньому сидінні похмурий, наляканий: може, новий командуючий незадоволений ним і збирається його замінити? Може, хоче викликати свого ад'ютанта з 56-го механізованого корпусу? Тоді...

— Ви, полковнику, не дивуйтеся,— наче вгадавши його думки, сказав Манштейн.— Я люблю їздити сам. У дорозі мені думається легко і ясно. Все найскладніше здається в поїзді простим і звичайним. Рух, та ще швидкий, добре впливає на нерви, на настрої, на інтелект. Тому я й не хотів вас брати.

Полковник мовчав, і Манштейн навіть спиною відчував, як йому незручно і ніяково там, на задньому сидінні.

— Розважати вас розмовами я не стану. Як і ви мене. А щоб ви якось по-своєму не розцінили мою мовчанку, я й вирішив вам сказати про це. Отже, думаймо мовчки. І в мовчанці думаймо завжди про те, що для нас найголовніше, найневідкладніше.— Манштейнові хотілося бути великодушним і не менш великодумним. Любив афоризми і прагнув до незвичайності.— Головне ж для нас зараз — утриматися на плацдармі за Дніпром в районі Водяного й ліквідувати плацдарм противника під Дніпропетровськом, звідки він загрожує Кривому Рогу.

Тим часом виїхали за місто. Дорога, вимощена гранітом, пішла круто вниз, у глибоку балку, немилосердно труська, вибоїста, розбита танками й артилерією обох армій, що пройшли тут. Одна — відступаючи, друга — наступаючи.

— А чому не поїхали кіровоградським шляхом? — спитав Манштейн водія.

— Там дорога розбита й розтовчена танками ще дужче,— відповів замість нього полковник.

— І тут не мед,— буркнув Манштейн, що любив швидко їзду по гарних дорогах.

— Незабаром звернемо на ґрунтову дорогу,— сказав полковник.— Буде краще.

— Чому на ґрунтову? — обернувся до нього Манштейн.— А як дощ нас застане? Тут такий чорнозем, що й ноги не витягнеш.

— Наші всюдиходи пройдуть,— впевнено сказав полковник.— Трьохосові, і кожна вісь — ведуча.

— Не знаєте ви тутешніх чорноземів,— байдужкувато мовив командуючий без докору.— Це важкі землі для пересування машинами. Коли дощ хоч капне, будемо сидіти тут, доки не просохне.

— Ризик, звичайно, є,— сказав ад'ютант,— але так набагато ближче.

— Ну, гаразд,— погодився Манштейн, коли машини, подолавши кювет, вибралися на рівенький ґрейдер

поміж перестиглими пшеницями й покотили рівно й швидко.

Вересневі вечори скрадаються тихо і падають раптово. З-за східного обрію, в який упиралась темна наїжджена дорога поміж половіючими хлібами, вставала темно-синя хмара з білим підбоем по нижньому зрізі. Через те, що всюдиходи мчали просто на неї, вона, піднявшись до середини неба, рушила просто на них — навальню й невблаганно. І чим ближче вони під'їздили до неї, а вона підлітала до них, тим білішав її низ і чорнішав верх, тим дужчав вітер, ставав раз у раз поривчастіший і скаженіший, зривав пил з дороги, рвав землю з-під коліс, зашумів у нескошених пшеницях, засвистів по лісо-смугах, мовби пробуючи силу і голос, а далі й зовсім завив, заскиглив у антенах, загув в отворах відкритих вітровиків. Хмара тепер понижчала, почала падати поперед машини, вже й не біла, й не чорна, а якась синя, з жовтуватим пекельним підбоем. Буря, справжня буря знялася у присмерку! Вибухнула пилом з усіх кінців степу, закриваючи обрії, напрями й дороги. У вітрове скло поростило невеликими грудками, наглухо замуруючи його й застилаючи пилюгою. Водії обох всюдиходів увімкнули світло, та воно здалося безпомічним і жалюгідним перед потужною бурею і темрявою — жовтеньке, кволе, не могло пробитися скрізь заліплені пилом рефлектори, крізь вировища куряви, крізь ніч, що здичавіла, мов лютий звір, несподівано й страшно.

Всудиходи, намацуючи кволими вогниками дорогу й дотримуючись інтервалу, з якого б видно було передню машину і можна було вчасно загальмувати, щоб не врізатися в неї, повільно простували крізь потужну бурю і куряву, а воно темнішало все дужче та дужче, наче весь світ провалювався в глибоку бездонну яму. Незвиклий до таких буйних і несподіваних бур, Манштейн відчув майже містичний страх, проте, закуривши сигару, сказав водієві, немов гавкнув:

— Швидше! Так ми не доберемося й до ранку.

І саме в цю мить сліпучо-зелений спалах розіткнув морок, пробив пил і вихопив з густої темряви доброго півсвіту, а вслід за спалахом торохнув над головою грім, розколюючи небо навпіл, мовби розбиваючи тім'я, і дощ линув як із відра — густий, крупний, навальний, враз обмив стекла в машинах, рефлектори фар, пригасив і вклав на землю всі хмаровища пилу, проте видніше не стало,

бо дощ перетворився в суцільну водяну пелену, і світло впиралося в неї, мов у стіну.

Всюдиходи вперто йшли вперед, з ревищем могутніх моторів таранили дощові й просторові запони, і густа темрява обступала й давила на них, немов темна вода на великих глибинах. А дощ періщив, і блискавки й громи викрешували в небі зеленаві сліпучі спалахи, після яких темрява ще густішала й ставала відчутно тугою: здавалось, її можна було б розгорнути руками або лопатами. Тяжкі машини почали ослизатися і пробуксовувати на вибоях. Їх заносило на скатах балок все дужче, їм здиратися нагору все важче й важче, і могутні дизелі розривали степову тишу, виповнену шумом потужного дощу, що обламував листя соняшників, кукурудзи й стебла перестиглих пшениць. Ця обложна злива незабаром укрила всю дорогу, всі ниви калюжами, і вода вже стояла одним лицем по всій рівнині — підпливли нею хліба, мов комиші у весняну повінь на річковій заплаві, кукурудзи й соняшники теж росли, ніби з води, а не із землі, а в балках звивалися жовті й каламутні потоки, і по них починали брижитись хвилі не лише від течії, а й од вітру, що не стихав, а ще дужчав. Часом у світлі фар прошмигне через роз'юшену дорогу мокрий і жалюгідний ховрах, шукаючи рятунку, хом'яки і кроти, повиливані з теплих нір наглою зливою, вешталися по обніжках, забираючись на покручі полеглої пшениці, а грім усе гатив, розколюючи небо й мовби перекочуючись по ньому невидимими громохкими возами, навантаженими бляхою і кованим залізом. Моторошно й страшно було бачити, як у тій нестихаючій зливі носяться в повітрі якісь дрібні птахи, може, посмітюхи, може, жайворонки, — то припадаючи до землі, шугаючи майже під колеса машини, то зриваючись угору й зникаючи там, у тривожній, збуреній темряві, у каламутних вировищах блискавок, хмар, дощу й грому.

Це була знаменита горобина ніч. Одна з тих ночей, що скаженіють у південних степах на зламі літа й осені. До таких ночей, як до штормів на морі, звикнути неможливо. Вони, певне, й виникають десь у морських просторах і надрах, вигойдуються у штормах і смерчах, а потім уриваються з моря в степи з громами, гуркотами й блискавицями, з вітрами небаченої сили, із зливами нечуваної потужності. Манштейн читав десь про такі ночі, та не міг згадати, де саме, як не міг збагнути тепер, де во-

но все оце взялося з ясного й тихого дня, що віщував тільки тиху й зоряну ніч.

У вітрове скло всюдихода раптом вдарилося щось розтріпане й волохате, вдарилося з диким криком, божевільним реготом — майнуло крильми і відлетіло набік. Манштейн здригнувся і на мить побачив у світлі задньої машини схарапуджену сову, мокру, оглушену ударом, після якого вона впала в нескошену пшеницю навзнак, розпустивши крила й безпорадно задерши кігтисті лапи, хижо й страшно зирила своїми зеленавими великими очима й нічого, звичайно, не бачила. В ній теж було щось від степу — таємниче і загадкове.

Степ... Ніде так не відчуваєш призначення й суті класичного війська, як тут. Саме для отаких степових просторів створювались армії одвіку, коли ще не було городів чи було їх дуже мало і рідко. Вже одне подолання таких відстаней у неміряному й безмежному степу є не що інше, як подвиг. Може, доблесть. Назвіть це як хочете, а тільки велика маса людей, зведена в батальйони, полки, корпуси й армії, здатна подолати такі відстані тільки при високій організації та бойовій виучці, не кажучи вже про ті випробування, які неодмінно випадають кожній армії в наступальних операціях, коли степ захищають сміливі й стійкі бійці, якими командують освічені, сміливі, умілі командири. Саме таку армію, саме таке командування й довелося зустріти носіям блицкригу, солдатам та офіцерам вермахту в цих степах.

Степ, степ... Привабливим і романтичним здавався він юному курсанту Манштейну, а потім і посвілому генералові з того тевтонсько-фашистського далека, де зріло, й визрівало, і визріло нарешті все те, що зветься сучасною війною. Тепер він їхав по степу, як і мріяв, — сам (не брати ж до уваги догідливого ад'ютанта), уночі, та ні поезії, ні романтики, ні відчуття безмежності: степ зустрів його такою бурею, яких він не бачив і не уявляв за свої п'ятдесят три роки. Синювато-зелені блискавки сліпили Манштейна, громи розвалювали йому череп. Вировища хмар, скаженого вітру, суцільної стіни дощу, од якого в світлі фар немов дим висів над землею, — все це приголомшувало генерал-полковника Манштейна, і йому здавалося, що з цього оскраженілого вировища, з бурі, зливи й темряви навряд чи вибратися: жодного предмета, за який би вхопитися зором, жодного вогника по сторонах. У бокове скло краще було й не дивитися —

там така гаспидська темрява, як у пеклі. В ній могли поринути й причаїтися всі жахи світу. Здавалося, там немає й не може бути ніякого живого життя.

А проте саме звідти, з густої і збаламученої темряви, виїхав у світло фар з якогось глухого обніжка вершник, зупинився край дороги і, повернувши велику голову в накинутій на картуз відлозі брезентового плаща, спокійно дивився, як наближаються всюдиходи. Самих всюдиходів, ясна річ, він не бачив — бачив тільки світло і, мабуть, здивувався: притримуючи коня, повернув назустріч машинам мокре обличчя, стояв і ждав. Брезентовий плащ, набубнявілий і цупкий, у світлі фар здавався чорним, обличчя ж, висвітлене, немов на кінозйомках, було бліде, як у мерця. Вітер здував мокру гриву і мокрий хвіст коня набік, а вершник сидів незворушно, спокійно дивився назустріч машинам. І ні подиву, ні особливої цікавості не було на його обличчі. З глибоко насунутої відлоги лилася вода, зачіпаючи кінчик носа, а гострі, як у миші, пронизливі й хитруваті очі дивилися так, наче й не було ні дощу, ні вітру, ні хмари, ні грому, наче й не дзюркотіла вода з нього, а були тільки вогні якихось машин, які йому конче треба розгледіти. Йому, мабуть, здавалося, що він один у степу і, може, в усьому світі. Він ніби забув, що машини без людей не їздять. Такої ночі в степу про все можна забути. Чимось древнім і вічним віяло від цього вершника, як і від самого степу. І брезентовий плащ, і відлога на голові, і спокійний та незворушний погляд бистрих, метких очей, і те, як він сидів на коні, вигідно й зручно,— все дивувало й насторожувало Манштейна, ріднило вершника в його очах з цим степом, робило часткою цієї дивної буряної ночі.

— Може, вислати наперед охорону? — спитав ад'ютант.

— Вони нас не об'їдуть,— зауважив тихо й скромно водій.

А Манштейн посміхнувся.

— Для чого? Невже ви вірите, що й тут, у голих степах, можуть бути партизани? — І кивнув водієві.— Зупини.

Водій зупинився метрів за десять од вершника. Але не встиг Манштейн опустити скло чи відчинити дверцята, як із заднього бронетранспортера вискочив поперед їхньої машини начальник його особистої охорони з солдатом, наставили на вершника автомати:

— Генде гох! — крикнув начальник охорони.

— Тю! — сказав Сенька Сорокопуд. — А що воно таке?

Бо це ж був таки він, всюдисущий Сенька. Скориставшись негодою, одвіз хлопцям на літній табір врятовану дівчинку й за дорученням Дмитра Івановича переправив у підземелля Шартівського хутора. Одвіз також одяг, продукти. А тепер оце повертався в село. Що б було поtrimатися в стороні! Так на ж тобі, виїхав під саму дорогу. Цікаво було взнати, хто може їхати степом у таку негоду? На чому? О, взнав, напоровся. «Хтось до-ніс?» — спалахнула думка, і Сенька відчув, як по спині разом з краплями дощу полізли мурашки. Не розуміючи жодного німецького слова, він інтуїтивно відчув, чого від нього вимагають, і підняв руки. Відразу ж у рукави полилася вода, холодна як смерть, поструменіла до ліктів, а потім шугонула аж попід пахви.

— Не чіпайте його, — сказав Манштейн начальникові охорони.

Начальник охорони, а за ним і солдат опустили автомати, а Сенька Сорокопуд одразу ж опустив руки, хоч ті, з автоматами, не зводили з нього очей, слідкували за кожним його рухом.

— Сідайте скоріше в машину, — Манштейн відчинив дверцята.

В бронетранспортері місця було на цілий рій, і начальник охорони та солдат втиснулися туди мокрі як хлющ.

— Дорф? — спитав Манштейн, звертаючись до Сеньки. — Село?

— А-а, — зрадив спантеличений і геть засліплений близькими фарами Сенька. — Держіть за мною.

Він їхав обочиною, не знаючи, як йому їхати. Що в тих німців на думці? Може, випередять? А може, дорогу їм не варто зараз застити? Добре, що хоч так обійшлося. Мабуть, випадково тут проїздили. А він подумав уже казна-що. Сказано, наляканий ворон куца боїться. Бронетранспортери їхали за ним неспішно, слухняно, і Сенька пустив коня підтюпцем. «Видать, і вони горобиної ночі злякалися. Та й те сказати: застала така негода в чужому степу... Тут, брат, злякаєшся! Бо воно ж і справді — світла білого не видно! Хоч би й самому не заблудитися. Тоді ж до самого ранку не виберешся з халепи. Отож-бо, панове фашисти! Ще не таке тут побачите!» — бадьорився подумки Сенька Сорокопуд, радий з того, що ось він, виконавши завдання, з самим німе-

цьким генералом балакав, а тепер ще й веде їх, мов який-небудь Сусанін. Тільки завести фашистів у степу нема куди: ні лісу темного та густого, ні болота глибокого та глухого. Та хіба ж таких, з бронетранспортерами, заведеш куди-небудь? Чалапав кінь роз'юшеною дорогою, погойдувався охляп на ньому Сенька Сорокопуд, промоклий до нитки, а дощ не вгавав — підсвічений фарами, здавався ще густішим. «Поведу їх до Дмитра Івановича, — несподівано вирішив Сенька. — Самі казали: в довір'я треба входити, на очі комусь потрапити...»

— Староста! — показав він на освітлені вікна й поїхав далі, лишивши німців з їхніми всюдиходами біля сірашівських воріт.

Спершу ввійшло два унтери з охорони й стали по боках від дверей з автоматами наготові, а потім ступив у передню хату-світлицю Манштейн. Лишивши мокрий кашкет і шинелю у снігах, де ад'ютант підхопив і повісив їх на кілку, генерал-полковник переступив поріг, пригнувшись, щоб не вдаритись гладенько зачесаною головою об одвірок, різко випростався й сяйнув на всю хату орденами, погонями, наваксованими чобітьми й сивиною.

«Висока птиця!» — подумав Сіраш, не підвівшись з-за круглого низенького столика, за яким вечеряв на покуті, де мали б висіти ікони.

Манштейн швидко оглянув світлицю, гарно вибілену й чисту, ковзнув очима по господареві — вилицюватому степовикові з пропеченим на сонці обличчям, побатованим темними глибокими зморшками, й зупинив погляд на протилежній од вікон стіні, де висів портрет лейтенанта з артилерійськими емблемами й кубиками в петлицях, з сигнальним свистком у шкіряній кишенці на портупеї. Юне обличчя — суворе, з різкими рисами. Підборіддя круто випнуте. Насуплені брови гнівно зійшлися на переніссі. Зірко примружені очі мовби вицілюють генерал-полковника. Непохитність, холодний спокій, упевненість...

Манштейн відчув, як сплеснулась у грудях глуха зненависть.

— Знову солдат! — сказав мовби сам до себе.

— Офіцер, пане генерал-полковнику, — уточнив ад'ютант з-за спini.

Манштейн його не почув.

— Куди не зайти, скрізь у них солдати на фотографіях...

— Цей загинув,— тихий ад'ютант кивнув на креп, яким Тоня облямувала Петрову фотографію, привізши з Ленінграда незвичну для степівців траурну тканину. Манштейн промовчав. Вдивлявся у фото — ніби от-от впізнає.

— Отакий позавчора убив мого сина,— склав на грудях руки Манштейн і схилив голову.

— Залишалися б вдома,— почулося з покуття,— ніхто б не вбивав.

Манштейн повільно обернувся.

Із-за низенького столика просто в зіниці йому глянули очі загиблого юного артилериста, дивно й незбагнено опинившись на старому батьковому обличчі.

«Містика!» — роздратовано подумав Манштейн, але очі з-під кошлатих насуплених брів зоріли живі, палахкотючі, дивовижно подібні, мовби щойно ожили або й не вмирили ніколи.

— ...ні вас, ні вашого сина,— рівно закінчив фразу господар німецькою мовою.

У причілкові вікна періщив дощ, на горищі й у димарі завивав вітер, а тут, у світлиці, запала напружена тиша. Погучнішали розкоти грому, стужавіло в сполохах блискавок, що розломилися над Степівкою, Сірашеве обличчя й знепохитніло ще дужче.

— Раує! — ступив до нього тихий ад'ютант.— Звільнити приміщення для генерал-полковника!

Сіраш здвигнув плечима, підвівся, легко підхопив столик з недоїденою вечерею, рушив до порога.

Порівнявшись із Манштейном, зблизька облік його безсмертними синовими очима:

— Постороніться...

І неквапом вийшов з світлиці.

Генерал-полковник німецької армії одійшов до причілкового вікна й задивився, як там у темряві біснувала-ся й нуртувала гаспидська горобина ніч, що не жалує й не милує в наших степах нікого...

З стіни незмигливо й зірко дивився Манштейнові в спину загиблій Петро Сіраш, ніби вицілював його з немислимої своєї фінської далечини й героїчної смерті.

Ранок видався, як завжди після горобиної ночі, ясний та холодний. З'явилась зимна прозорість у небі й на землі, стало видно далеко-далеко в степу, і рвані хмарини, що пролітали над зволоженою й остуженою рівниною,

вже не були по-літньому розкуйовдженими й веселими, а мовби стужавіли, стали густіші й твердіші, як прядена вовна в клубку. Земля ніби ще дужче почорніла, й дерева за ніч порідшали, а хати постаріли. Тільки молоді й злісно заголубіли калюжі на дорогах, по яких їхати не хотілося — важкі це дороги. Легкі відлетіли з літом, наче їх і не було.

Манштейн, виспаний, поголений і надушений, вийшов з сіней, зупинився на білому холодному камені з старого жорна, що правив тут за ганок, примружився від низького сонця й побачив Дмитра Івановича біля ясел. Сіраш чистив коня шкребницею, вибивав її об щітку, і за вітром летіла пилюка й кінський рудий підшерсток.

Чужим і далеким здався Манштейнові цей чоловік. Він і по його від'їзді чиститиме коней чи щось інше робитиме по господарству, житиме й далі своїм одвічним життям, далеким від плацдармів, на яких не можуть втриматися корпуси Зальмута чи Кортцфлейша, і Манштейн відчув раптову й глуху злість.

Він зібрався ступити гарно наваксованим і начищеним чоботом з білого каменя на мокру чорну землю, але завагався, і водій всюдихода, помітивши намір командуючого, одразу ж ревною потужним мотором, прогрітим ще з досвітку, й підкотив від загати під самісінький поріг, відчинив дверцята, виструнчившись перед Манштейном. На звук двигуна Дмитро Іванович обернувся від ясел, а охорона вискочила з сіней і кинулась до бронетранспортера. Проте Манштейн у машину не сів. Натягуючи тоненьку лайкову рукавичку, він притримав відчинені водієм дверцята і крикнув Сірашеві, щоб підійшов.

— Ви небезпечна людина, — сказав він спокійному Дмитрові Івановичу, що зупинився в трьох кроках від нього з шкребницею в одній та з щіткою в другій руці. — Я міг би вас розстріляти, — кивнув він на свою охорону, що миттю виструнчилась віялом біля транспортера й наставила на Сіраша новісінькі лискучі автомати.

— За що? — спитав Сіраш.

Високий унтер з біластими нахабними очима, який ночував з Дмитром Івановичем в комірчині, озвірів раптом у відповідь на останні слова Манштейна, ніби аж зсудомився, і вхопив Сіраша за плече здоровенною лапицею, порослою рудою щетиною. Розвернув обличчям до городу й штовхнув у спину. Його підлеглі завчено й дружно клацнули затворами автоматів, досилаючи пат-

рони в патронники, рушили вслід за Дмитром Івановичем, місячи багнюку.

«Он як воно в них робиться,— подумав Сіраш,— просто й легко».

— Сійте! — гукнув охороні Манштейн, стоячи на крилі всюдихода, роздумливо схиливши голову й застережно підвівши руку в рукавичці, відкоченій на зап'ясті.— Облиште його,— махнув він рукою і наказав сідати в бронетранспортер охороні, а до нього у всюдихід — мовчазному ад'ютантові, що й досі топтався ще в сінях.— Моя армія зі старими не воює і каральних функцій не має.

— Як не брехнеш, то й не дихнеш... — сказав йому вслід Сіраш, та Манштейн не почув: був уже за ворітьми.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Генерал-лейтенант Смирнов не лишив Зальмутові можливості маневрувати силами й засобами: тримав його війська під вогнем артилерії, атакував завзято й безперервно, не давав отямитись, не дозволяв зняти й вивести в резерв жодного батальйону. Оборона 30-го армійського корпусу під потужними ударами бувалої в бувальцях піхоти Смирнова затрещала й захиталася, а резервів ніяких: під Запоріжжям на плацдармі бої не вщухали ні вдень ні вночі, а 11-й корпус Кортцфлейша ніяк не міг прорватися в Крим, зупинений під Червоними Чабанами й на Сиваші 9-ю нашою армією, якою тепер командував Харитонов.

Обидві армії Південного фронту взаємодіяли, і над угрупованням Кортцфлейша, над усіма військами 11-ї німецької та 3-ї румунської армій нависла загроза — могла зірватися операція по прориву в Крим, якого вимагав генеральний штаб і особисто фюрер. Саме на це й звернув увагу командуючого групою армій «Південь» фельдмаршала Рундштедта генерал-полковник Манштейн, прилетівши до нього під вечір 29 вересня немовби представлятися, але водночас і рятувати становище в смузі своєї армії.

— Рятунок і успіх наш лежить тут,— показав він на плацдарм під Запоріжжям.— Ні Кортцфлейш, якому належить форсувати Гниле море — Сиваш — і прориватися через Перекоп, ні тим більше Зальмут, у якого на пра-

вому фланзі фактично розгромлено третю румунську армію і він зараз відступає з відкритим флангом, у відриві від військ Штюльпнагеля, повторюю: ні Кортцфлейш, ні Зальмут в нинішній ситуації не можуть виправити становище без серйозного погіршення оперативної обстановки, що неодмінно призведе до втрати ініціативи на певний, якщо не сказати значний, час. А це ж річ неприпустима, особливо при врахуванні надзвичайно складних завдань, що стоять перед нами цього року, і наближенні осінньої негоди й бездоріжжя.

— Коротше, мій любий Манштейне,— сказав Рундшtedт, відходячи від столу, на якому було розстелено карту,— ви пропонуєте виручити ваші війська, що потрапили в складну ситуацію з власної вини й нерозторопності, ударом групи Клейста? Так я вас розумію?

— Ми завжди розуміли один одного з півслова, мій фельдмаршале,

— У Франції? — спитав Рундшtedт.

— І в Польщі теж,— нагадав Манштейн.

— О, як це давно було,— посміхнувся Рундшtedт, продовжуючи ходити по кабінету й розминаючи праву ногу, що починала терпнути в коліні, мабуть, на негоду.— І як це далеко зараз...

За вікном млів під теплим сонцем і синім небом дендропарк «Софія», посаджений у XVIII столітті графом Потоцьким, тепер тут було виставлено пости, і Рундшtedт зі своїм оточенням міг погуляти тінистими алеями, кам'яністі гроти відвідати, послухати вечорами військовий оркестр. Звідси не тільки далеко було до Франції — до річки Молочної за Дніпром було далеко теж.

— По наступаючих військах Смирнова треба завтра ж ударити авіацією,— сказав від карти Манштейн.— Зупинити їх хоча б на рубежі Новодніпровка, Велика Білозерка, Веселе, Якимівка. Вони ж бо виходять у фланг Кортцфлейшу, і він змушений буде припинити просування на Крим. Завтра йому треба прикритися з півночі і для цього зняти з головного напрямку значні сили.

— Це неприпустимо,— гнівно обернувся до Манштейна фельдмаршал Рундшtedт.— Фюрер щодня дзвонить, не дочекавшись вечірніх зведень, нагадує, як важливо зараз узяти Крим і захистити Плоешті від нальотів російської авіації, що базується в Криму.

— Значить, завтра ж один з корпусів Клейста повинен вдарити з-під Запоріжжя на Орхів, частиною сил

вийти в район Бердянська на узбережжя й відрізати геть усі шляхи постачання обох російських армій.

— Такий удар ми планували дещо пізніше.— Рундштедт підійшов до столу, схилився над картою.— Ну, хоч би Мелітополь ви взяли, любий Манштейне. Легше й зручніше було б взаємодіяти.

— Зараз мова не про взаємодію, пане фельдмаршале,— сухо сказав Манштейн.— Я щойно прийняв армію і прошу вас допомогти мені навести в ній лад. Ганзен лишився під Одесою, лейб-штандарт ви віддали Гудеріанові, Кортцфлейш іде на Крим і діятиме в південному напрямі, у повному відриві від армії...

— Вся ваша армія, старий мій друже, націлюється на Крим. Під Мелітополем ваші війська замінюються військами сімнадцятої армії Штюльпнагеля, як тільки вдасться стабілізувати фронт і зупинити Смирнова... Ми вже мали давно змінити вас, та противник повсюди контратакує і змушує нас розпорошувати сили. Від Дніпропетровська атакує резервна армія Чибісова, під Запоріжжям з'явилася в росіян Дванадцята армія нового формування, весь час атакує танками, під Одесою полки морської піхоти громлять румунські дивізії, і Ганзена вам з його корпусом бачити не скоро, бо Одесу навряд чи й до зими спроможуться взяти вояки Антонеску.

— Якщо Ганзен її не візьме, то румуни там і взимку сидітимуть. Впертий нам дістався противник,— сказав Манштейн, пригадавши Сольці, де його корпус мало не розбила 11-а наша армія, і плацдарм біля Даугавпілса, на якому його здорово пошарпав 21-й танковий корпус Лелюшенка.— Умілий і навчений. А головне — вірить у свою перемогу,— згадав у цю мить похмурий Манштейн минулу ніч у Степівці й сутичку з ширококолицим мовчазним господарем, наче далекий неприємний сон.

— Противника не вибирають,— сказав Рундштедт, довгенько походивши мовчки та раз у раз поглядаючи на колишнього свого начальника штабу,— з ним воюють. І перемагають, якщо мають хист і засоби. А ми, здається, маємо все для того, щоб перемогти росіян. Зараз я викличу Зоденштерна і Лера, ми все обговоримо й уточнимо, і ви матимете завтра на світанку авіаційний удар по противнику і прорив 48-го танкового корпусу Кемпфа на Орхів — Бердянськ. Сподіваюсь, вас це влаштує.

— Вас теж,— сказав Манштейн.— І фюрера. Бо буде врятовано весь південний фланг групи армій «Південь»...

— Врятовано? — здивовано обернувся до нього Рундштедт. — Скажіть: наведено лад на правому фланзі, покращено оперативне становище. До врятування ще далеко, любий Манштейне.

— Не далі, ніж до Франції, — сказав Манштейн, розкурюючи сигару. — Хіба тут хоч що-небудь нагадує французьку кампанію?

Рундштедт посміхнувся. Трохи поблажливо, а більше — іронічно.

— Ви сподіваєтесь, мало б нагадувати? — спитав він, примружившись. — Дуже різні театри воєнних дій для таких сподівань...

— Абсолютно різні противники, — заперечив Манштейн, — ось що головне. По духу, по виучці, по веденню операцій. Театр складний, тут нічого не скажеш. І за розмірами, і за характером місцевості. Та головне все-таки характер противника, що так уміло, стійко, сміливо захищається.

— **З-поміж** усіх наших можливих противників я теж вибрав би росіян останніми, — сказав Рундштедт. — А може, — сказав він, подумавши й походивши, — й зовсім не вибрав би їх, як радив великий Бісмарк. Але ж, любий старий мій друже, противників вибираємо не ми, їх вибирає політичне керівництво. Нам, солдатам, лишається одне: розбити противника, яким би він не був. Це наш священний обов'язок.

В цей час до кабінету зайшли генерал-полковник авіації Лер та генерал піхоти Зоденштерн.

— Я викликав вас, панове, одірвавши від ваших невідкладних справ і обов'язків... — почав генерал-фельдмаршал Рундштедт, схилившись над картою, і всі обступили його й понадівали окуляри.

30 вересня на світанку жебонів тихий, ще по-літньому теплий дощ, і генерал-лейтенант Смирнов, прокинувшись у бліндажі на командному пункті, слухав те мирне й тихе жебоніння, як щось далеке-далеке й давно забуте, і згадував дружину, з якою за службою й постійними переїздами більше був у розлуці, ніж разом, яку замолоду й до останніх днів ніжно любив, та так ніколи й не сказав їй про це. Вона залишалася з дітьми в Харкові, за неї можна було не турбуватись, але якась підсвідома печаль і туга стискали йому серце, коли він цього тихого дощового світанка згадав її ще, мабуть, у сні і не міг

не думати й не згадувати вже й тепер, остаточно прокинувшись. Милі, вже стомлені карі очі, затягнуті павутинкою зморщок в кутиках повік, дивились на нього з тривогою, з молінням невідомо про що. Була в тих рідних очах вся далечинь їхніх спільно прожитих років і любові, була в них якась непохитна правда, знання якоїсь вічної й простої істини, вищої за всі війни й страждання. Очевидно, це була істина життя, сподівання щастя, бажання всіх уберегти й приголубити, звернене найперше на нього, бо вона єдина турбувалася про нього в той час, як він усе своє командирське життя турбувався про інших. Особливо тепер, на війні, командуючи армією.

За відкритим пологом з плащ-намету походжав, позихаючи, вартовий, борючись зі сном, що немилосердно налягав на нього в сутінках світання, підсилений тихим шепотом дощу. За три доби контрнаступу сьогодні вперше випала відносно спокійна ніч, і всі спали як убиті: бійці по траншеях, понакривавшись шинелями й плащ-наметами, командири по міленьких своїх бліндажиках, генерали по командних пунктах. Андрій Кирилович за багатолітньою звичкою прокидався і вставав найраніше за всіх. Вставати сьогодні не хотілось: обступили, обсіли думки і тривоги, заслонили дружину й солодкі та бентежні турботи про неї, про дітей, про можливу харківську евакуацію. Думалося найперше: що ж далі? Тривожило найбільше: що робитимуть німці, звідки чекати удару? А що незабаром буде здійснений контрзахід проти нашого наступу, генерал-лейтенант не мав жодного сумніву. Зірвався з похідного ліжка, натягнув чоботи.

— Викличте до мене генерала Шепетова,— сказав черговому й заходився голитися біля невеличкого дзеркала, вмонтованого в стіні бліндажа. Поголившись і вмившись, відчув себе бадьорим, і тривоги мовби вляглися, проте голубоокого світлочубого Шепетова зустрів суворим поглядом, ніби проміряв з голови до ніг.

— Прибув за вашим викликом,— козирнув молодий генерал, віддано дивлячись командармові в обличчя.

— Сідай, Іване Михайловичу,— запропонував Смирнов.— Як там твоя оперативна група? Окопалася?

— Та ми ж весь час на колесах. Навіщо ж окопуватись?

— Біда буде, Іване Михайловичу. Як тільки налетить німецька авіація, від твоєї групи у відкритім степу нічого не лишиться.

— А ми, Андрію Кириловичу, по ярах та по байраках поховали машини, замаскували. Піхоті ж матінці і чорт не страшний!

— Чорт, може, й не страшний, а от візьмуть вас «штукаси» в роботу — знатимете тоді, по чому Савчин дьоготь. Нам просто таланило в ці дні, що не було авіації. Видно, всю її проти Кирпоноса кинули. Але ж дійде й до нас черга: неможуть фашисти спокійно дивитися, як ми тут їхніх сателітів колошматимо. Та й корпус Зальмута пошарпали добряче, б'ємо вже третій день, над перекопською групою нависаємо. Щось вони обов'язково мають затіяти — не пізніше як сьогодні.

— Нічим їм тут затівати,— сказав Шепетов, сьйнувши на командарма білозубою посмішкою і веселим поглядом голубих очей.— Потерпають, щоб сьогодні знову не вдарили та не турнули до самого Перекопу, а то й до Дніпра не приперли.

— Дивізія твоя, Іване Михайловичу, виведена в оперативну резервну групу й посаджена на машини, є прообразом наших моторизованих військ. Вона завжди була в мене під рукою, я маневрував нею, як хотів, і по фронту, і в глибину наших наступальних порядків. Тому за три доби тяжких боїв не виникло жодної критичної ситуації. Спасибі тобі, генерале Шепетов. Але прошу тебе, вживи всіх можливих заходів, щоб забезпечити надійне укриття людям і машинам. Зроби все, що можна зробити. Бо раз нам наказано припинити наступ, будуть наступати вони. Та й наказ про припинення контрнаступу й перехід до оборони віддано неспроста.

— Зроблю все, тільки окопатися не встигну,— підхопився Шепетов.

— Треба встигнути, Іване Михайловичу,— суворо й жорсткувато сказав Смирнов.— А то потім щоб не довелося лікті кусати. Піднімай людей!

— Есть! — кинув руку до козирка Шепетов.— А стояти в обороні довго доведеться?

— Скажу, як тільки повернуся від командуючого фронтом.

— Та вже краще б в обороні, ніж відступати,— сказав Шепетов.

— Не нам з тобою, Іване Михайловичу, про це говорити. Хто-хто, а ми-то знаємо, з чого складаються рішення про подальші дії, чим і ким вони диктуються. Машини, проте, заправ, людей нагодуй і боезапасом забезпеч.

Твоя ударна група й надалі лишається моїм резервом і має бути готовою до всіх видів бою в будь-який час. Зараз головне — окопатись, підготуватись до нальотів ворожої авіації. Виконуй, генерале!

— Слухаю! — Шепетов відкозиряв і швидко рушив до своєї емки.

Дощ все шелестів, жебонів, нашіпував, але кволі звуки його, чим дужче світало, тихшали, дедалі більше втрачали свій заспокійливий і мирний характер, перетворювалися на звичайнісінький, ледве чутний і навіть нудний шум. Сіріло. Курився легкий туманець в улоговинах і туди далі, під смутними обріями, і Смирнов подумав, що дощ нетривкий, раз почався при тумані та ще й у таку ранню пору: з першим промінням сонця туман підніметься й полине до моря, і дощ припиниться, бо небо стане ясним і синім, яким воно буває на Україні погожого вересня й жовтня.

Коли він під'їздив до Мелітополя, обрії вже поширшали, хоч сонця ще й не було і дощ не припинявся. Блищало каміння брукованого шосе, блищали бляшані й черепичні дахи степового міста невідомо від чого — все було свіже й чисте, мов скупане, і ранок народжувався тихий, мов здорова, добре виспана дитина. На подвір'ї штабу Смирнов застав багато машин і людей, квапливе сновигання й уривчасті розмови й відчув новий приплив наглої й глухої тривоги, знаної з досвіду: невловні, але й неспростовні асоціації першої ж миті викликали уявлення про близьку й невідворотну біду, що завжди біжить попереду наступаючого ворога.

В кабінеті командуючого світилося троє вікон, хоч ранок уже розгулявся і було видно кругом як удень. Влетівши в під'їзд повз вартового, що відсалютував йому по-ефрейторськи гвинтівкою, Смирнов злетів на другий поверх і розчинив двері, біля яких теж стояв вартовий. Навколо столу з розстеленою на ньому картою товпилися генерали — Андрій Кирилович безпомилково й ніби механічно відзначив, що йде засідання Військової ради фронту, — віддав честь, виструнчившись у порозі, і, різко ступивши кілька кроків, підійшов до карти, втупивши в неї очі, й став поряд з Рябишевим. Всі мовчки дивились на нього, і Андрій Кирилович зрозумів, що вони вже висловили свої тривожні судження й ще тривожніші припущення перед тим, як прийняти якесь рішення. В таких випадках ще одна думка не завадить.

— Де? — спитав він тихо, відчуваючи, як терпнуть пальці ніг і зводить щелепи тривога і ненависть до гітлерівських бандитів, що знову десь прорвалися і далі несуть смерть і розруху на рідну землю.

— Тут, — показав олівцем Рябишев північніше Оріхова, потім роздумливо й повільніше, ніж годилося б, провів уявну лінію від Запоріжжя, через Оріхів на Бердянськ, — і тут, на узбережжі Азовського моря, — олівець його ткнувся в чорний якірець — топографічну позначку морського порту і судноплавства — і завмер надовго.

— Так і знав, — вирвалось у Смирнова мимовільне зітхання. — Пам'ятаєте, Дмитре Івановичу, я говорив вам про це.

— Говорив, говорив, — буркнув Рябишев. — Усі це передбачали, а розвідка наша знову прогавила. Не зуміли наші розвідувальні органи виявити резерви противника, найвірогідніші напрями їхніх дій. Головне ж — ні авіаційна, ні агентурна розвідка не зафіксували вихід на плацдарм під Запоріжжям ударних частин танкового корпусу Кемпфа. Вважали, що він все ще під Лохвицею. От зараз цей корпус і проривається, ясна річ, на Бердянськ, щоб відрізати наші війська з тилами, штабами й госпіталями...

— Сорок восьмий танковий корпус фашистів скритно вийшов обхідним маневром у фланг Дванадцятій армії, — сказав бригадний комісар Миронов, — і сьогодні вночі збив правофлангову дивізію Дванадцятої нашої армії. Вашого сусіди, Андрію Кириловичу.

— Знову Дванадцята, — зітхнув Смирнов. — На роду мені написано її виручати у всіх можливих ситуаціях, чи що?

— А виручати доведеться, — сказав Рябишев і енергійним жестом поставленої на ребро долоні наче відгорнув щось від Оріхова на Комишеваху. — Всюди треба негайно викинути з обох армій механізовані групи з артилерією на мехтязі й за всяку ціну зупинити Кемпфа хоч на добу, хоч на дві доби.

— Я висилаю негайно групу полковника Колосова, — сказав командарм 9-ї Харитонов.

— А ви, Андрію Кириловичу, піднімайте дивізію Шепетова.

Смирнов кивнув, не відриваючись від карти.

— Оріхів, Оріхів, — повторював він про себе. — Це вже не на фланзі, Дмитре Івановичу, — сказав він твердо

і ніби аж роздратовано.— Це вже в тилу наступаючих армій, га? — повернувся він до Харитоновна.— Що будемо робити, Федоре Михайловичу?

— Поки що закриємось з півночі групами Колосова й Шепетова...

— А потім? — допитувався Смирнов скоріше самого себе, ніж командуючого сусідньої армії.— Треба ставити питання перед командуванням про виведення наших військ за лінію Оріхів—Бердянськ. І негайно! Бо буде пізно. Завтра вже такої можливості в нас не стане.

— Командування фронтом, Військова рада вже поставили таке питання перед головним командуванням південно-західного напрямку. Вночі, як тільки стало відомо про наступ фашистів на Оріхів. Мабуть, погоджують це питання з Генеральним штабом, зі Ставкою: як тільки ми відступимо за лінію Оріхів — Бердянськ, відкриється шлях на Донбас, а ви розумієте, що це значить.

— Генерал-лейтенанта Смирнова до телефону! — гукнув з порога стомлений лейтенант-зв'язківець.

Рябишев кивнув на один з апаратів, що стояли на приставному столику, і Андрій Кирилович схопив трубку.

— Так,— спокійно сказав він,— так. Цього й треба було чекати.

Всі помітили, як загострились риси його худорлявого аскетичного обличчя і на вилицях проступили рум'янці.

— Скільки, скільки? Так. Так. Де зенітки? Правильно. Зараз їду.— Він поклав трубку на апарат, глянув спідлоба на Рябишева, ніби той в чомусь був винен, сказав: — Шепетова прихватили. Тридцять бомбардувальників і чотирнадцять месерів. Почалося, Дмитре Івановичу. Я мушу негайно їхати. Які будуть вказівки?

— Поки що триматись на зайнятих позиціях,— сказав Рябишев.— Ми не маємо наказу відійти.

— Ясно,— сказав Смирнов і подивився на кожного з тих, що стояли за столом, довго й уважно, ніби попросився з усіма наперед.— Тільки наказу на відступ не ждуть — його добиваються, Дмитре Івановичу.

Смирнов відкозиряв і швидко пішов до дверей. На порозі спинився, ще раз суворо глянув на Рябишева:

— Пам'ятай, Дмитре Івановичу, завтра буде пізно,— сказав твердо, хоча й тихо, і здалося, що стомлений генерал-лейтенант Смирнов опинився на іншому березі.

Насправді ніякого берега не було — був звичайнісінький невисокий поріг шкільного приміщення, в якому того дня ще перебував штаб Південного фронту, і цей поріг йому належало переступити востаннє...

Літаки налетіли несподівано, коли роти почергово спускалися в глибоку балку, де парували кухні, снідали й поверталися докінчувати вузькі й глибокі щілини, які мали їх уберегти від нальотів ворожої авіації. Чи жовта глина серед зелені дерев видала розташування дивізії Шепетова, чи розвідка ворога організувала пильне спостереження за цією небезпечною рухомою групою, що чимало наробила лиха за дні контрудару, бо мала численну артилерію і вміло та оперативно маневрувала. Скоріш всього, авіація задалегідь наводилася на розташування Шепетова, бо літаки, з'явившись з боку Дніпра, знявши Шепетова, мабуть, з аеродрому під Каховкою, пролетіли над переднім краєм і, розгорнувшись над Веселим і не зайнявши його, пішли в піке на густопорослий байрак, де в гушавині обрали собі укриття основні сили Шепетова.

Відбомбившись по першому разу, пікірувальники «Юнкерс-87» замкнули над байраком чимале коло й по черзі кидалися через рівні проміжки часу на темний ліс, роняли по одній бомбі, з шаленим і моторошним виттям виходили з піке над самісінькими верхівками дерев — от-от зачепляться — і знову пристроювались до свого замкненого кола. Відриті й в основному завершені щілини давали укриття людям, але не так просто було усвідомлювати свою безпеку перед цим безперервним виттям і гуркотом, що стрясав і шматував землю, хитав і здіблював її так, що вже не вірилось ні в її вічність, ні в своє щастя залишитись живим у цьому содомі. Набагато легше було зносити цей масований наліт, коли бачиш літак, коли спостерігаєш за тим, як він розгортається, заходячи на ціль, як кидає бомбу та як вона летить: ніби всі в тебе спочатку, а далі помічаєш, що оця ось ліворуч, а ця праворуч летить, а кинута над тобою минає навіть байрак і вибухає на голому лобастому узгір'ї. Прямими попаданнями бомб і кулеметним вогнем винищувачів було підпалено кілька машин, деяких бійців привалило землєю в щілинах, багато було й поранено, і коли літаки нарешті відбомбилися й відлетіли, стало чути крики й стогони, матюки й прокляття.

— Гасити машини! — крикнув Шепетов, піддавшись

загальному збудженню й знервуванню, бо такі ж і після цього небувалого нальоту лишився живим і неушкодженим, і думка про те, що і цього разу пронесло, пронесе й наступні рази і доля залишить його жити, щоб битися з ворогом далі й берегти далі своїх людей, наповнила душу такою ясною вірою в своє щастя, в удачу, що хотілося справді діяти, кричати, вірити в щасливу свою зорю й перемогу над ненависним ворогом. Бійці, перегукуючись, кинулися гасити машини, виносити поранених, відкопувати своїх товаришів, привалених м'якою свіжою глиною. Тихшали, коли знаходили вбитих. Тихшали й задумувались надовго. Може, назавжди.

В цей час Шепетова покликали, і на краю байраку він побачив командуючого армією. Стомлений, якийсь мовби припилений чи постарілий, стояв генерал-лейтенант Смирнов під дубом і сумно дивився на розбомблений байрак, на розщеплені дерева й палаючі машини, на закривавлених поранених, на молодого бравого комдива, що підходив до нього рясуючи на легких своїх ногах, з пілоткою в руці.

— Збери, Ваню, поранених,— сказав командарм без ніякого вступу, не дїждавшись, доки Шепетов підбіжить,— забирай всі машини свого санбату й з інших дивізій, склади на них усіх поранених.— Він пильно глянув комдиву в лице, міцно взяв його за сухорляве й міцне плече, стиснув і на якийсь час замовк.— Чомусь дуже боявся за тебе сьогодні. Тепер не боюсь. Вірю, що воювати генералові Шепетову довго й успішно. Так от: поранених, боєприпаси, артилерію забереш і — на Василівку! Там поранених відправиш далі на схід, а сам займеш оборону. Розумієш, відсічну позицію, як на Грейговому, як на Інгульці. З артилерією, з траншеями в повний профіль. Ти вмієш і знаєш, як це робиться. Триматимешся три дні, п'ять днів, тиждень. Доки я підїду до тебе. Зрозумів? Зв'язок триматимемо по радіо.

— Нас оточують? — спитав Шепетов.

Смирнов кивнув. Відпустив плече комдива, подивився на свою руку.

— Не сьогодні-завтра танки Кемпфа будуть в Бердянську.

— Без піхоти? — спитав Шепетов.— Без артилерії? Смирнов кивнув.

— Оперативне оточення?

Смирнов усміхнувся:

— Чого радуєшся, генерале? Оперативні оточення бувають різні.

— До оперативних оточень ми звикли,— сказав Шепетов.— Ви самі не раз говорили, що, доки тебе не обклали стіною піхотних батальйонів і не обставили артилерією, не вважай себе оточеним — маневруй, бийся, проривайся, використовуючи простір і найпідходящіші напрямки.

— Так-то воно так, та не забувай, генерале, про відстані. Скільки було від Миколаєва до Грейгового? Сорок, ну, п'ятдесят кілометрів. А тут на добрих сто кілометрів більше. Доки ми свою піхоту підтягнем, вони свою викинуть раніше. Особливо з-під Запоріжжя. Звідти до Оріхова рукою подати. Так що виручай, Іване Михайловичу, бо діло — табак. Кортцфлейш з Перекопу обов'язково розгорне проти нас одну з своїх дивізій — не стояти ж йому з оголеним тилом. А Зальмута негайно примусять зібрати ударну групу, як тільки намітяться прорив на Бердянськ, і атакувати нас з фронту, зв'язати боєм і позбавити маневру. Двигай, Ваню,— ласкаво взяв його за лікоть командуючий і ніби підпхнув уперед.— Треба виграти час і обдурити фашистів. Я відійду вслід за тобою, як тільки одержу дозвіл. Давай, шпар не оглядаючись.

Шепетов, проте, йшов крутим схилом в розташування своєї розбомбленої дивізії, оглядаючись на Смирнова, ніби все хотів, та не наважувався про щось спитати чи щось сказати йому найголовніше. Білочубий, ставний і підтягнутий, він був красивий якоюсь особливою, мужньою красою, притаманною тільки кадровим військовим. Ішов і оглядався на командарма, йшов і оглядався. Аж розсердився Смирнов — кулаком на нього посварився: «Швидше ж бо, швидше, генерале!» — крикнув він, підсвідомо відчуваючи незвичайну ціну кожної хвилини, і цей неспокій не покидав генерал-лейтенанта Смирнова цілий день, аж доки остання машина групи Шепетова не покинула розташування армії разом з артилерійською групою полковника Неделіна. Очолити найбоєздатнішу частину сил армії він доручив начальникові штабу генералу Колпакчі, наказавши йому підняти на колеса весь штаб армії і вивести його теж під Василівку а там, по обставовці, може, ще й далі — в Пологи чи Кінські Роздори.

— Одне слово, за лінію Оріхів — Бердянськ треба вивести в першу чергу поранених і все, що є в нас найціннішого,— сказав він Колпакчі довірливо й мирно як ніколи.— Артилерійську групу Неделіна, Володимире

Яковичу, на відсічній позиції розташуєте так, щоб вона мала можливість зманеврувати на схід, а не сюди, до нас.

— Ви це погодили з командуванням фронту? — допитувався Колпакчі, здивований м'якістю наказів та незвично довірливим тоном командуючого, звикнувши до його різкості й небагатослів'я.

— Це вас не стосується, — сухо, але тихо сказав Смирнов. — Виконуйте наказ! Хіба ж такі запитання можна ставити командуючому армією в бойовій обстановці? Посоромилися б, Володимире Яковичу.

Смирнов поглянув на годинник і вийшов. Проте в розчине вікно за давньою звичкою кинув:

— Я поїхав у війська. Повернусь через дві години. Щоб вас на той час і духу тут не було. Лишіть тут двох-трьох операторів і кількох зв'язківців, а самі з настанням темряви, щоб вас не помітили ворожі літуні, відправляйтеся к такій матері, — додав він і засміявся. Мабуть, вперше від початку війни. — Щоб і духу вашого тут не було. Ясно?

— Андрію Кириловичу, — перекинувся до нього з вікна Колпакчі і перейшов на шепіт: — Ви все берете на свою відповідальність?

— Настав час приймати власні рішення, Володимире Яковичу, — сказав Смирнов, все ще всміхаючись. — Хіба доля Кирпоноса не є нам пересторогою? Треба ж вчитися на такому гіркому досвіді.

Так він і запам'ятався генералові Колпакчі — усміхнений і добрий: видно, подолавши в собі вагання й прийнявши таке відповідальне рішення, Смирнов відчув полегшення, усвідомив свою правоту і свою рішучість, якою був дуже задоволений, тому й накази його, і тон, яким він їх віддавав, — все пом'якшилося, втратило різкість і категоричність, так властиві йому. Він пішов до машини, не прощавшись з своїм начальником штабу, як ні з ким не прощався того вечора, підкреслюючи звичайність і недовготривалість розставання, свідомо підкреслюючи його буденність і простоту, хоч знав добре лише один справжню вартість прийнятого рішення і неймовірну складність обстановки, в яку потрапили війська фронту — особливо його армія, що мала знову прийняти на себе перші наймогутніші удари з півночі.

Лани нескошеної пшениці лежали навколо Степівки та й інших сіл безмежним морем, а кораблі, які мали на тому морі панувати, пливли все далі та й далі на схід, якщо їх встигли переправити через Дніпро, або ж стояли при дорогах, покинуті й побиті авіацією, і смішними, жалюгідними здавалися намагання щось поробити з ланами вже полеглих і стемнілих від негоди дорідних хлібів привезеними з Румунії косами, про які вже в наших степах позабували. Косили вручну тільки діди. А молодь, якщо й лишилась якась її незначна частка по селах, ніколи коси і в руках не тримала, бо все на колгоспних ланах робилося тракторами й комбайнами. Тепер всі поламані комбайни ремонтувалися під наглядом комендантів, старост і навіть тієї велосипедної зондеркоманди, котру в Степівці зустрів Сіраш і котра з району виїздити не поспішала: чи роботи каральної було багато, чи їхати їм нікуди, доки наші на Дніпрі обороняються. Стягувалися на токи й старі, вже викинуті з вжитку шестисальні молотарки — все ставилося під обмолот скошеної пшениці. Та діла, однак, посувалися кволо, і хлібне море меншало повільно або не меншало й зовсім, і це лютило комендантів: вони планували й, очевидно, обіцяли вищим воєнним властям все це багатство зібрати й відправити в Німеччину до осінніх дощів і негоди, та не врахували того, що людей по селах лишилося мало, а засобів збирання хлібів на такій велетенській площі не лишилося зовсім. Такі пшеничні лани їм і не снилися в їхній Німеччині, і вони, ці ортскоменданти, гебітскомісари та гауляйтери, по суті, не знали, як до них підступитися і як їх збирати. Жадоба всім цим заволодіти, все загарбати й присвоїти була записана в їхніх найвищих планах і закладена в програмах і душах, тому тут багато що не враховувалось — наприклад, труднощі збирання й молотьби напівполеглих і напівосипаних хлібів відсталими методами, відсутність техніки, без якої на таких безмежних ланах не впоратись вручну нізащо.

Гірко на те все було дивитися Дмитру Івановичу Сірашу: гітлерівські посіпаки своє безсилля виміщали на людях. І водночас радісно: організовано евакуювавши збиральну техніку, ми позбавили окупантів можливості скористатися таким багатим урожаєм, і навіть перед мирним колгоспним ланом вони виявилися жалюгідними й безпомічними. Саме ця безпомічність і лютила завойовників найбільше.

Особливо лютував фон Плютц. Цілий день він мотався по токах, погрожував нагаєм старостам, періщив ним тих, хто, як йому здавалося, працював повільно.

— Саботаж! — кричав несамовито. — Саботаж! Більшовицькі прихвосні, я вас навчу, я покажу вам, як треба працювати!

А Різер, коли діло дійде до нагая, кричав, бувало:

— Тікайте!

І ті, кого фон Плютц шмагав нагаєм, не раз рятувалися втечею.

Дуб'яга тікати не побажав. Не на того напав фон Плютц! А може, саме на того й напав. Вдарив він Дуб'ягу через спину нагаєм, крикнувши йому: «Шнелер, сакрамент!» — коли той подавав у барабан, а Дуб'яга спокійно обернувся, глянув на коменданта повним презирства й ненависті поглядом. «Тікайте!» — крикнув йому знизу перекладач, а Дуб'яга до комендантового обличчя своїм прихилився і крикнув межі очі: «Не чекайте, пане коменданте, Дуб'яга не побіжить!» Та за нагая хап! На руку намотав, рвонув з усієї сили аж двометровий фон Плютц захитався. Хоч і нижчий був від коменданта Дуб'яга, але м'язистіший, дебелий, у плечах ширший набагато у свої п'ятдесят з лишком років. Вирвав нагая та держакком з усієї сили навідліг як рубоне коменданта в обличчя, той ніби й не стояв: ноги підігнулись, плюхнувся на площадці при самому барабані, вхопившись за обличчя великими волохатими ручищами, а Дуб'яга — хап! — за вила, щоб в барабан подавати чи ще для чогось вони йому знадобились, а вил немає — виприсули із рук вила разом з навильником, з молотарки впали, коли вони ото з комендантом зчепилися. Дуб'яга оглянувся: напарника як вітром здуло, один він на площадці біля барабана лишився. Тоді кинув у молотарку нагай, ступив до коменданта поближче, і тут фон Плютц вирвав з кобури парабелум і вистрелив йому в груди. Прийшов до пам'яті фашист — здоровий був: від Дуб'яжиного удару й бугай би ноги протягнув, а він, бац, очумався. За першим пострілом Дуб'яга сіпнувся і випростався, наче його хтось підштовхнув знизу, а за другим хилитися почав назад — хилився, хилився, а потім упав навznak, полетів з молотарки в солому.

Фон Плютц підвівся, не зводячи погляду з того місця, куди впав Дуб'яга, почав спускатися драбиною з молотарки.

— Всіх саботажників постріляю, як собак! — крикнув він, злазячи, і кров цебеніла з розбитого Дуб'ягою обличчя — перенісся було перебите, очі запливли чорним синцем. — Всіх стрілятиму, вішатиму! — кричав він, простуючи до брички-тавричанки, де його вже чекали налякані перекладач і фурман. Перекладача фон Плютц по морді — бац! — так юшкою і вмився. — Чого кричав, щоб тікав той бандит? Кому кричав? Від кого тікати? — і за кожним питанням — по морді, по морді! Хитнувся Еміль Різер на задньому сидінні, ткнувся фурманові в спину і закляк. — Всіх саботажників постріляю! — крикнув фон Плютц, звівшись на весь зріст у бричці й піднявши руки. Коні рвонули й понесли бричку геть, а фон Плютц заточився і впав на перекладача — здійнялась курява й закрила все білястими кучмами.

Не знав комендант, що Дуб'яга був комуністом, що служив він колись на флоті, працював слюсарем в Баштанській МТС, був знову забраний на флот по першій мобілізації, підірвав в оточенні під Очаковом берегову свою батарею, втік з полону й прийшов у Степівку, де його мало хто знав, крім Сіраша. Ще й своїм не встиг повідомити, що з ним і де він є, бо саме ж зондеркоманда виловлювала й винюхувала комуністів. Не знав фашист нічого про цю мужню людину, але, перелякавшись, вирішив дізнатись, хто він, звідки, де його родина, бо відчув у ньому ворога запеклого, свідомого й незламного. Не встигли Дуб'язі могилу викопати, як приїхала з Баштанки зондеркоманда на чолі з фельдфебелем, забрала труп, обшукала хату старої Фочихи, де Дуб'яга прожив кілька днів, з'явившись в Степівці.

— Хто він? — допитувався бравий фельдфебель, одразу ж пізнавши Машу. — Звідки?

— Бог його святий знає, — стенула плечима перелякана Фочиха. — Мало тепер всякого люду вештається? Попросився переночувати, я й пустила. Чого ж не пустити людину.

— Староста привів його до вас? — спитав фельдфебель.

— Ні, сам прийшов.

— Хіба ви не знаєте, що нікого без відома й дозволу старости не можна приймати?

— А він же сам другого дня й явився до старости, на роботу вийшов і дозвіл на проживання йому дали, бо люди ж потрібні хліб убирати.

— Не знаєте, значить,— підсумував фельдфебель, ну, ну. Коли ж свідомо пригріли більшовицького агента, не зносити вам сивої голови. Не подивимось на ваш вік,— пообіцяв фельдфебель.

З Сірашем фельдфебель привітався як старий знайомий, підкреслено ввічливо, трохи навіть фамільярно, тільки й нагадав наслідок:

— А ви запевняли, що у вас тут немає більшовиків, комуністів...

— А він, може, й не комуніст,— видавив з себе Дмитро Іванович.

— Ми вже знаємо, що комуніст. Знаємо, хто він. Як і ви знаєте.

— Прийшов після вас уже,— помовчавши, сказав Сіраш.

— Чому не заявили? — підвищив тон фельдфебель.

— Не встиг,— стенив плечима Дмитро Іванович.

— Скажіть спасибі, що я знаю вас і районний комендант довіряє вам,— сказав фельдфебель.— А то б... — Він не договорив, тільки пильно глянув на нього.

— В селі семеро старост,— сказав Сіраш.— Чому ж мені одному...

— Бо він у вашій общині був пригрітий,— нетерпеливо перебив Сіраша фельдфебель.— Саме вами. Ви зрозуміли? Я це кажу тому, що мені про це донесено. Ви не можете догадатися, хто саме доніс?

— Мене це не цікавить,— спокійно сказав Сіраш.— Я чистий...

— Ого-го, ще й як зацікавить, як я поїду звідси, з району! — весело сказав фельдфебель.— У нас за такі речі ви, мабуть, знаєте... Заходьте, як будете в Баштанці, я вам скажу,— пообіцяв фельдфебель.

— Я й так догадуюся,— сказав Сіраш байдуже.

— Ну-ну,— сказав фельдфебель.— Я б на вашому місці вжив заходів: порозумівся б з цим типом чи викрив би його, звинуватив у лжі. Навіти до добра не доведуть. Навіть найчеснішу людину.

— Я поміркую над цим,— сказав Сіраш, дивуючись такій відвертості й піклуванню і безпомилково вчуваючи в цьому підступність.

— В гарний час ми зустрілися вперше,— сказав фельдфебель.— Того дня я одержав звання. Добра прикмета. Я вам вірю,— ще раз підкреслив він і відбув із Степівки.

Всю родину Дуб'яги було того ж вечора заарештовано і, хоч Дмитро Іванович їздив до районного коменданта Йоганна Шарта просити за дружину й дітей Дуб'яги, тої ж ночі розстріляно у каменоломні.

— Хочу вам дати одну пораду,— сказав Йоганн Шарт.— Ніколи не просіть за таких людей — це неодмінно кине тінь на вас самого. І хоч я вас знаю тисячу років, хоч ми вирости разом, про що, ясна річ, не варто особливо розводитись ні перед ким, надто ж перед німецькою військовою адміністрацією, мене дивує ваше настійливе втручання в долю родини комуніста, що підняв руку на представника рейху. Врахуйте це надалі й не виявляйте відверто ваших емоцій, які можу якщо й не виправдати, то хоча б зрозуміти тільки я — ваш давній приятель.

— Врахую,— сказав Дмитро Іванович,— але до кого ж мені й прийти з своїми відвертими думками й намірами, як не до вас.

— Тільки не з такими проханнями. Навіть мені, повірте... Ну, не хотілося б цього чути. Це справді не може не насторожити. А вже й так іде поголос про ваших синів...

— Вони вже повбивані,— сказав Сіраш.

— Повбивані сини ще дорожчі. Мають властивість ще дужче впливати на поведінку й вчинки батьків. До того ж загинули не всі. Нам усе доповіли першого ж дня. Але я, як міг, захищав вас...

— Спасибі,— сказав Сіраш.

— Сказав, що знаю вас з дитинства, хоча й не знаю, як ви жили ці роки при Советах, що робили, якими стали. Люди мають схильність цілком мінятися під впливом обставин — я це спостерігав у Німеччині і дивувався, як сильно, аж занадто сильно можуть мінятися люди.

Сіраш мовчав. Він умів мовчати, не відчуваючи незручності, в найнепідходящий момент — це в нього було від природи. Від довгої мовчанки незручно ставало його співбесідникам.

Стало незручно й Йоганну Шарту. Він глянув через стіл на колишнього свого наймита:

— Чого ви мовчите?

— Я думаю. Думаю, навіщо все ж стріляти дітей? При чому тут...

— Щоб не вирости з них такі бандити, як батько. Дітей треба знищувати не так через спадкоємність,—

сказав Шарт, високо піднісши голову ніби він виступав перед аудиторією, — як через мстивість: вони обов'язково мститимуться режимові, котрий стратив батька. Це потенціальні вороги третього рейху. Причому — кривні! Це вже доведено.

— Доведено? — здивувався Сіраш. — Але ж Гітлер прийшов до влади всього вісім років тому — за цей час не виросло жодне покоління.

— Ми користуємося досвідом історії, — сказав Шарт. — Вам би думати не про це. Вам би турбуватися зараз про те, щоб не повторилося такої історії в подальшому. Тоді вже й я не зможу вас захистити.

— В наш жорстокий час за будь-що поручитися важко, — сказав Сіраш.

— Якби я не був певен у вашій лояльності і в симпатії до мене, я б міг подумати, що це — погроза.

— Це не погроза. Про що ви говорите, — втомлено сказав Сіраш і схилив голову на руку. — Така реальність. В ній ми живемо, за неї відповідаємо без ніяких гарантій.

Шарт здивовано поглянув на Сіраша, пройшовся перед ним по кабінету голови райвиконкому, удаючи з себе господаря, і сказав:

— Може, ви й праві. Які тепер можуть бути гарантії. Просто нам треба міцно триматись за руки і чесно служити Німеччині фюрера. Тоді буде все гаразд. Я на вас, Дмитре Івановичу, дуже розраховую.

— Розраховуйте, — погодився, ніби дозволив, Сіраш і почав прощатись.

В Баштанці Сіраш заїхав ще в зондеркоманду, що розташувалася в приміщенні міліції, зайшов до фельдфебеля, заніс йому сала, глиняний глечик меду, кілька свіжих паляниць, шойно спечених тіткою Ялиною.

— О, — зрадів фельдфебель, — саме вчасно: завтра вирушаємо на Кривий Ріг. В дорозі пригодиться.

— Домашнє завжди смачніше за будь-які казенні харчі, — сказав Сіраш. — Там у мене ще виноград і кавунів з півдесятка. Накажіть своїм, хай заберуть з фургона.

— Спасибі, — фельдфебель гукнув своїм підлеглим, щоб забрали продукти, потім зачинив двері й спитав Дмитра Івановича: — Що ви там не поділили з сільським старостою? Постійно доносить на вас ортскомендантові, що ви — ненадійний, що сини ваші комуністи. Пробував і ра-

йонному комендантові щось там наговорити, але той його вигнав, бо добре знає вас і довіряє вам. Сам про це мені говорив не раз. Попередив: якщо, мовляв, Стешко прийде з доносом на вас, щоб я йому не вірив. А той справді прийшов, жалівся, що пропав його син-поліцай з хутора. Каже: Сірашева робота. За єврейську дівчину, мовляв, убив Сіраш мого сина. Я цієї справи не розслідував. Прерогативи поліції добренського блокпоста. Я до поліції не маю відношення. Там справді не стало поліцай, але начальник станції Грейгове дав письмове показання, що посадив того поліцай із заарештованою на пасажирський поїзд і відправив на Миколаїв. На добренському блокпості записали, що поліцай пропав безвісти, але старий Стешко весь час добивається додаткового розслідування, показує, поки що таємно, на вас і його в цьому підтримує ваш ортскомендант фон Плютц. Діло настільки серйозне, що я б радив вам вжити якихось заходів. Бо замість моєї зондеркоманди прибуде інша частина — війна, як і природа, не терпить порожнечі, — усміхнувся фельдфебель. — Боюся, що знання мови і навіть знайомства з районним комендантом виявиться недостатньо.

— А може, той Стешків син — поліцай — утік з єврейською дівчиною до партизанів? — спокійно сказав Сіраш.

— А ви подайте таку думку, — підказав фельдфебель.

— Як спитають, то й подам. Поки що ж ніхто мене ні про що не питав. Кому ж я про це казатиму?

— Коли спитають, буде пізно, — наставницьким тоном сказав фельдфебель. — Треба зараз написати про цю версію куди слід.

— З якої речі? Мені-то що до цього? Я просто висловлюю припущення. А встрявати в це діло...

— Сказавши «а», кажіть «б»: убивши сина, убийте й батька, — спокійно сказав фельдфебель.

— Гм, — ще спокійніше всміхнувся Дмитро Іванович, відчуваючи, як за комір йому сипонуло колючим снігом. — З якого б це дива я убивав свою людину. Жарти у вас, пане фельдфебель...

— А розкуркулювали ви його з якого дива? — спитав фельдфебель. — Розкуркулювали ж? Думаєте, він вам це простив? Не простить, доки живий. Вбийте його і звільнитесь від смертельного ворога, який вас боїться і ненавидить. Такі вороги найнебезпечніші.

— Охота вам проти ночі такі бесіди вести, — сказав Сіраш.

— Охота не охота, а мушу. Бо така в мене робота. Якщо ви мене не послухаєте, Шешко вас обов'язково з світу зживе. Можу вам сказати по секрету: у нас є інструкція розстрілювати за найменшу підозру. Ніяких доказів і ніяких фактів не треба. Не так глянув на мене, як хотілося б, вже має бути розстріляний. Підведіть під таку статтю Шешка. Або самі вбийте — будемо тільки задоволені з того, що ви один одного вбиваєте. Запевняю вас.

— Навіть сільського старосту?

А що таке староста? — пхикнув фельдфебель. — Старостою може бути хто завгодно. Такими, як Шешко, хоч греблю гати.

— Не подобається мені ця розмова, — сказав Сіраш. — На провокацію змахує. Але я про неї нікому ніколи не скажу. Тим більше, ви їдете звідси, і ми, мабуть, ніколи не побачимось.

— Можливо, — погодився фельдфебель. — Але навіть у Кривому Розі чи ще й далі, де б я не був, дізнавшись про загибель Шешка або фон Плютца, я не здивуюся і ніколи вас не видам.

— Чому? — спитав Сіраш.

— Тому, що сам не раз так усував своїх ворогів. Виживає сильніший, спритніший, хитріший — такий закон життя, — сказав фельдфебель. — Хіба ні? Ви знаєте інші закони?

— Я вже прожив своє, — сказав Сіраш. — Такі закони не для мене. Я звик до інших...

— Інші фю-у-уть! — махнув рукою фельдфебель і поточився: Сіраш тільки тепер помітив, що він п'яний. Досвідчений пиятик був цей бравий фельдфебель — умів, виходить, триматися. Тільки аж тепер зблід трохи і очі його раптово пригасли. — Інші закони далеко, — сказав фельдфебель, гикнувши. — Живіть за законами війни. За нашими законами, бо пропадете.

— Туди й дорога, — сказав Сіраш і, не попрощавшись, вийшов, сів на фургон, торкнув віжкою застояних коней і пропав у темряві, наче його й не було.

Сіраш повернувся опівночі, розбудив Тоню.

— На ось, — подав їй закривавлену й цупку гімнастерку Вахтадзе, що аж запліснявіла від довгого лежання в скирті. — Випери зараз і висуши та випрасуй, щоб жодна жива людина не бачила.

Напівсонна Тоня довго й знетямлено розглядала гім-

настерку з орденем над лівою нагрудною кишенею, з двома шпалами в полум'яних петлицях, із червоними зорями на рукавах — така рідна гімнастерка, що Тоня аж схлипнула над нею.

— Живий же її господар? — спитала вона Сіраша, що став навколішки і розпалював у грубці.

— Живий, — усміхнувся Дмитро Іванович, обернувшись до неї, і ніби аж помолодшав, освітлений тою рідкісною на його обличчі усмішкою та гарячим полум'ям, що застрибало над соломою і починало лизати дно закіптюженого казана з водою.

А на світанку другого дня в найглухішому кутку степу над Явкинським битим шляхом, далеко від найближчого села зустріли коменданта фон Плютца п'ятеро вершників у червоноармійській формі на чолі з немолодим батальйонним комісаром: вискочили з лісосмуги, мов привиди, коней за поводи — цап! — та в гущавину, а на коменданта карабіни понаставляли, з брички зсадили й поклали тут же без жодного слова кількома пострілами — так фон Плютц і не потрапив на розстріл Дуб'яжиної родини, хоч як він квапився та підганяв свого фурмана, що тепер ні живий ні мертвий стояв над його трупом і не знав, що робити далі. Йому підказав один з вершників, що повернувся від своєї групи, осадив коня.

— Сидіти тут! — наказав він дзвінким гортанним голосом з помітним грузинським акцентом. — Доки тебе тут не знайдуть. До дванадцяти.

— У мене годинника немає, — сказав переляканий фурман.

— Протримайся до обіду, доки ми будемо за Інгульцем, — сказав молодий, давно не голений лейтенант з білим бинтом під пілоткою і помчав доганяти своїх. Фурман дивився йому вслід і не йняв віри — сонце ще й не думало сходити, все навкруг тонуло в синюватій тремтливій імлі і о такій непевній порі все це могло тільки привидітись: добрі коні, цей молодий лейтенант, червоноармійці і особливо мовчазний комісар з двома шпалами у петлицях. Він боявся, що йому не повірять, ще, чого доброго, самого звинуватять в убивстві коменданта. Та він подивився на витолочену кінськими копитами траву в лісосмузі навколо брички, блискучі гільзи, залишені вершниками, і потроху почав заспокоюватись.

Звістку про вбивство фон Плютца привіз районному комендантові разом з дубовим бариллом солодкого кабер-

не Дмитро Іванович Сіраш. Вніши барило на кухню, він пройшов повз отетерілу куховарку просто в спальню до Йоганна Шарта, який, шойно повернувшись з місця розстрілу, сидячи на підвіконні, пив каву, і з порога сказав:

— Шойно бачив фон Плютца, вбитого в лісосмузі.

— Де? — сповз з підвіконня районний комендант.— Хто вбив?

Він був блідий з самого початку, а тепер аж позеленів, ніби жужелицею вкрився.

— У вибалку на Явкинському шляху. Фурман каже, годин зо дві, зо три їх перестріли, вискочивши з лісосмуги, якісь партизани чи оточенці в червоноармійській формі і застрелили коменданта. А його не зачепили. Там повно слідів...

— Що ж ті сліди,— зітхнув Шарт.— Куди вони самі подалися?

— Фурман каже, що в бік Інгультця. Десь на Кобзарці чи Червону Долину. В той бік,— махнув рукою Сіраш.— На схід.

— Думають через фронт прорватися? — міркував Шарт.— Але ж фронт тепер на Дніпрі. І аж за Дніпром А тут саме й зондеркоманда виїхала з району, як на гріх.

— Пошліть поліцію з добренського блокпоста,— спокійно порадив Сіраш, і комендант з подивом глянув на нього.

— Ви заходилися радити, як радили мені завжди,— сказав він приязно.— І, як завжди, ваша порада така слухна: я чомусь про ту смердючу поліцію й не подумав. Та що, скажу я вам, вона може, та поліція, на своїх миршавих, затягнутих сільських коненятах, якщо вони в неї й є? У тих же, мабуть, армійські коні, га?

— Казав фурман, що як змії...

— Та він з переляку може чого завгодно нагородити. Але ж коні в тих бандитів обов'язково мають бути верхові, так же?

— Ну, а які ж,— сказав Сіраш,— не на артилерійських же їм вештаєть по степах.

Шарт знову глянув на нього здивовано.

— Ви що, глузуєте наді мною? Чому в них мають бути артилерійські коні? Звідки це ви взяли?

— Тут батарея нещодавно стріляла. Навіть в той день, як нас старостами призначали. Ці вершники могли б бути

з тої батареї. Тільки це не вони: коні не артилерійські і, якщо вірити фурманові, серед них був лейтенант і навіть батальйонний комісар. У обох малинові петлиці. А в артилеристів петлиці чорні. Крім того, з якою батареєю міг бути батальйонний комісар?

— Ви більше заплутуєте, ніж проясняєте ситуацію,— сердито сказав районний комендант Йоганн Шарт.— Дуже багато висловлюєте сумнівів і припущень, ставите непотрібні питання...

— Міркую вголос разом з вами, щоб полегшити прийняття рішення.

— Рішення зараз може бути одне: негайно доповісти гебітскомісару, а я на це ніяк не можу зважитись. Дві такі події підряд! Е-е, що не кажіть, а на старість вичерпуються душевні ресурси. Вичерпуються! Повернувшись у Німеччину, я пішов служити у Вестфальську кавалерійську дивізію. Знаєте, яка була дивізія! Гвардійська! Я ж коней любив і тут в кавалергардах служив, ви ж пам'ятаєте. Так нас там тримали в Берліні, в Гамбурзі. Полки наші й ескадрони по всіх великих промислових центрах стояли.— Йоганн Шарт налив собі добру чарку коньяку, вже, мабуть, не першу за сьогоднішній ранок, сьорбнув кави.— Для придушення робітничих виступів, демонстрацій, заколотів. Знаєте ж, що в Німеччині теж спалахнула революція у вісімнадцятому, а в дев'ятому безладдя продовжувалось, виступи робітників тривали. От на нас і була вся надія. Тоді ми не церемонились,— сказав Шарт, усміхаючись сам до себе і наливаючи нову чарку.— Знаменитих Карла Лібкнехта і Розу Люксембург пам'ятаєте? — спитав він і глянув на Сіраша посоловілими очима.— Я теж їх кінчав. У готелі. Шаблями. І нічого,— дивувався тепер Шарт.— А зараз побув оце на розстрілі... — Він махнув рукою і обернувся до Сіраша.— Може, вип'єте?

— Вип'ю з задоволенням, бо в мене ще й від учорашнього в голові гуде без звички.— Сіраш налив собі і послужливо підсунув чарку комендантові, але той виставив долоні.

— Ні-ні-ні,— запротестував він.— Зараз гебітскомісарові дзвонити, не маю права більше...

— Та ще одну,— спокійно й тихо запропонував Сіраш, що здавна вмів умовляти так, що й мертвого до чарки підніме.

— Ну, хіба що одну,— несподівано легко згодився

Шарт.— А більше ні грама.— Він випив, смакуючи, маленькими ковтками і зітхнув.— Ви знаєте, Дмитре Івановичу, оглушив мене сьогоднішній розстріл, з колії вибив... А нам треба бути... — районний комендант стиснув кулак і виставив його перед собою.

— Будете,— сказав Сіраш і налив йому знову— Випийте ще й оцю, а тоді відпочинете...

— Що-о? — грізно насунувся на нього Шарт.— А гебітскомісару...

— Тихо,— сказав йому Сіраш, підхопивши коменданта за плечі,— зараз дзвонити не треба. Гебітскомісар зрозуміє, що ви випили, і може подумати бог зна що про ваші схильності.

— Правда? — спитав районний комендант, похитуючись.

— Він одразу відчує. По голосу, по інтонації. Я ж вам хочу добра,— сказав Сіраш.— Доручіть це мені. Напишіть записку.

— А телефон? — спитав Шарт, наливаючи собі чарку.— Я ж можу подзвонити?

— Телефон відключіть або зіпсуйте,— радив Сіраш, підсовуючи Шартові папір та олівець.— Напишіть, що посилаєте мене до нього з подарунком, а самі їдете розслідувати це вбивство.

Шарт довго й неоковирно писав, потім ще довше вкладав у конверт і заклеював своє послання, нарешті вручив Сірашеві, випив чарку, махнув рукою.

— Не буду більше їздити на розстріли,— сказав він, знімаючи кітель.— І ти теж...

На початку жовтня авангарди Кемпфа прорвалися північніше Оріхова, обійшовши дивізію Шепетова, але під Пологами нарвалися на відсічну позицію артилерійської групи Неделіна і були тут затримані до підходу головних сил армії на чолі з командармом Смирновим. Тим часом 9-у армію Харитонов вивів понад морем, і Смирнов лишався з Кемпфом сам на сам, оскільки, прорвавшись під час контрудару далеко на схід, аж до Якимівки, не зміг відірватися від противника, і подолати, ведучи ар'єргардні бої, пішим строєм сто тридцять кілометрів такою масою військ було не просто.

Як він і передбачав, ні того дня, коли розмовляв з Рябишевим востаннє, ні першого жовтня дозволу на відхід армія не одержала. Обстановка тоді на всьому фронті

від Балтики до Чорного моря надзвичайно загострилась: 29 вересня група армій «Північ» була зупинена на південних схилах Пулковських висот, а 8-го увірвалась у Шліссельбург. 30-го Гудеріан, завершивши оточення київської групи Кирпоноса, перегрупувався і розпочав наступ на Москву, розсічено було нашу оборону під Брянськом і під Вязьмою. На Південному фронті треба було діяти рішуче, самостійно маневрувати — в цьому генерал-лейтенант мав рацію, але молодий командуючий фронтом Рябишев у цій надзвичайно складній обстановці був цілком залежний від командування Південно-Західного напрямку і добитися відводу армій на нові, більш вигідні в оперативному відношенні рубежі не зумів.

Наказ про маневр армій Південного фронту в район Пологи — Комиш-Зоря Рябишев одержав у ніч на 2 жовтня з Москви від начальника Генерального штабу Шапошнікова. Борис Михайлович подзвонив йому по ВЧ просто з кабінету Сталіна. Прийшовши опівночі з тривожними відомостями про тяжке становище військ Західного та Резервного фронтів, що виникло внаслідок прориву Гудеріана від Орла до Мценська й виходу його авангардів під Тулу, Шапошников звернув увагу Головнокомандуючого на те, що й на Південному фронті обидві армії потрапили в скрутне становище. Сталін, хворий на нежить, наказав викликати з блокованого Ленінграда Жукова — йому, мовляв, хоч і не вдалося налагодити взаємодію з 54-ю армією через інертність маршала Кулика, проте становище під Ленінградом стабілізувалось, завдяки його енергійному втручання, хай поїде на Західний фронт, розбереться, що робиться там.

— Ну, а тут що ж нам обороняти, Борисе Михайловичу, в цих голих степах, — показав Сталін Шапошникову на найпівденніший фланг наших військ. — Обидві армії вже напівоточені — треба їх вивести звідси й прикрити Донбас з півдня, на рубежі Пологи — Комиш-Зоря — Маріуполь. Розпорядіться, будь ласка, негайно, бо буде пізно. Не можна припустити, щоб ці армії були оточені. — Він пройшовся вздовж столу, прикрившись носовою хусткою, і з жалем сказав: — Як мало ще проявляється ініціативи командуванням фронтів. За всім треба дивитися та й дивитися. Все треба нам, Борисе Михайловичу, брати на свої плечі всю відповідальність.

— Скоро навчаться, — сказав маршал Шапошников і пішов у сусідню кімнату, де стояла апаратура зв'язку,

викликав Рябишева і передав йому телефонограму про відведення армій форсованим маршем на новий рубіж.

— Авіації мало,— пожалівся Рябишев.

— Авіації дати не можемо,— сказав Шапошников.— Обходьтеся своєю. У вас же немало літаків.

— Не встигаємо з ремонтом, товаришу маршал.

— Треба встигати, голубчику. У вас Маріуполь під боком. Залучайте кваліфікованих робітників, як ленинградці. Вони допоможуть. Армії ж виводьте ночами. Вдень закріплюйтесь на проміжних рубежах, які ви, я сподіваюсь, заготували з допомогою населення. Війна у нас ведеться всенародна — треба вміло користуватися її перевагами. Чи не так?

— Так точно, товаришу маршал. У нашій смузі навіть протитанкові рови в повний профіль викопані.

— От і використовуйте їх якнайкраще. Особливо проти танків.

— Вони всі йдуть з півночі на південь, а танковий корпус теж заходить у тил нашим арміям з півночі, вздовж протитанкових ровів.

Маршал Шапошников помовчав.

— Орієнтуйтеся там на місцевості самі. Організуйте маневр армій найкоротшим і найвигіднішим шляхом на основний рубіж. І не дайте їх оточити, голубчику. У вас там досвідчений тактик генерал-лейтенант Смирнов — порадьтєся з ним. У мене все,— сказав Шапошников.

— Все, товаришу маршал,— сказав Рябишев,— до побачення.

Шапошников відключився.

Генерал-лейтенант Смирнов залишив у ар'єргарді обидві дивізії 17-го корпусу Галаніна: 60-а гірськострілецька дивізія генерал-майора Салихова прикривала західний напрямок від контратак корпусу Зальмута, а 164-а стрілецька дивізія полковника Червинського була розгорнута фронтом на південь проти можливих контратак Кортцфлейша з боку Сиваша й Чонгара. Решта військ форсованим маршем виходили на лінію Оріхів — Бердянськ переважно вночі, долаючи за один перехід сорок, а то й п'ятдесят кілометрів. Вдень окопувалися, маскувалися, відбивали нальоти ворожої авіації. Згодом вирішено було рухатися й вдень, тому що розвідка доносила про вихід танкових авангардів у район Бердянська.

Надвечір сьомого жовтня передові частини 18-ї армії вийшли на рубіж Попівка, Водяне і вступили в бойову

дотичність з ворогом, що, обійшовши Шепетова, зайняв тут оборону. Генерал-лейтенант Смирнов вирішив атакувати гітлерівців з ходу й віддав розпорядження ввести в дію дивізійну й протитанкову артилерію, яка була під рукою. В жорстокому бою танковий підрозділ був частково знищений, а частково розсіяний, і, скориставшись темрявою, наші війська прорвали оточення і зразу ж встановили ліктьовий зв'язок з дивізією Шепетова, що займала оборону північніше, маючи в центрі тактичної побудови Оріхів, у якому розташувалися штаб на чолі з Колпакчі, госпіталь з пораненими, політвідділ армії.

Влетівши в Оріхів опівночі, командарм наказав негайно вивозити поранених. В першу чергу. Далі він наказав штабу армії забрати всю документацію і негайно вийти в прорив на чолі з начальником штабу Колпакчі. Політвідділу, в якому він зустрів полкового комісара Стрепетова, наказав рухатися за штабом армії, прикриваючи поранених.

Колпакчі довго й терпеливо пояснював, чому вони не прорвались і не пройшли на Пологи, Кінські Роздори:

— Тут уже були танки й мотопіхота. Ми б зазнали серйозних втрат. Та й як же виходити з оточення, коли в ньому лишається командуючий армією? Вирішили зачекати вас.

— З цього б ви й починали,— сказав Смирнов, приємно вражений цією відданістю, але не подаючи виду.— Зараз, генерале, ви знову очолите цей прорив. Заберете поранених, штаб з усіма документами, політвідділ, а прапори накажіть зараз же зібрати й передати ось йому,— кивнув він на Стрепетова,— хай виносить просто в розташування штабу фронту чи в політуправління. І негайно, не чекаючи, доки піднімуть поранених на машини. Зараз же! — майже крикнув він, помітивши заперечливий рух Стрепетова.— Беріть розвідників лейтенанта Сіраша і... — Командарм помовчав.— Ви мені головою відповідаєте за збереження прапорів.— Він навіть пальцем посварився на полкового комісара, попереджаючи його намір щось сказати чи відмовитись.— Ніяких розмов! — крикнув він.— Дорога кожна хвилина! Виконуйте, доки німці не підтягли резерви і не закрили прорив. Де полковник Неделін? Пошліть його до мене з усією групою. Я чекатиму на нього в Попівці.

Він усю ніч пропускав свої штаби, машини й повози з пораненими, прощов і політвідділ, дуже поріділий,

розпорошений по всіх частинах і підрозділах, а Стрепетова з групою розвідників все не було й не було, і він почав тривожитись, бо от-от мало вже сіріти. Саме в цей час під'їхав полковник Неделін з колоною артилерії на мехтязі, і в Смирнова сколихнулося серце: йому завжди радісно було бачити цю потужну артилерійську групу, оснащену найновішими артсистемами й тягачами «Комсомолець» — легку, рухливу, маневрену.

— Прикрийте, полковнику, Попівку з північного заходу, а Водяне — з південного сходу, щоб вивести армію між цими двома населеними пунктами хоча б до світанку.

— Розгорну протитанкову артилерію.

— Природно, — сказав генерал-лейтенант Смирнов. — Вони тут нас атакуватимуть танками. Піхоти вони все ще не підтягли. Решту ж артилерії поставте на позиціях на схід від лінії оточення, підтримаєте прорив з тих безпечних позицій і ні в якому разі не дайте себе оточити. Артилерія... — Командарм схилився до самого обличчя полковника Неделіна і майже прошепотів: — Артилерію треба зберегти за всяку ціну для захисту Донбасу. Виконуйте! — наказав він категорично й різко.

— Слухаю, — козирнув полковник Неделін і повів свою колону далі, розуміючи, що генерал-лейтенант Смирнов залишається в нього за спиною, може, й назавжди.

За останніми гарматами з'явилась та сама полуторка із спареним кулеметом в кузові, з автоматниками лейтенанта Сіраша, з Стрепетовим у кабіні, зупинилася на хвилину, порівнявшись з командуючим.

— Андрію Кириловичу, — став на підніжці Стрепетов.

— Підійди ближче, — наказав командарм і, коли полковий комісар стрибнув з підніжки й підійшов до нього впритул, владно махнув водієві: — Од'їдьте й зачекайте комісара отам, на провулку.

— Андрію Кириловичу, — сказав Стрепетов тихо, — я вас тут не залишу. Ви повинні вийти з оточення разом із своїм штабом.

— Ні, комісаре, мій обов'язок — залишатися з своїми військами до кінця й розділити їхню долю, — твердо й сухувато відповів Смирнов. — Так заведено в нашій Червоній Армії. Не залишу жодного підрозділу в оточенні. Або загинемо, або прорвемось. Так і передайте Рябишеву.

— Доручіть лейтенанту Сірашу вивезти знамена, а я залишусь з вами, як активний багнет...

— Активних багнетів у мене вдосталь, та, на жаль,

техніки не вистачає,— Смирнов ласкаво поглянув на вродливого Стрепетова.— Ні артилерії, ні танків, ні автомашин, на які можна було б посадити армію й вирватися з оточення, ви не замініте. У вас, комісаре, все життя попереду. Щасливе життя,— всміхнувся командарм, уявивши, що жде Стрепетова попереду.— Будуть і танки, й автомашины, будуть літаки й артилерія. А за порогом війни... — Генерал махнув рукою.

Тут уже стало сіріти, і Стрепетов у відсвітах ранкової зорі помітив, що голова Смирнова стала зовсім сивою, а втома залягла в очах, у кутиках вуст, в розумній добрій посмішці.

— Рушай, комісаре,— сказав генерал-лейтенант Смирнов, глянувши мрійливо з-під світлої, вигорілої на сонці брови.— І не забувай ніколи, де б не був, ні цієї війни, ні цієї ночі... Нашої розмови не забувай теж.— І додав майже сердито: — Ідь негайно, доки стріляти не почали.— Рвучко обняв Стрепетова й підштовхнув до машини: — Ні пуху тобі ні пера...

— Під три чорти,— сказав полковий комісар, відчуваючи, як перетнулося горло, а командарм раптом розплився й поменшав на очах.

Полковий комісар біг до машини, притримуючи картуза, а до командуючого армією підлетів на мотоциклі начальник розвідки у маскхалаті.

— Товаришу генерал-лейтенант,— виструнчився він в колясці і взяв під козинок,— танки противника з боку Оріхова!

І в цю ж мить ударила на північному фасі оборони протитанкова батарея — різко, дзвінко, ніби зовсім поруч.

— Пішов! — крикнув услід Стрепетову командарм і посварився на нього кулаком, а як полуторка рвонула з місця і зникла в провулку, Смирнов обернувся до майора-розвідника.— Танки, кажете? Що ж, давайте танки, раз вони нам на руду написані!

В цей час викотилося з-за обрію сонце — сліпуче, холодне і мовби чуже, освітило степову рівнину, розмило бузково-сині тони світанкових далей, ніби помахом світлого крила стерло з усього невиразність і розмитість — стало видно далеко-далеко, і на самому пружі видимого обрію вималювались темні громіздкі силуети танків, що широко розгорнулись для атаки, і малесенькі, при самій землі, протитанкові гармати з тонюсінкими жерлами. Білі й круглі дими схвачувались то над гарматами, то

на кінцях танкових хоботів — здалеку це не здавалося ні страшним, ні загрозливим, але бувалим солдатам ця картина сказала все.

Смирнов наказав викотити в район бою дивізійну артилерію 96-ї дивізії Шепетова на пряму наводку й послав комдивові записку з майором-розвідником, щоб проривався на схід, посадивши дивізію на машини, як тільки танкову атаку буде відбито, а сам розвернувся й поїхав на південне крило оборони, бо й там почалася атака танків від Бердянська.

Бій тривав цілий день, і цілий день командуючий армією мотався в центрі кругової оборони, підбадьорюючи людей, не раз і не два сам піднімав бійців в контратаку, ставши в їхні лави і взявши гвинтівку з примкнутим багнетом напереваги, або зупиняв тих, що втратили контроль над собою, не витримавши танкової атаки. І скрізь, де б він не був того дня, на очі йому потрапляли старші політруки й батальйонні комісари з політвідділу армії — інструктори й лектори, пропагандисти й агітатори, яких він знав ще по Харківському військовому округу. Не захотіли покинути армію в критичній ситуації, незважаючи на його накази й розпорядження, і він відчув до цих людей не тільки вдячність — гордість за них відчув, криве братство з ними відчув, з братами своїми комуністами, відчув себе не самотнім, а ніби тисячі стало Смирнових тут, у степу під Мелітополем.

Вже давно зникли в степу машини з піхотою Шепетова — так давно, що не вірилось, ніби все вмістилося в один день: і прорив штабів після нічного бою, і танкові атаки, і нове оточення в другій половині дня, коли гармати, вистрілявши всі снаряди, на мехтязі проривались на схід за його наказом, а він все одно вірив, що йому вдасться знову прорватися й вивести всіх людей з оточення. Якби тільки протриматись до ночі — вночі гітлерівці не вояки! Вночі він неодмінно відчайдушною атакою прорветься з бійцями, командирами й політпрацівниками через їхні порядки, виведе свої війська, які не міг кинути в оточенні, незважаючи на радіограми Рябишева з посланням на дозвіл Ставки.

Кільце звужувалося. Гітлерівці теж розуміли наміри Смирнова, передбачали навальність відчайдушної нічної атаки його приречених військ з оточення, тому тіснили їх з усіх сторін, піддаючи бомбардуванням з повітря, повсякчас турбуючи методичним артилерійським вогнем та

жорстокими мінометними нальотами, атаками мотопіхоти при підтримці танків, намагаючись вибити наші війська з траншей та протитанкових ровів.

Сонце вже хилилося до обрїю, коли за Попівкою з півночі з'явилась колона машин з піхотою. Криті брезентом «копель-бліци» діловито повзли попід лісосмугою з великими інтервалами на випадок авіаційного нальоту. Повзли не криючись, а ніби погрожуючи своїм числом і небаяними розмірами. Поміж ними виднілись ще потужніші «дізельмани» і зовсім величезні машини на гусеничному ході з ведучими передніми колесами. Деякі з них тягли за собою полкову й дивізійну артилерію.

— Гадаю,— сказав командуючий артилерією генерал-майор Титов, розглядаючи колону в бусоль,— гадаю, що це один з батальйонів лейб-штандарту «Адольф Гітлер».

— А-а,— усміхнувся генерал-лейтенант Смирнов,— наші давні знайомі? — Він одірвав бінокль від очей і пильно глянув своєму артилерійському начальникові у вічі.

Вони переглянулись, ніби перемовились очима, і обоє замислились.

— Не дамо їм розгорнутись для атаки і підготувати артилерію до стрільби,— сказав командарм.— Ти, Олександр Сергійовичу, шпар у Водяне, піднімеш там в атаку все, що здатне прориватись: піхоту, артилерію, саперів, а я тут організую прорив. З двох напрямів одночасно. Зрозумів? Сигнал — червона ракета. Час — вісімнадцять нуль-нуль. Давай! Ідь оцим вибалком на моїй машині. Якщо почнуть обстрілювати, кидай її і бігом на східну околицю Водяного. Одразу ж піднімай людей в атаку. Я тут не запізнюсь. У мене й зараз все готове. Я ждати-му початку твоєї атаки. Встигнеш раніше вісімнадцятої години — давай ти ракету.

— Єсть,— сказав генерал Титов роздумливо, щось уже обмірковуючи, і кинувся до машини, покликавши ад'ютанта.

Машини з німецькою піхотою їхали неквапно — знали, що нікуди оточені війська не подінуться, раз вони вже прийшли сюди. Ген-ген за Попівку й Водяне потягли в степ, охоплюючи оборону смирновців напівкільцем кілометрів за два на схід. Так, як обклали їх зранку танками корпусу Кемпфа.

Нарешті передні машини спинились, досягши якоїсь балки на правому фланзі, і вся колона спинилася теж.

Стало тихо й тривожно. Стало враз ніби холодніше, бо сонце в цей час торкнулося горизонту й пригасло, а над степом потягло знобким і пахучим вітерцем. З машин почали зістрибувати есесівці — тепер їх стало видно незброєним оком, а в бінокль можна було розгледіти навіть петлиці й погони. Степ, протє, швидко стемнів, вся далечинь померкла враз, наче її затягнули якоюсь тканиною.

— От зараз би вдарити по них,— сказав Смирнов з жалем за тим, що втрачаються дорогоцінні хвилини.

— Вітер потяг зі сходу,— сказав ад'ютант командуючого.— Чути навіть голоси.

Смирнов прислухався. «Шнелер, шнелер! Льос, льос!» — почулося звідти, з тої сторони світу. З чужої, ворожої і незрозумілої сторони.

— Та киньте ж їм хоч для остраху парочку снарядів,— сказав командарм полковникові Рослому.

— По два снаряди на гармату лишилося, товаришу командуючий,— виправдовувався комдив,— підтримати атаку.

— Ну-ну,— сказав Смирнов, поглядаючи на годинник.

— Ракета, товаришу командуючий! — крикнув ад'ютант, підносячи й свою ракетницю над головою.

— Давай! — сказав Смирнов і оглянувся.— За мною! — дзвінко й молодо крикнув він, підхоплений гарячою й незабutoю з юності хвилею рішучості й завзяття, і стрибнув на бруствер, вихопивши пістолет.

— Ура! — крикнув ніби над самим вухом полковник Рослий майже не своїм голосом, хоч Смирнов і взяв же по чомусь, що кричить саме він, і закричав теж, на бігу підхоплюючи гвинтівку якогось бійця, що вхопився за груди і став косо падати, забираючи вліво та вліво, ніби хотів упасти саме йому під ноги.

Лівою рукою перехопивши гвинтівку, командарм швидко і вправно засунув до цупкої й слизької кобури пістолет, подумавши: «Пригодиться», і перехопив гвинтівку правою рукою за ще теплу шийку приклада. «Бач, як нагрів,— подумалось механічно.— Видно, хвилювався хлопець!» З гвинтівкою напереваги бігти було важче, і чимдалі гвинтівка важчала, командарм відірвав погляд від крайніх хат Попівки, куди біг з усіма, і глянув на гвинтівку, чому вона така важка? Це була СВТ — новісінька, лисчуча, з широким і сяйливим, мов дзеркало, багнетом. «Гарний був боєць»,— з жалем подумав командуючий і з такою гвинтівкою відчув себе певніше.

☼ За крайніми хатами Попівки відкрився широкий, вже сутеніючий простір, що брався в далечині синюватим підбоєм, його легко й свіжо було вдихати, і генерал-лейтенант Смирнов летів у той простір пружно й радісно: крики «ура!» звучали навколо нього, як музика. Радісно було від того, що це був рух, була відчайдушна атака, рішучість і переможний навал, а ще було відчуття молодості, бо ж вів усіх за собою, подаючи приклад і заохочуючи.

— Ур-р-р-ра-а-а! — кричав він, помітивши попереду якісь вогненні зблиски, значення яких не міг одразу збагнути.

А коли збагнув, що це есесівці зустрічають вогнем кулеметів та автоматів, було пізно: гвинтівка раптом полегшала-полегшала! Наче аж вгору шугнула. І тіло стало легке, і голова... Голова, хоч і легка, почала чомусь самовільно хилитися вниз і вліво, а за нею вліво почало збочуватися незвично легке і майже чуже, неслухняне тіло: йому треба було бігти просто на ті автоматні черги і спалахи від них, а тіло хилилось і забиравало все вліво та вліво, і він нічого не міг зробити з собою — косо й підрублено падав, виставивши ліву руку з гвинтівкою наперед, і впав ницьма в прижухлу осінню траву, відчувши неземну, блаженну полегкість від того, що впав на землю і злився з нею навіки, втративши враз всі обов'язки й сумніви і останньою думкою чи тільки проблиском згаючого й відлітаючого спогаду було ясне й коротке, мов спалах, усвідомлення єдності з рідною землею. «Ми тебе не віддали», — прошепотіли губи, механічно висловивши те, що найбільше хвилювало його всі дні і ночі безперервних боїв, трудів і подвигів.

Картуз з генеральським позументом над козирком при падінні злетів з голови й відкотився, а над рано посивілою головою генерал-лейтенанта Смирнова, торкаючись то його трохи запалої скроні, то палахкотючої петлиці з трьома великими золотистими зірками, хитався й хитався під свіжим вітерцем пучечок сріблястої ковили, немов китиця бойового прапора його армії, в яку він ніколи вже не повернеться...

Генерал-лейтенанта Смирнова знайшли розвідники лейб-штандарту «Адольф Гітлер» на світанку, коли обходили поле бою, дострілюючи поранених командирів і політпрацівників, і доповіли по начальству аж до самого

Зеппа Дітріха включно. Той негайно ж подзвонив Манштейнові: от, мовляв, лейб-штандарт фюрера вбив російського генерал-лейтенанта, командуючого армією. А це ж не так часто буває! Манштейн сказав, що зараз же виїздить на місце і хоче сам подивитись на командуючого 18-ї радянської армії, котрий так мужньо бився проти його військ, і, захопивши Зальмута, в'їхав у Попівку з першими променями сонця.

Зепп Дітріх чекав на околиці з групою розвідників, які повели їх через поле бою, всіяне ще не прибраними трупами. Всі лежали головами в один бік, бо вбиті були під час навальної атаки, як правило, наповал, тому можна було подумати й легко було припустити, що лежать вони, затаївшись, очікуючи команди, щоб продовжити атаку. Генерал-лейтенант Смирнов лежав у центрі поля бою, в передній шерензі полеглих, бо саме тут сектор обстрілу скінчився, обмежений довгою скиртою минулорічної соломи, за якою починався яр, що потім переходив у пологу балку. Хто добіг сюди, той уже вийшов з оточення: сюди не діставали ні кулеметні, ні автоматні черги, і багато наших бійців та командирів прорвалися через порядки лейб-штандарту, що не встиг розгорнутися як слід для відбиття атаки, і вийшли з оточення, скориставшись темрявою осінньої ночі, але більшість все-таки полягла під кулями, запалені своїм командармом, віддавши перевагу героїчній смерті перед ганебним фашистським полонем.

Все це прочитав без труднощів і ускладнень досвідчений убивця Манштейн, оглянувши поле бою, залите вранішнім сонцем, і сторопів: такої єдності, такої згуртованості й однастайності перед лицем видимої смерті він не зустрічав ні на полях бою першої світової війни, ні в Польщі, ні у Франції, і це йому сказало дуже багато. Найперше це сказало йому про те, що бої чимдалі будуть жорстокіші, що такі командири, генерали й солдати, сповнені сміливості, рішучості й відданості, не здадуться на милість переможця, битимуться за свою землю до загибелі і бліцкригом таких не візьмеш. Він вдивлявся в юні обличчя, багато з яких і в смерті були натхненні, як і під час атаки, на рішучі й стрімкі пози полеглих і мимоволі проймався до цих солдатів заздристю: він не знав, чи здатні його солдати в подібній ситуації виявити таку однастайну рішучість і силу волі? Не знав, а значить — сумнівався.

Над генерал-лейтенантом Смирновим він стояв довго. Чисте чоло... Спокійний вираз обличчя, зверненого вбік, ніби генерал спав, припавши шокою до шорсткої побляклої трави... На руці міцно припнутий ремінним широким браслетом великий золотий годинник, і далеkozорий Манштейн помітив, як по білому циферблату пульсує довга й тоненька секундна стрілка, одбиваючи час для живих, наче її господар ще не вмирав або не міг умерти. Викинута вперед ліва рука і в смерті стискала гвинтівку.

— Зальмуте,— тихо покликав генерал-полковник Манштейн свого підлеглого,— ви бачите, Зальмуте?..

Полуторка з архівами та армійськими документами, емка полкового комісара Стрепетова й мотоцикл лейтенанта Сіраша, проминувши Попівку, викотилися в степ і попрямували на схід, чуючи за спиною клекіт бою, глуху артилерійську канонаду. Гірко і прикро було слухати все те, а ще гірше думати про долю своїх товаришів, що лишилися там віч-на-віч з жорстоким ворогом...

На Комиш-Зорю дорога була блокована летючими мотоциклетними загонами мотокорпусу Кемпфа — їх кілька разів обстріляли автоматним і навіть кулеметним вогнем, але гнатися не зважились, почувши потужні черги спареного кулемета, і вони змушені були повернути на Маріуполь. Досягши річки Берди, не змогли з ходу переправитись і почали шукати броду, спускаючись правим берегом униз по течії від заповідника Кам'яні Могили до Стародубівки.

— Тут будемо переправлятися,— сказав полковий комісар, коли вони зупинилися перед зірваним вутленьким мостом, щоб заправити машини й мотоцикла та спокійно оцінити обстановку.

— Ось подивіться, який тут вигин робить ця маленька Берда,— показав Стрепетов лейтенантові Сірашу на карті.

— Авжеж,— сказав Андрій,— найближчий виселок Карла Маркса на її течії знаходиться у нас в тилу, майже на заході...

— І там напевне німці з бокової похідної застави. Будемо шукати броду тут.

Доки вибирали найзручніший під'їзд до річки й прощували брід, настала темна осіння ніч. Вітер усе дужчав і на малій річці піднімав чималі хвилі, стало пусто й тривожно в степу, наче тут ніколи ніхто й не жив,

і люди були давно-давно. Під береговим урвищем блимнув неподалік вогник, і Андрій з двома бійцями, взявши автомати, рушив туди. Незабаром їх зупинили окриком: «Стій! Хто йде?» — і вони зраділи, що це були свої, а не німці, й незабаром опинились серед чималої групи червоноармійців та командирів, що прорвалися під Попівкою і навпростець устигли вийти аж сюди раніше від них. Настрій тут у всіх був гнітючий — ніхто навіть не поцікавився особою Сіраша та його бійців і лише згодом, прикуривши від Андрієвої цигарки, якийсь майор сказав:

— При прориві загинув командарм...

— Генерал-лейтенанта Смирнова убито? — стрепенувся Сіраш.

— Тс-с-с,— зупинив його майор і, затягнувшись кілька разів, уточнив: — На моїх очах. Майже поруч бігли в атаку. Сам її очолив...

— Акимов,— наказав лейтенант Сіраш своєму бійцеві.— Бігом за полковим комісаром.

— Єсть,— козирнув у темряві боець і за кілька хвилин повернувся з Стрепетовим, все йому розповівши й повідомивши про загибель Смирнова, бо комісар був помітно схвильований: важко й хапливо дихав і лейтенанта Сіраша мовби ненароком міцно взяв за лікоть і боляче стиснув.

— Що за люди? — спитав, увімкнувши ліхтарик, полковий комісар.

Йому ніхто не відповів, та він і сам усе зрозумів, побачивши неголені стомлені обличчя, запалені від безсоння очі, вишнево-емалевий полиск кубиків і шпал у петлицях.

— Гаси к такій матері! — лайнувся з-під стіни немолодий сивий полковник, важко підвівши з колін перев'язану закривавленим бинтом голову — давно, мабуть, сидів під стіною, зігнувшись у три погібелі.

— Чому причаїлись? — твердо спитав полковий комісар.— Чому не прориваєтесь далі на схід?

— На тому березі німці,— почувся той самий різкий голос полковника.— З настанням темряви вогонь припинили.

— В Стародубівці? — здивувався Стрепетов.

— В Стародубівці й нижче,— відповів майор, що й досі шмально тягнув цигарку, прикурено у лейтенанта Сіраша.

Комісар осмикнув гімнастерку, підтягнувся, ставши струнко.

— Слухай мою команду! — твердо, хоча й не гучно, сказав він, і всі заворушились, зрушили з місць і ніби насунулися ближче на комісара.— Від заповідника Кам'яні Могили до Стародубівки лівий берег вільний — ми щойно проїхали понад Бердою і не зустріли жодного німця. Обійдемо Стародубівку з півночі, переправимося через Берду й рушимо на Маріуполь, який обороняє сусідня Дев'ята армія. Виходь строїтися!

— Тут є поранені!

— Поранених заберемо на полуторку. Ви, полковнику, сядете до мене в емку.

Той важко підвівся й підійшов до Стрепетова, похитуючись.

— Третій день нічого не їли,— сказав він тихо.— Може, знайдеться чим нагодувати людей?

— Лейтенант Сіраш,— наказав полковий комісар, знаючи, що Андрій ні на крок від нього.— Роздасте продовольство, як тільки форсуємо річку. За мною, кроком руш! — Стрепетов повів підбадьорених людей в густій темряві берегом річки вгору по її течії.

За Стародубівкою позаду злетіла перша ракета і, майже впавши в Берду, погасла, кинувши в небо тріпотливий, неспокійний відблиск.

— Дотримувати тиші,— наказав Стрепетов, обернувшись.— Погасити цигарки! Ширше крок!

Кілометрів за п'ять від Стародубівки зупинились і почали шукати броду. Вода була крижана — жовтень є жовтень, цокотіли зубами, вже й вийшовши з річки. Проте брід знайшли, і полуторка з пораненими переправилась першою. За нею майже винесли на руках комісарову емку з пораненим полковником за рулем і мотоцикл лейтенанта Сіраша.

Тут же бійцям і командирам було роздано все продовольство, в основному хліб, консерви й цукор, припасені на дорогу.

— Тепер, товариші, все залежить від того, чи зуміємо ми дійти затемна до Маріуполя,— сказав полковий комісар Стрепетов.— Ваше завдання, товаришу майор,— звернувся він до старшого тут за званням,— форсованим маршем вивести людей на Першотравневе під покровом ночі. Це кілометрів тридцять звідси. Там до Маріуполя рукою подати — лінія оборони напевне там і проходить. Ми ж вас прикриватимемо трьома кулеметами протягом усього маршу.

Полуторку із спареним кулеметом Стрепетов вислав уперед на дорогу Осипенко — Маріуполь під Комишувате, лейтенантові Сірашу наказав замаскуватися в лісосмузі, щоб прикрити колону від Стародубівки, а сам рушив з колоною.

Зніметесь через кілька годин і наздоженете нас,— сказав він.

Проте вже за годину почулася стрілянина в тій стороні, куди пішла колона, і Андрій помчав на виручку, потерпаючи за комісара.

— Жени! — гукав він водієві, не випускаючи з рук кулеметного приклада, і обличчя німіло від тугого крижаного повітря, що вичавлювало з очей сльози, а далі по щаках почало сікти мовби піском, і Андрій зрозумів, що це перший сніг осені сорок першого.

Його зупинили пострілом, але він не дуже й звернув увагу на той постріл і на крик, сам ураз ніби задерев'янів і заревів:

— Ти що, своїх не бачиш, — хоч у густому мороці, заштрихованому снігом, годі було щось побачити, а проїхавши трохи вперед і побачивши емку в кюветі, запитав не знати кого: — Де полковий комісар?

— Комісара поранено, — спокійно відповів йому полковник, біліючи у вікні з опущеним склом своєю перебинтованою головою. — Першим ішов і на сторожовий пост напоровся. Обох фашистів поклав, а сам... Тут він, — кивнув головою на задне сидіння, — весь час кличе тебе.

Сіраш вилетів з коляски, рвонув дверцята й опинився в головах комісара, що важко й швидко дихав і ніяк не реагував ні на його голос, ні на різкий звук відчинених дверцят.

— Лейтенант Сіраш прибув, товаришу полковий комісар, — все ще гучніше, ніж треба, доповів він.

— Зайди звідси, я тебе не бачу, — сказав Стрепетов, не міняючи пози, — і дверцята закрій, а то в голову студить.

Оббігаючи машину, щоб опинитись у комісара в ногах, Андрій помітив, що сніг пішов густіший, а вітер подужчав. «Хуга зривається», — механічно подумав він з якоюсь полегкістю.

— Я слухаю вас, — нахилився він над Стрепетовим.

— Забирай полуторку і жми на Маріуполь...

— Дорога тут вільна — ми з'єднались з ар'єргардами Шепетова, — сказав полковник.

Сніги впали тієї осені незвично ранні, і зима прикотила в степ уже в жовтні — глухо і тихо стало кругом, ніби назавжди, і всі біди й тривоги, що влітку здавались хоч і тяжкими, але далекими, якимось одразу поближчали, мовби підійшли впритул і заглянули в душі чи в очі, постали перед удовами в повний зріст своєї невідворотності, а перед матерями — неповерненості. Страшна була вона, перша окупаційна зима, в степових селах, як і скрізь по нашій землі. Розפורшені літніми клопотами і трудами сім'ї, позбивавшись в теплі хати з першими снігами й морозами, враз відчули гостро й пекуче, кого тепер не вистачало, хто ще міг прийти з далеких фронтів, а хто вже не повернеться ніколи. Тужно, просторо й холодно стало в колись затишній і завжди теплій сірашівській хаті, і тітка Ялина плакала з ранку й до вечора, згадуючи синів та Радянську владу, що тепер, втрачена, стала в сто крат милішою, ріднішою і, подаленівши через ворога-супостата, осиротила всіх більше, ніж загиблі сини й чоловіки.

Дядькові Сірашу взимку мороки прибавилось: висилати людей на розчистку доріг десь аж під Миколаїв, валити ліс понад залізницею, починаючи за Долинською, щоб партизани, мовляв, не могли чинити напади на ешелони. Дмитро Іванович сердився й кричав, що людей у нього нема, лаявся з новим ортскомендантом — таким же високим, так само похмурим, носатим, з так само випнутим наперед підборіддям, як у фон Плютца, а насправді став таким дійовим та завзятим, ніби аж помолодшав: їздити разом з людьми доводилося далеко, зв'язки його розширювались, можливості діяти зростали, а цим тепер Сіраш тільки й жив.

Йому вдалося батальйонного комісара Вахтадзе, все ще кволого, з незагоєною раною на грудях, переправити до партизанів у район Знам'янки, і це його найбільше тішило: врятований батальйонний комісар був для Дмитра Івановича його гордістю і найбільшим клопотом. Запасшись найнадійнішими «аусвайсами» й «пасіршайтми», добутими в районного коменданта, Дмитро Іванович разом з жителями Степівки, вигнаними на розчистку залізниці від снігу, привіз у район Знам'янки тепло одягнутого й добре перев'язаного Вахтадзе, а також лейтенанта Дзусова, який, хоч і не бачив на ліве око, пов'язку з голови вже зняв і весь час був поблизу Вахтадзе як тілохранитель, маючи за пазухою заряджений ТТ

з патроном у патроннику, аж доки не прибули на місце.

Вахтадзе передали лісникові в сторожці, неподалік від залізниці. І, вже коли його посадили в партизанські сани, Дмитро Іванович дістав із-за пазухи й подав йому випрану, випрасувану, дбайливо складену гімнастерку з прикріпленим до неї орденем, з підшитим вузюсінькою, мов бритва, смужечкою підкомірчиком.

— Документи в лівій нагрудній кишені,— сказав Сіраш розчуленому Вахтадзе, що обома руками притискав до грудей гімнастерку, як найбільшу дорогоцінність і от-от мав розплакатись.— Я нею один тільки раз скористався — ви вже звиняйте...

— Нагніться,— попросив той, не зводячи з Дмитра Івановича сяючих очей, повних вдячності, ніжності і ще чогось дитинного: так на Дмитра Івановича дивилися тільки його мовчазні й скромні сини, коли він їх, малих, підсаджував на підводу, щоб їхати на баштан.

Сіраш нагнувся й підставив Вахтадзе щоку, і той, не випускаючи з рук гімнастерку, поцілував його раз і вдруге. Дзусов, потиснувши комісарові руку, одвернувся й швидко відійшов.

Бородатий партизан став розвертати коней, а Вахтадзе, благально дивлячись на Дмитра Івановича, кликав його з собою.

— Ні,— хитав головою, сміючись Сіраш.— Я встроївся при німцях так гарно, що без мене там нашим не обійтись. Щасливо вилікуватися і стати пошвидше в стрій,— сказав він услід саням, що віддалялися й незабаром зeszли поміж деревами: завернули в просіку і — наче й не було.

— От що таке ліс! — заздрісно сказав одвічний степовик Сіраш спохмурнілому Дзусову.— Пішли б і ви, лейтенанте, до партизанів — миле діло партизанити в лісі, не те що в нашій степу.

— Я через вас залишився,— буденно сказав Дзусов.

— Вважаєш себе моїм боржником за те, що в соняшниках тебе знайшов і врятував? То це даремно: однаково, що сина свого рятував,— яка ж тут моя заслуга? Скоріше мені поталанило, ніж тобі. В старості врятувати молодого командира Червоної Армії — та це як нагорода!

— Я через вас залишився,— знову сказав Дзусов, ніби й не чув Сіраша.— Треба мені тайну одну вам розкрити, а ніяк не наважуся...

— Про синів щось?

— Про Сергія, Романа...

— Ніякої тайни вже немає: я від командування повідомлення отримав перед самісіньким приходом фашистів. І про Сергія. І про Романа, і про Петра.

— Про Петра? — Дзусов вражено глянув на Сіраша збоку, одвернувся.

— Авжеж. Про Петра ще в сороковому, бо він на фінській загинув. Це я вже й не те кажу. Ще й про Василя прийшла похоронка з-під Одеси, та кажуть, що знайшли його, відкопали й у Севастополь пораненого відправили. Парняга один наш степівський служив з ним, та в полон попав, додому прибився, то й розказував. Вроді б то сам і знайшов.

— А в мене вони обоє на очах,— видавив Дзусов.— В один день. Роман і Серьога.

— В один день, кажете? — зупинився Сіраш.— Он як судилося: в один день обом загинути.

— Давно збирався вам сказати, та язик не повертався. Ну, ніяк не міг наважитися. Таке горе принести вам за те, що врятували нас...

— Я це горе сам пережив. У картузі своє горе ношу, щоб Ялина не знала. Бо вона мати, не витримає.

Дзусов знову поглянув на Сіраша збоку і нічого не сказав. Йшли якийсь час мовчки засніженим лісом і тепер вже нічого не помічали.

— Що ж їх,— зупинився Сіраш, пильно дивлячись Дзусову в вічі.— Одним, мати, снарядом накрило?

— Ні,— мовив Дзусов.— Потім я все розкажу про них. А зараз хочу про себе... Ось перед вами ваш син, так і знайте! — Він швидко пішов уперед, не оглядаючись.

А в Степівці єдиним укриттям і сховищем лишалися підземелля на розвалищах Шартівського хутора. З настанням снігопадів і морозів знову захворіла на ангіну Ірина Беркова, і її довелося перевозити назад до баби Липки. В тих підземних ходах і підвалах залишались тепер лейтенант Дзусов, петеєрівець Гасан, якого теж чудом врятували якісь люди з другого, Михайлівського хутора, і ще кілька полонених, що жили досі по стайнях і порожніх коморах колгоспу імені Будьонного, а з часу нападу й убивства ортскоменданта фон Плютца перейшли на нелегальне становище, бо всіх полонених після того випадку вилловлювала зондеркоманда бравого фельдфебеля, а після неї — поліція добренського блокпоста на чолі з проклятим фольксдойчем Ільком Рудим, якого

прозвали в наших краях Рудим Еріком, або Нагаєм із сириці. Темний, майже зовсім неграмотний, він лютував, як звір, доки його не зустріли в степу й не поклали біля залізничного найглухішого переїзду хлопці Дзусова.

Дзусов був зарахований командиром диверсійної групи Миколаївського підпільного центру, одержував завдання через Івана Якимовича, що працював у Баштанці конюхом в одному з господарств і вже кілька разів приходив ночами в Степівку, щоб познайомитись особисто з Дмитром Івановичем Сірашем і передати Дзусову нові завдання, про які навіть Сіраш і Марія Федорівна не повинні були знати. Всі операції Дзусов із своєю групою проводив десь далеко — може, в іншому районі, а може, й в іншій області, і тому тут було тихо й спокійно, бо вбивство фон Плютца з легкої і вмілої руки Дмитра Івановича Сіраша було віднесено німецькою адміністрацією на рахунок бродячої групи військоволоненних, яка, очевидно, зуміла переправитись через лінію фронту, бо сліди її завіялись і пропали.

— Головне,— говорив Дмитрові Івановичу керівник баштанського підпілля Іван Якимович,— зберегти Степівку поза всякою підозрою. Одне, що тут у нас виникла прекрасна явка-сховище, а друге, щоб ви лишалися на посаді лояльного й довіреного старости, користуючись не лише довірою, але й давньою, можна сказати, юнацькою прихильністю районного коменданта. Такого випадку під білим світом не знайдеш. Це просто подарунок долі, як сказав керівник Миколаївського центру. Він просив зберегти ваше алібі, бо становище ваше дорожче за всяку акцію. Вам зрозуміло?

— Та зрозуміло,— відповів невдоволено Сіраш.— Інші будуть нищити фашистів, а я буду з ними водитися, коньяк з кофе питиму...

— Хай вам буде гірше,— пожартував Дзусов, за звичкою потираючи поранене тім'я, над яким не росло волосся, а красувався довгий, бугристий, червоний шрам від німецького осколка. Пожартував, та вже й пожалів.

— У кого з вас трьох синів убили фашисти? — спитав Сіраш погрозово і сам же й відповів: — Ні в кого! От і не рівняйтеся до мене!

— Ви повинні зрозуміти,— заспокоював Дмитра Івановича спантеличений його недоречним вибухом Іван Якимович.

— Я й так розумію,— перебив його розпалений Сі-

раш.— І терплю! І буду терпіти,— трохи м'якше й спокійніше сказав він.— Але якщо цього бандита, що розстрілював робітників Німеччини під час революції і брав участь в убивстві вождів німецького пролетаріату Карла Лібкнехта і Розі Люксембург, якщо його не вб'єте ви...

— Не вб'ємо поки що,— сказав Іван Якимович,— бо нам вигідно, щоб районним комендантом залишався він, а не хтось інший. Адже це він врятував вас від доносів Шешка. А як інший прийде? Майте на увазі: одиночний терор нас цікавить якнайменше. Бо, як кажуть, хрін рідьки не солодший.

— У вас можуть бути які завгодно розрахунки, але я прошу, щоб знищення Шарта, коли воно стане на часі, було доручено мені. І ще одно: як тільки він спробує відновити свою латифундію, що не виключається, хоч він і говорив не раз про те, що займеться цим лише по закінченні війни, так от, як тільки він спробує відбудувати свій хутір, він неодмінно почне з підземелля. Тут він і поховав когось тоді, як відстрілювався у вісімнадцятому від банди, міг тут заховати дорогоцінності, і, нарешті, з підземель починаються фундаменти. То, якщо він за це надумає взятися, наше сховище буде викрито й перестане існувати. Тоді я його вб'ю. Тут ні ви, ні Миколаївський центр мене не зупинить.

— Буде видно,— сказав Іван Якимович.— А поки що все тут тримати в найсуворішій таємниці і діяти найобережніше. Як тільки можна!

Діяли й справді обережно: хлопці Дзусова частенько виходили ночами на залізницю в найбезлюдніших перегонах і, не маючи вибухівки, розкручували рейки на стиках, виважували на розрив костилі з ішпал, і кілька військових ешелонів зійшло з полотна й спалахнуло. Тоді німецьке командування під Новий рік змушене було виставляти по всій залізниці, навіть у відкритім степу, патрулі й нічну охорону, і дзусівці притихли на якийсь час. А то під заметіль увірвалися темної ночі в сірашівське подвір'я заліплені снігом сани, якісь волохаті й надто великі від довгих кожухів люди випрягли загнаних коней, кинули під скиртою, а Сірашевих-старостиних, викоханих та вигуляних,— раз-два — перепрягли, Дмитра Івановича, що вискочив з хати, за руки вхопили, в ясла головою перекинули, руки за спиною налігачем скрутили, ще й по морді дали:

— Кричи, — кажуть, — подужче, не лілуйся! Та знай наших!

— Я вам покажу! — кричав обурений до глибини душі Сіраш, борсався й рвався з усіх сил, але з ясел вибратися не міг.

Чув, як швидко вони перепрягають, як попадали в сани, як пустили коней просто через город, на став і повз греблю помчали в степ — це вже Дмитро Іванович побачив, коли тітка Ялина вискочила з хати і допомогла підвестися з ясел. Хотіла й кров з розбитого обличчя витерти, але Сіраш рвонувся, махнув молодецьки головою:

— Ти що, дурна, — шепнув він їй. Здається, втекли, — виглянув він зі стайні на лід. — А воно ж світа білого не видно.

— Так це наші? — зраділа тітка Ялина.

— А то ж чиї, — з гордістю сказав Дмитро Іванович, забираючись назад у ясла. — Кричи подужче, щоб сусіди збіглися та на власні очі побачили, як мене партизани скрутили, як побили-понівечили німецького старосту-холоуя і коней у нього забрали!

На тітчині крики прибіг, як завжди, першим Сенька Сорокопуд, метушився й потирав руки, підморгував Дмитру Івановичу й показував язика, але розв'язувати теж не поспішав, аж доки й Стешко не прибіг та не почав ахкати та охкати: «Це ж так само кого хочеш можуть пограбувати партизани-супостати! В кого завгодно коней заберуть, а то й уб'ють ні за цапову душу! То треба б якусь поліцію і в Степівці, як у людей, організувати Та й самим озброїтися!» А тим часом у двір влетіли пара саней, набитих поліцаями, зчинили лемент, почали розпитувати побитого і все ще скрученого Сіраша, як виглядали ті нападники.

— Тобі б дали отак по зубах, як мені, тоді б я спитав тебе про їхні портрети та особливі прикмети, — сказав Сіраш старшому мордатову поліцаєві. — Та й так нічого не розбереш, бо поночі вже було.

— А ми за ними від Нового Бугу з самого сніданку женемось, — сказав довірливо поліцай, — та ніяк не надзоженемо: це вони вже вдруге коней перепрягають. А наші вже ледве на ногах стоять.

— Куди вам тепер уже й рипатись! — сердито сказав Стешко. — Сірашевіми кіньми вони і в Херсон домчать одним духом, а то й у Каховку доскачуть, бо що ж там їхати тими гринджолами, коли вони як пір'їнка.

* — А скільки ж їх хоч було? — допитувався інший поліцай.

— А скільки ж,— розминав розв'язані руки Сіраш і без потреби дув на них, наче вони в нього зовсім задубіли.— Так що четверо, здається, й було. Авжеж, четверо. Ялино,— оглядався він на дружину,— ти, той, не примітила?

— Та я, як твій крик почула та куфайку накинута, то вже їхній і слід простиг, як я до стайні добігла.

— Що ж нам робити? — роздумливо сказав старший поліцай, витираючи мокре від снігу, широке й сите обличчя.— Коли вони, приблизно, перепрягли й поїхали з двору?

— Та, думаю, хвилин сорок буде,— сказав, помовчавши, Сіраш.

— Та більше! — махнув на нього Сенька Сорокопуд.— Я вже, щитай, годину тут з вами вожуся...

— Куди вам уже рипатись, хлопці, в таку глупу ніч та ще при такому бурані,— сказав старий Шешко.— Нікого ви вже не доженете. Та й як же їх догнати, коли у них свіжі коні, яких у всьому районі немає, а ваші вже он з тіла спали, здухвини позападали,— помацав він вправно й завчено кінські боки, заліплені снігом.— Їх уже відгодовувати треба цілий тиждень, щоб вони тіла та сили набралися. У тих бандитів одна дорога, а у вас тисячі. В якому напрямку за ними гнатися? Ви на Херсон вдаритесь, а вони, може, круг села обкрутяться і назад подадуться, на Новий Буг чи на Бобринець.

— Та воно таке,— мовив мордатий поліцай.— І коней прямо зарізали такими снігами, й самі намерзлися, як собаки, й зголодніли, як вовки. Нічого й думати їх наздогнати. Га, хлопці?

— А то ж як,— буркнув один з поліцаїв, розминаючи ноги.

— Буде нам від коменданта,— сказав другий.

— Якщо він такий розумний, твій комендант,— огризнувся мордатий,— то нехай сам і женеться отакою погодою! — Він повів коней у затишок під скирту і раптом, несподівано, мабуть, і для самого себе, заспівав: /

Ты помнишь наши встречи
И вечер голубо-о-й...

І чимсь сумним і забутим повіяло від того правильного співу, на який, здавалося, поліцай навіть права не

мав, але ж співав, та ще так сумовито й красиво, аж у серці щось там одізналося, знайоме й миле, бо цю пісню співала до війни вся молодь, що наїздила в Степівку з Миколаєва. А сніг летів усе густіший, і вітер завивав і бився над селом і над степом все дужче.

— Може, знайдеться що-небудь перекусити? — спитав мордатий співун Дмитра Івановича.— Бо, їй-право, аж душа болить — так їсти хочеться. З самого ранку рісочки в роті не мали...

— Слава богу,— сказав Сіраш,— попоїсти знайдеться. Та хотілося б глянути, яких вони здохляк мені покинули, ті бузувіри. Посвіти, Семене,— попросив Сіраш, заходячи в стайню, куди вже тітка Ялина завела залишених партизанами коней.

Сорокопуд засвітив сірника, склавши долоні човником, спрямував світло на коней і сам же перший і крикнув:

— Та це ж наші коні, Дмитре Івановичу! Ті, що ви комендантові районному подарували влітку!

— Знають, гаспиди, в кого міняти,— сказав старий Стешко.— Ушли бандюги: як не в старости, то в районного коменданта!

— Комендантові — комендантове,— похмуро підсумував Сіраш.— А я залишаюся при розбитому кориті.

— Моли бога, що голова ціла лишилася,— сказав Стешко.— А то, як мого Опанаса, взяли б із собою і наче крізь землю провалилися.

— І то правда,— погодився Сіраш, дивуючись підступності й дворушництву старого Стешка, наче це й не він доносив на нього районному комендантові й фельдфебелю із зондеркоманди.

«Пора і з ним кінчати»,— подумав Дмитро Іванович, ведучи в хату непрошених гостей.

В Маріуполі лейтенант Сіраш розшукав полковника Шепетова, дивізія якого займала тут оборону, і спитав, де медсанбат, щоб здати пораненого полковника і комісара Стрепетова.

— Який там медсанбат? — здвигнув плечима полковник Шепетов і вибіг, щоб привітатися з полковим комісаром.

— Де Колпакчі з штабом? — нетерпляче спитав його Стрепетов, ледве відповівши на привітання.— Де політвідділ армії?

— Вам треба їхати на Ростов,— стишеним голосом сказав Шепетов.— Там усіх знайдете. Нам теж наказано відходити на Ростов.

— Скільки ж ви тут протримаєтесь? — спитав полковий комісар.

— Доїхати встигнете,— сказав Шепетов, опустивши очі, і навіть поранений Стрепетов помітив, який він стомлений і які чорні провалля виникли навколо очей молодого командира дивізії під постійних тривог і недосяпання.— Тут усього двісті п'ятдесят кілометрів.

— Доїдемо? — слабо всміхнувшись, спитав комісар лейтенанта Сіраша.

— За мною затримки не буде, аби тільки ви...

— Витримаю, лейтенанте,— сказав Стрепетов, важко дихаючи, і руки Шепетову не подав, попросився з ним довгим зажуреним поглядом.

Поранення було тяжке, і навіть могутній організм Стрепетова не витримав злигоднів дороги: коли до Ростова залишалося з півсотні кілометрів, полковий комісар знепритомнів. Він увесь палав, але ні стогону, ні скарги Андрій не чув за всю дорогу. А їхали вони вже третю добу запрудженими, хоча й пробитими в снігах грейдерами.

На останній розвилці перед Ростовом двічина-регулювальниця з контрольно-пропускного пункту порадила лейтенантові Сірашу везти своїх поранених в об'їзд міста на Аксай.

— Там усі медсанбати й армійські госпіталі,— сказала вона.

— А штаб Вісімнадцятої? — спитав Сіраш з надією.

— Штаб, може, й у Ростові,— розсердилась вона.— Але ж вам потрібен госпіталь!

— Штаб — теж,— сказав лейтенант настійливо.

— Розшукаєте потім,— насупила біляві брови сувора регулювальниця,— а зараз рятуйте людей, та швидше! Тут кілометрів дванадцять в об'їзд, бо місто забите військами й технікою, та й барикади вже на деяких вулицях... До чого ж ці мужики нерозторопні,— сказала сама до себе, коли лейтенант вскочив у машину і поїхав від розвилки ліворуч, бо була ж, як усяка наша жінка, милосердною і жаліла поранених.

Армійський госпіталь розташувався над береговим урвищем при злитті Аксаї з Доном. Як тільки емка в'їхала у двір, до неї одразу ж вискочили санітари з ношами, спритно й швидко витягли непритомного полкового комі-

сара з машини, а полковника повела під руку тендітна й молода сестра. Лейтенант Сіраш, вимкнувши мотор, кинувся вслід за Стреповим, але йому заступила дорогу та ж сама тендітна сестричка, схожа на школярку.

— В передопераційний pokій вхід стороннім заборонено,— суворо сказала вона.— Ви занесете інфекцію.

— Хто тут? — виглянув сивовусий стомлений хірург.— Що трапилось?

— Та це ж я,— сказав лейтенант Сіраш.— Привіз полкового комісара Стрепетова, а мене не пускають.

— Сюди справді не можна,— сказав хірург.

— Я мушу зайти, бо буде пізно,— рішуче сказав лейтенант Сіраш, зазираючи через плече хірурга в передопераційний pokій, де над Стрепетовим чаклували санітари й до них щойно приєдналась тендітна сестра з великими блискучими ножицями.— Та не ріжте ж ви! — скрикнув лейтенант Сіраш, рвонувсь повз хірурга до свого комісара і, вхопивши санітара за плече, відкинув геть.

— Це що за самоуправство! — розсердився старий вусань, рішуче наступаючи на Сіраша.— Ви поранені? Чи контужені?

— Товаришу хірург,— змолвився лейтенант Сіраш.— Я сам перев'язував його. Дозвольте зняти бинти. Під бинтами в нього...

— Що в нього під бинтами? — грізно насунувся на Андрія розгніваний хірург.

— Самі побачите.— Андрій підхопив полкового комісара під плечі, посадовив його, закотив гімнастерку.— Ріжте тільки бинти,— попросив він, і коли санітари розрізали бинти й зняли з комісарових грудей кілька індивідуальних пакетів, якими були перев'язані стріляні рани, Андрій спритно й завчено розв'язав шнур і закотив в один і в другий бік зі спини закипілий в крові, цупкий, мов запечений корж, грубий згорток.— Обережно,— сказав лейтенант.— Тепер би його відмочити від ран на грудях.

Вкладений на спину, Стрепетов застогнав і розплющив очі. Тривожно оглянув усіх, хто схилився над ним, і зупинив погляд на лейтенантові Сірашу, мовби заспокоївсь на мить, а хірургові навіть здалося що тільк вдоволення промайнула на його зсудомленому від болю обличчі.

Він сам узявся обома руками за відгорнуті краї цупкого й спеченого в крові матеріалу і нагнувся до самого обличчя Стрепетова.

— Зараз вам буде боляче, ви чуєте мене?

Тільки зчорнілі губи на мить здригнулися, наче комісар хотів щось сказати, тільки брови сіпнулися у нього, коли досвідчений хірург шарпнув закипільй кров'ю оксамит і відкинув його, навіть не глянувши, бо вже вхопив у обидві долоні чубату комісарову голову, подув йому в ніздрі, підняв повіки, щоб пересвідчитися, чи той живий, а сестра тим часом наклала на дві малесенькі ранки від автоматної черги нові тампони, що тут же закров'янилися.

— Нічого,— прошепотів комісар,— тепер вже нічого...

Він знову розплющив очі і пошукав поглядом лейтенанта Сіраша.

— Ось я,— гукнув йому Андрій, і Стрепетов заплющив очі. В промені призахідного сонця, що впав з вікна, в кутику ока Андрій помітив сльозу. З болю чи з вдовлення, що потрапив нарешті до своїх.

— Передайте генералові... — прошепотів Стрепетов.

Ніхто, крім Андрія, не зрозумів, що саме передати.

— Генералові Колпакчі я подзвоню сам,— сказав сивий хірург, але Стрепетов ніяк не реагував на його слова, а лейтенант Сіраш забрав свій кривавий згорток і швидко вийшов, бо не міг дивитися, як полкового комісара занесли до операційної.

— Він скоро видужає? — притиснувши згорток до грудей, спитав Сіраш від порога.

— Ступайте геть звідси,— сердито сказав сивий хірург.— Треба спитати, чи ще виживе? — А тоді зм'якшився трохи, додав: — Залізний чоловік твій комісар.

— Комісари всі такі,— сказав старший санітар, повертаючись повз хірурга з порожніми ношами.

Хірург його не почув. Мабуть, думав уже про операцію.

— Через годину все стане ясно,— роздумливо сказав він Андрієві.— Зачекайте в дворі завершення операції.

Лейтенант Сіраш походив-походив по двору, глянув на темну ріку у засніжених берегах і раптом подумав: випрати б у Дону прострелений на грудях комісара Стрепетова і закипільй його кров'ю прапор. Ослизаючись на протоптаній в снігу стежці, збіг просто на білу кладку на темній воді й занурив моторошний згорток, що беріг мовби й дотепер болі та муки полкового комісара Стрепетова, в холодні хвилі, сподіваючись, що вода зашкварчить від того пекельного вогню, на якому так запік-

ся в крові прапор. Але Дон тік собі спокійно, тихо й величаво, бо бачив, може, ще й не таке за свій довгий вік, тільки здався не таким холодним, як лейтенант Сіраш сподівався: проти морозного повітря вода виявилася набагато теплішою і, скоріше, гріла, ніж остуджувала задубілі руки. Кладку поставили в заводі, течія майже не відчувалася, і прапор не відпливав і не занурювався. Плавно погойдувався, кинутий у хвилі, розм'якав у донській воді, набирав свого звичайного кольору, хоча й темнішого, ніж завжди, але ж таки малинового по всій своїй площині, золотавого на серпі й молоті, веселкового на вигаптуваних шовком профілях Леніна й Сталіна, і краса його та яса навіть у цій пісенній слов'янській ріці здавалася дивною й незвичайною.

Позаду чувся потужний гуркіт моторів, від якого здригалася земля і кладка в лейтенанта Сіраша під ногами здригалася теж, але він не обертався й ні на що не зважав, зайнятий своїм великим дивом. Полоскав і викручував прапор, знову кидав його в темні хвилі тихого Дону, дивуючись, які ж вони м'які й теплі, і прапор сяяв усе яскравіше, все ясніше. І тут почулися кроки по кладці, і над самою головою в лейтенанта Сіраша пролунав юнацький бадьорий голос:

— Ти що ж це, браток, ріку нашу закров'янив?

Сіраш обернувся.

Перед ним стояв молодий лейтенант у танкістському шоломі з брезентовим відром у руці.

— Це кров мого комісара,— сказав Сіраш, підвівшись і витягнувши з хвиль випраний прапор.

— На прапорі? — спитав лейтенант-танкіст, похлопочаючи здивовано підвівши брови. Він тепер не відривав очей від кумачевого полотнища.

— Була на прапорі,— сказав лейтенант Сіраш.— Тепер у Дону.

Він оглянувся й тільки тепер побачив, що вода біля кладки почервоніла від комісарової крові, бо стояла нерухомо в цій заводі, не попадаючи в течію.

— Як його звуть? — спитав лейтенант-танкіст.

— Полковий комісар Стрепетов.

— З Вісімнадцятої?

Андрій кивнув.

— Ми за твого комісара помстимося,— сказав лейтенант-танкіст.— Бачиш, он яка сила,— кивнув він на узгір'я.

Там усі вулиці й двори були забиті танками й гарматами. Новісінькі КВ і Т-34 вилискували від вечірньої заграви свіжою фарбою, немов скупані перед далекою відповідальною дорогою.

— Фріци на Ростов рвуться,— сказав танкіст,— а ми їх під корінь рубонемо — на Таганрог. Побіжать, мов смалені вовки, та пізно буде!

— Лейтенант Сіраш! — почулося з урвища над їхніми головами, де мало починатись подвір'я госпіталю. На краєчку глиняного відкосу стояла та сама тендітна сестра, схожа на школярку, й махала Андрієві рукою: — Лейтенант Сіраш — до генерала Колпакчі! Швидко!

— Бувай, сказав танкістові Андрій і подерся по крутому схилу до білої й легкої на вітрі сестри.

— Швидше, швидше,— підганяла вона його з гори й навіть руку простягнула, щоб допомогти.

Андрій руки не взяв. Підхопив її за тонесенький стан і побіг до своєї машини, де в оточенні ад'ютантів і штабістів стояв генерал Колпакчі.

Стройовим кроком підійшов Андрій до генерала й простягнув йому на витягнутих руках випраний і складений учетверю прapor, який встиг добре викрутити й розправити на вітрі.

— Візьміть у нього прapor,— сказав генерал Колпакчі, обнімаючи лейтенанта Сіраша.— І комісара, і прapor врятував,— сказав він розчулено.— Спасибі, лейтенанте. Не забуду, не забуду...

— Мені б комісара побачити,— сказав Андрій твердо.— А то ж не пустять, як ви поїдете.

— А ти не поспішай,— порадив генерал.— Дай йому перепочити. Тепер твоєму комісарові нічого вже не загрожує. Правда ж, Петре Андрійовичу? — спитав він сивого хірурга.

— Крові б йому тепер побільше,— суворо сказав хірург.

— У мене перша група,— сказав лейтенант Сіраш.

— Ви поїдете завтра далі,— сказав генерал Колпакчі.— Крові ми й без вас знайдемо. Треба нарешті здати архіви. Зараз же поїдемо в штаб оформляти документи.

Та виїхати з двору вони довго не могли: повз них іншли й ішли танки, стрясаючи простір могутнім ревищем, земля двигтіла під їхніми траками й гусеницями.

Андрій дивився, як повз двір ідуть і йдуть танки.

«Цього разу на захід,— думав він.— Таки на захід!»

ВІРА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В СТЕП ІШЛИ, з степу й поверталися...

Хто фізично вцілів, але був змучений, зламаний, геть перемелений невдачами й поразками перших днів війни, успіхами ворога, що здавались тоді декому доконаними. А хто повертався без ноги, без руки, з простреленими грудьми чи животом, затятий і мовчазний, тільки очі горіли ненавистю, мов у степового вовка з темного байраку, і Дмитро Іванович знав: цей не скорився, цей ще битиметься на смерть, бо не встиг по-справжньому помірятися силами з ворогом у відкритому праведному бою, не зумів ще вхопити його за горлянку.

Так, на війну йшли у степ, і з війни тієї осені й зими дехто повертався із степу, а більше залишалися там, ніби й досі орала далекі перелоги десь за топилом чи аж за Дніпром і не могли із такої далечини повернутись додому. За степами точилась війна, обпалювала людей і землю пожежами, заливала кров'ю, котилась усе далі та й далі на схід від Степівки, а тут із довгими осінніми ночами вповзала в села ще довша й непроглядніша ніч окупації, глуха й печальна — така ж немилосердна, як навала татар у Дикому полі.

Крижаний вітер розгулявся ото з хурделицею в чистому полі, а тоді влігся, притих, з північного краю подувши, перекинувся дути з-за греблі, потім повіяв з півдня теплий-теплий, а там і сонце виглянуло, і сніги розтанули, наче їх і не було, бо жовтень у наших степах ще теплий. Полетіло бабине літо, заплітаючи околиці сіл, у яких із настанням темряви ледь-ледь блимали каганці і сонно бомкали дзвони по неділях, наспіх зроблені з уламків рейок, з артилерій-

ських гільз великого калібру, а то й з корпусу авіаційної бомби, що чомусь не вибухнула; по селах відкривалися церкви. Давно забуті, а молоддю й геть не знані, вони виникали несподівано й легко, немов печериці після дощу, найчастіше в крайніх від степу хатах, на горішніх глухих вулицях, і лунали там, крім дзвонів, також церковні псалми й гімни, збережені в неторканості найскладніших звучань, і дивно було, що такі довершені й дивовижні мелодії береглися в пам'яті старих, стомлених тяжкою сільською працею, загрубілих і покірних бабусь. А ще давніше було чути їхні злагоджені, мало не академічні хори при блиманні свічок, при скупих руках якогось доморощеного регента, що діяв для годиться, бо й без нього ті, написані колись композиторами, мелодії лилися б самі собою не так, мабуть, до бога, як до пам'яті про молодість: хоч важкою вона була, кожній людині здається окрасою всього життя, найщасливішою його порою.

Під ці напівзабуті співи, під хрипкуваті дзвони й поверталися із степу степівці — хто втікши з табору, хто уникнувши полону й перебувши десь у гостинних людей, а то й у скиртах та нескошених хлібах переховавшись, доки фронт перейде, а за ним і ворожі обози, штаби та склади.

Приходили свої та приходили й чужі люди, хтозна й звідкля. Проте чужими на нашій землі були тільки фашисти, а всі наші люди — це такі наші. Хоч із Грузії їх сюди закидало, з Вірменії чи Башкирії, з далекого Алтаю чи Сибіру — всі тут були свої, всіх їх приймали степівці; як латишів у громадянську, давали притулок, годували, зігрівали в хатах і перед німецькою владою видавали за родичів.

Чим глибшою ставала осінь, тим холодніше й неприкаяніше ставало в степу, тим більше таких людей з'являлося в Степівці, і Дмитро Іванович сам їх розводив по дворах, селив найбільше в самотніх бабусь, яким остобісіло вже битися навкулачки з домовими в довгі та осоружні ночі, колихати свої старечі печалі й немочі. Весь вік вони клопоталися про когось — жили для дітей, потім для внуків, перших забрали громадянська, тиф, голод двадцять першого року, других — уже ця війна, і вони не знали, куди себе діти, що робити, бо для себе не звикли навіть піч протоплювати, жили, як птахи небесні. А чужа людина, та ще вигорювана, захляла в таборі, викликала жаль і співчуття, потребу клопотатись про неї, варити їжу, пекти хліб, прати й щовечора стелити постіль — хоч би й на долівці під піччю, у м'якій та пахучій соломі. І тоді хати стареньких, що

доживали віку, подумки розпрощавшись з усім світом, веселишали: в них ставало тепло й затишно. А чисто було завжди.

Привів двох таких полонених Дмитро Іванович і до нашої баби Гапки. Однаково вимоклі під дощами, худі й згорьовані, вони поставали в порозі зі своїми заношеними солдатськими речовими мішками, з котелками на поясі, з олов'яними ложками, засунутими за вицвілі обмотки, давно не миті й не стрижені, аж зчорнілі на лицах,— геть безпомічні й беззахисні, як усі виснажені голодом і поневірянням люди. Привітавшись, оглянули хату і, не питаючи дозволу, повалилися на солому просто в кочергах і одразу ж заплющили очі, як мерці. Наче їх оце аж тут, в нашій хаті, наздогнали ті кулі, снаряди й автоматів ще на кордоні, які тоді, проте, не вцілили їх, zostавили на страждання й поневіряння, що випали на долю оточенців, а потім полонених цієї найстрашнішої й найжорстокішої з воєн.

— Сходиш, Гапко, до Хлівнюка, він тобі видасть два пуди борошна, пшона з півпуда, якусь четвертину сала, картоплі на оцих двох, Миколу й Микиту,— кивнув Дмитро Іванович на послулих.— Так і будеш одержувати на них пайок щомісяця, годуватимеш, доки люди оклигають, а там побачимо...

— А мене за них не повісять? — оглянула баба Гапка свого дівера, якого з 1910 року, відколи помер її чоловік, бачила дуже рідко. Якось не родичалися.

— А ти що, боїшся смерті? — спокійно спитав Дмитро Іванович.— Он молоді голови кладуть, а нам то й бог велів.

— Чи я боюся,— сказала тихо й розважливо баба Гапка.— Та я її, осоружну, вже хтозна-відколи виглядаю. Може, відтоді, як діти ото підросли. Тільки кому ж, Дмитре, хочеться на шибениці гойдатися?

— То велика честь по нинішніх часах,— мовив Дмитро Іванович.— Таку смерть у німців ще треба заслужити. А тут,— кивнув він на полонених,— діло праведне й законне: їх самі німці розпустили по селах з Уманського табору. Оце аж до нас прибилися. То вже ж ми їм не дамо пропасти — свої люди, як не є.

— І комендант знає? — спитала баба Гапка.

— Знає,— сказав Дмитро Іванович.— Ти їх, слиж, одразу дуже не годуй. Там супець якийсь картопляний, сухарики. Хліба й каші поки що не давай, а то можуть пропасти.

— Бідні люди.— Баба Гапка заходилася поратися біля своєї чепурненької кабічки.— Зараз я їм щось і зметикую.

— А ти,— звернув на мене свої сірі проникливі очі дядько Сіраш,— іди собі в радгосп до батьків. Бабі ніколи тепер буде воловодитись з тобою. Вже в неї є клопіт і без тебе. Збирайся, підкину до аеродрому.

— Оце зараз?

— А що, тобі довго збиратися? — здивувався Дмитро Іванович.— Саме оце золота пора в тебе: не клопотатись ні ложкою, ні мискою, ні третьою колискою, як співається в пісні. Гайда, гайда,— квапив він мене, попрощався й вишов.

Доки я одягався, з двору чути було, як він поправляє на конях збрую, як одв'язує їх від крильця на одвірках, як розвертає в дворі.

— Тпру, тпру,— примовляв ласкаво, а потім так суворо й нетерпеливо: — Ну, де ти там? Довго ще ждати тебе?

— Іду, йду,— гукнув я, ніяковіючи й навіть побоюючись вічно зайнятого Дмитра Івановича, вибіг з хати, на ходу просовуючи руки в рукава куфайки.

Поправляючи сіно в ногах, Дмитро Іванович шепнув мені в саме обличчя:

— Зброю взяв? Чи заїхати кудись треба?

— Зі мною,— сказав я.

— Наган?

— Наган.

— Бережи його. Надійна зброя. Куди там тим пістолетам,— мовив дядько Сіраш і пустив коней рясно, аж селезінки їм закевкали, аж грудки порснули з-під копит і різко вдарили в передок брички. Добрий виїзд мав тепер Сіраш.

На покинутому й заbur'яненому аеродромі Дмитро Іванович спинив коней, тихо, не підвищуючи голосу, сказав:

— Одразу ж підеш до Волошина, передаси від мене привіт. Спитаєш, куди полонених спроваджувати. А потім підеш до перекладача комендантового — Мартина. Він учився в Добренській десятирічці, ти його мусиш знати.

— А чи він мене згадає? — стривожився я, дивуючись, звідки Дмитру Івановичу все відомо, та не зважуючись запитати його про це.

— Це вже від тебе залежатиме,— мовив він.— І в село поки що не потикайся, щоб вас разом з Вітькою поменше бачили. Декому ви вже тут, у Степівці, очі намуляли. Та, може, хтось і про зброю вашу довідався. Нікому не хвалилися пістолетами?

— Ні,— відповів я, швидко пригадавши події останніх тижнів.

— Ну, роби так, як я сказав. А далі побачимо.— Він розвернув коней.— Поїду оце гляну на баштан. Кавуни не пропали, а тільки дині. Баштан з-під снігу.— Він крутнув головою, поїхав до лісосмуги, що росла на межі аеродрому, й незабаром шез за нею. Тільки довго ще чувся стукіт штельваги об дишло, далеко лунаючи в чистому осінньому повітрі.

Той стукіт аж до скирти гнався за мною, далі все тихшав та тихшав, і мені чомусь стало сумно, бо я, мабуть, дуже любив дядька Сіраша, а він наче тільки того й ждав, щоб знайти привід і відкараскатися від мене.

Над аеродромом літали сірі ворони й чорні круки — великі й давні, як степ, і було в них щось суворе й непідвладне людині, може, тому, що вони живуть по триста років, а ми так швидко вмираємо. Особливо коли точаться війни...

Радгосп був заснований 1930 року в улоговині біля смуги відчуження, що нарізається обабіч усіх залізниць. Вибрали улоговину найперше тому, що вона була близька до роз'їзду, а з порівняно неглибокого колодязя, викопаного за два-три дні бригадою бувалих копачів із Степівки, можна було напоїти сотні корів, зігнаних із розкуркулених господарств. Та й вигоду врахували: до полустанка, чи, як його у нас називали, роз'їзду,— рукою подати. Згодом він став складовою частиною центральної садиби радгоспу імені Чубаря, перейменованого потім на зернорадгосп «Степовий», а вже за німців названого держмаєтком.

У цьому засушливому степу улоговина давала себе знати не тільки навесні, наповнюючись талими водами. Під час раптових літніх злив вона перетворювалася на ціле озеро, і довго потім її об'їздили автомашини й навіть трактори: солончаки розгасали так, що навіть гусеничні ЧТЗ і НАТІ буксували й загрузали по саме днище.

Основні будівлі, розпочаті напровесні того далекого вже року, коли організовувалися радгоспи, закладалися по її параметру, а влітку, коли весняні води випаровувалися, поміж ними шуміла на вітрі тирса-ковила, слався чіпкий і міцний, як дріт, спориш, суцільною щіткою витикалися пирій, вівсюг і мишій, а інколи, в силу якихось особливих погодних умов, пнувся, буйно сплітаючись пахучими жовтими китицями, буркун.

Саме він і володарював тут з весни сорок першого року.

І хоч в радгоспі не було власної пасіки й індивідуальних бджолярів, на той буркун зліталось стільки роїв, що вся центральна гула, немов потривожений вулик, бджоли залітали в контору, в кабінет до директора, на тваринницькі бази, полохаючи молодих доярок. А найзагрозливіше становище було в працівників зерносховищ: поставлений на півметрових палях амбар, невпинно розростаючись в міру підвищення врожайності радгоспних незмірних полів, вдавався в саму улоговину, мало не сягаючи її центру, з усіх боків навалювалося на його поміст суцвіття буркуну, і бджоли тут роїлися, мов на пасіці. В посушливі дні вони й справді драгувалися і жалили жінок, що віяли та просушували зерно, і ті вимагали від дирекції викосити буркун і нарешті ліквідувати цю загрозу. Та як же ти його викосиш, коли він стоїть у болоті? До того ж застарілий буркун був такий твердий, що ніякою косою його не візьмеш.

Над порослю такими дивними травами улоговиною вічно вилися з щебетом ластівки, перепурхували злодійкувати шпаки, прудко перебігали вологими закрайками, змочуючи рожеві лапки, смутні степові чайки, що, мабуть, селилися під боком у людей так само, як жили й виводилися тут тисячі років тому, у цій дивовижній і рідкісній в Дикому полі оазі, де можна було напитися самим, напоїти дітей і знайти їжу. Час від часу налітали сюди прудконогі й швидкокрилі, мов блискавка, бекаси, створюючи куточок живої природи чи крихітного заповідника степової флори і фауни, котра вже давно стала справжньою рідкістю.

За конторою радгоспу, медпунктом, амбаром, магазином, пекарнею, тваринницькою фермою, електростанцією, лазнею, водокачкою, що недавно замінила звичайнісінький степовий колодязь з барабаном, у який запрягали коня, щоб тягати дерев'яні пудові бадді, тобто за всіма адміністративними й виробничими будівлями радгоспу розташувалися як попало житлові будинки, схожі на бараки. Про них тут треба сказати детальніше, бо це — свідки нелегкого й славного часу.

Як хати по селах будувалися з вальків або лампачів, так і довгі ці будинки ставили перші бригади будівельників з саману — іншого матеріалу в степу не було. Ото так і будували: знімуть шар чорнозему, накопають глини, заллють її водою, перемішають з соломом, замісивши чамур, — от тобі й будівельний матеріал. Качай з нього вальки, роби лампачі в спеціальних формах. Лампачі мають ще сохнути кілька днів, щоб потім класти з них стіни, мов із штучного

каменю, на розчині. А вальки — нічого собі. Викачав у ямі з соломою, подав нагору, от і бабахкай з розгону в майбутню стіну. Ні тобі розчину, ні фундаменту — нічого не треба. На відміну від сільських хат такі довжелезні будинки крили не соломою, а черепицею. На черепичних заводах новоствореним радгоспам її видавали в першу чергу. Стук-грюк, аби з рук: за літо набудували таких будинків удосталь, і з першими заморозками все населення радгоспу було вже в хатах. Долівки нерівні, стіни нешпаровані, стелі побілені сьак-так, але й такому житлу раді були без міри, бо в радгосп звідкись наїхало людей багаті, а всі були з сім'ями, головне — з малими дітьми, а то й немовлятами. Як тут не радуватися, коли дах над головою і кімната, яка там не є, а окрема. Тільки й того, що сіни спільні — до того ж і йшлося, щоб разом жити, разом працювати. Так і понині стоять ті довгі, врослі в землю будівлі по старих радгоспах, бо те, що будується тимчасово, стоїть, як правило, дуже довго.

В одному з таких бараків, одразу ж за конторою радгоспу, що правила тепер за комендатуру, мешкав і Волошин. Жив самотньо й тихо, якимсь непомітно, ніби й не жив зовсім, бо всі ж у радгоспі й навколишніх селах знали його й пам'ятали, як він будував цей радгосп з'явившись тут першим з високими мандатами й повноваженнями, знімав з поїздів на близькому роз'їзді обірваних, бездомних одинаків чи запаршивілих батьків великих, давно не митих, не чесаних і не годованих родин з усіма пожитками, як щедро наділяв усіх підйомними, найперше збудувавши кухню та їдальню при самому березі отієї улоговини, що над нею перепухувало сп'яніле од весни й любові птаство, як наймав і по селах, кого тільки можна було, сапати соняшники й кукурудзу, ставив у степу казани на всіх чотирьох відділках, у котрих з ранку й до вечора варилася якась затірка чи пшоняна каша. Та й голови колгоспів із навколишніх сіл охоче посилали йому своїх людей.

Всього було. Траплялося так, що то на одному, то на другому, то на третьому відділках радгоспу брали колишніх куркулів. Особливо ж четвертому — найглухішому, що примостився хтозна й де, в головах розлогих радгоспних земель, що розкинулися в степу мало не на тридцятитисячному масиві — колишній маєтності князів Трубецьких. Князі не вели рільництва, з вісімнадцятого століття на ціліни займалися тонкорунним вівчарством, так що цілина й лишилася цілною — спробуй її розори! Але розорювали — пирієвий, ковиловий, забур'янений одвіку степ. За

тими клопотами ніколи було допитуватися, хто його орав, звідки прийшов, бо в степу ж, як відомо, місця всім вис-тачає. А вже як ото взялися взнавати хто є хто, швидко й легко впливало минуле, ще швидше зростали обмови, а з підозр — безпідставні звинувачення.

Не минула лиха доля й Волошина: з намови, доносу чи за глухою підозрою засудили й вислали його кудись. А перед самою війною якась жінка божилася й клялася, що бачила Волошина на овочевій базі в Миколаєві, як завжди, в брилі, в білому костюмі й черевиках, у батистовій сорочці — не інакше, як на високій посаді. Проте їй не дуже вірили і якимось зовсім про цю чутку забули. Згадалася вона тільки тоді, коли, зарослий, давно не стрижений і не голений, немитий і невиспаний, з'явився він у поношеному одязі і став до коней, коли ще й адміністрації своєї німці не встигли наставити. Конюх — то й конюх. Багато тоді всякого люду прибивалися в радгоспні відділки — глухі, загублені в степу, далекі від битих шляхів і доріг. Тут були й евакуйовані із західніших районів, перестрінуті й одрізані від Дніпра танковими й мотомеханізованими колонами ворога, були й оточенці різних рангів і звань — спробуй довідайся, хто вони, коли всі однаково були одягнені або в червоноармійські шинелі, або в куфайки, що їх скрізь звали «мамками», а на голові вже й не питай: у кого якийсь драний картуз, в кого напівзотлілий бриль, а в кого й подерта собача шапка серед літа, аби тільки не пілотки, не формені військові кашкети з кольоровими околицями й рантами та блискучими козирками.

Повертався тепер і я в радгосп, хоча й не переодягнений, та вже зовсім інший, ніж пішов ото з дому в липні. Від Степівки до радгоспу лише п'ять кілометрів, але ж у степах не находишся, коли йдуть через них завойовники. А мене ж тут ждали. Ще й як ждали, не знаючи наслідків евакуації. Та що там евакуації — мати щодня ждала мене й тоді, як я, нічого не сказавши їй, опинився у далекому степовому таборі й став до роботи на комбайні. Чекали не тільки вона й батько — чекав і чоловік моєї старшої сестри, заїхавши випадково до нас по дорозі на фронт, саме того дня, як я втік у степ.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

— Нема ще його? — питає Василь Остапович з сусідньої кімнати, прокинувшись серед ночі.

— Нема, — каже мати, зітхнувши, і дивиться на зелена-

ве місячне сяйво за розчиненим вікном...— Ти вже шостий раз питаєш. Щось важливе хочеш йому сказати?

— Та ні. Просто так.

Потім довга й густа залягає тиша в квартирі. Їй надворі тиша така, що і в мирний час не почувеш. Хіба що зітхне паровоз, немов прокинувшись, на неблизькій станції за радгоспним садом. І знову замовкне, протяжно й полегшено випустивши зайву пару. До цього звуку дуже пасує тихе, розсіяне світло станційних ліхтарів, що біліє на піщаному пероні та рожевіє на крутих боках теплушок. Варто тільки почути паровозне зітхання, і все стане перед очима, бо всюди на залізничних станціях все однаково. По всій країні. І фантазія тут не потрібна.

Десь іздалеку хвилями долинає гуркіт літака, він пролетів на великій висоті. Наш чи німецький — вгадати трудно. Полетів кудись. І політ цей, як сама війна, незбагнений і таємничий.

— Мабуть, я його не діждуся. Піду.

Ліжко рипнуло так, наче з нього підвівся не дорослий мужчина, а зістрибнула кішка, і в отвір розчинених дверей видно, як Василь Остапович, невеличкий, щуплий, в непідперезаній гімнастерці і без чобіт, зупинився посеред кімнати, схиливши чубату голову, думає щось. Потім чобітки свої хромові раз, два — надів, наче в кімнатні капці ступив, широким ременем, завчено й швидко, підперезався, пілотку — на голову, гімнастерку обсмикав одним скупим рухом і вже готовий.

В петлицях поблискувала шпала, на лівому рукаві темніла зірочка. Старший політрук Петровський в цю мить перестав бути зятем і вже належав іншим людям, іншій справі, став ще грізнішим, ніж досі.

— Прощайте,— сказав він і пішов швидко, рішуче, щоб уже не повертатись.

— Бог простить. Та остерігайся там! — гукнула мати вслід, а він тільки рукою махнув і зник між деревами.

Я додому не повернувся ні на другий, ні на третій день — матері сказали, що пішов працювати штурвальним до комбайна. А чого було йти? Сидів би дома, раз відпустили з військкомату до особливого розпорядження: авіаційне училище, в яке мали мене забрати, переbazувалось із містечка Бельці в Моздок.

Та хіба можна було всидіти дома, коли вся країна перебувала в такій тривозі і в такій напрузі й ніхто не знав, чого чекати завтра...

Тому я приїхав в далекий степовий табір, і мене одразу ж потягли до комбайна, що спочивав у високій, густій пшениці, весь закіптюжений і освітлений, весь гарячий, просякнутий запахом пального й мастила.

— Змазуй,— кивнув мені комбайнер Трохименко, подаючи шприц, а сам взявся клепати полотно.

По всьому полю гуркочуть трактори й комбайни, а тут тихо, тільки чути, як лається Трохименко в перервах поміж ударами молотка. Потім чується тупіт коня, шваркання копит по стерні й клекіт бідарки.

— Тпру...— зупиняє коня агроном Безп'ятов.— Якове Івановичу, доки ж ти будеш стояти? — питає Трохименка.

— Та ось полотно порвалось. Ніяк ради не дам.

— А ти давай, давай, бо ніколи ж нам прохолоджуватись.

— А-а,— шаленіє Трохименко,— бодай би воно все прахом пішло! Щоб у такому радгоспі та полотна не було! У мене воно все на соплях! Відколи вже прошу, благаю. Ніяка гайка! Не кажи й не говори.

— Та що ж тут говорити,— сказав Безп'ятов стомлено.— І так наговорились. Хліб потрібен, а не розмови! Пшениця, а не полотно твого комбайнові.

— Ну то що ж буде з пшеницею? Лежатиме в буртах? Скільки її вже зібралось там? Зроду не було стільки хліба в степу. А вивозити й не думають.

— Вивеземо.

— Не до пшениці зараз,— мовив Трохименко, вилазячи з-під хедера.— Поїзди возять танки, снаряди та війська. А пшениця... Просто жаль на неї дивитись.

— Пшениця — наше багатство, Якове Івановичу. Чим її більше, тим краще.

— Не знаю, не знаю,— роздратовано каже Трохименко і починає заводити комбайн.— Зосимов! — гукає він трактористові.— Давай!

Зосимов підводиться з сидіння, де він устиг уже задрімати, і, встромивши коротенького блискучого ломика в отвір маховика, починає заводити величезного й незграбного свого ЧТЗ. Трактор довго не заводиться, і мені ніяково стояти отак на майданчику комбайна, нічого не роблячи.

Цей літак був не схожий на інші. Жителі радгоспу звикли до опецькуватих винищувачів «І—16», які вже третій місяць рвали на шмаття небо над аеродромом, сердито і так заповзято, що воно мало б падати на землю подертими

полотнищами. Але воно не падало ні над аеродромом удень, ні в синюватих полях надвечір'ям, ні за залізницею вночі.

А це було вдень: просто з цього синього пишного неба майже зовсім беззвучно падав великий блакитний літак із червоними зорями на крилах, з двома моторами, пропелери яких оберталися так повільно, немов на іграшкових дерев'яних літачках, з прозорою кабіною, в якій видно було людей у шоломах. Тільки вітер просвистів, тільки тінь промайнула по головах — люди саме обідали біля дерев'яної будки-палуби. І не встигли вони підхопитись, як зразу ж за Трохименковим комбайном літак, розпростерши свої крила, м'яко впав на полеглу нескошену пшеницю.

Я, вирвавшись наперед і випередивши всіх, хто в ту ж мить кинувся до літака, побачив прозору опуклу кабіну біля хвоста. Кабіна повернулася, наставивши проти нас погрозливі цівки двох спарених кулеметів. Слюдяний щиток відкинувся, і суворий чоловік в окулярах глухо спитав:

— Хто такі?

Він прикипів до своїх кулеметів, готовий знищити усіх могутньою чергою, і всі зупинились мов укопані.

— Хто такі? Питаю востаннє! — крикнув він нервово й грізно.

— Ми — радгосп, — озвався Трохименко. — Радгосп «Степовий».

— Свої, — сказав той полегшено і, вибравшись із тісної своєї кабіни, впав у пшеницю, тримаючись за груди. На губах у нього запеклася кров. І руки були в крові. Кабіна, коли я перевів на неї погляд, вся була подірвана.

— Там, — прошепотів стрілець-радист, показавши очима на передню кабіну, і знепритомнів.

Льотчик сидів на своєму місці, впавши грудьми на штурвал і обхопивши його руками. Дихав важко. Кругла голова його в чорному шоломі то опускалась, то підіймалась.

На крилах та на фюзеляжі чорніли рвані пробоїни, закіптюжені по краях. Праворуч від льотчика було видно штурмана. Прив'язаний ремінням до крісла, він відкинув голову на спинку, і яскраво біліла свіжа сорочка з чорним галстуком на засмаглій шиї, і гладенько виголене підборіддя круто задерлося вгору. Ще далі, в глибині кабіни, на низенькому сидінні при самій подлозі зігнувся ще один член екіпажу. Голову звисив, руками обхопив коліна і, здавалось, дрімав чи думав щось довге й печальне.

Було тихо-тихо в степу, мов на цвинтарі. Тільки в мото-

рах щось ледь-ледь потріскувало, — мабуть, вони вичахали. Та шваркали стебла перезрілої пшениці, якщо хтось переступав з ноги на ногу. На нього всі оглядалися, і він кам'янів на місці, нишкнув.

— Що ж, так і будемо стояти й дивитися? — спитав Трохименко.

І тут під'їздить на «емці» перший секретар райкому Романов — як завжди, суворий, темнолиций і зосереджений. Вискочив з машини, глянув на стрільця-радиста і, не зупиняючись біля нього, просто на крило літака — раз! — одним стрибком, за ручку ліхтаря кабіни вхопився обома руками, хотів з ходу відкрити — не відкривається.

— Ломик! — гукнув трактористові Зосимову.

Той вийняв з маховика й подав йому лискуче пристосування, яким заводили ці великі трактори.

— Трохименко! — гукнув Романов комбайнерові. — Пошліть когось у табір по воду — будемо їх відливати. А зараз змочіть хоч стрільцю-радистові губи, та пити не давайте. Розстебніть йому комбінезон і зніміть шолом. Бери Казбека, — гукнув мені, — скачи на аеродром по лікаря.

Варто було йому з'явитися, як усі вже знали, що треба робити, й виконували його накази слухняно й швидко. Бо людям тільки треба знати, що саме робити. Треба тільки, щоб хтось їм сказав про це. Хтось один, розумний, спокійний і впевнений.

На аеродромі творилося щось дивне: вже не було тут смугастих машин, обвішаних антенами, не ходили побіля них керівники польотів з радіомікрофонами. Там, де стояли машини, лишилися вибиті місцини в зеленій траві, валялися якісь папери, стояли одноногі столики, наспіх укопані в землю, і тільки бензозаправники чергували біля злітної доріжки, що гаспидно чорніла серед зелених трав потріскана, заметена пропелерами, — омріяний притулок усіх військових льотчиків, що поверталися з невідомих маршрутів після запеклих боїв.

Наметів, у яких жили пілоти-винищувачі, теж не було. І не було штабу аеродрому, який розміщався в радгоспному клубі. А літаки, що поверталися з польотів один за одним, негайно заправлялися і відлітали кудись на схід, за Дніпро, на нові аеродроми, про які знали поки що тільки ті, хто відправляв льотчиків.

Рудий, весь у ластовинні майор, що порядкував тут, тримаючи поранену руку на перев'язі, глянув на мене зелени-

ми своїми очима, немов на яку надокучливу річ, здатну тільки заважати й завдавати прикрості.

— Бачили, знаємо, що літак упав,— сказав він буденно і звично.— Самі падали не раз.

— Але там усі побиті...

— Тим більше.

— Але, може, вони поранені?

— Це гірше. Але я нічим не можу допомогти: всі аеродромні служби і санітарна частина вже відправлені. Я зустрічаю і відправляю на нове місце хлопців, що повертаються із завдання. Тут кожної миті може заваритися така каша, що й кісток не зберемо.— І він тривожно оглянув небо.

— Що, фронт близько? — спитав я.

— Німці в Сухому Єланці. Ти знаєш Сухий Єланець?

Сухого Єланця я не знав, тільки чув про нього. Це був сусідній район Миколаївської області, і війна вже заглядала сюди.

— Мотай звідси, доки не пізно. Скажи всім, щоб евакуювались.— Майор пішов зустрічати літак, що саме приземлився, і я не знав, що робити. Майор усе віддалявся, і я згадував, як він посадив колись двомоторний винищувач-бомбардувальник «Мессершмітт-110», привівши його від самісінького Миколаєва.

Посадив на цю саму злітну доріжку, потім і сам став заходити на посадку. І коли вже збив своїм шасі першу пилюгу над аеродромом, німець раптом ревнув моторами, розігнав свою машину й на очах ошелешеної аеродромної обслуги та льотчиків піднявся в небо, взявши курс на захід. Двох наших винищувачів, що стали доганяти його, обстріляв так майстерно, що вони мусили припинити переслідування. Тоді й був поранений цей повітряний ас, цей майор-льотчик, що вже одержав звання Героя Радянського Союзу за якісь подвиги на далеких своїх бойових маршрутах і був гордістю всього аеродрому та всього радгоспу.

Приземлився молодесенький лейтенант Сашко, смаглявий, кароокій, майже мій ровесник. Ще в травні разом ходили на танці. Частенько тоді просто з танцювального майданика пілотів викликали на аеродром, і вони вилітали на тренування. А тепер були супроводи нічних бомбардувальників або перехвати «хейнкелів» і «юнкерсів», що прилітали бомбардувати Миколаїв. І часто колись траплялося так, що після навчальної стрільби льотчики встигали повернутися на танці. І віяло від них якимись тайнами, відва-

гою, чимсь незбагненним, що завжди супроводжує людей, які живуть інакше, ніж прості смертні, і нікого не пускають у своє життя.

— А-а,— зрадив Сашко, побачивши мене,— де це ти пропадав?

— На комбайні працюю.

— Скінчилося ваше комбайнування,— сумовито сказав Сашко.— Все. Німці пруть як скажені. Доводиться відступати.

— Не відступати,— поправив його рудий майор,— а міняти дислокацію! Що то в тебе з рукою? — спитав він бай- дуже.— Штурвал?

— Та штурвал, хай йому грець!

— Із штопора виходив?

— Та із штопора.

— Це завжди так. Конструктивна недовершеність,— пробурчав майор.

— Обома руками треба тримати штурвал.

— Слухайте,— обурився я.— Що ж робити з пораненими льотчиками?

— Не знаю! — крикнув на мене майор. Я нічого не знаю і йдіть ви всі к... чорту! — Він махнув рукою й швидко пішов до свого літака.

— Я бачив того літака,— мовив Сашко, розмахуючи розпухлою рукою, що, мабуть, боліла й пекла.— Саме перед моїм вильотом він упав. Ми справді нічим не можемо допомогти. Влаштуйте їх десь у тихому місці, щоб німці не знайшли. Або везіть до Дніпра, на переправу. Ми негайно вилітаємо на нове завдання і вже сюди не повернемось.

Йому щось крикнули від літака, і Сашко посміхнувся сумовито й ніяково.

— Ну,— сказав він,— бувай.— І пішов.

Високий, стрункий, у сірому цупкому комбінезоні, в пілотці на темних кучерях, праву руку несе, мов ляльку, перед грудьми, ліву заклав, у кишеню, звідки стирчить колодочка ТТ. Пішов як у дим, щоб більше ніколи не стрічатися, щоб тільки довго потім згадуватися, як згадується всім нам і досі жорстоке літо 1941 року.

Не заїжджаючи додому, я помчав назад у поле. Кабіну літака вдалося якось відкрити, і тепер у високій пшениці лежав увесь його екіпаж. Льотчиків поперецьязували студенти медичного училища, що працювали все літо в радгоспі, і свіжі бинти яскраво білили на темних головах та на

руках поранених, а вони лежали тихі, покірні, мов діти. Лежали рядочком у високій пшениці, всі в якомусь забутті, і ніжним маковим цвітом просочувалася їхня кров, щоб побуріти потім на стемнілих бинтах...

Трактори й комбайни виводили із загінок на шлях. Хедери відлучали від комбайнів, ставили на тракторні візки, а Романов наказав мені одвезти поранених до залізничної будки, що була зовсім поруч,— якихось два-три кілометри звідси.

Коли їх клали на безтарку, набиту сіном, командир екіпажу опритомнів і нажаханими, безтямними очима глянув на море.

— Бензин,— сказав він.

— У вашому літаку немає ні краплі бензину,— заперечив йому Зосимов.

— У тракторах,— ледь чутно прошепотів льотчик, гублячи пам'ять та вперто видряпуючись із небуття.

— В тракторах у нас солярка,— нагадали йому.

— Облийте соляркою,— наполягав він.

— Що?

— Літак облейте, мати вашу...— Він заплакав.

— Але тут пшениця...

— Пшеницю теж. Все одно німцям дістанеться. А не повинна... Не має дістатись...

Літак обхлюпали соляркою. Її носили відрами, сточуючи з бака Зосимового трактора, а льотчик дивився на все це, з натугою підводячи перебинтовану голову. Голова падала, і він підводив її знову. А потім, коли вже добре облили літак, він наказав усім відійти. З великим зусиллям витягнув з кишені ракетницю, прицілився й вистрелив. Від поштовху, що дала ракетниця, впав знову на сіно і вже не підвівся. А літак спалахнув: сигнальна ракета кривавим смерчем врзалась у нього і розлетілася сліпучим сузір'ям бризок, які одразу перетворилися в зажерливе полум'я.

— Ідь за мною! — гукнув Романов мені й поїхав машиною до залізничної будки.

— Коней ми вам залишаємо,— сказав він будочникам, коли в'їхали у двір.— Навозіть ними пшениці, скільки захочете. а надвечір приїздить у радгосп, вам дадуть по моїй записці кабана, борошна і грошей. Тільки збережіть оцих хлопців. Німці сюди, до вас, прийдуть не скоро.

Хазяї, вже немолоді вродливі люди, стояли мовчки, мабуть, розмірковували, що ж його робити.

— Іншого виходу немає,— переконував їх Романов.—

Ми теж не сьогодні-завтра будемо евакуюватись, аеродромний госпіталь уже відлетів звідси. Так що ніде льотчиків залишити.

— А хто знає про них? — спитав господар.

— Майже ніхто, — заспокоїв я їх. — Один Трохименко та Зосимов. Та хіба їм зараз до цього?

— Іван Зосимов? — пожвавівшав господар-будочник. — Він же мій шуряк! — ніби аж зрадів високий та дужий господар, що був підупав духом і наче аж поменшав.

— Він все одно поїде в евакуацію, хоч і шуряк ваш, — суворо сказав Романов. — А інші комбайни були далеко, і там ніхто не знає, куди ми їх повезли, правда? — глянув він на мене.

— Яке це має значення? — знизав я плечима.

— Ще й яке! — аж скинувся будочник. — Як тільки являться німці, декого, хлопче, не визнаєш. Я це збагнув ще в громадянську.

— Буває, — сказав Романов. — Ви вже все зробіть як слід. Може, роздайте їх по одному на сусідні будки надійним людям. Бо, як заглянуть німці, знайдуть у вас цілий госпіталь.

— Та щось придумаємо, — запевнив будочник. — Уже ж так не покинемо наших орлів-соколів напризволяще.

— Спасибі, — пояснишав лицем Романов. — То приїдїть, як я сказав, просто до комірника. А пшениці навозїть зараз же. Щоб надовго хватило. Ми не знаємо, скільки триватиме війна. Мислимо куди вдерлися фашисти! А хіба ж їх легко буде вибити?

Будочник стояв мовчки поруч з вродливою дружиною, тихою й мовчазною, аж доки ми й не зникли в темряві.

Темрява впала, щоправда, раптово: насунули хмари, і вітер налетів із страшенною пилюкою. Він зібрав її з усіх шляхів, розбитих арміями на порох, і ніс над землею суцільною темною запоною, наче збирався поховати все в те кельне літо 1941 року.

Романов поїхав на інші поля виганяти з загінок комбайни, а я прийшов надвечір у радгосп. Прийшов разом з дощем, що стояв суцільною стіною, теплий і прозорий літній дощ після довгої спеки. Небо на півдні вже світилось блакиттю, ще жевріло сонце на заході, а дощ усе йшов і йшов з синюватої хмари, й калюжі синіли на дорогах, трави ще зеленіли й виблискували після дощу. Стійкі трави смуги відчуження вповдовж залізниці. А баштан, що добігав до самої школи, був висапаний, чистий, огудина на ньому ле-

жала буйна й теж виблискувала під дощем; кавуни й дині, ще не дозрілі, лежали на чорній землі, байдужі до того, хто їх обробляв, і хто їстиме їх, і за якими столами.

В радгоспі було тісно від комбайнів і тракторів, що зі-йшлися сюди з усіх полів. Їх виявилось дуже багато. Надто багато для такої невеличкої садиби.

По радгоспному висілку палали багаття. Люди смалили кабанів і птицю, збираючись у дорогу, по якій доводилося ходити не всім поколінням. А може, й не довелося зовсім ходити нікому, бо війни досі були не такі, як оця. Стояли собі армії одна проти одної. Стріляли одна в одну, а країни жили своїм життям, і сім'ї жили собі, як жили досі. А тепер лаштували в той сумний похід жінок і дітей, невідомо в яку дорогу, в які краї. І що їх чекало попереду — теж не знали.

А через радгосп сунули й сунули дивні колони тракторів та комбайнів до Дніпра, і жителі висілка дивилися на них, ніби на самих себе: такими й вони мали стати завтра. Так само їхатимуть на хедерах комбайнів, посадовивши дітей у роззявлені паші порожніх приймальних камер, щоб захо-вати від дощу, і діти, як хліб, молотилися дорогами війни, тими поїздками в невідоме, нещадними й сумними відсту-пами, що звалилися диким, чужим словом: евакуація.

Вже відлетіли до останнього літака всі винищувачі з сте-пового аеродрому, вже догоріла остання цистерна на наф-тобазі, і в радгоспі стало порожньо й тихо.

Ні тракторів, ні комбайнів, ні автомашин — нічого не залишилося на всій садибі, і страшно було повертатися до майстерні, де ремонтували техніку, де навіть уночі не вщу-хала робота. Верстатів теж не було — лишилися тільки це-ментні фундаменти, й чорніли на них могутні болти, немов пальці мертвих рук, та валялися погнуті труби, якими ви-важували устаткування.

А в конюшнях і на тваринницьких фермах гнила в яслах трава, приготовлена коровам і коням, які тепер у пилюці, спрагли, мандрують десь за Дніпром або розбіглись після бомбардувань і лежать роздуті, спотворені по узбіччях кур-них і печальних шляхів нашого відступу.

Все наче вимерло. Здавалося, вже ніколи не повернуться в радгосп люди, худоба й машини, ніколи не буде тут жит-тя, і роботи, і людської мови, і веселої мови моторів. За-пустіння було повне, страшне, сумне, як усяке запустіння, як усі покидища людського буття, і матері здавалося, що вона лишилась на кладовищі.

Тільки й зустрівся їй старий Кіндрат, що біг на ферму, обвішаний відрами, лопатами, сокирами. Біжить, піт з нього ллється струмками, обличчя вилискує, мов трава під дощем, острішкуваті вилинялі брови над голубими привітними очима теж зрошені потом, а він біжить підтюпцем, і все його майстрове начиння бряжчить на ньому, мов збруя на коні.

— Куди це ви, дядьку Кіндрате? — спитала моя мати.

— На роботу, хай її собаки з'їдять.

— На яку роботу? Схаменіться, дядьку, яка тепер робота!

— Еге, яка робота! Наряд мені видали, гроші наперед взяв, бо треба хату спорядити на зиму, — мушу відробляти. Бо хто ж його знає, надовго наші вакувалися чи завтра, може, й повернуться.

— Та, мабуть, надовго. Бо, чуєте, гримить.

— Надовго чи ненадовго, нам те байдуже. А гримить, кажеш? Хай собі гримить. Погримить, та й перестане. А без роботи сидіти воно якось не того. Не звик я без роботи. Наче калікою тебе зробили. А ти ж чого тут в таку пору?

— Прийшла по глину. Піч треба обмазати.

— Ну, ходім, ходім, дам тобі путньої штукатурки, бо глиною маж не маж — все одно обвалиться.

— А штукатурка ваша вічна, чи що?

— Моя штукатурка на цементі. Я вмру, а вона довго ще стоятиме.

— Ну, спасибі вам. Дайте, якщо ваша ласка.

— Та дам, дам, — сказав Кіндрат, біжучи попереду.

— А ви все бігаєте, дядьку Кіндрате?

— Та бігаю, трясця його матері, бо не навчився ходити помалу. Так і не вдалося із старою ні разу попід ручку пройти. Все, було біжу та оглядаюсь. А вона й замолоду була огрядна та пишна, як піч. Ходила й дівкою так, наче воду на коромислі несла. Куди б не йшла — чи в церкву, чи на весілля, чи на роботу, — завжди прибіжу і чекаю потім на неї під церквою чи перед хатою. Аж соромно від людей бувало. Ну, а на роботі не той... Нічого. Доки вона дійде в поле, то я наробитись устигну. Вже й снідати час. Тоді я снідаю, а вона там копиці складає чи снопи в'яже. Отож біжу й досі. А куди — не знаю й сам. Не думав про це. Просто ноги в мене такі, що не ходити, а тільки бігати вміють. Вже сьомий десяток розміняв, а вони, клятї, несуть мене, мов на пожежу. Ну, ось ґа тобі штукатурки, та йди собі з богом, бо мені ніколи.

Він поплював у долоні й заходивсь трамбувати долівку бази, по якій, Кіндрат це знав достеменно, все одно ходитимуть корови, бо люди здавна без них не могли прожити ні при якій владі.

— І що ви за чоловік,— сказала мати.— І як ви оце так весело живете?

— Жиємо — хліб жуємо,— підморгнув їй старий Кіндрат.— Вдалося в кооперації ще оковитої прихопити. Вип'єш — не всидиш без роботи.

— А без горілки?

— Та без горілки, той... майстровому чоловікові воно якось наче не з руки. Але теж не всидиш. Така в мене доля, що без роботи я не проживу. Ну от, занудитися можу.

— Щасливий ви чоловік.

— Та яке там щастя,— махнув рукою Кіндрат і, повернувшись до своєї матері спиною, підняв трамбовку.— Гех! Гех! — пригехкував він за кожним ударом, і база двигтіла, і земля двигтіла не перестаючи. І мати довго ще чула те гехкання в порожньому і покинутому радгоспі.

День минав за днем, і за ніччю — ніч, а в радгоспі було порожньо й тихо. Тільки гриміла десь канонада. Поїзди не ходили давно, бо, кажуть, десь під Долинською німці перерізали залізницю й подались далі на схід, до Дніпра, куди попрямували й радгоспні колони. А літаки пролітали чужі, з чорними хрестами й з уривчастим гудінням моторів, що чутнішим ставало вночі.

Німців не було. І людей у радгоспі не було. Мабуть, відсиджувалися по підвалах, і дивно було бачити порожні хати й контори, порожній сад, землю, що зсамотіла раптом за довгі свої віки і вже нікого не повинна була годувати.

Потім прийшла якась батарея, стала поблизу, кілометрів за п'ять, і біла вдень та вночі так, що снаряди з шепотом і шкварчанням пролітали через радгосп, падали десь на шляху, на тій довгій, нескінченній стовповій дорозі, що йшла на Херсон, поминаючи другий відділок радгоспу. Там цілими днями стояла курава від машин, і по тих німецьких машинах біла наша відчайдушна батарея.

Мати молилась за неї. Вона молилась за тих невідомих артилеристів, лягаючи спати і встаючи. І молилася, прокидаючись ночами. І бажала їм, тим артилеристам, зостатись живими.

А потім на батарею налітали літаки. Видно було, як вони розгортались над нею, ревучи потужними моторами. Чути було, як рвуться бомби і як стогне земля. І здіймались над

тими місцями чорні вихори вибухів. Це було над мар'янівським лісом. В тому пеклі мали загинути гармати і люди, мали загинути всі до одного. Але коли літаки відлітали, батарея знову починала стріляти. Чулось: бум! бум-бум! І знову шелестіли над висілком снаряди і вибухали вже ледве чутно: крехи! крехи! крехи! Наче там кололи величезні поліняки.

Потім батарея замовкла якось звечора, і стало тихо. Тільки з ближньої бази чулося розмірене гупання — старий Кіндрат все ще трамбував долівку.

Тієї ночі, як замовкла наша батарея, хтось тихенько постукав у вікно, і мати пізнала свого зятя.

— Васильку,— зойкнула вона, відчинивши йому,— що ж це буде?

— Дайте мені щось поїсти,— сказав старший політрук Петровський, що вже встиг стати на фронті батальйонним комісаром.— Поїсти і переодягнутись.

— Тільки картопля в кожухках та каша. І все вже холодне.

— Байдуже,— мовив батальйонний комісар.— Ми три дні нічого не їли.— Він одчинив вікно, перегнувся через лутку.— Ідїть,— прошепотїв комусь, і в хату зайшло ще двоє.

Зброю покладали на коліна, накинулись мовчки на їжу. Пахло від них порохом і потом.

— Іжте,— заклопоталася мати,— а я вам приготую одяг... Тільки звиняйте, вже що є, те й дам. А тобі, Васю, приготувала той сірий празниковий костюм, що ти залишив перед фронтом.

— Давайте,— кинув Петровський на підлогу і довго топтався по своєму модному й дорогому вбранні, яке тепер ні на що не годилося.

Переодяглися в якісь старенькі штанці та сорочки його побратими, подякували матері, взяли по хлібині в дорогу й пішли. Не питала, куди йдуть, коли виглядати їх, тільки на прощання:

— Васю, звістку ж про себе дай.

— Буде видно,— розвів руками батальйонний комісар і спитав: — А де ж це ваш розбишака?

— В евакуації. Разом з батьком. З тракторами і комбайнами виїхали дев'ятого.

— Пізно виїхали,— сказав батальйонний комісар.— Повернуться. Передайте Юркові, нехай працює. Щоб не привертати до себе уваги. Та щоб не базікав ні про що.

Прощайте, мамо, нічого вам більше не скажу. Бережіть сина, якщо повернеться. Не дайте йому вчинити якоїсь дурниці. Хай розумних людей шукає та слухає, то й буде толк. А може, й вдасться йому через Дніпро переправитись і в Червону Армію вступити.

— Чого б ми й хотіли,— тільки й мовила мати на прощання.

— Це було б найкраще для нього.— Петровський поцілував матір на порозі й не пустив далі.— Не виходьте за нами надвір, щоб менше хто бачив. Бо найдуться такі, що й німцям донесуть: випроводжала, мовляв, комісарів. І так залишаємо вас фашистам на поталу.— Поправив автомат, переступив поріг і зник за рогом.

Пішли...

Зосталась мати сама. І батарея вже більше не озвалась ні тієї, ні другої ночі.

А потім, раніше за німців, вдерся в радгосп на світанку гуркіт моторів, перегуки й плачі, і, виглянувши у вікно, мати побачила кілька комбайнів і тракторів, своїх радгоспних людей, перехоплених фашистами біля радгоспу «Піонер», звідки їх завернули додому.

Війна — не війна, відступ — не відступ, а люди раділи, опинившись удома, серед своїх.

Повернувся й батько, незвично брудний, запилений, неголений і схудлий. Тільки очі блищать та ніс загострився, наче аж побільшав. Він був чорний і зморений, але підбадьорений щасливим випадком: перед тим, як колону перехопили німці, їх наздогнав секретар райкому Романов, розшукав Юрка й забрав до себе в машину.

— Подався з ним на найближчу переправу під Нововоронцовку,— говорив батько, залишаючи й матері надію.— Може, хоч вони встигнуть переправитись...

Випроводивши комбайни й трактори із Степівки, попрощавшись із Дмитром Івановичем Сірашем, Романов ще мав заїхати за сім'єю в Баштанку, і тому прорватися йому на Херсон не вдалося — він подався вже на радгосп «Піонер», куди прямували за маршрутом усі колони біженців з його району. Мене він прихопив, упізнавши серед радгоспівців, і довіз до самої Нововоронцовки, всю дорогу розпитуючи про поранених льотчиків, залишених будочникові, і дуже тривожився, чи не нападуть на них одразу німці.

— Коли ж щось трапиться з нами або не вдасться евакуюватися,— наставляв він мене про всяк випадок,— йди

в своє село до Дмитра Івановича і найперше скажи йому про льотчиків — хай потурбується про них, прилаштує в безпечному місці. Він і тобі скаже, що робити, як жити далі.

У Романових була спеціальна перепустка на всю родину для проїзду на переправу, і комендантський патруль висадив мене ще на дальній околиці, де проходила лінія оборони передмостового укріплення, й послав на радгоспну переправу, що була десь вище за течією. А невдовзі налетіли «юнкерси», ударили з бриючого польоту по переправах уздовж ріки бомбами й кулеметами — в степ помчали люди, коні й машини, чорні смерчі побатували білі під сонцем поля, покотилися у яри й видолинки обшиновані колеса розбитих возів, дико й нестерпно заіржали коні, закричали діти й жінки, а із степу несподівано сипонули назустріч, ніби вирісши із землі, розгорнуті лави мотоциклістів і піших німецьких солдатів, перепиняючи всіх, почали відтісняти вздовж річки від переправи.

Жінки все ще кричали, і плакали діти, й мовчали похмуро чоловіки, юрмлячись побіля-тракторів і комбайнів, і запилений офіцер у срібних плетених погонах, високому кашкеті й темних окулярах, не вилазячи з коляски мотоцикла, підняв руку, гамуючи крики й плачі. І коли потихшало, сказав:

— Алес цурюк! Всі по домах! — Він показав правою рукою, затягнутою в тонку чорну рукавичку, на циферблат свого чорного годинника: — П'ять мінут — всі назад! — І став дивитися, як заводять трактористи свої ЧТЗ, як повільно й незграбно розвертаються з комбайнами й хедерами на причепах, і підносячи до губів сигарету, сказав своїм підлеглим: — Русіше люфтвафе.

Вони дружно й брутално зареготали.

— Флюгцойг! Флюгцойг! — скандували вони й реготали над нашою бідою ще дужче, ще завзятіше, і було в цьому стільки нелюдського гумору, що темніло в очах від ненависті й безсилля.

Як і всі мої ровесники, я був закоханий в нашу авіацію, і зараз мені боляче було бачити, що німецькі літаки літають швидше за наші, але ж любив наших льотчиків і нашу авіацію від того не менше, а ще дужче, трагічніше й відданіше, тому зносив кпини фашистів як особисту образу, бо розумів трохи німецьку мову, як розумів майже все що стосувалось тоді авіації, в котру мені так і не судилось потрапити.

Трактори з комбайнами й хедерами на причепах, вози й балагули, бідарки й брички-тавричанки — все це вперемішку з пішими й кінними одинаками потяглося в степ спочатку без дороги, по толоці, а далі пішло розповзатися хто куди, тримаючи напрям додому. А на самій переправі ще клетотів бій, туди сунули й сунули за першими розгорнутими лавами вкриті курявою мотомеханізовані колони, в яких виднілися зачохлені гармати, сердито й потужно ревли на перегазовці танкові двигуни, покриваючи всі інші шуми й гами, немов обвалами, і стало зрозуміло, що переправу німці захопили з ходу. Туди вже годі було потикатися, і я рушив з пістрявою колоною, зібраною тут бідою й поневіряннями мало не з усієї Правобережної України, додому, сподіваючись зустріти чи надогнати своїх радгоспівців десь у районі «Піонера», але їх перехопила, очевидно, та ж сама мотомеханізована частина німецьких військ набагато раніше, ніж нас, тому я їх ніде не знайшов.

Від радгоспу «Піонер» вдарився на Степівку битим Чумацьким шляхом через Кобзарці, Червону Долину й опинився у бабусі Гапки. Вступ основних сил лейб-штандарту затримав мене надовго, бо з села нікого не випускали, доки він стояв там, і оце ж сьогодні Дмитро Іванович підкинув мене в «Степовий» до батьків. Про льотчиків я йому розповів одразу ж, як тільки прийшов у Степівку, а про Романова нічого певного сказати не міг, бо й сам не знав: чи переправився він того дня з родиною через Дніпро, чи загинув під бомбами на переправі.

Зайшовши в радгосп, я не побачив ані душі. Все тут ніби вимерло й зупинилось назавжди. Ніхто в цю обідню пору не біг з токів і майстерень додому, ніхто не квапився до корів на ферму, неначе евакуйовані ще й досі не повернулися або заїхали десь ще далі за Дніпро і вже й не повернуться. Не зустрівши ні лялечки, дійшов я до нашого двоповерхового будинку. Тут теж не видно й не чути було дітей, котрі завжди товклись на подвір'ї зрання допізна, і навіть коти й собаки кудись позабігали. З почуттями нудотливого остраху зайшов я в коридор. Після степового простору тут смерділо котами й мишами. Без стуку, як і належить заходити до своєї квартири, штовхнув двері й одразу побачив маму: вона латала батькову білу сорочку, тримаючи її на випростаних руках, бо вже й в окулярах погано бачила, треба було б поміняти їх, але хіба ж наші матері коли-небудь турбуються про себе?

Про все це я встиг подумати до першого материного

погляду, блискавично й підсвідомо. А глянула на мене, зойкнула, сорочку з рук випустила, в долоні сплеснула.

— Синочку мій, що ж тепер буде? — з жахом прошепотіла вона, і на блідому її обличчі, а особливо в її очах відбилосся стільки болісної тривоги й розгубленості, що мимоволі кинувся до неї, аби захистити, розраяти чи заспокоїти негайно, бо такої муки навіть здорова людина довго не витримає, не кажучи вже про мою хвору й надзвичайно вразливу маму.

Я обійняв її худі плечі, притиснувся своєю щокою до її збляклої, геть холодної щоки і відчув її давній напівзабутий запах — запах свіжих коржів, накришених у тепле молоко. Дуже рідко, відколи виріс, довелося обнімати матір — у нашій суворій сім'ї ніжності були не в пошані. А обнявши, відчув, що не може тепер моя мама бути мені заступницею у цьому жорстокому світі на окупованій ворогом землі, й ота наша беззахисність і безправність постали на всю свою непоправність тільки тепер, коли я побачив і обняв свою матір. Навіть ще раніше: в ту першу мить, як тільки звела вона очі на мене. Ці найрідніші в світі очі, що супроводжують мене все життя, не покидають моєї душі й пам'яті і понині. Вони мені сказали все і все відкрили мовби заново: і те, що я сам знав та пережив, і те, чого ще недодумав про теперішнє наше становище, і те, що ховав сам від себе й про що намагався не думати. Всі тривоги й майбутні біди відбилися в цих очах, звернених на мене, бо не про себе ж думала вона, як усяка мати, а про дітей своїх. І найперше — про свого єдиного сина, котрий ще тільки спинався на ноги, щойно закінчивши школу, а справжнього життя ще й не скуштувавши.

— А ми ж так сподівалися, — схлипуючи, сказала вона, — так же ж надіялися, що тобі вдалося евакуюватися, що ти подався до своїх! Нам і Романови сказали, що лишили тебе на переправі...

— Романови? — аж стрепенувся я. — Ви що, бачили їх?

— Повернулися, бідні, — прошепотіла мати й оглянувшись, з чого я зробив висновок, що за ці дні вона тут добре настрахалась. — Їх розбомбили на переправі — машину розбило, а Михайла Митрофановича поранило. В обидві руки. І в голову...

— А чого ж вони сюди прибилися? — спитав я. — Треба ж було залишатися там, де їх менше знають...

— І так напоневірялися по чужих краях. Там, біля Дніпра, скрізь повно німців, вимагають документи, то Лідія

Тихонівна свої показувала: вона ж на іншому прізвищі, на своєму дівочому. А документи Романова навіть і в чужій стороні небезпечно пред'являти. Вони й сказали, що його документи при бомбуванні згоріли. Все просив Михайло Митрофанович, щоб Дмитрові Івановичу в Степівку повідомили, що він поранений повернувся. Покладає надії на Сіраша. Сподівається, що Сіраш його переховає і врятує.

— А чого ж не повідомили?

— З радгоспу нікого не випускала поліція. Всіх на роботу виганяють, щоб хліб убирали.

— Де ж вони поселилися? — питав я, приголомшений цією новиною. Весь час билася думка: «Перший секретар райкому в нашому радгоспі — що ж це буде, що буде? Як йому допомогти?»

— Та тут же, у двохетажці, в порожній квартирі — головний зоотехнік Соловей виїхав ще з гуртами, забравши сім'ю. От вони й поселилися у Солов'євій квартирі. В сусідньому під'їзді.

— А Волошин знає? — спитав я, повагавшись.

— Волошин? — здивувалася мама. — А хіба Волошин тут? Він давно не в радгоспі.

«Значить, мама нічого не знає», — подумав я.

— Піду провідаю Михайла Митрофановича, — сказав я матері.

— Він просив, щоб до нього ходили поменше. Щоб не привертали уваги. А ти серед дня підеш. Чого? Він же видає себе за чужого. То чого ж ти підеш до чужої людини? Що скажеш, як хтось побачить? Не радила б я тобі йти зараз. Увечері з батьком підете.

— Де той вечір, мамо. А в радгоспі ні лялечки. Ніхто мене не побачить. Хоч провідаю та розважу — йому ж знаєте, як оце тяжко й тривожно лежати пораненому.

— Що й казати, — зітхнула мама. — У мене вже й душі немає. І за нього напереживалася за ці дні. Й за тебе тепер... — Вона знову ріжком біленької хустки затулила очі й пронизливо схлипнула.

Я дивився на неї й мовчав, німіючи від жалю й безсилля. Худесенькі плечі під синеньким ситцевим платтячком, вигорілим на сонці, тряслися в риданнях, а схилена голова в одвічній, білій материнській хусточці хиталася з розпачу.

— Не треба, мамо, — спромігся видавити з себе це безглузде прохання. — Ще ж ніхто не знає, як воно обернеться.

— Ой, чує ж моє серце,— схлипнула мати ще дужче.

— Тільки біди накличете,— сказав я, відчуваючи, як терпнуть на ногах пальці від жалю й співчуття, від тривоги.

— А чого ж від цих фашистів чекати, як не біди? — підвела мама заплакане обличчя.— Он у Добрій усіх євреїв вистріляли до ноги. І старих, і малих. Хіба ж це люди! Що їм ті немовляточка зробили, га?

— Ну, на те ж вони, мамо, фашисти, але якось же треба жити. Піду, може, чимсь допоможу Михайлові Митрофановичу.

— Не ходи, сину,— проникливо глянула на мене мама.— Я ж тобі кажу: він просив, щоб до нього не ходили.

— Ну й що ж, що просив. Він може просити, щоб не кинути тіні на нас. Щоб через нього й нас не постріляли. А я все-таки піду. Ми жили поряд з ними з Баштанці, а Василь Остапович працював з Михайлом Митрофановичем у райкомі. То ж він підхопив мене з колони в свою машину, пізнавши, а я тепер огинатимуся? По-якому ж це? Ні, мамо, я пішов. Людині в такому стані й годину тяжко перебути самій. Та, може ж, і допоможу чимось чи придумаємо, як його врятувати.— Я поцілував матір у щоку, солону й холодну, відчуваючи, що от-от заплачу від жалю й ніжності, і вийшов.

День так само був сонячний, тихий і теплий. Але після похмурої розмови у затіненій, причаєній квартирі здався якимсь ніби світлішим і прозорішим, ніж раніше, небо повищало, а сонце пояскравішало, виборсавшись із маревної імли. Летіло в блакитному просторі повільне й лінкувате бабине літо, мліли під сонцем дерева в саду, чахкав за садом паровоз, пускаючи в небо високо й рівно пасма чорного диму й білі струмки пари, що танула тут же, ще й не одірвавшись від лискучої труби. Тихо, безвітряно, спокій розлився в природі, наче війни й не було, і через те на душі ставало ще тривожніше.

На порожньому, вибитому й вичовганому ногами подвір'ї без жодного кущика й травинки під стовпом сиділо п'ятилітнє хлоп'я у голубій вигорілій маечці й куняло.

— Славко! — гукнув я його, пізнавши по нестриженій кучерявій голівці, але він не обернувся, не відгукнувся, ніби не почув.

— Я не Славко,— зиркнув він на мене карим, з горіховим блиском оком з-під похмуро насупленої брови й став дивитися в сад.— Я — Володя,— сказав він мені непримиренно.

— Поглянь на мене,— просив я його, аж серце в мене заходилося.— Я ж тебе знаю. І ти мене знаєш...

— Нікого я тут не знаю,— пересмикнув він плечима, і маечка спала з одного плеча, від чого він став ще безпораднішим, ще беззахиснішим, і я нагнувся, щоб узяти його на руки.

Він відскочив од мене, відбіг трохи далі й сів під другим стовпом колишнього волейбольного майданчика.

— Я не Славко,— сказав він настирливо.— Йдіть собі геть.

— І довго ти отак сидітимеш? — не відставав я від нього.

— Доки мама прийде.

— І далеко ж вона пішла?

Він здвигнув плечима, і майка повернулась на своє місце. Дивився на мене, вагаючись, але вже пізнаючи.

— Не бійся мене,— сказав я йому.— Бійся чужих. А я ж свій. Я і в Баштанці до вас приходив, і на переправу однією машиною їхали. Ти хіба забув?

Він мовчки дивився на мене. Але вже не так вороже.

— Мама пішла на село виміняти татові тютюну. Без тютюну він не може. Йому дуже боляче.

— А чого ж ти його покинув?

— Я не покинув. Він послав мене, щоб я дивився, чи хтось не йде до нас. А сам, мабуть, спить. Бо цілу ніч не спав — так боліли рани. А ви теж повернулися з переправи?

— Повернувся. Хочу тепер провідати Михайла Митрофановича.

— Не треба.

— Боїшся, що він спить?

— Ні. Він не хоче, щоб хтось до нього заходив. Треба, щоб його поменше тут бачили.— Хлоп'я наблизилось до мене, прихилилось і, оглянувшись, прошепотіло: — Щоб ніхто його не впізнав.

— Ну, а я ж то його знаю,— сказав я довірливо.— Може ж, чимось поможу. Та й про те, як бути далі, поміркуємо. Ходімо до нього.— Я простягнув йому руку, але він сховав свої за спину і заперечливо похитав головою.

— Ви йдіть, а я тут побуду, щоб ніхто не нагодився зненацька, бо тоді...— Він знову сів під стовпом, ніби зайняв свою спостережну позицію.— І його й вас застануть.

— А ти хоч їв сьогодні що-небудь?

— Зранку випив молока,— сказав він просто.— Баба

Павлюченчиха принесла. А у вас є що їсти? — спитав він серйозно, так наче й не вірив мені.

— Ти бабу Федору знаєш?

Він ствердно кивнув, подумав і додав:

— Вона теж приносила нам їсти й помагала мамі прати бинти.

— Ну от і збігай до неї — вона тебе нагодує.

— А ви тут побудете? — недовірливо спитав чи, скоріше, попросив він, бо йому, мабуть, суворо наказали не покидати цього спостережного пункту. Але і їсти йому, видно, дуже хотілося, бо він одразу ж на мою пропозицію відреагував тим, що зірвався на рівні і готовий був негайно дременути до нас.

— Біжи, біжи й ні про що не турбуйся. Я тебе підміню.

Як молодесенький лошачок, він гайнув вибитим подвір'ям до нашого під'їзду, тільки п'яти замелькали та міцні засмаглі ноженята збили легеньку куряву.

Я постояв ще трохи, озираючись на спорожнілий радгосп, подумав, що в ньому так порожньо через те, що всіх працездатних вигнали в поле, й ніхто не побачить, як зайду до Романова. Проте, як тільки я ступив до коридорчика, двері сусідької квартири відчинились, і стара Павлюченчиха вийшла мені назустріч з помийним відром, усміхнулась привітно й одразу ж спитала:

— Ти чого це до нас не заходиш?

Її гостинність і хлібосольність не мали меж — вона мене питала про те, чому я в них не буваю, ніби це було найголовніше в житті, — побувати в них. Наче ні війни, ні евакуації їй не було. Охайна, чистенька, метушлива й стара, вона лишалася такою проворною, як підліток, і всіх чарувала вічним життєлюбством та привітністю.

— А Микола ваш де? — спитав я, ніби саме оце й зібрався його провідати.

— О, а ти хіба не знаєш? Всі на степу — всіх Рудий Ілько з іншими поліцаями на роботу нагаями виганяють. Тільки нас, старих та хворих, і не чіпають поки що. Та ось тут, — кивнула вона на квартиру навпроти, одразу перейшовши на шепіт, — якийсь поранений лежить. То вони й до нього заходили сьогодні, допитувалися, хто та звідки. А він же, бідний, зовсім не годен робити. Ось зайти та провідай його.

— А можна? Не потурбую незнайому людину даремно? Може, він спить?

— Та яке там спання, коли рани болять, — кинула стара

Павлюченчиха і, виглянувши надвір, прошепотіла: — Бачу, що не проста сім'я. Треба б його, бідного, якось переховати від цих бандитів. Зайди та поговори з ним.

Я нічого їй не сказав, тільки опустив голову, щоб не дивитись у її правдиві й допитливі чи благальні очі: критися перед нею з тим, що знаю, хто це, і що йшов не до них, а до Романова, було не просто й не легко. Проте критися треба було, навіть перед найчеснішою й найпривітнішою бабою Павлюченчихою. І це теж були прикмети окупації.

— Тоді зайду,— і я штовхнув двері.

В порожній квартирі, колись забитій меблями й застеленою килимами, стояло одне-єдине залізне ліжко, які можна було тоді здібати в холостяцьких гуртожитках та червоноармійських казармах, застелене сіном. На сіно було накинуто зверху якесь пальто й подушку, що побувала в далеких евакуаційних мандрах. На цьому непривабливому й незручному ліжку лежав зарослий темною бородою Романов з перев'язаною вже поруділими бинтами головою. Перев'язані були й обидві його руки. Він лежав незвично притихлий, покірний і мовчазний, із запалими в колючих нетрях щоками і дивився на мене так, ніби, не пізнавав або засуджував не знати за що. Він тримав товсто й туго забинтовані руки на грудях, немов двох дітей-близнюків, закушканих у дорогу, і, здається, все думав щось, думав, втупивши погляд у мене, й не бачив мене або не хотів бачити. Потім перевів погляд на стелю й довго мовчав. Страждання й відчай охопили його вже давно й заслали світ темрявою безнадії.

Він, мабуть, постійно вдивлявся у свою безнадію і бачив там відступи, й смерті, і трагедію, що впала на його країну, і чужинців, що плюндрували рідну землю,— все це й тепер стояло в нього перед очима й не забувалося ні на хвилину, заважало йому бачити мене й реагувати на мою появу.

— Даремно ти тут появився,— не повертаючи голови, виразно й роздільно карбував він кожне слово, немов вирок мені виносив, і важко було зрозуміти, що означало «тут» — в радгоспі чи в квартирі, де він лежав, такий безпомічний і безпорадний, і міг накликати біду й на того, хто його одвідав. Скоріш за все, він мав на увазі і те й друге.

Я теж мовчав, не знаючи, що казати.

— Дмитра Івановича Сіраша давно бачив? — спитав він після довгої паузи, все ще дивлячись у стелю, а не на мене.

— Сьогодні,— ворухнувся я й переступив з ноги на

ногу.— Я щойно з Степівки, і він підвозив мене до аеродрому.

— Дружина пішла до того будочника, в якого ми залишали льотчиків,— мовив він, помовчавши.— Якщо там все гаразд, то перевезете мене туди. І потім повідомиш Дмитра Івановича. А зараз,— він перевів погляд на мене,— іди звідси, щоб тебе мало хто бачив, і постарайся негайно стати до роботи, щоб поліцаї не чіплялись.

— Тут таке діло,— посміливішав я і підійшов ближче до ліжка.— Дмитро Іванович наказав мені зв'язатися з Волошиним. Ви знаєте Волошина?

— Волошин, Волошин,— бурмотів собі під ніс Романов.— Нам краще з ним не зустрічатися,— сказав він, пригадавши.— Волошин — це колишній директор радгоспу, якого я виключав з партії як ворога народу в тридцять сьомому. А ти думав, щоб Волошин допоміг мені в цьому становищі? — кивнув він на свої поранені руки.

— Так,— відповів я непевно.— Раз Дмитро Іванович мене посилає до нього...

— Дмитро Іванович дуже довірливий чоловік,— перебив мене Романов.— Сам чесний і відданий, він думає, що й усі такі. Ні, ти краще про мене Волошину нічого не кажи. Тим більше, що і йому зараз нелегко. Ще невідомо, як йому вдасться увійти до німців у довіру. Але знайди його обов'язково, раз тобі доручив Дмитро Іванович. Як там йому вдалося налагодити контакти з німецькими властями?

— Працює старостою сільської общини. А комендант районний — це колишній багатий німець-колоніст, у якого Дмитро Іванович працював замолоду. Може, пам'ятає багачів, що жили на хуторі?

— Шарти, Шарти,— пожвавішав Романов.— Чув я про них. Та й Дмитро Іванович багато розповідав про цих любителів гарних коней. Ну, а Волошина де він казав тобі шукати?

— На стайні. Вроді б то конюхує зараз.

— Щось треба передати конкретне? Якесь доручення?

— Передати привіт, і все.

— Ну, значить, Волошин тобі має щось передати чи доручити.

— А до вас він не навідувався?

— Мене тут поки що не розпізнали, хоч поліцаї — два німці-колоністи з Доброї — вже навідувались. Винюхують. Треба пошвидше вибиратися звідси. А куди, й сам не знаю. Думав тут перебути: воно ж, бачиш, коменданта й досі

нема. Глухий степ, що й казати. Так колоністи лютують. Багато тут розкуркулених. Шукай Волошина. Може, він щось придумає. Хоча б до будочника якимось перебратися.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Ніхто не знав, як саме керуватимуть радгоспом окупанти, кого наставлять по відділках, але вже роз'їжджав з кучером на козлах у ресорній бричці-таврчанці, запряжений парою золотогривих стройових жеребців, учорашній агроном першого відділка Савелій Іванович Безп'ятов: хтось уже призначив його не директором, ні! Просто — керуючим. От він і керував, не злязючи з брички, ніби боявся втратити владу, так несподівано даровану йому, як тільки ступить з таврчанки на землю.

Об'їздив він спочатку центральну садибу, загадуючи всім на роботу, бо пшениця ще й досі стояла й осипалася. А потім поїхав і по відділках. На стайні він підкликав до себе Волошина.

— Ну, як воно конюхується після директорування? — спитав, підморгуючи й усміхаючись, ніби запрошуючи Дем'яна Леонтьовича до відвертості як спільника й однодумця.

Волошин дружнього тону не прийняв:

— Яке ж тут конюхування, коли немає путньої пари коней, самі поранені та покалічені. Зігнали всіх недобитих з доріг та полів, лікуємо помаленьку.

— Недовго лікуватимете, — сказав Безп'ятов, закурюючи пахучу німецьку сигарету. — Недовго й конюхуватимете. Ось не сьогодні-завтра комендант прибуде, я побалакаю, щоб вас на руководящу витягти. Колишні директори, та ще репресовані більшовиками, на дорозі не валяються.

Волошин глянув на Безп'ятова зчервонілими, нагорьованими очима.

— Про моє директорування вже мало хто й пам'ятає...

— Не кажіть, Дем'яне Леонтьовичу, — рішуче й безапеляційно обірвав його Безп'ятов. — Я от недавно в радгоспі, а й то помітили — викликали, доручили, то я тільки позавчора прийняв оце...

Що він «прийняв», від кого, ким рекомендований, хто запропонував йому «прийняти», залишиться невідомим назавжди. А тоді це, на його думку, звучало!

— ...справи,— підхопив він після паузи,— й одразу ж мені сказали про вас. Знав би, що ви тут є, не взявся б нізачо. При живому директорові мені, агрономові рядовому, не з руки, не з руки...

— Просив би нікому не нагадувати про мене,— сухо кинув Волошин, і очі його звузилися, гостро блиснули крізь щілини смужечкою осінньої води, що от-от замерзне і вкриється льодком.

— Та ви не бійтесь,— поплескав його по плечу огрядний Безп'ятов, від чого бричка-тавричанка перехнябилась, зарипівши й заскигливши всіма своїми ресорами й насадами, гойдулася й поїхала від стайні геть, лишивши худого й згорьованого Волошина в тяжких передчуттях.

Коменданта не було в радгоспі довгенько-таки, і контора, відведена під комендатуру, стояла порожня. Ото як зібралися в евакуацію, немов на пожежу, так і лишилася вона мов неприкаяна, з розчиненими навстіж дверима, з вибитими вибуховими хвилями шибками, з обірваними телефонами в кабінеті директора й парткому, і папери, що валялися на підлозі, встигли пожовкнути й зчорніти. Вітер та протяги ганяли їх по всіх кімнатах і коридорах, навіваючи сум і тривогу, за тим, що відлетіло звідси і хтозна-коли тепер повернеться. Столи й шафи мовби осиротіли, вкрилися брудом, пилом, тиньком, що осипався з білих стін при ударах куль.

У одній з кімнат валялися наша прострелена каска, кілька порожніх кулеметних стрічок і вже потемнілі гільзи — хтось тут відстрілювався, але хто саме, не знали ні ті, що лишалися тут, ні, тим більше, ті, що евакуювалися, а тепер повернулись додому, перехоплені мотоциклістами 1-ї танкової групи Клейста під радгоспом «Піонер» за шістьдесят кілометрів від дому. Всього за шістьдесят! Евакуювалися пізно, а ЧТЗ з комбайнами та восьмиметровими хедерами на транспортних візках на причепі давали од сили шість кілометрів на годину. Доки вибиралися довгою колоною на шлях із загінок, доки рушали, звіряючи маршрут, мотоциклони Клейста встигли з-під Сухого Єланця прорватися до Дніпра й вийшли на всі його переправи під Великою Лепетихою, що так і лишилися недосяжними для радгоспної техніки, мов заповідні острови.

Світ став таким неприкаяним і порожнім без Радянської влади, без Червоної Армії, без звичної преси й радіо, що й жити в ньому не стало ніякого сенсу. Порожні бази-корівники з розчиненими навстіж ворітьми, покинуті майстерні

з демонтованими й вивезеними заздалегідь верстатами, пустий амбар, продутий вітрами, біля якого на утрамбованих майданчиках валялось зерно, розтовчене коровами, що їли його немов перед кінцем світу і тут же й мочилися та слідили, залишаючи на ніжно-рожевій пшениці чорні, осоружні кругляки кізяка, що разуче темніли здалеку, немов знаки біди й нещастя, котрі нагло впали на звичне й миле життя, обіцяючи ще страшніші біди в прийдешньому.

Пусто, тоскно, тривожно — немає відради, все найрідніше й найдорожче відійшло, відлетіло, віддаленіло, і всі люди такі покинуті й непотрібні на цій окупованій ворогом території, усі — поза законом, кожної миті кожного з нас можуть убити, повісити, розстріляти без суду, без слідства, без усякого звинувачення. Провина одна на всіх: ми — радянські люди. Фашистам цього досить. Все це ми знаємо поки що з нашої преси і радіопередач, і хоч німців у радгоспі досі немає — він далеко від битих шляхів, а залізниця мертва, — небезпека й погроза висять у повітрі, над нашими головами, ширяють і в'ються з кожним повівом вітру, а кожним нашим диханням.

В радгоспі не чути ні людського гомону, ані роботи двигуна чи верстата, не видно ні трактора, ні комбайна, ніби життя повернулось назад, у ті часи, коли не те що не вироблялися ці машини, а навіть ще й винайдені не були. Покинуті й забуті стоять радгоспні токи на кожній ділянці, на кожному відділку, і золоті бурти пшениці рожевіють поміж високих половіючих хлібів — їх не встигли ні вивезти, ні спалити. Хліба стоять суцільними ланами і осипаються. Тепер уже й надії нема зібрати їх, бо чим же їх збирати, отакі пшениці? Хіба серпом чи косою втнеш отакі дорідні лани на тисячах гектарів?

Порушилося все, так дбайливо налагоджене од віку й од революції, і люди вперше відчували себе ніби зайвими або чужими у власному домі, на рідній радгоспній садибі чи на обробленому своїми руками полі. Дивний і небезпечний вакуум утворився, коли наші відійшли і зникли десь за степами, а фашисти ще не навідувались. «А як прийдуть?» — думалось кожному не раз із тривогою. Думалось й мені, доки я розглядав продірявлену каску, вже стемніли наші гілки на підлозі, руді плями засохлої крові, що наче корою взялася на фарбованих дошках.

Почувся спокійний тупіт, шерехи коліс, що м'яли залізними обіддями облетілий тиньк, і в проїмі висадженого вікна з'явилася спочатку кінська голова з нашоршеними

вухами, далі шия з новісіньким хомутом і ремінними білястими посторонками, мабуть, з сириці, а потім вигулькнула й бідарка-двоколка, на якій, зсутулившись, сидів полевод першого відділка Семен Іванович з батогом і віжками в руці. Він зупинив коня коротким і тихим «тпру», серйозно й печально подивився на мене мовчки, і вираз його суворих карих очей був такий, наче він збирався пожалітися на якесь велике й тяжке горе.

«На бідарці,— подумалось мені першої ж хвилини,— значить, при владі». Подумалось якимось ревниво і водночас з образою, а не осудом, бо Семен Іванович був наш, степівський, жив з нами по сусідству, на низу, через дорогу, а баба Платониха, його теща, жила поряд з нашою бабою Гапкою на середній вулиці. А головне — він був ровесником мого батька, сидів з ним на одній парті в школі і навіть врятував його, коли йшли з школи через став і батько мій провалився в промоїну: з розгону послизнувся і гулькнув під лід, тільки кінчиками пальців ухопився за гострий й слизький закрайок. А Сенька не розгубився: вхопив батька за червоні слизькі пальці і виволік на лід, де й сила взялася. Такі речі запам'ятовуються навіки й переповідаються дітям і внукам. Через той випадок вони стали як брати, і сім'ї наші не те що дружили — просто жили одним життям, хоч це й не заважало Семенові Івановичу лишатися вічно суворим і неприступним. Він з першого дня заснування радгоспу беззмінно працював рільничим, а тепер от, при німцях, так само сидів на бідарці й дивився на мене, як завжди, на диво прозорим, відвертим і суворим поглядом, ніби нічого й не сталося.

— Здоров,— сказав він по довгій паузі.— Прийшов-таки.

Він знову замовк надовго, важко, з присвистом дихаючи, дивився на мене так само печально, немов збирався на щось пожалітися, та ніяк не міг зважитись.

— А я думав, хоч ти подався вже за Дніпро, в евакуацію. Чи до якоїсь воїнської часті пристав.

— Та ви ж знаєте, яка в нас була евакуація: од'їхали тракторами з комбайнами на причепах до радгоспу «Піонер»...

— А твоє яке діло до комбайнів та тракторів? — спитав він різко.— Твоє діло було за Дніпро перебратись, у свою рідну Червону Армію попасти, а комбайн хай Трохименко стеріг би.

— Трохименка перед евакуацією мобілізували.

— А-а-а, то ти, виходить, вже й комбайнером став. Скоро-скоро! — сказав він і в'їдливо посміхнувся. — Ну, а як уже німці перехопили вас, чого не втік за Дніпро? До мами повернувся? На піч?

— Там німців скрізь було повно. На всіх переправах.

— Повно там, повно, — бурмотів він, не зводячи з мене суворого погляду, так само печального, як і досі, але вже не жаль був у ньому, а осуд. — Що ви собі тільки думаєте, не знаю. Адже всіх комуністів і комсомольців вони (він зробив наголос на слові «вони», яке в окупації всіма потім саме так і вимовлятиметься — з притиском — і означатиме «німці»), думаєш, по голівці поглядять? Всім усе пригадають бандити. Моя теж он зосталась, Вірка. Ну, та вона, сказано ж, баба. А й то не знаю, що з нею робити. А ти ж сокіл, орел! Знявся й полетів. Так ні, додому повернувся. Видно, ні чорта ви не тямите! Не уявляєте, що за ворог на нашу землю приперся.

Він почав закурювати: обірвав шматок газети, сипнув, узявши в пучку з кишені, тютюну, довго прикурював, кресалом з кременя вісікаючи іскру, і весь світ обернувся мені не лише якоюсь старою й забутою стороною, а й небезпекою.

Ніби вгадавши мої думки, Семен Іванович, глибоко затягнувшись раз і вдруге, схилився на бильце бідарки, щоб бути ближче до мене, зовсім тихо сказав:

— Ти, слиж, не сердься, я з тобою як з своїм балакаю. Вам тут місця немає — комсомольцям, комуністам. Ваше місце там, за Дніпром, в армії. Ми, безпартійні, ще так-сяк, а вас вони з світу зводять. Он у Миколаєві, кажуть, всіх комуністів і комсомольців виловлюють...

— Хай ще спробують виловити, — мовив я зухвало. — Наші люди нас не видадуть.

— Е-е, не знаєш ти, хлопче... В лихові та в горі такі підлості трапляються... Ну, та сам побачиш. Тут вже з'явилося кілька поліцаїв, німців-колоністів з Доброї... Там усіх євреїв постріляли...

— Усіх? За що?

— А ось підеш додому, то батько тобі розкаже: Ага... Євреїв постріляли, а тепер по селах та по радгоспах комуністин, комсомольців, активістів виловлюють. Особливо один тут є... Ілько Рудий. Забув його прізвище. Ох, видно, година. В школі не вчився жодного дня, а тепер доводить свої арійські переваги — кількох чоловік нагаєм відшмагав. Йому не попадайся на очі. Та й комсомольського квитка

не носи з собою. От хоч би й Вірці нашій віддай, хай сховає. Баби, вони, знаєш, ховати вміють. А то Рудий Ілько першого зустрічного зараз обшукувати береться.

— Хай спробує мене обшукати!

— Ти що, здурів? Аж загудеш у Баштанку, в гестапо, як тільки зв'яжешся з ним. Та й у самого наган на поясі. Йому що? Застрелить за милу душу, й відповідати не доведеться. Бо перед ким же йому відповідати? Йі за кого? Вони збираються усіх нас винищити. Та, мабуть, до того й ідеться, бо, кажуть, у них це в програмі записано... Так ти збігай до нас, тут близько, — кивнув він на один із тих довгих, приземкуватих сімейних гуртожитків під червоною черепицею, — а я на стайні лаштуватиму якусь підводу, щоб вивезти звідси столи й шафи в інше приміщення, де має бути тепер контора.

— А тут що буде?

— Комендатура, — Семен Іванович сплюнув. — Приходь і ти на стайню. Краще бути при ділі, аніж без діла ніпати. Хоч на очі Ількові Рудому не потрапиш. А то він на прибудних як цепний пес скажений кидається. А так ти при ділі — ніякий Ілько тобі на страшний. Це — єдиний рятунок зараз для тебе. Та й не тільки для тебе. Для всіх нас. Я ось, думаєш, з добра свою бідарку запріг? Раз уже попали в таке діло, в окупацію, значить, будемо якось викручуватись. А там побачимо. Но, — смикнув Семен Іванович віжки, і коняка, накульгуючи на поранену й забинтовану передню ногу, потягла бідарку до стайні.

«Віра в радгоспі!» — подумав я, дивлячись на зсутулену спину Семена Івановича і відчуваючи, як піднімається в грудях бентежна радість.

Йдучи повз клуб з вибитими вікнами й продірявленою снарядом покрівлею, я згадав, як у сороковому році приїздили в радгосп миколаївські артисти і на естрадний концерт з'їхалися люди з усіх відділків, поприходила молодь з навколишніх сіл. Тоді тут сліпучо палали вогні й квіти, гриміла з динаміків наймодніша музика — танго й фокстроти, а в фойє, куди ми ввалились з футбольного майданчика всією командою у формі й бутсах, щойно вигравши матч у суперників з «Доброї Криниці», стояли неймовірно красиві дівчата у білих та червоних сукнях, такі чисті й пахучі, з такими зачісками й усмішками, що ми самі собі здалися дикунами. Тоді саме-саме закінчився навчальний рік у технікумах і вузах, і додому повернулися всі студенти й студентки. Серед них красувалася моя старша сестра, що й

сама нещодавно була студенткою, а тепер завідувала в радгоспі медпунктом, і її тут всі не тільки знали, а й любили за добру роботу й привітну вдачу.

Вона кинулась до мене, коли ми проходили через фойє, щоб там, у глибині коридора, в найдальшій кімнаті, передягтися.

— Ось поглянь, хто приїхав. Чи не пізнаєш?

Поряд з моєю сестрою стояла тендітна, струнка й білолиця дівчина в білому костюмі, така елегантна, наче її привезли з Парижа, про який я тоді начитався до чортиків і яким марив ночами. Але куди там тому Парижеві до цієї дивовижної, мовби нереальної й зовсім нетутешньої дівчини. Стояти ж перед її білим строгим костюмом у наскрізь пропотілій футболці, в трусах і бутсах було все одно, що на лобному місці, — ще й люди з усіх боків оглядались і зирили на таку невідповідність. Я мовчки дивився на неї, приголомшений її красою, і не міг не те що впізнати, а навіть зосередитись на якійсь думці. Вона теж стримано й строго дивилася на мене мовчки і, здається байдуже, хоч ніяковості чи відрази й не помітно було ні в очах, ні на обличчі.

— Ну, пізнаєш? — допитувалася сестра.

— Така краса, господи, — сказав я, наче стрибнув з високого берега. — Кого в ній пізнаєш? Не було й не буде такої людини в наших краях, поки світу й сонця! — Я говорив ці зухвалості сестрі, ніби тієї білявої красуні в білому костюмі тут і не було: я тоді ще нікого не любив і тому був по-справжньому зухвалий. Потім мені бас увірветься надовго, може, й назавжди, і я не раз пошкодую за цим.

— Це ж Віра! — вигукнула моя експансивна сестра ображено чи здивовано.

Та теж усміхнулась, звузивши очі й ледь зламавши губи, така, знаєте, тихоня й чистюля, що звикла всіх чарувати. Примружені очі й вдоволена усмішка запам'яталися, хоч не вельми дорого й коштували їй. А може, це просто звичка була — так усміхатися: приязно і лукаво водночас.

— Ви ж до школи пішли разом, — нагадувала сестра.

— Коли це було, — сказав я, через людські голови глянувши вслід моїм товаришам. — Не знаю, як ви мене, а я вас зовсім не пам'ятаю, пробачте, — кивнув я ще зухваліше дівчині, од якої мені аж дух захопило, і пішов продиратися крізь натовп за своїми товаришами.

Оце й усе. Потім нас розлучило літо. А восени знову роз'їхалися хто куди. Так я з Вірою більше й не бачився.

«Який він гордий у вас!» — сказала вона сестрі того вечора. Я ж нікому нічого не говорив, але думати про неї не переставав і закохувався в неї все більше, все сильніше в міру того, як виходив з хлоп'ячого віку. Та мрійлива закоханість, одухотворена й помножена юною уявою, неясними й палкими бажаннями, буває набагато серйознішою й глибшою за звичайні залицяння. Відстань робить людей недосяжними. Вона ж їх робить і наймилішими.

Мені не довелося більше в той останній передвоєнний рік хоч раз іще побачитися з Вірою, але, приїжджаючи на канікули, я ловив кожную звістку про неї. Я знав, що вона вчиться в Первомайському фельдшерсько-акушерському училищі. Що вона має його закінчити, але... Не закінчила: приїхавши на Перше травня в радгосп, несподівано вийшла заміж за тридцятишестилітнього вдівця з двома дітьми. Після цього я загубив її сліди.

Переді мною стояла юна жінка. Її тендітне біле тіло, поцятковане рожево-блакитними легесенькими розводами, ледве вміщалося в яскравій червоній сукні і шорсткий, майже прозорий креп-марокен погрозово напнувся на її стегнах, коли вона підвелась назустріч. Дві короткі товсті коси, туго заплетені в непокірні жмути, кучеряво випручувались з бантів того самого креп-марокену, що й сукня, пружно вистрілювались на два боки, від чого найперше голова, а вже потім і вся Віра здавалася крилатою. Та крилатість підкреслювала випещеність і незвичність для самої неї оцієї розкішної і несподіваної зрілості, що непомітно й нагло впала на неї саме цього пекельного літа. Вона соромилася своєї розкоші й вроди, тому в очах і на обличчі блукала вимучена ніяковість, яка зламувала її тугі, яскраві, вилискуючі губи ніби в плачу, і взагалі вона не знала, куди себе подіти з цією геть непотрібною зараз розквітлою зрілістю, що пригнічувала її, соромила й сердила та робила безпомічною.

— Сідай,— сказала вона високим, напруженим, мов струна, голосом, що от-от обірветься чи перехопиться спазмою.

Розчервоніла й знічена, вона здавалася такою грішно-привабливою, що я й сам одвів очі і вже не міг на неї дивитися просто й невимушено, як звик дивитися завжди на дівчат: вона вже була заміжною і тому стала несхожою на нас — ровесників. Нам обом було ніяково й жарко в забитій меблями й подушками тісній хаті. Вже одне те, що

ми лишалися вдвох, так близько й безборонно, що чули на своїх губах дихання одне одного, робило нас спільниками або змовниками. Віра пахла літом, дозрілою нерозтраченістю, вона дивно збуджувала й бентежила мене самим своїм виглядом, а ще дужче — ніяковістю, соромливістю, в яких саме й крився натяк на оте таємне, спокусливе, що було в неї з чоловіком. Тепер уже ні школа, ні вчителі, ні товариші наші й обов'язки — нічого не стояло між нами.

— Віро,— сказав я тихо, майже пошепки.

— Ну що? — звівши брови догори й змучено викрививши губи, спитала вона з якоюсь надією, немов заохочуючи, немов сподіваючись, що я зараз скажу чи зроблю щось таке, що одразу ж дасть нам полегкість, виведе з нестерпної ніяковості, ми станемо колишніми школярами-товаришами. Але слів і дій таких не знаходилося, тому я підвівся й рушив до неї.

— Віро,— повторив я ще тихіше, не тямлячи й сам, чого я хочу, нащо називаю її ім'я і йду до неї.

— Не треба,— прошепотіла, не рухаючись, тільки дивлячись на мене розширеними очима, у яких чорніли одні зіниці. Її очі ніби кликали мене проти її волі, а рука повільно почала підводитись до грудей, щоб відтрити, відштовхнути мене, якимось захиститись від того, від чого захисту в неї не було, та, мабуть, бракувало й бажання захищатися. Тому, коли я наблизився впритул і нахилився до її обличчя, що аж пашіло, та рука, хоч і вперлася мені в груди, виявилася такою млявою й податливою, що я ледве відчув її слабкий опір, вже коли торкнувся здерев'янілими губами її тугих і гарячих, напіврозтулених губів, забувши й про ту виставлену кволу руку, й про чорну окупацію, й про білий день надворі, про біди й нещастя, що впали на наші голови й на нашу землю.

І саме в цю мить шарпнувся за дверима несамовитий жіночий крик, з болю чи відчаю, почувся якийсь тупіт, вовтузіння, і я, не розуміючи, спрожогу рвонувся од Віри, вдарив плечем у двері, що відчинялися в сіни, і мало не впав, перечепившись через поріг.

— Zurück! ¹ — гаркнуло в мене над головою, і груба рука хапнула мене за обличчя всією п'ятірнею, вперлась вигила зап'ястя в підборіддя, з величезною силою заломила мені голову назад, і, тільки вирівнявшись під тиском тієї потужної натренованої руки, а потім завалюючись на-

¹ Назад! (Нім.)

взнак, я побачив перед собою есесівця в уніформі, а за його плечима у сінях і в глибині протилежної кімнати з розчиченими навстіж дверима ще двох німців, що тримали за руки розпатлану чорняву жінку в білій подертій кофтині. Вона вирвала руку і вхопилася нею за лутку, але її одірвали й кинули назад, на долівку. Її нажаханий темний погляд немов бритвою кресонув по мені, і вона знову несамовито й розпачливо зойкнула, намагаючись підвестися. Цієї миті рудий есесівець коротко й різко вдарив мене кулаком в підборіддя, і я, перелетівши через поріг, упав Вірі під ноги, мало не збивши її.

— *Aufstehen!*¹ — крикнув есесівець, нахилившись наді мною, вхопив за комір, різким рухом допоміг підвестися й штурнув до стіни.— *Stehen!* — сказав він по-нашому, вперши мені в груди парабелум.

— *Erich, komm!*² — владно й різко наказали йому з протилежної кімнати.

— *Jawohl!*³ — відгукнувся він. Потім помахав парабелумом перед самим моїм обличчям, ще раз погрозово сказав: — *Stehen!* — і кинувся до дверей.

Він не встиг перейти сїни, як знадвору увірвалася дівчинка років п'яти в самих біленьких трусиках, з білим бантом на голові. В руках у неї була гарно й барвисто одягнена лялька. Побачивши матір на долівці, в подертій кофті й з зсудомленим обличчям, вона шпурнула ляльку на землю й кинулась до неньки з одвічним криком: «Мамочко!» Але той самий рудий есесівець спритно підхопив її під руки й вже непритомну кинув до нас у кімнату. Потім грюкнув дверима, заперши нас.

— *Schneller! Schneller!*⁴ — залунало глухо й нервово за зачиненими дверима, і вслід за тим почувся постріл, потім ще один, потім прогупали кроки в сінях, зараз же ніби у відповідь їм загарчала машина десь за стіною, і все стихло.

— Подай води,— прошепотіла Віра, кивнувши на відро, що стояло на лаві біля дверей.

Непритомну дівчинку вона тримала на руках, хапливо набрала в рот води, майже вирвавши в мене латунну квартиру, бризнула дитині в обличчя, біле, мов з гіпсу. Жовтуваті повіки з пухнастими віями здригнулися лише на мить. Віра

¹ Встати! (Нім.)

² Еріх, іди! (Нім.)

³ Так! (Нім.)

⁴ Швидше! (Нім.)

бризнула ще раз дівчинці на обличчя, і та нарешті розплющила очі, війнулася з хати, наче її вітром винесло, і я тільки чув: «Де моя мама? Я хочу до мами!» Потім глухо вдарили сусідні сінешні двері й проковтнули той нестерпний крик, повний розпачу, жаху й благання.

Я вийшов у сіни. Двері протилежної кімнати були так само розчинені, як і тоді, коли я вискочив уперше. Застрелена жінка, розпатлана, в подертій і закривавленій на грудях кофті, лежала серед хати навznak і, здається, дивилась у причілкове вікно, що було у неї в головах. Одна нога незручно й неприродно підігнута, друга напружено випростана, пальці розчепірені. Мініатюрна, худенька, зовсім молодесенька й гарна, вона лежала боса, немов свята. Важко було зрозуміти, за що її вбили, ще важче було дивитися, як вона лежить, знівечена смертю. Я боявся схилитись над нею, боявся доторкнутись до неї, хоч так хотілось випростати ту зігнуту ногу, якимось поправити голову їй, щоб не була вона така скоцюрблена й така безпорадна. Я тільки дивився та дивився на неї, німіючи з болю й безсилля, з жалю, що затоплював мене по самі очі й починав застити зір: щось і в моєму серці вмерло разом з оцією смертю, і не воскресне, й не повернеться більше ніколи.

Аж тут нагодилися Віра з якимсь посірілим і ніби припалім попелом обличчям, а з нею буденно запнуті білими хустинами жінки в темних, поцяткованих горошком платтях, діловито обступили покійницю, поклали її на стіл, непомітно для мене, якимсь невловним рухом долоні прикривши очі, і руки, ще не задублі, склали на грудях, як і годиться, і заходилися витирати на долівці кров нещасної беззахисної людини, що ні перед ким нічим не завинила, не зробила нікому зла.

— Иди, хлопче,— підштовхнула котрась із жінок мене під лікоть,— а то на тобі лиця немає. Ще й сам упадеш тут к лихій годині.

— Та й не слід тут бути мужчинам,— сказала друга, щось там роблячи з убитою, і осудом чи погрозою оглянулася на мене.

Я вийшов, здерев'янілими ногами ледве переступивши високий поріг, і чужа, нагла й страшна смерть, що сталася при мені, поруч зі мною, на моїх очах, тепер вийшла слідом за мною, ніби всілася мені на плечі, а може, на душу й нипала тепер зі мною повсюди. Це була перша насильницька смерть на моїх очах, і я знав, що ніколи не забуду її. Я йшов за радгосп, а не додому, підсвідомо прямуючи до

скирти сіна на покинутому аеродромі, і люди, що траплялися зрідка біля зерносховища, біля ферм і силосних ям, здивовано дивились на мене, ніби хотіли про щось спитати, але не зважувались. Нарешті, вже коли я вийшов за бази, від череди пішов мені навперейми присадкуватий чоловік у шкарбанах-опорках на босу ногу в старій шапці із задер-тими вгору, та не зав'язаними вухами, в мамці-стьоганці й ватних армійських штанях зі штрипками. Голубі, аж білясті, очі на червоному повнокровному обличчі дивилися пронизливо, зухвало, сказати б, нахабно, — очевидно, цей чоловік звик або ж дошкуляти крутим слівцем, або ж усім наказувати. Проте не очі, не незвичайний одяг, не ота біляста зухвалість в очах, а найбільше — борода якась особливо свіжа, молода й лискуча, вразила мене. Молодий був і рот у тих рудих кучерявих нетрях — зовсім свіжі рожеві губи, білі рівнесенські зуби, тендітна, навіть випещена шия, що туго пнулася з чужого дрантя, видавали в ньому якусь іншу людину, і, звичайно ж, інша одежа уявлялась на ньому з першого ж погляду.

— Кого там розстріляли? — спитав він мене, ще й не дійшовши.

— Жінку, — сказав я через силу, дивуючись, як просто й зацікавлено він мене питає.

— Зрозуміло... Це вони вчительку-єврейку сьогодні кокнули, а завтра ж кого? Тебе чи мене? — Зухвалі білясті очі свердлили мене ще якимось німим запитанням чи докором, і я одвернувся. — Так вони всіх нас перестріляють. Ілько Рудий був на цій операції?

— Не знаю...

— Та ти що, не тутешній? Ілька й досі не знаєш?

— Там були самі есесівці.

— Та й він не кращий. Давонуті треба гада, щоб не смердів. А то всіх нас перестріляють. Вони й до Романова доберуться. Романова знаєш?

— А хто ж його не знає, — оторопів я: тайни вже не було.

— Вірно. Людина помітна. Думали-думали, хто ж людей німцям видає? А воно ж Ілько Рудий і орудує. Прийшов, усе винюхав, всіх узяв на замітку, а тепер приїздить з Баштанки і по одному стьобають. Як куріпок. А ми дивимось і мовчимо.

— А що ж ви зробите? — сказав я, відчуваючи, як у душу заповзає той самий страх, що паралізував мене, коли я почув несамовитий жіночий крик і постріли.

— А то ти й не знаєш,— визивно глянув на мене молодий бородань,— Хочеш, скажу. Чи здогадаєшся й сам?

— Нічого мені здогадуватись.— Я хотів обійти його, але бородань заступив мені дорогу, і по тому, як легко й спритно переніс своє збите, туге й огрядне тіло, вчувалося, який він сильний і натренований.

— До скирти тобі нічого йти.— Шаснувши в кишеню тілогрійки, витяг і на розкритій долоні подав мені мій наган.— Бери, знай мою добрість. Та не розпускай соплі! — суворо і навіть бридливо скривив свої випещені губи, сховані в незвичній, зовсім чужій на його молодому обличчі бороді.— Плакав? — спитав він.— Я ж по очах бачу. А нам не плакати треба. Нам ненависть плекати та твердість у своїх душах.

— Хто ви такий? — спитав я, сховавши наган до кишені і ніби аж поважчавши від його ваги й заспокоївшись від того, що він знову при мені.

— Веселий ти, хлопче, як я подивлюся,— засміявся володар юної й аж ніби чужої бороди.— Про це найбільше б хотів дізнатися Ілько Рудий. Та не дізнається. Бо він Ілько Рудий, а я Василь рудий. От і побачимо, хто й кого перерудішає. Пастух я, он, бачиш, корівок пасу,— махнув гарапником на череду.— Пасу, пасу, та й напуваю, а за всім наглядаю. Все бачу: хто в радгосп на машині в'їжджає, а хто пішки з Степівки входить, попередньо сховавши у скирті револьвер. Ех ти, конспіратор.— Він натягнув мені кашкета на самі брови.— Хіба ж так із зброєю поводяться? Не встигнеш нічого зробити, як тебе розстріляють вже через те, що вона в тебе є.

— Так нікого ж на весь степ не було,— сказав я очманіло.

— Ти ще тільки із-за лісосмуги виткнувся, як я вже засік тебе і пішов навперейми. Заліг в бур'яні і бачив, як ти нагана в скирту засунув. Ну, думаю, наш хлопець, раз із зброєю ходить, та ще й ховається з нею. Тільки ж не так треба ховатися. Береженого, кажуть, і бог береже. Та на бога надійся, а сам не плошай. Вірно? І до Дем'яна Леонтійовича зараз не потикайся. Сам покличе, як треба буде. Будь здоровий, конспіраторе,— засміявся він знову, оголивши два разки білих як сніг зубів у нетрях бороди,— ми ще зустрінємось.

Він пішов бур'янами до череди, а я стояв і дивився йому вслід. Та й бур'яни ж поросли, доки люди воювали! Буркун покрив аеродром непролазними нетрями в зріст людини.

То цвів і пахнув за літа, а тепер, застарівши, перетворився на дріт: потемнів на дощах, потвердішав, задерев'янів. А за аеродромом суцільною стіною стояли пшениці, некошені й теж стемнілі, до самого обр'ю, аж до тих стовпів, що ясної днини видніються кілометрів за сім уздовж битого шляху з Баштанки на Бармашове, Снігурівку й Херсон. Цей покинутий, забур'янений і здичавілий степ вражав тепер своєю несходимістю, безмежжям, запустілістю — є де сховатися в ньому так, що жодна облава не знайде й не візьме.

«Де ти бродиш...— долинув здалека дзвінкий тепер голос Василя, ніби зависнув над степом і довго тремтів на одній високій печальній ноті, що взяла за серце й не відпустила, аж доки голос той з тенорової височини не впав у баритонний видолонок, бархатистий і докірливий: — ...моя доле, не докличуть я-а те-е-бе».

Біля нашого будинку стояв, зіпершись спиною об стіну й перебираючи струни гітари, чорнявий і дуже кирпатий хлопець — мій ровесник — у флотських брюках, форменці без гюйса, флотських черевиках і безкозирці. Ще здалеку я почув дивовижно красиві й правильні акорди, які міг брати тільки по-справжньому обдарований музикант, і це найперше допомогло мені впізнати в списаному на берег морякові сина колишнього головного зоотехніка радгоспу, який задалегідь евакуювався з дружиною-єврейкою разом з першими радгоспними гуртами. Головний зоотехнік в молодості грав у театрі, прекрасно співав, акомпануючи собі на піаніно, завжди був душею радгоспної самодіяльності та всіляких офіційних і неофіційних бенкетів. Рано втративши дружину, він оженився на молодій лікарці, з якою не змогли вжитися його діти: дочка Валя, дуже красива й здібна дівчина, мусила йти в швейпром ученицею, а молодший за неї Борис — у ремісниче училище. В радгоспі обох любили, обом співчували, проте вони навідувалися до батька тільки на Жовтневі й Травневі свята і помалу втягувалися в самостійне життя без батьківської ласки й нагляду, рано виробивши в собі самостійність поглядів, переконань і поведінки. Може, ревності до матеріної пам'яті, а може, примхливий характер мачухи змусила їх покинути батька, якого обоє дуже любили, й піти «в люди», коли ще треба було вчитися в школі, а проте якийсь аж наче трагічний відтінок клався на цих дітей, що лишилися без матері ще малими, і вони через те стали дуже вразливими, гордовитими.

Валя рідше приїздила в радгосп із Миколаєва, вочевидь, знайшовши там свої інтереси, а Борис бував частіше. Вони з батьком цілими вечорами грали на піаніно й гітарі і просто, й наскладніші мелодії, Борис саме цим і пояснював свої часті наїзди: збираючись вступити до музичної школи, він, мовляв, готується під батьковим керівництвом до цієї важливої події. Проте минав рік за роком, а в музичну школу Борис навіть не подавав документи — просто він любив свого батька, не міг жити без нього й без цих спільних захоплень музикою, тільки нікому не хотів зізнаватися в цьому. Тепер батько був далеко, а Борис тулився до нашої «двохетажки», бо, мабуть, тільки з'явився в радгоспі й не мав притулку, і ця його безпритульність, помножена на сумовиту музику, викликала до нього пекучий жаль, якеś щемливе співчуття, як до всього нашого рідного, покинутого ворогові, — як до покинутих доріг, степів, садів, сіл і міст, де вже нипають фашисти, а ті, хто тут жив, ходив, працював, прикрашаючи свою землю, десь поїхали, за близькі й далекі ріки, плуганяться на схід безконечними дорогами або риють десь окопи, траншеї, займають оборону чи лежать побиті, поранені, виходять з оточень нишком чи з боєм прориваються через ворожі порядки в немислимо далеких степах за Дніпром, за Дінцем, понад Доном. А Бориса ніби забули чи загубили.

— Здоров, Борю, — привітався я й подав йому руку.

— Привіт, — подав він мені свою так поспішливо й просто, не міняючи пози й не одриваючись від стіни, наче ми з ним бачились учора чи позавчора. — Що там німці розстрілялися? — спитав він без тривоги й подиву. — Кокнули кого-небудь?

— Вчительку-єврейку.

— Вони їх скрізь вистрілюють до ноги. Я вже набачився.

— А ти ж звідки?

— З-під Херсона. Пристав був до однієї частини — служба візуального спостереження, оповіщення та зв'язку. Чув?

— Та чув. У нас тут теж стояли — аеродром охороняли. Теж моряки. Кажуть, виїхали останніми, вже як літаки відлетіли.

— Оце ж і ми драпали з Водопою. А біля Копанів нас перехопили мотоциклісти, додому відпустили. «Век до матки». Самі, мабуть, тільки-тільки прорвалися — без штабів, без командирів. Усіх відпускали. Ну, я й рвонув аж сюди.

А тут батькова квартира зайнята — якийсь поранений лежить, доходяга. Так я оце до Колі Павлюченка думаю приткнутись — через коридор навпроти.

— У них сім'я велика: крім матері й Миколи, Катя перебралася з двома дітьми. Ходімо краще до нас.

— Ну й що ж такого? Діти малі. А у вас всі дорослі. Та й батька твого я боюсь: він у тебе дуже серйозний. Все ніби сердиться не знати за що.

— То ходімо хоч пообідаємо, бо це ж ти голодний?

— Чого там голодний. Баштани кругом — кавуни, дині, помідорів на городах повно, а по селах люди не скупі, хліба завжди дадуть. Хто його знає, як далі буде, а поки що жити можна. Народу зараз по дорогах шатається! Той з полону, той з оточення, той додому, а той до фронту поближче норовить, щоб до своїх, значить. Надивився я на всяких. Є такі христопродавці, що сам би застрелив, рука б не здригнулась.— Борис у розпуці крутнув головою і рушив за мною.

— Де ти валасаєшся, бісової віри хлопець? — зустріла мене мама в порозі.— У мене вже й душі нема. Що там за стрілянина?

— Кіру Марківну вбили,— сказав я.

— Ой боже ж мій! — сплеснула мати в долоні і зблідла ще дужче, опустившись на лаву.— Бідна, нещасна жінка. Тиха ж та добра, як горличка... Що ж вони, душогуби, прокляті, роблять! За що ж таку людину з світу зжили? Ще ж і дитиночка в неї маленька. Білесеньке, як янголятко.

— Вони й до нас доберуться,— мовив Борис, увійшовши в хату.— Я вже надивився.

— А ось Борис Соловей, мамо, у радгосп прибився. Ти його не впізнаєш? Син головного зоотехніка Солов'я...

— Скажеш таке,— образилась мама.— Чого б то я його не пізнала. Ви хоч і ростете швидко, та Бориса я й через десять років узнаю. Вилитий батько! А ви що, разом на переправі були?

— Ні,— відповів Борис,— я на Херсон пробирався з своєю командою, та нас перехопили.

— Вони, бандити, всіх перехоплюють,— сказала мама.— Що воно тільки буде? Як вас уберегти від супостата?

— Будемо живі — не вмеремо.— Борис безтурботно, як і належить бувалому чоловікові й воїнові, стиха підморгнув мені.— Як люди, так і ми.

— Горе, та й годі, на нашу голову,— схлипнула мама.— Не знаєш, що тебе до вечора жде, а що завтра буде.

— Не сушіть собі голову завчасно,— заспокоював її Борис.— Якось та буде. Не такі вже ми дурні, щоб їм датися в руки.

— Та хоч не затівайте нічого,— благала мама крізь сльози.

— Не будемо,— підморгнув мені знову Борис.

— Ідіть хоч умийтеся з дороги та сідайте борщу поїжте. Бо я ж нічого такого й не готувала, гостей не сподівалася...

— Вік би їв один борщ з білим хлібом,— продовжував Борис не то всерйоз, не то жартома.— Ніяк не вдається борщу наїстися.

— Тепер воно, Борю, якось і не їється. Зварила он та й сиджу, батька чекаю: десь у контору пішов столи перевозити. Вроді комендант має приїхати не сьогодні-завтра, то комендатура в конторі розміститься, а їх переводять в недобудовану лазню.

— Красота,— сказав Борис, витираючи руки.— Попросять і одразу ж помиються: під душ там чи у ванну.

— Який душ? Яка ванна? — здивувалася мати.— Ти все, Борисе, жартуєш, а воно не до жартів тепер. Ох, не до жартів...

— А слізьми горю не зарадиш,— слушно відповів Борис.

— Сміхом і жартами — теж,— стояла на своєму мама.— Ніхто не знає, що тепер робити, як жити?

— «Мы будем петь и смеяться, как дети...» — продекламував Борис, підморгуючи мені.— Правильно?

— Та вже ж, передчасно плакати не доводиться.

— Ну, сідайте вже,— припрошувала зажурена мама,— а то борщ вистигне. Буде ніякий.

— У вас поганого борщу не буває,— сказав Борис.

— Коли ти там у нас обідав?

— Обідав. І не раз. І борщ ваш запам'ятав.

— Авжеж, запам'ятаєш, як мачуха твоя не вміла й їсти зварити. Все, було, в їдальню ходили з твоїм батьком. Немов студенти.

— Не треба, мамо,— попросив я.

А Борис промовчав — з апетитом уплітав борщ з хлібом за обидві щоки, бо проголодався, видно, добре.

Мати сиділа й дивилась, як ми їмо, зрідка сама собі хитала головою, думаючи щось своє й, очевидно, жаліючи Бориса. Бо, як тільки ми пообідали, сказала йому:

— Лягай, Борю, в боковиці та відпочинь з дороги. Бо це ж тобі, бідному, ніде й голову прихилити.

— Вдень я не звик спати. А житиму в Павлюченків. Баба Павлюченчиха завжди до мене гарно ставилась. Я й при батькові в них не раз ночував, як приїздив.

— Лагідна жінка,— погодилась мама.— Взагалі сім'я привітна й добра, у всьому радгоспі пошукати такої. А в нас не хочеш залишитись?

— Ні,— заперечив Борис.— У вас всі дорослі. Он дочка вже підросла. Не хочу стісняти вас.

— Тобі видніше,— зітхнула мама.— Але знай, Борю, що наша хата завжди відчинена для тебе. Ми твого батька дуже любили і тебе любимо. Таких талановитих музикантів, як ви, не часто стрінеш. Ми завжди тобі будемо раді.

— Спасибі,— розчулено й трохи розгублено подякував Борис Соловей, і вже з цього можна було зрозуміти, який він совісний і соромливий, тільки за жартами й дотепами намагається приховати свою цнотливу скромність, щоб бути, як усі, трохи розв'язним, а трохи цинічним. Бо того вимагає флотська служба, чи на військових, чи на торговельних кораблях — однаково. А портові міста, такі як Одеса, Миколаїв, дуже ретельно й настійливо бережуть, охороняють і множать так звані морські традиції, стиль поведінки й навіть жаргон.— Ось усе моє майно,— показав Борис на гітару.— Де приткнуся, там і рай. Тільки до сестри, як прийдеться, з'їжджу та шинель і чоботи на зиму заберу. А так все моє ношу з собою. Я, тітко Федоро, не хочу вам набридати, бо знаю, що в Павлюченків просторише й простіше. Ви тільки не обижайтесь.

До Павлюченків ми пішли разом. У них було поночі, ще не світили. Електрики в радгоспі вже не було від самої евакуації, а до ламп ще й досі не звикли. До звичайної груби баба Павлюченчиха прибудувала довжелезну плиту на три конфорки, в плиті палав солом'яний вогонь, і солом'яний дух слався по всій хаті, якийсь домашній і затишний, а в тріпотливих відблисках все танцювало й мінилося — не треба було ніякого світла. Микола, сидючи на підлозі, підкладав у плиту, скручуючи соломі в жмути, щоб довше горіла, Катя била масло в стовбуватій ветхозавітній маслоробці, а бабуся Павлюченчиха ліпила вареники з сиром, проворно й легко орудуючи над плитою. В кутку біля столу сиділа мовчазна й набурмосена Віра — її я помітив одразу, як тільки переступив поріг, і одразу ж рушив до неї, сів поряд на лаві, що стояла під стіною.

Доки Бориса вітали й розпитували, я взяв Віру за руку, легенько стиснув їй пальці, ніби підбадьоруючи, але вона,

замість того щоб збадьоритися, схилилась на стіл і заплакала.

— Як страшно,— шепнула вона, не відпускаючи моєї руки, а ще дужче стискаючи її, і я відчув, як вона ще й досі тремтить і ніяк не може заспокоїтись.

Почувши її плач, заплакала й Катя, за нею схлипнула стара Павлюченчиха. Ми ж усі троє мовчали й дивилися на вогонь.

— А ви знаєте, хлопці, чого Віра прийшла до нас? — спитав Микола, підводячись.— Просить, щоб пішли та допомогли Семенові Івановичу перевезтись.

— Не можу туди повернутися, де її, бідну, вбили,— схлипнула Віра.— Так і стоїть перед очима, крик її чую і досі.— Вона ще раз стиснула мої пальці, ніби шукала захисту, й відпустила мою руку.— Підіть допоможіть там усе винести.

— І де ж ви будете жити? — спитав я.— Куди перебираєтесь?

— А осюди,— кивнув Микола на стіну,— ближче до нас. Тут біля футбольного поля стоїть порожня хата, в якій жив парторг Станіслав Іванович Сотников. Ходімте допоможемо.

Ми пішли. Широ кажучи, й мені в темряві було трохи боязко заходити в сіни, дивитись на двері, в отворі яких я все те побачив, страшне, нелюдське й непоправне. Але двері були зачинені, за ними панувала тиша, а Семен Іванович з меншим Віриним братом Миколою вантажили на балагулу меблі. Все, що мені потрапляло під руку, що доводилося нести й вкладати на підводу, свіжо й привабливо пахло Вірою: я в ті короткі хвилини, що передували розстрілові, вловив і запам'ятав її пахощі назавжди. А подушки, перину, всі інші речі з її добра я брав з якимсь благоговінням — усе було мені любе й дороге, бо належало Вірі.

Якось швидко й легко ми зробили кілька ходок, усе перевезли, допомогли розставити ліжка, дивани, столи й стільці і залишали Вірину матір наводити лад у новій хаті саму, бо Семен Іванович одвів коней на стайню, а Микола ув'язався за нами.

— Покидаєте мене саму,— сказала Вірина мама,— а я ж у новій хаті теж боюся. Мені наче Кіра Марківна сьогодні по всьому радгоспу ходитиме, всю ніч нипатиме, із знайомими прощатиметься. Бо Вірин страх і мені передався. Я хоч не бачила, а вона ж...

— Це було при мені,— озвався я.

— Як? — здивувалася Вірина мати.

— Я саме до вас зайшов. А тут і вони...

— А Віра мені нічого не сказала. Я думала, що вона сама дома була. То й добре, хоч не сама. Добре, що ти нагодився. А тільки чому ж вона мені не сказала? — дивувалась і бідкалась мати, а мені якось тривожно й приємно ставало від того, що Віра про мене промовчала, ніби нас уже зв'язало тайною: не хотіла, значить, щоб хтось знав про мої відвідини й про те, що з нами мало тоді статися, як я втратив голову й повторював її ім'я не знати для чого, ішов до неї й кликав її, хоч вона була поруч.

Значить, то було неспроста, і вона надала цьому неабиякого значення! Це було відкриття для мене: я відчув, як у моє життя входить щось зовсім нове, хвилююче й бентежне, що неодмінно зробить мене щасливим, принесе мені зовсім нові тривоги й радощі, про які я навіть не думав ще, але яких давно сподівався.

Вернувшись до Павлюченків, я одразу ж шаснув на своє місце на лаві поруч з Вірою, зрадівши, що там ніхто не сидить, і вона сама знайшла в напівмороці мою руку і з вдячністю чи з ніжністю потиснула, але не відпустила, затримала у своїй гарячій і трепетній руці й так тримала її весь вечір, ні на кого не дивлячись. Ми сиділи рядочком, плече в плече, і ніхто не помічав наших переплетених рук, бо вони ховалися під Віриним великим теплим платком, що спадав з її пліч. Я відчував не лише її руку — під моєю долонею пружинилось її тепле й туге стегно. Нам обом хотілося пригорнутися ще тісніше, злитися воєдино перед лицем насильницької смерті, перед небезпекою, що нависла над усіма нами й над кожним зокрема, наче та єдність мала якщо не порятувати нас, то хоч захистити на якийсь час, відтягти загрозу й приглушити її, зробити не такою страшною: вдвох можна було, здається, йти хоч на шибеніцю.

В хатньому присмерку ніхто не дивився на нас, тільки полум'я танцювало в плиті, кидаючи на стелю, на стіни й на нас тріпотливі відблиски, тривожні й заспокійливі водночас і тільки малі Катрині діти, сидячи на теплій лежанці, позирали на нас із-за метушливої баби. Їх частувала щедра й ласкава бабуса варениками, вечеряли за нашим столом і дорослі, а ми все сиділи й сиділи, ніби ждали чогось, і хотілося, щоб цей вечір і оце наше спільне сидіння не кінчались ніколи, бо в тому випадково, а може, й не випадково знайденому прихистку ми ніби знайшли засіб об'єднатися

й постати разом проти чужої смерті, що сталася на наших очах і поєднала нас навіки, і проти власної небезпеки й незахищеності, що одразу ж впаде на нас, як тільки ми розімкнемо руки й віддалимось одне від одного.

Катерина намагалася сісти так, щоб закрити нас найперше від матері й від дітей, проте не могла, а може, й не хотіла закривати від Бориса й Миколи: вони ж наші ровесники, як не є, і мають нас зрозуміти. А коли випала слушна хвилина за спільною розмовою, що спалахнула без нашої участі, вона сказала зітхнувши: «Такі ви нещасні, аж жалько на вас дивитися! Поцілуйтесь уже, чи що». Вона навіть сплакнула й одвернулась, ховаючи очі, а ми сиділи мов приречені й не могли ні розняти своїх рук, ні поворухнутись. Тим часом у хату набивалося все більше й більше молоді — тривога й страх перед розправою, що сталася в усіх на очах над беззахисною молоденькою вчителькою з малою дитиною, виганяли з дому, заставляли гуртуватися, бо в гурті було не так страшно, і становище, в яке ми всі потрапили на окупованій ворогом території, не здавалося таким небезпечним і загрозливим. Гурт створював ілюзію довоєнного життя і єднання, і ніякі німецькі власті й адміністрації не могли подолати цю єдність. Особливо тепер, коли ще не прибув у виселок комендант, не організувалась іще комендатура, а тільки шастали, наїжджаючи з Доброї на день, німці-колоністи у формі поліцаїв. Прийшли найперше Миколині й Вірині однокласниці, що вчилися тепер у технікумах та десятирічках: всі, мов на підбір, повні, стрункі, розквітлі, як і належить здоровим та гарним дівчатам у сімнадцять-вісімнадцять літ. От тільки розквітли вони в непевний час, може, ворогові на втіху, та вік є вік, і природа не рахується навіть з таким жорстоким і невідворотним лихом, як війна.

За ними ввалились хлопці, наші, радгоспні, і з недалекої залізничної будки, звідки вони і в школу ходили.

— Вся футбольна команда в зборі,— пожартував Борис Соловей, який у футбол ніколи не грав, щоб не зрадити музику.— Хоч «Добру Криницю» на матч викликай!

Почалися привітання, розпитування, під час яких Віра підвелася з місця й рушила до дверей. Я, звичайно, потягся вслід за нею, але вона зупинилася на порозі й сказала, щоб усі чули: «Ти зоставайся,— суворо так, безапеляційно, аж мене в жар кинуло.— Мене мій брат проведе. Ходімо, Мико! — і вийшла.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Ні тлуму на переправі, ні куряви над розбитими шляхами, ні вибухів бомб і снарядів, ні криків поранених — нічого вже не було для Романова після двотижневих спроб пробитися до Дніпра. Була тиша. Була порожня, мов комора в голодний рік, квартира. Була Арктика — льодове заморожене царство, і ніч, і далекість людського світу, до якого вже заказані шляхи господні. І була смерть. Смерть мужньої і великої людини Руаля Амундсена у хисткім наметі, занесенім снігом. І все це вмещалося в невеличкій книжечці з шкільної бібліотеки, яку йому принесла зранку дружина.

Він тримав цю книжечку забинтованою правою рукою; вона дуже швидко мліла, ця поранена осколком рука, і він нічим не міг зарадити, бо ліва лежала поруч з ним на подушці, закушкана, мов немовля, і нею не можна поворухнути.

Виселок спорожнів. Усіх людей вигнали в степ косити пшеницю. Машини нездатні були перевезти намолочену пшеницю, хоч возили її день і ніч, і довжелезні бурти її рожевіли в степу й досі, немов греблі для якихось морів, що мали виникнути і не виникали тут, а тільки з'являлись у найбільшу спеку привидами тріпотливого марева.

А тепер привезли в обозі фашистської армії прекрасні коси з Румунії і послали все доросле населення валити ними перезрілий хліб. Коси везли машинами, а румунські вояки їхали на каруцах. Коси були з синюватої сталі, дзвінки і в наших степах забуті зовсім. На кожній — барвисте тавро, мов печать диявола: жовте із чорним. Такою косою добре вкосити шовковистої вологої трави на леваді, та й то невеличку копицю корові. А валити вручну пшениці, які того року дивували найскептичніших степовиків — це було схоже на дитячі виграшки чи на дивацтво дорослих.

Він був серед снігів, серед торосів і полярної ночі. Він замерзав разом із відважним норвежцем, і полюс був близько, і смерть була поруч, немов його власна, і коли одривався від читання і зводив очі на розчинене вікно, — дивувався: скільки було сонця, неба, тепла за вікном. І тиші. Не вірилось, що війна, понівечивши все, чим жили люди досі, десь палахкотить і котиться на схід, жере села й міста, кладе людей на рівнинах — тисячами! Іде і махає косами, яких ще ніколи на світі не було, і покоси її страхітливі й дикі: махне один раз — немає цілої держави, махне

вдруге — гине ціле покоління юнаків з любов'ю, сподіваннями і ненародженими дітьми.

Десь далеко чулися дитячі голоси. Не радісні й нестримні, а тихі, приглушені, мовби з-під палиці. Це були не грища, не захоплені поклики, не дзвінки й радісні дитячі голоси, однакові на всій нашій планеті. Це були сумовиті перемовляння, наче діти змовлялися проти світу й не вірили йому. Навіть чистому небу і ясному сонцю. Вони наче всього боялися й нічого вже не хотіли.

Серед тих дітей десь був і його син. П'ятирічний Славко, що боявся дивитися на його забинтовані руки. Мабуть, вони нагадували Славкові рев літаків, і посвисти бомб, і чорні вибухи, і червону кров, яка заливала їхню підводу, і обгорілі трави понад шляхами, і пересохлу землю. Все, де тільки падали люди. Мовчав, дивився на батька суворо й задумливо, а при першій нагоді дременув надвір, покинувши його самого. І тепер батькові дуже хотілося почути синів голос. Але син мовчав. Його не було чути серед інших дітей. А далі й вони кудись перейшли в інше місце, за хату, і стало зовсім тихо.

Страшенно хотілося курити. Він не курив уже днів зо три. Це в нього давня звичка — читаючи, курити, але тютюну не було, і дружина пішла десь в сусіднє село виміняти самосаду. Руки сіпались і боліли так, що треба було б кричати. Але він не кричав. Він намагався читати і, коли вчитувався, забував про біль. Ще якби закурити, то й добре було б зовсім.

Виселок лежав осторонь великих доріг, і німці сюди ще не заходили. Може, їх і не буде, доки руки в нього загояться, а тоді можна щось придумати. Коли в тебе цілі руки та ноги, то й думається краще. А зараз він нічого не міг вдіяти. Ніяк не уявляв свого життя в майбутньому: не знав, що чекає попереду. Знав тільки одне: не сидітиме, згорнувши руки, як зараз. Думати про це страшно. Було так порожньо там, попереду, коли він, одірвавшись від читання, пробував зазирнути у завтра, було так порожньо й темно там, що Романову знову доводилося підводити праву руку з книжкою і вчитуватися довго-довго, аж доки мозок його не починав сприймати те, що ховалося за дрібненькими, байдужими до всього літерами.

Він важко одривався від цього південного літа й ще важче переносився на засніжені простори Льодовитого океану. Але все ж таки якось переносився і сидів з Руалем Амундсенем у наметі, продуктому наскрізь пургою. І разом

з ним грів собі сніг, щоб натопити з нього води, і замерзав разом з ним, а потім ішов по льоду, ризикуючи кожної миті провалитися в щілину поміж торосами, звідки тебе вже не витягнуть ніколи. Бо нікому. Хоч кричи, хоч плач, хоч божеволій.

— Мені й тут нелегко,— сказав собі Романов, відклавши книжку й заплющивши очі.— Мене й тут ніхто не врятує,— мовив він знову. І тепла, пекуча сльоза залоскотала повіки, викотилася в кутик ока, похолодніла там, упала на подушку.

Ще з юності знав і був переконаний, що країна, народ, партія не можуть загинути. Він це знав, він у це вірив, він через усе пройшов разом з партією, бо був уже немолодий і був завжди в найтяжчих її боях. І він судив тих, що втратили віру. Судив жорстоко, як завжди судять зрадників. Чим тяжчі були моменти, тим тяжчий був суд над зневіреними та зрадниками.

Але такого ще не було, як оце зараз. Він проїхав Україну до самого Дніпра. Він бачив покинуті села й поля, повні хліба й соняшникового царювання. І покинуті баштани, на яких ще не визріли кавуни. І сади, в яких ще не встигли зірвати плодів. І армію бачив, що відступала, мовчазна, покрита пилом та горем відступу й поразки. Бачив розбиті міста, зірвані заводи. Бачив пожежі, які вже нікому не вдасться загасити, і відновити знищене ворогом могли б тільки боги, якби вони були на світі такі ж всесильні та всемогутні, як про них пишуть у бібліях і євангеліях. Був ще народ, який все міг би зробити. Але поки що народ розпорошився: хто бився з ворогом на фронтах, а хто лишався тут, у цих місцях, завойованим, з дітьми та жінками, і завойовники не дадуть йому зробити того, що він міг би зробити.

Туп-туп-туп,— почулося під вікном. Ковані чоботи били в суху землю так, наче намагалися вм'яти її глибше. Туп-туп-туп,— повз вікно й до самих дверей коридора. Тоді ще підійшло кілька чоловік. Щось тихо сказав один голос, по-німецьки. А другий щось відповів роздумливо. І все стихло.

Коридором вони, мабуть, пройшли крадучись, бо двері в цілковитій тиші, від якої дзвеніло у вухах, різко розчинились, і на порозі з'явився високий офіцер в окулярах. Холодні окуляри блиснули на Романова, мов більма. Застигли в порозі і дивились на нього крижинами, в яких замерзав Руаль Амундсен. І билосся в мозку це ім'я, немов

позивні якоїсь далекої військової частини. Спливали секунди в абсолютній тиші, від якої ще дужче дзвеніло у вухах, а німець стояв біля дверей, дивився на Романова мовчки, і можна було подумати, що він німий.

«Руаль, Руаль, Руаль!» — кричало все в Романова всередині, але й ця неіснуюча частина великої людської армії була, мабуть, оточена, і рації були розбиті, і відгуку не було. І не було порятунку — він збагнув це до кінця, і одразу відстань до Арктики, де замерзав Амундсен, стала справді далекою. У неї вмістилися і час, і тисячі кілометрів такими, якими були вони насправді.

— Вставайте, — сказав неголосно німець і повільно рушив до нього. Скельця окулярів, погойдуючись на кожному кроці, пускали зайчики й сліпили Романова, а йому так хотілося побачити очі ворога в цю мить. Але очей не було. Були добре відшліфовані лінзи Цейса. І були плетені срібні погони на добре припасованому френчі, обшиті зеленуватою шкірою штани та чорні блискучі чоботи. — Ну? — сказав німець запитливо й зупинився біля самого ліжка.

— Дайте закурити, — промовив Романов, бо від німця пахло гарним тютюном.

— Станіслав! — гукнув німець, не одриваючи погляду від Романова.

Увійшли зразу двоє. Пілотки засунуто під погони, волосся біляве, і лиця привітні, веселі навіть, бо молоді були й безтурботні.

— Що ви хочете? — спитав Романова.

— Я хочу курити, — відповів Романов, від якого відпливли Амундсен і Арктика дуже далеко.

— Ну, цьому ще якось зарадити можна. Але вам треба встати негайно.

— Я, мабуть, не зможу, — висловив сумнів Романов. — Цілий тиждень не встаю.

— Нічого. Тепер ви встанете.

— Ну, — сказав німець у пенсне й нетерпляче поглянув на годинника, немов поспішав кудись, щоб устигнути до обідньої перерви.

Романов підвівся, і ті двоє допомогли йому. Поставили на ноги й одійшли. Стояв Романов і хитався. І вмирав від болю.

— Ком! — кивнув німець і пішов до дверей.

Вони вивели його з темного коридора на сонце, що вдарило Романову в груди і очі, в одну мить обігріло його. І вітер, гарячий, пахучий, обвіяв йому голову й пошерхлі

вуста, облоскотав її та брови. І він мусив спинитись.
— Ходімо,— сказав йому той, білявий і молодий, але закурити не дав.

Усі німці були без зброї, і Романову важко було здогадатися, куди вони його ведуть і що з ним збираються робити.

Біля білостінного амбара під червоною черепицею жінки віяли зерно.

«Як у мирний час,— подумав Романов.— Нащо вони вють його? Хіба тепер до зерна?»

Жінки покидали все, що було в руках, і невідривно дивилися на Романова, й їхні пози свідчили, що вони знають набагато більше за нього. Ну, може, наперед уявляють події і тому такі напружені й налякані: за рогом стояла відкрита машина, і вони її бачили, а він — ні. Побачивши ж, він ще встиг подумати, що не зможе здертися на неї, бо ноги тремтіли, а голова йшла обертом і в очах темніло від болю у перебитих та незагіпсованих руках. Високий німець дійшов першим до машини, але махнув рукою, сказав якесь слово і повернув у степ. Романова повели за ним. Одійшовши від хати кроків на тридцять, німець зупинився, різко обернувся.

— Більшовик? — крикнув він Романову в обличчя.— Комуніст?! — зірвався на вереск.— Aber lös!¹ — І показав у степ.

«Ага,— подумав Романов.— Значить, он воно що. Он як. Ну, значить, так і буде. Так і мало статися...»

— Ну?! — прошипів німець.

— Ні,— тихо сказав Романов,— ні. Бігати я не буду. Скажіть йому,— обернувся він до білявого,— що коли б я стріляв, то стріляв би в обличчя. Хай і він стріляє тут — не побіжу.

Білявий перекласти не встиг: блискавичним бандитським рухом високий есесівець, від якого пахло гарним тютюном і дорогими парфумами, вихопив з кишені пістолет і тицьнув Романова дулом у скроню.

— Ну?! — крикнув він, зціпивши зуби, і натиснув на скроню так, наче збирався її проткнути.

— Ні,— заперечив Романов.— Стріляй...

Німець був сильний. Він гнув Романова до землі, він валив його з ніг, а в очах була твариняча жорстокість, і смерть була там, і ненависть убивці. Скроня боліла тепер

¹ Ану, марш! (Нім.)

дужче за поранену руку, і сили в Романова не вистачало, щоб устояти на ногах, і він мав би впасти на перебиту руку, але встиг відступити крок. Один і другий. І тут же почув постріл. А вслід за пострілом крик.

— Тато! — кричав його син від хати. І Романов обернувся. В поле зору йому знову потрапив білостінний амбар. Жінки все ще стояли серед буртів зерна і дивилися сюди. Сина Романов не помітив, а побачив німця, який в цей момент вистрілив у нього вдруге: цівка синюватого диму, і пістолет підстрибнув, блискучий і чорний, мов мокра жаба. А пострілу не було. Була бура й колюча земля, що з неймовірної височини впала на нього, цілячись у голову.

Брязь!

Земля була тверда й гостра, мов клубок колючого дроту. А потім стало темно.

Постріли почули в степу: косарі саме зібралися йти додому, і коси вже не дзвеніли, а перестигла пшениця не шелестіла. Хоча ніякий шелест хлібів не здатен заглушити постріли. Це людям відомо здавна. Поставали. З тривогою кожен думав про тих, що лишилися вдома. Тому йшли поквалливо й мовчки, іноді зривалися бігти навіть старі поважні люди. А легконогі дівчата випередили всіх, тільки хустки маяли над їхніми головами.

— Романов, — сказав батько, мовби відганяючи власні тривоги. — Ти знаєш? — спитав він за постійною звичкою стверджувати свої припущення цим запитанням. — От щоб тобі добра не було, вже хтось доніс.

Очі за товстелезними окулярами були сумні й печальні. І в них світилася жалісливість. І тривога.

За радгоспним вигоном їх зустрічали діти й жінки, що zostавалися вдома. Вони плакали і дивилися так, наче ці люди з косами могли оборонити та заступитися за них перед усім світом. Але й ці люди теж беззахисні, покинуті, як їхні жінки й діти, й тому ховали очі.

Я дивився на все це, і все розумів, і про все догадувався. Та й відчував те саме. Вісімнадцятилітній юнак — а того року юнаки мужніли рано і ставали мужчинами одразу, якось раптово. Як завжди, коли треба захищати Вітчизну.

Серед малечі не було сестри, і я побіг додому, не чуючи ніг під собою. Вона лежала ницьма посеред хати, перев'язавши голову мокрою хусткою, — точнісінько, як мама, коли хворіла. А на ліжку спав Славко — п'ятирічний хлопчик, замуразаний і заплаканий. Рученята його теж були брудні.

Коли я схилився над сестрою й спробував підвести її, вона затремтіла і заплакала голосно, мов доросла, приказуючи: «Вони застрелили Михайла Митрофановича».

— Тихше,— сказав я, підводячи її з підлоги.— Тихше, бо Славка розбудуєш.

Але вона так само тремтіла й плакати не переставала. А Славко спав, наплакавшись та намучившись, і на нього дивитись було тяжко.

Увечері не світили. Сиділи в темряві і боялися говорити. Прийшла з села Славкова мати, висока, по-дівочому струнка жінка. Вона принесла самосад чоловікові, коли він уже був йому не потрібний. Тепер вона сама смалила невміло скручені з газети цигарки. Не переставала курити й мовчала. Ніхто не знав, що їх чекає завтра. І що їх чекає наступної хвилини. А в радгоспі було тихо. Навіть собаки не гавкали. І жодне вікно не світилося. І ніяких надій, і ні звідки тобі допомоги. Ні Лідії Тихонівні, ні комусь із них. І Романова ховати заборонили: лежав у степу покинутий, наче всі відреклися від нього, і думати про це не було ніякої сили.

— Ну,— зітхнув батько, поправляючи окуляри.— Ходімо та поховаємо його.

Лідія Тихонівна, роздавлена несподіваним горем, лежала, пригорнувши сина, ні жива ні мертва, здається, знепритомніла, і ми пішли самі.

Я ще нікого в своєму житті не хоронив. Уночі це видавалось моторошним. Але знав свого батька і знав також, що сьогодні доведеться ховати: батько не кидав слів на вітер і рішень своїх не міняв ніколи.

Ми знайшли шип і лопати в сараї, тихо й скрадливо вийшли за виселок, нікого не зустрівши, і тепер думалося про те, що хоронити Романова в степу якось незвично, моторошно: в радгоспі кладовища не було, і мерців возили за п'ять кілометрів у Степівку.

— Поховаємо його на могилі,— сказав батько.— Ось я тільки погляну на нього, а ти йди на могилу й починай.

Я не встиг спитати, де саме і як копати яму, бо назустріч хтось підвівся з землі, високий, темніший за темряву.

— Хто тут? — спитав він, описавши дугу цигаркою, затягнувся і сховав її в рукав.

— Це ми,— озвався батько.— Прийшли ховати розстріляного. А ти що, стережеш тепер мерців, Іване?

— Стережу.— Іван знову затягнувся, і у відблисках цигарки видно було, як на руці в нього погойдуються нагай-

ка.— Хоронити заборонено. Мене спеціально поставили на це діло.

— А ти не стій тут. Іди собі додому, а ми потім скажемо, що не знали. Одкопувати ніхто не буде.

— Ні,— мовив Іван, приставлений до мертвого Романова.— Ні, так не годиться. З мене спрос буде. Краще сходить до Безп'ятова.

— Доведеться піти,— сказав батько, закурюючи.— Не лежати ж йому завтра цілісінький день на сонці.

— Та воно-то так. Але німці заборонили три дні ховати. Хай, мов, валяється. Хай усі більшовики дивляться. Усім їм буде те ж саме.

Батько мовчав. Дихав швидко і гучно, наче прибіг сюди здалеку.

— Коли ті німці повернуться,— продовжив він по довгій паузі голосом хворої людини.— Вони приїжджали з Баштанки?

— Та з Баштанки ж.

— Хтось, видно, доніс? — спитав батько.

— Та доніс же,— відповів Іван байдуже.— Як поховаємо, теж донесуть. Ви ж знаєте, які в нас люди.

— Люди як люди. Такі, як і скрізь. А що оце ти надумав, Іване? На чорта тобі та поліція. Наші, як повернуться, думаєш, по голівці поглядять?

— Коли там вони повернуться,— сказав Іван, ліниво покурюючи.— Покликали мене в комендатуру — іди служити,— я й той... Бо спробуй не піти — розстріляють.

— А чому саме тебе покликали?

— Та Безп'ятов послав. Звик Козерацькими дірки зати-кати.

Козерацькі — це була велика роботяща сім'я: батько, три сини, п'ять дочок. Всі здорові, як світ. Вони ремонтували бази влітку, а взимку підвозили пашу худобі. Там, де мало б працювати двадцять чоловік, вони вправлялись утрьох-учотирьох. Самі возили глину, воду, самі місили чамур, самі й мазали і трамбували підлогу в базах так, що земля гула. А як привозили в радгосп пиво, то купували собі бочку і випивали її за один день на роботі. Пили, як коні, пітніли, мов коні, а працювали ще лютіше.

— А що ж тобі старий твій сказав?

— Та нічого... Не йому ж у поліції служити. Він і зараз трамбує бази. Йому що?

— Дурний ти, Іване,— кинув батько.— На чорта ти поліз у це діло? Пропадеш ні за цапову душу.

— Там видно буде. Ну, ви йдіть до Безп'ятова, а ми по-чемо копати.

— Починайте. Отам, на могилі. Щоб сухо йому було. Щоб водою не заливало, бідолаху.

Іван узяв лопату. Вона дзенькнула, зачепившись за пістоль на поясі.

— Пішли,— сказав Іван, не обертаючись, і взявся копати могилу, а я з шипом поплентався за ним і на мертвого Романова намагався не дивитись.

Спав степ, і люди, і хати. Тільки сич на школі не вмовкав ні на хвилину, віщуючи смерть і розруху.

Земля була як кістка. Злежана й прошита цупким корінням пір'ю, вона не піддавалась, хоч плач, і лопата жалібно подзвонювала, немов зойкала, коли її, ніби лом, доводилось усаджувати в землю з розмаху, щоб прорубати в'язкий трав'янистий шар. Але Іван був добрим копачем, він виробив у собі ту впертість, якою відзначаються всі люди, що звикли мати справу з землею: терпіння і тривалість зусиль — ці чи не єдині засоби, якими можна підкорити землю. Копав він як, машина, завзято і безупинно. Гатив тією лопатою в непіддатливе лоно землі, рубав її і одколював цілими брилами, я ледве встигав викидати нарубану землю шипом.

І коли зійшов місяць, яма вже була глибока, в пояс. У місячному сяйві краї ями вилискували, немов відполіровані. Осторонь лежав Іванів піджак, широкий ремінь з пістолетом у кобурі та картуз із блискучим козирком. Іван гехкав, бив лопатою і копав, навалюючись на неї усім тілом, і втоми в його рухах не було.

Копали мовчки. Ми майже не знали один одного. Нам не було про що говорити. З одного боку лежав у травах розстріляний Романов, на якого страшно було дивитись. Тільки глянеш у той бік, а він темніє, чорніший від землі у своїй чорній сатиновій сорочці чи в піджаці, і вже саме це лежання, схоже на якусь дію, здавалося неприродним і страшним через свою незрозумілість.

Лежить он, темніє, кинутий у травах. Дивитись на нього, вбитого не було сили.

І на Івана Козерацького дивитись було неохота. І працювати поруч з першим у твоєму житті поліцаєм було якось дико, хоч поліцай цей виявився наче таким... ну, звичайнісіньким селянином, що копав тепер могилу розстріляному Романову. Це було щось дивне, щось незрозуміле, так

не схоже на все те, що уявлялося з шкільної програми про класову боротьбу і розстановку сил у ній. Від Івана несло потом, як від усіх тих, з ким мені доводилось працювати змалечку в полі. І якби не його піджак, що лежав на траві трохи присипаний землею, на якому виднілась осоружна пов'язка на рукаві, якби не пістолет на ремені, можна було б і забути, що Іван Козерацький — поліцай.

Ми заривалися в землю все швидше та швидше, бо в глибині була вона вогка, і копати ставало легше. Вже по плечі врилися, а Іван копати не переставав. Вже тільки-тільки з'являлися над краями могили голови, коли хтось із нас випростається, а батька все не було.

Нарешті Іван видряпався, сів, спустивши ноги в яму, почав закурювати.

— Викидай те, що накопали, та й будемо шабашити,— сказав він, відсапуючись.

— Батька щось довго немає,— забідкався я.— Мабуть, ніяк Безп'ятова не вловить.

— Чорт з ним, із Безп'ятовим, все одно поховаємо. Не стояти ж мені й завтра цілий день над ним. Та ще в таку спеку. Що я, не людина?

Батько з'явився якось несподівано й нечутно.

— А мене Безп'ятов вилаяв: «Якого чорта,— каже,— ви прийшли? Не могли самі закопати? Треба, щоб обов'язково хтось інший відповідав? Мовляв, Безп'ятов розпорядився, а ми й поховали? Ні, дзуськи. Я вам не наказував, я нічого не знаю». Поговорили ми з ним. Ой поговорили!..

— Про що? — спитав я.— Про що ж ви могли з ним говорити?

— Думаєш, як старостою поставили, то вже й говорити не можна з чоловіком? — насторожено й роздратовано кинув Козерацький, а батько, мовби й не помічаючи його роздратування, сказав:

— Ну, давайте ховати...

Це був найстрашніший момент. Доторкнутися до Романова, не те що нести його й опускати в могилу, холодного й закривавленого, було неможливо й моторошно. І я ладен був копати ще хоч до ранку, аби тільки не торкатися до мертвого тіла. Проте мовчки встав, мовчки пішов за батьком.

— Я візьму під плечі,— говорив тим часом батько, стаючи на коліна в головах Романова,— а ти, Іване... О, а де ж Іван?

— Та я осьдечки,— озвався поліцай, наближаючись.

— А ти, Іване, бери за ноги.

Іван неквапливо переступив покійника й підсунув руку під його коліна.

— Ти диви,— здивувався він,— ноги згинаються.

— Що ти кажеш? — підхопився батько і рвучко опустився знов, майже впав на Романова, приклав вухо до його грудей.

— Спробуй, чи є роса на обличчі! — наказав він, але я не зважився доторкнутися. Мені й так видно було проти місяця, що обличчя сухе. А трави просто горіли смарагдами роси і спалахували при кожному твоєму русі. Нарешті батько підвів голову. Окуляри його блиснули при місяці якось насторожено й таємниче. Брови підняті високо, може, від хвилювання, а може, від того, що дивився він знизу.

— Живий,— прошепотів батько.— Дихає,— сказав так, наче боявся, що Романов почує, як вони змовляються проти нього. Бо глянути збоку — справжнісінька змова, схоже було на те. Тепер уже всі сиділи на траві, посхилялися над Михайлом Митрофановичем, і я тримав його прохолодну руку в своїй, а Іван Козерацький квапливо розстібав йому сорочку на грудях.

— Що будемо робити, Іване? — батькові окуляри прикипіли до Іванового обличчя. Він прихилився близько-близько до поліцая, і той промовив:

— Звісно що: рятувати треба чоловіка.

— Ну, спасибі тобі, Іване...

— Дякувати будете потім. Як повісять нас усіх на одній бантині.

— Чорта пухлого! — сказав батько трохи голосніше, й це одразу розвіяло гнітючий настрій і уявлення про те, що троє людей над розстріляним Романовим змовляються проти нього.

Тієї ночі дві підводи вирушили з висілка в різні кінці. Одна, запряжена волами, — на південь, до станції Грейгове, друга — легесенька бричка на ресорах — рушила на північ, в напрямку Знам'янки.

На першій, глибокій та неоковирній балагулі, заповненій домашнім нечисленним скарбом, їхала Лідія Тихонівна з Славком. На другій — везли непритомного Романова, якому видряпуватися треба високо-високо. Звідти, звідки видряпуються розстріляні. Все, одно що повертатися з того світу.

Поруч з могилою, на якій викопали Романову яму, був радгоспний баштан. З нього накопили мішків зо два кавунів, склали їх на дні ями і зарили. Вийшов височенький горбок, як на кладовищах.

Доки ми з батьком упоралися, Іван Козерацький запряг у бричку, що була в нього на подвір'ї, пару трофейних, як він казав, а насправді — покинутих нашими артилеристами коней, постелив на ній сіна і під'їхав за Романовим.

— А ти, сину, зловиш волів отам за базами, — сказав батько, закінчивши поправляти горбок, — запряжеш їх в що-небудь, навіть у гарбу, і одвезеш Лідію Тихонівну на Грейгове. Ти знаєш куди. Їм тут залишатися не можна.

Вони обережно поклали забинтованого Михайла Митрофановича на сіно, батько сів у нього в головах, Іван Козерацький в ногах, розібрав віжки, і — но! — поїхали. А я зостався сам. Шип та лопата лишилися в руках — єдині свідки незвичного нічного похорону. Я ще раз глянув на могилу, яка не стала могилою, не дуже здивувався тому, що зробив цієї ночі разом з батьком, але відчув себе незмірно дорослішим, ніж був насправді. От тільки не давала спокою думка про те, як триматися з Лідією Тихонівною.

Вже аж перед світом Лідія Тихонівна пішла зі мною шукати й ловити волів. Вони паслися на аеродромі у високому буркуні. При місяці муругі воли білили в травах, мов розвішані на шворках простирадла. Вони здивовано підводили морди, величаво повертали до нас велетенські свої роги, на яких можна було гоїдатися, мов на гоїдалці, і здається, збиралися про щось запитати.

Треба було знайти пару волів — підручного й борозенного, щоб не мати потім мороки в неблизькій дорозі. Вибрати можна, не знаючи пар, тільки по великій подібності, щоб і на зріст і на масть воли були однакові. Але всі вони схожі, всі однієї породи, спробуй вибери.

Ми переходили від одного вола до другого, намагалися якось злигати пару, але довго це не вдавалося, бо воли вже давно паслись на волі і, мабуть, не дуже хотіли, щоб їх запрягали. Штани та ноги нижче колін стали мокрі й холодні від роси, але я не помічав цього: Романов живий!

Лідія Тихонівна брела мовчки, байдужа, розслаблена й нещасна. Здавалось, вона йшла, аби йти, аби щось робити: голова схилена, руки опущені, пелена світлої сукні забрюхана, і нестерпно хотілося сказати їй зараз же про все, бо несила було дивитися на людські страждання і не зняти їх

негайно. Особливо якщо ти можеш це зробити зараз же.

— А ви знаєте, — почав я, зупинившись і очікуючи, доки Лідія Тихонівна підійде, — куди ми з вами поїдемо?

Вона, змучена, підійшла, зупинилась, але голови не підвела.

— Не знаю, — сказала приречено.

— У Грейгове.

— Так далеко? — спитала тоном, що не лишав сумніву: вона от-от засне або впаде непритомна. — А як же я виберуся звідти на могилу?

— Чим далі зараз заїхати вам звідси, тим краще. Бо й вас можуть постріляти. Тому краще біля могили не з'являтися. Так сказав мій батько. Ходімте. Нам треба ще спіймати волів і виїхати на світанку, щоб ніхто й не бачив.

На сході проклюнувся ранок, місяць бліднув на очах, і муругі воли вже не здавалися простирадлами, порозвішуваними на цупких бадиллях буркуну.

— Іхати так іхати, — зітхнула Лідія Тихонівна і, мов сновиди, поплоталася до дальніх волів у мокрій, забрюханій сукні, важкі коси її розсипалися на плечах, на них іскрилася роса.

Волів стало видно, і пару підбрали легко.

Її визначають і визнають здавна, відколи почали будувати залізниці. Цю неприступну й сувору смугу відчуження, що жила своїм розміреним життям, байдужим до селянських меж і клопотів. Вона завжди знала одне: охороняти залізницю. Тут ростуть трави нічії. І стоять щити — теж нічії. Точніше — державні. І ніхто не мав права сказати: це моє. Тут володарювали тільки будочники — службові люди, що підпорядковувались начальникам станцій. Тільки вони, ці службові люди, мають право косити траву, а то ще й грядку сяку-таку посадити, і навіть степові дороги, горнучись до цілинних тих смуг, побоюються вторгнутися у визначені державою території.

І життя в цих сонних, спокійних смугах якесь інакше, ніж у полях і селах. І люди тут з роками стають якісь суворі. Вони відповідають за кожний метр залізниці, за кожну шпалу, за кожну рейку.

Смуга відчуження — це щось таємниче через свою автономію, визначену державою, і тому мовби створене навмисне для конспірації.

Та й будку цю вибрали неспроста: вона стояла якраз посередині перегону, тому важко помітити її поміж іншими

будками, важко звернути на неї увагу. Стоїть собі, огорнута дванадцятирядною лісосмугою, в якій і заблукати можна: така вона розкішна й густа — не пролізеш. Гарної літньої пори в цій лісосмузі й тримали поранених. В ній інколи ночували й самі господарі: старий гвардієць — будочник Григорій Ковтун і моложава, вродлива Докія Гопачка, що вийшла за нього недавно, перед самою війною, поховавши позаторік чоловіка.

Вони спали в лісосмузі і тієї задушливої серпневої ночі, коли тиха й скрадлива підвода, виїхавши з акацієвих міжрядь, не звернула на переїзд, куди вела дорога, а зупинилася біля будки. На підводі довго радились — про що, не чути: гомоніли майже пошепки. Потім один зістрибнув і обережно пішов до вікон.

— Дуню,— тихо й ласкаво покликав він серед цієї тихої, тривожної ночі, в якій дрімали війна і смерть.— Дуню, відчини.

В хаті — тиша, а в лісосмузі — настороженість. Всі підводили голови, всі ждуть. А Гопачка хустку на голову, хутенько встала з пахучого сіна і мерщій до будки. Пролопотіла поміж кукурудзинням і гарбузовою огудиною, тільки сорочка біліє.

— Це ви, куме? — спитала зраділо й заспокоєно.

— Я,— відповів мій батько.— А ти що, по голосу пізнаєш мене й досі?

— Все життя пізнаватиму,— сказала жінка розчулено і подала йому човником руку, невміло й по-дівочому сором'язливо.— Хіба мало ми з вами поспівали? Та й чи мало поговорили?

— Було-було,— зітхнув батько, згадавши молодість і сусідство своє з Гопаками в селі.

— Ну, як же ж там кума діти? Тепер люди — як перекотиполе.

— Кума ваша, Дуню, жива й здорова, діти теж. Але не про це нам треба поговорити. Дуню. Не про це,— сказав мій батько й обернувся на чиїсь кроки позаду.

— Хто тут? — спитав, підійшовши, господар.— Ви, Олександрє Микитовичу? Здрастуйте.

— Здрастуйте.

Поручкалися. Помовчали. В степу й лісосмузі сюрчали коники, і так було тихо навколо, як у мирний час. Форкнув кінь, брязнувши вуздечкою, крикнув якийсь птах удалині, і все знову втонуло в меланхолійному сюрчанні, що здавалося тихішим за всяку тишу.

— Ну, так, — зітхнув батько. — Ви Романова знали?

— Михайла Митрофановича? — неквапливо спитав Ковтун. — Аякже!

— Убитий? — спитала Гопачка.

— Розстріляний, — мовив батько.

— Господи! — зойкнула Гопачка, сплеснувши в долоні. — Та невже? Я ж сьогодні бачила Романову. Стрілася з нею на інгульському шляху. Нічого не казала. Раділа, що дістала йому тютюну.

— Дуню, помовч, — обернувся до неї Ковтун.

— Доки вона в Інгульку ходила, — пояснив батько, — Михайла Митрофановича розстріляли... Приїхали машиною, стягнули з ліжка...

— Боже мій, — простогнала Гопачка, — що це робиться в світі білому? — Вона схлипнула.

— Дунько, — сказав Ковтун сердито, — помовч. Ну, ну, — звернувся він до мого батька. — Де його поховали?

— Та ні, не поховали. Привіз ось до вас.

— Як? — зойкнула Гопачка, переставши плакати.

— Не дозволили ховати? — повагом спитав Ковтун.

— Не дозволили. Ну, ми його вирішили крадькома поховати. Вже й яму викопали. За нього — а він живий...

— Живий? — спитала Гопачка.

— Привіз оце до вас, — сказав батько і зморено, сумно зітхнув. — Нікуди більше.

— Так, — промовив Ковтун і звів голову.

Мовчать люди. Сюрчать коники. Підморгують зорі. Крупні, серпневі. А поліцай Іван Козерацький тим часом під'їхав ближче і спитав пошепки:

— Ну чого ж ви тут? Довго ще розмовлятимете? Він он стогнати починає. І в грудях щось булькає. І на дорозі отак стояти не можна. А раптом машина якась?

Говорив він, як усі звичайні люди. І ніхто б не міг подумати, що він поліцай. А мій батько подумав. Бо знав. Я почав тривожитись за Ковтуна й Гопачку.

— Везти більше нікуди, — зважився він, знову зітхнувши. — Рятувати треба людину. Не відмовте, пожалуста, кума, — звернувся він до Гопачки.

— Машини тут не їздять, — сказав Ковтун роздумливо, немов сам собі. — Німців, слава богу, ні разу ще й не бачив. Га, стара?

— Давайте, — рішуче підтримала чоловіка Гопачка, відчиняючи двері. — Заносьте й тікайте одразу, наче вас тут і не було.

Ці муругі воли завжди здавались мені велетнями. Вони й справді були тієї породи, про яку кажуть, що, мовляв, і до рогів не дістанеш. Але тепер, коли вони чалапали споришем обочини, а назустріч сунули й сунули нескінченні ворожі обози, муругі видавалися мало не телятами: ковані німецькі фури були важкі й високі, мов залізничні вагони, а коні, битюги-арденці, здавалися просто фантастичними: одно копито більше за волячу голову. Ситі, вгодовані, впряжені в жовту ремінну зброю, вони могли потягти за собою весь світ.

Але поганяли або радше правили битюгами звичайні-сінькі собі люди в зелених мундирах і в зелених пілотках. Здебільшого вже немолоді й стомлені, і очі їхні, звернені на мене, на Романову та її дитину, були зажурені: може, всі вони в ту хвилину, дивлячись на нас, згадували своїх дітей і свої сім'ї.

Проте їхали і їхали на схід усе далі та й далі від дому. Їхали туди, де їх не ждали, куди їх не кликали. Де їх могли тільки вбивати і ненавидіти, як ненавидять смертельних, найлютіших ворогів.

Їхали вони тепер мирно, позгорблювавшись, тримаючи батоги за плечима, немов поверталися, наробившись, із поля. І тільки коли по обозу передавалася команда, чужомовна, криклива, якась дика й гортанна, тоді ці люди одразу ставали тим, ким були насправді: завойовниками. Слова були чужі, незрозумілі і вже через саму цю незрозумілість — ворожі.

Бодай би ніколи вони не звучали в наших степах, щоб і вітри їх не носили, і трави не чули, і повітря не вібривало від них — від чужих цих слів та команд.

Але вони звучали тут мов прокляття і нещастя, наслане на цю землю та на людей кимось злим, ненависним і мстивим, кого ні ця земля, ні люди не знали й не відали, бо не заподіяли нікому зла, — жили собі своїм життям, іноді було й страждали, голодували і бідували, будували і вчилися.

І раділи по-своєму, і горілку пили у свята. І сіяли хліб. І співали. Її любилися. А тепер всьому цьому прийшов край: через усе це прокотилося з вогнем і крицею вороже війсьکو танками й машинами, і по завойованій землі сунуть і сунуть тепер добрячі, міцно ковані обози, запряжені велетенськими битюгами.

З першого погляду було видно, що вибиралися вони в дорогу далеку й тяжку, готувалися до неї довго й серйозно:

на цих возах і такими кіньми справді можна було доїхати на край світу і ще далі. Навіть отакою розлемішеною після дощів дорогою.

Випала дорога, хоча й не така далека, і новоспеченому поліцаєві Івану Козерацькому: дід Кіндрат, роботящий і чесний чоловік, не міг примиритися з тим, що в його роду з'явився запроданець, і навідріз одрікся від сина.

— Наших людей, понімаєш, розстрілюють, а тебе ставлять охороняти, щоб, значить, не предали землі. Та чим же ти кращий за тих катів, га? — Спітнілий, як завжди під час роботи, у мокрій на спині й на грудях синій сорочці, давно не голений, зарослий густою сивою щетиною, батько був грізний і непримиренний, мов суддя, і його палаючий погляд здався Іванові страшнішим за найпекучіші слова.

Кіндрат Козерацький місив чамур, коли син повернувся з будки, прилаштувавши там Романова. Старий стояв по коліна в крутому замісі рудої глини і білої-білої, соломи, засапаний, мов загнаний кінь: саме зібрався вдосвіта, до роботи, закидати обвалений причілок, щоб протягом спекотливого дня встиг протряхнути й затягнутися. Саме через те, що він цього разу працював сам, не дожидаючись, як було прийнято у їхній родині, Івана і не залучивши нікого з домашніх, робило його чужим і жорстоким.

— Ото, не випрягаючи, складай свої бебехи на підводу і їдь, куди очі бачать. Не хочу жити в одній хаті з німецьким холуєм.— Батько намагався не дивитися на сина, але все одно пістолет на поясі й пов'язка на рукаві муляли йому очі.— Ич, начепив іграшки, бодай би мені й не дожити до такого...— Старий раптом одвернувся і схлипнув.— Та люди ж увесь рід наш проклянуть через тебе!

— Тату,— тільки й промігся сказати Іван, вичавлюючи з себе слова і голос, ніби кров пускав.

— Сірий вовк тобі тато, а гітлеряка — батько хрещений,— аж скипів старий Козерацький.— Краще б ми були задавили тебе в колісці маленьким, як оце терпіти таку ганьбу! І осиротіти при живому синові. Щоб ти сам такого дждав, гаспиде!..

— Тату,— знову сказав Іван, ні живий ні мертвий, зморений великими переживаннями тієї безсонної ночі, непримиренністю й прокляттям батька, що звалилося на нього так несподівано.— Якби ви знали,— оглянувся Іван.

Кругом було тихо й безлюдно. Сонце ще не сходило, тільки бузковіло крайнебо на сході та сизий туманець слався при самій землі.

— Що там мені знати,— заходився місити чамур старий Козерацький, з натугою витягаючи й занурюючи в круту холодну глину білі, з жмутами натруджених вен ноги, що стриміли з-під закачаних до колін холош, немов оголені кості.

— Якби ви тільки...— повторив Іван, втрачаючи останню надію: він добре знав свого батька, терпеливого й лагідного, але непримиренного в своїх рішеннях.

— Ти мені баки не забивай,— старий перевалювався з боку на бік, топчучи чамур, поволі розмахуючи в такт своєму натужному топтанню великими, мов лопати, руками.— Всі тепер бачать і знають, хто ти такий.

— Жаль, що не можу вам усього розказати...

— Розкажеш трибуналові, як наші прийдуть. Якщо тільки раніше хтось із своїх чесних людей тебе не вб'є.

— Ніхто мене й пальцем не троне,— сказав Іван.— Хіба що гестапо.

— Так я тобі й повірив,— відсапуючись, оглянувся старий на сина.

— Подождіть трохи, повірите.

— Набрид ти мені з своїм базіканням,— зупинився й випростався батько, рішуче махнув рукою, як одрубав: — Забирай манаття та їдь геть з очей. Наталка твоя з малим на руках чуть світ подалася на третій до матері. Паняй скоріше, підвезеш молодицю, бо вона ж ні в чому не винна. Чого ж їй розплачуватись за те, що чоловік став поліцаєм.— Він вийшов з чамуру на зелений спориш, руками згорнув із ніг глину, що поналипала крутими й темними кавалками, ополоснув руки в діжці з водою і швидко та вправно повикидав на підводу нехитрий домашній скарб Іванової родини. Потім взяв підручного коня за вуздечку, вивів з двору.— Паняй, і щоб твоєї ноги тут не було, доки не позбудешся оцієї ганебної амуніції.— І більше навіть не оглянувся: знову вліз у чамур і заходився його місити, геть чужий і холодний, аж серце в Івана заходилося.

Він любив і шанував батька змалечку, в родині завжди була злагода й мир, і слово батькове для трьох синів і п'ятьох дочок завжди було законом. І от тепер він вигнаний з хати, вирваний з батьківського серця і фактично проклятий ним. А мати навіть не вийшла. Тільки зараз Іван згадав про це і подумав, що матері, напевне, немає вдома, бо хіба ж би вона спала, коли ото батько місить чамур? Він оглянувся. Старий так само топтався в чамурі і не підводив голови, ні разу не глянув йому вслід. І хата здалася

Іванові ще ріднішою, ще затишнішою — рідна хата, у якій він виростав. Дивилася тепер вікнами йому вслід, ніби журилася за ним, та не могла нічого поправити.

«Що ж його робити?» — думав Іван, жаліючи батька, і хату, й себе. Не розкажеш же всього, не розкажеш! Хіба до Волошина піти й попросити, щоб він помирив його з батьком: Дем'яна Леонтійовича старий Козерацький з-поміж усіх виділяє, здавна любить його, ще з тридцять третього, як той прийняв їхню численну родину ранньої весни на котлові довольство, перевізши радгоспною машиною із Степівки. Але ж і Волошину не під силу зарадити зараз Івановому горю: він і сам ходить під великою підозрою. «Дожену, мабуть, Наталку, — подумав Іван. — одвезу її з дитиною до матері на третій, а тоді вже побалакаю з Дем'яном Леонтійовичем, що його робити далі». Це рішення хоч на якийсь час його заспокоїло, вивело із стану пригнобленого й розгубленого, коли ото не знаєш, що робити, куди подітись, хоч крізь землю провались.

Дружину він догнав біля Ставицького колодязя. Так і є: і мати з нею — несе білоголового Олега, улюбленця свого, найменшенького внука, бо у невістки ж за плечима мішок із усім найнеобхіднішим. Наталка мовчки глянула на Івана, а мати зараз же в сльози.

— Що ж воно буде, сину? — схлипувала вона, подаючи йому сонного хлопчика. — Розгнівався батько, хай бог милує і одводить! Пішов же глянути на того бідного Романова, а його вже й поховали добрі люди. О, каже, мій син-гаспид одвернувся, десь завівся од свого ганебного й бридкого сторожування, а люди й поховали. Крадькома!

— Чого там крадькома, — буркнув Іван, коли мати й дружина вилізли на підводу і всілись рядочком. — Не тільки дозволив, а поховав разом з ними Михайла Митрофановича. Що я, не людина?

— А куди ж ти їздив? — спитала Наталка.

— В діло, — одмігся Іван і довго мовчав.

— Ну та якось же воно буде, — зітхнула мати. — Поживете трохи у свахи, а там скинеш оцю пов'язку, нагана здаєси тому ж самому Безп'ятову та й повернешся додому. Батько перекипить — він у нас одходчивий, я вже знаю.

— Не так це просто, мамо, як вам здається, — сказав Іван. — До них тільки попади, то не викрутишся сплоха.

— А що ж ти, вік будеш в поліції?

— Вік не вік, а отак зразу не відпустять.

— І на чорта ти соглашався! — злісно вигукнула Наталка.

— Треба було! — крикнув і собі змучений Іван. — Спробував би не погодитись. Одразу б на бантині загойдався.

— Але чому саме тебе, сину? — спитала мати. — Кажуть, що ти сам согласився, — перейшла вона на шепіт, наче їх хтось міг підслухати в степу.

— Та доки ж ви будете мучити мене оцими допитами! — вигукнув Іван, аж дитина прокинулась і злякано глипнула на нього синіми-синіми спросоння очима. — Навіть рідні не вірять! Така лиха доля спіткала мене тому, що той вічно п'яний Безп'ятов звик дірки Козерацькими затикати, от і послав мене в поліцію! Так ні, сам, кажуть, напросився, і край! Хіба ж ви не знаєте, як мене Ілько Рудий під конвоєм у Добру возив?

— Та знаємо, — сказала мати. — Але ж тебе, а не когось іншого. От люди й кажуть, що по согласію...

— Ат, — махнув Іван батогом, аж коні мотнули головами й пустилися риссю, — мало що люди скажуть. Треба їм пояснити, а не слухати, що вони базікають.

— До чужого рота не приставиш ворота, сину, — зітхнула мати. — А не дай же бог не вдасться виправдатися, як наші прийдуть? Або розстріляють, або в допрі згниєш.

— За це не турбуйтеся. І не переживайте. А більше нічого не можу сказати. Розумієте? Не маю права. — Він перехилився і взяв сина на руки. — Ось перед дитям кажу вам: не переживайте! Так треба. — Він поцілував сина, вколотивши його щетиною неголеного обличчя, той аж заплакав, передав дитя матері і погнав коней ще швидше, бо до третього відділка був неблизький світ — майже дванадцять кілометрів.

— Поїду вже і я з вами, — сказала мати, мовби думаючи вголос. — Хоч подивлюся, як ви там влаштуєтесь. Та й хлопчика жаль. Побавлю його хоч трохи, бо вам же ніколи буде попервах. — Вона пригорнула до себе онука, повернулася спиною до сонця, що, викотившись із-за обрію, засліпило усіх і поклато свої промінця на дитяче личко.

— Коней одводитиму, то й вас одвезу, — заспокоїв матір Іван і сам заспокоївся.

«Якось воно та буде», — думав собі, покладаючи надію на Волошина.

Проте Дем'ян Леонтійович, коли Іван, повернувшись другого дня з третього відділка, розшукав його на стайні й заговорив про свою біду, перевів усе на жарт: мовляв,

два б'ються, третій не втручайся. А потім посерйознішав, закурив Іванового тютюну, одвів його в дальній куток і сказав:

— Спасибі, що врятували Романова. Просто-таки молодці! Перебуваючи в поліції, ви ще багато зробите добра нашим людям. А Кіндрата Тимофійовича легко зрозуміти: він інакше й не міг зреагувати на ваш вступ у поліцію, вірно? Треба тільки попередити, щоб не дуже виявляв свої емоції при німцях, бо може й головою накласти. А вам, Іване Кіндратовичу, я порадив би на третьому отаборюватися капітально. Хіба ж це погано, коли й там, у такій глушині, буде ще одна надійна людина? Ваш роботящий рід всі знають і шанують. Шануйтеся й ви. А з батьком якось помиритеся.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Коли ночами думаєш про війну (а про війну чомусь думається саме ночами), то спершу пригадуються не марші й атаки, не наступи й плацдарми за чужими холодними ріками, не власні поневіряння, поранення й біди, а уявляється випалений сонцем степ, курява над шляхами на безмежній рівнині, спека й задуха, і синє небо, і сині смуги рік — Бугу, Інгулу, Інгульця, Дніпра, Молочної та Міусу, Дону і Волги. І ввижаються переправи. І тисячі людей — молоді, а то й геть зовсім юні червоноармійці у вицвілих гімнастєрках і пілотках і стомленоокі, з посивілими скронями генерали. Вони всі освітлені сонцем того пекельного літа і мовби озвучені ним, бо ні реву моторів, ні пострілів, ні гомону такої сили військ — нічого в моїй уяві немає. Всі вони йдуть мовчки. Бо то — відступ. У відступі ж, як відомо, солдати мовчать.

Вони мовчки рухаються по рівнині до синіх рік. І за сині річні ріки. І мовчки дивляться на мене через ліве плече. Всі — через ліве. Усі вони суворо дивляться на мене з того далекого літа, ніби ждуть чогось або вимагають. У них білі, мов стигле жито, чуби. Голубі, мов ріки, очі. Засмаглі, мов спалений степ, обличчя. Їхні спраглі, пощерхлі вуста зімкнуті, а худорляві плечі похилені. Йдуть і дивляться на мене. Усі — через ліве плече. Всі, як один, через ліве...

А війна котилася та й котилася в глибіню нашої країни димом, вогнем, полум'ям, кров'ю і смертю. Далі та й далі на схід. Заполонила степи; перетирала на страхітливих жорнах наші й ворожі полки, дивізії, танки й гармати, і вони зникали безслідно, ніби розчинялися в землі або провалювались крізь неї. Скільки ж їх прокотилося степами через Степівку! А де ділись, ніхто не знає й понині. Все поглинув степ, ніби вітром розвіялось.

Підминала війна під себе нові та нові міста й села, пусті й з населенням, що не зуміло, не змогло чи не наважилось евакуюватися проти зими, — не так-то просто було всім евакуюватися, коли ворог вбивав танкові клини далеко на схід, обходячи промислові центри і залізничні вузли, переїзав шосейні й колійні магістралі, перехоплював не лише війська, а й колони біженців, поїзди із заводським устаткуванням, колгоспні й радгоспні череди, отари овець, незграбні гурти свиней, що найтяжче долали відстані.

Гітлер квапив своїх фельдмаршалів, яким уже віяла у вічі незвична зима восени, перемітала поміж дощами розгрозді дороги під низьким захмареним небом білими-білими земами — особливо білими, аж занадто білими, в південних чорноземних степах, де сніги тримались недовго, тільки ще дужче, танучи, розквашували гаспидно-чорні дороги на голій, продутій злими вітрами рівнині, якій не було і, здається, ніколи не буде кінця; і війна тут теж видавалася нескінченною, хоч, здолавши оточені Гудеріаном та Клейстом армії Кирпоноса, вермахт рвався далі на схід.

Другого жовтня о 5 годині 30 хвилин війська групи «Центр», скориставшись ясною осінньою погодою, розпочали операцію «Тайфун». Це був початок наступу на Москву, що поглинув усі наші армії Калінінського, Західного, Брянського та Резервного фронтів, усю увагу Державного комітету оборони, Генерального штабу, Політбюро і особисто Сталіна.

Третього жовтня танкова армія Гудеріана увірвалася з ходу до Орла і взяла його, танкова група Гопнера четвертого жовтня вийшла до Можайська, а танкова група Гота — до верхньої течії Дніпра, захопивши міста Холм та Білий. Танкові армії і групи фашистів, створюючи перевагу на вирішальних напрямках, долали нашу оборону й проривалися вглибину, а неатаковані ділянки фронту за наказом Ставки утримувалися повсюди до кінця, хоч їм і загрожувало в перспективі глибоке оточення.

Шостого жовтня було захоплено Брянськ, обійдено Вязьму, 9-а армія Штрауса правим флангом вийшла до Калініна, а лівим до Ржева. У цій надзвичайно тяжкій обстановці події на річці Молочній, оточення 18-ї армії й загибель у бою при прориві генерал-лейтенанта Смирнова могли здатися далекими-далекими й не так трагічними, як небажаними.

Сьомого жовтня, з'явившись о дванадцятій у своєму кабінеті, де на нього чекали начальник Генерального штабу маршал Шапошников та генерал Ватутін, Сталін мовчки схилився над картою, на якій зяяли ворожі прориви й оточення наших військ під Вязьмою і Брянськом, почав дихати все важче й частіше, тамуючи роздратування, сірів дедалі дужче і мовби старішав на очах.

— Де Конєв? Де Будьонний? Де Єрьомєнко? — хрипко й нерозбірливо питав він у вуса, потім поволі підвів тяжку чубату голову, звуженими очима мовби вицілив кожного. — Що вони там роблять? Де наші армії, з такими труднощами сформовані й виведені на цю лінію? — Переводив стемнілий погляд на Шапошнікова: — Борисе Михайловичу, поясніть, як можна потрапити в оточення одразу п'ятьма чи шістьма арміями? Куди вони там дивилися? І куди дивився Генеральний штаб? — питав, бліднучи від очей до самого підборіддя. — Де ж оті танки, які ми їм дали з резерву? Де артилерія? Чому не використали танки для контрудару? Чому не прикрились артилерійським вогнем? Ви хоч зв'язок з ними маєте? Ви командуєте, нарешті, ними? Ви керуєте військами? Під загрозою вже Калуга, Тула, Можайськ, — кидав він на карту великі, негнучкі, темні, аж сизуваті, руки, — а ви не знаєте, де зараз наші війська, а де ворожі атакуючі частини. Командуючих фронтами розгубили! — задихався він з люті, грізний, непідступний, і можна було подумати, що його всі вже покинули самого перед лицем безвиході й скрути. — Доки все це не з'ясуєте, й на очі не з'являйтесь! — втратив він самовладання, бо на жодне з своїх запитань відповіді не дістав.

Кабінет був довгий і, доки Шапошников та Ватутін, кваплячись і збиваючись з кроку, долали відстань до дверей, він потамував гнів і роздратування, опам'ятався:

— Стійте! — гукнув ще різко, а коли спинився, додав спокійніше: — Борисе Михайловичу, зостаньтесь.

Шапошников стенов плечима й повернувся. Сталін стояв над картою немов скам'янілий, розпачливо й до-

кірливо хитав головою, вже в котрий раз повторював:

— Брянськ, Вязьма, Орел... Що ж вони там думають?

— Їм ніколи думати,— сказав старий маршал.— Вони оточені й розбиті...

— За одну добу? Всі п'ять армій?

— Товаришу Сталін, ворожа танкова армія і дві танкові групи, три загальновійськові армії при підтримці авіації й артилерії все змітають вогнем на головних напрямках, вбивають клини, не дбаючи про фланги.

— Стара їхня тактика,— зауважив Сталін.— Так вони діяли й у Польщі та Франції. Але тут же їм не Франція, Борисе Михайловичу,— глянув на Шапошнікова мовби з докором.— П'ять свіжих армій виставили з новим озброєнням, з артилерією й танками; і не зуміли вистояти... Такі втрати — весь Західний фронт, Брянський...

— І Резервний,— додав Шапошников.— З самої ночі розшукуємо Будьонного. Не можемо з'ясувати становища... Хоч наші солдати і командири виявляють справжній героїзм.

— Дзвоніть в Ленінград, викликайте Жукова, чого він там і досі сидить! — підвищив голос Сталін.

— Ви ж самі доручили йому навести лад в П'ятдесят четвертій армії Кулика. Там склалася дуже важка обстановка...

— Гірше зараз немає ніде, як тут, під Москвою,— сказав Сталін похмуро.

— Тут теж — не мед,— показав Шапошников на низ карти й наклав рукою Ростов.— Не сьогодні-завтра прорвуться від Маріуполя.

— Викликайте Жукова,— нетерпляче урвав його Сталін і почав набивати люльку.— Щоб завтра вранці був тут. А поки що заготуйте наказ першому гвардійському корпусу Лелюшенка, який мав ще вчора зайняти оборону в районі Мценська, Отради, Черні, стояти на смерть, будь-що зупинити лівий фланг Гудеріана й прикрити Орловсько-Тульський напрям. З корпусом є зв'язок?

— Постійний зв'язок підтримувався протягом ночі й підтримується зараз по рації. Корпус з двома танковими бригадами, завершуючи марш на вказаний рубіж, викинув назустріч противникові розвідку, а сам цілу ніч окопувався. Танки теж закопали в капоніри, щоб використати їх із засади. Але ми не знаємо, де командує Резервним фронтом маршал Будьонний. Треба ж налагодити постачання корпусу, забезпечити його всім потрібним для бою.

— Скоро мають дзвонити члени Державного комітету оборони із штабу Західного фронту, — спокійно мовив Сталін, походжаючи кабінетом. — Їм уже, мабуть, вдалося зорієнтуватися на Можайській лінії оборони й розшукати Будьонного. А втім, корпус Лелюшенка підлягає безпосередньо нам. Пишіть наказ. — Сталін диктував, покурюючи люльку.

Коли був проведений сеанс прямого й зворотного радіозв'язку з Лелюшенком, той, доповів, що йому вдалося вийти в заданий район задалегідь, набагато раніше від авангардів Гудеріана і виграти час для організації оборони.

Сталін запросив Шапошникова на свою кремлівську квартиру обідати. Там за участю членів Політбюро й Державного комітету оборони ще раз було обговорено деталі прийнятого напередодні рішення про захист Москви на Можайському рубежі. Сталін розпорядився підтягнути з глибини країни на новий рубіж свіжі армії й дивізії. Оперативною групою Ставки, очолюваною Василевським, туди ж направлялися також війська, що відходили з Ржевського, Сичевського й Брянського напрямів.

— Обстановка дуже складна, — сказав Сталін на прощання. — Судячи з розвитку подій, вона й далі загострюватиметься. Доки Василевський організує Можайську лінію оборони, вам, Борисе Михайловичу, треба негайно лягти й виспатися. Відпочивайте сьогодні до ранку.

Сам він аж посірів з утоми. До того ж йому дошкуляв нежить, долав грип, тому Сталін у ті дні нікому не подавав руки, весь час покашлював і говорив у зібганий носовичок. Він рано відпустив членів Політбюро і Державного комітету оборони, довго сидів над картою, обмірковуючи обстановку, що лишалась неясною на всіх трьох фронтах під Москвою, гортав свої записники, в яких значилися резерви реальні й заплановані на найближчий час: нові формування, виробництво літаків, танків, гармат, боеприпасів, стрілецького озброєння. Потім повернувся в Ставку, зажадав зв'язку з Ленінградом. Його дивувало те, що Георгій Костянтинівич, відпросившись учора на один день, не прилетів і сьогодні, тривожило становище під Ленінградом, бо тільки ж воно й могло там затримати Жукова.

Жуков вилетів з Ленінграда сьомого жовтня — в найгірший момент першої фази «Тайфуна». Летів і згадував, як місяць тому за дорученням Сталіна поспішав у Ленінград, де склалася на той час критична обстановка і німці

от-от могли увірватися в місто. Загроза й зараз висіла над містом Леніна, але фронт удалося стабілізувати, війська зайняли міцну, добре обладнану оборону, насичену проти-танковою артилерією з високоорганізованою системою вогню, та й група армій «Північ», здається, примирилася з тим, що їй доведеться тут зазимувати, вичерпала свою наступальну потужність, зазнавши великих втрат у вересневих безперервних атаках. Авіаційній розвідці вдалося виявити переміщення великих мотомеханізованих частин і танкових колон ворога від Ленінграда на південь. Неважко було здогадатися, що їх перекидають на Московський напрям.

Підтримуючи постійний зв'язок з Генеральним штабом, Георгій Костянтинович знав про початок наступу фашистських військ з району Шостка — Кролевець на Орел силами 2-ї танкової армії Гудеріана та 2-ї польової армії фон Вейхса. Цей наступ він передбачав і попереджав Сталіна про його вірогідність ще перед вильотом до Ленінграда. Він знав, що наша оборона вже прорвана в смугах трьох фронтів, уявляв становище оточених під Брянськом і Вязьмою армій, як передбачав і оточення військ Кирпоноса під Києвом ще в липні, коли гнучке керівництво військами тільки налагоджувалось.

Тоді, 29 липня, обговоривши з оперативним управлінням Генштабу становище на фронтах, він, зваживши всі обставини й проаналізувавши можливі й вірогідні дії ворога, занепокоєний до краю небезпекою, що нависала над п'ятьма арміями Південно-Західного фронту, подзвонив Сталіну й приїхав серед дня в Кремль з найрішучішими намірами. Наказав зупинити машину в затишному куточку біля входу до кабінету Сталіна. Вийшовши з машини, навіть не оглянувся на голубуваті ялини, на клумби з палахкотючими квітами, не помітив ні синяви неба, ні щедрого сонця дивовижної пори, яку прийнято називати маківкою літа, — після безсонних ночей його нудило, трохи крутилася голова від перевтоми, прикро було й гірко на душі, і велика тривога за долю великого війська гнітила його.

Начальник охорони Сталіна здивовано й запитливо поглянув на похмурого Жукова, став перед ним непорушно, заступаючи дорогу.

— Наказано нікого не пускати. Товариш Сталін зайнятий.

— Зараз війна, генерале, — сказав Жуков, скидаючи й вішаючи кашкета. — У війну ж перед начальником Гене-

рального штабу двері Головнокомандуючого мають бути відчинені вдень і вночі.

— Не маю таких розпоряджень.

— То матимете,— пообіцяв Жуков і попросив викликати Поскрьобишева.— Сьогодні ж все буде погоджено.

Погодити, проте, не вдалося: цей день став останнім днем перебування Жукова на посту начальника Генерального штабу.

Начальник охорони мовчки натиснув кнопку. Двері за хвилину відчинились. Поскрьобишев, навіть не привітавшись, кивком голови запросив Жукова і знову зачинив за ним двері, ніби в них міг хто увірватися. Аж тепер невдоволено глянув на Жукова.

— Невчасно, невчасно, Георгію Костянтиновичу,— сказав похмуро, перекладаючи на столі папери.— Саме на бурю нарветесь...

— Не люблю тихої та ясної погоди,— віджартувався Жуков.— Під час бурі хоч ворожа авіація не ходитиме по головах. А воно ж, як на гріх, такі дні стоять! Про кращі фашисти, мабуть, і не мріяли.

— Що? — спитав Поскрьобишев,— Напирають?

— Даремно б я не прийшов так рано.

— Наказано зачекати Мехліса.

— Скажіть: дуже терміново й ненадовго.

— А може, зачекаєте все-таки вечірнього обговорення обстановки? Там би й доповіли...

— Зараз і година багато важить,— твердо мовив Жуков, рушаючи до дверей.

Поскрьобишев рвонувся з-за столу; випереджаючи його.

— Ох і нарветесь ж ви,— похитав осудливо головою.

— Така посада,— сказав йому Жуков тихо й непримірно, на ходу готуючи карту.— Не про мене йдеться. І не про вас.

— Зачекайте тут,— зупинив його перед самими дверима Поскрьобишев, а сам зайшов і перегода розчинив перед ним двері.— Прощу.

Сталін сидів під стіною на канапі за своїм довгим столом, заваленим, як завжди, безліччю паперів, а поруч з ним примостився Мехліс. Зайшов, очевидно, з внутрішніх апартаментів і поквапливо доповідав щось дуже важливе і термінове. Сталін не глянув на Жукова, не відповів на привітання, спитав тихо, без наголосу й інтонації, майже механічно:

— Що хоче доповісти нам начальник Генерального штабу в такий неурочний час?

Жуков мовчки розгорнув карту перед Сталіним на його столі і показав на плацдарм під Рогачовом.

— Отут зараз зосереджено три танкових і одна моторизована дивізії Гудеріана. П'ять днів тому він отримав триста нових танкових моторів, доставлених з Німеччини літаками. Легко припустити, що, поновивши моторесурси, він підготувався до далекого рейду — про це свідчить розвідка боєм, проведена сьогодні на світанку 29-ю мотодивізією, а також щойно одержані агентурні відомості про форсовану передислокацію лейб-штандарту «Адольф Гітлер» з-під Умані на Кричев з метою, знову ж таки, підсилення ударної групи Гудеріана. Наміри противника досі були неясні, але сьогодні можна впевнено сказати, що з плацдарму під Рогачовом готується глибокий прорив на Лівобережну Україну в тил Південно-Західного фронту, з тим, щоб ліквідувати загрозу правому флангу групи армій «Центр» при наступі на Москву.

Сталін слухав мовчки, уважно дивлячись на карту. Жукова не перебивав. Люльки не запалював. Про Мехліса, здається, забув.

— Задум ворога, — продовжував Жуков, — ударити на Шостку — Кролевець — Конотоп і далі на Лохвицю — Лубни, зайти глибоко в тил арміям Київського й Коростенського УРів, з'єднатися з Клейстом, що вже почав переправлятися через Дніпро під Кременчуком, і таким чином оточити й знищити всі війська Кирпоноса...

— Звідки вам відомо про задум противника? — спитав Мехліс, іронічно всміхаючись. — Ви що, читаете на відстані їхні думки?

— Існує аналіз можливих дій противника — оперативне передбачення, без якого не обійтись у військовій практиці. Я намагаюсь думати зараз за противника, вибираю найбільш придатний і вигідний з його точки зору спосіб дій, — терпеливо пояснював Жуков. — Без цього неможливо здійснювати оперативне управління військами. Я певен, що Гудеріан неодмінно скористається з цієї найвигіднішої для нього в даний момент ситуації, про яку він, його оператори, а також генеральний штаб німецької армії не можуть не думати.

— Що ви пропонуєте? — похмуро спитав Сталін.

— Як не гірко, а нам, товаришу Сталін, треба залишити Київ, одвести армії за Дніпро й розвернути їх по Десні,

Сулі й Сейму на лінії Ромни — Конотоп — Лохвиця, щоб зупинити Гудеріана й не дати йому з'єднатися з Клейстом, замкнути кільце оточення. Ми врятуємо п'ять армій, техніку й боеприпаси.

— Яку техніку? Які боеприпаси? — спалахнув Сталін. — Що за дурниці? — Сталін закипав усе дужче. — Як ви додумались Київ фашистам здати?

— Обурливо! — сплеснув руками об сині бриджі Мехліс, ніби вибивав з них пил. Кабінет Сталіна був непідходящим місцем для такого діла, та й пилу там не було, бо бриджі Мехліса, як і їх господар, ще не покидали гарно прибраних і чистих кабінетів Москви, бо ж саме тут Мехліс розбирався в «зраді» генерала армії Павлова та його начальника штабу генерала Климівських, викликавши їх із Західного фронту. В одну мить Жуков пригадав це, бо сталася ж розправа над Павловим тижнів два тому.

— Якщо я як начальник Генерального штабу здатен молоти самі дурниці, — спокійно й твердо вимовив кожне слово Жуков, — то мені тут... Я врешті стройовий командир, а не штабіст.

— Ви не гарячкуйте! — підвищив голос Сталін, але потім махнув рукою: — А втім... Якщо ви так ставите питання, обійдемося тут і без вас.

Жуков склав карту. Глянув на Сталіна спідлоба, твердо й сміливо. В погляді світилися докір, образа, жаль за чимсь, чого вже ні повернути, ні поправити.

— Я людина військова і готовий виконати будь-яке завдання Ставки, — сказав він впевнено й тихо, — але маю свою власну тверду думку про оперативну обстановку і доповів так, як думаю сам, як проаналізували ми все в Генеральному штабі.

— Ідіть працюйте, — мовив Сталін спокійно, без гніву. — Ми вас викличемо.

Забравши карти, Жуков вийшов з кабінету. Важко було на душі, гірко було думати й уявляти, яка трагедія станеться з військами Кирпоноса за кілька днів, а ти безсилий допомогти, запобігти цьому й врятувати становище.

— Товаришу Жуков, — підійшов до нього незворушний і завжди однаковий Поскрьобишев. — Вас просить товариш Сталін.

Як тільки Жуков переступив поріг, Сталін вийшов із-за столу, пішов йому назустріч.

— Куди б ви хотіли відправитись і коли? — спитав він ніби нічого й не сталосся.

— Я — солдат. Поїду, куди накажете. Можу командувати дивізією, корпусом, армією...

— Не гарячкуйте,— сказав Сталін вже зовсім спокійно.— Ви не раз пропонували ліквідувати виступ німецького фронту під Єльнею. От і візьміться за це.

— Кому здати справи?

— Шапошников незабаром прибуде в Генеральний штаб, здайте йому справи і виїздіть на Резервний фронт. Ми призначаємо вас командуючим Ржевсько-Вяземської лінії оборони.

— Дозвольте йти? — спитав Жуков, виструнчившись.

— Подождіть, вип'ємо чаю, поговоримо про дещо.

Чай принесли, але розмова не клеїлася¹.

Жуков підвівся.

— Прошу вас, товаришу Сталін, не затягувати виведення військ Кирпоноса за Дніпро, бо буде пізно,— круто розвернувся й пішов до дверей, чітко відбиваючи крок, і в цьому теж була невисловлена образа, майже відчай. Вони не покидали його й тепер, коли доля Кирпоноса та його армії вже давно й трагічно вирішилася, а під Вязьмою й Брянськом були оточені армії трьох центральних фронтів.

Викликаний у Ставку із Західного фронту, де було порівняно спокійно, маршал Тимошенко не знав, що на нього чекає. Після розстрілу генералів Павлова й Климовських за програній бій на кордоні Семенові Костянтинівичу довелося відповідати за оборону Гомеля, оборону Смоленська, утримання рубежу Північна Двіна — Дніпро, на якому завершувалася перша фаза війни за стратегічним планом «Барбаросса»,— все це випало на його долю як головнокомандуючого Західним напрямом, а потім командуючого Західним фронтом. Усі ці битви, не дивлячись на масовий героїзм наших армій, були програні. Будучи в дружніх стосунках із Жуковим, він знав про те, як реагував Сталін на найменшу зміну обстановки на Західному напрямі.

Коли вони з Жуковим по завершенню Смоленської битви намічали план дальших дій на Західному напрямі, в Генеральний штаб подзвонив Поскрьобишев і спитав, де Тимошенко. Очевидно, його розшукували і не знайшли. Жуков відповів, що маршал Тимошенко в Генеральному штабі

¹ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления.— АПН, М., 1969.— С. 299—301.

уточнює становище на сусідніх фронтах і завдання, що стоять перед його військами.

— Товариш Сталін наказав вам і Тимошенкові негайно прибути до нього на дачу,— сказав Поскрьобишев і без ніяких пояснень поклав трубку, як завжди.

— Що це може означати? — стривожено спитав Тимошенко.

— Сталін хоче порадитися з нами про подальші дії,— висловив здогад Жуков.

Але виявилось, що викликали їх зовсім з іншого приводу. Коли увійшли до кімнати, за столом сиділи майже всі члени Політбюро. Сталін був одягнутий в стару куртку, стояв посеред кімнати й тримав погаслу люльку в руках — певна ознака поганого настрою.

— От що,— сказав Верховний Головнокомандуючий,— Політбюро обговорило діяльність Тимошенка на посту командуючого Західним фронтом і вирішило увільнити його від обов'язків. Є пропозиція на цю посаду призначити Жукова. Що думаєте ви? — спитав Сталін, звертаючись до Жукова й Тимошенка.

Маршал Тимошенко мовчав. Та й що він міг сказати? Виправдовуватись?

— Товаришу Сталін,— зважився порушити мовчанку Жуков,— часта зміна командуючих фронтами тяжко відбивається на перебігу операцій. Командуючі, не встигнувши увійти в курс діла, вимушені вести найтяжчі бої. Маршал Тимошенко командує фронтом менше чотирьох тижнів. У ході Смоленської битви добре вивчив війська, побачив, на що вони здатні. Він зробив усе, що можна було зробити, і майже на місяць затримав противника в районі Смоленська. Гадаю, що ніхто інший більшого б не зробив. Війська вірять у Тимошенка, а це — головне. Вважаю, що зараз звільняти його від командування фронтом несправедливо й недоцільно.

Михайло Іванович Калінін, уважно слухаючи, сказав: — А що, мабуть, правильно.

Сталін поквапливо розкурив люльку, подивився на інших членів Політбюро.

— Може, погодимося з Жуковим?

Іх відпустили, наказавши Тимошенкові негайно виїхати на фронт.

Було зрозуміло, що Семена Костянтиновича серйозно образили висловлені зауваження. Але на війні всяке буває, не завжди є можливість, розв'язуючи великі й складні пи-

тання, враховувати особисті переживання окремих людей¹.

Мало знайдеться аргументів, щоб заперечити цю думку. Однак легко уявити, з якою душевною травмою повертався Тимошенко у свій штаб, у якому гнітючому настрої переступав поріг командного пункту, щоб приступити до керівництва військами в надзвичайно складній обстановці, що склалася по завершенню Смоленської битви. Скільки ж безсонних ночей, скільки гіркот і печалей довелося знести йому, скільки зусиль витратити й небезпек подолати, щоб втримати фронт і зупинити ворога на Московському напрямі! Ні, нелегко було знести таку несправедливість. Не додавала вона ні волі, ні ініціативи, ні широти мислення, і, крім того, що треба було долати і витримувати ворожі наступи й удари, протидіяти їм і знаходити рішення та підпорядковувати їм дії військових з'єднань, треба було ще й переборювати образу, тамувати біль приниження, виривати з душі дошкульні напади апатії, що неодмінно виникали при цьому, вбиваючи віру й переконаність у правоті своїх вчинків і своїх дій. Напрошується, нахабно вривається у свідомість і поза свідомістю підступна й страшна зневіра: «Що не роби, все одно будеш винен!»

Для кожної людини і за мирного часу несправедливість страшна, принизлива обеззброююча — вона знесилює й гнітить душу, висотує сили, завдає тортур і пригнічує. Для командуючого ж фронтом, а тим більше — головнокомандуючого напрямом, та ще в бойовій обстановці за умов стратегічної переваги ворога, якому належить ініціатива, душевна рівновага, моральний стан і психологічне становище в своєму середовищі і особливо ставлення вищого командування може виявитися вирішальним, бо ж тільки окриленість, породжена високим довір'ям і вірою у власні сили й здібності, допомагає знаходити найкращі рішення й діяти розумно, енергійно, на повну силу своїх здібностей, наявних сил і засобів.

Коли ж Семен Костянтинович за викликом Шапошникова приїхав одинадцятого вересня до Москви і зайшов у Генеральний штаб, він не застав Жукова — той уже вилетів на Ленінградський фронт. Дізнавшись, що його призначають на Південно-Західний напрям замість Будьонного, він здивувався і навіть зрадів: це було, скоріше, визнання його здатності виправити становище на найскладнішому

¹ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления.— С. 288—289.

на той час театрі воєнних дій, аніж недовір'я, яке над ним висіло досі після тієї пам'ятної розмови у Сталіна. Борис Михайлович йому прямо так і сказав:

— Це все Жуков. Він вас порекомендував послати на Південно-Західний напрям. Дивуюся й радію вашій дружбі,— всміхнувся старий мудрий маршал.— Георгій Костянтинович сам щойно одержав призначення в Ленінград, де склалося просто критичне становище, а про вас знайшов час і мужність потурбуватися. У великого військового діяча і стратега виростає Жуков...

— А чим зумовлене це рішення? — спитав Тимошенко, якому прикро було змінювати на посту головнокомандуючого Південно-Західним напрямом усіма шанованого й авторитетного Семена Михайловича Будьонного.

— Ось подивіться,— підвів Шапошников Тимошенка до карти.— Отут, на південний схід від Кременчука, дивізії 17-ї армії Штюльпнагеля форсували Дніпро й захопили великий плацдарм. На ньому зосередилися основні сили 17-ї армії й першої танкової групи Клейста. Спроби командування Південно-Західного напрямку відкинути противника за Дніпро залишилися безуспішними, хоча для цього використали всі війська, які можна було зняти з інших ділянок фронту. На прохання командуючого Південно-Західним фронтом генерал-полковника Кирпоноса Ставка дозволила відвести 5-у армію Потапова й правий фланг 37-ї армії на Десну з метою прикрити праве крило фронту, та противник, наступаючи з півночі, випередив відхід наших частин, відтіснив 5-у армію від Десни й просунувся від Чернігова до Ніжина. Головнокомандуючий Південно-Західним напрямом замість того, щоб уміло маневрувати своїми резервами й оперативніше здійснювати директиви Ставки, прислав Верховному Головнокомандуючому ось таку пропозицію Військової ради,— Шапошников подав Тимошенкові документ із резолюцією Сталіна, поставленою косо в лівому верхньому кутку знайомим синім олівцем: «Відхилити!»

«Військова рада Південно-Західного фронту вважає,— читав маршал Тимошенко,— що в наявній обстановці необхідно дозволити загальний відхід фронту на тилловий рубіж.

Начальник Генерального штабу маршал т. Шапошников від імені Ставки Верховного Головнокомандування у відповідь на цю пропозицію дав розпорядження вивести з 26-ї армії дві стрілецькі дивізії і використати їх для ліквідації

противника, що прорвався з району Бахмач, Конотоп. Одночасно т. Шапошников вказав, що Ставка Верховного командування вважає відвід військ ПЗФ на схід поки що передчасним.

Зі свого боку вважаю, що на даний час повністю визначився задум противника охопити й оточити ПЗФ з напрямків Новгород-Сіверський та Кременчук. Для протидії цьому задумові необхідно створити сильну групу військ. Південно-Західний фронт зробити це не в змозі.

Якщо Ставка Верховного командування в свою чергу не має змоги зосередити в даний момент такої сильної групи, то відхід для Південно-Західного фронту цілковито назрів. Заходи, що їх має провести Військова рада фронту у вигляді висунення двох дивізій з 26-ї армії, можуть виявитися лише засобом забезпечення. До того ж 26-а армія зостається вкрай знесилена. На 150 кілометрів фронту лишається тільки три дивізії.

Зволікання з відходом Південно-Західного фронту може призвести до втрат військ та величезної кількості матеріальної частини.

Будьонний, Хрущов, Покровський»¹

— І що ж вирішили? — спитав Тимошенко, не кваплячись повертати папір Шапошникову і розуміючи, що йому зараз же доведеться взяти безпосередню участь у вирішенні долі Південно-Західного фронту, котра, незважаючи ні на які резолюції, складається просто трагічно.

— Сьогодні відбулася розмова по телеграфу Сталіна з генерал-полковником Кирпоносом...

— А не з Будьонним? — здивувався маршал Тимошенко, але Шапошников ніби й не чув його, вів далі, не перериваючи фрази:

— ...котрий вважає, що в наявній обстановці слід відвести війська фронту з Київського виступу на річку Псьол.

— От бачите, і Кирпонос висловив ту ж саму думку, що й Будьонний. Чому ж не погодилися в Ставці з цією пропозицією? — допитувався Тимошенко.

— Сталін категорично заперечив, — сказав Шапошников незворушно і спокійно. — Він проти того, щоб залишати Київ, і проти відводу військ із Київського виступу. Наказано утримувати Київ усіма засобами, будь-якою ціною,

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.— М., 1965.— Т. 2.— С. 107.

перекинути на праве крило фронту всі сили, які можна зняти з інших напрямів, і у взаємодії з Брянським фронтом розгромити конотопську групу противника.

— Але ж Будьонний має рацію,— зауважив Тимошенко.

— Помиляєтеся, голубчику,— ще спокійніше заперечив Шапошников.— Саме тому, що головнокомандуючий Південно-Західним напрямом при таких різких розходженнях із Ставкою в поглядах на оцінку наявної обстановки не зможе далі керувати військами, товариш Сталін увільнив Семена Михайловича й замість нього призначає вас. Отож знайомтеся з обстановкою і приступайте до виконання своїх обов'язків.

— Скільки ж мені дається на ознайомлення?

— Вам відводиться одна доба,— сказав старий маршал.

Наступного ж дня Семен Костянтинівич виїхав з Москви за призначенням і 13 вересня прибув в Охтирку, де розташувався штаб напрямом. Саме на цей час війська 2-ї армії барона фон Вейхса, наступаючи з півночі й ламаючи опір наших 40-ї, 21-ї й 5-ї армій, зайняли Глухів, Конотоп, Бахмач, Ніжин, а передові частини 2-ї танкової групи Гудеріана захопили Ромни й прорвались до Лохвиці. З'єднання ж 17-ї армії Штюльпнагеля та 1-ї танкової групи Клейста 12 вересня завдали удару з Кременчуцького плацдарму з півдня на північ — назустріч військам Гудеріана — й захопили Хорол.

38-а армія, відсічена від 26-ї армії Костенка, відходила до нижньої течії Псла, прикриваючи Полтаву із заходу.

Між Лохвицею та Лубнами залишалася не зайнята противником горловина завширшки 30—40 кілометрів, але її нічим було закрити. Не можна було скористатися нею й для виведення військ з оточення, оскільки дозволу на відхід Ставка не давала. До того ж війська всіх армій були зв'язані боєм. 14 вересня о 5-й годині ранку начальник штабу Південно-Західного фронту послав начальникові Генерального штабу Б. М. Шапошникову донесення, в якому ще раз порушив перед Генеральним штабом питання про катастрофічне становище військ, щоб добитися допомоги від Ставки й свободи дій.

«Війська 21-ї й 5-ї армій відходять на стик 37-ї й 26-ї армій. Початок зрозумілої вам катастрофи,— підсумовував генерал Тупиков своє донесення,— справа кількох днів».

Тупиков даремно чекав відповіді в своєму штабі. Ша-

пошників послав розпорядження не йому, а Тимошенкові в Охтирку, де поза кільцем оточення розташувалося управління головнокомандуючого Південно-Західним напрямом. У своєму документі маршал назвав донесення генерала Тупикова панічним і вимагав ужити всіх заходів для утримання зайнятих позицій і особливо флангів. «Треба переконати весь склад фронту,— зазначалось у розпорядженні Б. М. Шапошнікова,— у необхідності стійко битися, не оглядаючись назад. Треба виконувати вказівку тов. Сталіна, яку вам було дано 11 вересня».

Коли з Охтирки переслали радіограму Шапошнікова, Кирпонос довго сидів над нею, схиливши голову. Він помітно схуд і потемнів лицем, очі через постійне недосипання зчервоніли й роз'ятрені, ніс загострився.

— Така відповідь може означати тільки одне: дехто не хоче рахуватися з нашим становищем,— сказав Тупиков.

— Припиніть,— стомлено оглянувся на нього Кирпонос.
— Військова рада Південно-Західного напрямку, перебуваючи поза оточенням в Охтирці, теж не уявляє реальної загрози,— не заспокоювався Тупиков.

Кирпонос мовчав, тяжко й гірко думав.

— Вони ж знають, що ми вичерпали всі наявні резерви, що тили наших армій переміщуються під ударами ворога. Вони ж повинні вжити заходів негайно, щоб врятувати війська фронту...

— У них теж немає резервів,— проказав нарешті Кирпонос,— що ж вони можуть зробити? Нам треба триматися. Триматися за всяку ціну! Це — єдиний рятунок. Цього від нас чекають, на це сподіваються.

Сподівання не справилися: 15 вересня передові танкові й мотомеханізовані частини 1-ї й 2-ї танкових груп Клейста й Гудеріана з'єдналися в районі Лохвиці за 40 кілометрів на північ від міста Лубни і в оточенні опинилися 21-а, 5-а, 37-а, 26-а армії. Вони могли б прорватися через порівняно слабке кільце оточення, але Ставка Верховного Головнокомандування не давала дозволу на загальний відхід військ.

Саме в цей час у Москві перебували представники союзних держав.

Утримання Києва й Подніпряньської України справляло сильне враження на представників західних держав та на їхні уряди. Багато наших політичних противників серед представників правлячих кіл пророкували нам швидку загибель, розгром Червоної Армії. Хай, мовляв, Росія й Ні-

меччина знекровлюються в жорстокій війні, а ми на цьому нагріємо руки. Тільки затятим опором, утриманням якомога довше лінії Дніпра і Києва й можна було зупинити ворога, щоб підготуватись до рішучої відсічі. Так міркував Сталін, віддаючи наказ про утримання Києва.

Семен Костянтинівич Тимошенко як колишній народний комісар оборони розумів це, однак під тиском невідворотних подій і небезпеки повного оточення й розгрому ввірених йому військ 16 вересня прийняв на свій власний розсуд рішення — залишити Київ і вивести війська Південно-Західного фронту з оточення. Генерал-полковник Кирпонос, котрий з надією й нетерпінням чекав такого рішення від Ставки, був приголомшений тим, що рішення це привіз йому й передав усно заступник начальника штабу фронту Баграмян. Він ще перебував під враженням розмови із Сталіним, що відбулася 11 вересня. Щоправда, Тимошенко був тоді присутній при цій розмові, тільки не тут, а в Ставці, та все одно Кирпонос не зважився виконати його усне розпорядження без підтвердження його Ставкою і після тривалих вагань, на які було витрачено цілу добу, послав особисто Сталіну донесення.

Головком Тимошенко через заступника начальника штабу фронту передав усну вказівку: основне завдання — виведення армій фронту на річку Псьол і розгром рухомих груп ворога в напрямках Ромни — Лубни. Залишити мінімум сил для прикриття Дніпра і Києва. Письмові директиви головнокомандувача зовсім не дають вказівок про відхід на річку Псьол і дозволяють взяти з Київського УРУ тільки частину сил. Тут є суперечність, що виконувати? Вважаю, що вихід військ фронту на річку Псьол є правильним, але при цій умові необхідно залишити повністю КиУР, Київ і р. Дніпро. Терміново просимо ваших вказівок»¹.

Чекати довелося довго. Тільки о 23 годині 40 хвилин 17 вересня Ставка Верховного Головнокомандування дозволила залишити Київ.

Була глуха, темна осіння ніч. Дув пронизливий північний вітер, третю добу йшов густий обложний дощ, періщив у вікна, задував лампу на столі, торсав шибки, завивав у піддашші. Кирпонос віддав наказ арміям фронту прориватися з боями з оточення. «Проте не з усіма штабами армій підтримувався зв'язок, і наказ довелося передавати з

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— К., 1967.— Т. 1.— С. 201.

нарочними. Командування ж 37-ї армії взагалі цього наказу не одержало, оскільки обороняючи Київ, було фактично відрізано й зі сходу. Основні сили 37-ї армії утримували свої позиції ще протягом 18 вересня і тільки вночі проти дев'ятнадцятого були зняті з правобережних рубежів і відведені за Дніпро, та ар'єргарди й батальйони народного ополчення вели боротьбу, доки німецько-фашистським військам не вдалося підійти вздовж правого берега Дніпра з півдня до Дарницького залізничного мосту. О 14 годині 20 хвилин 19 вересня всі мости через Дніпро в районі Києва за наказом командира 4-ї дивізії НКВС полковника Ф. М. Межиріна були підірвані»¹. Того ж дня три фашистські дивізії вдерлися в правобережні райони Києва й захопили спустіле місто.

За наказом командуючого фронтом генерал-полковника Кирпоноса 21-а армія основними силами мала прориватися на Ромни, 5-а армія — на Лохвицю, 26-а — на Лубни, а 37-а армія в другому ешелоні рухатись за ними, прикриваючи відхід з тилу. Зі сходу мав завдати удару назустріч цим арміям 2-й кавалерійський корпус Белова, що перебував у розпорядженні головнокомандування Південно-Західного напрямку. Проте внаслідок безперервних атак противника, що мав перевагу не тільки в танках, а й у засобах пересування піхоти, командування й штаб фронту не змогли оперативнo керувати військами, частини й підрозділи різних армій, корпусів та дивізій перемішалися, і, позбавлені управління, прикриття з повітря, продовольства й боєприпасів, мусли прориватися через ворожі заслони майже наосліп.

«20 вересня війська 37-ї та 26-ї армій були розсічені танковими й мотомеханізованими ударними групами Клейста й Гудеріана на три частини й вели тяжкі бої одна на північ від Києва, а друга — на південний схід від нього, третя — за 25 кілометрів на північ від Черкас, а 5-а й 21-а армії, перемішавшись, проривалися від Києва на північний схід.

Відавши розпорядження про вихід з оточення, Військова рада і штаб фронту тієї ж ночі виступили з Прилук і під прикриттям 189-ї стрілецької дивізії рушили на Пирятин, де з'єдналися з штабом 5-ї армії, зазнавши значних втрат

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— Т. 1.— С. 204.

від бомбардування ворожої авіації при форсуванні річки Удай. В цей час у розпорядженні командуючого фронтом не лишилося жодного літака. Вранці 18 вересня Військова рада фронту прибула до Городища без прикриття: бойові частини, які її прикривали, частково попали в оточення. З 21-ю, 37-ю й 26-ю арміями, розсіченими танковими колонами противника, встановити зв'язок не вдалося. Не було зв'язку і з Ставкою Верховного Головнокомандування. Не давало про себе знати й Головне командування на-пряму.

Кирпоносіві вдалося зібрати бійців і командирів і сформувати кілька ударних загонів. Генералові Баграмяну було поставлено завдання: очолити найбоездатніший загін з кількома танками й артилерією й пробиватися на схід. За ним прикриваючись з флангів і тилу іншими загонами, рухались автоколони Військрази й штабу фронту та Військрази й штабу 5-ї армії. 20 вересня загін Баграмяна рано-вранці прорвався в район Сенчі і вийшов з оточення через залізничний переїзд, а машини Військової ради фронту тут же були оточені німецькими танками й мотопіхотою в Шумейковім гаю біля хутора Дрюківщина. Три доби точився нерівний бій, на початку якого тяжко був поранений осколком снаряда генерал-полковник Кирпонос, котрий більше не міг звестися на ноги й вибратися з урочища. Вдруге, вже смертельно, його поранило під вечір наступного дня, і коли один з порученців, почувши крик командуючого, прибіг до нього, Кирпонос був уже мертвий. В цьому гаю загинули також члени Військової ради фронту секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, начальник штабу фронту генерал В. І. Тупиков та більшість працівників штабу й управління фронту. Ховали генералів, бійців і командирів, як і скрізь, жителі навколишніх сіл та хуторів.

З великою групою військ з боями прорвалися через вороже кільце командуючий 26-ю армією генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко і член Військової ради армії бригадний комісар Д. О. Колесников. З частиною військ вийшли з оточення командири корпусів генерали П. П. Корзун, А. І. Лопатін, К. С. Москаленко, комбриг П. Ф. Жмаченко, пробившись до своїх управління 21-ї армії на чолі з командуючим армією генералом В. І. Кузнецовим, членом Військової ради генералом С. Ю. Колоніним та начальником штабу генералом В. М. Гордовим. У район Гадяча 24 вересня вийшло 50 чоловік із загону І. Х. Баграмяна. До 1 жовтня із

складу військ Південно-Західного фронту вийшла 21 тисяча чоловік, в тому числі 10 генералів»¹.

Семен Костянтинівич Тимошенко мав рятувати становище і зі своїм управлінням поспішив до Харкова, щоб прикрити Харківський промисловий район. Ставка в цей час ліквідувала Головне командування Південно-Західного напрямку і склад його управління перетворила на управління Південно-Західного фронту. Так, маршал Тимошенко 26 вересня призначається командуючим, генерал-лейтенант Хрушов — членом Військової ради, а генерал Покровський — начальником штабу Південно-Західного фронту, який мав обороняти Харківський промисловий район і Донбас до лінії Ворошиловград — Ровеньки. До складу фронту входили: 40-а армія, утворена з частин 37-ї й 5-ї армій, що відійшли з Київського й Коростенського УРів, прикрила Сумський напрям; 21-а і 38-а, що відступила від Полтави, оборонялись на Харківському напрямі, а відновлена ще на Дніпрі 6-а армія Р. Я. Малиновського, передана з Південного фронту, прикрила Донбас з півночі.

Ще не знаючи про ліквідацію Головнокомандування Південно-Західного напрямку, командуючий Південним фронтом генерал-лейтенант Рябишев намагався будь-що виконати наказ маршала Тимошенка, яким призначався контрудар 18-ї армії Смирнова з рубежу річки Молочної на захід по військах 40-го армійського корпусу Зальмута. І хоч підготовка до цього контрудару затяглася до 28 вересня й велася у вкрай тяжких умовах, хоч генерал-лейтенант Смирнов добивався скасування наказу Тимошенка й порушував перед Рябишевим питання про те, щоб відвести армію на лінію Оріхів — Бердянськ, молодий командуючий фронтом перебував під сильним впливом колишнього наркома оборони, члена Ставки й Державного комітету оборони й скасувати чи просто не виконати його наказу не посмів.

Важко судити, чи втримала б 18-а армія свої позиції на річці Молочній, чи зуміла б вона на цьому рубежі зупинити 11-у армію Манштейна та 3-ю румунську армію, але маневр на прорив з кільця оточення їй би напевне вдавсь, коли б вона в ході наступу не віддалилася від лінії прориву Кемпфа на добрих 120-150 кілометрів, котрі треба було додатково долати в умовах жорстокого переслідування противника, та ще й у пішому строю.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— Т. 1.— С. 207.

Мертві ніколи не поскаржаться, не виправдаються, нікого не звинуватять. Лежатимуть собі тихі й беззахисні, як трава. І на них легко списати й чужі невдачі та помилкові рішення. І вітри розвіють славу, як і неславу, забудуться чужі вчинки й накази, як і власні дії тих, хто поліг. І про це знатиме тільки німий, мовчазний і до безконечності печальний степ, який ніколи нікому нічого не скаже, як і могили в степу.

Залишивши 25 жовтня Харків, маршал Тимошенко не втрачав надії не лише втриматися на лінії Вовчанськ — Балаклія — Червоний Ліман у смузі Південно-Західного фронту та лінії Артемівськ — Шахтарське — Большекріпінська в смузі Південного фронту, а й реабілітувати себе новими контрударами по ворогові, що зупинився перед цим рубежем, просунувшись за місяць наступу в смузі групи армій «Південь» на 250—300 кілометрів, захопивши Лівобережну Україну, Харківський промисловий район, більшу частину Донбасу і наблизившись до Ростова.

У цій складній обстановці командуючи Південно-Західним фронтом та як член Ставки дбаючи й про Південний, яким з 5 жовтня командував генерал-лейтенант Черевиченко, Семен Костянтинович Тимошенко бомбардував Ставку письмовими, телеграфними й телефонними вимогами підкріплень та нових формувань. За короткий час була значно зміцнена піхотними й кавалерійськими частинами 9-а армія Харитонова, поповнена свіжими полками й дивізіями 18-а армія, якою після загибелі Смирнова командував генерал-майор Колпакчі в районі Краснодар — Кам'янськ-Шахтинський формувалась нова 37-а армія Лопатіна, а Ростов — ці ворота на Північний Кавказ — Ставка наказала прикрити 56-ю Окремою армією генерал-лейтенанта Ремезова, сформованою Північно-Кавказьким військовим округом. 10 жовтня, коли противник оволодів Маріуполем і почав загрожувати Ростову й Таганрогу, Ставка наказала створити Таганрозьку бойову ділянку на річці Міус від станції Успенської до Таганрога, де три повнокровні дивізії підготували й зайняли оборону. До них підходили інші з'єднання й частини з Північного Кавказу, з тим, щоб не пропустити ворога в Ростов. Так і народилася 56-а Окрема армія Ремезова.

І коли 1-а танкова армія Клейста 14 жовтня вийшла передовими ударними загонами на річку Міус північніше від Таганрога, командування Південного фронту, використовуючи оперативну перевагу, що виникла внаслідок нави-

сання правого крила 9-ї армії над основними силами ворога, завдало контрудар у фланг наступаючим військам Клейста, щоб притиснути їх до Таганрозької затоки й знищити.

Одночасно фронтальний наступ розпочали й дивізії Таганрозької бойової ділянки, що увіллється згодом в 56-у Окрему армію Ремезова, склавши її основне ядро. Вони в зустрічному бою розгромили передові ударні загони першої танкової армії Клейста й відкинули їх на 10—15 кілометрів від Міусу.

Але правофлангові дивізії 9-ї армії Харитонова, дуже ослаблені в попередніх боях, розтягнуті на широкому фронті, успіху не домоглися. Тому справжнього контрудару тут не вийшло.

Ворог іще був сильніший, володів стратегічною ініціативою. Дочекавшись підходу головних сил, він потужним ударом танків та артилерії збив наші дивізії з обладнаних позицій, змусивши їх відступити, вслід за ними перейшов річку Міус і 17 жовтня з ходу захопив Таганрог.

Внаслідок цього потужного удару становище на лівому фланзі Південного фронту стало дуже складним: ворог стояв перед Ростовом і цілювся на Кавказ, а далі — в Закавказзя, в нафтові райони Баку і Грозного, маючи намір вийти своїми танковими дивізіями в Іран, а далі в Ірак, щоб допомогти Роммелю завоювати Північну Африку.

В такий, сказати б, найтрагічніший момент суворої осені 1941 року підлітав Жуков до Москви похмурого, непогожого вечора, пробувши в Ленінграді з 8 вересня по 7 жовтня і налагодивши там взаємодію військ, виправивши майже катастрофічне становище.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

На аеродромі Жукова зустрів начальник особистої охорони Сталіна і повіз його на кремлівську квартиру, де той працював.

Сталін був хворий і стомлений, незвичайно пригнічений подіями останніх днів. Йому завдавали справжніх страждань армії Центрального напрямку, з такими труднощами сформовані й озброєні, а тепер обійдені танковими, мотомеханізованими військами противника і взяті в кільце під Брянськом і Вязьмою.

Його наполегливі дзвінки в Генеральний штаб лишалися

марними, бо там і досі не знали, що діється на трьох прорванних фронтах, де перебувають передові загони противника.

«Немає людей,— думав він у повній тиші кремлівської квартири, походжаючи перед німою картою, на якій залякла обстановка, нанесена ще тоді, коли фронти й армії стояли в обороні й, здавалося, ніяка сила не зможе вибити їх з добре обладнаних позицій.— Немає людей,— бурмотів сам собі у вуса і зараз жалкував за тими, кого відсторонив або репресував і вислав, піддавшись обмовам, гніву і підозрам.— Нікому доручити. Нікому, нікому... Немає людей».

Йому пригадалися вересневі обіцянки Єрмоєнка розбити Гудеріана й не пропустити його на Україну, що так і не здійснилися: Єрмоєнко виявився неспроможним протистояти Гудеріанові та його армії, котра, здійснивши неймовірно далекий рейд від Кричева до Лохвиці, тепер легко взяла Орел і йде на Тулу в обхід Москви з південного заходу.

Коли зайшов Жуков і привітався, Сталін ледь кивнув у відповідь важкою головою, зробивши над собою зусилля, бо й Жуков здався йому невиразним, нездатним вплинути на драматичні події під Москвою: хотілося б, щоб він був вищим, не таким стомленим, не таким зім'ятим, не таким похмурим. Та Сталін уже знав, що в цій людині за непоказною зовнішністю прихована велика сила, могутній розум, дивовижна здатність орієнтуватися в найскладнішій обстановці, а головне — вміння все підпорядкувати своїй залізній волі. Так було на Халхин-Голі. Так було й у цю війну — під Єльнею та в Ленінграді. Тому Сталін, скоряючись не так своїм почуттям, як логіці, подолав роздратування і попросив Жукова негайно виїхати на Західний фронт (звідти не можна добитися бодай поверхових відомостей про обстановку), розібратися там у усьому і подзвонити в будь-який час. Він ждатиме хоч би й до ранку.

І коли Жуков вийшов, Сталін подзвонив Шапошникову, щоб приготували Георгію Костянтиновичу карту Західного напрямку.

— Зорієнтуйте його, де шукати штаб і командування. Хоч це ви можете зробити? — роздратовано спитав Сталін.

Шапошников мовчав. Не було образ. Не було бажання виправдатись чи заперечити. Була тільки печаль прожитого довгого життя й непоправності того, що сталося.

— У нас нема під рукою охорони для Жукова,— тільки й сказав старий маршал.

— Він її не потребує! — Сталін поклав трубку.

Лелюшенковому 21-му стрілецькому корпусу надали звання 1-го особливого гвардійського одразу ж після його вдалої атаки на 56-й механізований корпус Манштейна під Даугавпілсом, коли хвалений завойовник Франції був не лише зупинений на Даугаві, а й мало не втратив плацдарму на правому березі, ледве-ледве втримався, щоб не бути скинутим у річку з усіма своїми танками й артилерією. Тепер 1-й гвардійський корпус, виведений із складу 27-ї армії Берзаріна в Резерв Верховного Головнокомандування, відмобілізований за штатами воєнного часу, оснащений найновішою стрілецькою зброєю й підсилений двома щойно сформованими танковими бригадами укомплектованими виключно танками КВ та Т-34, був кинутий під Мценськ, назустріч Гудеріанові.

Знаючи пробивну силу його танкової армії, Сталін наказав якою завгодно ціною зупинити її просування під Мценськом хоч на кілька діб, щоб за цей час організувати оборону Тули, прикрити Москву на новому рубежі, бо далі вже військ не було зовсім — вони спішно підтягалися з районів формування і з ходу мали прийняти удар ворога на заздалегідь підготовленій лінії оборони, на якій працювали день і ніч під дощами, сльотою, на вітровім белебні тендітні москвички, в основному інтелігенція, що не була зайнята у промислового виробництва, підпорядкованому в ці дні тільки інтересам оборони Москви, виготовленням боєприпасів, ремонтом танків.

— Розумієте, — спокійно й не дуже чітко вимовляючи слова, говорив Лелюшенкові Сталін, ніби роздумуючи вголос, — треба й Гудеріана не пропустити, і танки зберегти — єдиний зараз танковий резерв Ставки на цьому напрямі. І ми його віддали вам. Протримайтесь хоча б дві-три доби, щоб ми встигли прикрити Тулу. При цьому майте на увазі: в обороні Тули можуть знадобитися саме танкові бригади. Може, це буде остання можливість в обстановці критичній і непоправній. Бо Тулу здати — битву за Москву програти.

— Втрат не уникнути, — сказав Лелюшенко. — Ви ж знаєте, товаришу Сталін, кого мені треба тут зупинити, яка сила йде на нас.

— А ви поміркуйте там, порадьтеся з командирами танкових бригад, полків, як найкраще використати танки. Не під удар поставити, а самим несподівано ударити по ворожих танкових колонах. Я саме до того й веду, що Гудеріана шаблонними рішеннями не візьмеш. Єрьоменко в

серпні — вересні не зумів зупинити Гудеріана. Знайдіть ви засіб зупинити його. Не розбити — підкреслив Сталін,— а тільки зупинити на якийсь час і самому вийти з честю з цього становища.

— Постараємося, товаришу Сталін,— мовив Лелюшенко.

— У вас там є Катуків. Йому вже доводилося зустрічатися з Гудеріаном. По-моєму, в нього там, під Ромнами й Орлом, непогано вийшло. От ви з ним і порадьтеся, а потім подзвоните мені. Ще раз обміркуємо, як нам зберегти танки.— Сталін відключився.

Лелюшенко збадьорився: сам Сталін вірить, що зупинити Гудеріана можна. Так зупинити, щоб і танки зберегти. Сталін упевнений в цьому, коли ставить таку вимогу, і нічого тут надзвичайного, значить, немає. Лелюшенко наказав начальникові штабу викликати командирів танкових бригад і полків.

Йому одразу подзвонив Катуків і попросив негайно прийняти його.

— Жду.— Лелюшенко підійшов до розстеленої на столі карти, на яку щойно нанесли лінію оборони. Її ще тільки займали й закінчували обладнувати.

Катуків легко збіг на ганок, різко відчинив двері, київ руку до козирка і, не гаючи й хвилини, на ходу вийняв з планшета свою карту, розіслав поруч з корпусною.

— Ось тут,— накрив він рукою перехрестя шосейної дороги із залізницею Орел — Тула — Москва,— по обидва боки залізниці під прикриттям шосейного віадуків ми вкопуємо дві роти танків КВ з стоп'ятдесятидвохміліметровими гарматами і зустрічаємо колони Гудеріана на марші нищівним вогнем з прямої наводки..

— Коли ж ви встигнете викопати капоніри? — спитав Лелюшенко.

— Вони вже готові,— сказав Катуків.— До нас тут стояли танкісти Брянського фронту — саме вздовж шосейного полотна з півночі на південь, бо ждали Гудеріана від Орла на Тулу, як він насправді йде зараз. Обидві бригади розмістимо за насипом, танки вкопаємо в землю і вдаримо із засади так, як ще Гудеріанові й не снилося.

— Ану-ну,— схилився Лелюшенко над картою Катуківа, довгенько свичав її, потім потис генерал-майорові руку.— Спасибі, Михайле Юхимовичу,— сказав він суворо, проте розчулено.— Щойно дзвонив Сталін, просив щось придумати, щоб за всяку ціну зберегти танки. Це,—

кивнув він на карту Катукова,— саме те, що треба. Близькувато до переднього краю піхоти стоятимуть танки, ну, та ми ж не довгочасну оборону займаємо, а фактично відсічну позицію.

— Разом з піхотою будемо оборонятися,— підтвердив Катуків.— Вводьте наші танкові гармати в корпусну систему вогню. А як прорвуться танки Гудеріана через піхотні порядки, ми їх зустрінемо з своїх позицій по-справжньому. Головне тепер — не пропустити на це перехрестя Гудеріанову розвідку.

— Шосе осідлано бойовою охороною, і передпілля зайнято кілометрів за п'ять звідти. Так що й миша не прошмигне. Треба тільки вберегтися від «рами» — маскуватися й ще раз маскуватися, Михайле Юхимовичу! Якщо нам вдасться зберегти таємницю вашої засади, сюрприз буде не з приємних для Гудеріана.

— Та й піхота почуватиметься впевненіше, коли за спиною в неї стоять вкопані в землю танки і не збираються її покидати,— сказав Катуків.— От тільки б у полон там нікого з бойової охорони не захопили.

— Там бійці й командири випробувані,— запевнив Лелюшенко.— В основному корпусна, дивізійна, полкова розвідка. Самі, кого хочете, в полон візьмуть. До того ж вони викинуті вперед з ходу — навряд щоб хтось із них знав про вашу засаду.— Він глянув на годинник.— Зараз принесуть обід, залишайтеся у мене. Потім підійдуть командири й комісари, порадимося, уточнимо деякі подробиці й доповімо Сталінові, як він просив. Хоче все знати, все передбачити, щоб не промахнутись.

— Доповімо без подробиць. У найзагальніших рисах.— Катуків почав знімати шкіряну куртку.— Де тут у вас миструють руки? — спитав він по-домашньому просто й мирно.

Танки Гудеріана з'явилися надвечір. Вони йшли на Тулу по обидва боки від залізниці накоченими дорогами — зухвало, ніби на маневрах або навчаннях. Прорвавши оборону Брянського фронту під Глуховом і взявши з ходу Севськ, а потім Орел, вони подолали за п'ять днів двісті п'ятдесят кілометрів, не зазнаючи опору, сподівалися з ходу увірватися і в Тулу, поминувши Мценськ, у якому ж, напевне, не буде радянських військ, бо хто ж стане захищати якесь заштатне містечко, кинувши напризволяще красень Орел, відомий усьому світові!

Спочатку з'явилися мотоциклісти на околиці Мценська, зупинилися, розглядали передмістя в біноклі, про щось радилися, потім залягли в кюветі й пустили звідти три зелені ракети, сповіщаючи, що дорога вільна. Не стишуючись, не надаючи ходу, сунули суцільною колоною темно-сині в присмерку танки, «дизельмани», «опель-бліци» та бронетранспортери. Видно було командирів, що висунувшись з люків, а то й усівшись на баштах танків зверху, покурювали собі, мов на прогулянці.

Коли піхота з першої лінії траншеї відкрила по колоні вогонь, люки миттю зачинилися, і з танків людей наче позмітало. Це сталося блискавично — добре-таки натренувались вояки Гудеріана й зжилися з танками за свої численні походи й наступи у Польщі, Франції та й на наших просторах. Затиснуті крутими відкосами глибокого залізничного розрізу, танки не могли розгорнутися в бойові порядки, тільки гарикнули могутніми двигунами, пустивши по улоговині синювато-білі дими, і разом, як по команді, кинулися вперед, до недалекого вже шосейного віадука, щоб, зайшовши в тил обороні, разом покінчити з усім, як їм це вже не один раз удавалося робити.

Та саме в прогонах мосту, куди вони кинулися, зайнявши й арку зустрічного руху, їх змело ураганим вогнем стоп'ятдесятидвохміметрових танкових гармат прямою наводкою. Одночасно із-за насипу шосе озвались гармати найдальших, відведених на фланги танків, і в хвості гудеріанівської колони запалало одразу кілька машин, багрянні відблиски закривавилися в диму солярки. Тепер фашистським танкістам не стало шляху ні вперед, ні назад — через свої охоплені полум'ям танки й машини не проскочиш! А вогонь протитанкових батарей, танкових гармат із засади дедалі густішав, ставав дедалі прицільнішим, гуркіт бою стрясав увесь простір і ніби підсилював видовище палаючої, розгромленої в одну мить колони, в якій, здається, не лишилося нікого й нічого живого й цілого. Та ось війнулись по рівному полю батареї стоп'ятиміметрових гармат, розгорнулися перед нашою обороною і відкрили вогонь по траншеях і по полотну шосейної дороги, а під їхнім прикриттям почали розповзатися по рівнині вцілілі танки, бронетранспортери, і їх виявилось не так вже й мало, набагато більше, ніж можна було сподіватись. Частина з них, відстрілюючись, відійшла, перекотившись через залізничне полотно, до лісу, частина вдерлась на околицю Мценська й знайшла прихисток під кам'яними будівлями,

а п'ять-шість найбільших танків Т-IV вивозили відкосами залізничного насипу й відкрили з місця прицільний вогонь по наших танках за віадуком і за полотном шосе.

Раптова й густа осіння темрява вкрила поле бою, все, що могло рухатися, розповзлося, і обабіч залізниці догорали підбиті танки й бронетранспортери, кидаючи відблиски на далекі ліси, на близькі стіни мценського передмістя, тріпотливо відбивались загравою в небі й сліпучими зблисками зламувались у шибках принишклих будинків.

У відсвітах ворожих заграв кашовари роздавали в наших траншеях припізнілу вечерю з наркомівськими стаграмами оковитої, і радощам там не було кінця.

— Не часто вдається нашому братові вечеряти в світлі палаючих ворожих танків,— хвалився якийсь ротний до-тепник.— Досі більше наші горіли. То танки, то хати.

— Ей, там, Україно, помовч! — гукнули йому від іншої кухні.— Не кажи «гоп», доки не перескочив! Ще побачимо, що завтра буде!

— Та перескочили ж хоч сьогодні, сто чортів фашистам у печінку! — весело відгукнувся зухвалий полтавець.— А завтра, казала бабка, «утро вечера мудренее».

Тривожно було на КП Лелюшенка, куди він запросив командирів бригад і полків. Сиділи мовчки, мовчки вечеряли й курили, доки лейтенант-зв'язківець не покликав командира корпусу:

— Товаришу генерал-лейтенант, Москва.

— Просіть авіацію,— тихо сказав услід Лелюшенкові Катуков.— А ви, зенітники,— сказав комусь у напівтемряву,— прикрийте нас зранку.

В Растенбурзі торжествували: щоденні доповіді Гальдера про бойові дії на фронті звучали мов бравурна музика — на його реляції в головній квартирі фюрера не вистачало тільки старовинних пруських і новітніх фашистських маршів. Саме в ці дні й повелося при щоденних обговореннях обстановки на фронтах та оцінці противника збиратися мало не всім відділам ОКВ та ОКХ, генерального штабу та представникам усіляких розвідок і контррозвідок від абверу до СД, не кажучи вже про ОКЛ та ОКМ, тобто авіацію та військово-морський флот. Тут, здається, всі намагалися показати себе, кожен прагнув протопитися наперед, потрапити на очі фюрерові й таким чином стати причетним до тих успіхів вермахту, які тут, в Растенбурзі, відлунювали тріумфальними залпами геббельсівської пропаганди, що

встигала наперед розхвалити в ранкових випусках газет «Рейх» та «Фолькішер беобахтер» всі ті події, про які Гальдер ще тільки мав доповісти Гітлерові опівдні: послужлива розвідка сповіщала керівникам рейху відомості із фронту раніше, ніж генеральному штабові.

До виходу Гітлера з покоїв, де він, проспавши чотири години, приймав надміру гарячу ванну, щоб збадьоритися, й з'їдав свій вегетаріанський сніданок з пряжених овочів у малесеньких судочках, у залі для нарад товпилася сила людей, панував гармидер, що раптово обривався, немов западав у прірву, як тільки фюрер з'являвся на порозі. Есе-сівці обабіч дверей хвацько клацали кованими підборами й завмирили, подавшись уперед натренованими торсами. Генерали, адмірала й старші офіцери теж виструнчувалися там, де їх захоплювала ця несподівана з'ява, бо Гітлер у ті дні входив завжди швидко, енергійно, несподівано. На порозі він зупинявся, різко приставивши ногу, викидав догори руку, ніби вказуючи напрям нестримного й непереборного руху вперед,— «справжній жест вождя!» І всі, хто тут був, теж викидали так само руки назустріч, гаркали: «Хайль Гітлер!» Очі «вождя» спалахували в цю мить, чим гучніші були крики, тим дужче. І чим більше було рук, скинутих догори, чим більше було людей, голосів і вигуків, тим більше тишилось марнославство фюрера.

Заради того, щоб кожен його вихід вітало якомога більше людей, він терпів тісняву й стовпотворіння в залі для нарад під час щоденних обговорень становища на фронтах, зносив швендяння й сновигання в себе за спиною людей, яким не було тут чого робити, ба навіть не зважав на перемовляння й розмови, на досить гучні репліки, якими обмінювалися з протилежних кінців довгого стола штабісти й заїжджі з фронту генерали в нових погонах та орденах: хай бачать, як тут вершиться історія, як здійснюється стратегічне управління військами, скільки далекоглядності й мудрості в судженнях і наказах фюрера. Хай дивляться. Хай знають. І хай розкажуть на фронті колегам і підлеглим.

Щодня на дванадцяту годину з Летцена до Растенбурга, де під лісом у підземному бункері розташувалася ставка Гітлера, підкочувало два одновагонних поїзди: респектабельний, сяючий лаком яскравих кольорів, що личило б більше фешенебельному курортові, і скромний, ординарний, закамуфльований під ліси і луки. В першому приїздив з обслугою в сніжно-білому вбранні рейхсмаршал Герман.

Герінг, а в другому — головнокомандуючий сухопутними силами фельдмаршал Браухіч та начальник генерального штабу генерал-полковник Гальдер. Оглядний, самовпевнений Герінг тримався зверхньо, пиховито, найчастіше тільки мовчки й набундючено кивав головою на знак привітання й першим проходив до резиденції фюрера, а якщо питав щось чи робив зауваження, то неодмінно громовим голо-сом, ніби Браухіч і Гальдер були глухі.

Сьомого жовтня на світанку Браухіч із полковником Хойзінгером вилетіли в штаб групи армій «Центр» на нараду. І в Растенбург на ранкову доповідь про обстановку на фронті Гальдер виїхав сам. Обидва поїзди підійшли до платформи майже одночасно. Сяючий Герінг (а він сяяв червоним з перепоею обличчям, сяяв орденами й золотими погонами) привітався, з широкою усмішкою подавши Гальдерові руку, глянув на масивний золотий годинник.

— За вашим поїздом хоч годинника звіряй, — прогрімів він і рвонувся вперед, до дверей резиденції фюрера, названої ним самим «Вовчим лігвом». Елегантний і підтягнутий, як завжди, Гальдер пройшов до бункера неквапно, вітаючись з охороною і знайомими, що траплялись йому на шляху.

Гітлер уже стояв над картою в оточенні Кейтеля, Йодля, Варлімонта. Тут же, поруч з Гітлером, красувався начальник штабу люфтвафе¹ генерал-фельдмаршал Мілх.

— Починайте, — нетерпляче кивнув Гітлер назустріч Гальдерові, — бо ми трохи раніше зійшлися тут, сподіваючись на втішні новини.

Гальдер взяв указку, розкрив свою теку, але читати не став, бо знав обстановку напам'ять.

— Група армій «Південь», — почав Гальдер звично, як завжди. — Перша танкова армія охопила фланг угруповання противника, яке тіснить наша одинадцята армія, і відрізала йому шляхи відступу.

— А що тут у них за війська? — запитав Гітлер. — Ті ж самі Дев'ята й Вісімнадцята армії? — Він любив похизуватися своєю пам'яттю. — Пора б їх розбити, генерале, вони й так від самого кордону відступають, уникаючи оточень. Продовжуйте.

— Частина цього угруповання, — доповідав Гальдер після паузи, що здалась йому необхідною й не порушувала етикету, — а саме Дев'ята армія, що займає смугу уз-

¹ Повітряні сили (нім.).

бережжя, зуміла знов уникнути оточення й відходить в напрямі Маріуполя. Решта — оточені тут, на річці Молочній, після виходу Кемпфа на Бердянськ. Зараз сюди підтягується лейб-штандарт «Адольф Гітлер». Частиною правофлангових сил він візьме участь у ліквідації перехопленої Вісімнадцятої армії противника, яка на чолі з командуючим генерал-лейтенантом Смирновим веде бій отут, між селами Попівкою та Водяним, зайнявши кругову рухому оборону, настійливо атакує й контратакує з метою прорватись на схід, з лівим флангом лейб-штандарт переслідує противника в напрямі Маріуполя, маючи намір з ходу захопити його...

— Мене цікавить Донбас, — нетерпеливився фюрер. — Що робиться отут? — поставив він долоню ребром на центр Донецького кряжа і ніби згорнув щось із карти. — Як розвиваються наступальні дії сімнадцятої армії Штюльпнагеля? У мене таке враження, що він весь час тупцює на місці, а між тим я казав уже не раз і повторюю сьогодні: Донбас має вирішальне значення для ведення війни! Пора це вже зрозуміти. Що робиться перед фронтом сімнадцятої армії?

— Кілька дивізій противника, — повідомляв Гальдер розмірено й спокійно, — залишилися отут, поміж ударними групами першої танкової і сімнадцятої армій. Щоб не бути обійденими й оточеними, вони поспішно відходять у напрямі Сталіно.

— Самі відходять? З власної ініціативи? — дивувався Гітлер. — Їх треба переслідувати й знищити, щоб очистити Донбас і найближчим часом узяти донецьке вугілля! Коли мої генерали навчаться мислити не лише військовими, а й економічними категоріями? — Гітлер випростався і глянув на Герінга, ніби очікуючи підтримки.

— В люфтвафе вас усі розуміють давно, мій фюрере! — вигукнув опасистий Герінг і войовниче та віддано підніс руку: — Хайль Гітлер!

— Хайль! — відгукнулися ті, що товпилися біля карти, й ті, що по кутках обтирали стіни.

— Спасибі, рейхсмаршале, я це знаю, — сказав Гітлер, — але ніяк не можу добитися такого ж повного розуміння в сухопутних силах. Продовжуйте, — кивнув він Гальдеру. — Як планується операція по захопленню Донбасу і знищенню залишків розбитих російських військ? Адже їх там чимало. До того ж ними тепер командує Тимошенко.

— Сімнадцята армія успішно просувається на південний схід і отут, на Міусі,— показав він на карті,— перехопить Дев'яту й заново сформовану Дванадцятую армію противника. Саме тоді й не лишиться в Донбасі військ противника, відкриється путь на Дон і Ростов.

— А тут? — кинув Гітлер руку вище Донбасу.— Що зробив протягом доби Рейхенау?

— Авангарди шостої армії швидко просуваються в напрямі Харкова.— Гальдер точно визначив на карті смугу наступу армії Рейхенау.— Тут, на півночі, лівим флангом шоста армія наштотхнула на угруповання противника в районі Сум.

— Це в колишній смузі другої танкової армії Гудеріана? — здивувався Гітлер.— Невже там немає наших військ?

— На жаль, мій фюрере, немає. Гудеріан пішов звідси на Орел, забравши з собою тили й обози. Тут наших військ не лишилось. Очевидно, противник відходить із-за Десни на південний схід. Мабуть, це залишки П'ятої російської армії Потапова, що відступає з Коростенського укріпрайону.

— Якими ж частинами ви його перехопите тут? — спитав Кейтель, не зігнувшись над картою, тільки короткозоро примружившись через монокль.— Не зупинятися ж Рейхенау перед самим Харковом?

— Дамо ворогові пройти й оточимо в Харкові разом з іншими російськими військами. Рейхенау віддано відповідні розпорядження.

— Так, тут усе ясно,— нервово змахнув рукою Гітлер.— Переходимо до Московського напрямку, він зараз найголовніший. Як тут розвиваються події з учорашнього вечора?

— Друга танкова армія Гудеріана, що наступає від Орла на Тулу, зазнала потужного удару противника на своєму лівому фланзі, в смузі наступу четвертої танкової дивізії. Зате на її правому, не забезпеченому зі сходу фланзі, всупереч усяким побоюванням і пересторогам, абсолютно спокійно. Тут удалося підтягти відсталі мотодивізії правого флангу й замінити їх піхотними дивізіями, перекинутими в район Рильська.

— Гудеріанові вдалося встановити, якими силами противник контратакує? — спитав Гітлер.

— Так, це підтягнутий сюди вчора перший гвардійський стрілецький корпус, підсилений четвертою й одинадцятую

танковими бригадами, озброєними танками Т-34 і КВ, використаними із засади. Вони відкрили вогонь по нашій четвертій танковій дивізії, підпустивши її майже впритул.

— Роззяви! — вилаявся Гітлер.— Дивізію було зупинено?

— Так, мій фюрере. Із значними втратами.

— Росіян обійшли? Оточили?

— Ні, це було вже надвечір... Вночі ж ми вирішили не ризикувати військами.

— Їх вибили вранці? — нетерпляче тупнув ногою Гітлер.

— Четверта танкова дивізія при першій ранковій атаці була зупинена знову шквальним вогнем із засади, мій фюрере, стоїть і зараз там, під Мценськом. Перший гвардійський корпус противника обороняється на смерть.

— Чому мені не доповіли ще вчора про цей корпус?

— На нього наштовхнулися вже після обговорення обстановки, а в генеральний штаб від Гудеріана подзвонили тільки опівночі. Тепер нам треба прийняти рішення: четверта дивізія обходить Мценськ і йде далі, на Тулу, чи зупиняється тут і в тяжких, тривалих атаках розбиває противника?

— Знадобиться не менше тижня? — спитав Гітлер.

— Так, не менше.— Гальдер, подумавши, додав: — В кращому випадку, тиждень. В гіршому — два. Гвардійські війська відзначаються стійкістю й високою боєздатністю. Це, як правило, кращі дивізії, що в першій фазі війни фанатично оборонялися й організовано відходили від самого кордону, а тепер повністю доукомплектовані найновішою технікою й озброєнням, живою силою.

— Хто командує корпусом? — поцікавився Кейтель.— Здається, Катуків?

— Ні корпусом командує Лелюшенко, а Катуків тут командує четвертою танковою бригадою.

— Вони вже зустрічалися під Ромнами,— сказав Кейтель.— Гудеріан і Зепп Дітріх там трохи в полон не потрапили до Катуківа.

— Далі,— не відриваючись від карти, квапив Гітлер.— Отут,— показав він на Брянськ,— вже наші війська? Тут у вас позначено штаб сімнадцятої танкової дивізії.

— Так, мій фюрере. Сімнадцятій танковій дивізії вчора ж таки ввечері вдалося ударом зі сходу захопити Брянськ. Хоча зв'язок з військами другої армії, що наступають на цьому напрямі з заходу, поки що не встановлено, можна

сподіватися, що внаслідок захоплення Брянська найближчим часом удасться оволодіти не лише важливою для танкової армії Гудеріана комунікацією Рославль — Брянськ — Орел, а й розчленити та ліквідувати угруповання противника, що діє перед другою армією.

— Тоді нехай чотирнадцята дивізія блокує противника в районі Мценська. Підсильте її піхотою, артилерією. Доля російського гвардійського корпусу вирішиться сама. Безплідні атаки проти вкопаних танків припинити. Загальний розвиток подій підказує мені саме таке рішення. Ну, а як розвиваються події в центрі?

— Четверта танкова група, підпорядкована четвертій армії, заходить головними силами на північ. Війська противника, за деякими ознаками, деморалізовані. Правий фланг танкової групи Гопнера та лівий фланг другої армії наступають на Юхнов і далі, не зустрічаючи значних сил противника.

— Ці два оточення виснажили росіян остаточно, — показав Гітлер на Брянськ і Вязьму, — але нам треба берегти фланги, берегти фланги... — Він довго розглядав карту. — Не пропустити підтягування резервів противника, як сталося з цим корпусом.

— Зараз під Москвою у них немає резервів, — сказав Гальдер. — Всі три фронти: Західний, Резервний і Брянський — розбиті й оточені. Де-не-де тримаються другі ешелони. Отут, трохи на північ, третя танкова група, підпорядкована дев'ятій армії, остаточно прорвала другу лінію оборони противника на всю її глибину і вийшла сьомою танковою дивізією на автостраду в районі Вязьми. Дев'ята армія зламала опір противника в районі Білого. В цілому можна сказати, мій фіурере, що операція, котру веде група армій «Центр», наближається до свого апогею — повного оточення противника.

Гітлер усміхнувся. Поглянув на Герінга. На Гімлера. На Кейтеля. Не стримався й тупнув ногою. Очі сяяли, чуб над жовтуватим лобом стріпнувся, ще дужче прикрив ліве око, та воно й крізь пасмо волосся зловтішно й переможно зблискувало від кожного руху.

— Дякую, генерал-полковнику, — сказав він і подав руку Гальдерові. — На фронті групи армій «Північ», я бачу по карті, затишшя — можете готувати заходи щодо організації протитанкової оборони в нашому корпусі «Африка» і викладки для ведення операцій на Кавказі. Нікого більше не затримую, панове, — сказав він і рушив до дверей. На

порозі, проте, спинився.— А четвертій танковій дивізії треба допомогти, мій Гальдере. Не спускайте очей з отого першого гвардійського корпусу росіян під Мценськом, забезпечте Гудеріанові фланги, не забувайте: вони найвразливіші! — Різко опустивши підняту з пересторогою руку з випростаним вказівним пальцем, він по-єфрейторському браво повернувся через ліве плече і бадьорим кроком вийшов з бункера, попрямувавши вузьким коридором до свого кабінету.

Гальдер згорнув карту, поклав її в теку і пішов у проти-лежний бік, до виходу.

Одержавши проїзні документи до Саратова, лейтенант Сіраш з своїми кулеметниками старшим сержантом Сидоровим, мовчазним, вічно зажуреним, похмурим вантажником з Орла, та рядовим червоноармійцем з Полтави, учителем Байдою, балакучим і веселим у найскрутіші хвилини, лишився на ночівлю в Аксаї, щоб на світанку наступного дня рушити в нелегку й неблизьку дорогу й здати нарешті архіви.

Політвідділ та штаб армії, котрі дислокувалися в Ровеньках, були зайняті найпечальнішою з усіх можливих робіт — підраховували втрати. Вони були тяжкі й непоправні: більшість дивізій загинула при прориві чи лишилась в оточенні, тому графа «Пропав безвісти» — страшніша за смерть — судилася багатьом червоноармійцям та командирам 18-ї армії першого формування.

Колпакчі, змінивши Смирнова, добивався поповнення тут, у Ростові, у відділі кадрів Південного фронту.

Дивізія Шепетова, якій вдалося в повному складі про-рватися на північ від Оріхова, відступила на Волноваху та влилася в ударну групу Лопатіна, що виросла потім у ново-сформовану 37-му армію. Артилерійська група полковника Неделіна теж відступила в Донбас і перейшла в резерв штабу Південного фронту. Весь час наїздили комісії для перевірки з штабу фронту і навіть з Генерального штабу, а становище на фронтах, у тому числі й на Південному, ставало дедалі тяжчим. Хоч опір ворогові й міцнішав, а на фронт прибували щораз нові й нові формування, війська й далі відступали й здали Донбас до самого Ворошилов-града, а тут, на крайньому півдні, відступили майже до Ростова. Німці вдерлися в Крим, захопили весь півострів, оточивши головну базу Чорноморського флоту Севастополь, а також Керч і Феодосію.

Генерал Колпакчі, перевтомлений, знервований, темний, як ніч, порадив Сірашеві швидше впоратися з архівами.

— В Саратов або в Куйбишев,— сказав він з гіркою тою,— має переїхати уряд і, можливо, ЦК. Ім і треба передати архіви.

— А Москву? — спитав лейтенант оторопіло.— Москву здадуть?

Генерал стенив плечима, глянув на нього зчервонілими від недосипання очима.

— Битимуться наші за Москву до останнього, але ж ти чув, які тяжкі оточення під Брянськом і Вязьмою? Деякі урядові установи вже евакуйовано з столиці. Навіть основна частина Генерального штабу на чолі з Шапошниковим виїхала з Москви чи то в Куйбишев, чи то у Саратов. В крайньому разі, здасте архіви обкомові. А як не приймуть, то, напевне, скажуть, куди везти, допоможуть вам з проїздом. А тут,— він махнув рукою.— Тут німці рвуться на Ростов, а може, й на Кавказ. У Ростові вже все підготовлене до евакуації. Перші ешелони відправлено на схід. Пора вже вам розв'язатися з цими архівами та братися за справжнє діло,— сказав генерал Колпакчі суворо.— Як тільки здасте, повертайтеся сюди, а не у свій корпус. Я вас ждатиму.— Він подав руку, коротко попрощався і схилювався над паперами, які йому принесли, і Андрій Сіраш подумав, що в тих паперах знову йдеться про оточених, загиблих, про ті безповоротні втрати армії, які важко підрахувати й досягти розумом.

Коли він повернувся в госпіталь, операція все ще тривала, і життя комісара Стрепетова висіло на волосинці; відомо ж, що значить операція грудної клітки. Бійці зварили над урвищем кашу й пригостили його. Каша була пшоняна, пригоріла й пісна. Вона здалася гіркою, хоч він уже й не пам'ятав, коли їв востаннє. У генерала Колпакчі не йшлося про те, щоб їх усіх поставити на харчування. І про сухий пайок на дорогу не було мови: генерал не сказав про це нічого, а сам лейтенант не зважився нагадати.

Нарешті, вже коли зовсім стемніло, вибігла з госпіталю ота тоненька медсестра, схожа на школярку.

— Де ваш лейтенант? — спитала вона весело, якимось навіть щебетливо, і це, зрозуміло, не могло віщувати біди, це свідчило про те, що вона принесла радісну звістку.

Про все це встиг подумати лейтенант Сіраш, доки підводився з підніжки їхньої «емки», загнаної в куток і вже фак-

тично реkvізованій штабом, проте її нічим було заправити, й вона залишалася з ними.

— Як там наш комісар? — стривожився він, віддаючи казанок з недоїденою кашею Сидорову.

— Все гаразд! — вигукнула вона, вхопила його за руку, як ото там, на урвищі, коли він піднімався від річки, й потягла майже бігцем до дверей.

У коридорі наказала зняти шинелю, критично зиркнула на чоботи й подала йому халат.

— Тільки що очунав після наркозу й хоче бачити вас, — шепнула вона, радісно всміхаючись. — Я ледве вмовила професора дозволити вам побачення. Ходітьте. — Вона повела його не праворуч, де був передопераційний pokій, а за ним операційна, а ліворуч, довгим коридором, і в кабінеті головного лікаря він побачив Стрепетова, що лежав на ношах, важко дихав і дивився на нього палаючим поглядом.

За масивним письмовим столом у затишному кутку санітарки стелили постіль на шойно внесеному ліжку. Комісар мовчки дивився на Андрія Сіраша.

— Підійдіть ближче, — тихо порадила сестра лейтенантові.

— Архіви, — кволо прошепотів комісар, пильно й суворо дивлячись на Андрія. — За всяку ціну...

— Не турбуйтеся, товаришу полковий комісар, — схилився над ним лейтенант Сіраш і відчув запах ефіру, від якого одразу ж запаморочилася голова, і чомусь саме в цю мить молодий і дужий Андрій відчув, як він смертельно втомився. — Одержав проїзні документи в штабі армії, завтра на світанку вирушаю в Саратов.

— Краще б сьогодні, — уривчасто проказав Стрепетов. — Головою... відповідаємо...

— Німці вночі ще не прорвуться, — заспокоював комісара Андрій Сіраш, — а водій стомився так, що й руля не втримає. Завтра вирушимо на світанку.

Комісар прикрив очі. Повіки були майже білі.

— Спасибі, — мовив він. — Добре, що в нас є такі люди, як ви, — розплющив очі і глянув палаючими від болю і високої температури очима з суворою вдячністю, і в Андрія зайшлося серце від радості, а найбільше — відданості.

Він схилився, обережно поцілував комісара в шерхку, неголену щоку, що аж горіла від сухого жару.

— Все буде гаразд, — пообіцяв схвильовано. — Видужуйте...

А сестра тягла його за рукав.

— Досить, досить,— повторювала вона,— прооперованому не можна хвилюватися...

— Я не хвилююсь... тепер я вже не хвилююсь,— повторив комісар і почав засинати.

Андрій ще трохи постояв над ним, ніби надивлявся на його обличчя, щоб запам'ятати так само, як запам'ятав отой останній погляд його карих, сяючих, розумних очей, що й повік його не забуде. Потім, тихенько ступаючи, вийшов услід за сестрою в коридор, пригорнувся й поцілував її в щоку.

— Спасибі вам,— сказав він зворушено, аж сльози виступили йому з очей, залоскотавши повіки.

— Віднесемо це на рахунок вашої розчуленості,— мовби роздумувала вголос вона, не відсторонившись і не здивувавшись — бо нечасто ж комісари хвалять отак людей, як Стрепетов похвалив вас.

— Тоді я поцілую вдруге.— Андрій, блискавично повернувши медсестру до себе лицем, припав до її губів.— Оце вже на рахунок моєї вдячності,— сміявся він, не відпускаючи тугих, хоча й податливих плечей, ніби йому руки зсудомило.

— Не треба.— Вона вивільнилась і швидко озирнулась по затіненому коридорі.— Вдячністю не відбудетесь,— ніби щось пообіцяла. Потім поправила свою білу високу недоторканну шапочку з червоним хрестом, що трохи зсунулась, коли він її цілував.

До нього долинув ніжний, ледь вловний, давно-давно забутий на війні запах чистої, юної жінки, пробився через госпітальні запахи, немов тужна згадка про мирне, щасливе життя, яке, здається, відлетіло назавжди і вже не повернеться ніколи...

— Як тебе звуть? — спитав Андрій,— перейшовши несподівано для самого себе на «ти». Навіть трохи оторопів від своєї сміливості.

— Не все відразу, а то зістаришся,— підхопила вона його тон ще несподіваніше.— На вас трьох виписано продукти з нашого госпітального складу. Доки ти з генералом їздив, інтендант все тут оформив за розпорядженням Колпакчі й наказав завезти до нас, бо він у нас живе. І ви в нас ночуватимете. Бо все тут забито військами, штабами, госпіталями. Ніде приткнутись.

— А ви далеко живете?

— Коли думаєш, що далеко, виявляється — близько,—

сказала вона серйозно, — і навпаки. Так завжди буває.

— А все ж? — спитав Андрій, немало дивуючись цій загадковій відвертості, що обіцяла йому щось таке, на що він і не сподівався.

— Отут поруч, — кивнула вона за північну стіну госпіталю.

— В цьому ж кварталі? — здивувався Андрій.

— Перша хата, — мовила вона переможно й глянула на нього, наче він мав упасти, вражений такою новиною. — Одрозу ж за парканом.

— А ти? — спитав він.

— Що я? — Вона зблизька дивилася йому просто у вічі, відгадуючи все, що стояло за його запитанням, і не криючись з тим, що знає й розуміє його наміри.

— Ти сьогодні чергуєш?

— Чергую.

— Цілу ніч?

— А ти б як хотів? — відповіла вона запитанням на запитання, щоб перевірити його реакцію чи віддалити якусь хвилину, яку б їй не хотілось прискорювати, трохи помучити його, покепкувати.

— Якщо ти чергуватимеш уночі, то і я чергуватиму з тобою.

Вона повірила їй, здається, втратила інтерес до розмови.

— Забирай своїх людей і йди до нас, — сказала вона, — там вас чекають.

— А машини? У мене дуже важливі архіви, ти ж чула.

— Машини залишаться під охороною вартового. Тут виставляється на ніч один пост. Паркан кам'яний і високий, ворота замикаються. Тільки й треба охороняти з боку ріки. Можеш не турбуватись. Перед дорогою добре виспиться. Ну, йди вже, — вона взялася за ручку дверей в ординаторську.

— Хвилинку, — зупинив її Андрій Сіраш. — Чому його на ношах лишили? — кивнув він за двері, де лежав Стрепетов. — Такий тяжкий?

— Тяжкий, — призналась вона, кивнула головою і навіть зітхнула. — Багато крові втратив, довго лежав, та й поранення не з легких. Рідко й виживають від таких ран у груди. Але він житиме. Тепер уже найтяжче минуло.

— А чому ж усе-таки на ношах? — допитувався Сіраш.

— Тому що... — Вона ще раз зблизька глянула йому у вічі, довірливо, як своєму. — На випадок внутрішньої кровотечі. Щоб не перекладати з нош на ліжко, а з ліжка на

ноші, коли кровотеча почнеться і його треба буде взяти в операційну.

— Погані справи, — зітхнув Андрій, дивлячись під ноги.

— Не переживай, — сказала вона, торкнувшись його руки. — Це ж тільки на крайній випадок. Щоб не було ніяких несподіванок. Ну, йди, — осміхнулась вона. — Та не засніть там, дочекайтесь мене. Я змінюсь о дев'ятій вечора.

— Тоню! — гукнув її хтось із далекої палати.

— Іду! — відгукнулась вона.

— Он як тебе звати! — підморгнув Андрій Сіраш. — Хоч від людей дізнався, як не від тебе. Так і не сказала сама, — ніби докорив він з усмішкою, що мала б виражати втрату, якби вона й справді була. Але втрат поки що не було — у них все ще тільки починалося чи мало початися.

— «Что в имени тебе моем?» — продекламувала вона, трохи ніяковіючи, й швидко пішла коридором до тих розчинених дверей, що ждали її в затіненому кутку. Струнка, тонка, гнучка, хоч і невисока, та Андрій тепер знав, що вона не школярка: обнімаючи її, він відчув під халатом ту-ге тіло розквітлої жінки.

Стояв, дивився їй вслід, і йому хотілося співати. Замість того він швидко одягнувся, по-молодецькому поправив кашкета, якого пора б уже поміняти на шапку, та ніде було, впевнився, що вартовий стояв на посту в затишку під стіною, забрав своїх хлопців і повів у сусідній двір через незачинену хвіртку. Навіть на вулицю не треба було виходити. Морозець ще тримався, але небо вкрилося низькими летючими хмарами, вітер дув із-за Дону, з Північного Кавказу, рвучкий, нетерплячий — такий неодмінно навіє тепло і відлигу, завтра чекай грязюки замість снігу. Та Андрієві Сірашу було радісно, ще й як радісно! Весело, й край: комісар живий, прооперований — можна сказати, врятували вже комісара, проїзні документи оформлено, продукти виписано, машини поставлено під охорону госпітального постового, а головне — скоро прийде з чергування Тоня. І... все може бути! Уява підсовувала йому найсолодші видіння, які тільки й бувають під час війни у людей, щойно позбавлених небезпеки, виведених із бою хоч ненадовго.

В домі порядкували самі чоловіки але тут, очевидно, ждали гостей: привітно зустрів їх господар — старий-престарий бородатий козак у синіх штанах з червоними лампасами, в синьому ж козакому кашкеті з малиновим околишем, очевидно, Тонин дідусь. Білі вовняні шкарпетки,

в які вбрано штани, і насунутий на самі вуха кашкет не пасували до хатнього тепла, а стоптані черевики на свіжофарбованій підлозі здавалися просто-таки доісторичними. Він запропонував їм роздягатися у теплих, добре освітлених сінях, що правили за вітальню, і запросив до світлиці. В кухні, чути було, жарилося й шкварилося, звідти линули призабуті на фронтах пахощі домашньої кухні, а на столі, посеред світлиці, красувалися в місці щойно внесені з погребів квашені огірки й капуста, накраяний чималими скибками домашньої випічки білий хліб у хвилястих формах, свіжі помідори, мабуть, останні цієї осені, товсте сало з рум'яною шкуркою.

Від такого видовища животи у Сірашевих хлопців аж підводило. Те саме діялося й з молодим та дужим Андрієм, але він знаку не подавав. Переступивши поріг, виструнчився, побачивши за іншим, маленьким, схожим на школярський, письмовим столом капітана з однією шпалою в інтендантських петлицях, кинув руку до козирка:

— Лейтенант Сіраш!

— І з ним двоє,— доповнив капітан, не підводячись, а тільки одірвавшись від паперів.— Вільно, вільно лейтенанте,— сказав він зовсім по-цивільному,— і ви теж,— махнув він сержантові Сидорову і червоноармійцеві Байді.— Наказано нагодувати вас, забезпечити харчами на дорогу з розрахунку на два тижні, видати продовольчі й речові атестати, відкритий лист на заправку автомашини ГАЗ-АА. «Емку» забирає штаб. В разі видужання полкового комісара машина йому буде повернена. Ось розписка на машину. А ось документи на продовольство. Ось продовольчі атестати. Розпишіться, лейтенанте, отут,— підсунув він Андрієві Сірашу конторську грубеньку книгу і спитав:— Продукти заберете зараз чи вранці?

— Вранці,— сказав лейтенант Сіраш, ставлячи підпис у книзі.— А де вони?

— Все в сараї,— втрутився в розмову старий господар твердим голосом.

— Спасибі.— Лейтенант Сіраш сів на довгому дерев'яному дивані старовинної домашньої роботи, що стояв по ліву руку під стіною й під вікнами від вхідних дверей до самого покуття, й запросив сідати Сидорова та Байду, але капітан, зупинив їх і звелів іти на кухню.

— Допоможете готувати вечерю. Нічого вам тут розсиджуватись і лясати точити, доки й мій ординарець біля плити вмліває.— Він підморгнув лейтенантові Сірашеві, щоб під-

сів ближче, і, коли Сидоров і Байда вийшли, спитав: — Звідки твій полковий комісар Стрепетов?

— З Політуправління фронту. Ще й партійні архіви йому доручено. Не кожному ж таке завдання випадає.

— Звідти доручили? — показав капітан на стелю.

— Так, — кивнув лейтенант Сіраш, що не любив про людей будь-що говорити позаочі. — За дорученням ЦК.

— Якого ЦК? Українського чи Центрального Комітету ВКП(б)?

— Не цікавився, — відповів лейтенант. — Сказано, ЦК. Більше нічого й не треба.

— Треба, — наполягав капітан. — Ось побачиш, що треба знати, як будеш здавати архіви. Все треба знати! Бо на фронті одні порядки, а в тилу зовсім інші. Такі крючко-творці, — похитав він головою, — такі буквоїди — не доведи й помилуй. А ти хоч знаєш, що воно там? І чи все збереглося?

— Все забито в ящики, вкутано руберойдом і бляхою накрито — ніякий дощ, ніякий сніг не страшний.

— Ну, а ящики не відкривались?

— Ніхто до них і не доторкнувся. Від самого Дністра.

— То добре. А опис того, що везете, є?

— Ні. Нема й не було. Все забито й залізом пообшивано. Кожен ящик — ніби сейф.

— Ну, тоді все гаразд, — мовив капітан, котрий, мабуть, зуби з'їв на таких перевезеннях і доставках матеріальних цінностей, знав усі тонкощі документації, відповідальність доставщиків і здавальників.

— Швидше б здати і розв'язатися, — поскаржився Сіраш. — Ви уявляєте: від самого Могилів-Подільського укріпленого району сурганимося з ним. Довелося й з оточень вириватися, і по зайнятій ворогом території їхати, й засади проскакувати. І куди не приїдемо, скрізь від нас відмахуються: своє треба вихопити. Мовляв, далі везіть.

— Далі не повезете. Ми його зупинимо або ввremo, — сказав капітан без патетики, спокійно і впевнено. — Немає вже куди відступати. Всі це знають. І він знає.

Хоч капітан і не уточнив, хто саме «він», лейтенант зрозумів, що той має на увазі Гітлера.

— Хай ще до Дону дійде та Дон форсує, — кинув лейтенант Сіраш.

— А Дніпро, бач, як легко форсував. У кількох місцях, і ніде ми його назад в річку не турнули. Ото тільки в Києві й трималися.

— А під Рогачовом? — нагадав лейтенант.— Гудеріана там місяців два тримали.

— Під Рогачовом трималися, доки він у тил Кирпоносові ходив, доки оточував Київське угруповання та з'єднався з Клейстом. Зараза,— вилаявся капітан,— пре як скажений, лізе напролом, хоч ти йому чорта дай. Ніяк його не зупинимо по-справжньому.

— Так, сильна армія, що там казати,— погодився Сіраш.

— Що воно буде далі?! — питав чи вголос розмірковував та журився капітан.

І Андрій тільки зараз помітив його сивину і зморшки на шиї та на чолі й зрозумів, що капітанові вже близько п'ятдесяти, якщо не повних п'ятдесят, і що він теж прийшов із запасу, де був, можливо, непоганим колгоспним бухгалтером чи постачальником десь на заводі. Так і повіяло від його запитання далекими турботами неармійського життя й побуту. В армії, та ще на фронті, ніколи ніхто не дозволяє собі таких розпачливих, риторичних запитань, що личать хіба що жінкам, а найбільше матерям, які турбуються не про себе, а про своїх дітей, про синів своїх, що десь під вогнем ворога обороняються чи відступають.

І, зрозумівши душевний стан капітана, вловивши в його тоні тривогу немолодої, стомленої людини, Андрій Сіраш перейнявся до нього вдячністю, згадав своїх батька й матір, які тяжко тривожаться за нього. Невідомо, чи живі вони. Чи не розпинають там їх за синів? Що їм, там, в окупації, живеться не з медом, зрозуміло само собою, а от їхні розпач, тугу й тривогу за синами важко перебільшити й навіть уявити. Тому й вигук капітана, розпачливий і гіркий, здався йому по-людському зрозумілим, викликав до нього симпатію. Він не зважився щось говорити, заспокоювати чи розраювати його — досвідченішого й старшого, бо чим же він міг потішити капітана? Але сказати щось треба було, тому Андрій Сіраш ласкаво глянув на капітана, усміхнувся, бо його сьогодні ніщо не могло вибити з радісної настрою, і промовив:

— Що буде, те й буде. Все, що випаде, то випаде найперше нам. Зрозуміло одне: він нас не завоював цього року і вже не завоює ніколи. Йому не вдалося пройти тріумфальним маршем по нашій землі, як у Франції й Польщі...

— Я це знаю й без тебе,— буркнув капітан суворо.

— Армія в нього вже не та.

— У нас теж кадрова армія порідшала.

— Вистачить,— не здавався Андрій.— Щось же у нас і на Алтаї, і в Заволжі, й у Заураллі, і на Далекому Сході залишилось? Залишилось. Значить, він нас сплоха не завоює. Це головне. А що буде далі, побачимо.

— Ростов і Аксай вже евакуювалися — і підприємства, і люди. Гадаю, що недарма: не вдасться, мабуть, і тут втриматися.

— Танки на Таганрог пішли,— сказав лейтенант Сіраш.— Така сила танків зібрана вперше. Невже ж вони не зупинять Клейста?

— В Донбасі, може, й зупинять, а тут...

— Ви гадаєте, наші не надають значення Ростову? — здивувався Андрій.— Адже це ворота на Кавказ!

— Ворота воротами, а вугілля Донбасу зараз, у передзим'я, важливіше. І для міст, і особливо для підприємств. Потрібне вугілля і для паровозів. Де його брати, якщо здамо Донбас? Туди, мабуть і пішли танки.

— Ростов наші теж будуть обороняти запекло,— мовив Сіраш.— Ви ж чуєте, як гримить? У Ростові ж он ще в серпні сформували 339-у Ростовську дивізію...

Лейтенант Сіраш помовчав.

Прибігла Тоня, почала порядкувати в хаті й біля плити — стало ще затишніше й ніби тепліше від її присутності. Легка, летюча, в крепдешиновій сукні, вона ніби аж підросла й змужніла.

— Генерала не буде? — спитала вона просто й звично інтенданта, накладаючи йому першому паруючої печені, бо, очевидно, не раз частувала Колпакчі в своїй хаті.

Інтендант буркнув щось нерозбірливе, а Тоня взяла Сірашеву тарілку.

— Ти солдатам спершу накладай,— сказав їй сивий дід-козак, тримаючи білявого правнука на колінах,— бо начальство й саме візьме. А солдат в присутстві стісняється. Не стісняйтеся, хлопці,— гукнув він. Призволяйтеся,— запрошував їх простацьки й щиро, аж за столом якимось стало вільніше.— Перш за все солдат має бути ситий, тоді й питай з нього, що положено, а ти, служивий, виконуй все, що треба по уставу.

— Покладу, покладу,— заспокоювала його Тоня,— всім покладу. А тобі найпершому. Бо ти ж у мене єдина опора. Не знаю, що без тебе й робила б.— Вона поклала дідові печені найсвітлішої й найм'якшої, щоб не була присмаженою занадто.

— А де ж ваші батьки? — спитав, нарешті зважившись, Андрій.

— Батьки евакуювалися в Поволжя,— просто й спокійно відповіла Тоня.

— Ну, давай уже, питай про чоловіка,— усміхнувся інтендант.— Її всі питають про батьків, а мають на увазі чоловіка. Не ти перший.

Андрій Сіраш відчув, що червоніє, й розсердився не на інтенданта, а на себе.

— Чоловік її теж утік з першим ешеленом,— сказав дід.— Він на броні — великий спеціаліст, бачте: дегустатор вина. З ешеленом «Цимлянського» й утік десь подалі в Середню Азію чи в Сибір.— Дід крутнув головою: — Ну й вояки ж! На схід котять! Так гітлеряка проклятий і до Волги дійде. А треба ж стать усім супроти нього! Всім до одного, інакше... Тільки як же ти станеш, коли той тікає, а за ним і інші.

— Годі, діду, набридло,— озвалася Тоня.— Нічого про нього згадувати. Хто як може, так і живе. Утік, то й утік. Тепер багато таких, що шкуру свою рятують.

— А ви ж на що розраховуєте? — подав голос Сидоров, посмілішавши після дідової порції, що трохи перевищувала звичну наркомівську і вже починала його підігрівати.

Тоня мовчала, накладаючи, нарешті, й собі.

— Вона,— кивнув дід,— з госпіталем лишилася. А якщо й німець прийде, з своєї хати у білий світ проти зими не піду. Я їх у імперіалістичну рубав у Карпатах, не боюся й зараз. Що вони мені зроблять? Не в мої года по чужих краях вакуватися.

Андрієві здалося, що Тонин дід не звертав на них ніякої уваги, нікого не запам'ятовував, і вони проходили перед ним, мов тіні. Він не намагався запам'ятати ні імені котрогось із них, ні якоїсь подробиці чужого життя — для нього всі вони були солдатами, і відрізняв він тільки командирів від солдатів. А зайди до нього завтра, він не згадає, що ти вже в нього був. Його давно втомили прожиті роки і люди, і мудрий спокій та незворушність стали сутністю його ества. Всю свою увагу, всю енергію і любов він зосередив на правнукові, не зводив з нього очей, не спускав його з рук. Тоня його теж мало обходила. Можна подумати, що він зовсім не цікавився нею, як і всіма іншими. Ця величаво й гордовито відчуженість підносила Тониного діда на нез'ясовну висоту трагічної самотності, з якої життя і смерть однаково втрачали своє первісне болісне й тривож-

не значення. Його вже ніщо не могло ні здивувати, ні звеселити, ні особливо стривожити. Образити його теж ніщо вже не могло, як і принизитись не змусило б. І навіть коли б сюди зайшов генерал Колпакчі чи маршал Тимошенко, старий би сприйняв їхню появу як звичайнісіньке діло, так само незворушно. Бо ніхто й ніщо вже не могло викликати його захоплення чи визнання чиеїсь переваги. Дивний дід. Мудрий...

Повечерявши, всі четверо, включаючи й капітана інтендантської служби — постійного тутешнього квартиранта, що влігся на високому ліжку з периною,— ночувати залишилися у світлиці, а дід з правнуком пішли в комірчину. Покотом лягли Сірашеві хлопці на розстелених кожухах і ряднах. А в голови їм Тоня поклала стару дідову бурку, скручену по-похідному в скатку, ноги накрила домотканим цупким килимом. Лейтенантові, що примостився, не роздягаючись, скраю, шепнула, що ночуватиме в задній хаті, через сіни, якщо не викличуть в госпіталь серед ночі. Він її не питав — сама сказала. Може, мимохить. А може, навмисне. Хто ж їх розбере, тих жінок? Роїлися в голові здогади про її стосунки з інтендантом: легко ж було припустити, що вони могли скластися як завгодно за такий довгий час інтендантського перебування в цьому домі.

Доки лейтенант Сіраш мучився цими здогадами, Тоня, знаючи, що всі ще не сплять, сиділа навпочіпки біля нього, так і не підводячись після того, як клала їм бурку під голову, ніби ждала чогось. Не дїждалась: Андрій не міг вимовити й слова. Тяжкі й непрошені підозри хвилювали його, мучили. «Не хочу бути ні другим, ні десятим,— гірко й гнівно думав він і, через те що думав безпідставно, лютився ще дужче на себе й на Тоню.— Іди вже, йди!» І серце його гупало, а лице пашіло, доки вона сиділа й ждала невідомо чого. А підвелася легко, нечутно вийшла, то їй здалося, що не сиділа тут зовсім і нічого не чекала. Просто втомилася за цілий день госпітальної біганини, ото їй перепочила хвилюку. Тепер спати пішла. І все. Нічого ж не було й не могло бути.

Вплив місяць з-за хмари, поклав на Сірашевих бійців видовжений хрест освітленого вікна, стало видніше капітана на високому ліжку, одчинені двері в комірчину, де спали прадід з правнуком,— найсвятіші люди, найбеззахисніші на землі, і цвіркун десь під припідком озвучував мирну, тиху й затишну ніч одвічною скрипотливою музикою обжитого людського притулку — наймилішого для тих, кого

вирвала з дому війна й закинула найдалі. Все було чуже і все було ніби й рідне: і світлиця, й цвіркун, і рівне дихання сплячих, і місяць за вікном, і сумовиті пахощі давно прив'ялих чорнобривців та м'яти за божницею — все тут, на Дону, нагадувало Україну, і Андрій Сіраш довго не міг заснути. Він поривався встати, перейти сіни, постукати в двері задньої хати чи просто штовхнути їх і зайти. Але розчинені навстіж двері, за якими спав Тонин дід, зупинили його: може, він не спить і все чує? Та й інтендант, якщо він перебуває з Тонею в «певних» стосунках, теж нашорошив вуха, не дримає. А головне — як вона сама його зустріне? Якщо дасть одкоша, всі теж почують. Совість утримувала Андрія Сіраша від його намірів, хоч він і розумів, що недарма ж вона йому шепнула, де ночує, де спить, де її знайти саму, навіть без сина. В хаті і в усій ночі володарював дух старого, мудрого й величавого господаря, і не можна було в його присутності переступити межу сумління й порядності, як при батькові рідному.

Ніч була місячна, тиха і надзвичайно довга. Коли озвався перший півень десь у сарайчику, в дворі, Андрій навіть зрадів. Одразу ж підхопився, швидко й беззвучно одягнувся, тоді вже розбудив своїх бійців. Вони, не потривоживши нікого, тихенько вислизнули надвір, але не встигли ще й порадитись, як їм забрати в сараї продукти, а з хати вже вийшов дідусь у кожусі наопашки і мовчки повів їх сам до тих дверей, де заливався півень. Акуратні пакунки з крупою, хлібом, сухарями й консервами він роздав кожному порівну, причинив двері, оглянув небо.

— Акурат правильно виїжджаєте, — сказав він Андрієві. — Доки розвидниться, будете далеко від фронту. Вже й авіацією не дістане німчура. Щасливої дороги, — подав він руку кожному по черзі, почавши, проте, з Андрія. — Обійдіться вже без чаю, бо не хочеться будити квартиранта. Малого потривожимо — теж спати хтозна й доки не буде. Та й Тоня ж... — Він не закінчив, бо Тоня вийшла з хати одягнена й запнута.

— Чай я поставила, — повідомила вона, — поп'єте в мене, в задній хаті, щоб не збудити нікого.

— Сидоров, — наказав лейтенант Сіраш, — ідіть піднімайте водія, хай прогріє двигун і прийде чаю попити.

— Я теж піду, — похопився Байда, — сухий пайок віднесемо. Давайте, що тут у вас.

— Правильно, віднесіть, — погодився лейтенант, — і раз же повертайтеся. Не баріться там.

Тоня порядкувала за столом, розливала чай, нарізала хліб, робила бутерброди з маслом та ковбасою.

— Де це ви все берете? — спитав Сіраш. — Невже в інтенданта?

Вона промовчала. Чотири великі чашки круто завареного чаю парували на столі. Біля кожної лежало по бутерброду. Бійці повернулись, а вона не сказала ще ні слова. Тільки як попили чаю і вийшли до полуторки, що вуркотіла під ворітьми на малих обертах, Тоня, затримавши лейтенанта за хвірткою, спитала:

— Побоявся?

Андрій ствердно кивнув.

— Діда?

Андрій знову кивнув.

— Інтенданта — теж, — сказав, відчуваючи, як судомою зводить скроні. — Я ж не знаю, які тут у вас стосунки...

Вона здригнулася, мов від удару, й побігла до ганку. Андрій почув, як стукнули двері. Він рвонув дверцята.

— Поїхали! — крикнув водієві, відчуваючи, як заходиться серце від розпуки й каяття: на Тоні він зганяв свій гнів на себе самого за власну нерішучість уночі. А ще був жаль — невимовний жаль до людини, яка потяглася тобі назустріч, відгукнулася на твоє почуття, в яке ти ще й сам не повірив, а вона ж угадала, відчула, все зрозуміла й довірилася тобі...

Якби в неї щось було з інтендантом, не линула б до тебе — ти ж зрозумів це. Та все одно вже пізно, й нічого не вернеться. Тому й зіграв роль ображеного, щоб образити її ще більше.

Знав, що їй боляче від самого припущення, і вимовив його вголос, щоб помститися за власну нерішучість, за те, що не зважився переступити межу, яка вже не мала ніякої ціни, — тепер це було зрозуміло, як божий день.

Жаль не згасав за тим, що не збулося, не сталося з його вини. Але ще більший жаль пік йому серце за Тонею, незаслужено й несправедливо ображеною, і чим далі їхав та віддалявся від неї, тим ставало нестерпніше — йому хотілося плакати.

Дорога мала якесь покриття, але й на ній машину заносило на вибоях, підкидало й трясло немилосердно. До того ж на бруківці стояли калюжі, в яких маскувалися найглибші й найкрутіші вибої, й водієві важно було передбачити та об'їхати їх. Машина ж підскакувала, скреготала й рипіла, витрушувала душу. «Шлях, як моє життя», — ду-

мав Андрій, і йому знов пригадалося село, далеке й до щему рідне, тиха й затишна батьківська хата, про яку він і не переставав думати на всіх дорогах своїх воєнних поневірянь, щоб заспокоїти душу надією й сподіванням повернутися туди й знайти отчу хату цілою, а батьків живими,— це була межа уявлень про щастя.

Про рідну хату й загиблих братів думатиме він і в Саратові, щоб заспокоїтись, і ці згадки зміцнюватимуть певність у собі, переконаність у своїй правоті. А тепер вони тільки додавали мук своєю невідомістю, непоправністю й беззахисністю, і Тоня з її образою, котрої вона зовсім не заслуговувала, якось дивно й владно доповнювала й підсилювала щемливий сум за загиблими братами, за батьком і матір'ю, і вже ніби там, у далекій та милій Степівці, не лишилось ні затишної батьківської хати, ні материних виглядань, ні батькової туги — йому здавалося, що й там перестали чекати на нього, раз тут лишились ображені й байдужі до його від'їзду і Тонин дід, і вона сама.

Він уявляв пізню осінь у рідному селі, облетіле листя в саду, голі віти дерев, крізь які стало видно навиліт ставок з його холодним, свинцевим у цю пору плесом, скирти свіжої соломи, якої батько навозив, хоч що б там було, й під якою юрмляться набундючені кури. Город і сад, мабуть, вже зорані на зиму, і земля там чорніє неприкаяно й відчужено. Вітер розгойдує цурпалкуваті гілляки акацій, чорні, як земля, глянцеві й червонясті віти черешень і вишень, і тільки тополі, знісшись високо в небо над усім краєм, шумлять на вітрі в кінці городу ще не облетілим, але вже жовтуватим листям з сріблястим підбоєм, кивають верхівками, ніби шлють вітання всім їм, хто так далеко позаходить від села, і виглядають з війни, щоб побачити першими, як вони повертатимуться, й передати цю вість зажуреним матерям. Вони ввижались йому ночами і вдень, на маршах і під час проривів, ці розгойдані вітром та нескорені тополі, що гнулися і розправлялись над принишклим селом, над садом, над ставом і хатою, і той вітер, що гнув їх і маяв їхніми верхівками, долітав і сюди з України, обвівав йому лице, а здавалося — й душу обвіває, й малюється рідний край під таким вітром у всіх нехитрих і милих подробицях.

Сьогодні вітер був північний, в кабіні його все одно не відчуєш, та Андрієві здавалось, що й вітер од нього відвернувся, і тополі над батьківським садом кивають вже не йому, і мати про нього забула через те, що він так обурливо й так ганебно образив Тоню.

Ісак Піскорський — давній товариш Дмитра Івановича — став при німцях на Грейговому старостою. До нього й звернувся, привізши знетямлену від горя й довгої дороги на волах Лідію Тихонівну з Славком. Він весь час тулився до мене, доки й не заснув, а прокинувшись, все одно горнувся до моєї руки, ніби шукав захисту. Я не давав волі ні своїй ніжності до нього, ні жалю, що стискав мені серце, і весь час думав про те, як сказати Лідії Тихонівні, що Михайло Митрофанович живий. І чи треба взагалі говорити їй про це? А якщо з нею станеться щось серед дороги або й тут, на Грейговому! Що тоді робити?

Ще дужче непокоїла мене зустріч з Піскорським, про якого мені сказав батько, порадивши звернутися саме до нього по допомогу. Він сам зустрів нас одразу ж за переїздом, як тільки ми в'їхали у виселок. Високий, худючий, давно не голений, весь зарослий по самі очі цупким гаспидно-чорним коротким волоссям, він здався мені вічним блукачем, що не знав мети своїх блукань і вже давно забув, звідки й для чого вийшов.

— Що за люди? — спитав він, порівнявшись із нами й зупинивши волів. Повільно обійшовши навколо підводи, він стомлено зіперся на полудрабок, допитливо подивився у вічі мені, потім Лідії Тихонівні. — Куди путь держите?

Очі в нього зачервонились, ніби від постійного недосипання, а губи пошерхли. Вітер дув уздовж широкої вулиці рідко забудованого висілка, зривав і гнав пилюку, що впала на нас раптово й забила дихання, засипала очі, набилась у вуха і в ніздрі. В пилюці Піскорський тримався звично, може, тому й здався з першого погляду надто чорним та неохайним, що весь час був на цьому степовому белебні й пилюці.

За хвилину вихор пролетів, вітер влігся, крутнувшись за широку й колючу лісосмугу, а Піскорський стояв незворушно, налігши грудьми на полудрабок, наче біг-біг і стомився до краю, так що оце тільки й випало йому спочити біля нашого воза. Гай-гай, якби ж то він знав, яких поселенців я йому привіз!

— Приїхали до вас на жительство, — сказав я, доки Лідія Тихонівна сиділа й мовчала, одвернувшись, запнута хусткою до самісіньких брів.

— Та-а-ак, — протягнув він роздумливо. — А документи хоч які-небудь є? Бо мені ж хоч приблизно треба знати, що ви за люди, звідки й чого прибились сюди. Ну, щоб хоч начальству, як питає, сказати щось.

Він звертався до мене, а сам раз по раз зиркав на Лідію Тихонівну, що сиділа непорушно, наче й не про неї йшлося.

— Сам я степівський, а приїхав ось із ними з «Степового». Як дасте їм притулок, то зараз же й назад поїду.

— А мені, значить, розхльобувати? — спитав Піскорський, примруживши свої темні циганкуваті очі. — Чий же ти хоч будеш? Чи не з сірашівських, бува? Бо десь я не наче бачив тебе, та й схожий же ти на них — когось мені навіть нагадуєш.

Я сказав чий, передав йому привіт від батька, признався, що, відправляючи мене на Грейгове, батько саме й розраховував на нього, на його допомогу.

— Хто ж вони такі? — кивнув Піскорський на Лідію Тихонівну й Славка, не криючись, наче їх тут і не було. — Недарма ж із «Степового» чкурнули сюди. Щось же та трапилось, раз не могли там залишатися, га? — Він дивився на мене допитливо й строго, і я не знав, що йому відповісти, що можна, а чого не можна говорити йому. — Давай, хлопче, викладай усе як є, бо не прийму їх.

— Чоловіка їхнього розстріляли вчора, — сказав я й похолов від своєї рішучості чи необачності.

— Єврей чи комуніст? — спитав він, не дуже й здивувавшись.

Лідія Тихонівна, мовчала, хоч Піскорський цього разу звертався до неї. Вона дивилася в степ, ніби й не чула, про що її питають. Коли вже мовчати стало незручно й неможливо, я сказав:

— Дмитро Іванович вам все пояснить. Звідси я їду просто до нього.

— Тоді поїхали, — сказав Піскорський, ніби прокинувшись, і взяв підручного вола за налігач, потягнув його з дороги до найближчої хати. Вона виявилася порожньою. Порожніми були й сусідні хати. — У нас тут сильні бої були, коли проривалися наші з оточення, то багато людей виїхало в Михайло-Ларівку, в Пересадівку, а багато й евакуювалося — у нас раніше об'явили евакуацію, ніж у вашому районі. Встигли переправитись.

Ми швидко занесли нехитрий скарб Лідії Тихонівни й Славка, помогли їм сьак-так розташуватися.

— Отак-о, — зітхнув Піскорський, оглянувши прибрану хату, — розташовуйтеся і живіть. Воно й скучно буде попервах без сусідів, зате спокійніше: нікому буде розпитувати, хто та як, звідки й чого приїхали. А там людей наїде. Найбільше — з міста, як запаси й харчі закінчатся.

Всі рвонуть на село. Приїдуть, а ви вже будете старожилками. Вже не вони вас, а ви їх будете питати, звідки та чого сюди. Велике діло — першому десь поселитися: хто потім не з'явиться, прийматиме вас за старожилів. А нам же цього й треба. Правильно? — Піскорський став зовсім іншим — діяльним, балакучим, зовсім своїм. Так на нього подіяло посилення на Дмитра Івановича.— А ти, хлопче, не тікай так раптово, а з'їдь до скирти та привези балагулу соломи, що їм було попервах чим протопити, а там ми вже самі навеземо на зиму, скільки треба буде. Ну, я пішов,— сказав він до Лідії Тихонівни,— а ви влаштовуйтеся та відпочивайте.

Лідія Тихонівна стояла посеред хати, опустивши руки й голову, а до неї набурмосеним вовчням тулився п'ятирічний Славко й дивився на нас з німим докором, ніби звинувачував нас у тому, що такі немилосердні люди, й такі жорстокості трапляються на світі, і що ми не спромоглися заступитися за його батька. Хіба ж знаєш, що думають діти розстріляних на їхніх очах батьків?

Піскорський хотів уже йти і не міг. Він наблизився до Лідії Тихонівни, торкнувся її руки.

— Ви ж тут не той,— мовив через силу,— не забувайте, що у вас є син, що про нього треба подумати та й піклуватися. Я, звиняйте кажу це до того, ну, що, мовляв, жити ж якось треба? — ніби питав він Лідію Тихонівну чи розмірковував уголос, розгублено й вибачливо всміхаючись.— Одне слово, ми вас не залишимо, будьте певні,— пообіцяв він уже твердіше і впевненіше.

— Спасибі,— прошепотіла, мовби прошелестіла спеченими вустами Лідія Тихонівна, підвівши очі на Піскорського, і це, здається, було перше слово, вимовлене нею від учорашнього вечора. А це вона сказала мені, коли я привіз і скидав біля хати соломі й збирався рушати на Степівку:

— Якщо не зайняли ще ту квартиру, треба в тій кімнаті, звідки його вивели...— тут голос її осікся, дихання перехопили спазми, і вона довго не могла пересилити себе,— треба підірвати другу дошку від порога — вона не дуже-то й пририта — і забрати документи Михайла Митрофановича: партбілет, військовий квиток — ну, все, що там є. Бо я вчора забула... Не до того було...

— Все зроблю, як ви кажете,— пообіцяв я,— а ви не побивайтесь, Лідіє Тихонівно, не побивайтесь, ладно? — благав я її, аж серце мені заходилося від жалю до неї.— Ждіть гарних вістей,— зважився подати надію.

— Яких там вістей,— слабо й ніби з огидою відмахнулась Лідія Тихонівна.— Які вже можуть бути вісті для мене...

— А такі,— дедалі набираючись сміливості, підвищив я голос,— такі, що й не придумаете і не сподіваєтесь.

Недовірливо й байдужкувато вона звела змучені очі на мене й знову опустила їх долу, наче неймовірно тяжко було їй дивитися зараз на кого б то не було.

— Пам'ятайте, що я вам сказав, і не побивайтесь,— ще раз попросив я і вийшов з хати.

Високий то був поріг. Важко було його переступати. А переступивши, полегшення я не відчув: було ще важче покидати їх, ніж залишатися з ними. І чим далі від'їжджав, тим більший жаль охоплював мене до них обох, покинутих у порожній хаті, в порожньому висілку, беззахисних і самотніх, тільки я нічого більше не міг зробити для них. Воли йшли повільно, розгойдуючи лискучими рогами й довгими волами під шиєю, схожими на шкіряні мішки, і відвозили мене все далі й далі від Грейгового, від Лідії Тихонівни і Славка.

У Степівку я в'їздив надвечір. Через дорогу слалися довгі тіні від хат, як і мирного часу, синьою імлою наливався степ, обкладав нею село з усіх чотирьох сторін світу й заглядав у вікна, немов просився на ніч. Тільки вже ніхто тут не був радий ні дневі, ні вечору, ні ночі. Не стало давно ні хатнього, ні родинного затишку й щастя, ні в кого не збиралися повністю сім'ї після виснажливого дня, не велося тихої розмови, не вечерялося більше радісно, мов на свято. Тоскно було вдень, тривожно увечері, страшно вночі.

Проте до ночі було ще далеко: коли я відчиняв ворота у сірашівський двір, під'їхавши муругими волами наче хто-зна з якої далини, бо в Степівці їздили переважно на конях, ще світило сонце за виноградником і кладовищем, побатувавши тіннями хат усю середню вулицю впоперек, ніби розмітило її для якоїсь незрозумілої й ще небувалої роботи.

Зачувши скрип воріт, вийшла з хати тітка Ялина в незмінній білій хустці, запнутій по підборіддю, в теплій синій байковий кофті, в чорній довгій спідниці в кілька пілок, аж до землі, та в білому фартусі, під якими вона ховала натружені свої руки, щоб зберегти в них тепло, набране від полум'я в кабиці чи від літепла в купелі для онуки.

— Здоров був, козаче,— привіталась серйозно й поважно, а тоді глянула на волів і підвела брови: — Ох і воли ж у тебе добрячі. А роги — хоч гойдайся. Звідкіля ж це ти?

— З Грейгового.

— О, а чого ж це тебе носило туди в таку даль? — здивувалась тітка Ялина.

Колись би я їй усе розповів — так було заведено здавна: ні з чим не критися від батьків і старших. А тепер треба було мовчати, бо й тітка Ялина не обов'язково мала знати про те, що Романов повернувся і що з ним сталося. Мені важко було критися і говорити неправду, але мусив звикати: зараз від того, як зумієш мовчати, залежали долі багатьох людей.

— Та перевозив туди з родгоспу одну родину,— сказав я по довгенькій-таки паузі, вже заїхавши в двір.— Воли прибилися трохи, та й сам стомився.

— Став он до ясел під скиртою, там уже й намішано, та й спочивай собі,— мовила тітка Ялина, прямуючи в хату.— Зараз я тебе нагодую — це ж ти голодний з дороги.

— А де ж Дмитро Іванович? — спитав я, вслід тітці кинувши нетерплячий погляд.

Вона зупинилась, глянула на мене через плече, усміхнулась:

— Чого ж це ти не про Вітьку питаєш, а про Дмитра Івановича? Відколи це ви потоваришували? Так, що й про свого постійного товариша забув. Аж чудно дивитись на вас: хочете з чимсь критися, а на обличчях все написано. Ой, начувайтесь, хлопці, та вчіться хитрувати. Бо й мені, неписьменній, впадає в око, а що ж казати про тих бандитів, грамотних та друкованих, що стежитимуть тут за кожним та все вивідуватимуть? Вони вас за версту розгадують з усіма вашими тайнами.— Останні слова тітка Ялина прошепотіла мені в обличчя, вернувшись від порога до скирти: — Не тільки язики тримайте міцно за зубами, а й виду не подавайте, що знаєте щось чи замишляєте. А це не просто таким, як ви, прямодушним та безхитрісним. Ой, не просто,— похитала вона скрушно й розпачливо головою.

В цей час у саду переливчастою флейтою озвалась припізніла іволга, і тітка Ялина аж здригнулася й швидко поглянула туди, пошукала пташу очима поміж жовтим листям осіннього саду.

— Мабуть, гніздо звила в нашому саду,— сказала тітка.— То ніколи й не чула її голосу, а від самого початку

війни отаборилась тут. І як тільки озветься раннім ранком, так я й прокинусь. Лежу й прислухаюсь. І жду. Так же мило та ніжно співає, наче мої хлопці мені з війни голоси подають. Почую цю іволгу, і аж душа стрепенеться: значить, живі мої сини. А не почую — вже й тривожуся: ну, оце котрогось із них куля догнала. Співає,— кивнула тітка на сад і ніжно-замислено всміхнулась.— Не знаєш, вони на зиму відлітають?

Я не знав. Я теж почув цю птаху вперше в сірашівськiм саду і як зачарований ждав, коли вона знову озветься ще хоч би раз, але іволга замовкла, помітивши, мабуть, що на неї звертають увагу (а то й зрозуміла, що говорять про неї). Не діждавшись голосу іволги, тітка Ялина обернулась своїм добрим, просвітленим обличчям до сонця й кивнула на зачинені вже ворота:

— Он бачиш, що то осінь, тепла та гожа, травичка попід ворота пнеться — день-два не поїздять отут, вже й зазеленіло, особливо по краях, понад муром та під стовпами. Така свіжа та гарна травичка, ніби за ніч проросте, а мені здається, що то мої хлопці мені знак подають: живі ми ще, мамо, живі! — Тітка Ялина перехрестилася, схлипнула.— Дай бог їм живими та здоровими лишитись! — Ще раз оглянулась на сад, на ворота, на мене глянула заплаканими добрими, хоч уже й вицвілими очима й пішла в хату, гукнувши, щоб ішов обідати.

— Підожду вже Дмитра Івановича й Вітьку,— сказав я.— Не вмру ж я, справді, з голоду, доки вони прийдуть?

— А хто його знає,— уже з сіней озвалася тітка Ялина.— Десь по сіно поїхали аж на топило. Ну, та вже скоро мають бути. Дмитро припізнюватися не любить. Ага, підожди тоді, я вареників з сиром наварю, та й пообідаєте чи повечеряєте разом. Бо вони теж нічого з собою не брали.

Я розпріг волів. Занози з ярма тільки повиймав, так воно й трахнуло об землю — воли дружно й раптово вивільнили натруджені шиї і — до ясел. Мало того, що вони давно вже відвикли від запрягання — з самої евакуації не ходили в ярмі аж до сьогоднішнього світанку, так я ж їх цілісніий день не годував, бо на Грейговому нічим було, а в степу — ніколи: поспішав до Дмитра Івановича. Тепер воли ремігали, набиваючи повні роти замішаною з дертю соломою, а я з приємністю оглянув підготовлене до зими затишне сірашівське подвір'я.

Густо поросле споришем, воно з усіх чотирьох боків заставлене було акуратно вивершеними скиртами соломи,

просянки, немолоченого вівса і ячної соломи. Біля кам'яної стайні, що правила до війни за комору, красувалася ще не завершена добряча скирта лугового сіна, що наростає в нас на глухому топилі й дає по два три укуси за літо. Сіно пахло так, що забивало всі пахощі саду й городу, свіжої соломи і навіть динь, які жовтіли проти сонця в полові вперемішку з кавунами. Ясна річ, вони були вкриті зеленим кураєм, широкими й крислатими кущами білястого переко-типоля, батожистою лободою й ширицею, але кури, ма-буть, греблися попід скиртою й позсували те накриття, і кавуни й дині красувались тепер, немов виставлені напо-каз, хоч ніколи нічого в сільському дворі не виставляється напоказ одвіку.

В темряві стайні за розчиненими навстіж дверима стри-мано пофоркували і глухо перестукували копитами по до-щатій підлозі коні. Із самого тільки пофоркування, стри-маного й молодого, як і з нетерпеливого, пружкого й весело-го перестуку копит, легко було здогадатися, що коні там стояли добрячі. Мені треба було якийсь час звикати до темряви після яскравого сонячного сьйва, що б'є немилосердно в очі тим дужче, чим сонце хилиться нижче, доки я розгледів біля ясел у кутку пару гнідих, надзвичайно паристих і красивих коней, наче вони були близнюки. Нашорошені вуха, здивовано-злякані й недовірливі очі, настроє-неність і граційність поз — усе видавало в цих конях високу породу, їхню стройову призначеність. Я довго стояв у стайні й милувався кіньми, що теж не зводили з мене очей і потроху починали тривожитися. Недовіра в очах переходила в стурбованість, потім з'явилася дратівливість, вони стали частіше форкати, частіше перебирати ногами, рвучись на прив'язі й позираючи на мене коротко й вороже, і тут почувся характерний клекіт коліс уміло накладеної й тому перевантаженої гарби, а вийшовши з стайні, я побачив Дмитра Івановича, який, задкуючи, заводив коней, а за ними гарбу ближче до незавершеної скирти сіна. Вітька зачиняв ворота.

— З чим прибув? — Дмитро Іванович, зупинивши коней, дивився на мене насторожено й тривожно.

— Романов, — сказав я тихо, як міг, і спокійніше, ніж можна було сподіватись.

— Повернувся? — ще тихше, але швидко й нетерпеливо спитав Дмитро Іванович, підійшовши до мене впритул.

— Так. Поранений.

— Добра б тобі не було, — вилаявся з серцем і болем.

Дмитро Іванович, і я злякався перед тим, як повідомити найголовніше.— Ну й що ж з ним?

— Повернувся. Не встиг переправитись.

— За тим тільки й приїхав, щоб сказати мені про це? — спитав Дмитро Іванович, відводячи мене вбік, бо Вітька вже прямував сюди від воріт.— Розпрягай,— наказав йому Дмитро Іванович і знову звернувся до мене: — Де ж він зараз?

— До вчорашнього дня був у «Степовому»...

— І його хтось пізнав?

— Так. Хтось пізнав, і вчора його розстріляли, але...

Я помітив, як пройнялося болем, пересмикнулося розпачем спалене на вітрах незворушне обличчя Дмитра Івановича, аж мені стало моторошно. Пересильюючи свою розгубленість і розпач Дмитра Івановича, я випалив:

— ...ми його врятували! — майже крикнув на весь двір, але Дмитро Іванович мене не почув: він вхопився обома руками за голову, заплющив очі й став ніби неживий.— Чуєте? — смикав я його за руку, намагаючись одірвати її від голови.— Коли зібралися вночі хоронити, він був ще живий.

— Живий? — ніби прокинувся Дмитро Іванович.— І куди ж ви його поділи?

— Батько з Іваном Козерацьким одвезли на залізничну будку до Ковтуна...

— А-а, це той, що Гопачку держить,— механічно зронив Дмитро Іванович.— А Козерацький Іван — поліцей.— Прихилившись спиною до незавершеної скирти, Дмитро Іванович знову закрити обома руками обличчя, за давньою звичкою потер його знизу вгору, ніби вмиваючись.— Ай-яй,— схлипнув він,— які ж йому випали муки. А живий зараз, не знаєш?

— Не знаю,— сказав я, намагаючись не дивитися на Дмитра Івановича.— Я одвозив Лідію Тихонівну з Славком на Грейгове, до Піскорського. Вона навіть не знає, що Михайло Митрофанович...

— Правильно, не треба передчасно подавати надію. А тепер, хлопці, запряжіть мені свіжих коней у бричку — я поїхав до нього.

А тим часом у глибокому тилу групи армій «Південь», оточена з усіх боків на суходолі, стояла, обіпершись спиною на море та Чорноморський флот, Одеса, сковуючи всю четверту румунську армію і 72-у дивізію з 54-го армійського корпусу Ганзена. Стояла й боролася.

У жовтні під Одесою пустіють поля, ніби вкриваються іржею виноградники, жовкнуть сади, жухне огудина на баштанах, і оголяються, пнуться у вічі плоди, вивільняючись із зеленого листя. Спека спадає. Ранки бувають уже прохолодні, проте пахощі тут ще панують літні: сонцем і спекою дихають сади й виноградники, прозоре і вільгле від моря повітря ще по-літньому терпко й невагомо огортає тебе, як тільки вийдеш із хати чи виповзеш з бліндажа, й обіцяє денне тепло під високим сонцем. Видно в такі дні далеко-далеко, бо літній пил уже влігся, а осінні тумани ще не вродилися. Тільки синя імла виникає в далекому морі, поступово ближчає, блакитним серпанком розпросторюючись над степами. Пахне динями на баштанах, яблуками солодкаво, тягне в садах, а на виноградниках — опалим шелестючим листям і вином: перезрілі грона, ніким не збирані цієї осені, починають терпко бродити.

В зоні нашої оборони де-не-де трапляються нерозбиті хутірці й окремі землянки на виноградниках, криті червоною черепицею, життя в них не припиняється ні під артобстрілом, ні під бомбуванням. Сказано — землянка, не треба й бліндажа. Вкопана в землю, вона успішно протистоїть вибуховим хвилям близьких розривів, не завалюється від бомбових струсів, бо тут немає чому й немає куди падади, — усе в землі, землею й тримається. Жителі хутірців і окремих розкиданих по виноградниках землянок, переважно старі люди, притерпілися до бойових дій і жили собі звичайним життям: господині примудрялись варити борщі з молоденькими цьогорічними півниками, що вже встигли підрости, пекли навіть хліб з південних сильних пшениць, виведених одеськими селекціонерами, а господарі з ранку до вечора давали перестиглий виноград у дубових діжках, на другий чи третій день вибирали хуз і частували червоноармійців та червонофлотців холодним, із погребя, солодкаво-різким молодим вином, що не встигало перебродити.

Під час румунських атак і наших контрнаступів під Одесою дужче пахло кров'ю, порохом, сіркою й амоналом, а надвечір смертю віяло під полеглих. Але за ніч трупи за-

копували в осінню землю, а на ранок знову прозорий легенький бриз односив на позиції миршавих вояк Антонеску пахощі свіжоспеченого хліба, наваристого борщу з півниками, молодого вина, груш, яблук і недалекого моря. Вони ковтали слину і мріяли не так про те, щоб вибити наші війська з позицій і втопити їх у Чорному морі, як їм щодня наказували взводні сублокотиненти, а сподівалися, що наші самі підуть звідси, сядуть на кораблі й попливуть у Севастополь, а їм все дістанеться само собою: і вино, і хліб, і борщі з молоденькими півниками, і плоди в садах та кавуни й дині на баштанах.

Дні видалися сонячні теплі, тихі. Ще тихіші заходили ночі, і небесне зоряне шатро накривало степи такою безліччю світл, планет і сузір'їв, що від них крутилася й паморочилася голова.

Миготливі зоряні хори, пахощі нічного степу, задумливе й спокійне сюрчання цвіркунів чи степових коників здається вічним уночі, бо лишиться й по смерті кожного з нас і навіть після загибелі всіх разом. І про це думається, як про якусь доконечність, що не підлягає сумніву.

Саме такої ночі, зоряної й тихої, п'ятеро розвідників 40-го окремого артилерійського дивізіону під командуванням молодшого сержанта Олександра Нечипуренка вповзли опівночі з наших траншей на баштані й зникли в густих бур'янах, що встигають нарости в найпосушливіші літа після того, як кавуни й дині суцільно вистеляться огудиною, пов'яжуться й дозрівають, — їх тоді не сапають, бо ніколи, та й потреби немає: вони своє візьмуть, а курай, лапата щирця й заячий холодок прикриють тендітні плоди від надто пекучого південного сонця.

На східному секторі оборони Одеси ворог вів жорстокі атаки вже п'яту добу, захопив Булдинку і от-от мав прорвати оборону, та перший полк морської піхоти полковника Осипова при підтримці есмінця «Шаумян» та 21-ї й 412-ї берегових батарей вчора потужним контрударом відбив Булдинку, витримав п'ять атак на позиціях, з яких його на світанку вибили. А сьогодні, під час відчайдушної контратаки серед білого дня, на моряків налетіли два чи три десятки «юнкерсів» і з бриючого польоту різонули їх з кулеметів. Кидали й невеличкі осколочні бомби. Багатьох своїх моряків не дорахувався Яків Іванович Осипов вісімнадцятого серпня, наказав припинити контратаки й зустрічати румунів нищівним вогнем. У цьому допомагав йому й окремий 40-й артдивізіон. І тепер, коли розвідники перед

нічним пошуком з'явилися до нього, він сказав Нечипуренкові:

— Ти, Сашо, йдеш по «язика»?

— Наказано також розвідати артилерійські позиції,— підхопився молодший сержант.

— Сиди, сиди,— поклав йому на плече легку й сухувату руку полковник.— Прошу тебе, Сашо, уважно огляньте нейтральну смугу: може, хто з наших залишився там тяжко поранений, бо всі легко поранені виповзли з бур'янів. Зібрався послати своїх санітарів, але мені комбриг Монахов заборонив: мовляв, не маю права ставити під удар розвідку Нечипуренка. Наказав сидіти тихо.

— Зробимо, Якове Івановичу,— пообіцяв Сашко Нечипуренко.

— Так, може, візьмете наших санітарів?

— Дозвольте йти моїй групі,— виструнчився Нечипуренко і глянув на полковника трохи ніяково, але твердо.— Нам же через ворожі позиції пробиратися, і зайві люди на нейтралці не помічники. Ще якогось шуму нароблять. Пустите своїх санітарів через годину.

— Гаразд, ідіть,— сказав полковник.— Якщо наткнетеся на пораненого, посигнальте ліхтариком.

— Єсть,— блиснув у темряві зубами красень розвідник, якого знали не лише в східному секторі оборони, а й в усій Одесі, по всьому фронту її оборони.

Він уже давно й безшелесно зник у бур'янах із своїми розвідниками, а полковник усе ще вслухався, чи не виникне стрілянина після того, як румуни виявлять сміливців, вдивлявся в синювату темряву мерехтливої зоряної ночі, чи не зблисне коротким спалахом ліхтаря умовний сигнал Нечипуренка, але чути було тільки безперервне й таке мирне сюрчання коників, ледь вловний плескіт морського прибою з правого флангу та іноді серпневий зорепад прокреслить небо над далеким степом, ніби ракетою з бойових порядків 9-ї армії, що давно відступила туди, на Миколаїв, а тепер пробивається десь на схід, до дніпровських переправ, або й досі обороняється на Південному Бузі.

— Пильуйте ж тут,— звернувся до вартового біля спостережного пункту.— Як тільки помітите сигнал ліхтаря, передайте командирів санвзводу, щоб послали туди санітарів з ношами. Та діяти мені тихо й безшелесно!

В бою під Булдинкою Осипов був поранений у голову, і тепер пов'язка біліла в темряві, відтіняючи засмагле його обличчя. Він сам кілька разів водив своїх червонофлотців

в атаку, давно зжився з ними так, як тільки зживаються на флоті, і те, що поранений і далі командував полком, нікого не здивувало — саме так і мав чинити їхній улюблений командир. Голова, проте, боліла, аж в очах темніло, і Осипов вирішив відіспатись.

— Буду на КП,— сказав черговому по обороні й пішов ходом сполучення вниз, де в глибоченькій-таки балці серед виноградників стояла міцна хата-землянка.

В одній половині її розмістився начальник штабу, другу займав він, Осипов. Господар сидів на величезному камені, що правив за ганок, чекав його. Це вже давно увішло в звичку, і Осипов навіть не питав ні про що й не докоряв йому, бо все одно він його так само чекатиме й завтра, і післязавтра, доки й Одеса оборонятиметься. Білів під місяцем, що вже з'явився над морем, довгою бородою і полотняною сорочкою, як святий.

— З вашою головою, Івановичу,— зустрів він глухим, прокуреним голосом полковника,— саме б оце відпочивати, а не по обороні вештатись. Без вас уночі впораються. Румун, він ночі боїться ще дужче, ніж німець. Не спробує й поткнутися. Та ще ось Сашко у них в тилу шелесту наробить...

— Багато сьогодні наших лягло під бомбами.— Осипов обережно зняв обома руками пілотку, потім довго поправляв марлеву пов'язку на голові, втягуючи повітря крізь зуби, іноді й поскрипуючи ними від болю.

— Не воскресиш же,— по-філософськи спокійно і незаперечно мовив старий.— Добре, хоч самі вціліли. А то що б вони, сердешні, без вас тут робили. Я як подивлюсь, то ви їм усім тут за рідного батька. Жаль, що года мої вже не ті,— давненько сьомий десяток розмін'я,— а то повоював би і я під вашим начальством.

— Ви з Тимофіївною й так воюєте,— сказав Осипов, примошуючись поруч із старим.— Годуете нас, обпираєте. Та й землянка ваша служить нам краще якого завгодно блндажа. Розкошуємо тут у вас.

— Щоб йому, сучому синові, так розкошувати довіку, як оце він напад на нас та заставив страждати.— Старий підвівся, крекчучи, виніс із сіней низенький круглий столик, накритий скатертиною.— Ану, пособіть,— попросив Осипова.— Тут нам Параска вечерю зварганила — макітру з варениками кожухом укутала. Ну, та й ось я соку надавив з цього винограду, що на сонячному схилі вже й визрів. Одне, що сорт ранній, а друге, що сонця тут більше, ніж

у всій Одесі разом.⁴ Покуштуємо? — питав він, наливаючи з глиняного глечика в півлітрові скляні банки темної, мов дьоготь, рідини.— Одрозу сили поповнює. Та й заснете ж кріпко, а в сні людина здоровлям кріпшає. Отак-о,— примовляв він, подаючи полковникові повну банку духовитого, охолодженого в погребі напою і ставлячи глечика поряд з собою на землю.— Ну, будемо здорові, Івановичу, бо в мене з самого вечора аж душа горить — так наробився та насмажився на сонці. Але, бачите, вас таки діждався.— Він одним духом спорожнив банку, наче й не ковтав, а вилив її, і розмотав та витяг з кожуха макітру з варениками, ще майже гарячу, поставив на стіл, стукнувши, бо повна була макітра вщерть. А з сметаною, як не намагався налити з горшка, нічого в нього не виходило — довелось ложкою накладати в тарілку полковникові, а потім собі.— Призволяйтесь, Івановичу, бо це ж, я знаю, у вас і рісочки в роті зранку не було...

— Ніколи було сьогодні про їжу думати,— сказав полковник Осипов, припадаючи до пахучого й прохолодного трунку, і тільки тепер по-справжньому відчуваючи, як його мучать спрага й голод. Після бою він пив якусь теплу й гідку воду з власної й з ординарцевої баклаг, але його нудило тоді, тривога й жаль за людьми, біль від рани повертали нутрощі, як і бомбування та обстріл, а тепер усе потроху вляглося, і він з насолодою пив сік. Сумовитий аромат прив'ялого виноградного листа долинав до нього, а коли схилився над мискою, в ніздрі гостро вдарили пахощі свіжих вареників з сиром, щойно розтопленого масла, від усього війнуло домашнім затишком, мирним життям, ніби й не було переднього краю між Аджалицькими лиманами, ніби не було загиблих червонофлотців, яких сьогодні поховали на винограднику.

— Та годин із п'ять ще поспати можна. Іжте,— наполягав дід Мусій.— Ану, давайте, Івановичу, а то вареники захохнуть.

Вони доїли вареники, й Осипов роззувся й одразу пошкодував, що не зробив цього раніше, помив ноги прохолодною водою з колодязя, постояв на розстеленому тут-таки рушнику, покурюючи, доки ноги й не протряхли на легенькому й теплому нічному вітерці і, ступаючи босоніж спочатку по шорсткому саморобному ходовичку в сінях, а далі по прив'ялій траві, якою було встелено долівку в хаті, добрався до приготовленого звечора ліжка з високо підбитими подушками, з насолодою витягнувся на прохолодно-

му, аж рипучому, простирадлі й, відчувши гіркувато-солонкавий запах трав, поринув у сон, немов у теплу прозору воду літнього, добре прогрітого сонцем моря.

Його розбудили гомін у дворі й далека стрілянина, що долинала з переднього краю. Він, швидко одягнувшись вискочив на подвір'я і побачив гармату з передком, геть забитим зарядними ящиками. Мружачись на сонці, ремигали, погойдуючи лискучими рогами й шкіряними мішками під шиями, великі муругі воли у ярмі. Довгий відполірований металевий трос тягнувся поміж волами від ярма до передка гармати. Перед волами сиділи на траві чотири розвідники Нечипуренка, а сам молодший сержант, карокий, смагляво-красивий, хапливо застівав комір гімнастерки, з-під якого пнуласть у вічі смугаста тільняшка, і, вправившись з гудзиками, козирнув Осипову:

— Товаришу полковник, розвідгрупа під час нічного пошуку знищила склад пального,— він одірвав руку од скроні й показав на схід, за передній край, де стояв у ранковому безвітряному погожому небі високий чорний стовп диму,— а також захопила протитанкову гармату з боеприпасами й тяглом,— кивнув він на волів.— Решту гармат захопленої батареї підірвали, попередньо знявши замки. Вони он там, в ящику передка.

— Молодці хлопці. Але чому доповідаєте мені? Не я ж вас посилав.

— Ваше завдання виконали: у вирві від бомби знайшли приваленого землею червонофлотця. Ось його документи.

— А де він сам?

— Здали в медсанбат санінструкторам чотириста двадцять першої стрілецької дивізії.

— Він що, був непритомний? — спитав полковник, розглядаючи документи.

— І зараз без пам'яті. Велика рана на спині, під лопаткою. Від осколка.

— А як же ви його знайшли?

— Почули стогін, коли самі у вирві затаїлись.

— Ще як туди йшли?

— Ні, вже повертались. Гармату волами через позиції перетягли, розігнавши румунів автоматним вогнем, а тоді залягли у вирві, щоб прикрити, якщо здумають переслідувати чи відбити. Ну, він і застогнав. Зовсім поруч. Вже сіріти почало, і ми зразу його відкопали.

— Спасибі, Сашо,— ласкаво, не по-уставному сказав

полковник Осипов.— Документи я залишу собі, а ви можете йти в свій дивізіон.

— Єсть,— козирнув Нечипуренко і, повернувшись через ліве плече, скомандував своїм хлопцям: — Встати! Підготуватися до продовження маршу відповідно з швидкістю румунської мехтяги. Гей, соб, цабе! — Пропустивши волячу упряжку з гарматою на довгій линві, він попросив полковника: — Пошліть когось провідати матроса, бо нам не вдасться. Та й без документів йому там не можна...

— Не турбуйтеся, Сашо, ми своїх навіть убитих не кидаємо напризволяще. А цей житиме, раз цю ніч витримав під землею.

— Міцний братишка,— погодився Нечипуренко.— А чи житиме, лікарі скажуть, як кров переллють. Видать, чимало крові з нього вийшло: набагато блідіший за вас.

— Прирівняв,— усміхнувся полковник.— Я зовсім здоровий.

— Жаль, що я не ваш начальник,— мружився від сонця Нечипуренко,— негайно в санбат би відправив.

— Припинити розмови! Кругом! — дзвінко й весело крикнув на нього полковник.— Кроком руш у розташування артдивізіону!

— Єсть! — повторив Нечипуренко, хвацько кинувши руку до скроні, й побіг доганяти своє «ХТМУ», що повільно піднімалося крутосхилом навскоси, так що розвідники по двоє налягли на обидва ковані й високі колеса.

— Товаришу капітан! — гукнув полковник Осипов начальникові штабу.— Пошліть вистового в медсанбат чотирьох двадцять першої з документами червонофлотця,— він ще раз глянув у червонофлотську книжку,— Сіраша Василя Дмитровича...

І замислився, пригадуючи того Сіраша. Але згадати не міг: полк формувався поспішно, вже коли ворог був на підступах до Одеси. Йому, військовому коменданту Одеського порту, командирові десантних загонів Волзької військової флотилії в часи громадянської війни, доручили відродити морську піхоту, якої в складі Червоної Армії чомусь не було й яка виявилася вкрай потрібною з початком бойових дій на Чорному морі. Основу 1-го полку морської піхоти становили червонофлотці Николаївського й Одеського військово-морських гарнізонів, команди недобудованих військових кораблів — крейсерів та есмінців, а також призвані із запасу за першою мобілізацією військові моряки, що відслужили дійсну службу на кораблях і берегових ба-

тарях. Це був золотий фонд армії та флоту, і полковник Осипов потай гордився своїм полком не лише тому, що він став першим, а тому, що за бойовою підготовкою він був найкращий в Одеському оборонному районі. Він виявився і найстійкішим в обороні.

Сіраша він так і не пригадав, бо три тисячі облич зливалися мовби в одне, надто через те, що всі бійці його полку були в бушлатах, у форменках, у тільняшках і безкозирках, усі — ніби на одне лице. І лице те — мужнє, суворе, молоде — нічого доброго ворогові не обіцяло.

Незабаром Осипова викликали на командний пункт начальника оборонного району контр-адмірала Жукова, і він забув про пораненого й винесеного розвідниками червонофлотця Сіраша. А згадав тільки тоді, коли контр-адмірал, насуплений і суворий, ставив йому завдання підтримати морський десант, який мав висадитися наступної ночі в тилу у румунів, за їхнім переднім краєм, у нещодавно захопленій ними Григорівці.

— Висадка з мотоботів, десантних барж, корабельних баркасів та шлюпок, з торпедних катерів почнеться о шостій годині ранку двадцять другого вересня отут, — показав контр-адмірал на карті, — на західній околиці Григорівки, в Новій і Старій Дофінівках, а також у Чабанці.

— На колишньому пляжі, — посміхнувся Осипов. — А хто висаджується?

Контр-адмірал промовчав.

— Ваше завдання, — провадив він суворо, — сконцентрувати всі можливі вогневі засоби і всі свої людські резерви отут, — показав на крайній правий фланг оборони Осипова, що впирався у море, — і вдарити з усіх гармат, кулеметів, мінометів по ворожих позиціях, знищити їх і подавити за півгодини до підходу катерів і плавзасобів з десантом.

— А як же визначити час? — стурбовано глянув Осипов на свій годинник. — Хай би кинули ракету...

— Виключено. Ракетою вони себе викриють до підходу, в найвідповідальніший момент. Я вам подзвоню сам.

— Триматимете з ними радіозв'язок? — спитав Осипов. Контр-адмірал знову промовчав.

— Зніміть з лінії оборони, починаючи з двадцять четвертої години, по два відділення із взводу і зосередьте їх у першій лінії оборони проти Григорівки. Після вогневої атаки разом з висадкою десанту вдарите на Григорівку, щоб прикрити десант. Добре було б захопити артилерійські

позиції. Ви ж їх розташування встановили? — спитав контр-адмірал.

— Встановили. Не лише артилерійські позиції, а й кулеметні гнізда. А хто ж висаджується?

— Два батальйони третього полку морської піхоти капітана III рангу Сіраша.

— Сіраша? — здивовано запитав полковник.

— Ви його знаєте? — ще дужче здивувався контр-адмірал.

— Та ні, — зам'явся Осипов. — У мене минулої ночі розвідники Нечипуренка винесли з нейтральної смуги тяжко пораненого червонофлотця Сіраша...

— А-а, — протягнув контр-адмірал, закурюючи, — мабуть, однофамільці. Цього, що висаджується, ви знати не можете: прибув у Севастополь з Наркомату Військово-Морського Флоту, сформував ще один полк морської піхоти і приїхав оце з ним до нас. У повному складі.

— А чому висаджується тільки з двома батальйонами? — спитав Осипов.

— Один я залишаю в своєму резерві. Жарко ж не тільки на вашому фланзі. Дуже складна ситуація під Тепликом.

— У генерала Петрова? Не щастить йому...

— А кому з нас щастить, — сказав контр-адмірал.

— Ось Григорівку візьмемо — легше стане.

— Точно, — погодився контр-адмірал. — Обчиржили нашу оборону так, що вже до самого центру снаряди почали долітати. Зробіть все необхідне, щоб забезпечити успішну висадку. Щоб морська піхота якнайменше зазнала втрат.

— А може, ви нас зведете з тим Сірашем, щоб ми про все домовилися?

— Ні, він ще в морі, на підході з Севастополя. Зустрінетесь в Григорівці. — Контр-адмірал потиснув руку Осипову і побажав йому успіху.

Сонце пряжило немилосердно, і вся Одеса здавалася сліпучо-білою. Білі стіни будинків, біла бруківка, білі кам'яні мури. Навіть запилені платани й акації здавалися білими. Бруківка — нащо вже червона, асфальт — нащо вже чорний, та й вони, освітлені сонцем, здавалися білими. І білий був пил, що здіймався за «емкою». Білі були обрії. І небо над головою. Тільки море прохолодно синіло, з'являючись у просвітах поміж будинками.

Осипов їхав через забарикадоване й ніби вимерле о цій порі місто і радів, що нарешті сьогодні вночі висадиться

десант: із втратою Григорівки оборона Одеси й справді похитнулася, і дехто з командування почав подумувати про евакуацію. Бо хіба ж можна було й далі оборонятися, коли снаряди польових гармат долітали в порт і вибухали на причалах. А тільки звідти ж і можна було сподіватися на боеприпаси, на продовольство й озброєння, що прибувало з Севастополя морем. Вернути б Григорівку — тоді можна й воювати!

Її відбили у них ще 20 серпня, коли на фронт прибув Антонеску. Він приїхав під Одесу просто з Умані, де фюрер причепив йому рицарського хреста на честь спільної боротьби з більшовизмом і з нагоди п'ятдесятиліття цього румунського фашистського диктатора. Підбадьорений увагою фюрера й високою нагородою, миршавий ватажок румунських фашистів зібрав на залізничній станції Вигода всієї командирів дивізій і полків і поставив їм завдання взяти Одесу до 23 серпня, тобто через три дні.

Він ще потім не раз і не двічі визначатиме й відкладатиме строки в своїх наказах, але того разу, задобрені подарунками й підігріті цуйкою, вояки Антонеску й справді виявили рішучість і зятятість, лягли кістьми, а Теплик і Григорівку у нас відбили.

Полк морської піхоти капітана III рангу Сіраша вийшов із Севастополя 21 вересня о 13.30, маючи на борту п'яти бойових кораблів три тисячі воїнів, кулемети і міномети з бойовими комплектами до них, озброєння й боезапас місячного розрахунку.

Цей десант несподівано й глибоко вразив Павла: він нагадав йому рейд славної «Реконструкції», на якій минулої весни й літа здійснив небезпечний рейс навколо палаючої Європи, побував у драматичних, майже трагічних ситуаціях і вийшов, як кажуть, сухим із води.

Коли вже минулого року, потрапляючи до рук то однієї, то іншої протиборствующих сторін, неушкодженими дійшли до Одеси, обігнувши Європу, то тепер досягнути Одеси куди простіше! До берегів Криму фашисти поки що не добралися, а вночі, на підході до міста, авіація їхня над морем не патрулює. Що його полк візьмуть на борт крейсери «Красный Крым» і «Красный Кавказ» у супроводі трьох есмінців — про це капітан III рангу дізнався вже під час вантаження в Козачій бухті під Севастополем. А дізнавшись, зрадив по-справжньому, віднісши таку рідкісну удачу на рахунок щасливої долі новосформованого полку. Він розумів, що цей похід бойових кораблів із полком морської

піхоти на борту викликаний невідкладністю й секретністю десанту, про який особовий склад дізнається тільки в морі, хоч тренування в бухтах Севастополя й могло навести на здогад. Їм давно й постійно втлумачувалося, що вони готуються для поповнення гарнізону обложеної Одеси, а крейсери й есмінці — для евакуації поранених з переповнених госпіталів та медсанбатів, а також дітей і жінок з розстрілюваного артилерією міста. Але підсвідомо більшість моряків все одно вважала, що це не простий рейд, а десантний. Хоч як би там було, а доставка його полку в Одесу забезпечена — лишалося тепер думати тільки про десант, ще раз спокійно й докладно проаналізувати намічений план і послідовність операцій, вивчити по карті до найменших подробиць місцевість, глибину моря, рельєф берегової лінії й відповідно до цих умов ще раз вивірити найефективніший спосіб дій.

Саме цим він і займався під час переходу, як тільки особовому складу нарешті було зачитано наказ про десантну операцію. День був тихий, ясний, та ніхто йому не радів. Вийшли з Севастополя під прикриттям винищувачів і торпедних катерів з таким розрахунком, щоб в зону досягнення берегової авіації противника увійти вже в темряві. Ночі настали осінні, довгі. Рано починало смеркати й смеркало швидко: як тільки сонце торкалось обрію, темрява западала враз, раптова й густа. Кораблі йшли з погашеними вогнями, дотримуючись дистанції в кільватерному строю. Віддалиться передній корабель і пропаде в темряві — капітан наказує «Повний вперед!», доки знову не забовваніє на тлі мерехтливої, але світлої морської поверхні опукла корма «Красного Крима». А коли наблизиться й стане рости, підноситись над хвилями, закриваючи зоряне небо по курсу, «Красный Кавказ» стихує хід. Бойові кораблі, маючи величезний запас ходу, обрали для руху заздалегідь розраховану середню швидкість і дотримувались її до самої зони маяка.

В порожній кают-компанії «Красного Крима» капітан III рангу Сіраш зібрав командирів батальйонів, начальників їхніх штабів, командирів рот і взводів одразу ж, як тільки вийшли з Севастополя. Ще на березі десантна операція пророблялася не раз і не два, але щоразу виникала то там, то тут якась неув'язка, хтось кудись не встигав підійти, висадитись чи зачепитись за берег, і хронометр, затиснутий у руці капітана III рангу, ось-ось мав або спалахнути, або вибухнути. Так було й тут, на крейсері. Деякі молоді лей-

тенанти почали куняти, вважаючи ці нескінченні повтори не лише набридливими, а й зайвими. Саме їх найдужче й розпікав Павло Сіраш, саме з ними й відпрацьовував на карті конкретні завдання, аж до того, де кому з них треба бути в ту чи іншу хвилину десантної операції, що робитиме кожне відділення й кожен боєць під час висадки, а потім на березі й при першій атаці.

— Хоч би вже швидше починалося! — вихопився хтось із них.

— Як почнеться, буде вже пізно щось змінювати чи уточнювати, — казав їм спокійний і неполегливий капітан III рангу, підтягнутий, елегантний, чисто поголений. — Тоді й пошкодуєте, що не встигли щось уточнити або з'ясувати, та під вогнем не вернешся сюди, як не повернеш жодної секунди. Ви мене ще не раз там згадаєте, — ніби погрожував він їм, але тут же й заспокоював: — Але я буду поруч з вами. Сигналітиму боцманською дудкою. Прислухайтесь до моїх звукових сигналів. По них і знайдете мене, коли треба буде щось уточнити чи змінити. А зараз — спати. На рейді всіх місцевих червонофлотців розподілити по торпедних катерах, щоб показували підходи до берега. Одного надішлете й мені. Все! — Він клацнув кришкою хронометра, наче це вже й був один з умовних звукових сигналів, і всі командири розійшлися по місцях.

Вимкнувши світло, він вийшов з накуреної й задушливої кают-компанії на палубу, вдихнув на повні груди свіже вологе повітря, довго вдивлявся в темряву, доки призвичаїлись до неї очі, й рушив на капітанський місток. Приглушено й потужно працювали двигуни крейсера, на пульті і на компас падало м'яке, немовби й несправжнє, ядесь тривожно-мертвотне синювате напівсвітло, глухо й віддалено долинали плюскотіння, бурмотіння й невдоволене шипіння розпанаханої кораблем води. Бовваніли по бортах силуети есмінців, що йшли тепер не в кільватері, а мовби в боковій охороні, на відстані кількох кабельтових, саме на тій грані, що забезпечує візуальний зв'язок. Хвилі, що зближували й переливалися в густій темряві на цій відстані поміж кораблями, швидко й нестримно відлітали назад, даючи відчуття руху. Якби не вони, можна було б подумати, що кораблі стоять: однакова швидкість у темряві зовсім скрадає безвідносний просторовий рух.

— Скоро вже? — глянув Сіраш на капітана.

— Через сорок хвилин стане видно маяк. Значить, до Одеси лишиться півтори години ходу.

— А нам же звертати вправо, на Григорівку? — не то спитав, не то нагадав він.— Де це станеться?

— Павле Дмитровичу,— після довгої паузи сказав капітан.— Ідїть спати, голубчику. У вас же такий тяжкий і тривожний день попереду! Як-не-як, перший морський десант у цю війну. Я розбуджу вас саме тоді, коли треба буде подати першу команду. Ви ж знаєте, що на мене можна покласти навіть у дріб'язку, а в такій відповідальній справі...— Він узяв Сіраша за лікоть.— Не до лица вам нервувати, та ще й зараз.

Вони познайомилися давно, ще в Бакинському військово-морському училищі, були разом в Іспанії.

— Я не нервую,— сказав капітан III рангу.— Я хочу, щоб усе склалося як слід. Особливо початок. Ви ж знаєте: початок — найголовніше.

— Заспокойтеся, все буде гаразд. Ось побачите. Подумайте самі: ну що за вояка Антонеску? Та й з берега наші вас підтримають. Ідїть у мою каюту.

Але Павло Сіраш спати не ліг. Так і лишився на капітанському містку до самої Одеси, а там уже йому було не до снання.

Напарфумлений, свіжий і виспаний Антонеску з новісіньким рицарським хрестом на ядучо-жовтій, тютюнового відтінку краватці стояв за столом у кабінеті начальника станції Вигода, шкірив жовті прокурені зуби:

— Оце й усе? Замість того, щоб взяти Одесу, ви взяли Григорівку й на цьому зупинилися? Заспокоїлися? Вдовольнилися здобутим? Так ми довго тут воюватимемо! — Він докірливо похитав головою.

Генерали й полковники 4-ї румунської армії мовчали.

— Моя залізна гвардія, якби я її не розчинив у загальновійськових формуваннях, взяла б Одесу давно.

— Не взяла б,— різко підвівся з місця, майже підскочив, генерал-лейтенант Петреску.— Радянські солдати обороняються, дракула бісеріка, вибачайте, пане маршал, як скажені. Берегові батареї все змітають своїм вогнем. У них багато кулеметів, польової артилерії; на лівому, східному, фланзі ні вдень ні вночі не дають нам спокою моряки. А дві німецькі дивізії з корпусу Ганзена стоять в обороні, відпочивають. Спокійно дивляться, як нас убивають...— Він з докором поглянув на мовчазного представника німецько-фашистських військ Гауффе, що сидів за спиною Антонеску з розгорнутим блокнотом.

— Вони й дивитися не хочуть,— сказав котрийсь із полковників.

— Ходять чутки, що їх відкликають на Дніпро,— продовжував Петреску,— і вони збираються зовсім покинути нас тут самих.

— Нам слід не обговорювати дії наших союзників, а в усьому покладатися на них,— нахмурився Антонеску.— Одесу фюрер милостиво віддав нам, ми її і маємо взяти. За всяку ціну! — верескнув він, наслідуючи Гітлера, на якого надивився в Умані, і хряснув кулаком по столу.

Дзенькнули на скляному підносі пляшки з мінеральною водою, підкочив телефонний апарат, і диктатор з пересторогою поклав на нього худу, німічну руку.

— От ви,— кивнув Антонеску на того, що кинув репліку про німців.

— Колонел Попеску,— підхопився той, обсмикнувши френч й клацнувши закаблуками,— командир двісті сімнадцятої альпійської бригади.

— Я знаю, що ви Попеску. Я знаю всіх своїх генералів і полковників,— збрехав Антонеску, бо краще пам'ятав своїх політичних противників, яких було чимало в країні.— Знаю, хто якою частиною командує,— брехав далі головнокомандуючий румунськими збройними силами.— От і розкажіть, як ви відбили у більшовиків Григорівку.

— У мене були танки, пане маршал.

— Що значить були? — здивувався Антонеску.

— Їх знищили матроси колонела Осипова — кидалися під танки із в'язками гранат, коли вони проривалися до самих траншей.

Антонеску помовчав.

— І що ж? — звернувся він до командуючого армією Петреску.— Ми zostалися зовсім без танків? Чому ж ви мені не доповіли?

— Вони тільки пошкоджені, пане головнокомандуючий. Всі танки відбито у противника, і зараз ремонтні бригади відновлюють їх. Є надія, що всі вони повернуться з майстерень і стануть до ладу.

— То як же ви взяли Григорівку? — допитувався Антонеску худорлявого, невеличкого колонела, що тримався, проте, зухвало.— Розкажіть усім, хай знають, що й матросів можна бити.

— Для цього треба багато танків і артилерії. Інакше їх нічим не візьмеш,— сказав колонел Попеску,— а ви ж знаєте, що в нас їх чортма. Ні танків, ні артилерії. А якщо

і є, то ніяк стріляти, бо немає приладів для підготовки даних для стрільби.

— Спасибі,— сказав Антонеску, і колонел сів на своє місце.— Ви все чули,— обернувся диктатор до мовчазного німецького генерала Гауффе, що очолював місію сухопутних військ Німеччини в Румунії і їздив повсюди за маршалом.

Той кивнув і занотував щось до свого блокнота.

— Я високо ціную не лише подвиги моїх солдатів і генералів,— аж упивався брехнею Антонеску,— а й прямоту, об'єктивність суджень. Отже, мій генерал, я маю домовленість з фюрером про те, що доблесні його війська допоможуть нам взяти Одесу. Він мені обіцяв ще в Умані дати все, в чому виникне потреба, і я прошу вас зараз же підготувати заявку з генерал-лейтенантом Петреску і колонелом Попеску...

— У нас все готове,— подав течку командуючий армією.

— Отже,— вклонився Антонеску набундюченому німцеві,— відправте це фюрерові якомога швидше: обстановка не терпить зволікань.

— Я поїду сам,— зірвався з місця генерал Гауффе.— Мені треба переконати Браухіча й Гальдера: фельдмаршал і генерал-полковник нікого й нічого не пропускають до фюрера, не перевіривши й не зробивши попередньо своїх висновків. Я обіцяю вам повну підтримку.

— Перше — війська,— нагадав Антонеску.— Друге — авіація. Без цієї допомоги ми не зможемо взяти Одесу своїми силами.

Гауффе кивнув наподаженою головою з рівним проділом і вийшов; за кожним його кроком пляшки на скляному підносі подзенькували так само, як після удару маршала Антонеску кулаком по столу.

— Ну, а тепер, панове,— звернувся Антонеску до своїх командирів,— давайте думати, як жити далі. Доки німці нам зберуться прислати підкріплення, мине два-три тижні, а то й цілий місяць. А радянські війська щоночі нас атакують, намагаються повернути рубежі. Розпочнемо з лівофлангової бригади колонела Попеску: як ви укріпили свою оборону і чим збираєтеся атакувати?

На фарватері з'явилися сигнали маяка, і обидва крейсери, не збавляючи ходу, застопорили машини, за інерцією досягли бакена, що спалахував і гаснув, погойдуючись на здійснятій крейсерами хвилі, і круто лягли на правий борт,

розвертаючись під прямим кутом і беручи курс на схід уздовж невидимого узбережжя. Скрадливими тінями промайнули повз них усі три есмінці. Тихо й приглушено працювали двигуни на середніх обертах, щоб не сполохати тишу, хоч до берега було ще досить далеко і на ньому тримали оборону наші.

На траверсі Вапнярки й Дофінівки, ще задовго до Григорівки, їх мали чекати торпедні катери, десантні баржі і боти, до яких ще лишилася добра година ходу, але капітан III рангу наказав будити полк. Його піднімали хрипкуватим і настирливим сигналом внутрішнього оповіщення, і десантники зривалися з своїх місць, де хто яке уподобав собі звечора, кидалися до бортів, але нічого, крім темряви, не бачили.

— Підготувати одяг, взуття, спорядження, зброю,— нагадували командири.— Все перевірити, підтягнути, прилаштувати, щоб ні дзенькоту, ні брязкоту, а головне — щоб руки були вільні. І не забути десантні ножі. На випадок рукопашної. На випадок загорожі з колючого дроту. Не забудьте також шанцевий інструмент: лопатою й прорубувати загорожі, й окопуватись. Без лопати, як тільки розвидниться, смерть.

— З лопатою теж,— докинув хтось із темряви,— якщо будемо гав ловити.

— Відставити! Не до мітингів зараз, а тим більше — не до зубоскальства.

— Балачки в строю! — Капітан III рангу обходив корабель, допитувався, чи перемотано онучі, чи туго повзувано чоботи.— Щоб не поспадали, як тільки стрибнеш у воду! — нагадував він.

Проти Вапнярки катерів не було. Всі десантні засоби згруппувалися навпроти Дофінівки.

— Правильно,— сказав капітан III рангу.— В одному місці пересядемо й рушимо всі, як заздалегідь було домовлено: доки одне судно завантажиться, друге вже буде біля катерів. А там...

— Тут і фарватер до берега підступає ближче,— додав командир крейсера.

Із темряви блиснув вогник ліхтаря і погас одразу ж. «Красный Крым» вимкнув двигуни, давши легенький «назад», і зупинився. З обох бортів причалили до крейсера десантні баржі і боти, матроси миттю скинули штормтрапи й притьмом сипонули по них, щоб підтримати знизу, як було домовлено.

— Розвідники, вперед! — подав команду капітан III рангу і перший ступив за борт. В останню мить пошкодував, що не попрощався з командиром крейсера, але вже було пізно: висадка на десантні засоби йшла навальніше, ніж на тренуваннях, — тут кожен намагався перевершити себе.

Павло Сіраш стрибнув з туго напруженого штурмтрапа на вутий настил бота й глянув на підсвічений фосфором циферблат — було пів на другу. Він ступив ближче до рульового, схилився до самого його обличчя.

— Повний вперед! — наказав пошепки, відчувши, як тісно стало враз на борту цього легесенького суденця і як воно під вагою десантників осіло в воді.

— До катерів сто кабельтових, — повним голосом повідомив рульовий і через плече кинув: — Прибрати штурмтрапи.

— Порядок! — гукнули йому з високого борту «Красного Крыма» члени його екіпажу, що встигли вже піднятись туди і втягнути свої штурмтрапи. — Щасливо!

Мотобот вжикнув стартером і рвонувся від крейсера повз десантну баржу, що мітила на його місце, вздовж фарватеру, позначеного мигалками, хоч міг би йти й мілководдям. Торпедні катери забовваніли ще здалеку — їх добре видно було на тлі зоряного неба. Вони дрейфували, розсипавшись віялом, і з того, що стояв у центрі на фарватері, кліпнув семафор, а в мегафон почулося:

— Товаришу третій, підніміться на борт.

Капітан III рангу наказав мотоботові підійти до торпедного катера впритул, скобами-поручнями підтягнувся на борт, перекинув ногу в юхтовому чоботі через поручень і ступив на залізну палубу, що озвалась під кованим підбором металевим громом, приглушеним і зухвалим.

— Старший лейтенант Морозов, — козирнув йому в темряві хтось високий і тонкий, — командир загону торпедних катерів, виділених на підтримку ввіреного вам десанту. Призначений у ваше розпорядження. Прошу, — відчинив він броньовані дверцята рубки, де тьмаво світився над розстеленою картою синій настільний ліхтар під ковпаком.

— Як збираєтеся діяти? — спитав капітан III рангу.

— Вирішили попередньо атакувати узбережжя, виявити вогневі точки, а потім розійтися на фланги й підтримати ваш десант прицільним вогнем.

— Скільки триватиме ваша атака?

— Двадцять — п'ятнадцять хвилин. Розраховано так,

щоб мотоботи з морською піхотою рвонули повз нас до узбережжя з ходу, не зупиняючись.

— Треба, щоб ваш вогонь не припинявся й на секунду, щоб не було паузи.

— Єсть,— виструнчився старший лейтенант.— Ось подивіться,— показав він схему.— Коли повз нас пройдуть десантні засоби, вести вогонь стане небезпечно. Так?

— Припустімо,— погодився капітан III рангу.— Ваше рішення?

— Стрілятимуть лише оці ось, два флангові, крайні,— показав на схемі,— а мій катер і ще два, що стоять у центрі, відійдуть теж на фланги, і звідти відкриємо вогонь, підтримаємо вас.

— Дійте,— подав Сіраш руку старшому лейтенантові.— Тільки ж глядіть, по своїх не вдарте.

Він спустився в мотобот, і торпедний катер одразу ж ковзнув у темряву. За ним прослизнули й інші чотири. На хвилях, здійснених катерами, погойдувалося вже чимало мотоботів із десантниками, підходила й десантна баржа, і капітан III рангу наказав рушати.

Він перебував на першому мотоботі, показуючи напрям і підтримуючи задану швидкість, а на задній десантній баржі розташувався начальник штабу полку з своїми помічниками. Вони й контролюватимуть рух усіх десантних засобів, дотримання дистанції. Головне при підході до Григорівки вчасно проминути місце атаки торпедних катерів, розгорнутися з кильватерного строю за командою «Всі — раптом!» до берега і висаджуватись широким фронтом на відстані не менше як сто метрів бот від бота, бо скупченість згубна: одним кулеметом можна зрізати весь десант.

За Дофінівкою стало видно з фарватеру крутий берег, що обривався в море, знижуючись та знижуючись поволі до Григорівського лиману, за яким уже відкривався рівний та пологий степ. Білий накат далекого прибою, заглушеного гудінням двигунів, світився і вночі, викликаючи тривожне нетерпіння шаснути туди, кинутися назустріч ворожому вогню, прорватися крізь нього й упасти грудьми на захоплену ворогом рідну землю й прикрити її або вмерти. Щоправда, про смерть не думалося. Кожному здавалося, що вона притаїлася цього разу не для нього. Тільки б скоріше, скоріше, скоріше! Від довгого чекання підступила нудота до горла, сохло в роті, хотілось курити, але курити суворо заборонили.

До Григорівського лиману була ще наша земля, ще тримали на ній оборону наші війська, а берег захопив ворог. Його траншеї, мабуть, викопано над самим урвищем, щоб прикрити й фланг свій від моря. А Григорівка опинилася вже в тилу, за спиною ворожої оборони, тому її не просто було захистити з моря. На це й розраховував капітан III рангу Сіраш, розробляючи план десантної операції, який затвердило начальство.

На березі було тихо. Тільки іноді спалахувала над переднім краєм освітлювальна ракета десь далеко в степу — мабуть, там, де лиман мілкий і його можна непомітно перебрати й підібратися до оборони противника.

Біла лінія нечутного за двигунами прибою почала віддалятися й зникла, і темного берегового урвища вже не стало, бо обрій раптом подаленів, мовби розсунувся, і над самою водою на місці берега замерехтіли зорі: Сіраш зрозумів, що вони підійшли до Григорівського лиману і тепер перебували в його створі. Він ще зібрався по пам'яті визначити ширину лиману й прикинути, скільки часу забере його проходження, як раптом із-за нашої оборони вирвався миготливий спалах, потім другий, третій, і зараз же за лиманом, на протилежному його березі, попереду, відповідно тим спалахам, розпанахали темряву в тому ж темпі, в тій самій кількості й послідовності сліпучі розриви, а вже потім долинули аж сюди, штовхнули в груди й ударили у вуха постріли й вибухи снарядів.

Канонада частішала й підсилювалася — на березі три-возможно освітілися земля й небо, будинки й дерева, берегові урвища й причаєні хвилі — все це вихоплювалося на уривчасті й блискавичні миті з темряви у якомусь неприродно завмерлому, мовби закам'янілому стані, замиготіло перед очима, ніби на зіпсованому кіноекрані чи на розкиданих у просторі й освітлених спалахами й зблисками фотографіях.

Тепер уже берег кипів — інакше не скажеш, і зволікати десантникам ніяк не можна: адже все оце влаштовано ради них, щоб їм легше висадитись, дістатися берега й закріпитися на ньому.

— Повний вперед! — крикнув капітан III рангу, помітивши, як попереду вистрілилося з моря і вперлось у Григорівку п'ять мечів — п'ять сліпучо-білих променів, що, здається, могли наскрізь пропалити хати, які збігали до самого берегового урвища, глинистий берег, спалити сам степ і дерева. Атаковані з переднього краю артилерійським на-

льотом, а з моря — вогнем великокаліберних кулеметів, ворожі солдати металися в сліпучому світлі прожекторів, мов нічні комахи, тікали від берега, безладно відстрілюючись, засліплені й безпорадні.

Сильний поштовх ніби вернув капітана III рангу до дійсності: він зрозумів, що його мотобот уперся пласким своїм днищем у піщану міліну. Кинувши миттєвий погляд на берег, що виднівся зовсім близько, він стрибнув на фальшборт, підніс високо над головою автомат, щоб його побачили на всіх мотоботах і баржах, і крикнув:

— За мною! — й стрибнув із високого борту у воду.

Внизу було темно, проте вода під ногами здалася каламутно-жовтою, важкою, але не холодною. Було трохи глибше, ніж по пояс, і бігти до берега він не спромігся: здається, горнув перед собою геть усе Чорне море, а прусувався вперед дуже повільно — в тисячу разів повільніше, ніж хотілося, праглосья, ніж зобов'язаний був як командир полку, щоб вести всіх за собою. Піднісши вгору руку з автоматом, він ривками виборсувався з води, що чіплялась і висла на ньому свинцевими гирями, і намагався чіпким зором охопити все попереду. Деяким мотоботам вдалося підійти ще ближче до берега, і його червонофлотці, стріляючи на ходу з автоматів, уже брели на берег, одразу ж падали там на пісок і вели вогонь по якихось цілях, що їх він ще не помітив. Але за спиною чув плескіт, постогнування від зусиль, знав, що основна маса десантників стрибала з барж ще далі від берега й тому виборсувалася за ним з води на всю силу, намагаючись не відстати, якомога швидше дістатися земної тверді, що захистить і прикриє.

— Вперед! Вперед! — кричав капітан III рангу, відчуваючи під ногами уже твердіше піщане дно, і побрів швидше та швидше, а потім побіг.

Нарешті, спіткнувшись о камінь, він розбризкав чоботом воду на мілкому й побіг щодуху. Порівнявшись з тими, що лежали на березі, не зупинився, тільки нагнувся над ними на бігу.

— Полундра!!! — крикнув, не впізнаючи свого голосу, і побіг далі, на берег, що білів глинистими урвищами й висохлими руслами ручаїв.

Тільки вихопившись на дорогу, що пролягла понад морем, він побачив праворуч палаючу хату — відблиски пожежі й освітлювали берег, затінений унизу. Вузьким провулком, що пнувся вгору поміж кам'яними загорожами, він біг через село далі, на його північну околицю, бо найближ-

че завдання було захопити Григорівку й закріпитись на північ від неї, перерізавши битий шлях з Одеси на Миколаїв. Він чув тупіт кованих чобіт за собою, дружний і навальний, бачив, як городами, випереджаючи його, біжать бійці, вогонь з катерів і з нашої оборони за лиманом уже припинився, і тепер чулися десь далеко й невизначено слабкі постріли, до яких йому наче й не було діла. Тільки коли поруч, випустивши гвинтівку, упав якийсь червонофлотець в розстебнутому бушлаті, він на бігу подав йому руку.

— Вставай! — крикнув він засапано, думаючи, що хлопець спіткнувся, як ото й він, вибрідаючи з моря.

Але той руки не взяв: перекинувся навзнак і завмер з розплющеними очима. «Убили!» — здогадався Павло Сіраш і побіг далі, бо коли випростався й глянув, то побачив попереду себе чорну лаву бушлатів і безкозирок, а найперше — спин: його випередили бійці і шквалом неслися на невидимого ворога, аж поки за крутобоким шосе не забігло кам'яними хрестами кладовище.

— Стій! — крикнув капітан III рангу. — Зайняти оборону за селом і кладовищем до підходу наших частин.

Червонофлотці падали на суху й колючу землю, нашвидку окопувалися, покидавши бушлати й безкозирки. Без нагадувань, без команд рили кожен собі заглиблення в жорсткій, кам'янистій, пересохлій землі, порослій полином і рогачкою, — запахи були просто запаморочливі.

Підійшов начальник штабу з усім своїм особовим складом, з телефонними апаратами й котушками.

— Ну як там? — спитав капітан III рангу.

— Поранених підбирають, — сказав йому капітан-лейтенант.

— Убиті є?

— Небагато. Зараз усіх підберуть, дізнаємось.

— Розвідників до мене, — наказав Сіраш.

— Відставити! — почувся напівжартівливий незнайомий голос, і до нього підійшов високий, стрункий чоловік у вузькому, добре припасованому комбінезоні. Із розстебнутого коміра пнулася в тріпотливих відблисках пожежі смугаста тільняшка. На голові була пілотка, в петлицях комбінезона чотири шпали.

— Осипов, — подав він руку з усмішкою.

— Сіраш, — підвівся Павло, тиснучи міцну, гарячу руку Осипова.

— Я вже послав своїх розвідників — вони знають місце-

вість. Будемо займати оборону. Ваша ділянка за східною околицею Григорівки — там ще один лиман. Аджалицький. Треба зараз на нього вийти, доки ворог не оговтався, й зайняти залишені нами минулого місяця траншеї. Ну, а моя починається від вашої ось тут.— Осипов посвітив ліхтарем над своїм планшетом, показав йому якийсь хутірець осторонь Григорівського лиману.— Ми там стояли до 20 серпня. Тоді ще тут німці були з корпусу Ганзена.

— Виводьте людей на східну околицю,— віддав розпорядження Павло Сіраш своєму начальникові штабу, а Осипова попросив: — Дайте провідника, бажано б штабіста, а то за палаючим селом темрява наче погустішала.

Осипов віддав розпорядження.

— Ви знаєте,— сказав він, взявши капітана III рангу під руку,— у мене був червонофлотець з приписників — Сіраш. Здається, Василь...

— Що значить був? — суворо спитав Павло Сіраш.

— Поранило його. Вчора розвідники сорокового окремого артдивізіону відкопали на нейтральній смузі з бомбової вирви.

— Живий?

— Живий. В медсанбаті чотириста двадцять першої дивізії. Завтра зможемо провідати, якщо це ваш брат.

— Боюся, що всіх поранили сьогодні вночі вивезуть до Севастополя: з нами прийшло два крейсери, три есмінці й «Реконструкція». По-моєму, мають завдання всіх поранили евакуувати.

— Що це? — спитав Осипов.— Збираються Одесу залишати?

— А для чого ж би нас прислали?

— Відновити плацдарм перед портом. Позбавити противника можливості обстрілювати його. Це ж особливо небезпечно під час евакуації.

— Можливо, й так,— погодився капітан III рангу Сіраш.— Німці вчора вийшли на кримські перешийки й відрізали Крим.

— Самі чули?

— Чутками не користуюся,— сказав, як відрубав, Павло Сіраш.

— А в нас тут жарко. Ніколи й радіо послухати,— немов пожалівся Осипов.— Він гукнув ординарця:

— Яковлев, де ти там?

— А я ось де, товаришу полковник,— почувлося від

кам'яної огорожі, на якій біліла розстелена серветка і чорніла на ній закуска.

— Давайте перекусимо,— запропонував Осипов.

— І то добре,— всміхнувся Сіраш.— Спасибі за звістку про Василя. Як тільки організую оборону, навідаюся завтра до вас, а ви вже проведете мене до того медсанбату. Василь Сіраш — мій брат. Він дійсно служив на флоті.

— Тільки не завтра, а сьогодні,— уточнив Осипов.— Ви забули, що десантна операція розпочалася о другій ночі, а значить,— до ранку вже рукою дістати.

Вони попрощалися, і Павло Сіраш пішов зі своїм ординарцем попід кладовищем в обхід Григорівки на схід, і небо в тій стороні вже здавалося світлішим.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Григорівський десант виявився геть несподіваним не лише для командування 4-ї армії і самого Антонеску. В тому, щоб він був несподіваним для них, саме й полягала його суть, його задум і здійснення. Несподіваним він виявився і для багатьох із нас.

— На кримських перешийках 51-а армія Батова ще втримує Ішунські позиції, але ворог нарощує сили, створив там чисельну перевагу в живій силі...— розпочав ранкову доповідь 20 вересня маршал Шапошников.

— Поки що невелику,— сказав Сталін.— А що там у нас робиться в Одесі?

— На північно-східному фасі оборони відкинута наша війська від лиманів, захоплено Григорівку.

— Де це? — машинально спитав Сталін і підійшов до розгорнутої карти.— Ага, тепер ворог може обстрілювати порт. Так, Борисе Михайловичу? Особливо з мису «Є».

— Безумовно, втрата Григорівки ускладнила оборону міста. Проте з виходом німецько-фашистських військ на Перекоп значення оборони Одеси втрачається. Тепер нам треба думати про Крим.

— Абсолютно не згоден з вами,— різко перебив його Сталін.— Одеса й далі сковує цілу армію Антонеску й частину корпусу Ганзена. Ви уявляєте, що буде, якщо всі ці війська звільняться і вдарять на Крим?

— Одесу, товаришу Сталін, треба здавати...

— Знаю,— змахнув затиснутою в кулаці люлькою Ста-

лін.— Але ж не сьогодні! Й не завтра. Хай ще протримаються хоч би цей місяць. І потім, Борисе Михайловичу, щоб залишити Одесу, треба евакуювати звідти війська й переправити їх на оборону Криму. А як це зробити, коли порт прострілюється польовими батареями ворога? Ні, Григорівку треба відбити за всяку ціну. Розширити плацдарм Одеського оборонного району, щоб забезпечити повну безпеку порту. Тільки тоді ми зможемо розрахувати на одеські дивізії.

— Там немає військ для такої операції — вони ледве втримуються на позиціях.

— Підкиньте з своїх резервів. Скажімо, сто п'ятдесят сьому дивізію.

— Її ми обіцяли Батову, і він на неї дуже розраховує.

— Обійдеться тим, що є. Дивізію відправляйте негайно. А третій полк морської піхоти? — спитав Сталін.

— Він теж готується вийти на Чонгар і там зупинити німців.

— Хай Батов прикриє Чонгар своїми резервами, а третій полк морської піхоти вслід за 157-ю дивізією відправте морським десантом на Григорівку.

— Не раціонально,— сказав Шапошников тихо, але твердо.

— Ви хочете втратити всі війська, що обороняються в Одесі? Так я вас розумію? — Сталін важко й пильно глянув Шапошникову в стомлені очі.— Хто ж їх виведе непоміченими й посадить на кораблі під артилерійським вогнем протівника? Врятуємо війська в Одесі — утримаємо й Крим! Чи хоча б Севастополь. А втратимо їх, значить, німці ще цього року будуть на Кавказі.— Він поклав люльку в жолобок кришталевої попільниці. Зайшов за свій широкий стіл.— От що, Борисе Михайловичу, негайно заготуйте наказ за моїм підписом про відправку сто п'ятдесят сьомої дивізії в Одесу та про десантну операцію на Григорівку.— Він з хвилину подумав.— ...Завтра ж морську піхоту посадити на швидкохідні кораблі і, не заходячи в Одесу, десантувати в районі східних лиманів. Треба захопити Григорівку й відновити нашу оборону, якою вона була до серпневих боїв. Там лишилися готові траншеї і бліндажі. На позиції берегових батарей поставити польову артилерію і втримувати Одесу, доки буде налагоджено справжню оборону Криму. Головне ж, ми повинні забезпечити умови для повної евакуації військ Одеського оборонного району без найменших втрат. А до цього треба

підготуватися ґрунтовно. Обстановка на Південному фронті, як і тут, має тенденцію мінятися швидко, несподівано й не на нашу користь. Сядьте в сусідній кімнаті й заготуйте накази, які ми тут намітили. Час не где, час нас підштовхує й квапить!

Чутка про Григорівський десант докотилася і до резиденції Антонеску; на світанку, одразу ж, як тільки моряки Сіраша висадилися, маршала розбудив ад'ютант і доповів, що Григорівку здали і радянські моряки знову зайняли позиції в районі Аджалицьких лиманів.

— Де цей бундючний пруссак Гауффе? — верескнув маршал, виборсуючись із піжами.

— Спить, — сказав ад'ютант.

— З'єднайте мене з ним.

— Він лається, коли його будять серед ночі.

— А хіба зараз ніч, йолопе?! — крикнув Антонеску. — Зараз же дзвонить йому, інакше самі опинитесь під Григорівкою, дракула бісеріка!

Ад'ютант набрав номер Гауффе, але телефон не відповідав.

— Дзвоніть ще! — гукнув йому Антонеску з ванни. — Дзвоніть увесь ранок, доки я голитимуся!

Нарешті заспаний Гауффе відгукнувся хрипким спрощенням й невдоволеним голосом, і намілений Антонеску вилетів з ванної кімнати, розбризкуючи воду й піну на дорогий килим, ухопив трубку, люб'язно привітався:

— Щойно висадився десант у Григорівці, мій генерале, — сказав він якомога спокійніше.

— Не щойно, а о шостій нуль-нуль, — буркнув Гауффе. — Вони зайняли старі свої позиції, одбиті в них у серпні: траншеї, бліндажі й кулеметні гнізда. Навіть мінометні позиції збереглися, — ніби кепкував Гауффе. — Кажуть, навіть міни лишилися нерозстріляні.

— Вам треба негайно їхати в ставку і просити допомоги, як ми домовлялись учора.

Гауффе промовчав.

— Нам потрібна артилерія, засоби інструментальної розвідки до неї й керування вогнем, — нагадав Антонеску.

— Я вже доповів про все Гальдеру. Він обіцяв поставити це питання на ранковій нараді у ставці фюрера. Ви задоволені?

— Так, — сказав Антонеску. — Аби тільки Гальдер не забув...

— У нас ніхто нічого не забуває, пане маршал,— відрубав Гауффе.— Десь о третій пополудні я подзвоню вам і повідомлю про прийняті фюрером рішення. Хоча...— Він знову довгенько помовчав, можливо, позіхав, прикривши трубку.— Хоча зараз успішно розгортається операція «Тайфун», а війська одинадцятої армії штурмують Перекоп, ворота в Крим, пане маршал, і нам треба думати зараз не про Одесу. Гальдер вважає, та й я так само думаю, що противник зробив оперативну помилку, приславши сюди підкріплення й одбивши у вас Григорівку. Незабаром їм доведеться й Крим залишити. А що вони тоді робитимуть з своїми військами тут, я не знаю. І дурневі зрозуміло, що, як тільки ми прорвемося в Крим, Одесу вони негайно евакуюють, щоб оборонятися там. Кримські війська в них дуже слабкі. Лише одна армія. Зараз я закурю, і ми продовжимо...

— Ні,— сказав ображений Антонеску.— Я негайно виїжджаю на фронт, щоб ужити контрзаходи. Як я тепер зрозумів, доля Одеси не цікавить нікого, крім нас. А що звідси рукою подати до нафтових розробок Плоєшти, на які не раз вказував фюрер, як на об'єкт найбільшого свого занепокоєння, те німецьких генералів мовби й зовсім не обходить. Я висловлюю вам моє прикре здивування.— Він кинув трубку й пішов догоджуватися, гордий своєю категоричністю й зухвалістю і нажаханий нею в глибині душі не на жарт. Але ж нехай! Жаль, що тільки ад'ютант його чув і бачив, на які рішучі дії здатен він, маршал Антонеску!

У Растенбурзі на ранковій доповіді про становище на фронтах Гальдер переповів Гітлерові вимоги чи, скоріше, благання Антонеску відсторонено, пославшись на свого представника, генерала Гауффе, з котрим переговорив щойно.

— Позавчора,— сказав він, підсумовуючи свою доповідь про становище в смузі групи армій «Південь»,— Антонеску прийняв рішення просити німецької допомоги, тому що його війська не зможуть взяти Одесу самі. На минулому тижні це підтвердилося просто фатально: радянські війська перекинули морем з Криму бригаду морської піхоти, здійснили десант у районі східних лиманів і захопили Григорівку, поновивши свої позиції на північно-східному фасі оборони, які були нами взяті з такими втратами минулого місяця.— Генерал-полковник глянув

на фюрера: той слухав неухважно, дивлячись на майора Шлосберга, який стенографував доповідь начальника генерального штабу, і ніби аж дивувався, що такі незначні речі ретельно занотуються.

— То що ж просить наш друг Антонеску? — спитав Гітлер нетерпляче, бо хотів скоріше дізнатися, як розвивається операція «Тайфун».

— Антонеску вимагає військ і допомоги авіацією, мій фюрере.

— І ви вважаєте, що він має підстави вимагати?

— Обгрунтованість цих вимог буде вивчатися в генеральному штабі.

— Чому ж непогоджені речі виносите на обговорення? — не підвищуючи тону, дорікнув Гітлер.

— Антонеску дзвонив двічі, просив доповісти вам негайно, та й генерал Гауффе вважає необхідним надати Антонеску дві дивізії, три-чотири тяжких артилерійських дивізіони, дивізіони інструментальної розвідки, армійський артилерійський штаб, дивізіони мінометів «небельверфер», штаб корпусу. Так само потрібна широка підтримка авіації. Інакше...

— Що інакше? — скинув головою Гітлер. — Противник сам залишить Одесу, як тільки ми прорвемося в Крим.

— Навряд, — сказав Гальдер. — Вони знають, що загроза Плоєшті...

— Я не хочу слухати ні про яку загрозу! — тупнув ногою Гітлер. — Мої армії стоять під Москвою, а мені тут торочать про якусь загрозу! У вас є план наступу з нашою допомогою, щоб раз і назавжди покінчити з Одесою?

— Наступ має вестися спочатку з північно-східної ділянки фронту до лиманів біля околиці міста. Осюди, — показав Гальдер на карті. — Одночасно має провадитись підготовка до просування на північно-західну частину Одеси. Нарешті, наступати треба переважаючими силами — інакше моряків звідси не виб'єш.

— Перевага необхідна й вирішальна, — погодився Гітлер, — але невже цей, з дозволу сказати, маршал... Не записуйте, Шлосберг! — крикнув він майорові генерального штабу.

— Але я вже записав, — сказав стенографіст, вибираючи якомога гостріше підструганий олівець.

— Донерветер!.. — вилаявся Гітлер і продовжував: — Невже Антонеску справді гадає, що й під Одесою перевагу маємо створювати ми?

— Обурливо! — буркнув Кейтель.— Але треба з Одесою кінчати. Коли можна розпочати рішучі дії під Одесою? — спитав він Гальдера:

— Для наступу на північно-східній ділянці фронту Антонеску не має сил і засобів, а німецькі війська зможуть надати допомогу тільки через три тижні. Тому наступ, якщо його проведення буде затримане вищезгаданими факторами, вдасться розпочати тільки через місяць.

— Все це зважено й розраховано? — спитав Гітлер.

— Можливості виконання умов і вимог Антонеску уточнюються. Пропонується дивізії 99-у легку й 71-у піхотну, намічені для передислокації з Києва до Сербії і Франції, спочатку використати під Одесою.

— З цим можна погодитись,— сказав Гітлер.— Тепер, мій Гальдер, що у нас робиться під Москвою? Чи прорвався Гудеріан через Мценськ? І чи скоро він візьме Тулу? При невдалому наступі чи в тому випадку, коли на його успіх розраховувати неможливо, як я вже не раз підкреслював, треба відірватися від противника і знову організувати наступ в іншому місці. Це записано в останній нашій директиві на операцію «Тайфун». Невже Гудеріан забув про неї?

— Він діяв саме згідно з цією директивою, мій фюрере. Залишивши на Мценському напрямі значні сили й скувавши ними гвардійський корпус Лелюшенка, він рушив на Болохов і Новосіль і вийшов на оперативний простір.

— Не поспішайте, генерал-полковнику,— підняв руку Браухіч, мовчазний, пригнічений і нездоровий на вигляд.— До оперативного простору ще далеко. Гудеріан подолав оборону противника лише на тактичну глибину.

— Але ж учора ввечері він прорвався на Болоховське шосе, і корпусові Лелюшенка загрожує повне оточення!

— Ну то подивимося, як розгортатимуться події сьогодні,— закрив ранкову нараду Гітлер.— Жду гарних вістей увечері, мій Гальдер.

Побувати в Осипова капітанові III рангу Сірашеві не вдалося: розгорнулись запеклі бої, ні вдень ні вночі не було вільної хвилини. На світанку він дізнався, що в районі Григорівки його бійці захопили цілісіньку дальнобійну батарею, саме ту, що обстрілювала Одесу, порт та його причали. Захоплені зненацька вогнем торпедних катерів, а потім навальною атакою десантників, ворожі артилеристи в паніці покинули її й розбіглися, забувши зняти замки, не

потурбувавшись про те, щоб вивести гармати з ладу. Навіть не прибрали на березі знаки, що вказували межі мінних полів і проходи поміж ними.

Протягом дня наші війська захопили Чабанку, хоч там десантників зупинив на березі щільний кулеметний вогонь з дотів. Моряки Сіраша відбили кілька відчайдушних контратак. Але, зрештою, при підтримці корабельної артилерії, коригувальники якої йшли в передових лавах, доти було подавлено. Чабанку очистили від ворога, а десантники з ходу увірвалися в траншеї і захопили їх.

Під кінець дня, коли налагодили телефонний зв'язок, капітанові III рангу доповіли, що третій батальйон його полку вибив ворога з Нової й Старої Дофінівок і теж закріпився на східному березі Великого Аджалицького лиману.

Загрозу обстрілу Одеси й особливо морського порту, який забезпечував оборонцям життя й бойові дії, було ліквідовано, але й наші втрати виявилися тяжкими. Ще на підході десанту біля Тендрівської коси есмінець «Фрунзе», що вийшов з Севастополя того ж дня вранці для координування дій моряків та сухопутних сил, був атакований ворожою авіацією.

Для спланування й погодження найважливіших моментів таємної десантної операції — першої на Чорному морі — заступника начальника штабу Одеського оборонного району з морських питань Семена Никифоровича Іванова викликали до Севастополя. Повернувшись, він мав поставити конкретні завдання капітанам чималої флотилії десантних суден, очоленої канонеркою «Красная Грузия».

Інша канонерка, «Красная Армения», що теж належала Одеській морській базі, була вислана контр-адміралом Жуковим у район Тендрівської коси назустріч есмінцеві «Фрунзе», на якому вийшов на світанку попереду десантного конвою командуючий Чорноморською ескадрою контр-адмірал Леонід Олександрович Владимирський разом з начальником штабу десантної операції капітаном I рангу Івановим; вони мали заздалегідь доставити до Севастополя розроблений в деталях план висадки й погодити всі дії з сухопутними військами, які на цей же час підготували контрудар по румунських військах у східному секторі, саме там, де мав висадитися десант.

Був тихий, сонячний ранок, що поступово переходив у теплий, майже жаркий день, коли на спостережному пункті

бойового флотського підрозділу на Тендрівській косі несподівано помітили канонерку, що йшла з Одеси. Моряки одразу пізнали в канонерці «Красную Армению», кинулися на берег до причалу зустрічати своїх товаришів. І раптом із-за коси, над самими їхніми головами, пронеслися з диким і пронизливим виттям, пікіруючи на канонерку, чорнохресті літаки з хижо випростаним шасі, вдарили по ній із скорострільних гармат і великокаліберних кулеметів. Одночасно майже в упор скинули бомби ті, що заходили на «Красную Армению» останніми.

Збурунилось море навколо канонерки, метнулись у чисте блакитне небо чорні смерчі вибухів, віялом розлетілися розбиті вдрузки надбудови й палуба корабля, і на очах у берегової охорони канонерка осіла у воду й стала тонути, вкютана димом пожежі, що враз охопила її. Літаки, завалюючись на праве крило, довгою ламаною лінією зникли знову за косою, роблячи широке коло й набираючи один за одним висоту десь аж над узбережжям, а тут на повному ході вигулькнув з-під сонця з боку Севастополя красень есмінець «Фрунзе» і, помітивши розбиту канонерку, кинувся їй на допомогу.

Черговий на спостережній вежі, вихопивши пранорці, став сигналізувати. «Тут ворожа авіація, ідіть геть звідси!» — на що з есмінця блимнули світловим семафором: «Зрозумів вас, іду на допомогу канонерці!» — і на воду полетіли надувні плоти, рятувальні пояси, команда кинулася розчохлювати шлюпки, спускати їх на воду, але не встигла. Із-за коси знову вигулькнули пікірувальники з ревом і свистом, цього разу спрямовуючи вогонь і бомби на есмінець.

Екіпаж відкрив по літаках, з якими йому досі не доводилося зустрічатися, вогонь із zenітних кулеметів і гармат, але дистанція була надто мала, до того ж вона блискавично скорочувалась, бо літаки пікірували на корабель один за одним, поливаючи його шквальним вогнем, буквально вбиваючи в нього, немов цвяхи, бомби з сиренами. Ніхто тоді не знав, що це були аси переведеного з берегів Середземного моря в смугу армій «Південь» 10-го авіакорпусу Кессельрінга, які мали дворічний досвід бойових дій проти англійських кораблів на комунікаціях між Критом, Гібралтаром і портами Північної Африки.

Здається, такий шквальний вогонь змів з палуби все живе й неживе. Але корабель, зазнавши прямих попадань, все ще тримався на плаву, хоч і завалився на правий борт.

Він зустрів літаки при повторному нападі вогнем своїх гармат і кулеметів. З'явилась надія, що йому вдасться врятуватися. Проте повторна атака доконала есмінець: він кренився все більше й більше, йому погано вдавалося маневрувати під вогнем і бомбовими ударами, і, коли літаки віддалилися й щезли за береговою лінією, раптом рвонувся до берега й сів на міліну, даючи змогу всім, хто лишився живим, врятуватися.

На допомогу потерпілим кинулися червонофлотці й командири берегової оборони з Тендрівської коси. Їм пощастило врятувати більшу частину команд есмінця й канонерки, але деякі моряки з буксира, що не встиг відійти з того місця, загинули від удару тих самих пікірувальників, що прилетіли знову.

Врятували й пораненого контр-адмірала Владимирського, який гарячково став розшукувати капітана I рангу Іванова. Але ні його, ні портфеля з документами десантної операції знайти не вдалося. Контр-адмірал сів на катер і наказав на максимальній швидкості йти в Одесу.

Командир спостережного поста на Тендрі вмовляв його зостатися, бо Ю-87, або, як їх називали німці, «штукаси», могли з'явитися знову й напасти на торпедний катер, та Владимирський тільки спитав, чи послали радіограму про ворожий наліт, і наказав:

— Зараз же повідомте Одесу, що я вирушаю до них торпедним катером. А самі шукайте капітана I рангу Іванова. Шукайте його портфель — там дуже важливі документи! І одразу ж повідомте Одеський оборонний район, як тільки щось знайдете.

Торпедний катер, віялом розбризкуючи воду, розвернувся, ревнув авіаційним двигуном і зник незабаром у морі, ніби розчинився в сонячній повені.

Він ішов найкоротшим шляхом на Одесу — на північний захід. Збурена вода заспокоїлась, вляглися хвилі від вибухів авіабомб і снарядів, зімкнулась гладінь над розбитими й потопленими кораблями, осіли підняті з дна мул і пісок, і море знову зробилось прозоро-зеленкуватим при березі, аквамариновим трохи далі і темно-синім, ультрамариновим на глибині.

Коли витягли на баркас останнього з живих матросів і підійшли до причалу, вимкнувши двигун, стало чути, як сюрчать коники в траві й заливається жайворонок у небі. Тихо-тихо на Тендрівській косі. І в прозорих водах, що омивали її знову після такої навальної, швидкоплинної, а

тому й невідвратної атаки, запав одвічний спокій, ніби нічого й не сталося. Навіть тим, у кого ця подія відбулася на очах, не вірилося, що все так швидко й безповоротно скінчилося, розвіялося, пропало. І кожен тоді подумав, яке ненаситне й безжальне море і як легко зникнути в ньому, не лишивши й сліду.

І знову на білий пісок Тендри набігала прозора й тепла хвиля, гойдалися над морем шорсткі безсмертники, білястий розкуйовджений полин своїми гіркуватими пахощами забив, заглушив, зітер задуху солярки, амоналу й смерті, знову налетіли білокрилі чайки, і бистроногі кулики сипонули на вологі піщані розсипи узбережжя ловити передвечірніх комах і морських рачків — ніщо не змінилось довкола, хоч світ, здається, мав би стати зовсім іншим після такої жахливої трагедії.

Проте він лишався таким, яким був до цього, і в його величавій, тихій незмінності було щось вічне, прекрасне і водночас холодне, байдуже й страшне: люди й події важили для нього не вельми багато.

Першу радіограму з Тендрівської коси про загибель есмінця «Фрунзе» й канонерського човна «Красная Армения», щойно висланого з Одеси, одержали вже надвечір, коли повним ходом ішли приготування до контрудару наземних військ у східному секторі оборони та до морського десанту. З самого ранку з усіх одеських причалів зібрали для висадки десантників баркаси, шлюпки, катери, буксири, бо великі бойові кораблі, крейсери й есмінці, не могли підійти близько до берега. Імпровізовані десантні засоби склали численну флотилію, яку мав очолити канонерський човен «Красная Грузия». Весь цей «тюлькин флот», строкатий і різнокласний, зосередили на внутрішньому рейді поміж причалами й кораблями, щоб ворожі льотчики з в'їдливих «костилів» — «візелер-шторхів» — не помітили їх та не зробили відповідних висновків, здогадавшись, для чого вони призначаються. Опівдні 21 вересня всі підрозділи й частини, що брали участь в контрударі, у висадці десанту та взаємодії з ним, вийшли в райони зосередження й одержали бойові накази, тільки командири висадочних засобів залишалися єдиними з учасників майбутньої операції, хто ще не знав подробиць свого бойового завдання, — часу й пункту зустрічі з кораблями, де треба було прийняти від них учасників десанту, порядку висадки його, умовних сигналів і взаємодії з наступаючими частинами.

Контр-адмірал Жуков зібрав у себе членів Військової ради Одеського оборонного району, запросив командарма Приморської армії генерал-лейтенанта Софронова, начальника штабу Шишеніна. Всіх стривожила невідома поки що доля Владимирського та Іванова, доля плану, який вони везли з собою. Одразу ж виникли питання подальшого розгортання підготовки й самого проведення операції: як орієнтувати командирів десантних засобів, коли виявиться, що документи загинули і їх не доставлять з Тендри до настання ночі? Чи командування Чорноморським флотом не відмінить часом десант, дізнавшись про такий тяжкий удар? Чи не накажуть кораблям з десантом, що вже наближався до небезпечної зони, куди досягла ворожа авіація, повернути назад?

На щастя, в усіх наших штабах, інстанціях і військових частинах за три місяці тяжких боїв виробився хоча й гіркий, але дорогоцінний досвід, здатність не губитися у найтяжчих ситуаціях, доводити задумані й сплановані операції до кінця. Цього принципу дотримувалося командування Приморської армії й Одеського оборонного району. Ще за добу до того, як було визначено час контрудару, а готовність 3-го морського полку до десантної операції викликала сумнів, контр-адмірал Жуков телеграфував командуванню Чорноморського флоту, що атака розпочнеться за будь-яких обставин, навіть якщо не вдасться організувати десант. Тим більш не треба нічого міняти тепер.

Як стало відомо, адмірал Октябрський — командуючий Чорноморським флотом, — дізнавшись про загибель есмінця «Фрунзе», не відминив десанту, а вніс тільки деякі корективи: віддав розпорядження крейсерам після висадки десанту повернутися до Севастополя, лишивши для вогневої підтримки лише есмінці, більш маневрені й менш вразливі для ворожої авіації, а Владимирського, доля якого лишалася невідомою, наказав замінити командирів бригади крейсерів капітанові I рангу Горшкову. Але й цей наказ йому довелося відмінити, коли з Тендри повідомили, що легко поранений контр-адмірал Владимирський прямує в Одесу на торпедному катері. Просто там, на борту свого катера, він з пам'яті продикував морякам, що зустрічали його як героя, основні дані про бойове завдання десантним засобам, хоч вони й запізнювалися з виходом на заплановану зустріч з бойовими кораблями.

— Надолужите швидкістю ходу,— заспокоїв він командира канонерського човна «Красная Грузия», і той сприйняв це як бойовий наказ.

Але тривоги не вляглися. Засмученим загибеллю капітана І рангу Іванова контр-адміралу Жукову й генерал-майорові Шишеніну Владимирський сказав, що його найбільше тривожить поява саме сьогодні, в переддень десанту, фашистських пікірувальників Ю-87.

— Чи не свідчить це про прямий зв'язок з десантною операцією? Може, ворог щось пронюхав? Як там у східному секторі оборони?

— Абсолютно спокійно,— сказав полковник Крилов.

— Ви вважаєте, так і має бути? — допитувався Владимирський.— А може, там ідуть якісь приготування? Наші льотчики нічого не помітили?

— Помітили,— відповів молоджавий, стомлений полковник.— Сьогодні над нашими позиціями вистрибнув з парашутом із збитого літака ворожий льотчик і повідомив, що в районі населених пунктів Баден і Зельці з'явилися два нові аеродроми. Я віддав наказ нашим пілотам обережно розвідати ці райони, і вже в сутінках, ось зовсім недавно, четвірка «I-16» з бриючого польоту засікла обидва аеродроми з літаками на них.

— «Юнкерс-87»? — підвівшись на лікті з похідного ліжка, на якому він лежав з перев'язаною головою, спитав Владимирський.

— Ні, на аеродромі біля Бадена стояли на краю поля крило в крило «месершміти», а поблизу села Зельці — «Юнкерс-88».

— Теж не мед,— мовив Владимирський.— Так що ж, товариші командири, розгадав противник наш задум чи ні?

— Навряд,— сказав Шишенін.— Якби вони виявили наші кораблі з десантом, то неодмінно б атакували їх. Є певність, що засвітла виявити їх не могли — не долітають німці туди, де наші кораблі були вдень, а в темряві...

— Ви гадаєте, це єдиний засіб виявити наші наміри?

— Так. Про десант знають тільки тут, у штабі. Та й то не всі. У військах же ніхто про нього й не здогадується.

— Можливо, а скоріше, й очевидно,— втрутився в розмову мовчазний контр-адмірал Жуков,— поява пікірувальників «Юнкерс-87» та нових аеродромів під Баденом і Зельцями пов'язується з тим, що ворог шукає ефективніших засобів для боротьби на морських комунікаціях

між Кримом та Одесою, від яких повністю залежить наша оборона.

— Хоч як би там було, — підсумував комбриг Катров, заступник контр-адмірала Жукова по авіації, — а завтрашній день ми розпочнемо передсвітанковим ударом по цих двох аеродромах.

— І багато вишлете літаків? — поцікавився Владимирський.

— Двадцять «І-16» та два ІЛ-2. Розіб'ємо на дві групи і по обох аеродромах вдаримо одночасно. Підійдемо на великій висоті й атакуватимемо із зниження, з приглушеними двигунами.

— Помагай вам боже, як казали в старовину, — Владимирський підвівся, скривившись, сів і посміхнувся, ніби кепкуючи з своїх слів.

Вночі противник поводився спокійно, відмовився від нічних атак, бо його ослаблені дивізії перегруповувалися та поповнювалися. Але на світанку, за півгодини до нашої артпідготовки, ворог розпочав свою інтенсивну артпідготовку по всьому фронту східного сектора. Що це могло означати?

Тривог і припущень було багато, але й донині невідомо, чи знав противник, про наші наміри і чи зумисне вів артпідготовку, щоб зірвати наш контрнаступ. Бо згодом все було зметено вогнем наших кораблів, берегових батарей, польової артилерії, а про десант говорити нічого — він удався повністю, з дуже незначними втратами, хоч по есмінцях, що підтримували його вогнем, опівдні, як тільки розсіявся туман, вдарили пікірувальники.

Як і планувалося, обидва аеродроми під Баденом і Зельцями були розгромлені нашими льотчиками на світанку — на щастя, туман у степу був рідший, ніж на узбережжі, й протягом першої половини дня над нашими атакуючими порядками не з'явилось жодного «Юнкерса-88», «месершміта», а то раптом упали з неба на ескадрений міноносець «Безупречный» дев'ять Ю-87 — можливо, тих самих, що вчора потопили есминець «Фрунзе», канонерський човен «Красная Армения» та буксир із врятованими червонофлотцями. Бо й заходили так само, і так само шикувались один за одним, замкнувши над кораблем коло, так само падали на нього, мало не сягаючи щогли й димаря.

Це був новісінький есминець, швидкохідний, маневрений, з кращим, ніж на «Фрунзе», зенітним озброєнням. Манев-

руючи, ухилиючись від скинутих на нього бомб, він зумів unikнути прямих попадань, але одна важка бомба вибухнула надто близько від його борту, і броня не витримала — в пробоїну ринула вода, затопила частину котельної і машинний відсік. «Безупречний», втративши хід, безпорадно зупинився, але й пікірувальники витратили весь боезапас і полетіли на свій далекий аеродром заправлятися. Очевидно, він був десь аж під Уманню, поблизу штабу групи армій «Південь», бо наша повітряна розвідка ніде їх не виявила.

На допомогу «Безупречному» кинувся однотипний есмінець «Беспощадний», поміг команді збити полум'я, відбуксирував до Одеси. Та коли він повернувся на свою вогневу позицію, щоб підтримати атакуючі війська на березі. «Юнкерси-87» повернулися з свого далекого аеродрому і вдарили по ньому. Цього разу їх понад двадцять — очевидно, три ескадрильї, але, як і в попередніх атаках, вони не стали розпоршувати сили, залишили без уваги третій есмінець «Бойкий», що зі своєї позиції вів вогонь по віддалених наземних цілях, і всі гуртом накинулися на «Беспощадного» — очевидно, це була тактика, вироблена на Середземному морі: не гнатися за двома зайцями, а зосередити всю потужну вогневу силу на одному кораблі й потопити його або надовго вивести з ладу.

На виручку кораблям кинулись наші винищувачі, вони збили два «юнкерси», але розірвати вороже кільце й завадити їм вести прицільне бомбардування, а тим більше — відігнати від есміців усю зграю не спромоглися: «штукаси» трималися вибудованого ще до виходу на ціль бойового строю, затято й неухильно крутили свою «карусель» і грізно відбивалися, переважаючи «І-16» у швидкості, маневреності й озброєнні. Так і не вдалося нашим «яструбкам» відвести від кораблів біду, і «Беспощадний» був серйозно пошкоджений прямими попаданнями. Мужній екіпаж боровся за корабель під безперервним шквальним вогнем з автоматичних гармат і скорострільних великокаліберних кулеметів, а коли закінчилося бомбардування, зумів привести «Беспощадного» в Одеський порт.

За одну добу Чорноморський флот у ході підготовки й проведення десанту втратив під Одесою й на підході до неї п'ять бойових кораблів. Про це треба було доповісти в Ставку негайно, бо Сталін не любив зволікань, особливо в тривожних донесеннях. Можна не поспішати з ре-

ляціями про успіхи, хоч тоді вони траплялись не дуже густо, але за приховані втрати він не прощав нікому й карав жорстоко.

Хоч як дивно, до цих втрат він поставився спокійніше, ніж до таллінських, очевидно, підбадьорений не лише успішною висадкою десанту, здійсненою 22 вересня, а й подальшим ходом наступальних операцій, що тривали в усіх трьох секторах Одеського оборонного району до кінця вересня. Коли ж йому 30 вересня доповіли про те, що війська повсюди вийшли на свої попередні позиції й зупинилися на них, щоб підготуватися до зими, він, усміхнувшись у вуса, запитав Шапошнікова:

— А що, Борисе Михайловичу, могли б учасники оборони Одеси просунутися далі? Яка там зараз обстановка?

— Безумовно, могли б. Підсилені 157-ю дивізією полковника Томилова з двома його артилерійськими полками, тридцятьма шістьма маршовими ротами, тяжким 422-м гаубичним полком і дивізіоном гвардійських мінометів, залпи якого викликають паніку у ворожому стані, війська Одеського оборонного району могли б гнати деморалізованих вояків Антонеску й далі, але фронт розтягнеться знову...

— Отже, вони тепер захистили не лише порт, а й місто від артилерійського обстрілу? — знову спитав Сталін, не давши Шапошникову закінчити думку, що з ним рідко траплялося: він умів слухати.

— Загроза артилерійського обстрілу ліквідована повністю.

— Пошліть командуванню і бійцям Одеського оборонного району подяку за те, що вони виконали з честю наше прохання, — сказав Сталін, і маршал Шапошников пригадав текст депеші, адресованої 15 вересня командуванню оборонного району, у якій Сталін просив бійців і командирів, що захищають Одесу, протриматися 6—7 днів, протягом яких вони одержать допомогу авіацією і озброєним поповненням.

— Накажіть підготувати план виведення військ з оборони й евакуацію їх у Крим якнайтаємніше і з найменшими втратами. Для цього саме зараз, під час успішного десанту й контрнаступу, склалася найсприятливіша обстановка, — сказав Сталін серед повної тиші.

Це рішення було таке несподіване для всіх, що приховати здивування у членів Ставки й Політбюро не було сили.

А Сталін так само ходив, м'яко й беззвучно ступаючи по килиму своїми шевровими кавказькими чобітьми, щось зважуючи й додумуючи. Потім підійшов до Шапошнікова впритул:

— Дивуетесь? — спитав, мружачи зіркі очі.

Старий маршал мовчав, схилившись над картою.

— Вам дивуватися нічого: ви професійний військовий і знаєте, що найуспішними бувають операції несподівані й алогічні. Справді, хто в такій обстановці, що склалася зараз під Одесою, може подумати про евакуацію наших військ у Крим? Скажіть зараз про це в штабі Антонеску — не повірять! Саме це й дасть нам можливість вивести війська з усією технікою і озброєнням з-під Одеси й перекинути в Крим, який нам нічим зараз захищати. Отже, хай Військрада Чорноморського флоту разом з командуванням Одеського оборонного району подадуть нам на затвердження план евакуації військ не пізніше... — Сталін перегорнув настільний календар, — ...скажімо, десятого жовтня. Орієнтовна дата завершення — двадцяте жовтня. Тут квапитися вже нічого. Хай все зважать і продумують як слід. І от що: офіційну подяку Ставки за успішний контрнаступ і десант пошліть відкритим текстом, а розпорядження про підготовку проекту евакуації хай доставить Октябрському хтось із працівників Генерального штабу як найтаємніший документ про найважливішу операцію. Тут ризикувати не можна. Я в таких випадках не можу покластися навіть на кодування. І вам не раджу, — осміхнувся він і запалив люльку.

Директиву Ставки від 30 вересня 1941 року про залишення Одеси привіз із Севастополя пізньої ночі на швидкохідному катері заступник наркома Військово-Морського Флоту віце-адмірал Григорій Іванович Левченко. Військова рада оборонного району зібралась одразу ж по його прибутті. Ні в кого не залишалось сумніву щодо винятковості цього екстреного нічного засідання, дехто й здогадувався, про що йтиметься, тому директиву Ставки вислухали всі мовчки.

«...У зв'язку із загрозою втрати Кримського півострова, який є головною базою Чорноморського флоту, і в зв'язку з тим, що в теперішній час армія не в змозі одночасно обороняти Кримський півострів та Одеський оборонний район, Ставка Верховного Головнокомандування вирішила евакуювати Одеський район і за рахунок його військ підсилити оборону Кримського півострова...

Бійцям і командирам Одеського оборонного району, які хоробро й чесно виконали своє завдання, в найкоротший термін евакуюватися з Одеського району на Кримський півострів...

Командуючому 51-ї армії кинути всі сили для утримання Арабатської Стрелки, Чонгарського перешийка, південного берега Сиваша та Ішунських позицій до прибуття військ ООР.

Командуючому Чорноморським флотом — приступити до перевезення військ і матеріальної частини із Одеси в порти Криму».

У директиві не вказувалося точної дати, бо хіба ж можна було провести таку операцію за один день? Але орієнтація «в найкоротший термін» змушувала командування Чорноморського флоту й Одеського оборонного району у виконанні бойового наказу про евакуацію військ у Крим дотримуватись найкоротших строків. Так 157-а дивізія була виведена з переднього краю одразу ж, як тільки одержали директиву, а вся евакуація зайняла два тижні.

Місто принишкло, мабуть здогадуючись, що його покидають рідні полки й дивізії і що незабаром на його вулицях і бульварах хазяйнуватиме ворог. Хоч артилерійський обстріл і припинився, велика тривога нависла над Одесою, особливо ж тривожно було ночами, коли по затемнених вулицях звечора, одразу ж з настанням темряви, починало рухатись у бік порту багато критих брезентом автомашин, і рух цих безперервних колон не припинявся до ранку.

Як завжди в жовтні, після сонячних, по-літньому спекотливих, хоча вже й зажурених днів раптом різко похолодало в степу і в місті: налетів пронизливий північний вітер, нагнав важких, низьких і пожмаканих хмар, закружляв на давно не підметених вулицях жовтим листям платанів, каштанів і тополь,— воно шаруділо в темряві на тротуарах, килимами встеляло покинуті двори, залітало в під'їзди, мовби шукаючи притулку. Під ударами цього оскаженілого вітру, під низьким і захмареним осіннім небом знімалися з позицій полки й дивізії, роти й батальйони, йшли принишкло й тихо, крадучись через Одесу, й пропадали за величезною брамою порту.

Кожній частині відводився причал і, щоб не блукати поплутаними вулицями й провулками, маршрут до нього посипався вапном або крейдою і білів у темряві, вказуючи найкоротший шлях до кораблів. Пройшовши за ніч через

місто, війська забирали на свої підошви вапно й крейду, щоб понести їх аж у Крим. А наступної ночі позначалися маршрути нові — іншим підрозділам, до інших причалів.

П'ятнадцятого жовтня з самого ранку заревіли під Одесою гармати, розстрілюючи боезапас. Під цим безперервним вогнем сили прикриття Приморської армії непомітно знялися з переднього краю і рушили в порт на причали, де на них чекали найшвидкохідніші лайнери, транспортні й бойові кораблі. Завантажившись, вони один за одним відчаливали й зникали в морі.

На березі, що віддалявся й танув на очах, горіли покинуті багаття, біля яких грілися бійці перед останньою посадкою. Лунко вицокуючи підковами, по безлюдних бетонних пірсах блукали коні, і цокання копит у неприродній зловісній тиші, здавалось, провіщало біди й страждання налитому вже не теплим, але яскравим сонцем спорожнілому білому місту.

Прощавай, Одесо! Ми не знаємо, чи надовго покидаємо тебе, але розлука наша тяжка, для багатьох, може, й довічна, та ми повернемось, ми відвоюємо тебе у ненависного ворога!..*

Ми ще й запрягти не встигли, як Дмитро Іванович виїшов з хати переодягнений в усе нове й чисте, як завжди, коли їхав до начальства чи в гості, й став квапити нас, а сам виніс із погреба сулію з вином, банку меду, глечик смальцю, кошик найкращих груш і яблук. Тітка Ялина вискочила з хати.

— Дмитре, бідна моя голово, вареники ж на столі,— простогнала вона,— зварила ж для тебе, щоб догодити.

А Дмитро Іванович мовби й не чує: вмощує все оте в бричці-тавричанці, сіном прикриває, щоб і стояло добре, і в око не впадало першому стрічному.

— Які там вареники,— відбивається він поміж ділом,— там он людина вмирає, а ти з варениками. Кинь у торбу шмат сала й окраєць хліба — може, в дорозі перехвачу.

А тут вкочують у двір тачку-двоколку Микита й Микола, оті полонені, що їх Дмитро Іванович до баби Гапки привіз ледве живими. Тепер вони вилюдніли нівроку, поправилися. Так завжди після голодування буває, що люди неймовірно поправляються й стають ще здоровшими, якщо здорові й до того були. Молодість бере своє. Вони вкотили

* За мотивами спогадів маршала М. І. Крилова.

тачку, привіталися і без зайвих балачок заходилися скидати сіно з гарби, а Дмитро Іванович згорнув з тачки виноградне листя, й перед очима сягнули чорні, вкриті ніби туманом, добірні грона «каберне» й «мускату гамбурзького», а поміж ними бурштиново світилася прозора достигла «шасла».

— Давай там, Ялино, якусь миску,— сказав Дмитро Іванович, вибираючи грона найціліші, найспіліші й найкращі.— Може ж, Михайло Митрофанович витягне, то, щоб вижити, треба добре їсти,— це до мене вже, тихо, щоб ніхто не чув.

Тітка Ялина вибігла з хати з емальованою мискою і білим вузликом, винесла також кобеняк і кинула його на бричку-тавричанку, вкривши її на всю ширину. Дмитро Іванович розібрав віжки, підкликав Вітьку порухом голови:

— Передаси в радгосп той мішечок з макухою, для Волошина приготовлений. Знаєш, де він? Бо я туди не заїжджатииму. Зрозумів?

Вітька мовчки кивнув і пішов помагати Микиті й Миколі. Навіть за цей короткий час, що ми не бачились, він помітно підріс, почистішав лицем, ще дужче ніби виструнчився й перетворився з вуглуватого й кострубатого кигика в гарного, високого й гнучкого юнака. Сірашівська засмага ніжно-ніжно торкнулася його щік і шиї, від чого карі очі ніби освітілися зсередини світлим горіховим блиском на тлі крутого рум'янцю, і світле чоло мовби повищало, бо кигик, хоч як це дивно, зачесав свого непокірного чуба вгору й трохи набік, і на нього хотілось дивитися навіть і без особливої потреби.

— Вирушиш сьогодні на ніч,— сказав мені Дмитро Іванович, уже сидючи в передку тавричанки й натягуючи віжки, які рвали у нього з рук застояні коні,— чим пізніше, тим краще. В балагулу накидаєш соломи й сховаєш той мішок, що Вітька покладе на дно, під солому. Боронь боже, щоб тебе хтось побачив з ним у степу, а особливо в радгоспі. Там подивишся добре, може, одразу не носи додому, а переховай. Віддаси Волошину, як познайомитися з ним та коли випаде зручна нагода. Ну, я поїхав.— Він відпустив віжки, і коні разом налягли на шлеї й винесли його в розчинені навстіж ворота, завбачливо залишені так Миколою й Микитою, які одразу збагнули, що тавричанка запрягається для негайного виїзду.

У вечірнім присмерку гайнув Дмитро Іванович вулицею

до Москаленкового провулка, повернув у нього й шез, наче розтанув у п'їтмі, тільки раз чи два долинуло вже з-за села нетерпеливе й приглушене форкання, й стало тихо. Ми перестали дослухатися, дружно взялися вчотирьох скидати з гарби сіно й вкладати його в скирту. Микита виявився справжнім майстром класти й вивершувати скирти. Ми вдвох з Вітькою вергали сіно з гарби, Микола приймав навильники на скирті й подавав Микиті, а той вкладав його і в темряві, мов по лінійці. Впоравшись, ми відкотили гарбу, щоб не заважала, оправили скирту з усіх боків, підібрали й подали Микиті все сіно до останнього віхтя й допомогли злізти із скирти, повганявши в її рівний бік вила на різній височині й таким чином утворивши щось на зразок драбини. Не встигла тітка Ялина вийти, щоб удруге запросити на вечерю, як ми вже завершили роботу.

Біля басини скоренко злили одному на руки, повивалися і тільки зібралися заходити, як із садівної загорожі вигулькнув хтось легкий, стрункий, мовчки подав усім гарячу суху руку, буркнув мені: «Дзусов», наче я його не знав чи забув, і ми всі ввалилися в простору сірашівську світлицю, де на столі вже парували у великій макітрі вареники з сиром і в глибокій мисці бугрилась густа сметана з погребя.

— О,— тітка Ялина, побачивши Дзусова, зраділа,— на решті й пропажа знайшлася. Де це ти стільки пропадав?

— Спитайте вітра в полі та Дмитра Івановича в тихій розмові — тільки вони й знають.— Дзусов скинув військового кашкета, вправно повісив його на ледь помітний цвяшок біля мисника, і з цього я зробив висновок, що він буває тут постійно, як удома, й давно облюбував собі ту місцину для кашкета.

Був він і зараз добре виголений, акуратно зачесаний, свіжий підкомірець аж сяяв, тільки хромові чобітки трохи припилені, але не так, що треба їх обов'язково чистити, і я зрозумів, що цього разу він прийшов сюди з хутора, з отого таємничого підвалу, де постійно переховувався, перейшовши на нелегальне становище після вбивства коменданта фон Плютца. Бо ж тільки глянеш на його довгобразе обличчя, на довгий ніс, повні й припухлі губи, на густі брови, низько насунуті на чорні палахкотючі очі, одразу ж видно, що осетин, яскравий і темпераментний, а головне — примітний: раз побачиш, уже не забудеш і ні з ким не сплутаєш.

Ми дружно налягли на вареники. Всі добре проголодалися, і макітра порожніла швидше, ніж можна було сподіватися, але тітка Ялина, все життя маючи таку велику сім'ю була завбачливою.

— Іжте, іжте,— заохочувала вона,— зараз закипить ще один чавун, усім вистачить.

— Від баби Липки привіт,— сказав Дзусов тітці Ялині, немов якийсь пароль вимовив і всміхнувся.

— Спасибі,— кивнула тітка Ялина.— Як вона там, нічого?

— Слава богу,— підладновуючись під тітчині слова, усміхнувся Дзусов. Час від часу він прикладав руку до чола, де краєчком виднівся червонястий шрам, ховаючись далі в цупкому й густому волоссі.— За Іриною скучає й дуже побивається, чи в Піскорського її не пізнають.

— Нікому там пізнавати — виселок майже пустий,— озвався я, пошкодувавши, що не заглянув до Піскорського й не побачив дівчинку.— Якби ж знаття, то провідав би її.

— Поменше туди потикатися треба,— розважливо мовив Вітька,— щоб не викликати підозри та не накликати біди.

— Росте дівчинка ще швидше за нашого Віктора,— знову всміхнувся Дзусов, кинувши лукавий погляд на колишнього кигика.

— Така гарна стає, що аж страшно за неї,— сказав Віктор серйозно й навіть стурбовано.

— Кому страшно, а кому й радісно,— загадково посміхнувся Дзусов.

— У нього тепер буде постійне доручення,— докинув я, здогадуючись, що турботи про Лідію Тихонівку й Славка візьмуть на себе степівці, бо звідси ближче та й з руки, не те що з нашого «Степового». Але хай те вирішує Дмитро Іванович: про Романова та його родину знаємо поки що тільки він та я. А Віктору найзручніше відлучатися із Степівки як синові старости. Кого ж іще й посилати туди, як не його.

— Абсолютно згоден,— підняв руку Дзусов.— Я — за. Хто проти? Нема,— засміявся він, показуючи білі разки зубів.

Вітька тримався з гідністю, на диво спокійно, ніяк не реагував на кпини Дзусова — мабуть, уже звик до них. Ми почали лаштуватися в дорогу, а Микола й Микита ще доїдали вареники: голод, набутий в уманській ямі, видно, ще

й досі мучив їх. Микола був мовчазний і навіть соромливий. Він ніяковів і нігився в присутності командира — лейтенанта Дзусова, що всім своїм виглядом, поведінкою, впевненістю лишався командиром і тут, тепер. А Микита любив, видно, поговорити за столом, та ще й так, щоб люди зрозуміли, який він бувалий і навчений. Був він родом з глухого степового села між Доном і Чиром, мовою говорив мішаною російсько-українською, ще мішанішою, ніж у нас на півдні України. Статечний, він усе робив неквапливо, ніби з якимсь особливим значенням. Так само і розмовляв.

— Искать (замість «дескать»), — тягнув він, — искать, буцімто ми й у полоні й, обратно ж, — не в полоні. Искать, на волі і в неволі. Ну, а жити чого ж, жити можна. Це, искать житуха не з останніх. От тільки як наші прийдуть, що вони нам заспівають?

— А заспівають те, — говорив Дзусов, закурюючи, — що ви заслужите в цій, що називається, благоприятній житусі. Як тут у вас кажуть на Україні: як скрутиться, так і змелеться. Треба пам'ятати, що ми солдати і присяги ніхто з нас не знімав.

— Та, искать, хіба ж ми проти. — Микита повільно й акуратно відправляв у рот останній вареник, з жалем розглядав порожню макітру й порожню тарілку, зітхнувши, клав виделку. — Однак же ж, обратно, як ти людям віддячиш за те, що з полону визволили, годують, обпирають? Не тим же, що накличеш на них біду?

— А навіщо ж на них біду накликати? — питав Дзусов. — Щоб накликати біду, великої майстерності не треба. А от щоб і користь зробити, і біди не накликати на добрих людей, це вже міркувати та міркувати треба.

— Так, значить, щоб, искать, і кози ситі, й сіно ціле? — всміхався Микита, прикурюючи товсту цигарку із самосаду від лампи. — Так не буває, — впевнено резюмував він.

— Ще й як буває, — сказав Дзусов. — Хочете, — раптом спитав він, — покажу.

Микита злякано зиркнув на нього і кашлянув.

— Та я жартую, не бійтесь, — заспокоїв його Дзусов. — В добре діло самі втягнетесь, незчуєтеся й коли. До того йдеться, ось побачите.

— Як усі люди, так і ми, — мовив Микита, підводячись і надіваючи свою потріпану шапку, яку й за вечерею тримав на колінах, перебуваючи ще й досі під враженням табірних порядків, де за все треба було триматися обома

руками,— інакше незчуєшся, як лишишся без ложки, без казанка, без шапки. При одній лиш згадці про Уманський табір його кидало в трепет і жах.— Искать, і наперед не вискакуй, і від інших не відставай. Ми люди маленькі, з нас і спит, искать, малий.— Він попросився і вийшов. Микола, весь якийсь чистий, інтелігентний, мовчки пішов за ним — перебував, очевидно, під сильним впливом Микитиної діяльної натури. І це теж тяглося з табору.

— Скажете, що це мужчини, так? — нервував і тому переходив на сильний кавказький акцент темпераментний Дзусов.— Скажете, що вони солдати, так? — майже кричав він, прагнучи, аби Микола й Микита почули його, бо ще не встигли й з двору вийти.

— Бідні вони, нещасні,— зітхнула тітка Ялина.— Таке пережити в тому таборі. Не судить їх строго, не кричить на них і не сердьється. Дайте їм до тьми прийти.

— Я був убитий, так? — допитувався Дзусов.— Ви ж знаєте, що я був убитий, вам же розповідав Дмитро Іванович, яким він мене знайшов? Так що? Думаєте, мені було легше, ніж їм? Легше, так? А я ж духом не впав?

— Ну, не всі ж такі, як ви... бідові,— всміхнулася тітка.

— Ваш Андрій такий. Ваш Андрій... Та що я кажу,— аж кипів Дзусов.— Куди там мені до вашого Андрія. З отакими хлопцями, як Андрій, і померти не страшно, ніж з отакими Микитами жити! — Дзусов підхопився й заходив по горниці.— Не розумію,— бив він обома руками об свої сині випрасувані бриджі,— як можна так занепадати духом? Схоже, що його в цих людей ніколи й не було.

— Не суди, та не судим будеш,— роздумливо мовила тітка.

— Е, ні! — аж осмикнувся Дзусов.— Це не для нас, розумієте? Не для нас! Та ще у такій війні. Іменно судити за пасивність треба, розумієте? Ну невже не розумієте? — дивувався він.

— Ох ти, буйна голівонько,— розкуйовдила Дзусову волосся на голові тітка Ялина, як робила це дуже рідко навіть своїм рідним синам.— Угомонися хоч трохи, та хай тебе бог береже,— перехрестила вона його.— Не будь же ж ти таким гарячим.

— Спасибі за материнське слово,— сказав Дзусов суворо і через те якимось особливо зворушливо.— Але буду таким, доки й умру. А куди це ви Тоню ховаєте? — перейшов він раптом на зовсім несподівану тему.

— Нашо вона тобі, та Тоня,— сердито буркнула тітка Ялина.

— Та хоч гляну на неї та на її дитинча, то й на душі посвітлішає після тієї підвальної темряви.

— Нічого заглядатися на чужих жінок, супостате кавказький.

— Та я й не заглядаюся, просто скучаю за ними,— щиро зізнався Дзусов.

І так переконливо й відкрито глянув тітці Ялині у вічі, що не повірити в його найчистіші наміри не було ніякої сили.

— У нас до жінок рідних братів не залицяються — їх просто люблять, як свою душу. А ваші хлопці — мої брати. Всі, як один. І Павло Дмитрович, хоч і не рівня мені ні за віком, ні за званням, теж мій брат, бо Дмитро Іванович врятував мене від смерті. У нас це не забувають ніколи, повірте. Я просто дуже всіх вас люблю.

— Вірю, вірю, кавказький бусурмане,— сказала тітка Ялина і взяла Дзусова за рукав гімнастерки, посадила поряд з собою.— Перестань бігати по хаті, бо аж голова крутиться від твоєї біганини. Посидь біля мене й послухай, що я тобі скажу. Тоня зараз помагає Василевій Ользі мазати хату на зиму. Потім допомагатиме Андріївій Одарочці. Там же й Оленка з нею і інші діти. Не ходи туди. Бо діти побачать — роздзвонять. Та й сусіди можуть нагодитися. Так що краще не ходити туди. Побачиш їх, як додому повернуться,— на тому тижні. Нічого тобі селом тинятися.

Дзусов погоджувався. Мовчав і кивав головою. Ми дивилися на нього майже побожно: як-не-як, передовий загін танкової дивізії генерала Хубе зупинив перед Грейговим і коменданта фон Плютца вбив. А в які він дальні рейди подавався й що там робив, ми й не знаємо. Головне — він так багато зробив уже і лишився невловимим, бадьорим, дотепним. А нам ще все треба було починати, бо похорон і врятування Романова — не такий уже й героїзм, тим більше, що все це здійснив найперше батько з допомогою Івана Козерацького. Ні, Дзусов для нас був авторитетом незаперечним і непохитним, тому ми навіть гадки не мали щось йому заперечити. Навпаки, в усьому були згодні з ним, ловили кожне його слово й хотіли бути схожими на нього. Ми його просто любили й гордилися ним. Коли такі люди є, то й сам відчуваєшся впевненіше, віриш у свої сили й здібності.

Ми запрягли волів і виїхали з двору, вже коли була глибока ніч. Сходив місяць у нас за спиною. З степу тягло прохолодою, а в соломі було тепло лежати, зарившись. Воли собі повільно простували накоченою дорогою — п'ять кілометрів вони подолають за якусь годину, і можна було не тривожитись, особливо тепер, коли зі мною поряд лежав Вітька-Кигик, такий мені близький, зрозумілий і рідний. А то тривога брала за серце: як у такий непевний час, в таку ніч їхати самому глухим степом.

— Я тебе проведу,— сказав Вітька, закривши ворота за моєю підводою, і мені хотілось його обняти.

А коли доїхали до радгоспівської межі, де починався аеродром, весь порослий буркуном і лободою, так що дорога тяглася ніби в диких заростях, Вітька буркнув:

— Проведу до радгоспу.

А коли випрягли волів біля стайні й пустили пастись, він піддав мені клунок з макухою, в якому щось було таємне й небезпечне, й мовив:

— Я тебе прикрию на випадок чого,— і клацнув курком, зводячи його просто в кишені.

Тут уже я не втримався й поцілував його в щоку, на що Віктор відреагував негайно: шарпнувся від мене вбік, ще й ногою дригнув спересердя. Він ішов поруч зі мною до самого будинку, тримаючись по праву руку, щоб зручно було стріляти. Я тепер не сумнівався, що при першій-ліпшій небезпеці він вистрелить негайно, випередивши кого завгодно: був Вітька-Кигик неперевершено різкий і бистрий у футболі і в усьому іншому.

Ми вже переходили футбольне поле перед нашим будинком, уже проминули ворота й ступили на подвір'я, вичовгане й витоптане ногами, те саме подвір'я, на якому я знайшов Славка й з якого вивозив їх сьогодні на світанні. І тут з нашого під'їзду назустріч нам вийшов трохи похилений Іван Козерацький, якого я впізнав одразу, і ще хтось, високий і теж з нагаєм на руці й парабелумом на поясі.

— Хто такі? — грізно й п'яно спитав той другий, і тому, що було місячно, я помітив руде волосся, що вибилося з-під форменого німецького кашкета, і ластовиння по всьому обличчю. Сумніву не лишалось: переді мною стояв той самий Ілько Рудий, про якого мене попереджували Семен Іванович і Василь.

— Свої,— сказав я і назвав себе.— А це мій двоюрідний брат Віктор із Степівки. От Іван Козерацький нас обох знає.

— Знає там, знає,— бурмотів Ілько, похитуючись.— Чого так пізно шляєтесь? І що несете? — простягнув він руку до мішка, і Вітька в ту ж мить м'яко й непомітно виступив з-за моєї спини праворуч, щоб мати їх обох на прицілі. Це й була наука лейтенанта Дзусова, котру Вітька засвоїв по-справжньому.

— Макуху,— спокійно відповів я, з жахом очікуючи Вітьчиного пострілу.— З села перевіз.

— Ану перевір,— наказав Ілько Іванові Козерацькому.

Той пощупав через мішок, сказав байдужкувато:

— І справді, Ільку, макуха.

— Ну, гаразд, ходімо,— й Ілько Рудий помахав у мене перед носом рукою, на якій теліпався нагай.— Глядіть мені, щоб нічирк. Зрозуміли?! — Він похитнувся й полпентався, спираючись на Іванову руку. Одійшовши, зупинився й спитав: — А чого воно так торохтить?

— Макуха суха, от і торохтить,— заспокоював його Козерацький.— Все б ти до чогось чіплявся.

— Ну і що ж ми оце привезли? — спитав я, коли опинились у нашій квартирі й зачинились у комірчині, щоб не розбудити батьків, які вже давно спали.

— Диски до ручного кулемета,— сказав Вітька.— Якраз ховаються між двома кружалами макухи.

Ми зірвали дошку в підлозі й заховали диски, заривши в землю. Тут же, в комірчині, й спати лягли на тій гарно підігнаній дошці, яку приладнали на місце так, що й знаку не лишилось.

Ні світ ні зоря я провів Вітьку за бази, і він пішов додому.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Ляндвїрт (або, як його називали в радгоспі,— «комендант») з'явився несподівано, хоч відремонтована контора з оновленими дверима й вікнами, знятими, мабуть, і вивезеними з якогось банківського приміщення, чекала на його в'їзд тижднів зо два: вистоювалася й сохла. Про вікна й двері можна було б сказати, що вони виготовлялися ливарним способом перед першою світовою війною, в період розквіту в Росії банківської справи, і могли протистояти вогню, кулям, навіть гранатам. Їх можна вибити тільки прямою наводкою з гармати середнього калібру.

На залізних дверях та залізних віконницях були брон-

зові замки і бронзові ж прикраси у вигляді троянд та ромашок. Та думалося й гадалося майбутньому ляндрівтові, ясна річ, не про оздобу, а про міцність дверей і віконниць: виявляється, прибув він у радгосп без охорони, лише з куховаркою та перекладачем. Добровільними його помічниками були попервах Ілько Рудий та Йоганн Браун — поліцаї з добренських німців-колоністів, та й то за сумісництвом, бо числились у штаті поліцейського блокпоста, куди й поверталися на ніч.

Отож, щоб почуватися серед нас певно й незалежно, викачуючи все, що лиш можна викачати, й визискуючи жителів, як заложників можливих, а рабів постійних і дійсних, ляндрівт фон Штракк, перш ніж оселитися тут, довго й ретельно обладнував свою майбутню резиденцію. А обладнавши її за допомогою довірених осіб, — того ж Ілька та Йоганна, що наглядали тут за роботою й доставкою матеріалів, меблів і тих знаменитих дверей, — приїхав і сам. Приїхав він бричкою-тавричанкою, запряженою сірими в яблуках жеребцями, з красунею актрисою Жанною, здибавши її в Добрій Криниці, де перебував, доки ремонтувалася його резиденція, у свого колеги, який одержав туди призначення трохи раніше за нього і встиг уже обжитися.

Хоч погода була майже літня, Жанна приїхала в довгій закритій панбархатній сукні, синій, як ніч, і в боа з чорно-бурої лисиці. Так і війнула ним, коли фон Штракк подав їй руку, щоб допомогти зійти з тавричанки, а потім закинула на плече, притримуючи однією рукою, а другою підсмикнула задовгу на неї сукню й переступила поріг майбутньої комендатури. На неї дивилися, покинувши роботу й порозгинавшись, жінки від амбара, — можливо, ті самі, що бачили й розстріл Романова, — і вона йшла під їхніми поглядами мов на сцені. Була, очевидно, з опереткових співачок, бо одразу ж, розчинивши масивні залізні віконниці, заспівала арію Сільви високим, тремтливим, пронизливим сопрано.

А фон Штракк у своєму майбутньому кабінеті взявся голитися. Він саме намилився, коли у розчинене навстіж вікно побачив, як Микола Гаркушенко, що приїхав від стайні по воду, б'є коня. Кінь, норовистий і ледачий, ніяк не міг витягти з баяри загрузлу водовозку. Кинувши бритву, фон Штракк переступив довжелезними своїми ногами через лутку вікна, підбіг ззаду й одним коротким ударом збив Гаркушенка з ніг. Розмахуючи волохатими кула-

ками над поверженим конюхом, закричав дико й страшно:

— Це — німецький кінь! Як смієш бити його, саботажнику! Всіх саботажників розгромлю! Всіх перевішаю! — Намилений, у самій білій спідній сорочці, він був страшний. Ще страшніший був його крик, сповнений ненависті й погрози.

Принишклий виселок німо дивився на нього, слухав його навіжений голос і починав розуміти, звідки беруться й що означають густо розвішані задовго до його появи крикливі об'яви, нашпиговані обіцянками шибениць та розстрілів за найменший непослух чи провину.

Микола Гаркушенко, очунявши в калюжі, вужем проліз попід конем, а потім і попід коритом, у що згодом ніхто не міг повірити, така там вузька щілина, і рвонув у степ. А за ним летіла сповнена люті й погроз лайка фон Штракка, від якої не тільки Гаркушенко, а й увесь виселок оторопів не менше, ніж від розстрілів, бо ніхто й не уявляв, що так можна кричати й проклинати людей, так загрожувати їм смертною карою й отак бити серед дня ні за що. Бо відколи коні й існують, їх поганяють батогами, а відколи живуть у висілку люди, тут отаким ось чином ні на кого не було піднято не те що руки, навіть голосу.

Ляндвірта з першого ж дня прозвали комендантом, хоч, може, статусу такого він і не мав: чужа й ворожа сутність його від назви не мінялась. Безправність і приреченість на пониження, на знущання не знати за що постали перед кожним із нас у найконкретнішому вигляді — в особі цього скаженого, лютого коменданта, з нього, як і з отих страшних розстрілів, і почалася по-справжньому окупація для всіх.

Ранком другого дня всіх жителів зганяли до баз. Особливо старалися німці-колоністи з села Доброї Ілько Рудий та Йоганн Браун — колишній скромний їздовий колгоспу імені Карла Лібкнехта і затятий футболіст, з яким доводилося зустрічатися на полі в районних змаганнях.

Вони ходили від хати до хати з самого досвітку з нагаями в руках — два вчорашні добренські парубки, що так дивно й несподівано перетворились на поліцаїв і на фольксдойців.

— Здрастуй, Ваню, — простягнув я йому руку, тільки-но вони вдвох переступили поріг нашої залитої сонцем квартири в єдиній на весь район «двохетажці», як називали цей кам'яний, нетинькований, критий червоною черепицею будинок — гордість радгоспу і найбільша прикмета нашо-

го степену: поряд з водогінною баштою залізничного полустанка він червонів своїм дахом хтозна з якої далечини, немов орієнтир на безмежній рівнині.

— Я тобі не Ваня,— чвиркнув мені під ноги, звузивши очі й взявшись у боки, теперішній Йоганн Браун.— Вам хотілося всіх нас Ваньками поробити...

— Та господь з вами,— сплеснула в долоні пополотніла, злякана мама,— він же ще тільки школяр! Кого ж це він хотів Ваньками зробити?

— Ну, не він, так старші за нього, такі, як ваш зять, наприклад,— сказав Рудий Ілько.— Думаєте, не знаємо, що ваш зять — політрук? Що він рідний брат того Петровського, що був начальником енкаведе у Баштанці? Ми все знаємо! — погрозово стьобнув він себе по халяві нагаєм.— Ото збирайтеся й ви, й ваш хазяїн — усі йдуть на роботу, щоб чесним трудом на благо рейху скупити свої провини.

— Та які там провини? — вмовляла їх мати.— Ніяких провин ми не маємо!

— Знаємо ми, знаєте й ви, що провини тут є за кожним,— заперечив спокійно й тихо Йоганн Браун, який так і стояв посеред кімнати, взявшись у боки й широко розставивши ноги в кованих німецьких чоботях з короткими розтрубленими халявами.— Отож на роботу! Швидко і без ніяких розмов.

Він круто розвернувся, так що на чистій, свіжовимитій підлозі лишився круглий чорний слід від кованого підбора, немов печатка жорстокого світу, що зветься «новим порядком».

— А про те, що ми колись грали разом у футбол,— кинув мені Йоганн Браун через плече, зупинившись у порозі,— про те забудь. Тепер тільки я гратиму, а ти працюватимеш на нас, як усі твої товариші. Зрозумів? — спитав він з погрозою.— Затям собі це добре й ніколи не забувай. Скінчився ваш більшовицький час! — Він з силою вдарив нагаєм у лунки фільончасті двері й вийшов услід за Рудим Ільком, який уже стукав у сусідню квартиру.

Навпроти нас, у тому ж самому коридорчику, тісному й темному, були двері Красних. Ніхто ніколи не задумувався над цим незвичайним прізвищем — у висілку взагалі нікому не надавали значення, ні з чого не дивувалися. Іван Михайлович Красний, або, як його старі й малі називали, дядя Ваня, працював слюсарем у радгоспній майстерні, нічим особливим не виділявся, був тільки відлюдькуватий

і мовчазний. А перед поліцаями він розчинив двері навстіж, тут же, в порозі, якимось манірно й старорежимно вклонився, зігнувшись навпіл у поясі:

— Милостиво прошу,— сказав він по-книжному, театральню, а зустрівшись з моїм здивованим поглядом, швиденько зачинив обидві половинки дверей, забурмотів щось потихеньку до поліцаїв — нічого не добереш.

Поліцаї в нього затримались довго. Вже ми всі й на степ зібралися йти, вже й «сидір» мама нам налаштувала, попили всі гуртом молока з хлібом, а поліцаї не виходили. Так ми й на роботу з батьком і Вірою пішли, а вони все ще лишалися там. Тільки коли проходили повз розчинені вікна, почули шкварчання сала і вловили запах яєчні.

— Он як,— підморгнув мені своїми ліскучими соболиними бровами батько,— частує Іван Михайлович поліцаїв чаркою з самого ранку. Хто б міг подумати?

По всьому висілку видно було людей з вилами, граблями, торбинками — всі йшли сім'ями, прямували до баз, де в крайній від степу була стайня. Жоден трактор не озвався того ранку в радгоспі, не чути було й пахання «Прогресу», який одночасно гнав воду й крутив динамо-машину для освітлення квартир і для роботи верстатів у нашій майстерні. «Прогрес» демонтували, як і все устаткування, перед евакуацією, верстати теж вивезли, а в квартирах з'явилися каганці, дехто припас навіть лампи з стовбуватим склом, ще відтоді, як почалося в радгоспі затемнення.

Тепер із стайні виводили коней, назбираних по місцях битв. Деякі поприходили із степу самі. З артилерійськими передками, на яких лежали повбивані їздові, з порожніми військовими возами, деякі засідлані, з слідами крові на гривах. Їх збирав, приводив і прив'язував до ясел беззмінний конюх Микола Гаркушенко.

Сьогодні він геть запухлий від комендантового удару, знічений, неголений, нечесаний, у брудній сорочці й ще брудніших штанах, босий, с погаслою цигаркою з газетного паперу на потрісканій, зшерхлій губі. Очі, маленькі й злі, блищать якимсь хворобливим блиском, наче в нього підвищена температура або він безпросипно п'яний. Схоже було на те, що він тут, на стайні, й ночував, мов солдат на посту, якого нікому було змінити. День і ніч лишався він на стайні під час евакуації, до неї й після неї, та все збирав і годував коней, лаштував зброю,

змащував і лагодив вози, балагули під зерно, гарби, якими возили на ферму й на стайню солому й сіно. А що всяких підвід після евакуації лишилося мало, то Микола Гаркушенко пристосував для польових робіт транспортні семиметрові візки під комбайнові хедери. Їх чимало лишилося біля майстерні, бо не всі комбайнери зважилися приїздити за ними з степу під час припізнілої евакуації. Настеливши в задній частині такого транспортного візка зо дві драбини, якими нарощують в наших степах гарби, щоб більше вмістилося в них сіна чи соломи, Микола Гаркушенко прибивав їх дюймовими цвяхами до дерев'яної рами візка, а впоперек прилаштовував чималі рейки ззаду й спереду, і транспортний візок перетворювався на своєрідний пристрій, на якому можна було возити й скиртувати напівзелений магар, просо, а то й звичайну солому. Тільки вміло закласти краї і особливо кульші, а потім забити середину злежалими пластиами, щоб не розсувалось і трималося купи. Навіть з далеких ланів щовечора кожним таким пристроєм підвозилися корми.

Перед стайнею в запряженій бричці сидів керуючий держмаєтком, як тепер, за окупантів, звався наш радгосп «Степовий», колишній агроном першого відділка Безп'ятов, огрядний, з обличчя брунатний, густо засмаглий з самої ранньої весни, тільки очі неприродно й різко голубіли з-під вигорілих брів і здавалися якимись водяними, білястими, наче в них нічого не могло вміститися. Здавалося, такими очима навряд чи й можна було бачити щось, такі вони були рідкі й порожні. Та Безп'ятов бачив усе. Знаючи робітників радгоспу мов облуплених, він дивувався, як багато прибилося до його господарства нових людей! І боявся: що воно за люди, чого від них можна й треба чекати? Він плував тих, хто й справді з'явився тут, втікши з полону, з табору, й встиг переодягнутись, із нами, дітьми наших батьків, з тими, хто повернувся з інститутів, технікумів і десятирічок на канікули та так і лишився, опинившись в окупації.

— А оце чий? — спитав Безп'ятов Семена Івановича, що сидів, згорбившись, на своїй бідарці. — Невже Сірашів? Чого ж я його не знаю?

— Та він же в Степівці й під час канікул пропадає: хата в них там, бабуся живе у тій хаті, шкільні товариші. Знаєте, як воно тягне. Та ще й ставок же там, а в нас немає.

— Ви наче виправдовуєте його, — сказав Безп'ятов, гля-

нувши порожніми білястими очима на Семена Івановича.— Він що, комсомолец?

— Ну а хто ж з них не комсомолец,— тихо відповів Семен Іванович.— Так, як і ваша Наталка...

— Ну, гаразд,— перебив його Безп'ятов, поклавши важку руку на плече.— Призначай його їздовим до отого он піджидка. Ач, за своєю Кірою побивається, аж зчорнів увесь. Яка вже там з нього робота. А цей молодий, вигуляний — чорта потягне!

— Авжеж,— кивнув Семен Іванович, вітаючись з моїм батьком і зі мною.— Іди он туди, до диліжанса,— показав він на химерне одоробало, змайстроване Гаркушенком з транспортного візка під комбайновий хедер.— Працюватимеш з учителем Трибратом. Вила в тебе, я бачу, добрі.

— Вила то добрі,— мовив Безп'ятов,— та як вони обидва працюватимуть, ті нещасні інтелігенти, побачимо. Щоб мені все було, як дзвін,— посварився він батогом.— А то комендант з нас усіх три шури злупить!

В диліжанс було запряжено дуже різних, геть непаристих коней, це мені одразу впало в око, але раніше ніж я звернув увагу на коней, із-за високого борозенного темно-гнідого коня висунулася мені назустріч велика довгопала рука з ремінним поводом.

— Візьми,— сказав мені хрипучо й натужно високий, темний, давно не голений чоловік у коричневій сорочці, застебнутій на всі гудзики, хоч жовтнєве сонце в наших краях, що підбилося вже височенько, гріло простотами по-літньому.— Будеш правити кіньми верхом,— звелів він шелестючим голосом, ніби задихався або давно-давно вже не тільки не пив, а й не бачив води.— Учора вбили мою дружину,— пожалівся він, не міняючи скорботного виразу очей і обличчя,— я ледве на ногах стою,— і він одразу ж присів на повздовжній брус диліжанса.

— Так, може, поїдемо? — спитав я.

— Та ні, ждуть коменданта. Хоче нам напутне слово сказати. При ньому це перший вихід на роботу за «нового порядку» на користь великої Німеччини,— просичав він злісно і страшно вилаявся, не підвівши на мене очей і забувши, мабуть, про все на світі, крім свого нелюдського, страшного горя.

— Розстебніть хоч комір,— порадив я йому, одразу все пригадавши й пройнявшись його настроєм,— легше дихатиметься.

Він рвонув стоячий комірець — з-під його пальців порс-

нули гудзики, і я з жалем подумав, що їх, можливо, пришивала йому маленька, по-звірячому вбита вчора дружина.

— Щоб легше стало дихати,— сказав він, відсапуючись,— хіба гудзики треба розстібати? Ні чорта не допомагає...

— Егей! — крикнув мені, змахнувши батогом, Семен Іванович.— Набирай людей на свій диліжанс і рушай під фторий! Комендант на степ прибуде.

До нас сипонули дівчата й хлопці — всі, хоч і в поношеному, а все одно гарно вдягнені, юні й веселі, хоч що б там творилось на світі, і мені стало за них ніяково, особливо перед Іваном Трохимовичем, якого на очах спопеляло невідворотне й тяжке горе, в котрому, хочеш не хочеш, були винні всі, раз ми були людьми і дозволили нелюдам убити його маленьку безневинну дружину, матір крихітної дитини.

Коли я рушив, сидячи верхи на підручній кобилі, із стайні вигулькнув Микола Гаркушенко, чимось схожий на Івана Трохимовича, і, вхопивши за вуздечку мою лошицю, випалив скоромовкою:

— Значить, так: її звать Машинка. А це — Януш. Обое стройові. Тільки Януш порчений на праву задню — поза-вчора вийняв осколок з бабки. Так що ти не гони, притримуй їх. Та не навалюй там по-дурному, бо магар, щоб ти знав, як свинець. Ну й розгнуздуй почастіше, хай їдять. А в обід напоїш із ставка. Там недалеко. Ну, з богом! Тримайтесь, Іване Трохимовичу, всі під богом ходимо,— сказав Гаркушенко й відпустив вуздечку.— Паняй!

— Під фашистом, а не під господом богом,— буркнув йому Трибрат, і я не знаю, почув Гаркушенко чи ні, але дотягнувся до вчителєвого плеча.

— Ну, ну, ну,— наче заспокоював він, нагнувши голову, відступив на кілька кроків, щоб не зачепило диліжансом, і зник у стайні, наче його й не було.— Щасливо вам,— гукнув з темряви, і все лишилось позаду, а попереду нам відкрився несходимий, по-осінньому прозорий і просторий, як море, степ.

По праву руку здіймалась, красуючись, молода лісо-смуга, ще й досі зелена-зелена, наче на неї осені ще й не було. Біла акація, дубки, гледичія й біляста маслина і не думали втрачати зелений колір — вони пізно розпускаються навесні, зате пізно й жовкнуть, особливо у нашому теплому краї. За лісосмугою, понад її крайнім від дороги

рядом, бігли телефонні стовпи, хоч ніяких телефонів ні у висілку, ні в районі, ні тим більше в селах і на відділках давно не було і скоро, мабуть, не буде: їх познімали й відправили на схід у перші ж години евакуації.

По ліву руку тягся спочатку гарно виораний і доглянутий радгоспний сад, у якому вже пронизливо й різко спалахнуло де-не-де прижовкле на яблунях і червонясте на вишнях та черешнях листя. За садом починався припізнільний забур'янений баштан — крізь кулеподібні кущі темного кураю й жовтавого перекотиполя мокро зблискували на сонці гладесенькі «тумани» й рябі «херсонці», що вродили того літа на диво рясно, а поміж гінкою лободою й волохато-огрядною ширицею жовтіли перезрілі дині, які нікому було збирати. Усі дивилися на баштан з тривогою й печалю: ще день-два, і підуть осінні обложні дощі — прощай тоді, баштан, прощайте, кавуни й дині.

— Зупини,— сказав Іван Трохимович хрипко й голосно, не запросивши нікого, рушив на баштан, зірвав чотири дині, скільки міг втримати на руках, а повертаючись до диліжанса, скомандував: — Рвіть, нам же цілий день працювати на сонці. Кавунів, кавунів побільше, вони краще гамують спрагу,— а сам одвернувся й заплакав, стрясаючись плечима, головою, всім тілом: мабуть, дівчата, що сипонули на баштан, знову нагадали йому дружину.

Коли від'їхали добрих чотири кілометри, на тлі скошеного поля, вкритого буйною отавою, затемніла попереду свіжа могила. Акуратно підправлена трапеція її, ще не бита дощем і негодою, різко й печально чорніла над битим шляхом, немов кликала до себе, благала, щоб її побачили й запам'ятали, щоб підійшли, щоб вклонилися, щоб не пройшли мимо.

— Лейтенант і політрук тут лежать,— озвався Іван Трохимович.— У висілку поснідали, а під обід їх догнали отут мотоциклісти і...

— Не відстрілювалися? — спитав я.

— А що ж ти вдієш проти кулеметів,— сказав Іван Трохимович.— Ми з Гаркушенком їх і поховали надвечір того ж дня. А було це,— він помовчав, згадуючи,— було це в той день,— він мотнув головою,— в той самий день, як мою Кіру...

— Но! — крикнув я, смикнувши поводя і вдаривши Машинку закаблуками, бо відчував, що й сам заплачу.

Коні побігли риссю, диліжанс заторохтів і своїм торохтінням заглушив усі звуки, та не міг заглушити пам'яті.

Комендант з перекладачем, Безп'ятовим і Семеном Івановичем приїхали на степ під обід. Вслід за ними привезли борщ з м'ясом і свіжий білий хліб. Завгосп Кейгер та його дружина, худа й циганкувата Шуручка, ще до приходу німців працювали в пекарні. Обоє вони були в білих накрохмалених куртках і ковпаках, урочисті й набундючені, бо мали в перший день виходу на роботу коменданта нагодувати жителів висілки не просто хлібом та борщем, а продемонструвати «щедрість» німецької адміністрації для всіх, хто чесно працюватиме на «новий порядок». Ляндвірт показував пряник — задобрював нас нашим же добром.

Саме так він і сказав — високий, довгоногий, рожевощокій фон Штракк у високому кашкеті, насунутому невеличким круто загнутим козирком на самісінькі очі, у цупкому сіро-зеленому сукняному мундирі, застебнутому на всі гудзики у цей спекотливий день, у широких бриджах з шкіряними зеленими леями під загальний колір, заправленими у високі лаковані чоботи немислимого розміру. На френчі плетені погони, в петлицях — срібне шитво, що мало, очевидно, означати приналежність до певного роду військ чи якоїсь особливої адміністративної частини, а на високому й хижому кашкеті — білий розпростертий орел із свастикою в кігтях.

— У перший же день ви переконаєтесь, який щедрий німецький рейх до всіх, хто лояльно ставиться до «нового порядку», хто чесно співробітничав з німецьким військовим командуванням і не уникає свого трудового обов'язку. Зараз ви одержите обід з рук представника німецького народу; вас тут же на полі нагодують вечерею, а з завтрашнього дня ви матимете гарячу їжу тричі на день без жодної копійки! — Фон Штракк зробив паузу, звівся у бричці, обсмикнув мундир. — Доблесні війська фюрера все оце, — широко повів він рукою на безмежне нескошене пшеничне поле, що розляглося до самого обрію, на бурти золоті пшениці на чистому утрамбованому току, — відвоювали у більшовиків, а значить, усе тут, до останньої зернини, належить тепер великій Німеччині, має бути зібране й відправлене в рейх. Але ж нашим друзям, що працюють на доблесні війська фюрера і на велику Німеччину, ми не пошкодуємо нічого! Ми звільнили вас, ми даємо вам право вільно трудитися й одержувати за вашу працю все необхідне. Перед нами стоїть важливе завдання: зібрати оцей хліб і засипати його в засіки фюрера за планом

обмолоту, який розробив і здійснює рейхсмаршал Герінг. Це завдання складне й велике, але ми впораємося з ним. Отож, як у вас прийнято казати в таких випадках: ласкаво просимо!

Кейгер різав паляницю на чотирьох і подавав з воза тим, кому ближче, а циганкувата Шурочка, що до Кейгера перелюбилася у висілку з усіма холостяками й командировочними, насипала в алюмінієві мисочки й подавала вслід за скибкою хліба жирний, наваристий борщ з м'ясом і свіжими помідорами. Нароблені й стомлені люди підходили до воза повільно, навіть боязко. Комендант свердлов кожного своїми булькатими, гострими очима з-під погрозливо насунутого козирка.

— Ходімо й ми, — сказав батько, — нічого накликати на себе гнів і підозру передчасно. Все одно все це наше, а не їхнє.

І ми теж стали вслід за всіма в чергу до Кейгерового воза. Борщ і свіжий хліб пахли просто запаморочливо — Шурочка за довгі роки роботи в радгоспній пекарні й на кухні громадської їдальні навчилася готувати страви й пекти хліб так, що навіть непомітні й ревниві в цьому ділі домогосподарки визнавали її високе вміння.

І раптом сталося щось незрозуміле, ганебне й непоправне: Іван Михайлович Красний, одержавши окраєць білої, як сонце, паляниці й повну миску густого паруючого борщу, з якого бугрилося поміж засмажкою з свіжих помідорів жирне м'ясо, перекинув хліб з правої руки під пахву зігнутої лівої, у якій тримав миску з борщем, зірвав правницею кашкета з голови, кинув його під ноги й широким жестом перехрестився на коменданта, потім вклонився йому ще нижче, ніж кланявся вранці поліцаям, але так само по-лакейськи ницо й ганебно:

— Спасибі вам від чистого серця, пане комендант! Аж оце нарешті діждалися попоїсти білого хлібця із своєї трудової пшенички, як прийшли до нас висококультурні господарі, істинно інтелігентні європейці німецької раси, а то ж прокляті більшовики все забирали до зернини й годували нас висівками. — Він ще раз перехрестився, вклонився, сів просто на траву поруч із своїм картузом і почав обідати.

Розчулений комендант зійшов з брички, наблизився до Красного й подав йому велику, як лопата, порослу рудим волоссям сухувату руку, всміхнувся і, коли Красний, покvapливо прожовуючи відкушений шматок пожалуваного

йому гітлерівцями хліба, хотів зірватися на рівні, вхопив його за плече й забелькотів щось по-німецьки.

— Сидіть, сидіть,— переклав з брички вродливий молодий перекладач, у якому я одразу ж пізнав десятикласника Добренської школи Мартина, з яким часто зустрічалися на районних олімпіадах і навіть на комсомольській конференції,— комендант каже, що коли солдат обідає, то навіть при появі генерала він не встає. Комендант висловлює вам щиру подяку за справедливі слова.— Тут Мартин помітив мене й усміхнувся.

Усміхнулися й інші, хто помітив його усмішку, бо він не наче не вітався зі мною, а глузував із «справедливих слів» Красного, як і всі тут.

Але це була лише одна мить. І, можливо, тільки наше припущення.

Комендант щось швидко сказав перекладачеві, і доки той перекладав натовпові, що пан комендант із задоволенням теж пообідає тут, у степу, разом з роботящими людьми, Шурочка і йому насипала вже борщу, а Кейгер одрізав цілушку з свіжої паляниці — все це вони не подали в руки комендантові, а поставили на стіл з перехресними ніжками, на якому колись обліковці записували у свої журнали кількість привезеного від комбайнів зерна. Комендант, взявшись у боки й широко розставивши ноги, ще якийсь час дивився на Красного, милувався чи дивувався, як він пожадливо й смачно уплітає свіжий білий хліб і заїдає його повними ложками борщу.

В цей час Мартин зіскочив з брички, підійшов до мене, міцно потиснув руку і тихо спитав чи висловив здогад:

— Ти не поїхав?

Він ще щось хотів мені сказати, уважно й співчутливо дивлячись мені в обличчя, але тут його покликав комендант, і Мартин, одразу ж перемінивши голос, мовив Красному:

— Комендант запрошує вас пообідати з ним поруч за столом.

Іван Михайлович підхопився, тримаючи ложку й тарілку в одній, обраєць хліба в другій руці, а кашкета прихопивши зубами, швидко добіг до столу й, поставивши все спритно, мов циркач, всівся поруч з комендантом. Навпроти вже сиділи Безп'ятов і Семен Іванович.

— Wie heißt du? Wie heißt? — спитав комендант, ткнувши Івана Михайловича в груди.

— Як вас звати? — переклав Мартин, мисочку для яко-

го теж устигла поставити на стіл Шурочка, а Кейгер підсунув для нього табуретку.

— Іван Михайлович,— сказав Красний.

— А прізвище? — спитав перекладач.

— Фамілія? — спитав і комендант, підвівши пальця догори, демонструючи свої знання з російської мови.

Красний зам'явся. Почервонів. Глянув на перекладача жалібно, ніби просив заздалегідь захисту, пробачення чи співчуття.

— Ви знаєте,— оглянувся він довкола і, як мені здалося, зупинив погляд на мені,— довелося взяти псевдонім...

— Ну-у-у! — визвірився комендант, переводячи погляд з перекладача на Івана Михайловича.

— Розумієте,— промимрив Мартин, сміючись.

— Aber schnell!¹ — нетерпеливився комендант, відчуваючи тут щось непевне, сумнівне, що його не могло не насторожувати.— Ну, бістго, бістго,— квапив він.

Мартин перестав сміятися, серйозно глянув на Красного.

— Чому?

— Що? — не зрозумів той.

— Чому ви взяли псевдонім?

— Pseudonim? — запитав комендант здивовано.

— Так,— сказав Мартин,— йому довелося взяти псевдонім.

— Warum?² — запитав комендант насторожено.

— Чому ви взяли псевдонім? — спитав Мартин.

— Я, я...— оглянувся той знову, знічений і розгублений,— я змушений був поміняти прізвище...

— Was?³ — допитувався комендант.

Мартин переклав, а переклавши, допитувався знову:

— Ви були розкуркулені?

— Так,— з готовністю закивав Красний.— Тобто не я, а мій батько. Я тоді ще був молодим.

Мартин переклав.

— Nun?⁴ — спитав комендант, адресуючись до Івана Михайловича.— Wie heißt du? Wie heißt du jetzt?

— Красний,— промимрив той.

— Красnij,— машинально повторив комендант.— Красnij,— промовив він ще раз.— Kolossal! — вигукнув він і

¹ Швидше-но! (Нім.)

² Чому? (Нім.)

³ Що? (Нім.)

⁴ Ну? (Нім.)

заторохтів щось, сміючись і поляскуючи себе по колінах.— Браво, браво! — вигукував він крізь регіт, а потім знову щось швидко заговорив до перекладача: — Martin, übersetzen Sie!¹

— Комендант дивується,— сказав перекладач Красному і сам засміявся.— Комендант вважає, що ваш псевдонім дуже промовистий: якщо Красний вітає «новий порядок» і співробітничает з німецькою військовою владою, то що ж залишається робити не красним?

— Га-га-га,— для проби реготнув запроданець, помітивши, що й комендант сміється, дивлячись на нього.— Га-га-га-га! — зареготав він уже на повний голос, і комендант підтримав його, задоволений своїм жартом, своєю глибокодумною філософією.

Вони вдвох реготали, а всі інші, навіть Безп'ятов і Мартин, дивилися на них і мовчали. Комендант реготався басом, а Красний дискантом. Комендант — повільно, а той — дрібно й заливчасто.

— Тьху, проклятий зрадник,— почув я поруч і, оглянувшись, побачив Івана Трохимовича, що не промовив за весь день жодного слова і почорнів, здається, ще дужче.— Підлий підлабузник,— шепотів він тихо й злісно, так що чути було, мабуть, усім, але ніхто не оглянувся на нього, ніхто не видав свого хвилювання.

Комендант, насміявшись, вдарив псевдонімщика по плечу і поїхав.

Тік спорожнів. Всі вже розійшлися, і так званий Красний відчув себе страшенно самотнім і покинутим. Він оглянувся на коменданта. Той швидко віддалявся на бричці-тавричанці, запряженій добрими кіньми, а Безп'ятов і Семен Іванович не дивилися на нього.

— Ну, я пішов,— сказав він.

Йому ніхто нічого не відповів. Ті мовчали, а Кейгер з Шурочкою їхали до ставка мити миски й ложки. І степ йому здався ворожим і незатишним, наче він приїхав сюди хтозна з якої далечини.

До самого вечора він працював мовчки, не зустрічаючи ні людського погляду, ні жарту, всі, ніби змовившись, поверталися до нього спинами, і навіть напарник по диліжансу, завжди привітний Коля Павлюченко, уникав його, все з кіньми та з кіньми, все ніби там щось не ладилось:

¹ Мартин, перекладіть! (Нім.)

то посторонок заступлять, то повід під копито попаде, і кінь не може підвести голову.

— Ти що, повода не вмієш за голову коневі закинути? — спитав комендантів блюдолиз, аби щось спитати, хоч у голосі й чулася удавана злість.

Микола мовчав, набирав більший навильник магару й ніс його до диліжанса, крекчучи й заточуючись, — з такою ношею не наговоришся. Але й там, біля чергової копиці, оддалік від диліжанса, Борис Соловей сказав Павлюченкові, не криючись, так, щоб і запроданець почув:

— Ти чого з ним працюєш? Кинь його к чортовій матері й переходь до нас. Хай сам вколєє, німецький холуй! Він, бач, псевдонім собі вигадав! Який класик знайшовся! Перевертень — он хто він! А ніякий не Красний.

Микола й тут змовчав, бо жив із цим дядьком по-сусідськи, був, як і вся молодь радгоспна й не радгоспна, комсомольцем і не хотів, певне, наживати собі ворога. Хоч, правду кажучи, важко було навіть зараз вбачати в доброму й привітному дядькові Іванові, з яким він працював у майстерні, ворога. Все здавалося, що ось зараз дядько Іван розсміється й зізнається, що він кепкував над комендантом, розігрував його, як кажуть на флоті. І йому б усі, мабуть, повірили і відчули б полегкість, як ото відчують хворі, коли не підтвердиться після аналізів найпохмуріший з діагнозів, і людина стає вільною від передчуттів і переживань.

Але перевертень мовчав, працював завзято, значить, ніякого жарту, ніякого розігрування не було: все, що він сьогодні сказав комендантові, чистісінька правда. А брехав він не йому, чужинцеві й лютому ворогові, а нам, своїм односельцям. Так з того дня й прозвали його Перевертнем і більше вже ніяк не називали.

А я весь кипів, я просто вмирав від цієї підлості, яка відкрилася мені вперше і вразила в саме серце. Мені хотілося кричати, побачивши перед собою безодню підступності й ницості. Пригадалося, як ще до війни він частенько навідувався до нас, пив інколи з батьком недільну чарку й розповідав про Ленінград, у якому не раз бував, очевидно, як передовик виробництва, на екскурсіях. І тільки тепер я починав розуміти, чому в Ленінграді його приваблювала не «Аврора», не Смольний, не щось інше, пов'язане з революцією і нашою славою, а Ісаакіївський собор, про який він розповідав постійно, забуваючи, що те ж самісіньке він уже торочив минулого разу.

Я не міг мовчати, як усі. Я ще багато чого не вмів і не розумів у світі, та ще в такому жорстокому й підступному, яким він став з початком війни, і, проходячи увечері, коли вже збиралися додому, повз Перевертня, сказав йому:

— Як вам не соромно! Хіба ж ви не їли за Радянської влади білого хліба? І хіба ви не бачите, що це наш хліб, радянський?

І тут на мене налетів чорним, спопелілим шулікою Іван Трохимович Трибрат, тихий і нещасний учитель.

— Ану пішов геть! — крикнув він на мене, замахуючись вилами. — Хіба не бачиш, що це гримуча змія? Вкусить — помреш! — Він грубо штовхнув мене в груди, а сам не зводив несамовитого палахкотючого погляду з Перевертня, і я мимоволі вхопився за слизький держак його вил, бо він міг будь-якої миті вгородити їх зрадникові в груди. Його погляд, як і вираз натхненного, якогось ніби зголоднілого обличчя, чорного, давно не голеного й худого, не лишали ніяких сумнівів щодо цього.

Додому всі диліжанси поверталися завантажені магаром, щоб годувати вночі коней і корів, яких потроху теж набиралося в базах-корівниках, а наш диліжанс виділили для перевезення з роботи людей, що працювали кілометрів за п'ять від висілка. Насідало й цього разу стільки, що аж вгнулися семиметрові бруси станин, але всідалися всі мовчки, без сміху й галасу, без жартів і кпинів, приголомшені вихваткою Перевертня.

Важко було диліжансові, а ще важче втомленим коням, тому хлопці й чоловіки одразу ж і злізли, надавши право жінкам і дівчатам їхати, а самі рушили пішки. Їм нікуди було поспішати. То жінкам треба було й корів подоїти, й вечерю зготувати, й дітей нагодувати та вкласти спати. Я віддав коней Іванові Трохимовичу, щоб він хоч верхи під'їхав, бо враження було таке, наче він ось-ось упаде і не встане більше ніколи. А крім того, я розумів, як він квапився додому: адже дівчинку покинув на сусідів, не знав, як вона там, що з нею. Мабуть, теж ждала й не могла діждатися батька. Підсадивши Івана Трохимовича на Машинку, я пропустив диліжанс повз себе і помітив близько-близько від себе Віру. Я її помітив з самого ранку, ще біля стайні, але вона тоді ніби розчинилася серед подруг. Ховалася вона в гурті й цілий день. А це сіла спереду, на виступі, утвореному драбиною, і, звисивши свої ноги, мало не зачепила мене, коли диліжанс проїздив, глянула швидко, притамовано й жагуче, ніби полоснула мене не так

по обличчю, як по грудях гарячим і гострим поглядом.

Від того погляду, короткого й палкого, мене обдало жагучою млюстю. Серце в мене забилося часто й гулко, аж задзвеніло у вухах, і стало мені в просторому вечоровому степу тісно, задушливо й радісно. Солодка млість, перемішана з тривогою і нетерпеливим очікуванням чогось неясного й жаданого, витіснили в мене з голови всякі думки про Перевертня, про сутичку з ним, якій усі чомусь надали великого значення, навіть про те, що впало на нас усіх велике й незнане досі горе — жити на окупованій території, — все мені заступила Віра. Її палаючий погляд, розчервоніле на сонці ніжне обличчя, якась дивна й чарівна припухлість губів і повік, тугіше, ніж у всіх дівчат і жінок, напнута кофта на високих повних грудях при тонкій і гнучкій її постаті, а особливо отой злодійкуватий і грішний погляд зробили мене в цей страшний і непевний день таким щасливим, як ніколи в житті.

І як дивно, те, що Віра вже була заміжною, мене не відштовхувало тепер, а ніби ще більше приваблювало: вона не дівчина, а грішна, досвідчена жінка, яка спізнала й розділила те, про що я тільки потай мріяв, а зараз мучився від неусвідомленого бажання і знемагав від внутрішньої сили, що поривала мене до неї. Хотілося бачити її, надивлятись на неї до нестями, ловити її погляди, усмішки, запах її рук, її кіс. І це було б найбільше щастя і найбільше диво на світі, якби вона зіскочила зараз із диліжанса, почекала, доки я її наздожену, й лишилася зі мною в цьому гарячому ще, але вже й вечоріючому степу, що втопав по краях у сутінках, ніби спеціально для нашої таємної усамітненості, зваби і втіхи. Та диліжанс усе віддалявся й віддалявся від мене по курній дорозі, і Віра не могла, якби й хотіла, на очах у всіх залишитися зі мною, бо що б тоді подумали про нас — про мене й особливо про неї, заміжню жінку.

Диво дивнеє! Було щось нездоланно привабливе у самій тільки думці «про нас», де ми вже могли бути об'єднані чимсь забороненим, таємним і грішним перед усім білим світом, і мені нічого так не хотілося, щоб тільки все це сталося! І — якнайскоріше. А тоді вже хоч і смерть. Нічого мені так не хотілося того вечора, як думати про Віру, мріяти про нашу близькість, про те, як я її любитиму — довго й красиво — все життя! І я не став доганяти хлопців, що бовваніли попереду, кутаючись у вecho-

рову імлу, обгортаючись пилом, який вони збивали на битім шляху, йдучи юрбою. Досі я не міг лишатися осторонь і хвилини, а зараз мені чомусь не схотілося їх доганяти й про щось мені зовсім не цікаве і не потрібне говорити чи слухати.

Краще було йти і думати про Віру, уявляти її високу, гнучку й повногруду постать, найстрункішу з усіх, якусь ніби не тутешню, тендітну й недоторкану. І — грішну. Вона несла в собі гріх шлюбної таємниці, і хоч була моєю ровесницею, здавалася мені недосяжно мудрішою, старшою за мене, бо могла взяти за руку, за серце, за душу і ввести в світ близькості й любові, для якої всі й народжуємось. Одна коротка усмішка, прихована й легка, один тільки порух спалених на сонці, роз'ятрених на вітрі губів так запаморочили мені голову. А скільки ж у ній лишилося звабливих тайн, про які я лише здогадувався!

З цими думками, з майже безпідставними надіями я незчувся, як прийшов у наш виселок. Темно, тихо й порожньо було навкруги. Неначе все вимерло або всі евакуювалися за Дніпро й ніхто не повернувся. Місяць ще не сховався, і небо було по-осінньому чорним. Навіть зорі на ньому примерхли — їх майже не видно. Йдучи через футбольне поле, поросле цього року високими й колючими бур'янами, я несподівано для себе став насвистувати мелодію «молдаванески», яку запам'ятав з «Бессарабського маршу» Чернецького, що перед війною тільки-тільки увійшов у моду й незвичайно хвилював мене якоюсь прихованою тугою, жалем за чимсь чи за кимсь, а зараз уся моя душа, все моє єство жаліли, жадали й прагли тільки Віру. Тільки нею марив я, йдучи повз їхню хатинку, що стояла на краю футбольного поля і була така близька, але така ж темна, як усі хати у висілку. Я й сам тоді здивувався: моя старша сестра евакуювалася з районною лікарнею, у якій працювала по закінченні навчання, і ніхто не знав, чи вдалося їм переправитись через Дніпро під Нововоронцовкою, куди спрямовували всі колони нашого району, пішли на фронт усі мої дядьки, сестрин чоловік — старший політрук Василь Остапович Петровський, — усі вони перебували, якщо живі, на полі бою, і ні про кого з них не було ніяких вістей, а я думав у цей час; умлівав і тривожився за Вірою, що була ось тут, на краю футбольного поля, — підійди, стукни у віконце, і вона може з'явитись за темною шибкою, забіліти там давно жаданою

мрією. Я й сам дивувався, як вона без усяких зусиль зі свого боку заступила мені всіх найрідніших, але нічого не міг над собою вдіяти, — бажалося ж тільки її, думалося тільки про неї, бо вона стояла тепер перед моєю уявою, де б я не був і що б не робив. Як тільки заплющу очі, так вона й з'являється, так і бачу її — виструнчену, гнучку, жадану.

Думка ж про те, щоб підійти й постукати у вікно, здалася мені цинічною й недостойною моїх високих почуттів, хоч тут були моменти й геть невисокі: на мій стукіт могли підійти її мати чи батько, зрештою брат, який хоч і був молодший за мене на цілих три роки, але з ним ми грали разом у футбольній команді. А якби й сама Віра відгукнулася на той стукіт, то що б він мав означати для неї? «Вийди, мовляв, я тебе поцілую? Зрадь свого мужа, що десь воює?» Ні, це було б для мене ганебно. А ще більша ганьба впала б на її голову, якби хтось із сусідів побачив чи почув, як до неї стукають у вікно серед ночі. Не почути ж і не побачити у невеликому висілку таких речей було неможливо: там знали все про всіх з першого ж разу. Головне ж, мої почуття до Віри були такі чисті, такі цнотливі, хоча й жагучі, що до прямої дії було тоді далеко, як ген до Сіріуса. Тому я йшов і насвистував «молдаванеску», навіть не сподіваючись, що вона її почує через відчинену квартиру, а може, й розчинене навстіж вікно, бо жовтень того року був теплий на півдні України, як завжди, а може, ще трохи й тепліший. Я насвистував цю жагучу молдавську мелодію, бо в ній умістилася і моя любов до Віри, і моя жага, і мої сподівання, що долинули б до неї, мали долинути неодмінно, за тридев'ять земель, і ніщо не в змозі спинити ту безсмертну мелодію, що одлетіла від нас з рідною Червоною Армією хтозна-куди, і ми тільки могли берегти її в наших душах, у нашій пам'яті.

Вдома на мене чекали батько, мати, сестра. Вони сиділи в темряві, не світлячи світла, стурбовані, пригнічені, стривожені.

— Де ти ходиш, бісової віри хлопець! — зустріла мене сплоснена мама, а в голосі її чулася радість.— Ми вже хтозна й що передумали тут, доки ти десь волочився. Боялися, що тебе вже схопили. Перестріли Рудий Ілько з Йоганном Брауном і застрелили.

— За що? — здивувався я.— За що б вони мене стріляли? Що ви сидите тут і вигадуете?

— Він ще й питає! — розсердився батько.— Нашо ти заводився з отим Перевертнем? На біса тобі було втручатися я тебе питаю? Усі мовчали, а ти вискочив.

— Я не міг змовчати,— виправдовувався я, хоч робити цього й не хотілось. Та й ні в чому було мені виправдовуватись, бо, якби я не підійшов до нього там, на степу, то неодмінно пішов би до нього зараз, уночі, тим більше, що двері його квартири були поруч, і я проходив щойно повз них.

— Не міг він змовчати! — все ще сердився батько.— Інші ж змогли? Інші промовчали?

— Це мене обурило до глибини душі! — вигукнув я.— Ну як можна так брехати?

— Тихіше ти,— підбігла до мене мати й затулила мені рота рукою.— Він же почує! Піде завтра до коменданта й заявить. Пропадеш же, синочку!

— Його обурило, понімаєш,— гнівався батько.— А інших, думаєш, не обурило? Так усі змовчали, а ти вирвався, ти найкращий, так?

— Я не думаю про це,— мовив я не так винувано, як стомлено: розмова здавалася безпредметною, бо що сталося, то сталося.

— Кому-кому, а тобі найбільше треба обдумувати тепер кожне своє слово, кожний свій крок,— сказав батько.— Вони тебе одразу взяли на замітку...

— Ти ж комсомолец, синочку,— змолилася мама,— а вони комсомольців, як і партійних, всіх до одного...

— Помовч,— обірвав її батько.— Тут ось яка штука: сьогодні мене відкликали з степу в контору, як і всіх працівників бухгалтерії, і комендант надвечір приходив знайомитися з нами. Так перекладач шепнув мені: «Жаль, що ваш син залишився тут». Так і сказав, диявол. Серйозно так. І навіть співчутливо.

— Він і мені казав це. На степу. Щоб ніхто не чув. І, здається, по-дружньому.

— А що, він тебе знає? — спитала мама.

— Знає. Він теж закінчив цього року десятий клас Добрянської школи, то в Баштанці не раз зустрічалися. Навіть на конференції. То сам же він не боїться? Чого ж боятися мені?

— Що ти до нього рівняєшся? — скипів батько.— Він німець, а ти хто? Йому простили й перекладачем узяли, бо їхня влада прийшла. А тебе ще не відомо, що чекає.

— Що всіх, те й мене.

— Не сподівайся. За такі вибрики, як оце сьогодні, по голівці не поглядять. Все тобі пригадають. І те, що відмінником був та в комітеті комсомолу, і родичів. Рудий Ілько неспроста нагадував про це. Та й Мартин, думаєш, даремно тобі, тобі й мені сказав отаке? Мабуть, щось там проти тебе плететься.

Було лячно, тривожно, але було якось і соромно за батька, за його переляк. Я тоді ще не знав, що таке батьківські тривоги за дітей, але звук бачити його завжди сміливим, відвертим і чесним, хоч це інколи й псувало його взаємини з людьми, особливо з начальством, але я завжди гордився своїм батьком і в усьому хотів бути схожим на нього.

— Ну, якщо він твій товариш...— почала була мама.

— Який там товариш? — аж скинувся батько.— Тут он Перевертня скільки років знали, та й то яким боком сьогодні повернувся! Ніколи б у житті не повірив, якби хто сказав, що отаке з людиною може статися. А то німець, фольксдойч, шкільне знайомство. Тай що він там може, що він важить? Сам ще перебуває під перевіркою, якщо не під підозрою. У них і своїм не дуже-то довіряють. Усіх підозрюють. Така вона, фашистська влада, чорти б її забрали!

— Ну, то хоч попередити зможе,— висловила надію мама,— раз путній хлопець.

— Якщо захоче,— не вгавав батько, дмухнувши через напівстулені губи, як він робив це, коли дуже хвилювався,— якщо не злякається та в ріжок не напудить. А втім, він і так попередив. Що ж він іще міг сказати? І на тому спасибі. Не знаю, що тобі й порадити. Може, в село б подався? Там би пересидів.

— А що в селі? Не такі німці, як тут? Чи його там менше знають? І там є ті, кого ти розкуркулював. Що, думаєш, вони це забули? Хоч би й ті Стешки, що недавно повернулися. Ні, хай уже при місці всі будемо,— вирішила мама й пішла сипати мені свіжого борщу з качкою, що пахнув на всю хату і викликав у мене вовчий апетит,— за якої завгодно ситуації людині неодмінно й невідворотно хочеться їсти, якщо вона до того ж молода й не звикає брати тривоги так уже близько до серця.

Повечерявши при каганці, я ліг і зібрався заснути, як з розкладайки, що стояла під вікном у цій же кімнаті, обізвалася сестра, молодша за мене всього на два роки, міцна, завжди усміхнена й добра. Відомо, що до певної

пори ми зовсім не помічаємо наших молодших сестер, аж доки вони не почнуть звертати на себе увагу інших людей або не зроблять нам якоїсь несподівано дорослої і дорогої послуги. Саме таку послугу й приготувалася зробити мені молодша моя сестра сьогодні. Ждала, видно, коли я приїду.

— Ти не спиш? — спитала вона пошепки, коли мама, помивши посуд, пішла до батька у більшу кімнату.

— Як тут заснеш? Стільки всього навалилось...

— А ти не переживай, — пожвавішала сестра, звівшись на лікті. — Побачили сьогодні, хто такий Красний, але ж побачили й тебе, що ти за людина. — Вона підхопилася з розкладайки, підбігла до мене й поцілувала в одну щоку, потім у другу. — Про тебе сьогодні стільки балачок! Оце як їхали диліжансом додому, то тільки про тебе всю дорогу й говорили. А Віра глип на мене, глип невзамітку й всміхнеться. То, було, ні з ким і не заговорить, а це й не відходить від мене та все всміхається. «Який тільки в тебе брат! — сказала, як ми вже від стайні йшли додому. — Усі змовчали, а він, бач, не втримався, виклав Перевертню все, що думав про нього. Душа, видно, в нього така, що не зміг мовчати». Та все про тебе розпитує. Ти не спиш? Бо, може, тобі це й без інтересу.

— Чого б то я спав, — сказав я якомога байдужіше. — А що саме розпитує? Що ти мелеш ото. Сама, мабуть, наторочила там про мене їй зо три короби.

— О, я бачу, що тобі цікаво! Бо помітила, як ти поглядаєш на неї.

— Ще б пак! Якщо і є хтось тут гарний, то це вона, Віра.

— Ага, — погодилася сестра. — А дехто ж каже, що ви, мовляв, до її заміжжя зустрічалися чи мали зустрічатися, та щось перебило чи завадило. У нас же все про кожного знають, не сховаєшся, хоч би й хотів.

— Нам поки що нічого ховати, ні з чим критися. Так що ж вона тебе питала? Про що розпитувала?

— Ну, з ким ти дружиш, що читаєш, де спиш? Про все.

— Оце новина! — вигукнув я, відчуваючи, як шалено й гаряче забилося знову серце. — А їй що до того?

— А то ти й не розумієш, — докорила сестра. — Любить вона тебе, от що. Коли любиш людину, все про неї хочеться знати.

— А тобі це звідки відомо? — здивувався я.

— З книжок, — випалила сестра. — Та й сама вже не ма-

ленька, бачу вас обох наскрізь: жити не зможете одне без одного. Скажеш тоді, що я брехала.

— Ну, а ти ж її розпитала, де вона спить?

— Дурного по ногах! Чого б то я людину про таке розпитувала. Що, я до неї стукатися вночі збираюсь? Якщо тобі треба, сам і розпитуй, щоб не помилитися.

— А чого ж ти сердишся?

— Та верзеш казна-що. Наче таку людину можна отак запросто спитати: а де ви спите? Це ж тобі не моя ровесниця й не моя подруга. Вона тільки через тебе й заговорила зі мною. Бо куди там мені до неї.

— Ну а ще ж що вона говорила? — Сон зовсім утік від мене: хотілося ще й ще чути щось про Вірочку, особливо ж про те, що вона казала, а ще б краще, що думала про мене, хоч сестра, ясна річ, не могла знати про це нічого.

— А ще... ну що дочитує якусь дуже гарну книжку «Преступление Мартына» і, як дочитає, дасть тобі. Хочу, каже, щоб він прочитав, бо сьогодні він мені нагадав того чесного й чистого Мартина. Він, мовляв, такий точно, як той істинний більшовик, що не завагався й на хвилину, коли треба було приймати тяжке рішення, і пішов би на все, як пішов Мартин у найскрутнішу хвилину. А що воно там таке, вона не дуже й розповідала. Сама, мовляв, прочитаєш та й узнаєш. Так що за виконане доручення я вже маю, можна вважати, й винагороду: прочитаю після вас цю гарну книгу. Хоч я й без винагороди була б щаслива, якби ви покохалися по-справжньому.

— А хіба ж ти забула, що в неї є чоловік?

— Де там він є? Та й хіба то чоловік для неї? Якесь дике непорозуміння! Вона й сама не знає, як опинилась за ним. І ніхто не знає: чи сталося щось із нею в технікумі, чи батьки вговорили? Знаєш, з нами всякого о цій порі буває,— зовсім по-дорослому, мудро говорила менша сестра, явно когось наслідуючи.

Мабуть, наслухалася таких розмов навколо Віриного заміжжя і перейняла з них не лише думки й міркування, а й вирази.

— Спасибі тобі,— сказав я, зворушений її чуйністю, участю в нашій долі, що не обіцяла з самого початку бути легкою, а проте, може, й була саме через свою незвичну складність такою привабливою й жаданою для мене.

Хоч тепер можна бути впевненим: для нас обох.

Дмитро Іванович тієї ночі поїхав не до будочника Ковтуна, а в Христофорівку — до Петра Івановича. Він міркував так: найперше Романову потрібна кваліфікована лікарська допомога, а не чиїсь відвідини. Навіть якщо й зуміли десь знайти й привести до нього лікаря, Петро Іванович все одно неперевершений у цих ділах, і його консультація чи пряме втручання будуть корисними, а то й у край необхідними.

Змиленими кіньми він увірвався в затінений двір лікарні на околиці села, постукав у знайому шибку, і старий лікар вийшов, не питаючи, хто та чого, із своїм незмінним саквояжем, в накинутім наопашки пальті поверх білого халата.

— Що там у тебе, Дмитре? — суворо й скупі спитав він, упізнавши Сіраша.

— Цього разу треба врятувати розстріляного, який чудом лишився живим.

— Самі вогнестрільні пішли, — буркнув сам собі старий лікар. — Підожди, захоплю свіжої крові.

Він метнувся до льоху під високою стріхою, що починалася від землі, відімкнув двері й покликав Сіраша.

— Лізь, — сказав він, — ти молодший. А я посвічу.

Це був не льох, а льодник. Торішній лід, яким його було минулої зими набито під саму покрівлю, за літо розтав — лишилася купка на самому дні. І драбина, довжелезна й важка, спустилася разом з танучим льодом, так що до неї треба було спускатися на витягнутих руках, та й то, мабуть, не дістанеш ногами верхній щабель. А вилазити ж як? І Дмитро Іванович з тугою подумав про свої літа й пошкодував, що не взяв з собою Віктора. Все частіше й частіше він відчував потребу в найменшому синові й починав його не тільки любити, а й цінувати як свого прямого послідовника й незамінного помічника.

Вітьки, проте, тут не було, і Дмитро Іванович, вхопившись за бантину, спустив ноги в глибочезну яму й повис над нею на руках, шукаючи ногами опори й не знаходячи її. Засвітивши ліхтар «летюча миша», Петро Іванович нагнувся й присвітив йому. І, перебравши руками по бантині, Сіраш нарешті торкнувся ногою не щабля драбини, а основної станини й уперся в неї носком черевика. Рукам одразу стало легше. Він відпустив бантину однією рукою, перевісився на другій ще нижче і другою вільною ногою потрапив на щабель. Тепер уже, притримуючись за край ями, ступив на декілька щаблів нижче, вхопився обома

руками за драбину й швидко спустився на дно. Тут був могильний холод, під ногами хлюпало, і слизький злежалий лід, устелений соломою, виприсав з-під підошов, бугристий і похилий, мов невідворотне горе, яке впало оце на Михайла Митрофановича та його родину.

Ампули лежали на кризі, вкриті вогкою соломою, всі з етикетками й наклейками, і навряд чи можна вже було щось розібрати на них, та ще при такому кволому освітленні, яке без перебільшення можна було б назвати й темрявою.

— Які ж з них брати? — спитав Дмитро Іванович.

— А скільки їх там? — перепитав старий лікар.

— ...Три, чотири, п'ять, — рахував Сіраш.

— Бери всі, — мовив Петро Іванович майже трагічно.

Він кинув торбинку з примощованою до неї шпагатиною, і Дмитро Іванович зрозумів, що в неї треба скласти ампули з кров'ю, і старий лікар витягне їх нагору, щоб не побились та щоб розв'язати йому руки.

— Оце й усе наше багатство, — сказав Петро Іванович, приймаючи шойно витягнуту торбинку з ампулами й притискуючи її до грудей.

Нагору вибратися хоч як дивно, було значно легше, ніж спускатися, бо в стіні ями, в її глинистому міцному боці були вириті лунки для рук і для ніг, і з драбиною розставатися було легко й просто. Вибравшись із ями, Дмитро Іванович відчув полегкість і навіть радість, бо тепер вони їхатимуть до Романова не з порожніми руками, і надії на його врятування в присутності Петра Івановича ставали реальними і навіть здійсненими. От тільки б застати його живим.

Від Христофорівки взяли одразу ж ліворуч, потім Петро Іванович показав йому глуху дорогу понад лісосмугою, де їх ніхто не міг перестріти, і Дмитро Іванович здивувався, зорієнтувавшись по Мар'янівці, що вони й справді тримають на Ковтунову будку. Добрі коні несли їх м'якою, порослою споришем дорогою без жодного вибою, аж вітер у вухах свистів.

— Чи були тут, що знаєте цю дорогу? — спитав Сіраш, притримуючи коней.

— Був, — коротко й просто відповів старий лікар. — Мене привозили лікувати збитих і поранених льотчиків, яких уже нікуди й нічим було вивезти. Здається, сам же Романов їх туди й завіз із вашим небожем. Не чули?

— Ні, не чув, — машинально відповів Сіраш, думаючи

свою гірку думу про Михайла Митрофановича.— Тут голвне, щоб застати його живим.

— Гадаю, що застанемо, бо коли він не вмер від шоку, коли вже прийшов до пам'яті, то кров йому зупинили й перев'язали: льотчики ж — люди військові, в основному підготовлені до таких перипетій ще в училищах, а потім же й самі були поранені.

— О, так там, у Ковтуна, цілий госпіталь! — вигукнув Сіраш і пустив коней ще швидше.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Вранці упав перший іній на бляшані покрівлі, на металеві огорожі й на траву. Він білів у затінках вже й тоді, як сонце підбилося височенько, і ми збиралися їхати в степ. Тепер усі дилжанси готові були везти людей на роботу, і я боявся, щоб Віра не обрала якийсь інший, а не наш. Проте боявся даремно: всі дівчата й жінки, що їхали з нами вчора, прийшли й сьогодні.

Перший не дуже вже й ранній приморозок нагадав усім про зиму, змусив одягнутися потепліше. Білі вовняні шкарпетки і якісь черевики з гачками на халявках не могли зіпсувати Віриних струнких і довгих ніг, неспроможні були затьмарити її граційних приваб ні материна ватяна куфайка, ні товста вовняна хустка, темним і осоружним удавом обведена навколо шиї,— вони не псували Віриної краси, а ніби ще й підкреслювали її. Виборсуючись із негарного, безформного й темного одягу, краса її сяjala ще яскравіше. Ще ніжніше рожевіло її ледь схоплене легенькою степовою засмагою біляве й тендітне обличчя, ще тоншими здавалися тонкі його риси, а голубі очі ще дужче ясніли з нетрів вовняної, грубої, якоїсь бабської хустки, товстої й шорсткої, мов килим. Так і хотілося взяти в теплі долоні її ніжне обличчя, захистити й відгородити від колючого обрамлення, а тоді схилитися до сухих і спраглих губ і поцілувати їх, та ба — «оближи губки, Маласю!» — пригадувалося мені з однієї улюбленої повісті, яку нещодавно вивчали в школі. Я боявся й глянути зайвий раз на Віру, навіть у її бік, щоб не сполохати чогось такого нетривкого та ефемерного, що тільки-тільки зав'язувалося між нами.

І вона не дивилась на мене, але — хоч як повернеться,

хоч як стане, хоч що скаже чи засміється,— все ніби для мене, тільки для мене, й край! І нарешті, коли я застріг Машинку та Януша й гукнув, щоб сідали вже на мій незграбний диліжанс, Віра глянула на мене якось примружено, аж вії затремтіли, й сказала неголосно:

— І не шкода новий морський кльош і новий вовняний светр одягати на роботу?

— Так у школу ходив,— тільки й вимовив я перше, що спало на думку, аби лишень підтримати розмову, не дати їй запасти в мовчанні, обірватися. Така вона була несмілива й напружена.

— Такого тепер ніде не дістати,— сказала вона ще тихіше, а очі говорили мені щось таємне й інтимне, що я аж замружився.

— Іншого одягу в мене немає.

— І не треба. Ти мусиш завжди бути тільки в такому. Бо ти сам такий.

— А ти? Хіба на тобі такий одяг має бути, як зараз?

— Полюби мене в такому, а в гарному я й сама тобі сподобаюсь.— І вона раптом ще дужче примружила свої сяючі очі, в знеможі чи в нестримуваний жазі глибоко зітхнула й хитнула головою, як ото щось заперечують, а мені здалося, що серце в неї мліло від ніжності, бо і в мене наче аж зашпори в нього зайшли.— Милій мій...

Я вже не знав, було це в моїй уяві чи насправді, бо Віра пройшла повз мене, як уві сні, навіть спіткнулась і якось збочилась, перш ніж упасти на низенький брус диліжанса поруч з моєю сестрою, а я неслухняними руками розібрав поводи, вхопився Машинці за холку обома руками і вискочив на неї в один прийом.

Краєчком ока я бачив, як перемовляються сестра і Віра,— не інакше, щось про мене говорять і сміються, прихилившись одна до одної, і на серці в мене було тепло. Іван Трохимович тим часом теж підійшов, такий самий неголений, як і вчора,— видно, горе його не відпускало, і мені стало трохи ніяково за своє щастя, за свою передчасну радість, хоч саме те, що вона була передчасна, а не здійснена, й давало мені якісь виправдання. Я їх обох чув у себе за спиною — і згорьованого Івана Трохимовича, і вбрану у материн одяг Віру, мою мрію і мою муку, перед якою меркло для мене все.

— Паняй,— сказав Іван Трохимович надтріснутим, стражденним голосом, і я рушив від стайні, виїхав на битий грейдерний шлях і пустив коней попід молодію

лісосмугою, де в затінку ще й досі білів іній на зеленому листі.

— Зупини,— гукнув Іван Трохимович і, коли я спинився, довго сповзав з диліжанса, наче його не слухалися ні руки, ні ноги.— Це ж, мабуть, кавуни й дині прихватило морозом,— бідкався він, звівши на мене зчервонілі, геть невиспані очі.— Піду подивлюся.

А подивившись, щось там повороживши, він, як і вчора, вирвав дві дині й кавун, гукнув дівчатам і молодицям, щоб і собі нарвали, і, поклавши дині й кавун у торбу, сказав:

— Ні, не померзли,— й усівся, готовий їхати далі.

На току, куди ми приїхали найперші, він розпалив багаття, сів до нього ближче, щоб зігрітись, бо був у тій самій коричневій сатиновій сорочці й сіреньких простих штанцях у широку смужку, які носили до війни усі по селах, і промерз, видно, добре. Та й проголодався, бо розрізав диньку, дістав із сидора окраєць хліба і, зіпершись на руку, приліг біля багаття, самотній, покинутий і забутий, почав поволі кутуляти. Спочатку хліб відкусить, потім диню із скибки, наб'є нею рот, а воно щось ніби не їється, ніби з примусу; визнаючи крайню необхідність, він механічно жував, не відчуваючи ні запаху дині, ні смаку хліба, і таким же він здався нещасним, відторгнутим від усіх своїм горем, що аж серця нам заходились, дивлячись на нього. Але ж нічого не скажеш уголос, не пожалієш, не посіпчуєш, тільки горя більшого завдаси, хоч воно вже й не могло збільшитись,— нікуди далі було.

Але я все-таки підійшов до нього, підсів ближче, простягнув руку до полум'я, прозорого й невидимого на сонці, ніби гріючись, а його спитав несподівано:

— Іване Трохимовичу, скажіть: адже ви недарма на баштан заходите? Не лише за динями й кавунами?

Він повільно підняв на мене змучені, зчервонілі очі, ніби засипані піском або сіллю,— мабуть, за всю ніч і не склепив їх у порожній хаті, де вбили його маленьку дружину, і щось схоже на усмішку ворухнулося в кутиках спечених вуст, під якими на мить зблиснули оголені, білясті й безкровні ясна.

— А звідки ти знаєш? — спитав він, спершу оглянувшись, чи ніхто нас не чує.

— Знаю, бо й сам ховаю зброю,— широко признався я; на Івана Трохимовича можна було розраховувати як на власне сумління.— У вас там щось заховане?

— Автомати,— прошепотів Іван Трохимович.— Два автомати,— додав він, і за ці два дні, що я знав його, вперше з'явилась в очах його іскра життя, інтересу, надії чи цікавості.— Доки вони в мене є, жити можна. Не було б їх, я б руки на себе наклав.

— А кому була б користь з вашої смерті? Хіба що фашистам — вони тільки й мріють про те, щоб ми один одного або самі себе убивали. Замість того, щоб убивати їх. Та й про дитину ж не забувайте. Мале ж воно, беззахисне, на кого зостанеться в такому горі?

— Отож-то й воно. Думаю, думаю,— зітхнув Іван Трохимович і нахилився до мого обличчя.— Мені говорили, ти був у сусідів тоді, як мою Кіру,— голос його здригнувся.— У тебе зброя тоді була? Скажи чесно, як на духу: була зброя чи не було?

— Не було, Іване Трохимовичу.

— Так я й знав,— з якоюсь полегкістю зітхнув він, аж підвівся і сів.

— Думаєте, вони дали б мені вистрілити? Їх було троє...

— Та скільки б їх не було, ти б вистрілив. Я знаю.— Він глянув на мене так упевнено й спокійно, що я й сам повірив: стріляв би, якби не сховав нагана у скирті. Хоч досі й сумнівався в цьому.— Треба, щоб знайшлося хоча б двоє таких, здатних стріляти, а тоді воно піде...

— Викиньте оці думки з голови,— різко мовив я,— бо нічого путнього не зробите, тільки біду на всіх накличете. Треба виждати час.

— А доки чекати? І хто скаже, коли той час настане? Та як його починати, з ким?

— Скажуть, не бійтесь. І не сумнівайтесь! — додав я твердо.— З німцями треба боротися обдумано. Автомати ви де взяли?

— А біля побитих лейтенанта й політрука лежали. Фашисти чомусь автомати не забрали. Ну, а як ми хоронили хлопців, то я й прихопив. Диски, правда, порожні були, мабуть, відстрілювались до останнього патрона. Ну, я вже патронів напивав.

— Ви не дуже напитуйте, а то нарветесь на отакого Красного...

— Я ж не хлопчисько. Знаю, кому можна довірити.

— Гаркушенко знає?

— Ні. Він людина непевна. Знає тільки Волошин. Ти Волошина бачив? Говорив з ним?

— Ще ні. Чув про нього і маю незабаром зустрітись. Ви-

тримка, Іване Трохимовичу, перш за все. Горе ваше велике, але беріть себе в руки: хай не воно володарює вами, а ви — ним! Це єдиний шлях. До речі, не лише для вас. Для всіх нас. Ми вас у біді не залишимо, будьте певні.

— Спасибі,— мовив Іван Трохимович, але не повеселишав. Може, й не вірив мені. Або ж вірив не до кінця. Чи слова для нього тепер важили мало.

— А патронів, якщо можна, діставайте якомога більше. Та й мені скажете, де можна розжитися автоматними патронами. Вони ж і до ТТ підходять.

— А ти даремно з наганом на роботу ходиш,— сказав раптом Іван Трохимович.

Я отетеріло глянув на нього, відчуваючи, як зайшлося від страху серце, кинулося в грудях і забилося часто-часто.

— Звідки ви це взяли?

— Як на Машинку вискакував, светр зі штанів висмикнувся, і за поясом блиснула рукоятка. Так тебе і без жодного пострілу схоплять і розстріляють. За носіння зброї вони розстрілюють на місці.

— Виходить, кишеня мілка. Я там внутрішню кишеню у флотських брюках прилаштував, щоб вихопити першої-ліпшої миті. А воно, бачте, он як вийшло — висовується рукоятка.

— Боюсь, що не тільки я помітив. Ну, клич дівчат, а то вони не зважуються перебивати нашої розмови, а, видать, померзли. Ще ось тільки спитаю: боїшся, що за тобою вдень на роботу приїдуть?

— Найбільше боюся, щоб не взяли, мов куріпку, як беруть багатьох. Хоч одного застрелю, як побачу, що по мою душу прийшли. Бац фашистській гадині в рило, а там хай спробують узяти!

— Оце по-моєму! — вигукнув Іван Трохимович.— Так що ми одного поля ягода.

— Чи й не одного,— сказав я.— Ви ж збиралися на себе руки накласти, а я — фашиста вбити. Різниця?

— Яка там різниця. То тільки здається.— Покликавши дівчат до багаття, Іван Трохимович підвівся, пішов до дилжанса і незабаром підкликав мене.— А в мене ось що з собою, бачиш?

Поміж кавунами на дні торби вилискував новий з голочки парабелум у лакованій кобурі, для зручності розстебнутій, щоб одразу ж вихопити його, як знадобиться.

— А в патроннику? — спитав я.— Додатковий патрон маєте?

— Аякже,— одразу ж підхопив Іван Трохимович.— Одразу ж заклав, щоб можна було вистрілити першої-ліпшої миті, звівши курок. Жаль, що в мене такої штуки не було позавчора і що я відлучився з дому. Я б їм, гадам, показав, почім Савчин дьоготь!

— Іване Трохимовичу,— збліднувши, здогадався я,— ви цей пістолет сьогодні вночі добули?

— А що ж ти думав? — озирнувся він на дівчат, що обступили вже наше багаття.— Гадали, я сидітиму склавши руки? Не на того напали! Я солдат, дійсну службу пройшов. Щоб я так їм усе невідомщеним залишив? Та ніколи в житті. Це ще тільки початок, ще тільки першого порішив.

— Де? — спитав я.

— У поїзді. Вже ж почали ходити поїзди. Ну, то я на поїзд прокрався, цапнув офіцерику в тамбурі, хай тепер шукають вітра в полі.

— Щоб це було востаннє,— сказав я.

— А хто ти такий, щоб мені наказувати? Краще попрацюй сьогодні сам, доки я в отих далеких копицях засну хоч годинку, бо ледве на ногах тримаюсь. Та не бійся, ніяких ускладнень, не буде: я його кокнув на перегоні між Новим Бугом і Казанкою, а завезе його нічний поїзд ще далі. Нікому буде й претензій пред'являти. Он знову пішов,— кивнув він на недалеку залізницю, по якій і справді з Миколаєва на Знам'янку помчав пасажирський зелений поїзд, як у мирний час.— Ух, фашисти прокляті,— прохрипів Іван Трохимович.— Доки й житиму, вбиватиму, як скажених собак,— прошипів він, і, коли глянув на мене з іще не погамованою ненавистю, мені стало моторошно.— І ніхто, чуєш, ніхто мене не зупинить.

— Гарзд,— заспокоїв я його.— Краще йдіть у копиці та й справді поспіть. Ніхто й не помітить, доки над'їдуть інші диліжанси. А там, може ж, і сніданок вивезе Кейгер із Шурочкою, та снідати почнемо...

— Я пішов,— згодився Іван Трохимович,— а ти під'їзди з того краю, від баштану, і, як перший ряд накладеш, розбуди мене. Мені б хоч трохи здрімнути — одразу полегшає.

Коли я повернувся до багаття, дівчата й молоді жінки розмовляли про речі зовсім інші. Я звикав і ніяк не міг звикнути до того, що окупація і вбивства не могли спи-

нити життя. Інколи це здавалося блюзнірством, викликало обурення, але, скільки не обурюйся, порядок речей на цьому світі не могла змінити навіть війна. Чужі смерті, хоч як вражали, не тамували бажання жити, сприймати красу світу й людей загостреніше, чутливіше, а молодість, юність вимагали любові; хоч би й на пожарищі, і перед лицем смерті любов і її втіхи здавалися неперевершеним щастям, ставали підсвідомо, незалежно від людей, найвищим і, може, доконечним прагненням, яке можна було ховати, відкидати, подавлювати і навіть самому собі не признаватися в ньому, але яке не можна було вбити остаточно. Це, очевидно, закладено в людині самою природою, інстинктом самозбереження й самозахисту.

Я підійшов з оберемком соломки — багаття вже затухало — і кинув її на купу жару. Одразу стало тепло, легко дихати, і миле Вірине обличчя засвітилося мені через багаття, яскраво осяяне скісним промінням вранішнього сонця. Не було й не буде більше на світі такого прекрасного обличчя для мене! Свіже зі сну, розквітле і юне, воно підрум'янилось відблисками багаття і сонця, розжеврїлось, порожевіло, стало таким лагідним і добрим, хоч молися на нього.

— «Осень, прозрачное утро, небо как будто в тумане-е-е», — несподівано для самого себе проспівав я першу фразу дуже модного тоді сумовитого танго, удавши, що все ще пораюся біля багаття, насправді ж адресуючи той спів, той блаженний і тужливий настрій Вірі, милому її обличчю, прекрасним і добрим очам її, вишнево-червоним губам, що сіпалися й зламувалися в ледь примітній усмішці. І хоч вона й не глянула на мене, хоч вона, як і я, дивилася на багаття, на тріпотливе полум'я, все одно схопила ту призначену для неї мелодію не тільки слухом — серцем своїм, вдячно й ледь помітно усміхнулась, і я зловив її усмішку, відчуваючи, що вона призначається тільки мені.

— «...перламутром солнце холодное тает», — доспівував я, відчуваючи незмірно хвилююче щастя, від якого хотілося плакати.

— «Не уходи, тебя я умоляю», — рвалося з моєї душі, ніби вона й справді йшла кудись від мене, ще й не наблизившись.

— «Слова любви стократ я повторю-у», — вже признався я їй в усьому словами пісні, яка, хоч і належала всім, бо всі її знали, сьогодні стала зовсім нашою, тільки нашою і більше нічиєю.

— «Пусть осень у двери, я это твердо знаю...» — Вона теж знала, всі знали, що осінь вже давно зайшла, вже настала — найстрашніша осінь першого найтяжчого року війни й окупації, тільки чомусь і досі ще в наших краях тишить нас сонцем, теплом, чистотою й прозорістю небес і повітря.

— «И все ж не уходи, тебе я говорю...»

— Ох, видно, вже нікуди вона не дінеться від тебе, — сказала не так весело, як переконано й пророчо сестра Миколи Павлюченка Катя, що зосталась, випроводивши на фронт чоловіка, з двома малими дітьми. — Та й що б за дурна вона була, якби ото здумала піти від такого хлопця! — Катя, жартуючи, метнулась до мене й штовхнула в плече, вловивши мить, коли я підвівся з колін і сів навпочіпки.

З несподіванки я не втримався і впав на спину. З реготом і лементом вони всі кинулись на мене, утворивши «малу купу».

Тільки Віра стояла так само, зіпершись підборіддям на вила, задумливо дивлячись на вогонь, як дивилися, мабуть, сарматки, скіфські жінки чи давньогрецькі жриці, і навіть голови в мій бік не повернула, лише сказала:

— Вчора вночі хтось ішов через футбольне поле і так красиво насвистував «молдаванеску», що я аж розплакалася. Довго потім не могла заснути: ждала продовження. Ні, хтось пройшов і не повернувся. І досі чую те мелодійне, таке ніжне насвистування.

— Виглянула б у вікно, — сказала Катя, — та й побачила б, хто саме свистів, а сьогодні б попросила знову. А він часом не до нашої «двохетажки» йшов через футбольне поле?

— Отож, мабуть, ваш Микола й свистів, бо він все від стайні футбольним полем додому повертається, — сказала моя сестра, здогадавшись, куди хилить Катерина.

— Ні, Вірочко, наш Микола, крім «Андрюші», «Саші», «Маші» і «Дяді Вані», нічого не знає. Куди там йому до «молдаванески». «Молдаванеску» тільки одна-єдина людина тут може знати...

— А у вас є патефон? — спитав я, щоб зупинити капосну Катерину.

— А то ти, бідний, не знаєш! — з серцем крикнула Катя.

— І отакі пластинки є: «Андрюша», «Саша», «Маша»? А «Катюші» й немає?

— Ти мені баки не забивай,— насадала на мене Катя.

Потім відмахнулась від мене, обернулась до Віри:

— Вірочко! Віро, подожди, я щось хочу тобі сказати!

Але та вже пішла від багаття з моєю сестрою. За ними рушили потроху й інші жінки, бо пора було ставати до роботи: від стовбової дороги їхав навпростець через стерню Семен Іванович, і дочка його хотіла всім подати приклад, щоб не примушувати батька підганяти людей,— так можна було найлегше витлумачити Вірин вчинок. А я його витлумачив по-своєму: вона боялася й не хотіла, щоб Катя жартома відкрила нашу таємницю, тому й пішла від багаття. Вона й про «молдаванеску» згадала, щоб сказати мені, що чула її й знала, хто насвистує. Навіть більше: призналась, що чекала на мене. Від самої цієї думки в мене терпли пальці на ногах і несамовито товклося серце в грудях, мов проклятий Марко по пеклу.

А як я проїздив дилижансом, обганяючи розтягнений вервечкою по колючій стерні гурт жінок і дівчат, Катя — тут як тут:

— Жди, Віро, й сьогодні «молдаванески» з футбольного поля,— і удавано весело зареготала, зиркаючи на мене.

Віра йшла рівна й недоступна, і я зрозумів, як їй неприємно слухати базікання Катерини, хоч вони були й беззлюбні. А мені все одно було радісно, радісно, й край! Я вже проминув їх усіх, сівши верхи на Машинку, цього разу не забувши обсмикнути светр, коли раптом мене гукнула моя сестра й кинулась навперейми.

— На ось, Віра передала книжку.

Це було загорнуте в газету «Преступление Мартына».

— Я ж мав у неї взяти сам, увечері.

— Обійдеться,— сказала сестра.— Хіба не бачиш, як вас ще ні сіло ні впало судять люди? І Катя ж не ворог вам, ні-ні! Вона за Вірою страх побивається як за рідною сестрою! Кажуть, на весіллі так за нею плакала, аж водою одливали. А інші що скажуть? Та вам що? Я бачу, що вам обом і море по коліна, а батькам, і її, й нашим, яка ганьба впаде на старі голови!

— Це вона й книжку мені передала, щоб я не здумав прийти до неї? А все через Катрини вибрики.

— Дурного по ногах! — з серцем вигукнула сестра свій улюблений, хоч і не дуже чемний вираз.— Віра сьогодні вночі прочитала її. Каже, не спала зовсім. І що воно з вами робиться! — засміялась вона, радіючи за нас, дивуючись і водночас осуджуючи.— До чого воно у вас дійде,

не знаю. Але я вперше бачу, щоб з людьми отаке творилося. Якби ви поглянули на себе збоку,— вона знову засміялася, цього разу вже відверто кепкуючи.— Ну, як діти! Почамріли зовсім...

— Багато ти бачила в світі,— сказав я сердито.— Скільки ти там прожила! І що ти тямиш у людських стосунках?

— Овва, які стосунки! За сто кілометрів видно, що дурні обоє, аж крутитесь. Зовсім очманіли від своєї любові.

— А ти помовч.

— Та не тільки я, всі люди бачать. Хоч би й не схотіли, та видно.

— Ну тебе,— мовив я з серцем.— Яка видюща. Краще за своїм носом дивись, а то він у тебе дуже кирпатий.

— Дурненький. Я ж за вас обох більше, ніж за себе переживаю. Ану як Іван повернеться, що тоді? А як і без нього про вас поговоріт піде? Думаєш, я не переживаю?

— Поки що переживати немає за що.

— Отож-то й воно, поки що. А далі?

— Та ну тебе,— відмахнувся я.— Отруюєш те, що й не почалося. І так є чим тривожитись на цьому світі. То помагай нам, захищай, а не розраюй. Майстрів розраювати і так хоч греблю гати. А далі буде ще більше. Я ж, сестричко, навіть у цей страшний час почуваю радість від самої думки про неї. Аби тільки й вона мене любила.

— Вона зараз тільки про тебе й думає.

— Ну й молодець,— засміявся я.

— Ти ще й не знаєш, який вона молодець,— щось ніби пообіцяла мені сестра.— Це золота людина.

— Яка вона не є, а кращої для мене в усьому білому світі немає й не буде.

— Ну, і ти молодець,— сказала сестра й побігла доганяти подруг, а я поїхав будити Івана Трохимовича, по дорозі поклавши на дилжанс кілька копиць злежаного, золотистого й важкого магару. Я заклав перший ряд, потім другий, спочатку по параметру, потім забив середину, для чого мені довелося вилазити на височеньку-таки хуру й топтатися там, а потім злізати.

Це не пройшло повз увагу Семена Івановича, і він примчав своєю бідаркою у цей віддалений кінець поля, підстрибуючи на вибоях, перевалюючись через невидимі в стерні, але глибоченькі борозни, дуже відчутні для м'яких його ресор.

— Ти що, один працюєш? Сам? А де ж Іван Трохимо-

вич? Не вийшов на роботу? Для нього це смерть: одразу ж саботаж пришиють, чий він чоловік, пригадають.

— Не турбуйтеся, Семене Івановичу,— заспокоїв я Вірного батька, відчуваючи й до нього дивну ніжність: адже це її батько! — Іван Трохимович давить комара в копицях, бо не спав, бідний, всю ніч.

— Авжеж, хіба заснеш у тій хаті, де жінку вбили,— сказав Семен Іванович,— але ти його піднімай, бо ще ось Безп'ятов, а там і комендант прикотять. Коси з Румунії привезли! — Семен Іванович засміявся й скрушно похитав головою.— Думають звичайними ручними косами втяти отаке поле,— кивнув він на пшеницю, що стояла, некошена, суцільною високою стіною.— Та його комбайни не брали, ламалися, або тільки на півхедера захвачували, та й то не встигали зерно від комбайнів відвозити. Треба ж, ти скажи, щоб отакому супостатові та отакий врожай привалив! Наче передь погибеллю, будь ти прокляте! А вони хочуть косами... Ну, давай, буди його, хай не повертає до себе уваги ні відсутністю, ні присутністю. Хай живе й працює так, наче його й немає. Будьте, хлопці, обережні, бо, їй-бо, правда, ви не знаєте, під якою небезпекою ходите, як вони на всіх нас не тільки зуби, а й ножі точать. Та ще які ножі! Начуйте мені, пам'ятайте, що береженого й бог береже, а від німців нікуди не дінешся.

— Доки їх не поженуть,— підказав я.

— Не скоро, сину,— знову глянув мені у вічі Семен Іванович довірливо й відверто.— Ой, не скоро. Страшна сила у нього, падлюки. Це ж наш Іван десь там командиром воює, та й не абияким, а танковим. Академію закінчив, хоч і молодий. Так за нього тривожно, а тут ще тривожніше, щоб якась сволота не донесла.

— Не переживайте,— сказав я.— Може, все ще й обійдеться.

— Не обійдеться. Бачиш же, була одна-єдина єврейка в радгоспі, хто про неї що знав? А от приїхало гестапо і вбило, бо хтось же доніс? Доніс. Так само й з Романовим сталося. Так і на нас донесуть. Тут є дехто із колишніх розкуркулених. А я їх не раз приструнював, працювати змушував. Так що й духу мого боялися. Думаєш, вони мені це простять? Зараз ця банда голову попіднімала — куди твоє діло! Біда, хлопче, біда отак жити. Думаєш, на тебе зуби не точать? То бережися, у тебе ж все життя попереду. Хоч ти хлопець з головою, ну, а попередити воно ніколи не завадить. Но,— Семен Іванович розвернув-

ся на місці й поїхав на тік, погойдуючись на своїй бідарці, немов на човні у бурю.

— Спасибі вам, Семене Івановичу, — гукнув я йому вслід припізнало і якимсь недоречно, тільки зараз відчувши душевну потребу подякувати.

Він обернувся. Тільки злегка махнув рукою, наче протистив мені мою неввічливість.

Ледве діждавшись обідньої перерви, я розпріг коней, поставив до ясел на току і, нашвидку пообідавши, влігся під копицею й розгорнув книжку. Вона пахла ніжно-ніжно парфумами, Віриними руками, якими вона гортала ці сторінки, Віриними вустами й диханням, бо вона ж таки дихала над ними. Я довго вдихав ці ледь вловні пахощі на свіжому степовому повітрі, аж доки не вчитався й не захопився прекрасною повістю Бахметьєва — улюбленого мого письменника.

Пішов дощик, ще по-літньому теплий, короткочасний, та роботу нам перебив, а під копицею було затишно й сухо, і я радів, що можу ще хоч трохи почитати, не відриваючись.

Раптом на розгорнуту книжку впав колосок, який я швидко й сердито змахнув із сторінки.

Вслід за першим колоском упав другий, а потім третій, і я підвів голову. Біля мене, спираючись на копицю, стояла Віра з рум'янцем на всю щоку, мружилась, як ото вранці під час пісні, й мовчала, хитаючи заперечливо й водночас жагуче головою.

— Любий мій, — шепотіла вона, — не треба тут читати. Перевертень нахваляється: он, мовляв, Сірашів комсомолец радянську літературу на людях читає, а ми мовчимо! Через цю книжку, яку я тобі принесла, ти можеш... — вона не доказала, губи її зломилась.

Я нічого не розумів.

— Яка книжка? — спитав я її. — При чому тут Перевертень?

Почулися чийсь кроки. Віра нагнулась, блискавично вихопила в мене з рук книжку, сховала її під материне пальто й шаснула вбік від копиці, звідки чулося шваркання чийхось квапливих кроків по стерні.

І тут же з другого боку копиці вигулькнув хтось раптово й несподівано з явним наміром захопити мене зненацька, застукати на гарячому.

— Ану покажи, що ти читаєш? — ступив він до мене.

Я миттю підхопився і зробив крок йому назустріч, ви-

цілюючи скроню. Але в ту ж мить пізнав Перевертня. Я ніколи не піднімав руки на старших, навіть думка про те, щоб ударити його, здалася мені зараз жахливою, хоч перший намір, що блискавично виник до того, як я збагнув, хто переді мною, був саме такий: вдарити в щелепу знизу вгору чи коротким хуком у скроню, бо щось крикнуло в мені, що треба боронитись по-справжньому.

— Я нічого не читаю,— розвів я руки, потерпаючи, щоб не задерся светр і не відкрилося те, що було в тисячу разів страшніше за книжку.

— За пояс сховав? — підступав до мене Перевертень.

В грудях у мене похололо.

— Ніякої книжки,— ляпнув я обома руками по животу, а потім і по боках.

— Я ж сам бачив, що ти читав,— завагався спантелений Перевертень.

— А якби й читав, то що? Відколи це стало зватися злочином?

— А то ти не знаєш, що більшовицькі книжки зараз читати заборонено.

— По-перше, такої об'яви ніде не бачив, а по-друге, комендант нічого не говорив з цього приводу. Ви що ж, перевищуєте коменданта? Перебираєте його права на себе?

Він зам'явся, переступив з ноги на ногу.

— Брось,— сказав мені довірливо й посварився на мене пальцем.— Брось прикидатись дурником. Ще раз побачу, що читаєш при всіх, доложу комендантові.

— Нащо вона вам, отака морока,— сказав я, зовсім заспокоївшись.— А раптом я читатиму «Mein Kampf»? Що тоді?

— Де б це ти її взяв,— сказав Перевертень уже не так розгублено.— Я б і сам таку книгу прочитав залюбки.

— Комендант нічого не каже, Безп'ятов нічого не каже, тільки ви кажете. Чого це ви так вислужуєтесь? Воно вам треба? У вас же діти є. Подумайте про них.

— От про них я, голубе, й думаю. Саме про них і дбаю.

— Погано дбаєте, щоб не сказати гірше.— Я обійшов його і попрямував до ясел, до коней, бо дощ уже давно перестав, виглянуло сонце, війнув вітерець, все протряхло і можна було продовжувати роботу, яка нікому тепер не принесила радості. Хіба, може, тільки Перевертню. Та й то навряд. Яка вже там радість, яка робота, коли всі його ненавидять! Але він, видно з усього, ставився до нашого презирства байдуже. Та й не хотілося уявляти долю запро-

данця й холоуя. Було про що тоді думати мені. І всім нам!

Надвечір розібрався вітер. Вже налетів несподівано з під сонця, нетерплячий якийсь і рвучкий, зірвав з навильника в мене добрий пласт магару, задер кульшу — ріжок викладеного на диліжансі першого ряду, а потім легко, немов граючись, здув з рівної площини двох широких драбин усе, що ми з Іваном Трохимовичем встигли накласти, й гайнув з шерехом і шумом ворухити вчорашні копиці, перевертати накошені сьогодні валки, хвилювати густу пшеницю, що стояла некошеною до самого жовтня й осипалася, мабуть, від своєї ваги. Тепер вітер тіпав її побіліле під сонцем колосся, розгойдував похилені стебла, витрушував останнє зерно, щоб менше зосталося німцям.

І хоч над степом до самого присмерку не з'явилося жодної хмарини, все обіцяло негоду, найбільше ж отой вітер, що зірвався проти ночі.

Ми рушили з степу раніше, ніж звичайно, і, під'їжджаючи до радгоспу, мали звернути з дороги під криницю.

Назустріч нам, знімаючи хмаровища куряви, рухалися величезні вантажні машини, криті брезентом. У просторих, щедро засклених кабінах сиділо по троє й по четверо німців — у свіжих мундирах і кашкетах. Це були офіцери й фельдфебелі в шитих срібними галунами комірах і погонах. Мали вигляд вони бравий і самовпевнений, були недосяжні й неприступні на високих своїх сидіннях.

У кузовах — тісно збиті, мов патрони в обоймах, солдатські тіла, затягнуті в однакові землясті мундири, голови, втиснуті в темні сталеві каски, ряди запилених облич, схожих одне на одне, мов у близнюків. У халабудах пил вирував — його просвічувало сонце, але не зносив вітер, і враження було таке, наче це вже й не люди, а частини машин або якісь механізми, не здатні задихнутись, а тільки запилитись. З-під касок струмував піт, його патьоки вкривалися пилом і перетворювались на вертикальні тигристі смуги, з-поміж яких, немов із-за густих ґрат, зирили на нас мовби побілілі на закурених обличчях очі.

Це були пришельці не лише з чужої країни, але й з іншого, ще чужішого світу, де тільки й мріяли про війни та вбивства, про завойовницькі походи й загарбання земель. Ми дивилися на них зблизька, як мало кому вдавалося дивитись, бо той жорстокий світ, який вони несли з собою, виколихувався потай від людства, у темряві «третього рейху». Тому вони все робили таємно: таємно напали на

Польщу, таємно висадилися в Норвегії, таємно пробралися до наших кордонів і таємно напали на нас під прикриттям ночі. У них все було покрито мороком ночі і мороком таємничості, доки почнуть стріляти. А стріляли й наступали вони відверто, вже не криючись. Тільки на полях битв їх могли бачити ті, що ставали проти них на кривавих своїх рубежах. Так, ці люди, ці машини, цей залізний рух були невблаганні й здатні на все.

Колона була довга, монолітна, всього добре навчена і, судячи з незламних однакових інтервалів, здатна їхати довго і хтозна як далеко.

Ніхто з цих чужинців навіть не глянув на нас, хоч тут було більше дівчат і жіноцтва, та ці злочинці в сталевих шоломах не дивилися навіть на жінок і дівчат. Професія вбивць і прагнення вбивства застили їм увесь світ і заглушали в них його сприймання. Ми не знали тоді, що це йшов з-під Умані лейб-штандарт «Адольф Гітлер», де він охороняв фюрера й дуче, коли ті зустрічали на марші дивізію «Торіно» та легіон чорносорочечників «Тальяменто», і провів каральну експедицію в Чорному лісі проти партизанів; як не знали й того, що він поспішав на запорізькі плацдарми, щоб прориватися через Оріхів на Бердянськ, відрізати й оточити 18-у армію генерал-лейтенанта Смирнова: і це робилося таємно й засекречено, як усі інші бандитські акції гітлерівської армії.

Доки я випрягав коней, привізни знову жінок і дівчат з далекого магарового поля, всі вже розійшлися, і я в самотині прямував додому повз Вірину хату. У них не світилося, а може, каганець горів у комірчині чи у задній хатині, що виходила вікнами на північ, і я аж здригнувся, коли перевів погляд з темних вікон на білу стіну й побачив під стіною високу, струнку, тендітну постать біля порога, єдину на світі постать людини, що могла зробити мене або щасливим, або нещасним на все життя. Віра не зворухнулась, побачивши мене, і я зрозумів, що вона мене чекає. Вона не поворухнулась й тоді, як я підійшов до неї, нахилився й побачив її обличчя, втоплене в комір м'якої кесенької котикової шуби.

— Вірочко-о,— прошепотів я, відчуваючи губами пахучу її щоку й лоскітливий дотик пухнастого, розвіяного вітром волосся, що пахло чомусь ромашкою й ледь прив'ялою трояндою.

А вона мовчить, тільки дивиться на мене спідлоба такими великими, такими жагучими очима на білому, мовби

всипаному крейдою обличчі, що вмерти можна від того погляду й від того мовчання. Своїми грудьми я відчуваю її руки, які вона засунула в широкі й теплі рукави шуби, ніби відгородилася від мене, а якась непідвладна сила хилить до неї, ніби Віра притягає мене своїм поглядом і мовчанням, ніби жде, що ж буде далі. А я, не тямлячи себе, обнімав і через ті згорнуті руки ніяк не міг обійняти її так, як мені хотілося в ту мить, і Віра відштовхнулася від стіни, вирвала з рукавів свої руки, із стогоном закинула мені їх за шийку й гарячими вустами припала до моїх вуст міцно й надовго. Поли розстебнутої шуби розлетілися, коли Віра закинула мені руки за шийку, і я обняв її, податливу, теплу й ніжну, аж у голові паморочилось.

Так само несподівано вона одірвалася від мене, наче я її й не обнімав, вихопила книжку десь з-під пахви, тицьнула мені в руки, і я втратив свою владу над ними, не міг більше робити ними те, що мені хотілось і треба було робити. Вона однією рукою підхопила з обличчя розвіяне і розвихрене вітром волосся й закинула його назад, не зводячи з мене якогось рішучого й настороженого погляду, повільно занесла за спину другу руку, клацнула там клямкою і, блискавично відчинивши двері, беззвучно й легко шаснула через поріг. Тільки чорна шуба майнула за нею на вітрі полами, мов велетенські два крила якогось небаченого нічного птаха, і я, німіючи з подиву й розпачу, побачив, як двері з різким стуком зачинилися перед самим моїм носом, почув, як Віра торохнула там засувом, сухо клацнувши перед тим клямкою, і зрозумів, що все те, що мало сьогодні між нами статися, безглуздо й швидко було відрубано від мене зачиненими на засув дверима, до яких я припав обличчям і всім тілом, як припадав щойно до Віри, але ні благаги, ні навіть прошепотіти щось я не зважився. Та й про що ж було благаги, що шепотіти, коли вона сама так безжально все забрала від нас.

Довго я стояв на їхньому порозі, тулився до дверей, намагаючись почути за ними хоча б шарудіння, але чув тільки несамовите завивання вітру. Додому я йшов як у сні, наче хворий. Вечеряти відмовився і, не роздягаючись, а тільки роззувшись, упав на застелене ліжко.

Снилася мені розстебнута Вірина шуба, довга біла шовкова сорочка під нею, гаряче й ніжне Вірине тіло, до якого я не міг дотягтися, хоч вона й кликала, вабила, захочувала мене поглядом, усмішкою, ніжною й докірливою водночас...

Відтоді ніколи мені в снах не являлись жінки — тільки Віра сниться й понині.

Романов був непритомний. Бліде й змертвіле обличчя, закинуте на високій подушці назад, за її закрайок, не мало, здається, й краплини крові. Губи зчорніли й обвуглились, вкрилися струпом, подертою й пошматованою корою, мов гілки давно зрубаного й вже поточеного шашелем дерева. Дихання було коротке, жорстке, болісне. Груди здіймалися високо й опадали немов у провалля, через те він весь сіпався, голова смикалась вгору та вниз у такт диханню, і Петро Іванович наказав ще з порога роздягнути його. Льотчики, що стояли над розстріляним, самі ще в бинтах, взяли Романова за плечі й хотіли скидати сорочку через голову. Коли вони одірвали його від подушки, голова залишилась там, ніби важила хтозна-скільки й мала ось-ось зламати шию. Дмитро Іванович одвернувся — не міг знести такого вражаючого видовища беззахисності й безпорадності людини, яку він любив усе своє життя. Біль і жаль шматували його затяту й нагорьовану душу, і йому хотілося втекти, забігти подалі, не тільки не бачити цього страждання Михайла Митрофановича, але й забути або не знати зовсім, що він у такому стані.

«Краще хай мене вб'ють, ніж терпіти отакі муки і власти в отаке повне безсилля й безпорадність», — скурушно думав Сіраш.

— Не так! — майже крикнув старий лікар, що ретельно мив руки над тазом, готуючись до огляду розстріляного Романова. — Розріжте сорочку ножом, а його не чіпайте, не тормозіть. — Він швидко почав витирати руки спочатку чистим рушником, потім спиртом. — Ану відійдіть, — скомандував він, коли розпанахана сорочка повністю відкрила груди й живіт Михайла Митрофановича, жовті й безкровні, як і обличчя. — Так, — схилився він над Романовим зовсім низько, придивляючись. — Дві рани, — говорив ніби сам до себе за давньою звичкою диктувати свої спостереження сестрам під час обходів. — Вихідні отвори від куль. Стріляли з відстані трьох-чотирьох метрів. Підведіть його, — наказав він, — тільки голову підтримуйте. Мені треба оглянути спину. Чи немає третьої кулі, може, залишилась у грудній порожнині? Слепе поранення найстрашніше... Так, спасибі. Третьої кулі немає, а значить, операція не потрібна. Можете класти. Отак, — примовляв він, доки Михайла Митрофановича знову вкладали на спину. —

Тепер спробуємо спустити кров з грудної порожнини і обробимо рани, а тоді вже й кров переллем. Хто мені допоможе? — спитав він, уважно обвівши поглядом через окуляри всіх, хто тут був.— Як на гріх, зашамотався й не захопив операційної сестри. Та й не знав, правду сказати, чи можна її сюди везти. Може, ви, Дмитре Івановичу, допоможете?

— Та ні,— сказав Сіраш,— я більше по кінській справі, а людей — не доводилось... Та й те ще: аби чужий чоловік, може, щось і поміг би вам, а то й так усе всередині тремтить, спасу немає. Хай он хтось із молодших, умілиших і зрячих, бо тут же ні чорта не видно. Як ви робитимете щось, я не знаю.

— А ми ось іншу лампу засвіtimo,— запропонував мовчазний Ковтун.— Я зараз тільки бензину, замість гасу, наллю та солі всиплю, щоб не вибухнуло.

— Я вам поможу,— запропонував свої послуги старому хірургові командир екіпажу, що й досі був у гімнастерці з шпалою в петлиці.— Перед авіаційним училищем закінчив медтехнікум у Первомайську.

— Гаразд,— сказав Петро Іванович.— Мийте руки. А ви всі,— кивнув він штурманові й стрільцю-радистові, Дмитрові Івановичу й Ковтунові,— будете тримати його. Бо наркозу він не витримає. Лампу — повісити тут,— скомандував він, змахнув з рук салфетку й схилився над Романовим.— З богом, як казали колись набожні люди.

З перекип'яченого й стерильного інструменту, привезеного в саквояжі в нікельованій коробці, він вибрав довгий загнутий корнцанг і обережно увів його в рану, що чорніла під лівою пахвою, ворухнув ледь помітно рукою.

— От бачите, навіть при розстрілі можна промахнутись,— сказав Петро Іванович, випускаючи кров, що почала вже чорніти й згортатися.— Житиме ваш Романов,— шепнув він,— тепер житиме...

З М І С Т

Частина перша. **СІРАШІ 3**

Частина друга. **НА ПОЛІ БОЮ 261**

Частина третя. **ВІРА 550**

**АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ
СИЗОНЕНКО**

СТЕПЬ

Р о м а н.

КНИГА ПЕРВАЯ

Київ, издательство
художественной литературы «Дніпро», 1987
(*На українском языке*)

Редактор І. А. Кір'ятська
Художнє оформлення Л. І. Андрієвського
Художній редактор В. С. Войтович
Технічний редактор Л. І. Ільченко
Коректори Т. Г. Білецька, Н. І. Забаштанська

Информ. бланк № 3912

Здано до складання 26.02.86. Підписано до друку 16.12.86. БФ. 36230.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 40,32 + Івкл. Умовн. фарбовідб. 40,373.
Обл.-вид. арк. 44,872. Тираж 65 000 пр. Зам. 6—775. Ціна 3 коп.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
на Кнівській книжковій фабриці
республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
252054, Київ, вул. Воровського 24.

Сизоненко О. О.

**С 34 Степ: Роман. Книга перша.— К: Дніпро, 1987.—
768 с.**

Про те, як переплітаються долі жителів південноукраїнського села Степівки з долею всього народу, з трагедією світу, охопленого війною, про організуючу роль комуністів у всенародній боротьбі проти фашистських загарбників розповідається у перших трьох частинах роману відомого українського радянського письменника, лауреата Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка.

**С 4702590200—093
М205(04)—87 93.87**

84Ук7—44

